DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Nicolas Pelham'ın Katkısıyla

PETER MANSFIELD

Ortadoğu Tarihi

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ORTADOĞU TARİHİ

Peter Mansfield
Peter Mansfield 1928'de Hindistan'ın Rançi kentinde dünyaya geldi. Winchester ve Cambridge üniversitelerinde okudu. 1955'te Britanya Dışişleri Bakanlığı'na girdi ve Arapça öğrenmek üzere Lübnan'a gitti. Daha sonra *Middle East Forum, Financial Times, The Economist, Guardian, Indian Express* ve *Sunday Times* gibi basın organlarında editörlük ve muhabirlik yaptı. Oregon'daki Willamette Üniversitesi'nde Ortadoğu konulu dersler verdi. Ortadoğu'yla ilgili dilimize henüz çevrilmemiş başka önemli kitaplar da yazdı. Mansfield 1996'da öldü.

Nicolas Pelham
Şam'da Arap Dili ve Edebiyatı okudu. 1992'de Kahire'ye yerleşti ve *Middle East Times*'da editörlük yaptı. Daha sonra BBC'nin Arapça servisinde çalışıp Arap dünyasıyla ilgili belgesel programlar hazırladı. 2005'te Kudüs'e taşınarak Uluslararası Kriz Grubu'nda kıdemli analist olarak çalışmaya başladı ve İsrail-Filistin ilişkilerini araştırdı.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ORTADOĞU TARİHİ

Nicolas Pelham'ın katkısıyla
Peter Mansfield

İngilizceden Çeviren:
Ümit Hüsrev Yolsal

say

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Say Yayınları
Tarih Dizisi

Ortadoğu Tarihi

Eserin özgün adı: *A History of the Middle East*

ISBN 978-605-02-0094-2
Sertifika No: 10962

Copyright © the Estate of Peter Mansfield, 1991
Bölüm 13, 14 ve 15 © Nicolas Pelham, 2003, 2010

Türkçe Yayın Hakları Anatolialit Ajansı aracılığıyla © Say Yayınları, 2011.
Bu eserin tüm hakları saklıdır. Yayınevinden yazılı izin alınmaksızın kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

İngilizceden Çeviren: Ümit Hüsrev Yolsal
Editör: Sinan Köseoğlu
Sayfa Düzeni: Mehmet İlhan Kaya
Kapak Tasarımı: Şeref Kocaman

Baskı: Engin Ofset
Topkapı-İstanbul
Tel.: (0212) 612 05 53

1. Baskı: Say Yayınları, 2012

Say Yayınları
Ankara Cad. 22/12 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Telefon: (0212) 512 21 58 • Faks: (0212) 512 50 80
www.sayyayincilik.com • e-posta: say@sayyayincilik.com

Genel Dağıtım: Say Dağıtım Ltd. Şti.
Ankara Cad. 22/4 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Telefon: (0212) 528 17 54 • Faks: (0212) 512 50 80
e-posta: dagitim@saykitap.com • online satış: www.saykitap.com

Ücretsiz Kitap Arşivi - https://kitantey.org

İÇİNDEKİLER

Üçüncü Baskıya Önsöz 11

1. Giriş: Antik Dönemden Modern Zamanlara 15
2. İslam Savunmada, 1800-... 63
3. Mehmet Ali'nin Mısırı: Hasım Osmanlı 79
4. Reform Mücadelesi, 1840-1900 103
5. Britanya Mısır'da, 1882-1914 133
6. Türkler ve Araplar 173
7. Pers Etkeni 203
8. Hasta Adam Ölüyor, 1918 221
9. Britanya-Fransa Ara Dönemi, 1918-1939 247
10. İkinci Dünya Savaşı ve Sonrası 315
11. Süper Güçlerin Ortadoğu'ya Girişi ve Nâsır Dönemi, 1950-1970 341
12. Çalkantılı Yıllar 395
13. ABD Barışı 473
14. ABD Savaşı 543
15. Sonuç: İçeriden ve Dışarıdan Rejim Değişimi 621

Okuma Önerileri 631

Dizin 649

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Haritalar

Günümüzde Ortadoğu 8-9

1792'de Osmanlı İmparatorluğu 66-67

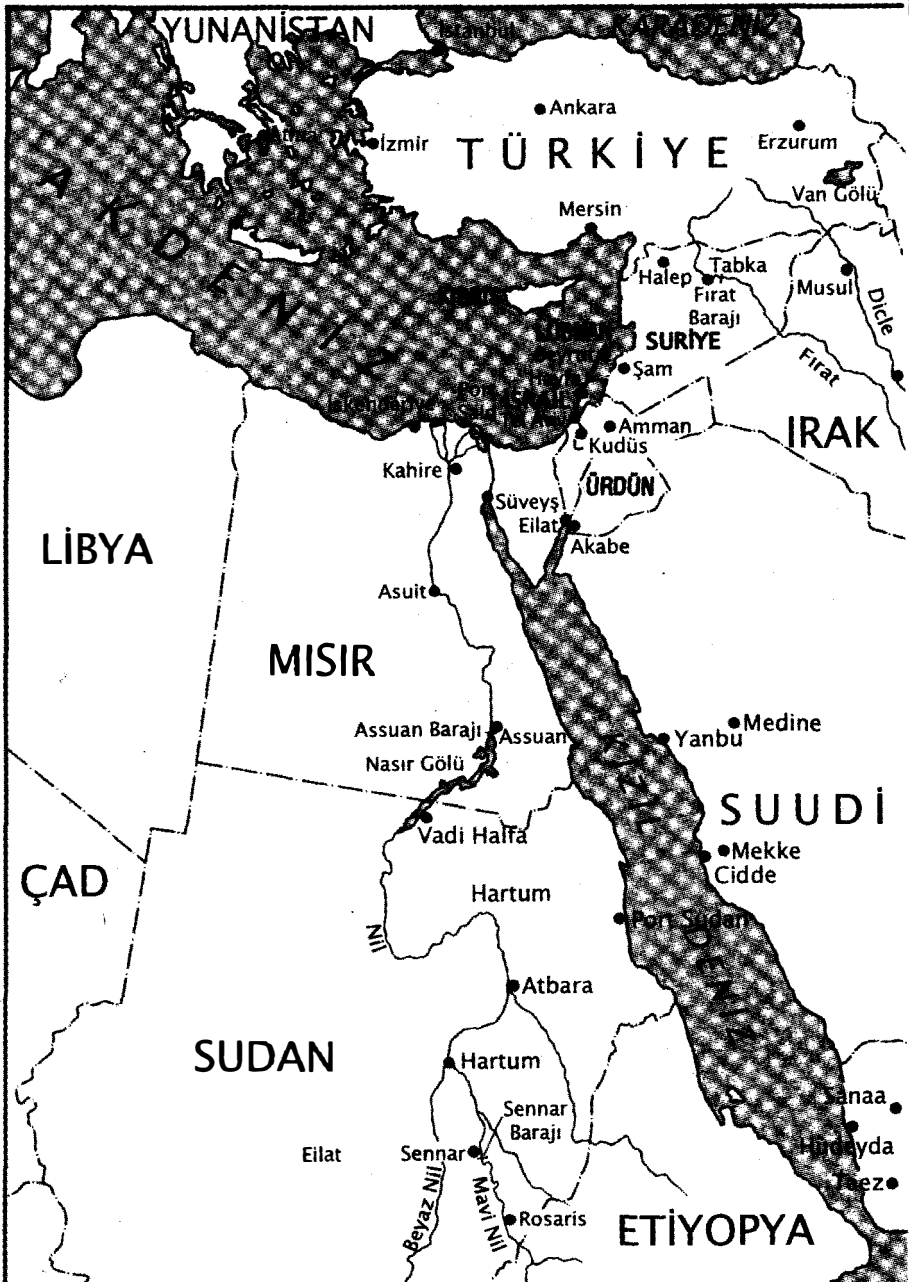
1908'de Osmanlı İmparatorluğu 178-179

1939'da Levant 250-251

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Luis Cañizares'e

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://ranley.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Üçüncü Baskıya Önsöz

Peter Mansfield, yirmi yıl önce yazdığı kitabının "Yirmi Birinci Yüzyıl Olasılıkları" adlı son bölümünde ne denli uzak görüşlü biri olduğunu dikkat çekici biçimde sergiledi. Ortadoğu'da silahlı bir İslamcı hareketin yeniden canlanacağını öngördü. İktidar dayanakları zayıflasa da, Arap rejimlerinin ayakta kalacağını önceden gördü. Ama kötü bir biçimde yanıldığı bir kestirim vardı. Kitabının son paragrafında Peter, Soğuk Savaş yavaş yavaş sahneden çekilirken, ABD'nin Arap dünyasındaki askeri mevcudiyetinin varlık nedenini yitireceğini ve "bölgede süper güç olma statüsünü korumakta zorlanacağını" söylemeyi göze aldı.

Batılı siyasi karar vericiler ona kulak verseydiler, belki de daha sonra kan dökülmesi büyük ölçüde önlenmiş olacaktı. İzleyen askeri müdahalenin Ortadoğu için daha iyi olduğunu savunmak kesinlikle zordur. Peter birinci baskıyı yazmayı bitirdiğinde ABD gücünün zirvesindeydi. Irak'ı Kuveyt'ten çıkartmasının zaferini kutluyordu; Afganistan'da desteklediği mücahitler Sovyetler Birliği'ne karşı cihatlarını kazanmışlardı ve Arap devletleri ilk kez olmak üzere çatışmayı sona erdirmek için İsrail'le görüşme masasına oturmaya hazırlanıyordu.

Geçtiğimiz yüzyıl, geriye dönüp bakıldığında daha masum bir çağ gibi görünmektedir. ABD'nin on binlerce kilo-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

metre uzaktaki bölgede güttüğü siyaset hem kendi topraklarında hem de Arap dünyasında binlerce Amerikalının yaşamına mal olarak geri tepti. ABD, Irak'la savaşmak için geri döndükten sonra sözünü verdiği ülkenin siyasi ve ekonomik yeniden yapılandırılmasını gerçekleştirmeden ülkeden hızla kaçıyor. ABD başka birçok yerde olduğu gibi Afganistan'da da eski müttefikleriyle savaşıyor. Yirmi yıl süren aç-kapa görüşmelerinden sonra sözü verilen İsrail ile Arap dünyası arasındaki çatışmayı sona erdirme amacı her zamanki kadar ulaşılmaz durumda. Yüz binlerce Orta Doğulu Irak'ta, Cezayir'de, Sudan'da ve İsrail/Filistin'de süren çatışmalarda Amerikalıların nezaretinde hayatlarını kaybetti. ABD'nin bölgedeki güvenirliği yerlerde sürünüyor.

Ortadoğu Tarihi'nin bu güncelleştirilmiş basımı, neyin yanlış gittiğini çözümlemeye çalışmaktadır. İki yeni bölümde ABD'nin Irak'a, Arap-İsrail çatışmasına yönelik siyasetini ve evrilen cihat hareketlerini gözden geçiriyor. Dışarıdan rejim değişikliği peşinde koşmak yerine bölgede var olan siyasi hareketlerle birlikte çalışılarak ABD çıkarlarına daha fazla hizmet edileceğini belirtiyor. Peter çatışmaları çözmek için toplumların yalnızca düşmanlarıyla değil, ama aynı zamanda kendileriyle de barışmaları gerektiğini anlamıştı. Yirmi yıl önce "Arap dünyasının acilen ihtiyaç duyduğu şey, daha fazla demokrasi, daha geniş siyasi katılım ve insan haklarına çok daha fazla saygı" diye yazmıştı.

Hemen hemen her yerde olumsuzluklar eskisinden daha fazla. Peter'ın kitabını yazmasından bu yana, Ortadoğu kendi içine kapandı ve daha hırçın, daha kuşkucu ve daha hoşgörüsüz bir yer haline geldi. Evrendeş kültürler kendi toplumsal parçalarına ayrıldılar. Arapların büyük bir çoğunluğuna göre, bağımsızlık sözü tutulmadı. Filistinlilere göre, vatanları bütün bir halkın hareketine yeryüzündeki herhangi

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://fantey.org

bir yerdekinden daha fazla sınırlama getiren, bir duvarlar ve kontrol noktaları engelli parkurunca bölünmüş durumda. Bu satırları yazmakta olduğum yerde ben dâhil milyonlarca insanın kimlik göstermeden beş dakikadan daha uzun süre yol alması neredeyse imkânsız.

ABD'nin bölgede bir güç olarak temelli kalıp kalmayacağı çok tartışmalı bir mesele. Başkan Obama'nın Mayıs 2009 tarihli Kahire konuşmasından sonra aldığı desteğin artması çoğunluğun böyle bir şeyin olabileceğine inandığının kanıtıdır. Açıkçası bir süper güç dünyanın yakıtını sağlayan bir bölgeden çekilemez. Ama geçen on yılın gösterdiği gibi, ABD filoları, bombalamaları, askeri üsleri, sorunları çözmekten çok ateşlemekte. Başkan Obama'nın hemen kâr etmeyi beklemeden siyasi sermayesini İsrail ve İran'a yatırmasının ardından ikna ve yumuşak gücün daha iyi sonuçlar verebileceği konusunda kuşkular çoğaldı.

Ortadoğu üzerine en son kitaplar çoğunlukla ilerideki daha iyi günlerin kehanetiyle sonlanmaktalar. Aynı şekilde son birkaç yıldır yazılanların yıkılmış kendi rüyaları vardı. Bir umut ışığı varsa bu ABD Irak'tan çekilmeye hazırlanırken Ortadoğu halklarının yine kendilerine özgü çatışma çözme ve kendi kaderini tayin etme yöntemlerini geliştirmeleridir. Peter'in işaret ettiği gibi, "Orta Doğu yüzyıllardır fatihlerin ve aynı şekilde arabulucuların rüyalarını boşa çıkartmaktadır". Bir sonraki baskıda, belki de bölge yine daha az Amerikan olan bir barışı dört gözle bekliyor olacak.

Kendimi Peter'ın yerine koyup onun metnini güncellememde bana güvendiği için Peter'ın *Ortadoğu Tarihi*'ni adadığı Luis Cañizares'e; beni arayıp bulduğu için temsilcim Michael Sissons'a ve sabrından dolayı Penguin'den Simon Winder'a minnettarım. Kitaba katkı yaparken bölgede geçirdiğim yıllarda çalışma şansına sahip olduğum editörlerden fazla-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

sıyla yararlandım: *The Economist*'in Ortadoğu editörleri Barbara Simth ve Xan Smiley; *Financial Times*'dan Roula Khalaf ve International Crisis Group'tan Rob Malley. Seyahatlerim boyunca aralarında çatışma bölgelerinde benim esenliğimi sağlamak için kendilerinkini tehlikeye atanların bulunduğu sayısız arkadaşın ve meslektaşın içgörüsünden ve teşvikinden faydalandım. Her şeyden önce yemyeşil Bengal'de geçirdiği çocukluğunda bir gün rüyasında yolunun çöllere düşeceğin gören ve doğru bildiğimi yapmamda bana neredeyse yirmi yıldır destek olan karım Lipika'ya teşekkür ederim.

Nicolas Pelham
Kudüs, Şubat 2010

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1
Giriş:
Antik Dönemden Modern Zamanlara

"Ortadoğu" modern İngilizcede insan uygarlığının en eski bölgesi için kullanılan terimdir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasmda daha yaygın olarak kullanılan terim ise Türkiye'yi, Balkanları, Levant'ı* ve Mısır'ı kapsayan "Yakın Doğu" terimiydi. "Ortadoğu" terimi kullanıldığında da Arabistan, Körfez, İran, Irak ve Afganistan kastedilmekteydi. Birinci Dünya Savaşı'nda Müttefiklerin Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkıp onun eski Arap vilayetleri üzerinde kendi egemenliklerini kurmalarından sonra, "Ortadoğu" gitgide her iki bölgeyi de kapsar hale geldi. Bu eğilim, İkinci Dünya Savaşı sırasında Mihver güçlerine karşı verilen savaşta bütün bölgenin stratejik bir birim olarak görülmesiyle güçlendi. Mısır, Müttefiklerin Ortadoğu İkmal Merkezi mevzisiydi. Savaşın sonunda, Kahire aynı zamanda Arap Birliği'nin merkezi haline geldi ve bu, Mısır'ın bağımsız Asyalı Arap devletleriyle ilişki kurmasını sağladı. NATO'ya katılan ve kaderinin Avrupa'nın parçası olmak olduğunu düşünen Türkiye Cumhuriyeti, artık Ortadoğu'ya ait sayılmazdı.

* Levant: Eskiden, Müslümanların yaşadığı ve Hıristiyan tacirlerin uğrak yeri olan, batıdan Akdeniz'in, güneyden Arabistan Çölü'nün ve doğudan Mezopotamya'nın (Irak'ın) sınırladığı bölge (ç. n.).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

"Ortadoğu" terimi, Avrupa merkezlidir. Hint Yarımadası halkı, terimi anlaşılır biçimde rahatsız edici bulur. Ne de olsa, bölge onlara göre "Ortabatı"dır. "Niçin 'Batı Asya' değil?" diye sorabilirler; ama bunun Mısır'ı kapsam dışında bırakma gibi bir sakıncası bulunmaktadır. Arap dünyasının iki yarısını siyasi olarak bir araya getirmekte fiilen başarısız olunmasına karşın, yaygın biçimde kullanılan "Arap dünyası", bölge ilişkilerinde giderek daha çok rol oynayan Mağrip ülkelerini içerme üstünlüğüne sahiptir. Ama öte yandan her ikisinin de bölge meselelerinin merkezinde yer aldığını söylememize bile gerek olmayan İsrail'i ve İran'ı içermemektedir. "Ortadoğu" terimi büyük olasılıkla bir süre daha kullanılacak gibi görünüyor. Üstelik "Ortadoğu" teriminin kullanımı, Avrupa dilleriyle sınırlı da değil: Arapça *Aşark El-Evsat*, bütün Arap gazeteleri içinde en yüksek uluslararası tiraja sahip olan bir Suudi Arabistan gazetesinin adıdır.

Gelgelelim terimin böylesine yaygın kullanılması, barındırdığı sakıncaları göz ardı etmemize neden olmamalıdır. Bu sakıncalardan en önemlisi dünya üzerinde bir Batı hâkimiyetini varsaymasıdır. Seçkin düşünür merhum General John Bagot Glubb okurlarına Ortadoğu bölgesinin, son beş yüz yıl hariç, beş bin yıl boyunca, başka deyişle, tüm insanlık tarihi boyunca uygarlık ve kültür bakımından Batı Avrupa'nın ilerisinde olduğunu anımsatmaktan zevk duymuştur. Arkeologlar uygarlığın doğduğu yerin dar ama olağanüstü verimli Nil Vadisi ve Deltası mı yoksa ikiz nehirler Dicle ile Fırat arasında kalan topraklar mı olduğunu tartışmayı sürdürecekler. Ama üzerinde önemle durulması gereken asıl konu, bunların insanlığın gelişiminde oynadıkları ortak roldür.

Babil'in MÖ on sekizinci yüzyıldaki Kralı Hammurabi, günümüze ulaşan ilk kapsamlı yasa kitabını yazdı. Mısır Firavunu Akenaton, MÖ on dördüncü yüzyılda ilk kez olmak

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

üzere her şeye gücü yeten tek tanrılı bir din anlayışına sahipti. Yaklaşık elli yıl sonra II. –"Büyük"– Ramses Ortadoğu bölgesinin çoğunu kaplayan bir imparatorluk kurdu.

Suriye Çölü'nün kuzey köşesindeki Fırat nehri ve doğu Akdeniz üzerinden Nil Vadisi'ne kadar devasa bir yay çizerek uzanan topraklarda, insanlık tarihinin önemli bir kısmı inşa edildi. Yay biçimdeki bu bölge, nehirler ve kış yağışları tarıma elverişli, verimli toprakları ve yerleşik halkları beslediği için, Bereketli Hilal diye adlandırdı. Bu yayın tam ortasındaki geçit Mısır'ı Anadolu'ya (Türkiye'ye) bağlar. Batıda Akdeniz'in ve doğuda Suriye Çölü'nün sınırladığı Bereketli Hilal, yaklaşık 804 kilometre uzunluğunda ve 120 kilometre genişliğindedir. Bugün Lübnan'ı, İsrail'i, Suriye'yi ve Ürdün'ün batısını içeren bölgeye daha sonra Levant adı verilmiştir. Antik dünyanın bütün büyük devletleri, Bereketli Hilal'i ellerine geçirmek için savaştılar. Eriha ve Biblos (Cübeyl) gibi dünyanın en eski yerleşim yerleri buradadır. Yahudilik ve Hıristiyanlık burada doğmuştur. Bölgenin en ünlü kenti Kudüs'ün adı halen daha diğerlerinden daha tutkulu tepkiler uyandırmaktadır.

Bereketli Hilal'in kanlı ama muhteşem tarihini coğrafyası biçimlendirmiştir. Bölge kuzeye ve güneye doğru kendine özgü farklı coğrafi özellikler sergiler. Hafif eğimli bir kıyı ovası biçiminde başlayan Bereketli Hilal, daha sonra Suriye'nin Alevi ya da bir başka deyişle Ensariye Dağları'ndan kuzeye, Lübnan Dağı, Celile, Samiriye ve Yahudiye'den Beer-Şeba'ya (Birüssebi) uzanan yayla sıralarına dönüşür. Bölgenin doğusunda kalan, Asi Nehri vadisi, Beka Ovası ve Ürdün vadisinin oluşturduğu derin yarık, Ölü Deniz'e, Akabe Körfezi'ne ve Kızıl Deniz'e ve oradan da başka bir dağ sırasına –Karşı-Lübnan (Doğu Lübnan Sıradağları), Hermon Dağı, Kerak ve Moab dağlarına– uzanır. Kış yağmurları batıdan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

geldiğinden, Bereketli Hilal kıyı şeridinde ve dağların batı yamaçlarında daha verimlidir. Tarıma elverişli topraklar, Suriye Çölü'nün Mezopotamya'ya uzanan kireçtaşı bozkırına karışıp kaybolduğu doğuya doğru meralaşır. Şam kenti, bu kireçtaşı ıssızlığının batı köşesinde sığınılacak bir liman gibi durur. Bu ıssızlık, daima Akdeniz'den daha zorlu bir engel oluşturmuştur.

Doğu Akdeniz boyunca Mısır ile günümüz Türkiye'si arasında uzanan bu kısa geçit, halkların ve kültürlerin pek çok kez, dikkat çekici ve üretken bir şekilde karışmasına sahne olmuştur. Buradaki halklar çok farklı yerlerden gelmişlerdi. Sami olmayan ve son derece uygar Mezopotamyalı Sümerler, MÖ 3500 yılından itibaren yaklaşık bin yıl boyunca Suriye'ye hükmettiler. Sümerler, orta Arabistan kökenli bir Sami kavmi olan Amoritler tarafından yenilgiye uğratıldıysalar da, fatihlerine yazı yazmayı ve toprağı işlemeyi öğrettiler. Üçüncü bin yılın ortasında Babillileri yaklaşık olarak aynı tarihlerde Suriye'nin kıyı ovalarını ilk defa fetheden Mısırlılar izledi. Mısırlılar, MÖ 1450 yılında bütün Suriye'yi ele geçiren Anadolulu savaşçı Hititler gibi yeni istilacılar tarafından sık sık yerlerinden sürüldüyseler de, genellikle bölgeye geri dönüp hâkimiyetlerini yeniden kurdular.

Suriye'nin ve Filistin'in yerleşik halkı, yaklaşık olarak MÖ 1600'den itibaren Kenanlılar diye adlandırıldı. Tek bir ırktan gelmedikleri neredeyse kesin olan Kenanlılar, bazıları denizden bazıları çölden gelen halkların bir harmanıydı. Kenanlılar hiçbir zaman güçlü bir imparatorluk kurmadılar; birbirini takip eden istila dalgalarına boyun eğdiler. Kenanlılar istilacılarına saygı gösterip onlarla ticaret yaptılar. Becerikli metal ustalarıydılar.

Yaklaşık olarak MÖ 1400'lü yıllarda Levant kıyısına bir başka halk yerleşmeye başladı. Bu halk, Akdeniz sahilinin

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

büyük bir kısmında, hatta Avrupa'nın ve Afrika'nın Atlantik kıyılarında ticaret kolonileri kuran ve usta denizciler olan Fenikelilerdi. Kartaca, Tir ve Sidon Fenikelilerin kurduğu ticaret kolonilerinin en ünlüleridir. "Fenikeli" adı Yunanca mor sözcüğünden gelir; Tir'in mor boyası bütün antik dünyada ünlüydü. Günümüz Lübnanlılarının çoğu atalarının Fenikeliler olduğunu düşünmekten hoşlanır.

Bir başka istilacı dalgası –Aramiler– Arabistan'ın içlerinden geldi. Aramiler yaklaşık olarak MÖ 1200'de Şam'm denetimini ele geçirdiler. Aramiler, Suriye'nin yerleşik hayata geçmiş, daha uygar halklarının kültürünü benimsediyseler de, dilleri olan Sami dili –Aramca (Aramice)– bölgenin ortak dili haline geldi ve bin yıl sonra İsa bu dili kullanıldı.

Fenikelilerden yaklaşık bir yüzyıl sonra, Mısır'dan kaçan İbraniler, Kenan ülkesini doğudan istila ettiler, Eriha'yı ele geçirdiler ve tepelerde yaşayan Kenan halkına yavaş yavaş boyun eğdirdiler. Ama İbranilerin de Akdeniz'in karşı kıyısından gelen yeni istila dalgalarıyla –Filistinlilerle– savaşmaları gerekti. Filistinliler bu kıyı ovasına yerleşip buraya adlarını verdiler: Filistin (Arapça *Falastin*). Filistinliler ile İbrani kabileleri arasındaki savaş, İbrani kabilelerini birleştiren, Kudüs'e bağlı Jebusite kentini ele geçirip burayı başkent yapan İsrail Kralı Davud'a kadar bir tırmanarak bir yavaşlayarak sürdü. Davud'un oğlu Süleyman, Jebusite'ye ilk Yahudi tapınağını inşa etti. İsrail Krallığı –İsrail ve Yahuda Krallıkları olmak üzere– ikiye bölünmeden önce iki yüzyıl varlığını sürdürdü. Yaklaşık olarak MÖ 720 yılında Kuzey Irak'tan gelen yeni büyük bir devlet –Asurlular– bu iki küçük Yahudi devletini istila edip onları ortadan kaldırdı. Her ne kadar Yahudiler Makabe Krallığı (MÖ 166-163) ve ardılı Herod Hanedanının yönetimi altında belirli bir özerkliğe sahip olduysalar da, MÖ 720 yılından yirminci yüzyıla değin bir daha bağım-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

sız bir Yahudi devleti ortaya çıkmadı. Yahudiler 70 yılında Roma İmparatorluğu'na karşı ayaklandıklarında, İmparator Titus Kudüs'ü yıktı. 135 tarihli son Yahudi ayaklanması Hadrainus tarafından bastırıldı ve yalnızca birkaç bini Celile'de bırakılan Yahudiler çeşitli yerlere sürüldüler.

Yahudiler, Suriye'yi ve Filistin'i işgal edip yerleşen öteki halklardan iki bakımdan farklıydılar. Birincisi, Yahudiler bölgedeki diğer halklarla evlilik yapmadılar ve onların arasına karışmadılar. İkincisi, Yahudiler üç büyük tek tanrılı dini inancın ilkini üreten dini bir dehaya sahiptiler. On Emir ve ondan türetilen Yahudi hukuku, İsa'nın gelişinden önce insanlığın geliştirdiği en yüksek ahlak sistemiydi. Yahudiler kendilerini Tanrı tarafından özel olarak seçilmiş, farklı bir halk olarak gördüklerinden, Yahudilik, kesinlikle başkalarını kendisine katılmaya davet eden bir din değildi. Bu nedenle de ondan daha sonra ortaya çıkan iki dine –Hıristiyanlık ve İslam'a– kitleler halinde geçişler olduysa da, Yahudi inancına böyle bir geçiş görülmedi.

Suriye/Filistin istilalarının yapısı yaklaşık MÖ dokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren değişmeye başladı. İstilalar, artık yerleşmek için daha iyi bir yer –"bir bolluk ve bereket ülkesi"– arayan göçmen halkların değil, bölgeyi fethedip orada yaşayan halklara kendi yönetimlerini dayatmayı amaçlayan büyük devletlerin işiydi. Başkentleri günümüz Irak'ında Musul yakınındaki Ninova olan Asurlular, Suriye'de ilk defa yaklaşık MÖ 1100'de boy gösterdiyseler de, iki yüzyıl boyunca ayakta kalan ve en sonunda Mısır'ı fetheden Asur İmparatorluğunu kralları III. Şulmanu-Aşared (MÖ 859-824) kurdu. Eskinin büyük Firavunlar imparatorluğu Mısır, savaş alanında askeri deha gösteren üçüncü ve son Ramses'in Yirminci Hanedan döneminden sonra önüne geçilemeyen bir çöküş sürecine girdi. Mısır'daki sulama kanalları kullanılmaz hale geldi ve ticaret

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

azaldı. Mısır, Nil Deltası'ndaki kentlerin yerel despotları tarafından yönetildi. Sürekli Asurluların saldırılarına maruz kalan despotlar, en sonunda Asurlulara boyun eğdiler.

Asurlular Babil'in Kalde Hanedanı tarafından ilk önce yenilgiye uğratıldı ardından yıkıldı. Kalde Hanedanının kralı Nebukadnezar, Kudüs'ü aldı. Ne var ki Kalde İmparatorluğu uzun süre yaşamadı. Daha doğuda, günümüz İran'ında Medler ile Perslerin birleşmesiyle yeni ve dinamik bir devlet kuruldu. Kralları II. Kiros MÖ 559 ila 530 yılları arasında hüküm sürdü ve günümüz Ortadoğu'sundaki Batı Asya'nın tümünü ve daha ötesini İndus Nehri'nden Ege Denizi'ne ve Mısır sınırına kadar kaplayan bir imparatorluk kurdu.

Kiros'un ardından gelen krallar MÖ 525 yılında Mısır'ı kolayca fethettiler ve böylelikle Mısırlılar için iki bin yıl sürecek yabancı boyunduruğunun başlamış olduğu söylenebilir.

Persler, Çin dışında dönemin bütün uygar dünyasının efendileriydiler. Suriye'nin ve Filistin'in batı bölgesinde Aramca en yaygın dildi. Siyasi yönetim etkili ve verimli çalıştı, yollar inşa edildi ve vergiler düzenli toplandı. Bölge iki yüzyıl boyunca barışın ve refahın tadını çıkardı.

Gördüğümüz gibi, bölgedeki yerel nüfus, hem çoğunlukla batıdan ve kuzeyden gelen Sami olmayan ırkların hem de çoğunlukla doğudan –Arap Yarımadası'ndan– gelen Samilerin kaynaşma potasıydı. "Sami" sözcüğü, bütün Sami halklarının soyundan geldiği varsayılan Nuh Peygamber'in en büyük oğlu Sam'dan gelir. Bununla birlikte Sami sözcüğü ırksal değil, ama Alman tarihçi Scholzer'in on sekizinci yüzyıl sonlarında Mezopotamya, Suriye, Arap Yarımadası'nda konuşulan ve buralardan MÖ birinci bin yılda Kuzey Afrika'ya yayılan dilleri belirtmek için türettiği dilbilimsel bir terimidir. Sami dillerini konuşan halkların toplumsal kurumları, dini inançları ve hatta ruhsal özellikleri arasında benzerlikler ol-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ması gibi bütün Sami dillerinin sözdizimlerinde ve temel sözcük dağarcıklarında da dikkat çekici bir benzerlik vardır. Bir zamanlar Arabistan halkının bir tek "ön-Sami" dilini konuştukları neredeyse kesindir. Bu dilin farklı lehçeleri bulunmaktaydı.

Sami halkları Arap Yarımadası'ndan kuzeye sürekli göç ettiler ve bu göç dalgaları yaklaşık her bin yılda bir en üst noktasına varma eğilimindeydi. Araplardan ilk defa yaklaşık olarak MÖ 850 tarihli Asur belgelerinde, Asur derebeylerine haraçlarını –ilk defa yaklaşık beş yüzyıl önce Arap Yarımadası'nda evcilleştirilen– deve olarak ödeyen kuzey Arabistan çölünün göçebe halkı diye bahsedilir.

Arapların ırksal kökenleri hayli karışıktır. Günümüz Arapları, iki soydan –Kahtanlılar ve Adnanlılar– geldiklerini söyleyen bir geleneği miras almışlardır. Kahtanlılar, güneybatı Arabistan'ın yağmur sularıyla beslenen dağlık topraklarından çıkmışlardır ve kabile reisi Kahtan'ın soyundan gelirler. Adnanlılar, yarımadanın kuzeyinden ve merkezinden gelmişlerdir ve kabile reisi Adnan'ın soyundandırlar. Hemen hemen bütün Arap kabileleri bu iki kabilenin içerisinden çıkmıştır. Bugün Arap nüfusun yarısını oluşturan ve "gerçek Araplar" diye adlandırılan güneyliler ya da bir başka deyişle Yemeniler, *Mustarib* veya Araplaşmış halklar diye adlandırılan Adnan'ın çocuklarıdırlar. Bugün kendilerine Kahtanlılar diyenler ile Adnanlılar diyenler arasında açık ırksal farklılıklar bulunmamakla birlikte, genel Arabistan nüfusunda iki ırk tipi öne çıkar. Keskin ve şahinimsi hatlı uzun boylu halk, çoğunlukla kuzeyliyken, güneyliler daha yumuşak, yuvarlak hatlı ve daha kısa boylu olma eğilimindedir. İki halkın kökenlerinin Etiyopyalılarla bağlantılı olması olasıdır. Bu nedenle yaygın Arap imgesini kuzeylilerin oluşturmasına ve –Arap/İslam uygarlığının aracı– klasik Arapçanın orta ve

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

kuzey Arabistan'da gelişmesine rağmen, güneyli Arapların "gerçek Araplar" olarak kabul edilmeleri ironiktir.

Bu, elbette (İran ve Türkiye dışında) bütün Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesinin Araplaşmasından yüzyıllar önceydi. Makedonya Kralı Philippos MÖ 336'da birbirleriyle savaşan Yunan kent-devletlerini birleştirdi ve oğlu İskender, görkemli ama tükenmiş Pers İmparatorluğu'nu yıkarak hayret uyandıran fetihler dizisini başlattı. Yunan düşünce yapısı ve kültürü, Suriye/Filistin'e ve Mısır'a daha Büyük İskender gelmeden önce nüfuz etmişti. Büyük İskender'le birlikte Grekoromen uygarlığın Doğu ve Güney Akdeniz kıyılarında hüküm süreceği bin yıllık çağ başlamış oldu.

Basra Körfezi, İskender'in imparatorluğuna dahil edildi. İskender, MÖ 326 yılında Hindistan'da doğudaki fetihlerinin sınırına dayandığında, karadan İran'a dönmek üzere yola çıktı. Ama İskender'in aklında doğu imparatorluğunun başkenti Babil ile Hindistan arasında büyük bir deniz trafiği oluşturma düşüncesi vardı. Bu nedenle amirali Nearchos'a büyük donanmasının başında Körfez üzerinden Fırat Nehri'ne dönmesini emretti. Nearchos İskender'e Basra Körfez'inin girişinde iki stratejik adanın bulunduğunu bildirdi. Adalardan daha büyük olanında Tanrıça Artemis'e adanmış vahşi keçiler ve antiloplar vardı ve İskender Ege Denizi'ndeki adaya benzediği için bu adaya İkarus adının verilmesini emretti. Adaya yaklaşık iki yüzyıl ayakta kalan bir ileri karakol kalesi inşa edildi. Bugün Kuveyt'e ait olan İkarus adasının günümüzdeki adı Failaka'dır.

İskender'in büyük birleşik Helen imparatorluğu hayali, zamansız ölümünden sonra fetihleri generalleri arasında paylaşım savaşma yol açtığı için tam olarak gerçekleşmedi. Ama Helen uygarlığı, İran'dan Mısır'a uzanan ardıl imparatorluklarda hâkimiyetini korudu ve İskender'in kurduğu

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kentler gelişmelerini sürdürdü. Mısır, I. Plotemaios'un bilge yönetimi altında gelişip zenginleşti. İskenderiye, kütüphanesi ve müzesiyle muhteşem bir kent ve dünyanın düşün merkezi haline geldi. Filistin kısa bir süreliğine olsa da bir kere daha Mısır'ın yönetimi altına girdi. Suriye ve Anadolu'nun (günümüz Türkiye'sinin) geri kalanı İskender'in eski doğu imparatorluğunun başına geçmiş olan İran hükümdarı Seleukos'un egemenliği altına girdi. Seleukos babasının adını verdiği Antiokheia (Antakya) kentini kurdu ve kent izleyen dokuz yüzyıl boyunca Suriye'nin başkenti oldu.

Helenizm ilk önce İran'da geri çekilmeye başladı; ama burada bile geri çekilme süreci yavaştı. İskender'in ölümünden iki yüzyıl sonra İran'daki Seleukos hanedanı Hazar Denizi bölgesinden gelen talancı göçebe kabile Partlar tarafından yıkıldı. Partlar Yunan devlet yönetimini özümsediler ve kendi dillerinin yanında Yunan dilini kullanmayı sürdürdüler. Seleukosların kurduğu bazı Yunan kentleri gelişmeye devam etti. Helenizm'in etkisi ancak MS birinci yüzyılda zayıflamaya başladı.

Helenizm Suriye/Filistin'de varlığını daha uzun bir süre korudu ve etkisi büyük farklılıklar gösterdi. Beklenebileceği gibi, Helenizm tipik Yunan kentleri Laodikeia (bugün Latakia) ve Berythos'un (bugün Beyrut) bulunduğu Akdeniz sahilinin kuzeyinde ve batısında daha etkiliydi. Helenizm'in etkisi Lübnan Dağı'nın doğusundan Suriye çölüne doğru gidildikçe zayıflamaktaydı. Aslma bakılırsa, bütün bölge Helenizm ile Sami/Aram kültürlerinin bir harmanıydı. Plotemaios ve Seleukos hanedanlarında üst düzey devlet memurları, önemli işadamları, bilim adamları ve düşünürler Yunanlıydı. Her iki hanedan da Yunanistan'dan göçü teşvik ettiyse de, Yunanlılar azınlık olarak kaldılar. Hem Plotemaioslar hem de Seleukosların ordularında, uzun mızraklarla donatılmış Fa-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lanks adlı en önemli birliği Yunanlılar oluştururken, okçular ve sapancılar Arap, Kürt ve Pers'ti.

İskender'in ölümünden yaklaşık bir yüzyıl sonra, Roma Cumhuriyeti güçlenmeye başladı. Kartaca'nın MÖ 211'de nihai yenilgiye uğratılmasının ardından Roma Batı Akdeniz'de üstünlüğü ele geçirdi. Ardından gözünü doğuya dikti ve Yunanistan'ı istila etti. İstilanın ardından Doğu Akdeniz bölgesinde 150 yıl süren bir kargaşa ve savaş dönemi başladı. Rakip Plotemaios ve Seleukos hanedanları Roma İmparatorluğu'nun uzakta beliren korkutucu gölgesi altında birbirleriyle savaşıp uzun bir çöküş sürecine girdiler. Bunun sonucunda, Suriye'deki yerel güçler daima olduğu gibi iktidarlarını kabul ettirme fırsatı yakaladılar.

Filistin'de, Kudüs yakınlarındaki Yahudiye tepelerinde yaşayan küçük bir Yahudi topluluğu, kendi iç işlerini yönetme özgürlüğüne sahipti. Yahudi halk, genel olarak Seleukoslar yönetimini kabul eden, Helenleşmiş eğitimli üst sınıf ile Yahudi inançlarına dört elle sarılan köylüler olmak üzere bölünmüştü. MÖ 168 yılında Seleukos kralı Antiokhos Epiphanes, Kudüs'teki Kutsal Tapınak'a Zeus sunağı dikilmesini emrettiğinde, bir rahibin oğlu olan Makabi Yahuda dindar Yahudilerin ayaklanmasına öncülük etti. Her ne kadar Yahuda öldürüldüyse de, ailesi bir rahip-prensler hanedanı –Hasmonları– kurdu. Seleukoslar dağılırken Hasmonlar yönetimlerini yavaş yavaş Filistin'in büyük bir kısmını kaplayacak şekilde genişletti. Romalıların yönetimi altında Hasmonların yerini akrabaları Herod hanedanı aldı.

Yönetim merkezi Petra (Güney Ürdün) ve Madain Saleh (Suudi Arabistan) olan Nebatiler, daha doğuda başka bir bağımsız devlet kurdu. MÖ ikinci yüzyılda Arap Yarımadası'nın içlerine kadar uzanan Nebatilerin güçlü ticaret krallığı, Çin ve Hint baharatlarının, parfümlerinin ve başka lüks mal-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ların güney Arabistan'dan Suriye ve Mısır'a taşındığı kervan yolunu denetimi altında tutması sayesinde gelişip büyüdü. Nebatiler, Arapça konuşmalarına karşın, Aramca yazdılar. Kültürleri görünüşte Helenciydi. Günümüzde Ürdün halkı Nebatileri ataları olarak görür.

Roma'nın Doğu Akdeniz'de yer edinmesini Roma'daki iç savaş ve anarşi geciktirmiştir. Gelgelelim MÖ 60'lı yıllarda generaller Pompeius, Sezar ve Crassus'un üçlü yönetimi iktidarı ele geçirdiğinde Pompeius, Küçük Asya'ya ve Doğu Akdeniz'e Roma'nın iktidarını kabul ettirmeye girişti. Pompeius, Suriye'yi işgal edip Kudüs'ü ele geçirdi. Ama Roma yönetimi henüz bölgenin tek hâkimi haline gelmemişti. Partlar, Roma lejyonlarını yenilgiye uğrattılar ve kısa bir süreliğine Suriye'yi işgal ettiler. Mısır'dan Küçük Asya'ya kadar bütün Ortadoğu bölgesini Roma İmparatorluğu'na ancak Pompeius'un ve Sezar'ın suikasta kurban gitmesinden sonra Sezar'ın yerini alan Octavius –MÖ 29-MS 14 yılları arasında hükümdarlık eden İmparator Augustus– dahil etti. Partların denetimi altında yalnızca İran ve günümüzün Irak'ı kaldı. Augustus, Roma'nın yeni doğu eyaletlerini düzene sokmayı tercih ederek generallerinin yenilen Roma lejyonlarının intikamını alma isteklerini göz ardı etti.

Doğu Akdeniz bölgesi –Küçük Asya, Suriye ve Mısır– birkaç yüzyıl süren Roma Barışıyla birlikte duruldu. Roma Barışı, genelde verimliliği, düzenli bir hayatı ve Roma hukukuyla uyumlu adaleti ifade etti. Yollar ve vergi sistemi büyük ölçüde iyileştirildi. Mısır, imparatorluk başkentinin önemli bir gıda tedarikçisi ve Roma ordularının askeri üssü haline geldi. Romalılar, Kızıl Deniz'i korsanlardan temizledi ve onun üzerinden Hindistan'la yapılan ticareti yeniden canlandırdı. Askeri yönetimin demir yumruğu altında yaşayan ve aşırı vergiler ödeyen Mısır, kelimenin tam anlamıyla bir Roma sö-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mürgesiydi. Sömürge yöneticileriyle işbirliği içindeki Yunanlı yönetici sınıf, ayrıcalıklı konumunu korudu.

Nüfusu ağırlıklı olarak Nil Vadisi ve Deltası çevresinde toplandığı için Mısır, otoriter bir merkezi yönetim için biçilmiş kaftandı. Suriye'deki Roma yönetimi daha gevşekti. Romalılar, doğuda ya da bir başka deyişle yarı "Sami" bölgesinde yerel yöneticilerin –aşırı hırslarının önünü keserek ve halkları batıya yerleştirmekle tehdit ederek– özerliklerini korumalarına izin verdiler. Romalıların yönetim biçimi, on sekiz yüzyıl sonra Britanyalıların Asya ve Afrika'daki sömürgelerinde uyguladıkları türden dolaylı bir yönetimdi. Nitekim Nebatiler, bağımsız ruhlarına artık katlanamayan İmparator Trajan (Traianus) tarafından Roma'nın boyunduruğu altına alınana kadar güney Ürdün'ü ve Şam'ı denetimleri altında tutmayı sürdürdüler. Bir yüzyıl sonra Suriye Çölü'ndeki Palmira, Roma otoritesine başkaldıran kraliçesi Zenobia yenilgiye uğratılana ve bölgenin özerkliği bastırılana değin, doğuya giden kervan ticareti yollarını denetim altına alma yoluyla güç ve zenginlik elde etmede Nebatilere özendi.

Seleukosların hükümdarlığı sırasında kurulan, büyük ve gelişen Yunan kentleri bulunan Suriye'nin batısı, yani Akdeniz bölgesi, Roma İmparatorluğu'na çok daha doğrudan katıldı. Akdeniz ve Sami ırklarının bereketli bireşimi eğitimli, kentli nüfus, imparatorluğun meslek sahibi ve entelektüel seçkinlerinin bir parçasıydı. Bu insanlar, Romalı devlet görevlileriyle çok kolay kaynaştılar ve birçoğu Roma vatandaşı olma hakkı kazandı. Birçok Suriyeli avukat, doktor, tarihçi ve yönetici –ve ayrıca şairler ve aktörler– saygınlık ve şöhret elde etti. Helenleşmiş Mısırlılar benzer bir rolü oynadılar. Antiokheia (Antakya) ile İskenderiye, Roma'dan sonra imparatorluğun en büyük ve en görkemli kentleriydi. Roma yönetiminin resmi dili Latince olmasına rağmen, Yunanca ortak

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dildi. Daha sonraki Roma imparatorlarının birçoğu ya tamamen ya da kısmen Suriyeliydi. Ne var ki, bu Suriyeli imparatorlardan ikisinin –Caracalla ile Humuslu Elagabalus'un– en az takdir gören imparatorlar arasında olduklarının da söylenmesi gerekmektedir. Bununla birlikte Caracalla MS 212 yılında Roma yurttaşlığı hakkının bütün imparatorluğa tanınması kararının onaylanmasını istedi. Yetenekli bir yönetici olan "Arap" Filip, kısa hükümdarlığı sırasında Suriye'ye eski itibarını yeniden kazandırmak için uğraştı.

Kentlerde ırkların kolayca birbirine karışmasına rağmen, kentler ile kırsaldaki köylüler ve kabileler arasındaki uçurum –özellikle dilsel bir uçurum– varlığını korudu. Suriye'de köylüler Aramcayı, Arabistan sınırındaki göçebeler ve yarı göçebeler Arapçayı kullanıyorlardı. Mısır'da nüfusun çoğunluğu antik Mısır dilini kullanıyordu. Ama kültürler çatışmasının en şiddetli ve buna karşın belki de en üretken olanı Filistin'de yaşandı.

Romalılar, MÖ 40'da Edomlu (Idumae) Herod'du Güney Filistin'deki Yahudiye krallığının kralı ve Kudüs'ü bu krallığın başkenti olarak tayin ettiler. Herod, uzun hükümdarlığı sırasında etkili yönetimini Filistin'in büyük bir kısmına yaydı ve "Büyük Herod" unvanını kazandı. Aslen Arap olan Herod pratikte bir Yahudi'ydi ve kendisini Yahudilerin koruyucusu olarak görmekteydi. Herod Kudüs tapınağını yeniden inşa ettiyse de, Helenci ve Roma'nın desteklediği kişi olması nedeniyle sofu Yahudiler ondan nefret etti. Herod'un hükümdarlığı hoşnutsuzla ve halefine karşı giriştiği, Beytülahim'deki masum bebeklerin öldürülmesi emrini verdiği savaşla sonladı. Nitekim –zamanla bütün Grekoromen dünyanın dini inancını başarıyla değiştiren– Hıristiyan dininin Yahudi kurucusu, Herod'un bu küçük krallığında doğduğu, yaşadığı ve idam edildiği için, Hıristiyan anlatılarında Herod, çocukları yiyen bir canavar haline getirildi.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://antey.org

İsa ve havarilerinin Yahudi olmaları nedeniyle Hıristiyanlık özünde Yahudiliğin içinden çıkan bir hareketti. Ama Hıristiyanlığın mesajı, Yahudi halk arasında çok az karşılık bulduğundan kısa süre içinde Yahudi olmayan dünyaya yöneldi. Hıristiyanlığın ilk savunucularının görevi, Hıristiyanlık öğretisini Yunan ve Roma felsefelerinin hem bir doğrulanması hem de hayata geçirilmesi olarak tanımlamaktı. Savunucuların İsa'dan sonraki ilk üç yüzyılda elde ettikleri düşünsel başarılar kayda değerdi. Bununla birlikte Dağdaki Vaaz'ın basit mesajı, ilk önce Grekoromen dünyanın yoksul ve sıradan kitlelerine çekici geldi. Devletin uyguladığı zulme rağmen, Hıristiyanlık büyüdü ve yayıldı. İsa'nın işkenceyle öldürülmesi bir acı çekme ve tahammül modeli sağladı. Hıristiyanlığın Mısır'a birinci yüzyılın sonunda Aziz Markos aracılığıyla geldiği düşünülmektedir. Yunanlılar ve Helenleşmiş üst sınıflar genellikle pagan kaldıysalar da, Hıristiyanlık Mısır halkı arasında hızla yayıldı.

Hıristiyanlık, imparatorlukta –ara sıra kısa hoşgörü dönemleriyle kesintiye uğrayan– zulüm dalgalarına maruz kalmasına rağmen, üç yüzyıl içinde birçok yeni mürit edindi. Hıristiyanlar halen azınlık konumunda olmalarına karşın –çoğunluk eski devlet dinlerine bağlıydı ve bunlar içinde en çok tutulanı da imparatorunkiydi– MÖ dördüncü yüzyılda Diokletyen'in başlattığı son zulüm dalgasından önce imparatorluk ailesi ve Roma aristokrasisi üyeleri dâhil olmak üzere bütün sınıflardan azımsanmayacak sayıda yandaş edindiler. Hıristiyanlar faaldiler, iyi örgütlenmişlerdi ve Diokletyen'in yerini selefine bırakmasının üzerinden çok geçmeden Büyük Konstantin Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olduğunu ilan etti. Konstantin Hıristiyanlığı içtenlikle mi seçmiştir yoksa Hıristiyanlık zafer kazandığı için mi Konstantin onu desteklemiştir, bunun bir önemi yoktur.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Roma İmparatorluğu'nun çöküşü Hıristiyanlığın yükselişini destekledi. İmparatorluk MS üçüncü yüzyıl boyunca –aslında rakip imparatorlar tarafından yönetildiği dönemlerde– iç bölünmelerle uğraştı ve sınırlarının dışından Gotların ve Perslerin saldırılarına uğradı. İmparatorluk tam çöküşün eşiğine gelmiş gibi göründüğü anlarda, yetenekli bir imparator ya da bir komutan tarafından çöküşten kurtarıldı. Doğuda MS 224 yılında Part İmparatorluğunun yerini, büyük Kiros ve Daryus hanedanının devamı olduğunu iddia eden, İran'ın batısından gelen Sasaniler aldı. Sasani İmparatorluğu, batıdaki büyük rakip devletle neredeyse sürekli savaş halinde olduğu dört yüzyıl boyunca ayakta kaldı. İkinci Sasani kralı I. Şapur, dünya üzerinde egemenlik kurma iddiasını vurgulayan "Krallar Kralı" ("İran'ın ve İran Dışındaki Ülkelerin Kralların Kralı") unvanını aldı.

MS 330 yılında Konstantin Avrupa'nın Asya ile buluştuğu Boğaz'daki eski Bizans yerleşim yerine kendi adını taşıyan kenti kurdu. Konstantinopolis –daha çok biçimsel olarak birleşik– Roma İmparatorluğu'nun doğu kısmının başkenti oldu, imparatorluğun iktidar ve zenginlik merkezi doğuya doğru kaydıkça ihtişamda Roma'yı geçti. Elli yıl sonra, İmparator Teodosyus'un ölümü üzerine, İmparatorluk iki oğlu arasında paylaşıldı. Böylece Hıristiyan, Helen-Doğu Bizans İmparatorluğu doğdu. İmparatorluğun batı bölümü barbar istilalarının ağırlığı altında çökerken, Bizans Balkanları, Küçük Asya'yı, Suriye'yi, Filistin'i ve Mısır'ı yönetmeyi sürdürdü.

Doğu Roma İmparatorluğu Ortadoğu üzerindeki denetimini üç yüzyıl koruyabildi. Bu sırada karşı karşıya kaldığı en büyük tehdit, Avrupalı Gotlar ya da Germenler değil, ama saldırgan ve yayılmacı Sasaniler yani Perslerdi. Her şeye rağmen Bizanslılar en az iki yüzyıl boyunca diplomasi yoluyla Perslerle barışı korumayı başardılar. Pers tehlikesi ancak Bü-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yük Jüstinyen (527-565) Batı Roma eyaletlerini yeniden fethetmeye ve imparatorluğu yeniden birleştirmeye karar verdiğinde arttı; Roma İmparatoru'nun bu çabaları kısmen ve geçici olarak başarılı oldu. Persler 534 ile 628 yılları arasında Suriye'ye defalarca saldırdılar, işgal ettiler ve geri çekilmek zorunda kaldılar. Persler 616 yılında hem Mısırı hem de Küçük Asya'yı fethettiler ve Konstantinopolis'i kuşattılar. İmparator Herakliyos Persleri yenip imparatorluğu eski sınırlarına kavuşturduğunda, Bizans ve Pers imparatorlukları, antik dünyanın en büyük iki gücü olmalarına rağmen, idare edebileceklerinden çok daha geniş topraklara yayılmış ve zayıflamış durumdaydılar. Bu sırada, MS 570 ya da 571 yılında karışıklık içindeki yoksul Arabistan'da Bizans'ı ve İran'ı etkileyecek yeni ve daha büyük bir gücün tohumlarını atacak sıra dışı bir adam doğdu. Batı Arabistan'ın en büyük ticaret kentlerinden biri olan Mekke'de doğan Muhammed Peygamber, insanlık tarihini dönüştürmeye yardım eden bir dehaydı. Bu, yalnızca onun kurduğu inanca katılan insan türünün beşte biri tarafından değil, herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir.

İslam dininin iki boyutu, Ortadoğu'nun daha sonraki tarihi için özel bir önem taşımaktadır. Bu boyutlardan birincisi, Müslümanların Muhammed'in Tanrı'yla bir olmadığına inanmalarına rağmen –"Allah'tan başka tanrı yoktur" inancına bağlı olan İslam'ın tektanrıcılık konusundaki yaklaşımı katıdır– onu Tanrı'nın elçilerinden sonuncusu ya da Musa ve İsa dâhil olmak üzere peygamberlerin simgesi olarak görmeleridir. Bu nedenle Müslümanlar İslam'ın diğer iki semavi dini, Yahudiliği ve Hıristiyanlığı tamamlayan ve mükemmelleştiren en yüksek inanç olduğunu savunurlar. İnsanlığın tamamı bu hakikati henüz kabul etmediyse, bu, Müslüman toplumunun barındırdığı kusurlar nedeniyledir.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Bir başka önemli gerçek ise, Müslümanlar cennete ve ruhun ölümsüzlüğüne inansalar da, inançları uhrevi olmaktan uzaktır. Muhammed Peygamber İsa'dan farklı olarak siyasi bir lider, örgütçü bir dehaydı ve İslam'da din ile siyaset arasında bir ayrım, yani laik bir devlet anlayışı yoktur. Müslümanların harfi harfine Tanrı'nın sözcüklerinden oluştuğuna inandıkları Kuran, bütün Müslümanların düşüncelerinin ve eylemlerinin daimi esin kaynağı olsa da, kapsamlı bir yasa kitabı değildir. Bu nedenle Müslümanlar Peygamberi ve yanındakileri örnek alırlar. Peygamberin ve yanındakilerin *sünnet* diye adlandırılan sözcükleri ve eylemleri ya da bir başka deyişle alışılmış düşünme ve eylem biçimleri *hadis*lerde ya da silsile ya da güvenilir şahitlik aracılığıyla aktarılan Peygamber'in geleneklerinde toplanmıştır. Kuran ile *sünnet*, İslam *şeriat*ının kaynaklarıdır. *Şeriat* normalde "İslam Hukuku" anlamına gelse de, esasında bundan daha fazlasını ifade eder. *Şeriat* ne dinsel hukuk (İslam'da ruhban sınıfı yoktur) ne de laik hukuktur, çünkü İslam'da böyle bir anlayış bulunmamaktadır: Daha ziyade Tanrı'nın istencine uygun hareket edilecek ise benimsemesi gereken yaşam tarzlarını tavsiye eden eksiksiz bir toplumsal ahlak sistemidir. *Şeriat*ın çiğnenmesi, devlete karşı değil, Allah'a karşı suçtur.

Şeriat idealdir. Arap ve Müslüman yöneticiler en başından itibaren, bir dereceye kadar –bugünkünden daha fazla olmayan– sözde laik güçlere sahip olsalar da, bu ideal bütün Müslümanların kalpleri ve zihinleri üzerinde güçlü bir etkiye sahip olmayı sürdürdü. Bu durum, ütopyacılığın –Müslümanlar Peygamberin ve yanındakilerin yolunu takip ederlerse İslam'ın bu dünyadaki zaferinin mutlak olduğu inancının– Araplar arasında neden etkili olduğunu açıklamaktadır. Batıda bu anlayış genellikle köktencilik diye tanımlanmasına rağmen, gerçekte Kuran'ın Tanrı'nın insanlığa son mesajı oldu-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ğuna inandıkları için bütün Müslümanlar köktencidirler. Müslümanlar, Batı'nın son iki ya da üç yüzyılda elde ettiği zaferleri tarihin bir sapması olarak görürler.

Günümüz Araplarının halen daha saplantılı biçimde İslam'ın ilk başarılarının hikâyesinden esinlenmeleri şaşırtıcı değildir. Muhammed kırk yaşında onu bir peygambere ve lidere dönüştüren dini deneyimi yaşadığında Arap Yarımadası bir kabile konfederasyonları yığınına ev sahipliği yapıyordu. Çoğunlukla göçebe olan halkın dini canlıcıktı ve halk genellikle özel bir kaya ya da tapmakta bulunan çeşitli ruhlara tapardı. Yazılı yasaları yoktu, insanları suç işlemekten alıkoyan şey intikam korkusuydu. Buna karşın toplumsal şiddet eylemlerine bu türden engellemeler getirilmemişti; ama çok sık görülen kabile içi anlaşmazlıklar bir arabulucuya, yani kabile geleneklerini çok iyi bilen bir bilgeye danışılarak çözülürdü. Arap Yarımadası'nın kültürü, Bizans ya da Pers kültürleriyle en ufak benzerlik taşımayan, yüksek olmayan bir kültür olmasına karşın, sınırsız güce ve esnekliğe sahip Arap dili ve şiirinin üstün sanatsal başarısı nedeniyle eşsiz bir değere sahipti.

Arabistan halkı gururlu ve bağımsız olsa da, dış etkilerden bağışık değildi. Muhammed misyonunu başlattığında Arabistan halkı Hıristiyan Bizanslılarla, Habeşistanlılarla ve Zerdüştçü Perslerle kurdukları ilişkiler yoluyla, tektanrıcı düşünceler edinmeye başlamışlardı. Muhammed altmış yaşlarında öldüğü zaman, yeni inanç Arabistan'ın büyük bir kısmında benimsenmiş durumdaydı. Muhammed yarımadanın dağınık ve putperest kabilelerini bir nesilde tek, her şeye gücü yeten bir tanrıya tapan bir ulusta birleştirmeyi başardı.

İslam inancının Muhammed'in yaşadığı sıradaki başarıları kayda değerdi, ama onun üç ardılının –*Raşidûn* yani adil ve dürüst yöneticilerin ya da Doğru Yolu Tutanların– kısa yöne-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

timleri sırasında başarılanlar daha hayret vericiydi. Küçük Müslüman orduları, büyük Bizans ve Pers imparatorluklarına meydan okudular. On yıl içerisinde Sasanileri yenilgiye uğratıp Dicle Nehri üzerindeki başkentleri Stesifon'u işgal ettiler ve onları Mezopotamya'dan çıkardılar. Daha sonra gözlerini Bizans'ın Suriye ve Mısır eyaletlerine diktiler. Arap ordusu Kuzey Afrika'da rüzgâr gibi ilerleyip elli yıl geçmeden, MS 711'de İspanya'ya geçti.

Suriye ve Mısır'ın fethinden sonra, Araplar Sasani İmparatorluğu'ndan geriye kalanları ortadan kaldırmakla bir on yıl daha geçirdiler. Buna karşın Bizans İmparatorluğu sekiz yüzyıl daha ayakta kaldı. Araplar Kıbrıs'ı, Rodos'u ve Kos'u (İstanköy) ele geçirmelerine ve Konstantinopolis'i iki kere kuşatmalarına rağmen, hiçbir zaman Anadolu'yu tam anlamıyla fethedip egemenlikleri altına almadılar. Anadolu'nun Bizanslılar ve Hıristiyan Ermeni Krallığı tarafından paylaşılması birkaç yüzyıl daha sürdü.

Peygamber'in ölümünü takip eden otuz yıl içerisinde İslam'ın ve Peygamberin anavatanı Arabistan'ın geleceğini biçimlendiren gelişmeler yaşandı. MS 656 yılında halife Ömer'in halefi Osman öldürüldü. Osman'ın doğal halefi peygamberin teyze çocuğu ve kızı Fatma'nın kocası Ali gibi görünmekteydi. Ama halife Ömer'in Suriye valiliğine atadığı ve Osman gibi Mekke'nin güçlü Emevi ailesinden gelen, hırslı ve yetenekli Arap General Muaviye, Ali'nin halifeliğine karşı çıktı. Ali'nin ve oğlu Hüseyin'in Emeviler tarafından yenilgiye uğratılması, İslam'daki ilk ve tek en büyük bölünmeye yol açtı: Büyük çoğunluğu oluşturan Sünniler ya da bir başka deyişle "*Ehl-i Sünnet* halk" ve Muaviye ile onun Emevi haleflerini laik gaspçılar olarak görmeyi sürdüren Şia ya da Ali "yandaşları".

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Günümüzde Müslüman nüfusun yüzde onu Şii'dir ve çoğu İran'da ve Hint Yarımadası'nda yaşamaktadır. Afrika'da hemen hemen hiç Şii bulunmamaktadır. Şiiler Levant'ta nüfusun yüzde 40'nı oluşturdukları ve sayıca Sünnilerden daha fazla oldukları Lübnan'da önemli bir konuma sahiptirler.

Doğu kıyısında önemli Şii azınlıklar bulunsa da, Arap Yarımadası'nda halkın büyük çoğunluğu Sünni'dir. Yemen dağlarında yaşayan Zeydiler, Şiiliğin bir dalına bağlıdır. Ama Sünnilik ile Şiiliğin İran'daki çatışması, on altıncı yüzyılda Şiilik egemen inanç olarak kabul edilene kadar sürmüştür. Mezopotamya'da (Irak) nüfusun çoğunluğunun Şii olmasına ve kutsal Şii kentleri Necef ve Kerbela'nın Irak topraklarında olmasına karşın, Sünniler halen siyasette baskın konumdadırlar. Bu durum, bölgenin modern tarihi üzerinde önemli etkide bulunmuştur.

Emevilerin zaferi yalnızca İslam'ı bölmekle kalmadı, Şam'ı yeni Arap/İslam İmparatorluğu'nun başkenti haline getirdi. Bir yüzyıl sonra, MS 750'de Emevilerin doğu İran merkezli, rakip devrimci hareket Abbasiler tarafından yenilgiye uğratılması, –İnsan uygarlığının en yüksek zirvelerinden biri olan– İslam Altın Çağını başlatarak iktidar merkezini Bağdat'a kaydırdı.

İslam'ın zafer kazandığı geniş topraklar üzerinde –müttefik olsalar da özdeş olmayan– iki süreç işlemeye başladı: "Araplaştırma" ve "İslamlaştırma". Irak'ta, Büyük Suriye'de, Mısır ve Mağrip ülkelerinde Arap dili var olan diğer dilleri yavaş yavaş bastırdı. (Kuzey Irakta Kürtçe, Cezayir ve Fas'ta Berberi lehçesi Tamazirt varlığını korudu.) Suriye/Filistin'de ve Mısır'da Arapça resmi dil olana kadar Yunanca devlet yönetiminde kullanılmaya devam edildi. Bereketli Hilal'in doğusunda ve Arap Yarımadası'nda zaten kullanılmakta olan Arapça hızla günümüzde Şam'ın kuzeyindeki ve Kuzey

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Irak'taki birkaç köyde varlığını güçbela koruyan Aramcanın yerini aldı. Eski Mısırlıların Kıpti dili, en azından on yedinci yüzyıla kadar varlığını koruduysa da, Arap işgali tam bir sömürgeleştirmeye ve asimilasyona dönüştüğünden benzer bir biçimde giderek ortadan silindi.

İslam'ın, "kitaplı halk" olduklarından saygı duyup hoşgörü gösterdiği önemli sayıda Hıristiyan ve Yahudi toplumu inançlarına bağlı kaldıkları ve varlıklarını korudukları için İslamlaştırma, Araplaştırma denli etkili olmadı. Ama İslam'ın yayılışı Arapçanınkinden daha kapsamlıydı. İslam hızla Semerkant'a ve Hindistan sınırına ilerledi ve izleyen yüzyıllarda Hint Yarımadası'nda, Çin'de ve Güneydoğu Asya'da büyük nüfuslar İslam'a geçti. Ama Arapçanın buralardaki etkinliği dini törenlerle sınırlı kaldı. Farsça (Parsi/Farsi) Arapça el yazısını ve ağırlıklı olarak Arapça söz dağarcığını benimsemiş olsa da, Araplar tarafından istila edilen ve İslam inancını kabul eden Perslerin dili ve kültürü varlığını korudu. Bugün Müslümanların yaklaşık olarak yalnızca beşte biri Arapça konuşmaktadır.

Türkler, Araplar tarafından fethedilmediyseler de, onuncu yüzyılda İslam'ı kabul ettiler ve dilleri Arapçanın din, bilim ve kültür söz dağarcığı tarafından istila edildi. Türkler, aynı zamanda Arapça el yazısını kullandılar. Farsçanın Batı Asya'nın edebiyat dili haline geldiği on ikinci yüzyılda, Türkler ikinci bir dil işgali yaşadılar. Türk yazarlar, Osmanlı Türkçesinin bir sentezini oluşturmak için Farsça ve Arapça sözcüklerin yanı sıra Farsça ve Arapça dilbilgisi yapılarını da benimsediler.

Dolayısıyla Ortadoğu bölgesinde yaşayanların büyük çoğunluğu üç dili –Arapça, Farsça ve Türkçe– konuşup yazdı. Modern milliyetçi terminolojiye göre, bu dilleri konuşanlar, Araplar, Persler ve Türklerdi.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Bir dağ halkı olan Kürtlerin antik tarihi, Ermenilerin antik tarihiyle sık sık çakışmıştır. Kürtler Hint-Avrupa dil grubundan, Farsçayla bağlantılı bir dil konuşurlar. Kürtler, Ermenilerden farklı olarak, hiçbir zaman bağımsız bir devlete sahip olmadıysalar da, Ermenilerden daha az dağılmış durumdalar ve bugün İran'dan Kuzeybatı Irak ve Suriye üzerinden Türkiye'nin doğusuna doğru yay çizen topraklar üzerinde yaşamaktalar.

Araplar fetihlerinde Bizans ile Pers İmparatorluklarının tarafları zayıf düşüren savaşlarından ve aynı zamanda bu imparatorlukların yöneticilerinin tebaaları tarafından sevilmemesinden yararlandılar. Araplar, kalıcı imparatorluklarını yaratmak için yönetim sanatında seleflerinden daha başarılı olmak zorundaydılar. Bu eski barbar göçebelerin yönetim sanatındaki başarısı hayret vericiydi. Hiç kuşkusuz bu başarının alt yapısını sağlayan, İslam inancının –ciddi, sade, anlaşılabilir ve adil– yapısıdır. Bu nedenle günümüz Araplarının büyüklüklerini yeniden kazanmak için ilk günlerin ilkelerine ve uygulamalarına geri dönülmesi gerektiğine inanmalarında şaşılacak bir yan yoktur.

Saf Arap soyundan kabile savaşçıları, başlangıçta sayıları birkaç yüz binden fazla olmayan bir askeri aristokrasi oluşturdular. Müslüman olan ama Arap olmayanlara –İranlılar, Mısırlılar, melez halklar ya da Kuzey Afrika Berberileri– *Mevaliler* ya da başka deyişle bağımlılar adı verildi. Ama bu Arap aristokrasisi varlığını koruyamadı.

İslam'ın Arabistan'la ve Arapçayla ilişkisi sağlam olsa da, inanlar arasında ırk ayrımı Kuran'ın mesajına ve ruhuna aykırıdır. *Mevali* kadınlarla evlenme çok sık görüldüğünden, asimilasyon hızlı gerçekleşti ve bu süreç içinde "Arap" terimi, Arap Yarımadası bedevilerinin adı olmaktan çıkıp yavaş yavaş günümüzde ifade ettiği, kültürü ve dili Arap olan anlamını almaya başladı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İslam İmparatorluğu'nda Abbasi Halifeliği yönetimi altında kültürel olduğu denli etnik de olan büyük bir asimilasyon faaliyeti gerçekleştirildi. Arapça ilk önce başat dil, daha sonra ortak dil olarak kabul edilirken, "saf kan" Araplar da yavaş yavaş aristokrasi taleplerinden vazgeçtiler. Etnik eşitlik kabul edilmeye başladı. Nitekim Arapların dili ve dini bu görkemli büyük yapıyı bir arada tutan çimento işlevi gördü. Bu yapının gücü ve zenginliği, bastırılan ama yok edilmeyen parlak Pers ve Helen kültürlerine dayanmaktaydı: Yeni Arap yöneticiler, var olan devlet ve yönetim sistemlerine bunları özümseyene ve bunlardan kendi sentezlerini geliştirene değin dokunmadılar.

İslam İmparatorluğu'nun başkentinin Şam'dan Bağdat'a taşınması ağırlık merkezini doğuya doğru kaydırdı. Akdeniz'e duyulan ilgi azaldı ve Perslerin beğendiği mutlak monarşi gibi doğu kaynaklı etkiler arttı. Sınır engellerinin kaldırılması, Bağdat'ı halkın büyük bir kesiminin hareketli ticari faaliyet ortamına katılma fırsatına sahip olduğu büyük ve giderek zenginleşen bir serbest ticaret bölgesinin merkezi haline getirdi. Arap gemileri Çin'e, Sumatra'ya, Hindistan'a ve Afrika'nın doğu sahili boyunca güneye, Madagaskar kadar uzaklara yelken açtı. İslam'ın Altın Çağı'nda bilim ve kültür de ilerleme kaydetti. Başlangıçta yalnızca antik uygarlıkların büyük bilim ve felsefe yapıtlarının Arapçaya çevirisi söz konusuydu; ama çok geçmeden İslam İmparatorluğu bilim, edebiyat ve sanatta kendi büyük başarılarını ortaya koydu.

Diğer bütün imparatorluklarda olduğu gibi, İslam İmparatorluğu'nda da çöküş tohumları görünüşte en iyi dönemindeyken zaten filiz vermeye başlamıştı. Bağdat merkezli dikkat çekici iletişim sistemine rağmen, iktidar uzak bölgeler üzerinde etkili biçimde kurulamadı. Mısır'da ve İran'ın doğusunda yetki özerkliklerini ilan eden yerel komutanlara

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

devredildi. İmparatorluğun öncü kuvvetlerini oluşturan Araplar, yeni Araplaşmış yöneticilere yabancılaştıkları ve artık askere kayıt olmadıkları için, halife, imparatorluğun güvenliğini sağlayacak askerler olarak eğitilmek üzere günümüzde Türkistan denilen yerden Memluklar denilen Türk köle çocuklar getirme yoluna gitti. Memluklar Türkçe konuşmalarına rağmen tamamen Türk etnik kökeninden değildiler. Aralarında Kürtler, Moğollar ve başka Orta Asya halkları vardı. Bu paralı askerler orduyu daha etkili kıldıysalar da, çok geçmeden yeteneklerini imparatorluğun denetimini ele geçirmek için kullandılar. Memluklar, 861 yılında Bağdat'ta halifeyi öldürüp askeri bir diktatörlük kurdular. Ahmet bin Tolun adlı bir Türk, Mısır'ın yönetimine el koydu. Suriye'yi kolaylıkla fethetti ve bir kere daha Suriye ile Mısır'ı birleştirdi. Suriye-Mısır birleşmesi, bütün bölge on altıncı yüzyılda Osmanlı Türk İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girene kadar, aralıklarla olsa da varlığını sürdürdü.

İki yüzyıldan daha uzun bir süredir ayakta duran ve o zamanlar bilinen dünyanın Kuzey Avrupa ve Çin dışında tamamını kaplayan büyük Arap/İslam İmparatorluğu artık dağılıyordu. Sekizinci yüzyılın başında Araplar İspanya'yı ve Fransa'nın yarısını fethetmişlerdi. Araplar, Fransa'dan çok çabuk çekildiyseler de, daha sonra Sicilya'yı ve Güney İtalya'nın çoğunu işgal ettiler. Buna karşın, başkentin Şam'dan Bağdat'a taşınması imparatorluğun Akdeniz üzerindeki hâkimiyetini zayıflattı ve dokuzuncu yüzyılın sonunda bu hâkimiyet bütünüyle son buldu. Araplar en azından iki yüzyıl kültürel hâkimiyetlerini korudular ve Bağdat büyük bir kültür ve bilim merkezi olmayı sürdürdü; ama gerçek iktidar artık rafine bir kültüre sahip olmayan Türk askeri kastının elindeydi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Gelgelim Türk hegemonyası bir süre sonra sona erdi. Türk askeri hanedanlarının bir yüzyıl süren istikrarız yönetiminden sonra MS 969 yılında Mısır batıdan gelen yeni bir Arap gücü tarafından işgal edildi. Bu yeni güç, adını Hz. Muhammed'in kızı ve halife Ali'nin karısı Fatma'dan alan Fatımi hanedanıydı. Fatımiler, Kuzey Afrika'ya göç etmeden önce Suriye'de kendilerini Abbasi Halifeliğini yıkmaya adamış Şii İsmaililer hareketinin lideri olarak ortaya çıktılar. Fatımiler Bağdat tarafından dinden sapmış düşmanlar olarak görüldü.

Fatımiler, Arapların/Müslümanların eski başkenti Fustat'ın hemen kuzeyine yeni başkentleri Kahire'yi kurdular ve görkemli imparatorluklarıyla Bağdat halifeliğine rakip bir halifelik teşkil ettiler. Fatımiler kısa bir süre içinde Batı'ya doğru, Mağrip üzerinden Atlantik'e ve Sicilya'ya kadar uzandılar. Fatımi Devleti doğuya doğru genişlemediyse de, Bağdat'taki istikrarsızlık Abbasilerin zenginliğinin kaynağı olan doğu ticaretinin büyük bölümünün Basra Körfezi'nden Kızıl Deniz'e kayması anlamına geldi. Kahire, Bağdat pahasına zenginleşti.

Suriye/Filistin Dicle-Fırat ve Nil vadilerinin rakip hükümdarları arasındaki mücadelenin savaş alanı olma tarihi rolünü oymayı sürdürdü. Ama Suriye'nin mutsuzluğu daha da arttı: Üç yüz yıldır Arap/Müslüman saldırılarına katlanan Bizanslılar, intikam alma fırsatı yakaladılar. 962-1000 yılları arasında Suriye birbirini izleyen Bizans imparatorları tarafından tam otuz sekiz defa işgal edildi.

Fatımi halifesi El-Hâkim, 1018 yılında delirip Tanrı olduğunu ilan etti. El-Hâkim öldükten sonra, onun ölmeyip ortadan kaybolduğuna ve Altın Çağı başlatmak için zaferle geri döneceğine inan yeni bir din ortaya çıktı. Adlarını Lübnan Dağı'na kaçan liderlerinden İsmail El-Derezi'den alan Dürziler, sayıları hiçbir zaman çok olmadıysa da (bugün Ortada

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Doğu'da yaklaşık 600.000 Dürzi yaşamaktadır) bu dönemde ortaya çıkan birçok alt Şii mezhebinden günümüze kadar varlığını koruyabilmiş ve bölgenin tarihinde önemli bir rol oynamış birkaç tanesinden biri oldukları için önemlidirler. (Diğer alt Şii mezhepleri Alevilik ya da ilk olarak Halep kentinde filizlenen Nusayriliktir. Bugüne kadar varlığını koruyan Nusayriler, Suriye nüfusunun yüzde onunu oluşturur. Suriye Devlet Başkanı Esad'ın ve rejiminin önde gelen isimlerinin bu mezhebe bağlı olmasının modern Suriye tarihi üzerinde önemli etkisi olmuştur.)

Suriye/Filistin'i tekrar tekrar istila etmelerine rağmen, Bizanslılar bu bölgeyi tamamen denetimleri altına alamadılar. Aslında Bizans, Abbasi ve Fatımi İmparatorlukları, yeni bir gücün sahne almaya hazırlandığı on birinci yüzyılın ilk yarısında gerileme dönemlerindeydiler. Bu yeni güç, liderlerinden birinin İran'ı işgal etmesi ve 1050 yılında Bağdat'ı ele geçirip Abbasi halifesini bir uyruk statüsüne indirmesinin ardından Selçuklular adım alan Orta Asyalı Oğuz Türkleriydi. Selçuklular 1071'de Suriye'yi ve Filistin'i aldılar ve Fatımileri Mısır'a sürdüler. Yüzyılın sonunda Selçuklu İmparatorluğu İran'ı, Mezopotamya'yı, Suriye'yi ve Filistin'i kapladı. Ama Selçuklu ordusunun Türkmen savaşçıları gözlerini batıdaki Bizans İmparatorluğu'nun zengin topraklarına dikmişlerdi. Selçuklu sultanı Alparslan, 1071 yılında büyük Bizans ordusunu bozguna uğratıp Bizans imparatorunu esir aldı. Böylelikle Müslüman Türkler, Küçük Asya'ya yerleşebildiler.

Bizans, Batı Hıristiyanlık âlemini doğudan gelen İslam istilasından ve yayılmasından dört yüzyıl boyunca korumuştu. Bizans İmparatorluğu yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalınca İmparator Aleksios Komnenos (1081-1118) kâfir istilacılarla girdikleri savaşta Hıristiyanların Bizans'a yardım etmesini sağlamak için Papa II. Urban'a başvurdu. Papa 27 Kasım

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1095'de Hıristiyanlara doğudaki Hıristiyan kardeşlerini kurtarmak ve Kutsal Topraklara giden batı hac yollarının güvenliğini sağlamak adına düzenlenen sefere katılmaları çağrısında bulundu.

Ortadoğu'nun, Papanın çağrısının sonucunda Batı Avrupalı Hıristiyanlarca istila edilmesi –yani Birinci Haçlı Seferi– başlangıçta başarılıydı. Haçlılar 1099 yılında Kudüs'ü işgal edip Müslüman ve Yahudi halkı kılıçtan geçirdiler. Bu seferin sonucunda Latin Kudüs krallığı ve üç haçlı prensliği kuruldu. Bağdat'taki Abbasi halifeleri ve Selçuklu sultanları çıkarlarıyla yakından bağlantılı olmayan Suriye'ye ve Filistin'e karşı kayıtsızdılar. Mısır'daki Fatımiler, başarısız bir girişimin ardından Kudüs'ü İslam adına geri alma çabasından vazgeçtiler. Genelde birbirlerine düşman olan Suriye'deki yerel Türk rejimleri, birbirlerine karşı haçlılarla güç birliği yaptılar.

Kültür ve uygarlık bakımından çok geri olan (sözgelimi, Müslümanlar haçlıların ilkel tıp bilgileri karşısında şaşırmışlardı) küçük Hıristiyan devletleri, İslam dünyası için ciddi bir tehdit olarak görülmediler. Ama küçük haçlı devletleri, hoşgörü sayesinde varlıklarını sürdürmekle yetinmeyi bilmediler. Haçlı devletleri komşularının başma belaya olmaya başladılar ve zamanla bölünmüş Müslüman devletlerin *cihat* ya da bir başka deyişle onlara karşı kutsal savaş için birleşmelerine neden oldular. Kürt lider Selahattin Eyyubi 1187 yılında Kudüs'ü geri aldı (ve haçlıların seksen sekiz yıl önce yaptıklarının tam aksine, teslim olanların hayatlarını bağışladı). İzleyen yüzyılda Suriye kıyısındaki ve Filistin'deki daha da küçülen Hıristiyan devletlerinin bir süre daha ayakta kalmalarını olanaklı kılan başka haçlı seferleri düzenlediyse de, bu devletler iki yüzyılı biraz aşan bir süre sonra ortadan kayboldu.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://mantey.org

Haçlılar, görkemli birkaç kale ve dış evlilikler yoluyla geçen kanları dışında günümüze ulaşan çok az şey bıraktılar. Haçlıların en büyük başarısı, karşılaştıkları üstün uygarlığı şiddet yoluyla zayıflatmak ve onun ahlak ölçütlerinin altını oymak oldu. Öte yandan, haçlılar Müslüman düşmanları karşısında son derece önemli bir konuda üstün olduklarını gösterdiler: Dayanıklı ve işe yarar siyasi kurumlar oluşturma yetenekleri. Bu kurumlar, demokratik olmayıp daha çok feodal bir yapıda olsalar da, toplumun farklı kesimlerinin –prensler, şövalyeler, tacirler ve köylüler– haklarını ve yükümlülüklerini kutsal kabul etmişlerdi. Hükümdarın gücü sınırsız değildi ve iktidar bir kişiden bir başkasına genellikle güçten daha çok rıza yoluyla geçiyordu. Öte yandan, Müslüman topraklarda, insan ilişkilerini yöneten ilkeler ve yasa usulleri çok daha gelişmiş ve akılcı olmasına karşın, siyasi yönetimin uygulamaları genelde keyfi ve sınırsızdı. Güçleri *Meclis El-Şura* ya da bir başka deyişle danışma meclisi tarafından sınırlanan ilk halifelerin kabile demokrasisi, genelde despotizme yol açmıştı.

Haçlıların İslam'ın merkezi üzerindeki en yıkıcı etkisinin, akla yatkın biçimde İslam'ın kendi içine kapanmasına yol açması olduğu iddia edilir:

> Her ne kadar haçlı seferleri dönemi Batı Avrupa'da gerçek bir iktisadi ve kültürel devrimi ateşlediyse de, Doğu'da bu kutsal savaşlar uzun bir gerileme ve gericilik devrinin başlamasına yol açtı. Her bakımdan saldırıya uğrayan Müslüman dünya kendi içine kapandı. Aşırı duyarlı, savunmacı, hoşgörüsüz, verimsiz hale geldi. Bu tutumlar, Müslüman dünyanın dışlandığını hissettiği dünya çapında ilerleme süreci devam ederken durmaksızın daha da kötüleşti.

Müslüman dünyanın kendi içine kapanması, haçlı seferlerinin uzun vadeli sonucuydu. Hıristiyan işgalcilerin başarıyla

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yok edilmesi İslam inancının üstünlüğünün bir ispatı olarak görüldü. Müslümanlara göre, Tanrı İslam inancını diğer tek tanrılı inançları izlemesi ve onları mükemmelleştirmesi için tasarlamıştır. Okur bu gerçeği hiç aklından çıkarmamalıdır. Dönemin az sayıdaki tarihçisinin, haçlı devletlerinin siyasi yönetim sisteminin üstünlüklerini kabul etmeye hazır olmasına karşın, bu devletler ortadan kaldırılmış olduklarından bu türden karşılaştırmaların anlamsız olacağı düşünüldü.

Haçlıların nihai yenilgiye uğratılıp kovulmalarıyla birlikte İslam bütün Ortadoğu bölgesine hâkim oldu. Selahattin Eyyubi'nin Mısır'da kurduğu görkemli ama kısa ömürlü Eyyubi hanedanının yerini on üçüncü yüzyılın sonunda imparatorluklarını Suriye'ye değin genişleten Memluklar aldı. Selçuklular gerileme sürecine girmiş olan Bizans'a rağmen Anadolu'daki nüfuz alanlarını genişlettiler. On üçüncü yüzyılın başındaki dördüncü haçlı seferi sırasında Latinlerin Konstantinopolis'e saldırması Avrupalı Hıristiyanlar ile Yunanlı Hıristiyanları karşı karşıya getirerek Bizans'ın çöküşünü hızlandırdı. Küçük Asya'daki Selçuklu hanedanlığı "Rum Sultanlığı"nın (Arapça bir sözcük olan *Rum* "Romalı" anlamına gelir), yani Doğu Roma İmparatorluğu'nun Müslüman mirasçısı diye bilindi.

Müslüman dünyası, on üçüncü yüzyılın başında yeni ve korkunç bir tehdide göğüs germek zorunda kaldı: Moğollar. Moğollar, kendilerinden önceki göçebe Türk kabileleri gibi, Orta Asya'dan çıkıp Bereketli Hilal'in zengin topraklarına akın ettiler. Cengiz Han, 1220 yılında İran'ı ele geçirdi; ardılı 1243 yılında bütün Selçuklu ordusunu ezip geçti ve Rum Sultanlığı'nı işgale girişti. Cengiz Han'ın torunu Hülagü, orduları Mezopotamya'nın muhteşem sulama kanallarının yıkıp yerle bir ederken, Bağdat'ı işgal edip Abbasi halifeliğinin son manevi emanetini ortadan kaldırdı.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Moğolların Suriye ve Mısır'a yürüyüşünü hiçbir şey engelleyemezmiş gibi görünmekteydi. Ama Mısırlı Memluklar, Moğolları 1260 yılında Filistin, Ayn Calud'da ezici bir yenilgiye uğratmak üzere bir araya toplandılar. Memluk-Moğol savaşı, Müslüman dünyanın kalbinin attığı toprakların işgal edilmesini engellediğinden ötürü, dünya tarihinin gidişatını belirleyen savaşlardan biri oldu. Moğol tehdidi Hıristiyan haçlılarınkinden çok daha büyük olmakla birlikte, aynı zamanda çok daha kısa ömürlüydü. Doğu ve Batı Hıristiyanları, Moğolların Hıristiyanlığı benimseyeceklerini umdular. Ama aksine Moğol hanı 1295 yılında Müslüman olduğunu ilan etti. Ortadoğu için girişilen mücadele İslam dünyasının içinde olmak üzere sürdü.

Mısır'da ve Suriye'de üç yüzyıl süren Memluk egemenliği, ileri bir uygarlığın birçok özelliğini sergiledi. Bağdat'ın terk edilmesi ve Müslüman İspanya'nın düşmesi nedeniyle İslam'ın bilim, edebiyat ve sanat alanındaki başarısının büyük merkezleri, artık Kahire, Şam ve Halep'ti. Bu dönemden günümüze nefis mimari örnekler ve elişleri ulaşmıştır. Doğu'yla ticaret Kahire, Şam ve Halep üzerinden gerçekleştirildiğinden, bu kentler varlıklı ve bayındırdılar. Ama bu yüzyıllar iktidarın uygulanışı ve siyaset kurumlarının gelişimi bakımından çok kötüydü. Müslüman toplum görece istikrarlı idiyse de, yöneticileri değildi. Kanunnameleri soy yoluyla geçen bir hanedan kurulmasını engellediğinden, Memluklar, yönetim sorunlarını çözmek için acımasız ve sert askeri geleneğe başvurdular. Memluk Mısır sultanları daha güçlü rakipleri tarafından devrilmeden iktidarda nadiren birkaç yıldan uzun süre kalabildiler. Moğol İmparatorluğu çöktüğü için, artık Memlukları Ayn Claud'da oluşturmayı başardıkları birliği korumaya zorlayacak bir dış tehdit ortada yoktu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Memluklar kaderlerinin Küçük Asya'da gelişen olaylarca belirlendiğinin farkında değildiler. On üçüncü yüzyılın sonunda Küçük Asya, Bizans İmparatorluğu vilayetlerinin birçoğunu istila eden savaşçı Türk beylerinin ya da bir başka değişle *gazilerin* toprağıydı. Sözde Moğol hanlarına haraç veren beyler giderek bağımsız hale geldiler. Bu beylerden Osman adlı olanı, dört yüzyıl boyunca İslam dünyasının büyük bir bölümü üzerinde hâkimiyet kuran bir hanedanın ve imparatorluğun kurucusu oldu

İlk Osmanlılar gazi yoldaşları arasında bilgileri ve devlet yönetimindeki becerileriyle sivrildiler. Tutkulu ve yalın bir inancı fethettikleri topraklardaki Hıristiyan halklara nazik ve hoşgörülü yaklaşımlarıyla birleştirdikleri için Osmanlılar, birçok yönden İslam'ın ilk halifelerine –Adil ve doğru yöneticilere ya da bir başka deyişle Doğru Yolu Tutanlara– benziyorlardı. Hıristiyan halklardan bazıları, hatta çürümüş Bizans İmparatorluğunun kargaşa içindeki kötü yönetimine rağmen Osmanlı yönetiminin sağlam adaletini çoğunlukla hoş karşılamayanları bile İslam'a geçtiler.

Osman'ın torunu, ilk büyük Osmanlı Sultanı I. Murat, on dördüncü yüzyılın ikinci yarısında, genç imparatorluğu Hıristiyan Balkan devletlerinin içlerine doğru genişletmek üzere Hellespontos'u yani Çanakkale Boğazı'nı geçti. I Murat, Müslüman olmayanların yurttaş olmasına ve devlet kademelerinde yükselmelerine olanak tanıyan hoşgörü ilkesini hayata geçirerek, bu ilk evrede Roma İmparatorluğu'yla birçok ortak yanı bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nun muazzam çokdilli ve çok-milletli yapısını oluşturdu.

I. Murat Balkanları fethetti; oğlu I. Bayezid (Beyazıt) kendisini bütün Asya'yı ele geçirmeye ve Konstantinopolis'e boyun eğdirmeye adadı. Bayezid, doğuda aniden beliren yeni bir tehdit –iki yüzyıl önceki kuzenleri Moğolların yeniden

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://ranteyorg

doğuşu gibi ortaya çıkan Tatarlar– nedeniyle son anda Konstantinopolis'i fethetmeyi başaramadı. Korku salan Tatar lider Timur, emekleme dönemindeki Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getirmeye ve gazi beyliklerini Bizans'a geri vermeye çok yaklaştıysa da, yeni fetihler için yoldayken Çin'de öldü. Toparlanan Osmanlılar, bir nesil sonra, 1453 yılında en sonunda Konstantinopolis'i fetheden ve Bizans İmparatorluğu'nun son kalıntılarını ortadan kaldıran Fatih Sultan Mehmet'in kişiliğinde bir başka seçkin lider ortaya çıkardılar.

Batılı okul çağındaki çocuklara Müslümanların Konstantinopolis'i fethinin Yunan ve Roma mirasını dağıtarak, Batı Hıristiyanlık âleminde Rönesans'ı başlattığı öğretilir. Bu önemli olay, insanlığın hayal gücünü derinden ve kalıcı biçimde etkilediyse de, aslında yalnızca Müslüman olmayan devletlerin Ortadoğu'dan geri çekilişinin son aşamasına işaret etmekteydi: Bizans İmparatorluğu birkaç nesildir eski güçlü varlığının yalnızca bir gölgesiydi.

Avrupa, zaten Osmanlı tehdidinin fazlasıyla farkındaydı. Venedikliler, Macarlar ve diğer Avrupa devletleri, Osmanlıların Küçük Asya'daki düşmanlarıyla geçici ittifaklar kurarak gidişatın önüne geçmeye çalıştılar. Konstantinopolis'in düşüşünden sonra, "kâfir" Türkler, iki yüzyıl boyunca Balkanlardan çıkıp orta Avrupa'yı istila etmekle tehdit eden büyük bir düşman oldular. Osmanlı orduları iki defa –1529 ve 1683 yıllarında– Viyana'yı ele geçirme ve Habsburg İmparatorluğu'nu yıkma noktasına geldi. Osmanlılar silah –özellikle de savaş meydanlarında daha yeni yeni kullanılmaya başlamış ateşli silahlar– ve askeri strateji bakımından üstündüler ve hızla öyle korkunç bir deniz gücü haline gelmişlerdi ki Avrupalıların denize indirebilecekleri hiçbir şey onların donanmalarıyla boy ölçüşemezdi. Edward Gibbon'm Arap/ Müslüman orduları sekizinci yüzyılda kuzeye, Fransa'ya

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

doğru ilerleyişlerini sürdürmüş olsalardı bunun Avrupa için doğuracağı sonuçlar üzerine ünlü yorumunun (İncil yerine Kuran-ı Kerim okuyan Oxfordlu ve Cambridgeli öğrenciler) aynısı Türklerin on altıncı ve on yedinci yüzyıllardaki işgalleri üzerine de yapılabilirdi. Araplar, kuzey Avrupa'dan hem çekici olmayan iklimi hem de Hıristiyan Frankların lideri Charles Martel'in ordusu yüzünden geri çekildiler ama Küçük Asyalı Türkler ormana ve kara çok daha alışkındılar. Avrupa'nın Rönesans monarşileri, sürekli İslam dünyasına yeni haçlı seferleri düzenlemek için güçlerini birleştirmeye çalıştılar. Ama bu kez ilk haçlı seferlerini düzenleyen atalarının aksine, Kutsal Topraklara ulaştıran haç yolları ya da Ortadoğu'daki azınlıkları değil, kendilerini korumaya çalışıyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu, ilk iki yüzyılında dikkate değer enerjisini daha çok Hıristiyan Avrupa üzerinde yoğunlaştırdı. Buna karşın Fatih Sultan Mehmet'in, Küçük Asya'daki Osmanlı varlığını sağlamlaştırmasının ardmdan, "Yavuz" diye tanınan torunu I. Selim Asya'yla ilgilenmeye başladı. "Büyük Sufi" diye bilinen İsmail'in, 1501 yılında şahlığını ilan etmesiyle İran'da Safevi hanedanı kuruldu. İsmail, çok geçmeden tebaalarının büyük çoğunluğunun inandığı Şiiliği devletin resmi dini ilan etti. İsmail 1508 yılında Irak'ı işgal etti. Yavuz Sultan Selim –katı Sünni ortodoksluğundan dolayı "adil" diye de bilinirdi– İsmail'i Tebriz yakınındaki Çaldıran Vadisi'nde gerçekleşen büyük bir savaşta yendi. Yavuz Sultan Selim 1514'de Osmanlı İmparatorluğu'na batıdan gelen saldırılara karşı önemli bir stratejik savunma hattı sağlayan yüksek Doğu Anadolu yaylasını egemenliği altına almaya girişti. Bunu, Sünni ve Şii İmparatorluklar arasında fasılalarla iki yüzyıldan uzun süren bir savaş dönemi izledi. Osmanlılar askeri bakımdan çoğunlukla üstün olsalar da, Pers kültürü Türk İmparatorluğunu etkilemeyi sürdürdü ve hatta Osmanlılar on yedinci yüzyılda

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Mezopotamya üzerinde kesin denetimlerini kurduklarında bile Arapça konuşan halkın çoğunluğu Şii kaldı.

Şah İsmail, modern İran'ın kurucusu olarak kabul edilebilir. Osmanlılardan farklı olarak Safevilerin Hıristiyan topraklarını istila etme ve fethetme tutkuları yoktu. İhtilaflı Mezopotamya'yı bir kenarda tutarsak, Pers İmparatorluğu'nun sınırları modern zamanlara kadar hemen hemen aynı kalmıştır. Bu sınırlar içerisinde büyük bir ulusal ve dinsel uyanış gerçekleşti. 1578 ile 1629 yılları arasında hükümdarlık eden Şah Abbas, sıra dışı bir askeri lider, yönetici ve sanatçıların koruyucusuydu. Şah Abbas, ateşli bir Şii Müslüman olmasına rağmen, Karmelitlerin ve diğer tarikatların İsfahan'da ve başka yerlerde misyon kurmalarına ve kilise inşa etmelerine izin vererek Hıristiyanlara hoşgörü gösterdi. Safevi hanedanlığı Şah Abbas'ın ardından gelen daha az yetenekli şahların yönetimi altında yıkıldıysa da, İran bölgenin egemen güçlerinden biri olarak kaldı. Pers imparatorluğu komşularının tecavüzüne uğramasına karşın, Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderi olan parçalanmayı yaşamadı.

Yavuz Sultan Selim, Persleri yendikten sonra Memluklara saldırdı. Memluklar, yürekli savaşçılar olmalarına karşın, zayıflamış ve kargaşa içinde olmaları nedeniyle çok iyi eğitim almış, disiplinli Osmanlı ordusunun dengi değildiler. 1516 yılında yaşlı Memluk sultanı Kansu Gavri'nin ordusunun yok edilmesine ve kendisinin felç olup ölmesine neden olan Halep yakınlarındaki bir savaşın ardından Sultan Selim Suriye'yi ve Filistin'i kolayca işgal etti. İzleyen yıl Selim Mısır'ı ele geçirdi ve Kahire duvarlarının dışında Memlukları nihai bir yenilgiye uğrattı. Selim Mısır'dayken, aralarında İslam'ın Kutsal Kenti'nin anahtarlarını ve "Kutsal Yerlerin Koruyucusu" unvanını ona veren Mekke şerifinin ya da bir başka değişle Mekke hükümdarının da aralarında bulunduğu yetkili

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bir kurulu kabul etti. Peygamberin sancağı ve hırkası İstanbul'a gönderildi.

Fas denli uzaktaki Kuzey Afrika ya da bir başka deyişle Berberi devletleri çok geçmeden Osmanlı hükümdarlığını kabul ettiler. Güney-batı Arabistan'daki Yemen 1537 yılında Osmanlı paşalığı, yani valiliği haline geldi. Arapça konuşan dünyadan yalnızca uzak batıdaki Fas, güneydoğu Arabistan'daki Umman ve bedevilerin dağınık bir biçimde yaşadığı Arap Yarımadası'nın orta bölgesi Osmanlı denetiminin dışında kaldı. Osmanlı sultanları "İslam Halifesi" unvanını on sekizinci yüzyıla değin resmen almadıysalar da, Osmanlı'nın Sünni İslam'ın lideri olma iddiasına yalnızca çevre vilayetlerde yerel yandaşları olan isyancılar karşı çıktı.

Günümüz Araplarının Osmanlı yönetimi altında geçen 4 yüzyılı iç karartan sözcüklerle anmaları hiç de şaşırtıcı değildir. Ataları ilk önce İslam dünyasının askeri liderliğinin, ardından siyasi liderliğinin Türklerin eline geçmesine izin vermişlerdi. Türkler, Arapların siyasi bağımsızlıklarını biraz olsun korudukları Arap dünyasının dış sınırları dışında kesinlikle yönetici ırktı. Araplarm aksine Persliler kendi büyük anayurtlarmda Osmanlı Türklerinin tebaası değil rakipleriydiler. Arap gururun yaralandığı nasıl bir gerçektiyse, Arap uygarlığının şanı Arap dilinin İslam kültüründeki liderliğini kaybetmiş olduğu da bir başka gerçekti. Arapça zorunluluktan bölgenin dili olarak kaldıysa da, Türkçe ve Farsça, Arapçanın derin etkisini özümsedikten sonra kendi canlı, bağımsız kültür dünyalarını ürettiler.

Her şeye karşın, Osmanlı İmparatorluğu görkemli bir İslam uygarlığıydı. Osmanlı İmparatorluğu doruk noktasına 1520-1566 arasında hükümdarlık eden ve bu nedenle Avrupa'nın büyük krallarının –Hasburg İmparatoru V. Karl, Fransa kralı I. François ve İngiltere kralı VIII. Henry Tudor– çağ-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

daşı olan, Yavuz Sultan Selim'in oğlu Muhteşem ya da diğer adıyla Kanuni Sultan Süleyman'ın yönetimi altında ulaştı. Süleyman, Viyana'yı almayı başaramadı; ama Macaristan'ı, Rodos'u ve Kuzey Afrika'yı imparatorluğuna kattı. Süleyman yalnızca büyük bir askeri yetenek değildi: İyi bir yönetici ve adaletin sert ama insancıl uygulayıcısıydı. Hatırı sayılır bir şair olan Süleyman, sarayında bütün sanatları destekledi. Bütün büyük uygarlıklar gibi Osmanlı da dış kültürel etkileri özümseyip dönüştürmüştür. İlk sultanlar Bizanslılardan etkilendiler. Selim ve Süleyman, İstanbul'u güzelleştirmek için İran'ın batısındaki Tebriz'den zanaatkârlar getirdiler. Fatih Sultan Mehmet'in başlattığı İstanbul'u güzelleştirme çalışması –Anadolulu bir Hıristiyan'ın oğlu ve tüm zamanların en iyi mimarlarından– Mimar Sinan'ın yardımıyla Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdarlığı sırasında tamamlandı ve İstanbul Doğu ve Batı uyarlıklarının birleşim noktasında gerçekten muhteşem bir kent haline geldi.

Bütün çok-milletli imparatorluklar çöküp dağılırlar. Osmanlı İmparatorluğu, Orta Asyalı savaşçı göçebelerin kurdukları diğer güçlü devletlerden çok daha büyük ve dayanıklıydı; ama imparatorluk beş yüzyıllık ömrünün yarısına gelmeden gerilemeye başladı ve bu çöküş başlangıcından itibaren hemen hemen aralıksız sürdü. İmparatorluğu iyileştirme ve canlandırma girişimleri, yalnızca onun parçalanmasına ve çökmesine katkıda bulundu.

Gerilemeyi tek bir nedene bağlamak olanaklı değildir; kesin olan tek şey, imparatorluğun çöküş tohumlarının imparatorluk Sultan Süleyman'ın hükümdarlığı altında doruk noktasındayken atıldığıdır. Osmanlı imparatorluğu, yaklaşık olarak yüz elli yıl boyunca birbirini izleyen Papaların ve Batı Avrupa Hıristiyan devletlerinin yüreklerinde "kâfir" Türkler tarafından istila edilecekleri korkusunu yaşatabilen büyük

bir devlet olarak kaldı. Türk tehdidini en nihayetinde ortadan kaldıran Osmanlı'nın Viyana kapılarında ikinci defa –1683 yılında Polonya Kralı'nın orduları tarafından– yenilgiye uğratılmasıdır. Bu tarihten itibaren güç dengesi İstanbul'un aleyhine döndü. Gelgelelim 1683 yılında Avrupa'da hiç kimse Müslüman ilerleyişinin tersine döndüğünden emin olamazdı. Korkuların geçmesi zaman aldı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun "Avrupa'nın hasta adamı"na dönüşmesinin nedenine basit bir tanı konulamaz ise de, kendilerini belli eden belirli özelliklerden bahsedilebilir. Bu özellikler, başlangıçta imparatorluğa güç ve başarı sağladıysalar da, değişen koşullara uygun olmadıklarından imparatorluğun zayıf yönleri haline geldiler. Başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu askeri değerlerin ve ideallerin üstün tutulduğu, büyük bir askeri örgüttü. Aynı zamanda neredeyse bütün imparatorluk topraklarının Osmanlı devletine ait olması anlamında son derece merkeziydi. En iyi toprakların çoğunun tımar olarak Osmanlı askeri aristokrasisine ayrılması bakımından feodaldi; ama tımarlar çok nadir durumlarda miras alınabildiğinden, imparatorluk kesinlikle monarkın iktidarını dengeleyen, Avrupa'dakine benzeyen feodal bir soylu sınıfı oluşturmadı. Avrupa tarzı feodalizm, kapitalizmin gelişimini tamamlamasında temel bir uğrak ise, bu Osmanlı İmparatorluğu'nun maddi yönden ve sanayi bakımından niçin yavaş yavaş Avrupa devletlerinin gerisinde kaldığına bir açıklama ortaya koyabilir. Öte yandan imparatorluğun toprak sahibi aristokrasiden yoksun olması, başlangıçta onun toplumsal bakımdan olağanüstü derecede eşitlikçi olduğu anlamına gelmekteydi. Yalnızca Müslümanlar değil, aynı zamanda din değiştirip Müslüman olmaları koşuluyla Hıristiyanlar ve Yahudiler –eski köleler ve en mütevazı ailelerden insanlar– de devlet görevlerinde en üst noktalara yükselebilirlerdi. Muh-

teşem Sultan Süleyman'ın sıra dışı büyük veziri İbrahim, dünyaya gözlerini Hıristiyan bir Yunanlı olarak açmıştı. Kuşkusuz imparatorluk bu sıra dışı zekâ ve yetenek kaynaklarını kullanmaktan yarar sağladı.

Dönme Hıristiyanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun en güçlü ve en kendine özgü kurumlarından birinin –yeniçeriler (yani yeni askerler)– kaynağıydılar. I. Murat on dördüncü yüzyılda çok disiplinli ve üst düzey eğitim almış bir milis oluşturmak üzere beden ve akıl sağlıkları yerinde olan Hıristiyan çocuklarını askere alma uygulamasını başlattı. Bu milis gücü daha sonra Osmanlı ordusunun çekirdeği haline geldi. Evlenmeleri yasak olan yeniçeriler, sultana adanmış bir keşiş hayatı sürdüler. İmparatorluk genişledikçe, yeniçeriler devasa nüfus içindeki kargaşaları ve ayaklanma hareketlerini acımasızca bastırmak için kullanıldılar.

İmparatorluğun soya dayalı aristokrat sınıfı yoktuysa da, yönetici sınıfı vardı. Bu sınıf ordu mensuplarından, üst düzey devlet memurlarından ve din adamlarından –müftüler, önde gelen *ulema* (Müslüman bilginler)– oluşmaktaydı. Bunlar korumakla görevli oldukları sultanın otoritesini temsil ettiler. Bunların altında köylü çiftçilerden ve kentli zanaatkârlardan oluşan reaya (Arapçası *rai'yah* yani "sürü" ya da "güdülen halk") yer alırdı. Başlangıçta "reaya" terimi Müslüman bir hükümdarın bütün tebaaları için kullanılıyordu; ama daha sonra bu kullanım Müslümanların aksine cizre* ödemek zorunda olan gayrimüslimlerle sınırlandı. Reaya, İmparatorluğun Avrupa'daki eyaletlerinde nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturduğundan, gelirinin önemli kısmını o sağladı. Reayalar, onların davranışlarından sorumlu olan başpapazların

* Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman olmayanlardan askeri hizmet karşılığı olarak alman bir tür baş vergisi, haraç (ç. n.).

ya da piskoposların başkanlık ettiği *milletler*de, yani özerk topluluklarda örgütlendiler. *Milletler*in imparatorluğun siyasi yapısı üzerinde bir etkisi yoktu ve reayalar orduya ya da devlet memurluğuna kabul edilmezlerdi; ama zamanla giderek artan bir ticari ve iktisadi güç kazandılar.

İmparatorluğun Ortadoğu ve Kuzey Afrika eyaletlerindeki nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan Müslüman Araplara kurumsallaşmış biçimde ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapılmadıysa da, Suriye/Filistin ve Irak'a Osmanlı yönetici sınıfından valiler ve yöneticiler atandı. Suriye/Filistin ve Irak'taki büyük kentlere büyük askeri garnizonlar ve devlet memuru kadrosu yerleştirildi. Bu yönetici sınıfın üyeleri Türkçe konuşmayı sürdürdüler ve Memluk seleflerinin aksine, yaşadıkları yerlere kök salmayı başaramadılar. Bu toprakların Türk sömürgeleri haline getirilmesi söz konusu değildi. Memurlar sık sık imparatorluğun Arapça konuşulmayan başka eyaletlerine tayin edilirlerdi ve normalde Türk anayurduna geri dönmeyi umut ederlerdi. Osmanlı uyruğu olan, ama Türk olmayan Müslümanları Türkleştirme girişiminde bulunulmadı. Yalnızca çok küçük bir azınlık ilk dilleri olarak Türkçeyi benimseyip Osmanlı yönetici sınıfına katıldı; büyük çoğunluk hayatlarını eskisi gibi sürdürdü. Bunların dillerine çoğu ya orduyla ya da mutfakla ilgili olan birkaç tane Türkçe sözcük girdi. Marunilerin (Roma kilisesi ile birleşen küçük bir Hıristiyan tarikatı) yaşadıkları Lübnan Dağı ve Dürziler özellikle dokunulmadan kaldı. Burada Osmanlılar Lübnanlı emirlerin miras yoluyla geçen yurtluklarını kabul ettiler ve onlara Memluklar yönetimi altında sahip oldukları ayrıcalıkların aynılarını tanıdılar. Dolayısıyla Lübnan imparatorluğun Avrupa feodalizmine benzeyen bir şeylerin boy verdiği tek parçasıdır. Ünlü iktisat tarihçisi Charles Issawi, Araplar arasında kapitalizmde dikkat çekici bir başarıyı yalnızca Lüb-

nanlıların göstermesinin nedeninin bu olduğunu öne sürmüştür.

Mısır, Osmanlı eyaleti olarak, biraz daha farklı yönetildi. Yavuz Sultan Selim uyrukluk statüsünü kabul etmesini sağladıktan sonra son Memluk sultanını Mısır'a vali olarak bırakmaya hazırlanmıştı. Ama Memluk sultanı ayaklandı ve idam edildi. Bunun üzerine Selim, Mısır'a bir Osmanlı valisi, yani paşa atadı. Buna rağmen, on iki Mısır *sancağı*nın, yani eyaletinin sorumluluğunu Memluk emirlerine verdi. Memluk emirleri sorumluluklarına bırakılan yerlere vergi toplayarak ve birlikleri için erzaka el koyarak kişisel yurtlarıymış gibi davranmalarını olanaklı kılan büyük bir özerkliğe sahiptiler. Memluk emirleri ve beyleri aristokrasisi ile paşalar arasında sürekli iktidar mücadelesi yaşandı. Bu mücadelede İstanbul otoritesini yeniden dayatmadan önce Memluklar üstünlük sağlıyorlardı. Mısır'da üç yüzyıl süren Osmanlı doğrudan yönetimi sırasında sultanın genel valisi olarak birbiri ardına yüzden fazla paşa gelip geçti.

Sıradan Mısırlılar için koşullar Türk işgalinden önceki kargaşa içindeki Memluk yönetiminin son yıllarındakinden bile daha kötüydü. Mısırlılar ne güvenlik ne de adalet ümit edebiliyorlardı. Osmanlı yöneticileri ve Memluk beyleri, sıradan Mısırlıları vergi için kırbaçla ezmekte yarıştılar. Bayındırlık işlerine boş verildi, sulama kanalları çamurla doldu, kıtlık ve hastalık başını alıp gitti. Nüfus hızla azaldı. Bu nedenle Mısırlıların bu dönemi karanlık çağ olarak görmeleri şaşırtıcı değildir. Mısır diğer Osmanlı eyaletlerinden daha fazla acı çekti. Nil'e bağımlı olması ve nüfusun dar Nil Vadisi ile deltasına sıkışmış olması nedeniyle Mısır'ın refaha kavuşması, Firavunlar zamanından beri suyolunu denetimi altında tutan ve güvenliği sağlayan güçlü ve akıllı bir merkezi yönetime bağlıydı.

Özerk dağ ve çöl bölgeleriyle kaplı olan Suriye'nin durumu Mısır'ınkinden çok daha iyi değildi. Eski şanını çok az anımsatan Mezopotamya, imparatorluğun uzak ve gelişmemiş bölgesiydi. Bir paşa ve erkânı Mezopotamya'yı Bağdat'tan yönetirdi. İmparatorluk Mezopotamya'nın büyük bir bölümündeki kabileleri birleştirme yönünde neredeyse hiçbir girişimde bulunmadı. Ama en azından yeniçeriler on sekizinci yüzyılda Pers tehdidi dirilene değin eyaleti dış güçlere karşı korudular.

Osmanlı Türklerinin, Asya steplerinin eğitimsiz, göçebe savaşçılarının en son temsilcileri olarak muazzam imparatorluklarını kurmada ve yönetmedeki başarıları küçümsenmemelidir. Sorun Osmanlı Türklerinin oluşturdukları kurumların, başlangıçta onlardan önce bölgede bulunan imparatorlukların yararlandıkları kurumlardan daha etkili ve daha kalıcı olsalar da, değişen ihtiyaçları ve koşulları karşılamak için geliştirilememeleri ve dönüştürülememeleriydi. Bunun en belirgin örneği yeniçerilerdir. Eğitilip Osmanlı ordusunun çekirdeğini oluşturmaları için zorla İslam'a geçirilen genç Hıristiyan köleler seçme düşüncesi özgündü ve kesinlikle Batı Hıristiyan ordusunda bir dengi yoktu. Yeniçeriler, yalnızca sultanın düşmanları üzerine yürürken kullandığı mükemmel bir savaş gücü oluşturmakla kalmadılar, imparatorluğun iç güvenliğini de sağladılar. Yeniçerilerin zamanla yalnızca özerk bir güç değil, ama aynı zamanda sistemdeki her türlü değişime şiddetle karşı çıkan bir güç haline gelmesi beklide kaçınılmazdı. Osmanlı'nm düşmanlarından askeri alandaki üstünlüğü gözle görülür biçimde azaldıkça, yeniçeriler, ordunun Batı kaynaklı düşünceler doğrultusunda yenilenmesi girişimlerinin hepsine karşı çıktılar. Yeniçeriler, ayrıcalıklarının kısıtlanacağını ya da kendilerinin yerini başlıca düşmanları *sipahiler*in, yani süvarilerin alacağım her hissedişlerinde

acımasız şiddet eylemlerine ve barbarlıklara başvurarak ayaklandılar. Yeniçeriler en sonunda ortadan kaldırıldılar; ama artık Osmanlı askeri gücünün Batı'nınkini yakalaması için çok geçti.

Değişime ayak uydurmamakta direnen bir başka kurum, sultanlığın kendisiydi; bu, herhangi bir iktidar paylaşımına kesinlikle niyeti olmayan bir despotizmdi. Sultanlık kurumu acımasız bir kendi çıkarını koruma duygusuna sahipti. I. Bayezid, 1389 yılında babası I. Murat'ın yerini aldığında sultan olarak ilk işi ileride kendisine rakip olacak erkek kardeşinin boğulmasını emretmek oldu. I. Bayezid'in eylemi, her şey fitneye yeğdir biçimindeki İslam ilkesine dayanmaktaydı ve Fatih Mehmet bu uygulamayı bir kanun haline getirdi. Yavuz Selim yalnızca iki erkek kardeşini değil, aynı zamanda beş öksüz yeğenini de boğdurttu.

İmparatorluk ailesinin içindeki rakiplerin ortadan kaldırılmasının, daha önce Memlukların yaşadığı yıkıcı iç savaşların önüne geçtiği ve Osmanlı hanedanını beş yüzyıl koruduğu söylenebilir. Ama bunun bedeli korkunçtu. Sultan yaşlandığında ya da oğullarının annesi çoğu zaman boşuna olmak üzere çocuklarının hayatını korumak adına entrika çevirdiğinde, saray fokurdayan bir endişe ve korku kazanı haline gelirdi. Muhteşem Süleyman'ın yerine Sarhoş Selim geçtiğinde olduğu gibi, bazen en az yetenekli oğul sultanın yerini aldı. Osmanlının fiiliden daha çok olası fitneye karşı şehzadeleri idam etme uygulaması, Batı Hıristiyanlık âleminde ahlaki bir dehşet uyandırdı ve Türklere yöneltilen gaddarlık suçlamalarını görünüşte haklı çıkardı. Belirlenen veliahdın, onu olası rakiplerinden korumak amacıyla sarayın "kafes" diye adlandırılan küçük bir odasında ev hapsinde tutulması, veliahdın devlet deneyimi olmadan tahta çıkmasına neden oldu. Veliaht uzun süren bu ev hapsinden çoğunlukla sağlığı ve

hatta fiziği bozulmuş olarak çıkardı. İran'ın Safevi şahlarının veliahdı sarayda korumak için Osmanlılarınkine benzeyen bir sistemleri vardı ve hanedan bundan epey zarar görmüştü.

Fitne korkusu imparatorluk ailesinden bütün sisteme yayıldı. Çok fazla güç sahibi oluyor gibi gözüken sadrazamlar ve valiler ya gözden düşürüldüler ya da idam edildiler. Yavuz Selim'in yönetimi altında bu öylesine düzenli bir biçimde uygulandı ki birisinin üst düzey devlet görevini kabul etmesi hayret karşılanıyordu. Merhametli Süleyman bile, hırslı karısı Roxelana'nın (Hürrem Sultan) etkisiyle seçkin sadrazamı İbrahim'i idam ettirdi. Sistemin güvensizliğe dayanması nedeniyle sultanlar tebaalarını gözaltında tutmak için giderek İstanbul merkezli bir ispiyoncular ağına güvenir hale geldiler. Bu, yeteneği ve girişimi teşvik eden bir durum değildi.

İmparatorluğun esenliği ağırlıklı olarak sultanın karakterine ve yeteneğine bağlıydı. Sultanın yetersiz olması durumunda, sultan yetkilerini sıra dışı yetenekleri olan bir sadrazama devretmezse devlet büyük zarar görüyordu. Bu yetki devri, Köprülü ailesinden bir dizi sadrazamın imparatorluğun uzun çöküşünü durdukları on yedinci yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Öte yandan merkezi yönetimin beceriksizlik ve ihmal nedeniyle zayıfladığı bir dönemin ardından tahta çıkan sultan, yetkesini yeniden ancak acımasız ve sert önemler alarak kurabilirdi. İmparatorluğun korunması adına bu önemlerin zorunlu olduğu kabul edilirdi.

İmparatorluğun yaşamsal güç kaynağı, kuruluşundan itibaren, İslam'ın ilerleyişi için gaza ruhuydu. En azından iki yüzyıl boyunca askeri bakımdan düşmanlarından üstün olması nedeniyle Osmanlının askeri ideallere bağlılığı haklı görülebilirdi. Ama Osmanlı militarizmine, İslam'ın Altın Çağındaki Abbasilerininkinin aksine, sanayiyi ve ticareti hor görme eşlik etmekteydi. Sonuçta Hıristiyan Avrupa devletle-

rinin daha yenilikçi ve sanayileşen ekonomileri, imparatorluk halen daha en parlak dönemindeyken bile onu maddi güç olarak geçtiler. Bu durum, çok geçmeden askeri güç dengesine de yansıdı.

İmparatorluğun iktisadi çöküşünde rol oynayan önemli bir etken kaçınılmazdı. Portekizliler 1497 yılında Hindistan ve Uzak Doğu'ya Umut Burnu'nu dolaşarak giden yeni bir rota açtılar. Yeni rota Avrupa'dan Asya'ya Mısır ve Kızıl Deniz üzerinden giden geleneksel bağlantıdan daha iyiydi. Çok geçmeden Portekizlileri Körfez'den geçen paralel yolun denetimi için rekabet eden Fransızlar ve Britanyalılar izledi. Bu etkenin sonuçları abartılmamalıdır. Bu etken en büyük tahribata Mısır'da neden oldu. Suriyeli tacirler Aleksandretta'dan (bugünkü İskenderun) Bağdat'a ve Basra'ya Halep üzerinden kara yoluyla gitmeyi daha çok tercih etikleri için Doğu'yla yürütülen transit ticaret sürdü. Gelgelelim, bu ticaret önemli oranda korunmaları için özel yasal ve mali ayrıcalıklar tanınan Müslüman olmayan yabancıların hâkimiyeti altına girdi. Yabancılar bu ayrıcalıklardan imparatorluk zayıfken de güçlüyken de yararlanabildiler.

Müslüman Ortadoğu ekonomisinin bir bütün olarak ortaçağda yerleşen ve Avrupa ekonomisiyle kolaylıkla boy ölçüşmeyi sürdürebilen ticaret ve para ekonomisinden geçimlik tarıma dayalı askeri feodalizm ekonomisine dönüşmesi, ticaretin yatağını değiştirmesinden daha önemliydi. Gelgelelim bu, imparatorluğu on altıncı yüzyılda bütün Akdeniz bölgesini etkileyen iktisadi felaketten korumadı. Yüksek enflasyona ve vergilerin artmasına yol açan Osmanlı gümüşündeki değer kaybının arkasında İspanya Amerika'sı kaynaklı büyük külçe gümüş akını vardı. Osmanlı yönetimi, devasa askeri giderlerine para bulmakta zaten sorun yaşıyordu. Batı Avrupa ekonomisinin aksine Osmanlı ekonomisinin gelişen

bir sanayiden ve mali işkollarından yoksun olması, yıllar geçtikçe güç dengesinin değişmesinde büyük bir rol oynadı.

Osmanlıların bilime ve sanata daima düşman oldukları, daha sonra kazandıkları saygınlığın da gösterdiği gibi, doğru olmaktan uzaktır. Muhteşem Süleyman bir Rönesans insanıydı. Araplar, Osmanlı hükümdarlığı altında geçen yüzyıllarını kesinlikle kültürel duraklama yılları olarak görseler de, bunun nedeni daha çok Arapçanın gerileyişi ile siyasal özgüvenin yitirilmesinin çakışmasıdır. İnkâr edilemeyecek bir şey varsa, o da, imparatorluk zayıflayıp çökerken, liderlerinin –sultanlar, paşalar ve din adamları– içlerine kapanarak yeniliğe, özgünlüğe ve her türlü dış etkiye giderek daha çok düşmanca ve küçümsemeyle bakar hale geldikleridir. Müslüman ulusal gururu, Avrupa devletlerinin bazı düşüncelerini ve tekniklerini benimseyerek onları geçmek için girişimlerde bulunulması gerektiğini emretmekteyse de, bu girişimler ancak katı ve tutucu Osmanlı sistemi içeriden yenilenirse başarılı olabilirdi. Sistemi yenileme hareketlerini hayata geçirme girişimleri, samimi ve geniş kapsamlı olmalarına karşın, bir sonuç vermedi.

Osmanlıların 1683 yılında Viyana'yı fethetmekte ikinci defa başarısız olması, Osmanlı gücünün Avrupa'daki uzun gerileyişindeki belirleyici bir aşamaya ve imparatorluğun doğudaki ağırlık merkezinde zorunlu değişime işaret etti. On yedinci yüzyılın sonunda yeni bir rakip ve düşman, saldırgan ve yayılmacı imparatorluk Rusya'sı biçiminde ortaya çıktı. Çar Büyük Petro Rusya'yı büyük bir Avrupa ve Asya gücü yapmakta kararlıydı ve Çarın bu yoldaki başlıca engeli Osmanlı İmparatorluğuydu. Düşmanlığın sürdüğü barış dönemlerinin böldüğü, kesintili Rus-Türk savaşlarının iki yüzyılı başlamıştı.

He ne kadar çoğunlukla savunma durumunda kaldıysa da, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'dan geri çekilişi yavaş ve düzensizdi. Halen cesur ve ürkütücü olan Osmanlı orduları Hıristiyan Avrupa devletlerinin arasındaki rekabetten faydalandı. On sekizinci yüzyılın ilk yarısında kaybedilen toprakların bir kısmını –Yunan Mora Yarımadası, Belgard– geri aldılar. Yüzyılın sonunda İmparatoriçe Büyük Yekaterina, Osmanlı İmparatorluğunu parçalama ve Konstantinopolis'i Yeni Bizans'ın başkenti yapma amacında başarısız oldu. Bununla beraber 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Sultan III. Mustafa yalnızca Hıristiyan tebaalarının üzerindeki denetiminin bir kısmını değil, aynı zamanda Müslüman Kırım Tatarları üzerindeki hükümdarlığını da kaybetti. III. Mustafa İslam Halifesi olduğunu iddia ettiği için, bu kayıp, imparatorluğa, Ortodoks Hıristiyan tebaalarının fiili hamiliğini Yekaterina'ya bırakmasından daha büyük bir darbe indirdi.

2
İslam Savunmada, 1800-...

On sekizinci yüzyılın sonunda, Avrupalı Hıristiyan Devletler ile Osmanlı İmparatorluğu'nun temsil ettiği İslam dünyası arasındaki güç dengesi, kesin biçimde İstanbul'un aleyhine dönmüştü. Osmanlı İmparatorluğu'nun giderek hızlanan Avrupa'dan geri çekilişi, odağının doğuya kayması anlamına geldi. Osmanlı İmparatorluğu varoluşunun ilk üç yüzyılında ağırlıklı olarak Hıristiyan topraklarını fethetmek ve hâkimiyeti altına almakla –İslam dünyasını Batı'ya doğru genişletmekle– ilgilenmişti. İmparatorluğun gücünün ve şanının kaynağı buydu. Ağırlıklı olarak Müslüman Arapların yaşadığı –İslam'ın Arabistan'daki kutsal mekânları ve saygın bir geçmişi olan Kahire, Şam ve Bağdat gibi büyük İslam kentleri de dâhil olmak üzere– muazzam büyüklükte topraklara sahip olmak önemliydi; ama bunun doğal bir durum olduğu da söylenebilir. Ekonomileri ya duraklama ya da çöküş içinde olan Arapça konuşulan bölgeler, Mısır ve Mezopotamya'daki Memluklar ya da Lübnan Dağı'ndaki Dürziler gibi yerel hanedanların yönetimi altında büyük bir özerkliğe sahiptiler.

On dokuzuncu yüzyılın sonunda, Osmanlı İmparatorluğu, Batı'nın gözünde Avrupa'nın Hasta Adamı'ydı. Buna

tepki olarak, birbirini takip eden Osmanlı Sultanları İslam liderliklerine daha büyük önem verdiler: Avrupa'nın Hasta Adamı halen Asya'nın Güçlü Adamı olabilirdi. Beş yüz yıldır kullanılmayan "İslam Halifesi" unvanı yeniden canlandırıldı. Sultanın temsilcileri, halifelik ile papalık arasındaki yanlış benzetme aracılığıyla, Müslüman olmayan yönetimler altında olsalar bile, bütün Müslümanlar üzerinde ruhsal otorite iddiasında bulundular.

İlk yüzyıllarında yayılmacı ve sömürgeci olan Osmanlı İmparatorluğu, kuşatma altındaki bir İslam kalesi haline geliyordu. İslam dünyası, bu türden doğrudan bir saldırıyla yedi yüzyıl önce Birinci Haçlı Seferi sırasında karşı karşıya kalmıştı: Bu seferki daha incelikli ve sinsi bir tarzdaydı. Yabancı, Müslüman olmayan ticaret toplulukları, başlangıçta imparatorluğun ekonomisinden yararlanmak üzere, kapitülasyonlar diye adlandırılan ayrıcalıklarını ve bağışıklıklarını güvence altına aldılar. İlk kapitülasyonlar Konstantinopolis'in ele geçirilişinden hemen sonra kentin Galata mahallesinde yaşayan Cenevizlilere tanınmıştı. Kapitülasyonların en ünlüsü, büyük olasılıkla, Muhteşem Süleyman'ın 1535 yılında Fransa kralı I. François'e Hıristiyan Habsburglara karşı işbirliğinden dolayı bir ödül olarak tanıdıklarıydı. Kapitülasyonlar yalnızca ticari değildi: Fransızlara Osmanlı İmparatorluğu'nda tam dini özgürlük ve kutsal yerleri koruma hakkı tanıyordu. Bu, Levant'taki bütün Latin Katolikler üzerinde bir Fransız hamiliği oluşturulduğu anlamına geldi. On sekizinci yüzyılın ortasında bu ayrıcalıklar Fransızların Avusturya'daki görüşmelere verdiği diplomatik destek karşılığında sağlamlaştırılıp genişletildi. Kapitülasyonların yarattığı bu sınır ötesi ayrıcalıklar dikkate değerdi. Özel konsolosluk mahkemeleri, ilgili ülkelerin yurttaşları üzerinde tam yargı yetkisine sahipti. Tür-

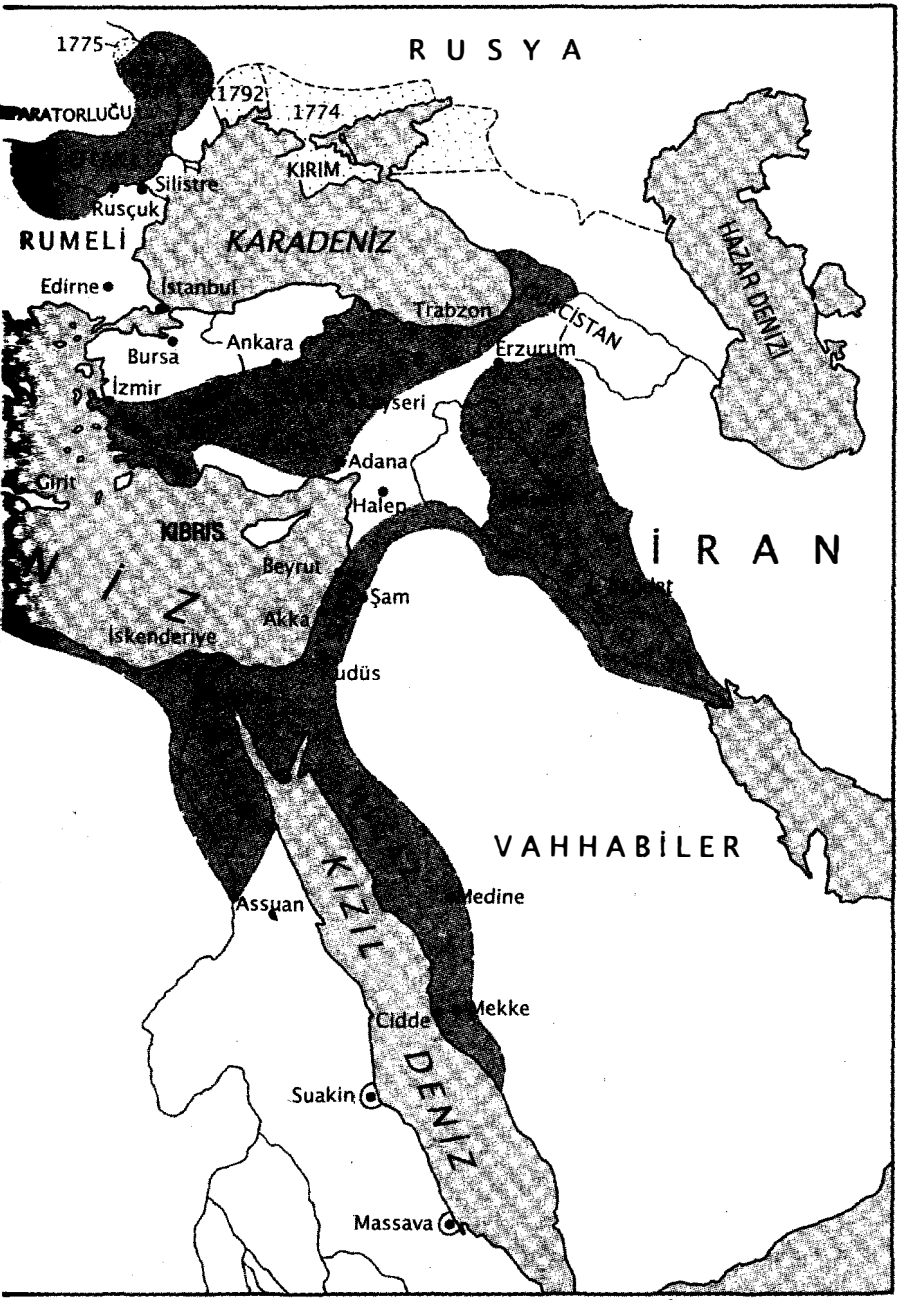
kiye'de yaşayan, ama Müslüman olmayan yabancı uyruklar, işlemiş olabilecekleri suç ciddi olsa da Osmanlı hukukuna tabi değillerdi.

Fransa, kapitülasyonlar konusunda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı rakiplerinden çok fazla olmasa da ilerideydi. Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ortodoks Hıristiyanlar için benzer koruyucu haklar talep etti. İngiltere'nin sadece Yahudiler ve Dürziler gibi daha küçük dini azınlıklarla özel bağları olsa da, büyüyen denizciliği ve dünya üzerindeki ticari hâkimiyeti bu azınlıklara arka çıktı.

On sekizinci yüzyılın sonunda, Britanya'nın deniz kuvveti ve ticari ihtirasları, Osmanlı egemenliğine İslam dünyasında, yani imparatorluğun doğu ucunda bir başka tehdit oluşturdu. Basra Körfezi'ne askeri gücüyle birlikte gelen ilk Avrupalılar İngilizler değildi: Portekizliler bölgeye Osmanlılardan yaklaşık otuz yıl önce gelmiş, Hindistan'da ve Doğu'da büyük bir imparatorluk kurma amaçlarına ulaşmayı kolaylaştırmak için Kızıl Deniz'i ve Basra Körfez'ini hâkimiyetleri altına almaya çalışmışlardı. Portekizliler Doğu Arabistan sahiline, Muskat'dan Bahreyn'e kadar saldırıp talan ettiler ve arkalarında yerel Arap ticaretini ve inci çıkarma işiyle uğraşan toplulukları hâkimiyetleri altında tutmak için kaleler ve garnizonlar bıraktılar. Portekiz on altıncı yüzyıl boyunca Basra Körfezi'nin sularını ve Hürmüz Boğazı'nı denetimi altında tuttu. Türkler yerel kabilelerin yardımıyla zaman zaman Portekizlerin üstünlüğüne meydan okuyup onları Bahreyn ve Muskat'dan çıkarmayı başardılar, ama önemli olan Portekiz'in denizdeki üstünlüğüydü.

Portekiz'in varlığı Basra Körfezi'nin kuzeyindeki İranlılar için büyük bir utanç kaynağıydı. Bölgeye 1501'den 1736'ya kadar hükmeden Safevi Hanedanlığı'nın kurucusu Şah I. İs-

AVUSTURYA
BOSNA-HERSEK
Belgrad
KARADAĞ
FAS
CEZAYİR
Cezayir
TUNUS
Tunus
Venedik'e
A K D E
Trablus
TRABLUSGARP
1792'DE OSMANLI İMPARATORLUĞU
İmparatorluğun yaklaşık sınırları
Osmanlı egemenliği altındaki Kuzey Afrika devletleri
Özerk ve kabile önderlerinin denetimindeki bölgeler
Kaybedilen topraklar 1774–1792
0
1200 km
0
800 Mil

Kaynak: Bernard Lewis, The Emergence of Modern Turkey, Oxford University Press, 1961

mail, Portekiz'in varlığına bütün gücüyle karşı koyduysa da, Osmanlı Türkleriyle girdiği ölüm kalım savaşından dolayı fazla bir şey yapamadı. On altıncı yüzyılda Türklerin Avrupa'da daha fazla yayılmalarını engelleyen, aslında İranlıların Osmanlı İmparatorluğunun doğu sınırındaki düşman bir komşu olarak mevcudiyetiydi. 1599 yılında İngilizler bile İranlıları Türklere karşı Hıristiyan güçlerle ittifak kurmaya ikna etmeye çalıştılarsa da başarılı olamadılar.

Portekiz'e gerçek anlamda iki rakip –İngiltere ve Hollanda– meydan okudu. On altıncı yüzyılın sonunda İngiliz ve Hollandalı maceracılar (bir başka deyişle korsanlar) baharat ticareti için Portekiz'le rekabete girdiler. Büyük bir askeri lider ve yönetici olan Şah I. Abbas (1571-1629) palazlanan İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketlerine ayrıcalıklar tanıyarak onları İran'da özel şubeler açmaları için teşvik etti. Şah Abbas, Portekiz'i Hürmüz Adası'nın kuzeyindeki İran anakarasındaki köprübaşından çıkarmayı 1602 yılında başarabildi ve yirmi yıl sonra İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin filosunun yardımıyla adayı Portekiz'in elinden aldı. Şah Abbas minnettarlık içinde kendi adını taşıyan Bender Abbas limanında şirkete özel ayrıcalıklar tanıdı. Şah Abbas, güçlü bir yönetici ve İslam'ın Şii kolunun tutkulu bir savunucusu olmasına rağmen, tıpkı Osmanlı Sultan'ı Fatih Sultan Mehmet gibi, yabancılara İslam iktisadi yaşamının büyük bir bölümü üzerinde denetim kurmalarına olanak sağlayan imtiyazlar tanımada örnek oluşturdu.

Her şeye karşın, Batı'nın maddi dünyasının nüfuzu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslümanların zihinlerini ve inançlarını çok az etkiledi. İslam'ın üstünlüğünden emin olan Müslümanlar, Müslüman olmayan halkın yaşam biçimine ilgi göstermedi. Diğer uygarlıkların bilgeliğinden ve bilgisinden yararlanmakta tereddüt etmeyen ilk İslam İmparatorlu-

ğunun Altın Çağı'yla bu zıtlık dikkat çekiciydi. Hıristiyan devletlerindeki ilerlemelerin nedenlerine yalnızca birkaç kişi kafa yordu. Batılı yenilikleri benimseme yönündeki en ciddi girişimler, beklenebileceği gibi, askeriye ve denizcilik alanlarında görüldü ve bu çabalar matematiğe, denizcilikle ilişkili bilimlere ve haritacılığa biraz olsun yeniden ilgi duyulmasına neden oldu. Yumuşak huylu biri olan ve eğlenceyi seven III. Ahmet, on sekizinci yüzyılın başında başkente Fransız görgü kurallarını ve mimarisini getirdiyse de, bunun etkisi tamamen yüzeysel kaldı. İnanılmaz bir biçimde Türkçe ya da Arapça yayın tamamen yasaktı. Yahudiler, Ermeniler ve Yunanlılar, on beşinci yüzyılın sonlarından Batı'dan getirdikleri ve kendi matbaalarını kurdukları için matbaacılık biliniyordu. Ama dini yetkililer Müslümanlar için bu yasağı sürdürdüler. İlk Türk matbaasına 1727 yılında dinsel olmayan kitaplar basması koşuluyla gönülsüzce izin verildi. Matbaa dil, tarih ve coğrafya üzerine on yedi tane kitap bastıktan sonra 1742 yılında kapandı. 1784 yılma kadar matbaanın yeniden açılmasına izin verilmedi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yıllarından beri var olan Türk olmayan dönmeleri üst düzey memurlar olarak işe alma uygulaması değişmişti, artık memurlar çoğunlukla Türk'tü. Ne var ki dünyada olup bitenlerle çok az ilgilenen Türk memurların çoğu cahildi ve yabancı dilleri öğrenmede ya beceriksiz ya da isteksizdiler. Bundan dolayı imparatorluk Hıristiyan ve Yahudi tercümanlara bağımlı kaldı. Yunanlı baş dragoman, yani baş tercüman iktidar ve sorumluluk sahibiydi.

Batı Avrupa'nın Rönesans'tan Reforma ve Karşı Reforma uzanan büyük düşünce hareketleri, Osmanlı dünyasına neredeyse dokunmadan gelip geçti. Aynı durum Safeviler için de geçerliydi.

Müslümanların büyük bir çoğunluk oluşturduğu Ortadoğu'nun ve Kuzey Afrika'nın Arapça konuşulan bölgelerinde, Türklerin Müslüman *ümmetinin* lideri olduğu kabul edildi. Bununla birlikte on sekizinci yüzyılda, Mısır, Tunus ve Mezopotamya'da olduğu gibi, yerel hanedanlıklar hatırı sayılır özerklikler elde ettikleri yerlerde Osmanlı egemenliğine meydan okumaya ve toprağa dayanan –o dönemde anlamı olmayan bir terim– bağımsız bir ulus kurmaya çalışmaya ara vermediler. Benzer bir biçimde, Hıristiyan azınlıklar da imparatorluğun genel yapısını kabul eden özerk *milletler* olarak örgütlendiler. Hıristiyan azınlıkların sadakatleri siyasiden daha çok dini bir nitelik taşıyorduysa da, tabi konumlarına rıza gösterdiler.

Müslümanların Türklerin İslam liderliğini kabul etmesinin en dikkat çekici istisnası Arabistan'da görüldü. On sekizinci yüzyılın ortasında Arabistan Yarımadası'nın ortasındaki Necit'te köklü *Tevhid*, yani Tanrının biricikliği öğretisini yayan, hüküm süren dinden uzaklaşmayı ve putperestliği lanetleyen ve ilk İslam'ın saflığına dönüş çağrısında bulunan Muhammed Bin Abdülvahhab adlı dikkat çekici bir dini reformcu ortaya çıktı. Abdülvahhab önde gelen yerel kabile hanedanlarından Suud ailesiyle güçlü bir ittifak oluşturdu (ve böylelikle yaklaşık iki yüzyıl sonra Suudi Arabistan Krallığının filizleneceği tohumları ekti).

On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Vahhabi savaşçıları kuzeye, yani Basra Körfezi'ne ve kutsal Şii kentleri Kerbela ve Necef'i yağmaladıkları Mezopotamya'ya doğru yayıldılar. Vahhabi savaşçıları daha sonra batıya yöneldiler ve 1806 yılında kutsal İslam kentleri Mekke ve Medine'yle birlikte Hicazı ele geçirdiler. Vahhabiler azizlerin mezarlarının çoğunu yıktılar ve –İslam'ın Mekke Büyük Cami'deki en kutsal mabedi– Kâbe'nin kendi ateşli püritenliklerini rahatsız eden süs-

lemelerini söktüler. Osmanlı Türklerini kutsal yerlerin koruyuculuğuna layık görmeyen emir Muhammet İbni Suud, Osmanlı halife/sultanın adının yerine kendi adının anıldığı dualar okuttu.

Buna karşın, on sekizinci yüzyıl sona ererken halife, Sünni İslam üzerindeki otoritesini halen daha büyük ölçüde korumaktaydı. 1789 yılında Osmanlının içine kapanmışlığını çatlatmaya yardım eden iki olay gerçekleşti: Fransız Devrimi başladı ve reformcu Sultan III. Selim tahta çıktı. Fransız Devrimi siyasi özgürlük ve eşitlik gibi yeni kavramları tanıttı. Aynı zamanda son iki yüzyıldır bilinmekte olan –ulus devlete adanma ve sadakatten türetilen– milliyetçiliğin temelini oluşturdu. Milliyetçilik hareketinin en önemli yönü laik olmasıydı. Milliyetçilik, Hıristiyan kökenli olmadığı gibi, en azından başlangıçta Hıristiyanlık karşıtıydı. Bu nedenle haçlı seferinin yapısındaki herhangi bir şeyin teşvik etmiş olabileceği Müslüman düşmanlığını doğrudan tahrik etmedi.

III. Selim'den önceki sultanların birçoğu da dış kökenli yeni düşünceler ve reform aracılığıyla imparatorluğa eski gücünü kazandırma olanaklarıyla ilgilenmişlerdi. Fransız kültürüne büyük hayranlık duyan III. Selim, Devrim'den önce Kral XVI. Louis'le gizlice yazışmıştı. Devrimcilerin kralı idam etmeleri III. Selim'in cesaretini kırmadı. Aslına bakılırsa, Fransız ordusunun Devrim'in düşmanları karşısındaki büyük başarısı, III. Selim'i Fransızcanın zorunlu ders olduğu yeni askeri okullara Fransız eğitmenler getirmesi için cesaretlendirdi. Tamamıyla yeni, genç –Batı yöntemlerine aşina ve Batının teknik üstünlüğünden yararlanmaya hazır– bir Türk subay sınıfı doğmaya başladı. Sultan III. Selim Batı'ya açılışın bir parçası olarak ilk kez Avrupa'nın önde gelen beş başkentiyle karşılıklı elçilik açılmasına izin verdi.

III. Selim'in imparatorluğun yönetiminde reforma gitmeye çalışması, elçiliklerin açılmasından bile daha önemliydi. Sultan III. Selim ordusunun Rusya'nın büyük çariçesi Yekaterina tarafından yenilgiye uğratıldığını duyunca, yenilginin ve felaketin nedenlerini sıralayıp tek çare olarak reformu öneren bir konsey topladı. Sultan III. Selim aynı zamanda halkın kendisinin atadığı yöneticilerin müdahalesi olmadan kendi valilerini ve belediye meclisi üyelerini seçmeleri gerektiğinde ısrar etti ve yasa dışı haraca ve kayırma usulüyle vergi toplamaya (yerel yöneticilerin ve vergi tahsildarlarının vergi gelirlerinden kendilerine kırpmalarına olanak tanıyan uygulama) son vermeye çalıştı.

Ne var ki Sultan III. Selim'in reformları, iktidarın büyük ölçüde yerel yöneticilerin elinde olduğu imparatorluğun Arap bölgelerine kadar uzanamadı. Şam on sekizinci yüzyılın büyük bir kısmında sultana sadık kalan; ama eyaletin iç işlerini bağımsız idare eden Azm ailesinden valiler tarafından yönetildi. Suriye kıyısındaki Sidon (bugün Sayda) acımasız Bosnalı Cezzar Ahmet Paşa ve emrindeki Memluklar tarafından benzer bir biçimde yönetildi. Cezzar Ahmet Paşa ve Memluklar yeniçerileri denetimleri altına alıp yağmacı bedevileri bölgeden uzak tuttular. Ama kentler zenginleşirken, ihmal edilen taşrada tehlike kol gezmekteydi. Vergilerin altında ezilen köylüler, kentlere akın etti. Tarım yalnızca yerel Maruni ve Dürzi emirlerin denetimi altındaki dağlık bölgelerde gelişti.

Mezopotamya'da da durum aynıydı. Mezopotamya'da bir dizi rakip arasmda iktidar mücadelesi söz konusuydu, Bağdat ve Basra paşalarının zengin maiyetleri ile harabeye dönmüş taşranın geri kalmışlığı ve yoksulluğu arasındaki karşıtlık, Suriye'dekinden bile daha korkunçtu. Ortaçağın muhteşem tarım bölgesi açlıkla karşı karşıyaydı.

Çok büyük öneme sahip olan Mısır eyaletinde, durum biraz daha farklıydı. Büyük bir olasılıkla yeryüzünün en verimli tarım arazileri olan Nil Vadisi ve deltasının verimliliğine zarar verilememişti. Güvenliğin ve etkin yöntemin söz konusu olmadığı Mısır, Osmanlı İmparatorluğu'na kahve, buğday ve pirinç ihraç edebiliyordu. Kentlerdeki zanaatkârlar kaliteli kumaşlar üretiyordu. Sıra dışı bir Memluk olan Ali Bey, ülkenin ihtiyaç duyduğu güçlü merkezi yönetimi birkaç yıl (1768-1772) sağladıysa da, onun ölümü üzerine Osmanlı memurları ile Memluk beyleri arasındaki bitmek bilmeyen mücadele yeniden başladı. Bunlar tahlisiz *fellahlar*dan, yani köylülerden zorla daha fazla para almak için rekabet halindeydiler. Romalılar döneminde tahmini olarak yedi ya da sekiz milyon arasında olan Mısır nüfusu, neredeyse iki milyona düştüyse de, toprakları halen daha göz kamaştırıcı bir ödüldü.

Mısır, doğal bereketliliğinin haricinde, Asya ve Afrika kıtalarının birleşme noktasında Hindistan ve Doğu yolunu kontrol eden, önemli bir jeostratejik konuma sahipti. Avusturya'yı bir dizi parlak savaşta yenen Fransa'nın arzulu diktatörü, 29 yaşındaki Napoléon Bonaparte, 1798 yılında Mısır'ın fethini kalan tek büyük düşmanı Britanya'nın zenginliğinin kaynağını ortadan kaldırmanın ve Hindistan'a ulaşım kanalını denetim altına almanın yolu olarak gördü. Napoléon Bonaparte'ın ihtirasları bununla sınırlı değildi. Talleyrand o sırada Fransa'yı idare eden Directoire yönetimine görüşlerini şöyle açıklamıştı: "Bu Ülkeyle [Britanya] savaşımız Mısır'ı istila etmemiz için bize en elverişli fırsatları sunuyor. Kıyıları bir çıkarmayla tehdit edildiğinde teşebbüsümüzü engellemek için kıyılarını bırakıp gitmeyecektir. Dahası bu bize Kahire'den Süveyş yoluyla 15.000 asker göndererek İngilizleri Hindistan'dan çıkarma fırsatı sunmaktadır." Eğer Talley-

rand'ın söyledikleri başarılsaydı, Fransa Britanya'nın yeni oluşan dünya imparatorluğunu yıkabilirdi.

Bonaparte, Temmuz 1798'de İskenderiye yakınlarında karaya ayak bastıktan sonra Nil Nehri'ne doğru yürüyüşe geçti ve Piramitler savaşında Memluk ordusunu yendi. Osmanlıların atadığı iki Memluk beyi, Bonaparte'ın kendi işgal yönetimini kurmasına olanak tanıyarak Yukarı Mısıra kaçtı. Bonaparte İslam'a saygısını göstermek için her zamanki yöntemlerini bir kenara bıraktı. Büyük İslam medresesi El-Ezher'in şeyhlerine Muhammed'in bir müridi olduğunu, kendisinin ve ordusunun Peygamber'in özel himayesi altında olduğunu bile söyledi. Şeyhler bundan etkilenmediler, onun ve askerlerinin niçin Müslüman olmadıklarına hayret ettiler. Bonaparte ayrıca Mısırlıları derdinin Osmanlı sultanıyla değil, onları tiranlığından kurtarmak üzere geldiği Memluklarla olduğunu ikna etmeye de çalıştı. Mısırlı şeyhleri ve önde gelenleri büyük kentleri Fransız bir komiserle birlikte yönetmeleri için *divanlara* ya da konseylere yönetici ve danışman olarak atayarak onlara siyasi liderlermiş gibi davrandı. Bu, dolaylı sömürge yönetiminin daha akıllıca bir biçimiydi. Ama açıkçası Bonaparte Mısırlıların gönüllerini ve zihinlerini kazanmayı başaramadı. El-Ezher'in şeyhi ve bir tarihçi olan El-Ceberti, ardmda Fransız işgalini doğal düzenin tersine dönüşünün başlangıcı olarak betimleyen bir açıklama bıraktı. Hıristiyan Kıptilerin ve Yunanlıların devlet memuru ve vergi tahsildarı olarak yükselmeleri ve Hıristiyanların ordu için eğitilmeleri diğer Müslümanlar gibi El-Ceberti'yi de kaygılandırdı. Fransızlar halen davetsiz misafirler olarak görülmekteydi ve onların sultanın otoritesini desteklediklerı iddialarına inanılmadı.

Bonaparte, askeri diktatörlüğe eğilimli olmasına rağmen, on sekizinci yüzyıl Aydınlanması'nın bir ürünüydü ve Mısır'a beraberinde bilim adamlarından, sanatçılardan ve düşü-

nürlerden oluşan 165 kişilik bir grup getirmişti. Bu grup, Kahire'de Arapça ve Fransızca yayınlar basan bir matbaa ve Paris'teki *Institut National*'ın bir benzeri olan Institut d'Egypte'ı (Mısır Enstitüsü) kurdu. Heyet üyeleri, antik Mısır eserlerini ve dillerini araştırdılar ve böylelikle antik Mısırı inceleyen bilimin temellerini attılar. Zamanın Mısır ekonomisini ve toplumunu incelediler ve daha sonra inşa edilecek olan Süveyş Kanalı için ölçüm yaptılar. Bu grubun çalışmalarının sonucu olan yirmi ciltlik *Description de l'Egypte* adlı olağanüstü yapıt, Avrupa'nın ilgisini hem Firavun Mısır'ına hem de gizemli ve bilinmeyen zamanın İslam dünyasına yöneltti. Oryantalizm Batı'da bütünüyle yeni bir tepki aldı.

Şeyh El-Ceberti gibi eğitimli Mısırlılar, *Institut*'u ve matbaayı ziyaret ettiler, kimya ve bilim deneylerini izlediler. El-Ceberti Kahire'nin İzbekiye Meydanı'nda bir hava balonunun havalanışını seyretti. Mısırlılar, Batı teknolojisinin bu gösterilerine kibarca ilgi gösterdilerse de, temel inançları sarsılmadı.

Bonaparte'ın Mısır seferi, stratejik amaçları bakımından bir hataydı. Sultan III. Selim, Bonaparte'a karşı Fransa'nın düşmanları Britanya ve Rusya ile bir ittifak oluşturdu. Bonaparte'ın donanmasının Ebukir koyunda Amiral Nelson tarafından 1 Ağustos 1798'de yok edilmesi Bonaparte'ın Fransa'ya ulaşımını ittifakın insafına bıraktı. Bonaparte bir Türk saldırısının önüne geçmek için Suriye'ye doğru ilerlediğinde püskürtüldü ve yıkıcı bir geri çekilişe zorlandı. Bonaparte Ağustos 1799'de Mısır'ı terk edip bir avuç yandaşıyla birlikte çok önemli bir iktidar mücadelesinin verildiği Paris'e geri döndü. Bonaparte'ın Mısır'da bıraktığı komutanlar, Kahire'deki düzensiz ayaklanmalara ve Britanya-Türk birliklerinin onları geri çekilmeye zorlayan saldırılarına karşı koyarak iki yıl daha direndiler. Fransızlar Britanya-Türk birliklerinin

saldırılarını birçok kez başarıyla geri püskürttüler; ama zayıflayan konumları nihayetinde onları anlaşmak ve Mısır'ı terk etmek zorunda bıraktı.

Bonaparte'm işgali, uzun Mısır tarihinde çok kısa bir dönemi kaplasa da, kalıcı bir öneme sahiptir. İstila, yalnızca Batı'da Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap/İslam bölgelerine bir ilgi dalgasının doğmasına neden olmakla kalmadı, aynı zamanda Avrupa devletleri arasında bu toprakların nüfuz ve denetim altına almak için uzun soluklu bir mücadelenin başladığını da ilan etti. Bu mücadele, yüz elli yıl sürdü. Başlangıçta mücadele Britanya ile Fransa arasındaydı; ama Rusya da Ortadoğu'nun kendi güney sınırlarına komşu olan bölgeleriyle ilgilendi. On dokuzuncu yüzyılın geri kalan kısmında yakın zamanda ulusal birliklerini tamamlayan Alman ve İtalyan devletleri de bölgeye müdahale etmeye başladılar.

Britanya, Bonaparte'ın hayati önem taşıyan çıkarlarına yönelik tehdidine, Osmanlı sultanına Fransızları Mısır'dan atmasına yardım ederek yanıt verdi. Britanya-Fransa rekabeti Basra Körfezi'ne ve Hint Okyanusu'na kadar uzandı. 1793 yılında Fransa ile Britanya arasında savaş başlamasının ardından Fransa, Rusya'ya karşı Türkiye ve Pers ülkesi arasında bir dostluk ittifakı oluşturmak ve Pers ülkesi üzerindeki etkisini diriltmek için İstanbul'a ve Tahran'a çeşitli heyetler gönderdi. Körfezde Britanya'nın Arap deniz suları ile Hindistan arasındaki gemicilik hareketlerini izleyen Fransız ajanları belirdi. Fransız müdahalesi, Bonaparte'm Mısır'ı işgal etmesi nedeniyle bütünüyle yeni bir tepki aldı. Fransız savaş gemileri ve Mauritius'da üslenen korsanlar, Britanya ticaret gemilerine saldırılarına hız verdiler. Bölgedeki "Napoléon dönemi", Fransızlar 1810 yılında Mauritius'tan atılana kadar sürdü.

Britanya'nın Bonaparte'm Mısır'a gelişine ilk tepkisi, Batı Hindistan Şirketi'nin Maskat sultanıyla anlaşma imzalaması

oldu. Britanya 1820'li yıllarda Körfez kıyısındaki diğer yerel hükümdarlarla benzer antlaşmalar imzaladı. Bu antlaşmalar her yıl görüşülen barış antlaşmalarına dönüştü. Britanya, barış antlaşmaları aracılığıyla Körfez sularında bir *Britanya Barışı* oluşturmaya çalıştı. Britanya'nın bölgeye yönelik ihtirasları bu aşamada yayılmacılıktan daha çok denizcilik/ticaret merkezliydi. İngilizler ne Osmanlıların ne İranlıların ne de bağımsız Arap yöneticilerin otoritesine meydan okumak istiyordu. Bu hükümdarların Britanya'nın rakiplerine imtiyazlar tanımamalarını sağlama alan Britanya'nın amacı, yalnızca onları korsanlığın durdurulmasına yardım etmeye zorlamaktı.

3
Mehmet Ali'nin Mısırı: Hasım Osmanlı

Napoléon dönemi, Mısır'ı doğrudan doğruya çok az etkiledi, ama asıl etkisi dolaylı yoldan gerçekleşti: Fransız işgali Memluk beylerinin yenilmesi ve ülke üzerindeki denetimlerinin zayıflamasına yol açtı. Fransızlar Mısır'dan ayrıldığında beyler saklandıkları yerlerden çıkıp otoritelerini yeniden kurmaya kalkıştılar. Bu sırada Sultan III. Selim beyleri kovup eskisi gibi İstanbul'dan doğrudan denetim kurmaya çalıştı. Ama İskenderiye'yi işgali altında tutan Britanya, beylerin tarafını tutunca, III. Selim başarılı olamadı. Britanya Mısır'dan ayrıldığında geride, ne Türk valinin ne de beylerin ülkede tek başlarına hâkimiyet kuracak denli güçlü oldukları bir ortam bıraktı. Mısır'da iki yıl boyunca kargaşa ve iç savaş hüküm sürdü. Arnavut Osmanlı askerleri, valiye karşı ayaklandıklarında durum daha da kötüleşti ve iktidar sultanın temsilcileri, başıbozuk askerler ve (iki gruba bölünen) beyler arasında gidip geldi.

Bu düzensizliğin ortasında, 1801 tarihli Britanya-Osmanlı seferiyle Mısır'a ayak basan Arnavut birliklerinden birinin komutanı olan Mehmet Ali, göstermelik Osmanlı valilerine karşı Memluk liderlerinin bazılarının dostu olarak öne çıktı. 13 Mayıs 1805'de Kahire halkının sözcüleri ve temsilcileri

olarak kabul ettiği *ulema* (Müslüman bilginler), önde gelen tacirler ve başka önemli kişiler Mehmet Ali'den yöneticileri olmasını istediler.

Sultan III. Selim anlaşılabilir nedenlerle, Mehmet Ali'nin niyetlerinden kuşkulandı. Mehmet Ali'nin Mısırlıları ona kurtarıcıları olarak başvurmalarına yol açan kargaşa ortamını körüklediği neredeyse kesindi. Sultan, Mehmet Ali'yi Mısır'dan uzaklaştırmak için onu Arabistan, Cidde'ye *vali* atadı. Kahire halkının önde gelenleri, halkın desteğiyle mevcut Osmanlı yöneticisi Hurşit Paşa'nın yerini Mehmet Ali'nin almasını istediklerini bildirdiler. Birkaç ay süren kaosun ardından Sultan III. Selim gerçeklere boyun eğdi ve Mehmet Ali'nin Mısır *valiliğini* onayladı.

Böylelikle on dokuzuncu yüzyılın dikkat çekici şahsiyetlerinden biri, Mısır'ın hâkimiyetini eline geçirdi. Mehmet Ali hanedanı, Mehmet Ali'nin torununun torunu Faruk 1952 yılında tahtan indirilene kadar Mısır'ı fiilen ya da ismen bir buçuk yüzyıl yönetti.

Makedonya'nın Ege kıyısında doğan Mehmet Ali askeri ve siyasi dehayı kendi kişiliğinde ender rastlanacak biçimde birleştirmiş bir adamdı. Mehmet Ali, neredeyse hiç eğitim görmemiş olmasına karşın, dar görüşlü bir bağnaz değildi. Gençliğinde tütün ticaretiyle uğraşan Mehmet Ali, Müslüman olmayanlarla ve Avrupalılarla iş yapmaya alışkındı. Keskin zekâsı yeni gelişmeleri kavrayıp bunların önemini çözümlemekte hızlıydı. Engel tanımayan ateşli tutkuları olan ve insanlara acımadan kıyabilen Mehmet Ali, insanları etkileyebiliyordu. Yabancı konuklar, soylu olsalar bile, ona hayran kalmadan önce onun delici bakışları karşısında titrerlerdi.

Mehmet Ali kendisini bir Mısırlı ya da Arap olarak görmedi ve asla Arapça konuşmadı. Mehmet Ali, 1805 yılında Mısır'ı iktidarının merkezi yapmaya çoktan karar vermişti ve

bu kararını hayata geçirmesi için bu Osmanlı eyaletini bir anlamda Firavunlar zamanındaki gibi bir ulus devlete dönüştürmesi gerekliydi. Mehmet Ali, Mısır'ı iktidarının merkezi haline getirirken Osmanlı İmparatorluğu'nu neredeyse yıkıyordu.

Mehmet Ali'nin *vali* olarak atanması, bütün Mısır üzerinde denetim kurmasını sağlamadı; Memluk beyleri, Kahire çevresindeki taşraya hâkimdiler ve Britanya onlar adına müdahalede bulunmayı sürdürüyordu. Mehmet Ali'nin Memlukları kurnazlıkla ve acımasızca yok etmeye girişmeden önce Britanya tehdidini ortadan kaldırması gerekiyordu. Bunun için Britanya ve Rusya III. Selim'i Fransa'ya karşı bir ittifaka zorlamak için yarışırken, sultanın çoktan Bonaparte'la barışmış olmasından yararlandı. III. Selim, Fransız Devrimi'nin mirasçılarını ve topçu birliğini eğiten Fransız subaylarını hâlâ takdir etmekteydi. Kuşkusuz III. Selim, Bonaparte'm Avusturya'daki yeni zaferlerinden de etkilenmişti. III. Selim Bonaparte'ı Fransa'nın imparatoru olarak gördü. 1807 yılında Osmanlı donanmasını teslim olmaya zorlamak üzere Marmara Denizi'ne doğru yelken açan Amiral Duckworth komutası altındaki Britanya donanması Duckworth'un Osmanlı donanmasını yok edip İstanbul'u topa tutma sözünü yerine getiremedi. Sultan, hem asker hem elçi olan Fransız Sebastiani'nin yardımıyla başkentinin savunmasını düzenledi ve Britanya donanmasını püskürttü. Bunun üzerine Duckworth İskenderiye'ye yelken açtı ve Akdeniz'e yeni bir Fransız saldırısının önünü kesmek için karaya asker çıkardı.

Gelgelelim Britanyalılar püskürtüldü. El-Ceberti, Mehmet Ali'nin subaylarının Britanyalılara Mısır sultanın toprakları olduğundan ötürü onu Fransızlardan korumak için karaya çıkmalarına izin vermeyeceklerini söylediklerini kaydetmiştir. Memluklar, Müslümanlara karşı savaşmak için Hıristi-

yanlara katılmayacaklarından Britanya'nın işbirliği teklifini reddettiler. Halk direnişi başladı ve Britanyalıları Reşit'te ağır bir yenilgiye uğrattı. Mehmet Ali akıllıca davranarak İskenderiye'deki Britanyalılara tam anlamıyla meydan okumaktan geri durdu ve onların donanmalarını ve askerlerini geri çekmelerini hafif koşullarla kabul etti. Ama Mehmet Ali, Britanya'nın Mısır için beslediği emellerden kuşkulanmayı sürdürdü. Nitekim Britanya –çok daha sonraki yıllarda olsa da– en nihayetinde onun can düşmanı olacaktı.

Mehmet Ali, egemenliğine meydan okuyan Memluklarla hesaplaşmak zorundaydı ve beylere karşı başlattığı savaş birkaç yıl sürdü. Beyler halk tarafından sevilmemelerine karşın Mısır toplumunda sağlam bir yer edinmiş olmaları ve Mehmet Ali'nin Osmanlı askerlerinin serkeş ve müşkülpesent olmaları nedeniyle savaş zorlu geçti. Mehmet Ali, Memluk beylerinin bazılarını onları gözaltında tutabileceği Kahire'nin dış mahallerine yerleşmeye ikna etti. Memluk beylerinden kimileri Yukarı Mısırda kalıp kendi müstahkem mevkilerini oluşturmaya çalıştı. Mehmet Ali, bir dizi küçük çarpışmanın sonunda beyleri yenilgiye uğrattı. Beylerden geride yalnızca sadakatlerine haklı olarak güvenmediği Kahire'dekiler kalmıştı. Mehmet Ali, 11 Mart 1811'de beyleri Kahire kalesinde bir törene davet etti ve onları orada topluca öldürttü. Rivayete göre, yalnızca bir kişi –atıyla kale duvarlarını aşarak– kaçtı.

Artık Mehmet Ali'nin Mısır'ı adı Osmanlı eyaleti olsa da kendisi gerçekte bağımsız olacak güçlü bir merkezi devlete dönüştürme rüyasını hayata geçirmesi için yol açılmıştı. Çeşitli etkenler Mehmet Ali'nin amaçlarına uygundu. Mısır halkı, Memlukların iktidar için hem birbirleriyle hem de bir dizi Osmanlı yöneticisiyle savaştıkları iki yüzyılı aşan bir süreden sonra istikrarsızlığa alıştıysa da, ülkenin zenginliğinin dayandığı güvenliği çok arzulamaktaydı. Ulema ve halkın diğer ön-

de gelenleri Mehmet Ali'nin iktidara gelmesinde önemli bir rol oynamalarına rağmen, bunların çok azı resmi sorumluluk almaya hevesliydi. Dahası Mısır –Herodot'un deyişiyle "Nil'in hediyesi"– merkezi bir yönetim için uygundu: Nehrin ve deltasının denetimini ele geçiren biri, bütün ülkeyi hâkimiyeti altına alabilirdi. Her şeye sahip olmak isteyen despotun, bütün rakiplerinden kurtulması gerekmekteydi.

Mehmet Ali, on yıllardır ülkenin başına bela olan kanunsuzluğun kökünü kazımak için kılıcı ve idam sehpasını cömertçe kullandı. Ülkenin doğal olarak sahip olduğu ticari ve tarımsal zenginlik hemen kendini gösterdi. Mehmet Ali, devlet gelirini arttırmak, yozlaşmayla ve yaygın hale gelen vergi kaçakçılığıyla mücadele etmek için son derece merkezi bir yönetim bürokrasisi oluşturdu. Aynı sırada ekonomiyi modernleştirmeye ve büyütmeye çalıştı. Yüksek kalite, uzun lifli yün ve şeker üretimi ülkeye onun hükümdarlığı sırasında girdi. Mehmet Ali, Mısır'daki Hıristiyan tacirler ve Avrupalılar da dâhil olmak üzere herkesten öğüt ve teknik bilgi almaya hazırdı. Mehmet Ali, bir Fransız hayranı olarak Mısır'a Fransız mühendisleri davet etti ve onların yardımıyla setler ve kanallar inşa etti. Nil deltasına Nil taşkınını kullanan eski yalak sulama sisteminin yerini alan sürekli sulama sistemini getirdi. Böylelikle dört yüz bin dönüm toprağı tarıma kazandırdı. O zamana kadar Mısır sanayisi tekstil üretimiyle sınırlı kalmıştı; Mehmet Ali, ithalata getirdiği yüksek vergilerle koruduğu çeşitli fabrikalar kurdu. Bu fabrikalar basit ve ilkel olmalarına rağmen, Mısır için ilktiler.

Mehmet Ali, okumayı kırk yedi yaşında öğrendi; ama eğitimin öneminin farkındaydı. Yüzlerce genci sanayi, mühendislik, tıp ve tarım alanlarında incelemeler yapmaları için Paris'e (ve çok daha azını Londra'ya) gönderdi. Eğitimin Kuran okullarıyla sınırlı olduğu Mısır'da Fransız danışmaları en azın-

dan kâğıt üzerinde çok etkileyici olan bir devlet eğitim sistemi oluşturulmasına yardım ettiler. Fransız doktorlar, hastaneler ve basit bir halk sağlığı sistemi kurulmasına yardım ettiler.

Mehmet Ali'nin tutkuları Mısır'ı Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa koşullarında en ileri eyaletine dönüştürmeye değin uzandı. Mısır'ın sınırlarının ötesine geçmek için bağımsız bir ordu ve donanma kurması gerekmekteydi ve Mehmet Ali enerjisinin büyük bir kısmını bu amaca yöneltti. Devletin gelirini artırmak için girdiği yoğun çaba, bu amaca hizmet etti. Mehmet Ali'nin ilk icraatlarından biri, Mısır topraklarının tamamının kadastrosunun çıkarılması –ihtiyacı fazlasıyla hissediliyordu– emrini vermek oldu. Mehmet Ali, birkaç yıl içerisinde kendi aile üyeleri (otuz çocuğu vardı), kıdemli subaylar, köy şeyhleri ve bedevi reislerinden oluşan küçük bir büyük toprak sahipleri sınıfına yaklaşık sekiz yüz bin dönüm, yani ekilebilir arazinin üçte birini verdi. Mehmet Ali, söylendiği gibi, Mısır'ın çoğunu doğrudan devlet yönetimi altındaki devasa bir çiftliğe dönüştürdüğünden artan devlet gelirinin daha büyük kısmı merkezi yönetimin payına düştü.

Mehmet Ali'nin oluşturduğu yeni sanayiler, takım tezgâhı, pompa, giysi, kâğıt ve cam gibi askeri olmayan mallar da üretmelerine rağmen, ağırlıklı olarak kara ve deniz kuvvetlerine silah ve ekipman sağlamaya yöneliktiler.

Mısırlı *fellahlar*, yani köylüler hiçbir zaman askerlik konusunda umut veren kişiler olarak görülmediler; ama fellahlar uygun biçimde eğitilir ve komuta edilirlerse disiplinli biçimde ve cesaretle savaşabileceklerini gösterdiler. Savunmada daha başarılı olan fellahlar, hücumda Sudanlıların gösterişine sahip değildiler. Öte yandan Sudanlılardan farklı olarak fellahlar daha soğuk iklimlerdeki seferlere dikkate değer de-

recede dayanaklıydılar. Subay ve astsubayların hemen hiçbiri Mısırlı değildi. Memluk subaylarının bazıları Mehmet Ali'nin tarafına geçtiyseler de, Osmanlı sultanı daha fazla Memluk askerinin Mısıra gönderilmesini tamamen yasakladığında, gereken subaylar yalnızca bölgedeki Türkler ve Arnavutlar arasından seçildi. Mehmet Ali 1820 yılından sonra silahlı kuvvetleri *nizamı cedid*e, yani "Yeni Düzen"e göre yeniden yapılandırdı. En büyük oğlu İbrahim (1789-1848), seçkin bir general ve lider olduğunu gösterdi. Mısır ordusu 1830'larda zirve noktasına ulaştığında nüfusu çeyrek milyona varmıştı ve Ortadoğu'nun en ürkütücü gücüydü.

Osmanlı İmparatorluğu'nda otoritenin zayıflaması, Mehmet Ali'nin kişisel iktidarını ve Mısır'ın bağımsızlığını pekiştirmesine yardım etti. III. Selim'in Yeni Düzeni'nin getirdiği reformlara ve Avrupa kaynaklı yeniliklere karşı ayaklanan yeniçeriler, 1807 yılında sultanı tahttan indirip onun yerine kuzeni Mustafa'yı tahta çıkardılar. Mustafa hemen bütün reformları durdurdu. Mustafa on dört ay sonra öldürüldü ve –Osmanlı Hanedanının hayattaki son erkek ferdi– erkek kardeşi, II. Mahmut adıyla tahta çıktı. Selim gibi bir reformcu olan II. Mahmut, otuz yıl süren uzun saltanatında en nihayetinde reformda Selim'den çok daha fazla ilerleme kaydetti. Ama II. Mahmut saltanatının ilk on yılında iktidarını sağlamlaştırmak için çok dikkatli hareket etti. Yeniçeri sorununu ancak 1826 yılında ele alabildi ve onları bir katliamla ortadan kaldırdı.

Bu sırada Mehmet Ali yalnızca İstanbul'un müdahalelerine direnmekle kalmadı, aynı zamanda sultanının imparatorluğu bir arada tutmak için ona bağlı hale gelmesini sağladı. 1807 yılında Mehmet Ali'den kutsal İslam mekânlarının Vahhabi/Suudi işgalcilerden geri alınması için Hicaz'a asker göndermesi istendi. Mehmet Ali, Mısır üzerindeki denetimi-

ni sağlamlaştırdığı dört yıl boyunca bu isteği savuşturduysa da, 1811 yılında ikinci oğlu Tosun'u bir orduyla birlikte Hicaz'a gönderdi. Tosun kötü bir generaldi; Mekke ve Medine'yi geri aldıysa da, büyük zayiatlar verdi ve Vahhabi savaşçılar tarafından birçok kere yenilgiye uğratıldı. Arnavut subayların disiplinsiz davranışları, Mehmet Ali'nin daha sonra silahlı kuvvetleri yenileme kararı almasında kuşkusuz önemli rol oynadı. Mehmet Ali, Tosun'la komutayı paylaşmak üzere Hicaz'a gitti ve sıkıştıran iç sorunları çözmek üzere Kahire'ye dönerken başkomutan olarak Tosun'un yerine ondan çok daha kabiliyetli olan İbrahim'i atadı.

Süvarilerinden ve ağır topçularından tam anlamıyla yararlanan İbrahim, Suudilerle girdiği savaşı anavatanları Necit'e taşıdı. Suudi başkenti Detiye (Riyad'a 20 km uzaklıkta) Türk-Mısır ordusunun ağır kayıplar verdiği altı aylık bir kuşatmanın ardından düştü. Suudi yönetici Abdullah bin Suud itibarla muamele edildiği Mısıra ve oradan da idam edildiği İstanbul'a gönderildi. Böylece ilk Suudi devleti son buldu. Buna karşın Mısır garnizonları Necit'te yalnızca birkaç yıl kaldı.

Suudiler 1824 yılında başkenti Riyad olan ikinci devletlerini kurdular ve kendilerine yönelik istila girişimlerine başarıyla karşı koydular. Mehmet Ali ve İbrahim, başarılarının karşılığında ödül olarak Hicaz'ı aldılar. Bu ödül onların Mısır ile Hint Okyanusu arasındaki deniz yolunu yeniden kullanıma açmalarına ve aynı zamanda Kızıl Deniz ticaretinin tamamını tekelleri altına almalarına olanak tanıdı. *Vali* bile Yemen imamından zorla yıllık haraç aldı. Mehmet Ali, Britanyalıların Güney Arabistan'da güvenliği sağlayarak Hindistan deniz yolunu yerel kabilelerin saldırılarından koruyacak bir Britanya-Mısır işbirliği önerisine aldırış etmedi. Bunun yerine Aden'e kadar bütün Batı Arabistan'ı işgal etmesi için ken-

di gemilerini gönderdi. Britanya dikkatini Körfez bölgesine yöneltmek zorunda kaldı. Bunun sonucunda Britanya bugün Birleşik Arap Emirlikleri olarak bildiğimiz devletlerle daimi bir Genel Deniz Barışı Antlaşması imzaladı. Britanya 1839 yılına kadar Aden'i işgal edip orada bir koloni oluşturamadı.

Bekleneceği üzere Kutsal İslam Toprakları'nı geri aldığı için İbrahim'e minnettar olan Sultan Mahmut, onu hem valilik hem de üç tuğlu paşalık rütbesine yükseltti. Bu terfi, kâğıt üzerinde İbrahim'i rütbe bakımından babasının üstüne çıkardı. Artık Mehmet Ali'nin ihtiraslarından rahatsız olan sultan, terfi yoluyla Mehmet Ali ile oğlunun arasını açmayı ummuş olabilir. Ama İbrahim yaşamı boyunca babasına sadık kaldı ve saygı gösterdi.

Sultan, Mehmet Ali'nin Suriye'nin daimi valililiğinin kendisine verilmesi önerisini kesin biçimde reddettiyse de, Mısır *vali*si İstanbul'a doğrudan meydan okumaya henüz hazır değildi.

Mısır'ın güneyinde uzanan, Ortaçağ Arap yazarlarının Sudan denli Bilad, yani "Siyahlar ülkesi" dediği muazzam topraklar farklı bir fırsat sundu. İslam ve Arap dili, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'dakinden çok daha yavaş ilerleme gösterdiyse de, günümüz Sudan Cumhuriyeti'nin kuzeyinde ve orta kesimlerinde yaşayanların büyük bir çoğunluğu MS 1500'den beri Müslüman'dılar ve Arapça konuşuyorlardı. Sonraki üç yüzyıl boyunca bu topraklar –kökenleri belirsiz bir halk olan– Fung krallığının hâkimiyeti altında kalmasına rağmen, sık sık köle ve altın peşindeki Mısırlı Memlukların saldırısına uğradı. Mehmet Ali'nin baskısından kaçan Memluklardan bir grup, Nil nehrinin batı kıyısındaki Dongola'da kendi devletini kurdu ve nehir ticaretine müdahale etti.

Bu nedenle Mehmet Ali hem siyasi hem de ticari gerekçelerle Sudan'ı istila etmeye girişti. Mehmet Ali'yi harekete ge-

çiren bir başka neden de bunun itaatsiz Arnavut askerlerini meşgul edecek olmasıydı. Mehmet Ali 1821 yılında Sudan'a üçüncü oğlu İsmail'in komuta ettiği bir ordu, takip eden yıl Hicaz fatihi İbrahim ve damadı Mehmet komutasında ikiden fazla ordu yolladı. Onlar sözde Osmanlı sultanı adına olsa da gerçekte Mısır genel valiliğinin sınırlarına katmak için Avrupa'nın yarı büyüklüğünde bir bölgeyi işgal ettiler. Bu işgal bazı bakımlardan bir hayal kırıklığı oldu. Mehmet Ali'nin siyah kölelerden oluşan bir ordu kurma rüyası başarısız oldu, çünkü siyah köleler hem sayı olarak azdılar hem de Mısır'a getirildiklerinde sağlıkları bozuluyordu. Altın madenleri umulandan daha zayıf çıktı ve tropikal Afrika'nın efsanevi zenginliğinden eser yoktu. İsmail'in küskün bir yerel kabile reisi tarafından pusuya düşürülüp öldürülmesi üzerine Mehmet Ali, Sudanlıların zihinlerinde iz bırakacak katliamın emrini verdi.

Ne var ki, Mehmet Ali'nin istilası modern Sudan'ın temellerini attı. Mehmet Ali'nin ardından gelenlerin güneydeki üç Siyah ve tropik eyaleti bu ülkeye katması Afrika'nın –kısmen Arap ve Müslüman kısmen Hıristiyan, pagan ve siyah– devini yarattı. Hatta altmış yıl sonra Türk-Mısır hükümdarlığı sona erdiğinde, Mısır ile Sudan ayrılmaz biçimde bağlantılı kaldı.

Sudan'ın istilası kuzeye, doğu Akdeniz'e doğru genişleme fırsatı doğmadan önce tamamlanmamıştı. Sultan Mahmut, Mehmet Ali'den, bağımsızlık talep eden Yunan tebaasının 1821 yılındaki ayaklanmasını bastırmaya yardım etmesini istedi. Zayıf düşen ve morali bozulmuş Osmanlı birliklerinin isyancılarla başa çıkamayacakları anlaşılmıştı. Mehmet Ali'nin birlikleri ayaklanmayı bastırmak için ilk önce Girit'e ve ardından Kıbrıs'a çıktılar. Ama ayaklanmanın merkezi anakaradaki Mora idi. Sultan, haklı olarak Mehmet Ali'nin düzenli ve disiplinli güçlerinin kendi otoritesini tehdit edebi-

leceğinden korktuğundan, Mehmet Ali'ye Mora'ya gitme emri vermekte tereddüt etti. Gelgelelim Sultan'ın başka seçeneği yoktu. İbrahim 1825 yılında donanmasıyla birlikte Mora'ya doğru hareket edip birliklerini karaya çıkardı ve iki yıl sonra Atina'yı ele geçirdi.

Yunan ayaklanması başladığında, Avrupalı devletler Yunanlı Hıristiyanların Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopup bağımsız bir ulus oluşturma amaçlarını lafta desteklemenin ötesinde bir şey yapmadılar. Avrupa devletleri birbirlerinin niyetinden aşırı derecede kuşku duyuyordu. Rusya, çarlık denetimi altında olmayacaksa Levant'da yeni bir Hıristiyan devletinin doğmasından yana değildi. Britanya'nın öncülüğündeki diğer devletler, Rusya'nm bölgeyi nüfuzu altına almasına engel olmakta aynı derecede kararlıydılar. Buna rağmen, Türklerle savaşacakları yerde korsanlık yapan Yunan milliyetçileri Levant ticaretini engellemeye başlamasaydı, Avrupa devletleri harekete geçmeyecekti. Aynı derecede endişe verici olan gelişme, Mehmet Ali'nin Yunanlıları yenilgiye uğratan güçlerinin ortaya çıkışıydı. Mehmet Ali, Mora'yı denetimi altına aldığından bölgeyi egemenliği altına alabilirdi. Bu ise, Doğu Akdeniz'de istenmeyen yeni bir Müslüman devletin ortaya çıkma olasılığını güçlendirirdi.

Mehmet Ali'yle ilişkilerinin hayli iyi olmasına karşm, Fransa en sonunda 6 Temmuz 1827 tarihli Londra Antlaşması'yla Britanya'ya ve Rusya'ya katılmaya ikna edildi. Bu üç devlet antlaşma gereğince Osmanlı yönetimi ile Yunan yurtseverleri arasında –sultanın hükümdarlığı altında Yunan özerk yönetiminin kurulmasına varacak– bir ateşkese aracılık etmeye çalıştı. Antlaşmanın bir başka amacı da İbrahim'in varlığını gereksiz kılmak ve onun geri çekilmesini sağlamaktı.

Sultan tavrını açıkça ortaya koymayınca, Rus ve Fransız donanmaları Navarin'de Britanya donanmasına katıldı ve 20

Ekim 1827'de bir aradaki Türk ve Mısır donanmalarını yok ettiler.

Sultan üç devletle ilişkisini kesti ve Müslüman tebaalarına *cihat*, yani kutsal savaş çağrısı yaptı. Ama esasında sultanın yapabileceği çok az şey vardı. Önceki yıllarda sultan yeniçerileri ortadan kaldırmış ve Osmanlı ordusunun yeniden yapılanması zorlukla daha yeni başlamıştı. Sultanın en iyi korunma aracı, Britanya ve Fransa'nın ne imparatorluğunun parçalanmasını ne de Rusya'nın büyümesini istemeleriydi. Beş yıl sonra, 7 Mayıs 1832'de Yunanistan, yeni Londra Antlaşmasına göre, başında Bavyera prensi Otto'nun bulunduğu bağımsız bir krallık haline geldi. Bütün Avrupa devletleri bu anlaşmada pay talebinde bulanabilirdi ve antlaşma Sultanın korktuğu gibi imparatorluğun parçalanmasına neden olmadı.

Mehmet Ali'nin güçleri ağır kayıplar vermişti ve Mısır'ın üzerindeki mali yük ağırlaşmıştı. Navarin felaketi *vali*nin ve oğlunun tutkularını söndürmedi. Mehmet Ali, Yunanlılara karşı yardımından dolayı Suriye paşalığının bir ödül olarak ona söz verildiğine inanıyordu. Ama Sultan Mahmut, Mehmet Ali'ye Girit adası paşalığıyla yetinmesi gerektiğini söyledi. Bunun üzerine Mehmet Ali Suriye'yi zapt etmeye karar verdi. Mehmet Ali donanmasını yeniden inşa ederken, başında İbrahim'in bulunduğu bir orduyu Osmanlı güçlerine karşı yolladı. Mehmet Ali'nin ordusu Osmanlı güçlerini ilk önce Humus yakınında, daha sonra Halep'te bozguna uğrattı. Ardından İbrahim Toroslar üzerinden Anadolu'ya girdi ve Sultan'ın ordusunu Konya'da bir kez daha yendi. İbrahim Bursa'ya vardığında, İstanbul'u almaya ve Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmaya hazırdı.

Ümitsizliğe kapılan Sultan Mahmut, Britanya'ya Kraliyet Donanmasını Çanakkale Boğazı'na yollaması için başvurdu. Britanya Başbakanı Palmerston sultanın isteğini kabul ettiyse

de, kabinesindeki çoğunluk reddetti. Bunun üzerine sultan Rusya'ya başvurmak zorunda kaldı. (Palmerston daha sonra "Britanya kabinesi dış ilişkilerde İngiltere tarihinin hiçbir döneminde böylesine büyük bir hata yapmamıştı" diye yazdı.) Rusya gemilerini yolladı ve karaya birliklerini çıkardı; İbrahim sağgörülü biçimde görüşme yapmaya hazırdı. Rusya'nın Doğu Akdeniz'de nüfuz sahibi olması tehlikesinin harekete geçirdiği Britanya ve Fransa, sultanın Mehmet Ali'ye imtiyazlar tanımayı kabul etmesi karşılığında Rusya'nın geri çekilmesinde ısrar etmek için araya girdiler. Sultan Mehmet Ali'ye bütün Suriye'nin paşalığını verdi. Rusya geri çekildi; ama sultan Hünkâr İskelesi Antlaşması olarak bilinen ve onu Rusya ile müttefik olmaya mecbur kılan bir anlaşmayı kabul etmek zorunda kaldı. Antlaşma, Rusya'nın savaşta olması koşuluyla Rus savaş gemilerinin Çanakkale Boğazı'ndan serbestçe geçmelerine izin veren gizli bir madde içerdi. Bu madde, Rusya'nın rızası olması koşuluyla başka devletlere de aynı imtiyazı tanımaktaydı. Palmerston'un pişmanlığının nedenini anlamak kolaydır.

Mehmet Ali'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntılarından ağırlıklı olarak Arapça konuşulan bir imparatorluk inşa etme tutkusu artık gerçek dışı görünmemekteydi. Mehmet Ali Nil Vadisi'ni, Kızıl Deniz'i ve Güney Akdeniz'i denetimi altında tutmaktaydı. Mehmet Ali, halifeliği ele geçirmeyi bile düşündü.

Gelgelelim, Mehmet Ali'nin hayali gerçekleşemeyecek denli büyüktü. Halkın zihninde Pan-Arap düşüncesi diye bir şey yoktu ve dahası Arnavut Mehmet Ali bu düşüncenin esin kaynağı olamazdı. İbrahim muhtemelen böyle bir esin kaynağı olabilirdi. Babasından farklı olarak Arapça konuşan ve kendisini bir Mısırlı olarak gören İbrahim, Mısırlı özel askerlerinden onların Osmanlı subaylarından daha çok gurur du-

yuyordu. Ne var ki babasının otoritesine asla karşı çıkmayan İbrahim, daha eğitimli ve daha uygar olmasına rağmen, Mehmet Ali'nin hayranlık uyandırıcı siyasi yeteneklerine sahip değildi.

Mısır'ın yeni Suriye mülklerinin sorumluluğu İbrahim'e teslim edildi. Komutası altında güçlü bir ordu olmasına rağmen, İbrahim'in Suriye'de son derece merkezi ve çağdaş bir yönetim oluşturma görevi kolay değildi. Suriye'deki çeşitli mezhepler –Sünni ve Şii Müslümanlar, Dürziler, Maruniler– Şam'daki Azmler, Lübnan'daki Şihablar gibi yerel hanedanların ya da otorite kuramayacak kadar kısa süre görevde kalan Osmanlı *valiler*inin hükümdarlığı altında olsa da, özerk hareket etmeye son derece alışmışlardı. İbrahim, Mehmet Ali'nin Mısır'da kurduğu türden devlet tekellerine dayanan merkezi bir ekonomiye dâhil olmayı arzulamayan çeşitli çıkar çevreleriyle uğraşmak zorunda kaldı. Osmanlıların kendi tekelleri vardıysa da, bu tekel sistemi verimli değildi ve kolaylıkla çökebilirdi. Suriye ve Lübnan'da Avrupa ihraç mallarıyla rekabet etmekte git gide daha çok zorlansa da, yeni yeni gelişen bir pamuk ve ipek sanayisi vardı. Levantlı tacirler Doğu'yla yaptıkları transit ticaret sayesinde zenginleşmişlerdi. Güney Suriye'deki Havran ovasında hububat yetiştiren Dürzi toprak ağaları gibi, bu tacirler de Mısır'ın müdahalesinden rahatsız oldular.

İbrahim, alışılmış acımasızlığıyla bastırdığı çeşitli ayaklanmalarla karşı karşıya kaldı. Yine de on yıllık yönetimi (1831-1840) sırasında gösterdiği başarılar kayda değerdi. Devlet yönetimini bir düzene soktu, vergi sistemini yeniledi ve eğitimi yayma ve iyileştirme sürecini başlattı. İbrahim'in amaçları, girişimlerini yönlendiren ve yöneten babasının Mısır'da güttüğü amaçlarla uyumluydu: Ekonomisi kendi kendine yeten güçlü bir devletin temellerini atmak. İbrahim, Su-

riye imalat sanayisinin er ya da geç Avrupalılarınkiyle rekabet edecek hale geleceğini umuyordu.

Hırslı bir kişiliğe sahip olan İbrahim'in tasarıları daha uzun bir zamanda bile gerçekleştirilemeyecek kadar abartılıydı. Suriyeli tacirler ve toprak ağaları dinamik ve girişimci olabilirlerdi, ama yabancı bir sistem tarafından biçimlendirilmeye hazır değillerdi. İbrahim, Avrupa'yla ticareti büyütüp iyileştirmede ve ekilebilir toprakları arttırmakta başarılı oldu; ama bu başarı, etkin devlet yönetiminden daha çok yerel inisiyatifin desteklenmesinin bir sonucuydu. İbrahim, bütün tebaalarını kucaklamaya çalıştıysa da, yabancı bir işgalci olarak kaldı. (Aynı sorunların birçoğu, 120 yıl sonra yine Suriye'yi yönetmeye kalkışan Mısırlıların da başını ağrıttı.)

İbrahim'in modernleşme siyasasının bir parçası olarak, Hıristiyan misyonerlere ilk defa olmak üzere okul açmaları için izin verildi. Çoğunlukla Amerikalı Protestan olan bu misyonerler, bir tanesi de kızlar için olan çok sayıda okul açtılar. Misyonerler ayrıca Suriye'de Arapça baskı yapan ilk matbaayı kurdular. İbrahim, Müslümanlar ile Hıristiyanların eşitliği ilkesini kabul ettirmeye kalkışacak denli ileri gitti. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu ilke, Müslümanlar pahasına Hıristiyanları kayırma anlamına gelmekteydi. Mehmet Ali, Mısır'da bulduğu her yerde yeteneği ve uzmanlığı kullanmış ve Avrupalılardan yararlanmaktan ve Müslüman olmayan bölge insanlarını gerekli gördüğü yerde terfi ettirmekte hiç tereddüt etmemişti. Suriye'de bu siyasa Avrupa'yla en iyi sözleşmelere (ve sıklıkla konsoloslukların verdiği *beratlar*a, yani uyruklarını belirten belgelere) sahip olan Hıristiyan tacirleri kayırma anlamına gelmekteydi. İbrahim kentli Müslümanlara, onlar ile Müslüman olmayanları eşitleyen kelle vergisi getirdi. Müslüman olmayanlar zaten benzer bir vergiyi sürekli ödüyorlardı.

Müslümanlar, doğal olarak bu yenilikten hoşlanmadılar. Mehmet Ali, İbrahim'in Suriyelileri Mısır ordusuna askere almaya başlaması için bastırdığında Suriyelilerin kızgınlığı daha da arttı. Arap tebaalarına babasından daha yakın olan İbrahim, akılsızca olduğundan buna itiraz ettiyse de, Mehmet kararlıydı.

Mehmet Ali ve İbrahim, Britanya'nın öncülüğünü yaptığı Avrupa devletlerinin amansız düşmanlığını üstlerine çekmemiş olsalardı, muhalefeti bastırabilir ve Doğu-Akdeniz/Arap imparatorluğunu ellerinde tutabilirlerdi. Mehmet Ali, sözde efendisi Osmanlı sultanı Mahmut'u yenebilir ve aslında onu tahtan indirmeye niyetlenebilirdi ama Britanya, zayıf Osmanlı İmparatorluğu'nun rakiplerinden biri tarafından parçalanması ve zapt edilmesi yerine ayakta kalmasını tercih etti. Britanya, Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini dinamik ve yayılmacı bir Müslüman devletin alabileceği düşüncesinden pek tedirgin olmadıysa da, Avrupa devletlerini harekete geçiren kesinlikle bu olasılıktı.

Palmerstoncu emperyalizm öğretisi bu dönemde gelişti. Öğreti –aynı yüzyılda daha sonra ortaya çıkan– sömürgeler edinmeye değil, Britanya çıkarlarının tehdit edildiği yerde anında korunmasına yönelikti. Britanya, dünyanın lider sanayi ve ticaret gücü olarak, bu çıkarların daha çok iktisadi olduğunu düşünmekteydi. Britanya ürünü mallar, Basra Körfez'i ve Kızıl Deniz üzerinden Doğu'ya, Asya pazarlarına sel gibi akıyordu. Buharlı gemi çağı gelmiş ve Mehmet Ali İskenderiye ve Süveyş arasındaki kara yolunu iyileştirerek Hindistan'a gidişi çok kolaylaştırmıştı. Britanya'nın ticari faaliyetleri Doğu Akdeniz'in her tarafına yayılmış olmasına karşın, Osmanlı İmparatorluğu'nun tekeller sisteminin ciddi engellemeleriyle karşılaşmaktaydı. Palmerston Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik güçlü diplomasisini bu engellerin ortadan

kaldırılması için harekete geçirdi. Palmerston 1838 yılında Britanya'ya ve diğer Avrupa devletlerine bütün Osmanlı İmparatorluğu'nda yalnızca yüzde üçlük gümrük vergisi karşılığında ticaret yapma hakkı tanıyan İngiliz-Türk antlaşması imzalandığında amacına ulaştı.

Palmerston antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nun kapılarını tek bir hamlede yabancıların ticari tahakkümüne açmıştı. Antlaşma, aynı zamanda sultanın gelirinin temel kaynağı olan devlet tekellerini ortadan kaldırdı. Mehmet Ali haklı olarak antlaşmanın koşullarının emelleri adına bir felaket olduğunu düşündü ve Britanya'nın ticaret faaliyetlerine bütün Mısır'da kolaylık tanıdıysa da, Britanya'nın bağımsızlığının kaynaklarını ortadan kaldırmasına izin vermeyebildi. Mehmet Ali, antlaşmanın imzalamasından birkaç hafta önce Mısır ve Suriye'nin bağımsız, miras yoluyla geçen krallıklar olduğu kararını açıklamış ve sultana bu kararı kabul etmesi karşılığında 3 milyon pound gibi yüksek bir meblağ ödemeyi önermişti. Palmerston, duraksamaksızın sert bir biçimde itiraz etti ve Mehmet Ali ile Osmanlı İmparatorluğu arasında savaş çıkacak olursa Britanya'nın sultanın yanın yer alacağını açıkça belirtti.

Britanya, Mehmet Ali'nin ihtiraslarının önünü kesmekte kararlıydı. Mehmet Ali'nin gücünün Bab El-Mendeb'ten Mekke'ye değin bütün Kızıl Deniz kıyısına yayılması, Britanya'yı ciddi biçimde kaygılandırmaktaydı. Mehmet Ali, Yemen'in Tihame kıyı şeridine el koymuş, Taiz kentini ahlaksız valisinden (Yemen imamının amcası) satın alarak onun değerli kahve ticaretinin denetimini ele geçirmişti. Çok önemli olan Hindistan yolu, buharlı gemilerin ortaya çıkışının ve dolayısıyla güvenli kömür deposu ihtiyacının Arap kıyısının önemini daha da arttırdığı bir dönemde tehdit altındaymış gibi görünüyordu. Bombay valisi Sir Robert Grant 1837 yılın-

da şöyle yazmıştı: "Bence Kızıl Deniz'de ya da yakınında bir sömürgeye sahip olmamız şart."

Kısa süre içinde böyle bir sömürge edinme fırsatı doğdu. Lahic sultanı, Arabistan'ın güneydoğu köşesinden küçük Aden limanına uzanan topraklarında İngiliz deniz nakliyatını engellemesine izin vermekle suçlandı. Bombay Deniz Kuvvetleri komutanı Haines Ocak 1839'da küçük bir güçle karaya çıktı ve kenti ele geçirdi. Böylelikle Haines, Aden'de 130 yıl hüküm süren Britanya egemenliğini başlattı ve kabilelerin yaşadığı iç bölgeler üzerindeki Britanya nüfuzunu arttırdı. Aden yerleşimi, Bombay başkanlığına bağlandı ve bir Kraliyet Sömürgesi haline gelene kadar böyle kaldı.

Artık Palmerston ile Sultan Mahmut, Mehmet Ali'ye karşı fiili bir ittifak içindeydiler. Sultan 1839 yılının yazında hırslı genel valisine savaş ilan etti ve Fırat Nehri'nin karşı tarafına, Kuzey Suriye'ye bir ordu sevk etti. Osmanlı güçleri, Moltke'nin başkanlığındaki Alman askeri kurulu tarafından yeni eğitilmiş olmalarına rağmen, Nizip Savaşı'nda İbrahim tarafından yine kesin bir yenilgiye uğratıldı. (İbrahim, başarılı bir biçimde Osmanlı askerlerini firar etmeleri için ayarttı.) Aynı sırada harekete geçmesi emredilen Osmanlı donanmasının amirali, bütün donanmayı İskenderiye'ye götürüp Mehmet Ali'ye teslim olmaya karar verdi.

Sultan Mahmut, Nizip felaketinin haberi ona ulaşmadan aniden öldü ve tahta on altı yaşındaki oğlu Abdülmecit çıktı. Çocuk sultan ve hükümeti, Mehmet Ali'nin insafına kaldı.

İbrahim, Anadolu'nun içlerine ilerleyerek zaferini pekiştirmek istedi. Görünürde onu engelleyecek hiçbir şey yoktu, ama babası olduğu yerde kalmasın emretti. Mehmet Ali, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasının Avrupa devletlerini kızdıracağını anlamıştı. Mehmet Ali, halen Avrupa devletlerinin çok daha sınırlı olan Levant, Kuzey Afrika ve Arabis-

tan'daki sömürgelerini elinde tutma isteğini kabul edeceklerini ummaktaydı. Ama artık bu olanaklı değildi. Palmerston, Mehmet Ali'yi tehlikeli bir tehdit olarak görmeye başlamıştı. Palmerston Paris'teki Britanya büyük elçisine "Ayaklanmada açıkgözlülükle, cesaretle ve sağduyuyla başarılı olan cahil bir barbardan farkı olmadığını düşündüğüm Mehmet Ali'den nefret ediyorum... Onun Mısır uygarlığını tamamen bir aldatmaca olarak görüyor ve kendisinin de bir halkı sürekli perişan eden büyük bir tiran ve zalim olduğuna inanıyorum," diye yazdı.

Palmerston'un kendisi de göz boyamaktaydı. Palmerston, Osmanlı imparatorunun Mehmet Ali'den ya da İbrahim'den daha az acımasız olmadığını ve azınlıklara yaklaşımında hayli kötü bir sicile sahip olduğunu bilmekteydi. Fark, Mısır diktatörü görece daha etkinken, sultanın kolaylıkla yönlendirilebilmesiydi. Palmerston, beş Avrupa devletini (Britanya, Fransa, Prusya, Avusturya ve Rusya) Mehmet Ali'yi Levant'tan çıkarma amaçlı bir girişimi gerçekleştirmek üzere örgütlemeye girişti. Palmerston'a en büyük sorunu Fransa çıkardı, çünkü Fransa Mehmet Ali'yi deniz gücü –özellikle de kendisininkiyle birleştiğinde– Doğu Akdeniz'de Britanya'ya karşı denge oluşturan değerli bir müttefik olarak görmekteydi. Palmerston, Fransız direnişini kırmak için usta işi diplomasi ile tehdidin bir birleşimini kullandı. Kabinesinin yarısı onun bir Avrupa savaşını başlatacağından korktuysa da, Palmerston Fransa kralı Louis-Phillippe'in bir *darbe* girişiminden korktuğu için her zamankinden daha tedbirli hareket etmesinden yararlandı.

Temmuz 1840 tarihli Londra Konferansı'nda gönülsüz bir Fransa'nın da aralarında bulunduğu beş devlet, Mehmet Ali'yi Suriye'den bütün birliklerini geri çekmek ve Türk donanmasını sultana geri vermek zorunda bırakacak "Levant

Barışı"nı kabul etti. Mehmet Ali'nin ailesi, Mısır'ın soydan geçme genel valisi olarak kabul edilecek, ama Mehmet Ali Suriye valiliğini miras bırakamayacaktı.

Mehmet Ali bu şartları hiddetle reddince, Amiral Napier komutasındaki bir Britanya filosu Suriye açıklarında belirdi ve halka ayaklanma çağırısında bulunan ulaklar gönderdi. Zorunlu askerliğe, yüksek vergiye ve İbrahim'in yerel gelenekleri hor görmesine duyulan kızgınlık, ülkenin tamamında patlak veren isyanlarda karşılık buldu. İbrahim'in Beyrut valisi rüşvetle kandırılamayınca filo kenti bombaladı ve bir İngiliz-Türk birliği karaya çıktı. Napier İskenderiye'ye doğru yelken açtığında, Mehmet Ali yenildiğini kabul etti. Fransız müttefikinin terk ettiği Mehmet Ali, Avrupa devletleriyle tek başına savaşamazdı.

Avrupa devletleri, 1841 tarihli Londra Antlaşması'nın maddeleri uyarınca Mehmet Ali'nin hırslarını budadılar ve onu yeniden Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir tebaa haline getirdiler. Mehmet Ali'nin Sudan dışındaki bütün sömürgeleri elinden alındı. Bu, Girit'in, Suriye'nin ve Hicaz'ın yeniden doğrudan Osmanlı yönetimine bağlanması demekti. Mehmet Ali, ayrıca eskiden yarım milyonu bulan asker sayısını 18.000'ne indirmeye mecbur edildi. Yayılmacılığının en önemli silahı ortadan kaldırıldığından, Mehmet Ali, artık İstanbul'a yönelik bir işgal tehdidi oluşturamayacaktı.

Mehmet Ali'nin tek tesellisi, soydan geçme Mısır paşalığının onaylanması oldu. Mehmet Ali'nin ilk baştaki tutkuları bu valilikle sınırlı olmasına karşın, daha sonradan ufku genişlemişti. Ama artık Asya ticaret yollarını hâkimiyeti altına almayı ya da Avrupa devletlerinin Doğu Akdeniz'de giderek artan hegemonyasına karşı koymayı hayal edemezdi.

Yarı bağımsız Mısır, halen siyasi ve iktisadi bakımdan önem taşıyan bir ülkeydi. Mehmet Ali yorulmasına ve yaş-

lanmasma (Londra Antlaşması imzalandığında yetmiş yedi yaşındaydı) rağmen, ruhen tamamen çökmemişti. Mehmet Ali, devasa ordusunu koruyarak Mısır halkının sırtına taşınması olanaksız olan bir vergi yükü bindirdi. (Palmerston bildik tarzıyla "Bütün ülkelerde olduğu gibi Mısır'da da zengin ve fakir var. Zengin Mehmet Ali, fakir onun dışındaki herkes" yorumunda bulundu.) Mehmet Ali, daha Londra Antlaşması'ndan önce masraflarını azaltmanın yollarını aramıştı ve askeri harcamaların zorunlu azaltılışı bir rahatlama sağlayabilirdi. Asıl sorun, iktisat politikasının –sanayileşme programının *varlık nedeninin*– ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasına odaklanmış olmasıydı. Ürünlerine talep olmayınca askeri fabrikalar çökecekti.

Mehmet Ali'nin Mısır'ı sanayileştirme girişiminin zaten bir hata olduğu savunulabilirdi. On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Britanya'nın liderliğinde hızlı bir sanayi devrimi gerçekleştiren Avrupa ülkelerinin aksine Mısır buhar gücü üretmek için gereken doğal kömür, ağaç kaynaklarına ve çelik sanayisine sahip değildi. Sayıları 40.000'i bulan sanayi işçileri, develerin ve eşeklerin yardımı dışında yalnızca kendi emekleriyle üretim yapmaktaydı. İthal makineler kötü bakım gördüklerinden sürekli arızalanıyordu. Bu, Mehmet Ali'nin otoriter yönetimi altında bağımsız girişimciler ve eğitimli yöneticiler sınıfının gelişmemesinden bile daha zarar vericiydi. Mehmet Ali, genç Mısırlıları eğitim görmeleri için Avrupa'ya yolladıysa da, bu gençler ağırlıklı olarak fabrikaların başına koyduğu Türk-Çerkez subay sınıfının üyeleriydiler. Hayati önem taşıyan hidrolik ve diğer mühendislik işlerini yabancı teknisyenlerin eline baktı ve ticaret giderek Avrupalı tacirlerin denetimi altına girdi.

Kimi Mısır iktisat tarihçilerinin savunduğu gibi, belki de Avrupa'nın müdahalesi olmasaydı bu yanlışlar düzeltilebile-

cek ve Avrupa'nın ardından Mısır gerçek bir sanayi devrimi gerçekleştirebilecekti. Ama bu devrimin habercisi olabilecek işaretler çok azdı ve bu, yaşlı Mehmet Ali'yle eşit güce, yeteneğe ama daha fazla bilgiye sahip olan bir halef gerektirecekti. Muhtemelen İbrahim bu rolü oynayabilirdi. Nitekim Mehmet Ali beden ve akıl sağlığını yitirmesi üzerine 1847 yılında yetkilerini oğluna devretti. Ama İbrahim iktidarı almasının üzerinden daha bir yıl geçmeden hummaya yenik düştü ve birkaç ay sonra, 2 Ağustos 1849'da Mehmet Ali oğlunun öldüğünü fark edemeden onu takip etti.

Londra Antlaşması'nın maddeleri uyarınca, Mehmet Ali'nin yerini soyunun en yaşlı erkeği –Tosun'un oğlu, torunu Abbas– aldı. Abbas, dedesinin ve amcasının getirdiği Avrupa kaynaklı yenilikleri benimsemeyen, iflah olmaz bir tutucuydu. Abbas, yabancı danışmaları kovdu ve laik okulları kapattı. Abbas, kesinlikle bir Mısır vatanseveri olmadığı gibi Mısırlıları da sevmiyordu. Fransızlardan nefret ettiğinden Britanyalılara güler yüz gösterdi ve onların Hindistan imparatorluk yolunu iyileştiren Kahire-İskenderiye –Afrika ve Asya'da ilk– demiryolunu inşa etmelerine izin verdi. Ama Abbas özünde yabancı düşmanı, sultana sadık bir Osmanlı'ydı. İmparatorluk tutkuları yoktu. Dahası, Londra Antlaşması'nın bir maddesi gereği Abbas'ın çok küçülen ordusundaki kıdemli subay atamalarının İstanbul tarafından onaylanması gerekmekteydi. Bu madde, ordudaki üst komuta kademelerinin ülkede doğmuş Mısırlıların değil Türk-Çerkez komutanların elinde kalmasını sağladı.

Abbas, iki Arnavut kölesi tarafından öldürülmeden önce yalnızca beş yıl saltanat sürdü. Abbas'ın yerini alan ve ondan beş yaş genç olan amcası Sait, şişman, insan canlısı ve Fransız hayranıydı. Gelgelelim Abbas'ınkiyle karşıtlık oluşturan karakteri, Sait'in kendisini bir Mısırlı olarak gördüğü ya da

Mısırlıların çıkarlarıyla ilgilendiği anlamına gelmemekteydi. Ticarete ve girişime hoşgörülü yaklaşması yabancı toplulukların oylumlarının ve öneminin hızla artmasıyla sonuçlandı. Fransız mühendis Ferdinand de Lesseps'le arkadaşlığı Süveyş Kanalı'nın inşa edilmesine yol açtı. Süveyş Kanalı'nın yabancıların mülkiyeti altında bulunması da Mısır'm Avrupa'nın denetimine tabi kılınmasının başlıca nedeni ve gerekçesi haline geldi.

Filistinli yazar George Antonius *Arap Uyanışı* (ilk kez 1938'de basıldı) adlı klasik çalışmasında, modern zamanlarda Arap ulusu kavramının gelişimini anlatır. Kitabın Mehmet Ali ve İbrahim üstüne olan bölümünün başlığı "Yanlış Başlangıç"tır. George Antonius, Mehmet Ali'nin dehası "imparatorluklar yaratacak türdeyken, İbrahim bu imparatorlukları muhafaza edecek bilgeliğe sahipti" gözleminde bulunan çağdaşlarından birini alıntılar. George Antonius, eğer İbrahim babasından daha uzun yaşasaydı ve Batılı devletler Britanya'nın öncülüğünde ona karşı birleşmeseydiler, yeniden canlandırılan bir Arap imparatorluğu dünyanın önde gelen İslam devleti olarak Osmanlıların yerini alabilirdi yorumunda bulunur.

Böyle bir gelişmeyi hayal etmek zordur. Mehmet Ali'nin yeniden Arap ulusu oluşturma gibi bir düşüncesi yoktu. Mehmet Ali, halifeliği sultandan istemeyi onu tekrar Araplara vermek için düşünmedi. Mehmet Ali, Arapça konuşmayı hiçbir suretle öğrenmeyen bir Arnavut/Türk olarak kaldı. İbrahim'in kendisini –babasının iğrendiği denli çok– bir Mısırlı olarak görmeyi tercih ettiği doğrudur. İbrahim Arapça konuşuyordu ve bu sayede Arap askerleriyle ilişki kurabildi. Yeniden canlanan bir Arap imparatorluğu hayal etti ve kimi zaman birliklerini tarihi Arap onurunu anarak harekete geçirdi. Ama bunların hiçbiri dişe dokunur bir sonuç vermedi.

Türk siyasi ve askeri egemenliğinin İslam dünyası üzerinde yüzyıllar içinde bıraktığı izler silinemeyecekti. Ne Mehmet Ali'nin ne de İbrahim'in kalıcı kurumlar yaratmaya zamanı oldu. Hanedanları ayakta kaldı ama Mehmet Ali'nin ve İbrahim'in ardılları, onlar denli yetenekli ve bilgili değildiler.

4
Reform Mücadelesi, 1840-1900

Abdülmecit (1839-1861) 16 yaşında tahta çıktığında, imparatorluğu yok olma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Abdülmecit'in babası II. Mahmut'un reformları eski düzeni ortadan kaldırdıysa da, reformların yararı henüz hissedilmemekteydi. Silahlı kuvvetlerin çekirdeğini oluşturan yeniçerilere boyun eğdirilmişti ama İbrahim'in *fellah* ordusu karşısında alınan yüz kızartıcı yenilgiler nedeniyle Moltke'nin askeri heyetinin sağladığı eğitim ve silahlar henüz etkilerini kanıtlamamıştı. Eğitim reformları –kadroları yabancı eğitimcilerden oluşan yeni tıp, mühendislik, denizcilik okulları ve askeri okullar; Avrupa üniversitelerine gönderilen öğrenci grupları ve zorunlu ilk eğitimin temellerinin atılması– on dokuzuncu yüzyılın büyük teknik ve bilimsel ilerlemelerini anlayabilecek ve onlarla başa çıkabilecek yeni bir nesli, genç Osmanlıları üretmeye ancak başlıyordu.

Babasının güçlü karakterine sahip olmayan genç sultan, bir süre hayranlık uyandıran annesinin gölgesinde kaldıysa da, sonradan reformları sürdürmeye ve genişletmeye karar verdi. II. Mahmut'un ölümü ilan edildiğinde Londra'da görevde bulunan, olağanüstü yetenekli Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa, reform programını başlatması için başkente

çağrıldı ve 3 Kasım 1839 tarihli Gülhane Hattı Hümayunu –tamamı Tanzimat, yani Islahat diye adlandırılan bir dizi fermandan ilki– duyuruldu. Ancak Mustafa Reşit, geri iade edilmek üzere birçok kez Hariciye Nazırlığı görevinden uzaklaştırıldı. Mustafa Reşit'in 1858 yılındaki ölümünden sonra onun çalışmasını başkaları sürdürdü. Reformlar amaç ve içerik bakımından devrimci olduklarından, muhafazakârların muhalefeti sertti. Reformcular, düşündüklerinden çok daha azını başarabilmelerine rağmen, imparatorluğun idaresinde ve yönetim biçiminde önemli değişiklikler yapılmasına öncülük ettiler.

İmparatorluğun o zamana kadar yönetildiği İslami ilkelerle bağları kopardıklarından, değişikliklerden ikisi gerçekten devrimciydi. Yakından bağlantılı olan bu değişikliklerin yalnızca duyurulması bile geleneksel düşünceyi sarstı. Değişikliklerden biri, ırkı ve inancı ne olursa olsun bütün Osmanlı vatandaşlarının kanun önünde tamamen eşit olmalarıydı. Diğeri ise *kadıların*, yani İslam yargıçlarının uyguladıkları *şeriat*tan farklı, yeni bir hukukun yürürlüğe konmasıydı.

Bütün yurttaşların kanun önünde eşit olması, Avrupa Aydınlanması'ndan ve Fransız Devrimi'nin milliyetçi ideallerinden alınma laik, İslami olmayan bir ilkeydi. İslam gelenek ve hukuku, devletin Müslüman olmayan tebaalarına hoşgörü gösterilip onların korunmasını emrediyordu ve bu ilkeler uyarınca Müslüman olmayanlara *millet* sistemi altında önemli bir özerklik tanınmıştı. Ama bu, azınlık üyelerinin Müslüman çoğunlukla eşit oldukları anlamına gelmemekteydi.

Yeni eşitlik kavramı, kaçınılmaz olarak İslami *şeriat*ın egemenliğini sarstı. Tabii, şeriat ilk kez elden gitmiyordu. Müslüman hükümdarlar, eskiden beri idari kararlarının ya da başka deyişle örfi hukukun uygulanacağı mahkemelerin kurulmasını pratikte teşvik edip izin vermişlerdi. Ama artık ka-

nun tasarısı hazırlama yetkisine sahip yeni bir kuruluş oluşturularak *şeriat*ın üstünlüğünün elinden alınması yolunda ilk adımlar atılıyordu. Elbette, değişim anında gerçekleşmedi. Dini otoriteler değişime karşı koydular ve *şeriat*ın dışmda bir ticaret hukukunun hayata geçirilmesini bir süre engelleyebildiler. Bununla beraber dünyanın lider İslam devletinin laikleşme süreci başlamıştı.

Sultan ve reformcu danışmaları, sürekli bu değişimlerin İslam'a uygun olduklarını söylemeleri nedeniyle, halk değişimin farkında değildi. Buna karşın değişimler, devrimci nitelikteydi. O zamanın Türkleri ve Arapları, bakış açılarına bağlı olarak, değişimleri iki farklı şekilde değerlendirdi: Reformlar kimileri için felakete giden yola döşenen kilometre taşları, kimileri için de, tecavüzcü Hıristiyan Avrupa'ya karşı koyabilmek için İslam dünyasının modernleştirilmesi yolunda atılan adımlardı.

Tanzimat'ın diğer reformları, imparatorluğa eski gücünü kazandırma amacını güttü. Sultan Mahmut'un kadrosunda yabancı eğitimcilerin bulunduğu yeni askeri okullar açma siyasası daha da genişletildi. O zamana kadar belirsiz bir süre olan askerlik hizmetini yedek kuvvetlerde yedi yılın izlediği sabit beş yıllık bir süreye indiren yeni askerlik kanunu çok daha önemliydi. Askerlerden oluşmayan bir polis ya da jandarma teşkilatı kuruldu.

Zaman ve enerji gerektirse de, silahlı kuvvetlerin modernleştirilmesi, eğitim standartlarının yükseltilmesine göre daha kolaydı. Mustafa Reşit, eğitim reformunun bütün diğer reformların başarıya ulaşmasının önkoşulu olduğunun farkındaydı. Var olan eğitim kurumları, ulemanın şahıs bağışlarıyla ayakta tuttuğu Kuran okullarıydı. Devlet üniversitesi ve merkezi bir ilk ve ortaokul ağı oluşturmak üzere büyük bir program başlatıldı. Eğitim bakanlığı kuruldu. Yeni müfredat-

ta dine öncelik verildiği söylense de, aslında laik bir eğitim sistemi oluşturulmaya başlanmıştı. Umulandan daha fazla okul kurulduysa da, önemli olan ilkeydi.

Reformlar, maliyetleri çok yüksek olduğundan, imparatorluğun en büyük zayıflığıyla ve onun Avrupa'nın gücüyle boy ölçüşememesinin başlıca nedeniyle –maliyeyle– bağlantılıydı. Osmanlı'nın ilk büyük yüzyıllarında, mali kaynak sıkıntısı sultanların hırsına gem vurmuş olmakla birlikte, imparatorluğun devasa mali kaynakları fetih peşinde koşan orduları yine de beslemişti. On dokuzuncu yüzyılın ortasından itibaren iktisadi güç dengesi bütünüyle Batı Avrupa'nın –Türkiye'nin yeni başladığı sanayi devriminin ikinci aşamasına geçtikleri için Britanya ve Fransa'nın– lehine değişti. Avrupa devletleri siyasi ve iktisadi güçlerini Osmanlı İmparatorluğu'nu, ekonomisini on dokuzuncu yüzyılın liberal kapitalist sistemiyle bütünleştirmeye zorlamak için kullandılar. Mehmet Ali'nin ordusunun saldırısıyla karşı karşıya kalan sultan, Avrupa'nın isteklerine karşı koyacak durumda değildi. 1838 tarihli İngiliz-Türk antlaşması, daha önce gördüğümüz gibi, ithal Avrupa mallarının üzerindeki bütün sınırlamaları kaldırmıştı.

Serbest ticaret, imparatorluk için tamamen zararlı değildi. Avrupa mallarının iç pazara akın etmesi geleneksel el sanatları ve tekstil sanayisine zarar verdi, ama Suriye ipeği, Mısır pamuğu, Anadolu yünü gibi hammaddelere olan talepte çok büyük artış meydana geldi. Büyüyen kentlerin ihtiyacını karşılamak için hububat ve meyve üretimi de arttı. Tacir sınıfı zenginleşti ve bununla birlikte imparatorlukta ilk kez olmak üzere bankalar, sigorta şirketleri ve limitet ticari şirketler gibi kapitalist kurumlar görülmeye başladı. Gelgelelim imparatorluğun yöneticileri için iki sorun söz konusuydu. Biri yeni yaratılan zenginliğin büyük bir kısmının Osmanlı tebaaları-

nın değil kapitülasyonlardan yararlanan yabancıların payına düşmesiydi. Diğer sorun ise, geleneksel devlet tekelleri sistemine son verilmesinin devlet gelirinin başlıca kaynağını ortadan kaldırmasıydı.

Mustafa Reşit ve çalışma arkadaşları, geleneksel, süreğen bütçe açıklarını nakit para borçlanarak karşılama politikasının tehlikelerinin farkındaydılar. Eski bozuk paraları toplayıp Avrupa'daki uygulamalarla uyumlu olarak, piyasaya, 100 kuruşa bölünen, bir altın poundluk yeni bir para birimi sürüp nakit borçlanmadan kaçınmaya çalıştılar. Bu girişim, bir süreliğine mali istikrar sağladı. Gelgelelim, bu arada Mustafa Reşit ve arkadaşları devlet gelirini arttırmanın bir yolu olarak piyasaya hazine bonosu sürme gibi kaçınılmaz, ama felakete yol açma olasılığı yüksek olan bir sürece girdiler. Çok geçmeden bu bonoların piyasada bir tür nakit para gibi kullanılması, enflasyon çanlarının çalmasına neden oldu. Hazine bonolarını geri çekmek için gereken devlet borçlanmalarını gerçekleştirmek üzere Avrupa'ya başvurma seçeneği ağır bastı. Avrupa orta sınıfının birikimleri artık bankalar aracılığıyla dış yatırıma yönlendirilebiliyordu. Mustafa Reşit, 1851 yılında İngiliz ve Fransız bankalarıyla 55 milyon franklık bir borç anlaşması imzaladı. Bu, imparatorluğun yirmi yıl sonraki iflasına giden yolda atılan ilk adımdı.

Osmanlı'nın silah fabrikaları verimsiz ve eski olduklarından, yeni donanımların Avrupa'dan ithal edilmesi gerekiyordu. Batı'yla askeri dengeyi yeniden kurma çabası, imparatorluk maliyesine barış döneminde bile büyük yük bindirdi. Osmanlı bu sırada geleneksel Avrupalı düşmanı Rusya'yla savaşa girdi. Kırım Savaşı, Osmanlı'nın istediği bir savaş değildi; daha çok Avrupa devletlerinin kendi aralarındaki rekabetin bir sonucuydu.

Türkiye'nin kendini yenileyip ayağa dikilmesi olasılığı Rusya'yı az da olsa kaygılandırıyordu. Ne var ki despot ve hırslı Çar I. Nikolay reform programının sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesinin daha büyük bir olasılık olduğuna inanmaktaydı. I. Nikolay 1844 yılında Britanya yönetimine imparatorluğun paylaşımı için bir plan önerdi: Britanya Girit ve Mısır'ı alacak, İstanbul "serbest kent" olacak, Balkan devletleri Rusya'nın koruması altında özerk olacaklardı. Çar I. Nikolay, Büyük Yekaterina'nın Bizans İmparatorluğu'nu yeniden kurma hayalinin peşinde olduğunu reddettiyse de –Çar Rusya'nın daha fazla toprak istemeyecek denli iyi durumda olduğunu söylüyordu– Britanya Çar'ın niyetlerinden aşırı kuşkulanmaya devam etti. Britanya'nın –aynı zamanda Fransa ve Avusturya'nın– güttüğü siyaset, hayati organları Rusya'nın eline düşmemesi için hasta adamı olabildiğince ayakta tutmaktı. Britanya'nın çara yanıtı ihtiyatlıydı.

Osmanlı İmparatorluğu, Filistin'deki kutsal yerlerin denetimine dair Fransa ile Rusya arasında çıkan anlaşmazlığın parçası olmasaydı, rahat bırakılabilirdi. I. Mahmut, Fransa'yla imzaladığı kapitülasyon anlaşması nedeniyle 1740 yılında Katoliklere kutsal yerlerde ayrıcalıklar tanımış ve Fransız hacılarla birlikte diğer Latin Katolik ulusların hacılarını da Fransız bayrağının korumasına bırakmıştı. Buna karşın, Fransız Devrimi'nin laik etkisi altındaki Fransa'nın kutsal yerlere ilgisi azaldı ve böylece Rusya, Latin Roma Kilisesi aleyhine Ortodoks Kilisesi'nin ayrıcalıklarını genişletme fırsatını yakaladı. 1850 yılında iktidar mücadelesinde Fransız Katolik Kilisesinin desteğine ihtiyaç duyan Louis Napoléon, Filistin'deki Katoliklerin haklarını yeniden gündeme getirmeye ve sultandan bu konuda resmi talepte bulunmaya karar verdi. Çar eline geçirdiği haklardan vazgeçmeyi reddedince, Osmanlı yönetimi her iki tarafın ayrıcalıkları korunur-

ken, kutsal yerlerin ve Hıristiyan hacıların korunmasını sultanın üstleneceği bir anlaşma önerdi. Hem Fransa hem de Rusya, sultanın önerisini reddetti.

Britanya doğal olarak kaygılıydı. Britanya Rusya ve Fransa'dan farklı olarak savaş aramıyordu, ama Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu için beslediği emellerden Fransa'nınkinden daha fazla nefret ettiğinden Fransa ve Türkiye'nin tarafını tutmaya eğilimliydi. Britanya yönetimi, barışı korumaya çalıştıysa da, Rusya'nın yalnızca Ortodoks rahiplerin değil, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun 12 milyon Ortodoks Hıristiyan tebaasının hamiliğini de ele geçirmeyi amaçladığı ortaya çıktı. Rusya Tuna beylikleri Moldova ve Eflak'ı işgal edince, Türkler savaş ilan etti. Rus silahlı kuvvetleri çok büyük olsa da, en az Türklerinki denli yenileştirilmeye ihtiyacı vardı ve savaşm başlarında Osmanlı reformları sanki amaçlarına ulaşmış gibi gözüküyordu. Britanya ve Fransa donanmaları Çanakkale Boğazı'na girdiler. Britanya, bunun Rusların geri çekilmesi için yeterli olacağını umduysa da, Çar I. Nikolay geri adım atmadı. Rus donanması Karadeniz limanlarını topa tuttu ve bir Türk birliğini yok etti. Britanya ve Fransa 27 Mart 1854'de arkasında güçlü bir kamuoyu desteği olan Rusya'ya savaş ilan etti.

Savaş iki yıldan az sürdü ve Avusturya Rusya'ya savaş açma tehdidinde bulununca sona erdi. Düşmanlıklar –bazı bakımlardan halen Napolyon savaşlarını sürdüren– hem Britanya hem de Fransız ordularında ciddi sorunların ortaya çıkmasına neden olmasaydı, Ruslar daha da kötü durumda kalabilirdi. Savaş, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde gerçekleştiyse de, Türk birlikleri önemli bir rol oynamadı. Türk birliklerinin savaşm başında Tuna civarında kazandıkları başarılardan sonra, yalnızca bir tek Türk tümeni savaşa dâhil edildi.

Savaşı sona erdiren koşullar, Mart 1856 tarihli Paris Antlaşması'nda tartışıldı. Rusya Osmanlı Hıristiyanlarını koruma taleplerinden vazgeçti ve Tuna eyaletleri üzerindeki Rus hamiliğinin yerini Avrupa devletlerinin ortak hamiliği aldı. Tuna Nehri üzerindeki serbest taşımacılık uluslararası bir komisyonun idaresine emanet edildi ve Karadeniz tarafsızlaştırıldı.

Paris Antlaşması'na göre, Hıristiyan devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı gösterecek ve gerektiğinde bunları korumak için silahlı müdahalede bulanacaktı. Bu Türkiye'nin Avrupa Uyumu'na* adım atışı olarak görülebilirse de, bu son derece korumacı bir tarzda yapılmıştı. Aslında Hıristiyan devletleri, çıkarlarının rakiplerinden biri tarafından tehdit edildiğini hissederlerse imparatorluğun içişlerine müdahale etme hakkını talep ediyorlardı. Aynı zamanda, Türkiye'nin belli başlı Batılılaşma reformlarına verdikleri onayı ifade ediyorlardı. Paris Antlaşmasına giriş niteliğinde olan ve *Tanzimat*'ı yeniden onaylayıp reformlarını bir adım daha ileriye götüren, yeni bir imtiyaz ya da İmparatorluk Fermanı ilan edildi. Ferman Avrupa devletlerinin temsilcilerinin, özellikle de çalışkan Britanya büyükelçisi Stratford Canning'in katkılarıyla imzalandı. Devletlerin ısrarı üzerine imtiyazların koşulları Paris Antlaşması'na dâhil edildi.

İmparatorluk Fermanı, sınıfı ve dini inancı ne olursa olsun bütün Osmanlı tebaalarının vergide, mülk sahipliğinde, eğitimde ve adalette eşit oldukları ilkesini o zamana kadar hiç

* Avrupa Uyumu: Avrupa Ahengi olarak da bilinir. Napoléon sonrası dönemde, var olan sınırları ve siyasal statükoyu korumak amacıyla Avrupa krallarınca benimsenen üstü kapalı oydaşma. Buna göre büyük devletlerin, iç ayaklanma tehdidi altındaki devletlerin içişlerine karışma ve ortak iradelerini ona dayatma sorumluluğu ve hakkı vardı (ç. n.).

olmadığı denli güçlü ve özel koşullarla pekiştirdi. Bu anlayış, eksiksiz hayata geçirilseydi, imparatorluğun temelini oluşturan İslami düzenin dağılmasına yol açacaktı. Fermanın bu maddesine kısmen uyulmasına rağmen, maddenin önemli sonuçları oldu: Ağırlıklı olarak Fransız hukukuna dayanan yeni ticaret, denizcilik ve ceza kanunları uygulamaya konuldu ve böylelikle kutsal *şeriat*ın hayatın birçok alanındaki egemenliği son buldu.

Batı uygulamalarına dayanan yeni toprak hukuku reformunun, Osmanlı toplumunu daha doğrudan ve daha kapsamlı etkileyeceği ve imparatorluğun Hıristiyan Avrupa'yı yakalamasını olanaklı kılacağı umuldu. Toprağın devlet mülkü olduğu, ama onu işleyenlerin devlete düzenli olarak vergi (*miri*) ödemeleri karşılığında toprak üzerinde çeşitli haklara sahip olduğu eski sistemin yerini toprak sahibinin toprağı alma, satma ve miras bırakma haklarına sahip olduğu kişisel toprak mülkiyetine dayanan sistem aldı.

Böylesine devrimci bir reform eksiksiz uygulanamazdı. Genellikle yan çizildi ve birçok geleneksel uygulama varlığını sürdürdü. Eski sistem birçok bakımdan sert ve adaletsiz olmasına karşın –*iltizam** usulü vergi toplama inanılmaz ölçülerde suiistimal edildiğinden Osmanlı reformcularının uzun vadedeki amacı bu vergi toplama usulünü ortadan kaldırmaktı– yeni toprak hukuku, pratikte daha etkili *mültezimlerin* mülk sahibine ve toprağı ekip biçen çoğunluğun ırgata dönüşmesiyle sonuçlandı. Böylelikle güçlü bir ağa sınıfı yaratılmış oldu. Büyük ağa sınıfının çok azı bilgili ya da yenilikçi çiftçilerdi. Batı modelindeki –araştıran ve kendi mülkünü geliştiren– başarılı köylü sınıfı yaratılamadı. Reformcuların iyi

* İltizam: Kamu gelirlerini belirli sürelerle kiralamaya dayalı vergi toplama sistemi. *Mültezim: Bu sisteme göre* vergi toplama görevini üstlenen kişi (ç. n.).

niyetli bedava tohum dağıtarak tarımsal üretimi artırma ve çiftçilere ucuz ve kolay kredi verecek bir taşra kooperatif bankası ağı kurma çabaları –gereken idari sistem ve teknik uzmanlık bulunmadığından– başarısız oldu. Yalnızca Anadolu'nun o zamana kadar ekilmeyen topraklarına yerleştirilen yüz binlerce Rus muhacirin yerleşkelerinde küçük bir başarı görüldü.

Benzer sorunlar, Osmanlı reformcularının devletin gelirini arttırmanın başlıca aracı olarak –İstanbul'daki Batılı büyükelçilerin ısrar ettikleri gibi– imparatorluk ekonomisinin üretim kapasitesini arttırma çabalarına da musallat oldu. Aslına bakılırsa reformcuların yeni oluşan Osmanlı sanayisinin ayakta kalmak için ihtiyaç duyduğu korumayı sağlamalarını engelleyen, Avrupa'nın dayattığı liberal serbest ticaret ilkeleriydi.

Doğrusu Osmanlı ekonomisinden Batı Avrupa'nın sanayileşmiş güçleriyle rekabet edebilmesini olanaklı kılacak "büyük bir sıçrama" yapması beklenmemekteydi. Osmanlı Devleti, on dokuzuncu yüzyıl ileri kapitalizminin temel öğelerinden ve bunları yönetecek bilgi birikimden yoksundu. Osmanlı Devleti'nin bunlara sahip olması bir nesilden daha uzun zamanını alacaktı. Dahası kapitülasyon sistemi, ekonominin çok daha yenilikçi yönetilen kısımlarının ağırlıklı olarak yabancıların hâkimiyeti altında olduğu, yani dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin denetiminin dışında olduğu anlamına gelmekteydi. Toprak hukukunda yapılan değişiklikle, 1867 yılında ilk kez yabancıların imparatorlukta mülk sahibi olmalarına izin verildi.

Reformcular, Osmanlı ekonomisinin gelişmemiş alt yapısını –karayolları, demiryolları ve limanlar– geliştirmek için çok uğraştılar. Bu alandaki her girişim, Osmanlı Devleti'nin borç yükünü arttırdı. Vergi toplamada birtakım olumlu geliş-

meler görüldüyse de, devletin harcamaları daima gelirini aştı. Osmanlı Devleti çok geçmeden artan mali açığı kapatmak için ölümcül bir adım olan dış kaynaklardan borçlanma adımını atmak zorunda kaldı. Nihayetinde Osmanlı Devleti Ekim 1875'de ödemesi gereken dış borç faizinin ancak yarısını nakit ödeyebileceğini ilan etti; borcun geri kalanı yeni devlet bonolarıyla kapatılacaktı. Bu, iflas ilanından farksızdı. Yirminci yüzyıl deneyimi, borçlu ülkelerin alacaklı ülkelerle olan ilişkilerini nasıl kendi çıkarlarına kullanabildiklerini göstermiş olsa da, gururlu Osmanlılar için kendilerini içinde buldukları bu durum utanç vericiydi.

Sultan Abdülmecit, 1861 yılında, otuz sekiz yaşında öldü. Abdülmecit daha güçlü bir karaktere sahip olsaydı, Reşit Paşa'ya ve onun ardından gelen Ali ve Fuat Paşalara daha fazla destek verseydi, reformlar belki de daha somut sonuçlar verecekti. Ama bu varsayım da kesin değildir. Böylesine büyük bir imparatorlukta toplumu dönüştürmek adına merkezden alman kararların başarılı biçimde uygulanabilme şansı sınırlıydı. Yeni ortaokullar ve yüksekokullar aracılığıyla ulaşılan en kalıcı başarı, ilk defa dış dünyaya açık, yabancı dil bilen ve yeni düşünceleri özümseyebilen bir Osmanlı seçkini oluşturma sürecinin daha da ileriye taşınmasıydı. Süreç yapısından dolayı ancak yavaş bir ilerleme kaydedebildiyse de, tutucuların süreci tersine döndürmesi de zordu. Yüzyılın sonuna doğru ülkelerinin neye gereksinimi olduğunu gerçekten bilen eğitimli bir genç Türkler sınıfının ortaya çıkmasıyla sürecin etkileri gözle görülür hale geldi. Reformcular artık küçük bir yalnız insanlar grubu değildi.

Her şeye karşın, imparatorluğun merkezinden alınan değişim kararlarının olumsuz etkileri de oldu. Sultan Mahmut, kısmen reformları başlatmak amacıyla otokratik gücünü önemli ölçüde arttırdı. Yeniçerilere boyun eğdirdi ve merkez-

den uzaktaki feodal hanedanların ve yerel yöneticilerin yetkilerini azalttı. Bu süreç, *ulema*nın din, eğitim ve hukuk alanlarındaki otoritesi azaltılarak pekiştirildi. Kardeşi Abdülmecit'in ardından tahta çıkan Sultan Abdülaziz, kendisine kadar yalnızca ismen var olan halifelik unvanını ön plana çıkardı. İmparatorluğun siyasi lideri olduğu gibi ruhsal lideri de olduğunu iddia etti. Daha önceki sultanların en büyüğünün bile mücadele etmek zorunda kaldığı denk kuvvetteki karşı güçler birer birer ortadan kaldırıldı. Yeni Osmanlı seçkinine nüfuz eden Batılı anayasal devlet ve yasama-yürütme-yargı kuvvetleri ayrımı düşüncelerinin sultanın despotizmine cephe alması kaçınılmazdı.

Abdülaziz kardeşinden çok daha kuvvetli bir kişiliğe sahip olmasına karşın, zihinsel kapasitesi çok daha sınırlıydı. Her ne kadar başlangıçta kendisinin bir reformcu olduğunu ilan ettiyse de, çok geçmeden tutucularla duygudaşlığını gösterdi. Gelgelelim reform sürecini tersine döndüremezdi. Abdülaziz, sürekli Fransa'nın liderliğindeki Avrupa devletlerinin baskısı altındaydı ve imparatorluğun zayıf maliyesinden ötürü bu devletlere direnecek durumda da değildi. Abdülaziz, Ali ve Fuat paşaların yargı ve eğitim reformlarını sürdürmelerine istemeye istemeye izin verdi.

1871 yılında hem Ali hem Fuat paşa öldü. Liberal reformcu düşüncelerin esin kaynağı Fransa, Prusya tarafından yenilgiye uğratıldı. Dış baskılar azaldı ve ortalıkta reformları sürdürmeye cesaret edecek hiç kimse yoktu. Buna karşın bu dönemde daha alttan gelen iç baskılar kendilerini belli etmeye başladılar.

Osmanlı Türkleri, on dokuzuncu yüzyıla kadar Hıristiyan Avrupa'nın kaydettiği devasa teknik ve maddi ilerlemelerin farkında bile değillerdi. Osmanlılar yabancı dillere ilgi duymadıkları gibi yurtdışına seyahat de etmediler. Dahası eği-

timleri ve yetiştirilme tarzları onları İslam dünyasının koşulsuz efendisi olduklarına inandırdı. Gelgelelim bu durum on dokuzuncu yüzyılın ortasında değişti. Aydınlanma ve Fransız Devrimi'nden alınan Batılı özgürlük ve eşitlik kavramlarının imparatorluğa nüfuz etmesinde iyileştirilmiş eğitim sisteminin ve yeni matbaa makinelerinin pek fazla rolü olmadı. Aslına bakılırsa *Tanzimat*'ın temeli olan bu kavramlar, imparatorluk fermanlarında yüceltilmişlerdi. Öte yandan Batılı kavramların imparatorluğa nüfuz etmesi daha çok yurtdışına çıktıklarında bu kavramlara aşina hale gelen ve bu tür düşüncelerin filizlendiği ülkelerde neler olup bittiğini kendi gözleriyle görebilen Genç Osmanlılar sayesinde oldu. Genç Osmanlılar, Osmanlı toplumunun Avrupa'ya göre böylesine geri ve yoksul hale gelmesinden utanç duyup kızgınlıkla tepki verdiler. Kimi Genç Osmanlılar, ilk yapılması gerekenin Batılı anayasal devlet kavramlarının hayata geçirilmesi olduğu sonucuna vardılar. Öte yandan sürekli bu kavramların İslam inancıyla uyumlu olduğunu iddia ettiler. Genç Osmanlılardan bir başka grup için çözüm, İslam'ın gerçek ilkelerinin yeniden canlandırılması ve ona eski konumunun kazandırılmasından geçmekteydi. Bu karşıt eğilimler, günümüz İslam dünyasında da karşımıza çıkmaktadır. Her şeye karşın, her iki yaklaşımın destekçileri, 1860'lı yıllarda sultanın despotik yetkilerinin budanmasının acil bir ihtiyaç olduğu konusunda anlaştılar.

1865 yılında Genç Osmanlılar diye adlandırılan gizli bir devrimci topluluk kuruldu. Aslında bu topluluk, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk siyasi partisiydi. Topluluğun düşünsel esinini, Fransız yazınının ve düşüncelerinin derinden etkilediği yeni bir edebiyat akımı sağladıysa da, topluluk aynı zamanda son derece yurtseverdi. Namık Kemal ve Ziya Paşa, şair ve yüksek nitelikli oyun yazarlarıydılar. Namık Kemal

ve Ziya Paşa, siyasi kışkırtmaları nedeniyle yurtdışına sürüldüklerinde Avrupa başkentlerinde muhalif dergiler ve kitapçıklar basmayı ve bunları gizlice Türkiye'ye sokmayı sürdürdüler.

İmparatorluk Avrupa devletlerinin bir dizi yeni aşağılamasına katlandı. 1861 yılında Lübnan'da Maruniler ile Dürziler arasında patlak veren iç savaşın ardından, III. Napoléon Hıristiyanların hamisi olarak birliklerini Beyrut'a çıkardı. Sultan, Avrupa devletlerinin kendisinin rızasıyla seçtikleri Hıristiyan bir valinin yönetimi altında Lübnan'ın özerkliğini kabul etmek zorunda kaldı. Sırplar 1860'larda ayaklandığında, Batı, Türkiye'yi bölgeden birliklerini çekmeye zorladı. Daha sonra Giritliler ayaklanıp Yunanistan'la birleştiklerini ilan etti. Her ne kadar Osmanlı güçleri ayaklanmayı bastırabildiyse de, Batılı devletler Paris'te bir konferans düzenleyip Osmanlı Devleti'ni Hıristiyan bir vali tarafından yönetilmek üzere Girit'e özerklik tanımaya ikna ettiler.

Müsrif ve gelgeç gönüllü bir kişiliği olan Sultan Abdülaziz, imparatorluğun borç batağına daha fazla batmasına neden oldu. Dünya çapındaki iktisadi çöküş, Osmanlı'nın iktisadi durumunu daha da kötüleştirdi. Bulgar köylülerinin 1860 yılındaki ayaklanması, olağanüstü bir gaddarlıkla bastırıldı. Türklerin yaptığı zulüm, Batı kamuoyunun Osmanlıların aleyhine daha da çok dönmesine katkıda bulundu.

Sultan bir dizi sadrazam atayıp daha birkaç ay geçmenden bunları azletti. Bu sadrazamlardan biri sultanın mahvına neden olacaktı. On dokuzuncu yüzyıl sonlarının büyük Türk devlet adamı Mithat Paşa, Genç Osmanlıların düşüncelerini paylaşan gizli bir meşrutiyetçiydi. Mithat Paşa 1873 yılında Britanya büyükelçisine imparatorluğu pek yakın olan yıkılışından kurtarmanın tek yolunun sultanın bakanlarını, özellikle mali meselelerde olmak üzere, bütün sınıf ve din ayrım-

larından uzak durarak gerçekten milli olan milli bir halk meclisine karşı sorumlu kılmaktan geçtiğini söylemişti. Ayrıca yöneticiler üzerinde yerel bölge denetimi oluşturma yoluyla İmparatorluğun âdemi merkeziyetçi kılınması gerekecekti.

Rusya'nın Balkanları tehdit etmesiyle siyasi ve iktisadi krizin derinleşmesi, ilahiyat öğrencilerinin İstanbul'da hükmet merkezinin önündeki toplu gösterisi, sultanı, azlettiği Mithat'a görevini iade etmek zorunda bıraktı. Mithat, arkadaşı nazırları anayasal değişikliğin zorunlu olduğuna inandırmayı başardı ve onlar da müftüyü sultanın "akıl hastalığı ve devlet işlerini bilmemesi" nedeniyle tahtan indirildiğini bildiren bir *fetva* yayınlamaya ikna ettiler. Askeri birliklerin ve donanma gemilerinin güç gösterisi karşısında, Abdülaziz direnmeye kalkışmadı. Ama kaygı verici bir örnek oluşturan bu *darbeyi* başlatan şey, öğrencilerin gücüydü.

Liberal meşrutiyetçilik yanlısı görüşleriyle tanınan yeni sultan, Abdülaziz'in yeğeni Murat'tan beklentiler çok fazlaydı. Murat'ın bir sinir krizi geçirmekte olduğu ortaya çıktı. Hemen onun yerini kardeşi Abdülhamit'in alması gerekti.

Otuz üç yıl süren hükümdarlığı (1876-1909) Osmanlı İmparatorluğu'nun son demlerine denk gelen II. Abdülhamit son önemli sultandı. Abdülhamit'in karmaşık karakteri birçok bakımdan ondan önce gelen sultanların birçoğundan dikkat çekici biçimde faklıydı. Kişisel yaşamında ağırbaşlı ve dindar olan Abdülhamit çok çalışkandı. Hiç beklemediği halde tahta çıkan Abdülhamit daha önce bir çiftlik yönetmiş ve İstanbul menkul kıymetler borsasında yatırım yaparak maliye konusunda bir şeyler öğrenmişti. Abdülhamit acımasız olabiliyordu; ama haksız yere zalimlik edip kin gütmedi. Büyük bir gayretle imparatorluğu ayakta tutmaya çalıştı ve bunun için arkaik bir despotizme başvururken imparatorluğun savunmasını güçlendirebilecek ve imparatorluğu eski gücü-

ne kavuşturabilecek modernleşme reformlarının peşinden gitme yöntemini benimsedi.

Kişisel yapısı ve zorunluluklar, II. Abdülhamit'in hem kendi halkıyla hem de buyurgan yabancı devletlerle ilişkilerinde fevkalade ikiyüzlü davranmasına neden oldu. Hükümdarlığına her ikisini de kandırarak başladı. Savaş yanlısı Rusya, sultan karşıtı Sırp ve Karadağ ayaklamalarını desteklemeyi ve Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan tebaalarını koruma hakkını talep etmeyi sürdürdüğünden, Balkanlar şiddetli bir krizin içindeydi. Savaşın önüne geçme çabası içine giren ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasını engellemeyi kendisinden önceki hükümetler denli kendine dert edinen Disraeli liderliğindeki Britanya hükümeti, çözülmemiş sorunları ele almak üzere İstanbul'da bir konferans düzenlenmesi çağrısında bulundu. Aralık 1876'da konferans yavaş ama dişe dokunur bir ilerleme kaydederken, genç sultan anayasayı yürürlüğe soktu. Mithat Paşa tarafından tasarlanan ve 1831 tarihli Belçika anayasasına dayanan yeni anayasa, seçilmiş bir parlamento oluşturma ve hangi dine mensup olursa olsun bütün insanlara eşit muamele etme ilkelerini kapsadı. Bu anayasa, kendi türünde bir Müslüman ülkede ilkti. Amaçlandığı gibi, yeni anayasa İstanbul konferansının hızını kesti çünkü Avrupa devletlerinin yapılmasını istediği reformları içeriyormuş gibi görünüyordu. Parlamento Mart 1877'de toplandı ve derhal Rusya'nın Osmanlı Hıristiyanlarını korumasına gerek olmadığını bildiren önergeyi kabul etti. Hayal kırıklığına uğrayan ve öfkelenen Rusya, Avusturya'yla Balkanları her ikisi arasında nüfuz alanlarına göre bölüştüren gizli bir anlaşma yaparak Avusturya'nın tarafsızlığını sağladıktan sonra Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti.

Savaşın başında Osmanlı ordusu sayıca kendisinden fazla olan Rus ordusu karşısında kendini gösterdi. Ama aşırı ken-

dine güven felaket getirdi. Plevne'de kuşatılan Osmanlı ordusu teslim olmaya mecbur edildi. Slav birlikleri, Balkanların her yerinde ayaklandılar. Bir Rus ordusu Doğu Anadolu'nun Ermeni bölgelerini işgal ederken bir başkası İstanbul'a doğru ilerledi. Abdülhamit onur kırıcı Ayastefanos Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı. Antlaşma, Abdülhamit'in Avrupa'daki imparatorluğunun sınırları genişletilen ve bağımsızlıklarını elde eden iki Slav devleti Bulgaristan ve Karadağ'ın oluşturulması yoluyla gerçek anlamda parçalandığını açıkça ortaya koydu.

Dehşete kapılan Disraeli, sultanın "Rusya'ya tamamen boyun eğdiğini" görünce daha önceki antlaşmaların maddeleri uyarınca bütün devletlerin Balkanlarda hakları ve çıkarları olduğunu öne sürdü. Gelgelelim Disraeli dikkatli hareket etmek zorundaydı. Ruslardan korkan (onları "var olan özgürlüğün ve uygarlığın frenleri" olarak gören) Kraliçe Victoria'nın desteğini almasına karşın, Disraeli'in kabinesinin yarısı Türkiye adına girilecek bir savaşa karşıydı. Liberal muhalefet lideri William Gladstone'un Türklerin zalimliklerini kınayan ateşli konuşmalarının tahrik ettiği Britanya kamuoyu genelde Türklere karşıydı. Ama Britanya devleti kararsızdı. Ruslar ateşkese rağmen İstanbul üzerine ilerlemeyi sürdürünce, Disareli kabinesini ve ulusu müdahale tehdidinin arkasında toplamayı başardı.

1878 yılında tarafları Almanya Başbakanı Bismarck'ın başkanlığında bir araya getiren Berlin Kongresi, Ayastefanos Antlaşması'nı hükümsüz kıldı ve Balkanları Rusya'nın yanı sıra diğer Avrupa devletlerinin çıkarlarını da göz önüne alarak yeniden bölüştürdü. Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlığı tanındıysa da, Rusya'nın Ayastefanos antlaşmasında öngördüğü büyük Bulgaristan devleti küçültüldü ve birisi Doğu Rumeli Vilayeti adı verilen Türk özerk bölgesi ol-

mak üzere iki bölgeye bölündü. Bismarck "Türkiye yine Avrupa'da" yorumunda bulundu.

Rusları geri adım atmaya zorlayan, (artık Kraliçe'nin Lord Beaconsfield olarak soylular sınıfına kattığı) Disraeli'nin inadıydı. Disraeli ayrıca sultanın Berlin Kongresi'ne Ermeni nüfusun çıkarlarına uygun ve onların Müslüman Çerkezlerin ve Kürtlerin saldırılarına karşı güvenliğini güvence altına alan reformlar yapma yolunda verilen açık taahhütler karşılığında Doğu Anadolu'daki geniş Ermeni topraklarını geri almasını olanaklı kıldı. Topraklarının önemli kısımlarını Rusya'ya karşı koruyabilmek için Osmanlı İmparatorluğu'nun Britanya'dan yardım istemesinin *bedeli*, Britanya'nın –Disraeli'in imparatorluk anlayışında "Batı Asya'nın anahtarı" olan– Kıbrıs Adası'nı işgal edip yönetmesine izin veren iki ay önce imzalanmış gizli bir İngiliz-Türk anlaşmasıydı. Britanya, Fransa'nın antlaşmanın Britanya'ya Doğu Akdeniz'de büyük bir üstünlük kurma olanağı sağlamasından duyduğu kaygıları dindirmek için Fransa'ya o zamana kadar güçlü ama dizginlenmiş hırslarının hedefi olan Tunus konusunda dilediği gibi davranma özgürlüğüne sahip olduğunu hissettirdi. Fransa üç yıl sonra İngiltere'nin sözünü dinleyerek Tunus'u işgal edip onun Fransa'nın sömürgesi olduğunu ilan etti; ama bu işgal, izleyen yıl Britanya Mısır'a saldırıp işgal ettiğinde Fransa'nın buna karşı çıkmasını daha da zorlaştırdı.

Abdülhamit birbirlerinden kuşkulanan Avrupa devletlerini birbirine düşürme siyasetini beceriyle yürüttü ve Berlin Antlaşması'nın maddelerini yerine getirmekten olabildiğince kaçınmaya çalıştı. Doğu Rumeli Bulgarları 1885 yılında ayaklandılar. İki Bulgar bölgesi birleştirildi ve sultan ilhakı kabul etmenin diplomatik bir yolu olarak Bulgaristan prensi Aleksander Battenburg'u Doğu Rumeli valisi olarak atadı. Abdülhamit, Yunanistan'da daha başarılıydı. Müslümanların yaşa-

dığı Epeiros bölgesini Yunanistan'a bırakmamakta direndi ve Girit'i elinde tutmayı başardı. Ne var ki artık Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki varlığı hemen hemen son bulmuştu.

İmparatorluğun Anadolu topraklarındaki durum daha farklıydı. Ermenistan kaynıyor ve Berlin Antlaşması'nda sözü verilen reformların yapılmasını heyecanla bekliyordu. Hatta imparatorluğun Avrupa kısmında peş peşe bir dizi bağımsız, Müslüman olmayan devletin kurulmasından ilham alan Ermeni milliyetçiler daha da ileri giderek ulusal bağımsızlık talep etti.

Abdülhamit Hıristiyan devletlerin kendisine imparatorluğunun geri kalanını nasıl yönetmesi gerektiğini söylemesine izin vermek niyetinde değildi. Abdülhamit 1876 tarihli İstanbul Konferansı sona erer ermez –kabul ettiği liberal anayasanın arkasındaki en önemli güç olan– Mithat Paşa'yı görevinden azletti ve sürgüne yolladı. (Mithat Paşa 1878 yılında Suriye valisi olarak atandıysa da, 1881 yılında yeniden sürgüne gönderildi. Britanya'nın baskısı üzerine Türkiye'ye dönmesine izin verilen Mithat Paşa, sultana suikast düzenlemek suçundan yargılandı. Yaşam boyu sürgüne gönderildi ve daha sonra bir Arabistan hapishanesinde sessiz sedasız öldürüldü.)

Gördüğümüz gibi, Abdülhamit Mart 1877 tarihinde Osmanlı parlamentosunun toplanmasına izin vermişti. Yetkileri sınırlı olmasına karşın parlamento rahatsız edici –sultanın bazı bakanlarının suçlamalara yanıt vermeleri için parlamentonun önüne çıkmasını talep etmeye varan– bağımsızlık işaretleri vermişti. Abdülhamit, bu talebe üç aylık bir dönemin ardından meclisi dağıtarak yanıt verdi. Abdülhamit Rusya tehdidinin yarattığı uluslararası krizin etkisiyle yumuşadığını umduğu meclisi altı ay sonra tekrar topladı. Ama Ocak 1878'de Berlin Antlaşması imzalandığından parlamento be-

lirli bakanlara yönelik suçlamalarını ve bu bakanların parlamentoya hesap vermeleri talebini yeniledi. Abdülhamit bu kez parlamentoyu feshedecek ve anayasayı süresiz olarak askıya alacak gücü kendinde buldu. Anayasa otuz yıl boyunca askıda kaldı. Genç Osmanlıların reform hareketi ezilip yok edildi.

Genç sultan, dikkate değer bir otokrasi sistemi inşa etmişti. Sadrazamlara devredilen yetkileri yavaş yavaş azalttı ve doğrudan kendisine rapor veren kendi bürokrasisini sağlamlaştırdı. Son derece kuşkucu kişiliği, imparatorluk entrika ağının merkezi İstanbul'da karmaşık bir ispiyonculuk sistemine bel bağlamasına neden oldu. Ne arkadaşı ne de güvenebileceği birisi vardı. Abdülhamit'in kaçırılma ve suikasta uğrama korkusu öylesine paranoyak bir hal almıştı ki, ilaçlarını kendisi hazırlıyor hatta dişlerini kendisi çekiyordu. Abdülhamit'in ispiyoncuları yalnızca uzak bölgelerde güçlenme ya da hırslanma işareti gösteren kişi ya da gruplar hakkında rapor vermekle kalmıyor, aynı zamanda sultanın yerel rekabet ve düşmanlıkları teşvik etme emirlerini de yerine getiriyorlardı. Abdülhamit, kılıç yerine ipek sicim kullanmayı tercih ediyordu.

Abdülhamit, meşrutiyete ya da demokrasiye sıcak bakmasa da, dar görüşlü bir tutucu değildi. Günümüz terimleriyle söylersek, o batılılaşmacı değil modernleşmeciydi. Tıpkı kendisinden önceki birtakım sultanlar gibi Abdülhamit de gücüne karşı koymak için Avrupa'dan ders alınması gerektiğini kabul etmişti. Hükümdarlığının ilk yıllarında *Tanzimat* reformlarını gerçekleştirmeye hazırdı ve bunları sürdürme yönünde adımlar atmıştı.

Abdülhamit'in ilk sadrazamı –İngiliz hayranlığından ötürü "İngiliz Sait" denilen– Mehmet Sait Paşa, reform konusunda "bir devletin ilerlemesi yalnızca bilgi ve dürüstlük yoluy-

la sağlanabilir" yollu uzun bir bildiri yayımladı. Halk daha iyi eğitilmeli, devlet çok daha adil ve ahlaklı olmalıydı.

Halk eğitimi –özellikle yüksek öğrenimde olmak üzere– reformun en başarılı olduğu alandı. Mülkiye, yani devlet yönetimi için sivil memurlar yetiştiren akademi ve Harbiye, yani harp akademisi büyütülüp iyileştirildi ve yaklaşık on sekiz yeni yüksek meslek okulu açıldı. Uzun süredir ertelenen, "Müslüman dünyada gerçek anlamda yerli ilk modern üniversite" diye tanımlanan İstanbul Üniversitesi tasarısı –her ne kadar kapılarını 1900 yılına kadar açmamış olsa da– hayata geçirildi.

Siyasi faaliyet ve tartışma yasağı, yeni Türk düşünürleri neslini edebi ve akademik yazında sınırladı. Ama bu nesli devrimci ve laik düşüncelerden uzak tutabilmenin hiçbir yolu yoktu. Siyasi düşünceler yalnızca yeraltına çekildi.

Sultanın ve sadrazamlarının bütün çabalarına rağmen, Osmanlı'nın gücünün, Avrupa'nın boyunduruğu altında sürekli ve onur kırıcı biçimde eriyip gitmesi hoşnutsuzluğu besledi. Kapitülasyonlar Osmanlı Devleti'nin zayıflığının en açık dışavurumlarından biri olduğu için Osmanlı yönetimi bunları denetim altına almaya çalıştı. Kapitülasyon imtiyazları on altıncı yüzyılda imparatorluk gücünün zirvesindeyken imparatorluk içindeki gayrimüslimlere tanınmıştı. İmtiyazlar, sanayiyi ve ticareti canlandırmak için Müslüman olmayanları vergilerden muaf tutmuş ve onlara kendi konsolosluklarının mahkemelerinde yargılanma hakkı tanımıştı. Osmanlı'nın gücü azalmaya başladığında bu imtiyazlar pekiştirildi ve bile bile kötüye kullanıldı. Yabancı topluluklar yalnızca ayrıcalıklı ve koruma altında değildiler; aynı zamanda neredeyse yasaların üstündeydiler. Avrupa devletleri, 1869 yılında başlatılan reformlara rağmen, Osmanlı hukuk sisteminin impa-

ratorluk içindeki uyruklarına uygulanmaya hiçbir biçimde uygun olmadığını savundular.

Abdülhamit'in saltanatının ilk birkaç yılında bu itirazları giderme çabasına girildi. Yeni kurulan Adalet Bakanlığı'na ilkönce ticaret mahkemelerinin ve daha sonra bütün dini olmayan mahkemelerin denetimi verildi. Yeni bir kanun on dokuzuncu yüzyılın başlarında Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar arasındaki davalara bakmak üzere kurulmuş olan karma mahkemeleri düzenlemeye çalıştı. Bütün bu gayretler bir hataydı. Avrupa devletleri yeni düzenlemeleri onaylamayı kaba bir biçimde reddettiler. Böylelikle hukuk reformunun arkasında iti güç ortadan kalktı ve sultan selefinin yeni kanun taslakları hazırlaması için kurduğu resmi tasarı komitesini 1888 yılında feshetti.

Avrupa devletlerinin sınır ötesi ayrıcalıklarının dokunulmadan kalmaları yeterince kötüydü, ama daha kötü olanı imparatorluğun iflas etmiş ve dışarıdan mali denetime boyun eğmek zorunda bırakılmış olmasıydı.

İflas gerçekte, Sultan Abdülaziz'in saltanatının son yılında hükümetin bütçe açığının büyüklüğünü göz önüne alarak dış borcun ancak yarısının nakit, yarısının da yeni hazine bonosu ihracıyla ödeneceğini duyurduğu 1875 yılında ilan edilmişti. Bütçe açığına kısmen Anadolu'daki birbirini izleyen kötü hasatlar, ama daha çok Balkan ayaklanmalarının bastırılmasını ve Rusya'yla savaşı da içeren ağır askeri harcamalar neden oldu. Rakip Avrupa devletleri İstanbul'a yönelik siyasetlerini eşgüdümlü kılmakta zorluk çekseler de, imparatorluğa mali koşullarını dayatmada acımasız davrandılar. Berlin Konferansı, sultanı zengin Balkan bölgelerini bırakmaya zorlayarak mali durumu daha da kötüleştirdi. Osmanlı bonosu sahibi Avrupalıları temsil eden bir komite taleplerini

kabul ettirmek üzere Konferansa katıldı ve bono sahibi Avrupalılar hükümetlerinin desteğini arkalarına aldılar.

Avrupa kredi kuruluşlarını ikna etmesi gereken Abdülhamit, 1881 yılında Osmanlı borçlarının ödeneceğinin güvencesini vermek için bono sahiplerinin rızasıyla Düyun-u Umumiye'yi (Borçlar İdaresi) kuran Muharrem Nizamnamesi'ni (Kararnamesi) açıkladı. Düyun-u Umumiye hem bono sahiplerinden hem de Osmanlı temsilcilerinden oluşmaktaydı. Düyun-u Umumiye, Berlin Kongresi'nde Avrupa devletlerinin teklif ettikleri ve sultanın Osmanlı'nın egemenliğini ihlal ettiği için reddettiği önerideki gibi resmi devlet temsilcilerinin bulunduğu tamamen uluslararası bir komisyon değildiyse de, imparatorluğun büyük ölçüde yabancı mali denetime teslim olduğu gerçeğini gizlemek zordu ve bu, yıllar içerisinde giderek gözle görülür hale geldi. İktisadi bakımdan geri kalmış Avrupa ülkelerinin birçoğu –Latin Amerika ülkelerini bırakın– borçlarını ödeyememiş ve Avrupa devletleri durumu çözmeleri için bu ülkelerin bonolarını ellerinde tutanlara değişen oranlarda destek vermişti. Ama halife/sultan –tek büyük Müslüman devletin lideri– için böyle bir utancı kabul etmek tamamen farklı bir meseleydi.

On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Avrupa malları, Osmanlı'nın korunma çabaları sonuçsuz kaldığı için Türkiye'yi zaten doldurmaya başlamıştı. Avrupa'nın mali denetimi ele geçirmesi ihraç mal akınını destekledi. Yabancı büyükelçiliklerin yanı sıra yabancı şahısların da denetimi altında olan üç büyük banka –National Bank of Turkey, Imperial Ottoman ve Deutsche Bank– zaten Düyun-u Umumiye'nin belirlediği politikalara destek vermeye daima hazırdı. Buna karşın Avrupa devletleri yerel Türk sanayisinin gelişimini engellemeye kalkışmadılar, aksine Osmanlı reformcularının nüfusun vergilenebilir kapasitesini ve dolayısıyla Osmanlı yönetiminin borç-

larını ödeyebilirliğini artırmanın en iyi yolu olarak üretimi arttırmaya yönelik çabalarını teşvik ettiler. Hem Abdülaziz hem de Abdülhamit Avrupa'ya artan ekonomik bağımlılığın içerdiği tehlikelerin farkındaydılar ve *Tanzimat* reformcuları bu sorunun üzerine eğildiler. Ama önlemler isteksiz ve eksik bir biçimde uygulandı. Daha gelişim aşamasında olan sanayiler yalnızca korumadan yoksun olmakla kalmıyor, aynı zamanda şaşırtıcı bir biçimde aşama aşama ve gönülsüzce kaldırılan mal dolaşımı üzerindeki Osmanlı iç vergilerinin ağırlığı altında da eziliyorlardı. Var olan yerel sanayilerin giderek daha çok gelişen ithal Avrupa mallarıyla rekabet etmesi olanaksızdı; sözgelimi, silah fabrikaları kendilerini hafif silahlar, askeri donanım ve giysi üretimiyle sınırlamak zorunda kalmış buldular.

Tarımda üretimi ve ihracatı arttırma girişimleri biraz daha başarılı oldu. Bu başarının büyük bir bölümü siyasi yönetim sayesinde gerçekleşmedi. Sanayileşen Batı Avrupa'nın artan refahı zaten Türk ürünlerine talebi arttırmıştı. Britanya'nın ithalatı özellikle Tahıl Ticareti kanununun 1841 yılında feshedilmesinden itibaren güçlü bir artış gösterdi. Amerikan İç Savaşı, Türk pamuğuna iç savaş sona erdiğinde bütünüyle sona ermeyen büyük rağbet yarattı. Kıyı düzlüklerinin ve Anadolu nehir vadilerinin verimli tarım alanları zenginleşti.

Asıl sorun on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı reformcularının iki amacının çelişkili olmasıydı: Müreffeh, mülk sahibi köylü sınıfı yaratma amacı, devletin haklarını aşındığı yerde yeniden tesis edecek güçlü bir merkezi yönetim arzusuyla bağdaşmamaktaydı. Reform kaçınılmaz olarak yavaş ilerledi ve mülkiyet haklarının tesis edildiği yerlerde bu haklar aynı derecede kaçınılmaz olarak en zenginin, en güçlünün ya da en iyi bağlantısı olanın işine yaradı.

Durumdaki yeni bir etken, 1867 tarihli reform yasasıyla yabancılara toprak ve mülk sahibi olma hakkının tanınmasıydı. Osmanlılar, imparatorlukta mülk edinen Avrupalıların tanınan bu hak karşılığında kapitülasyonlar aracılığıyla edindikleri ayrıcalıklardan vazgeçeceklerini umdular ve beklediler. Ama hayal kırıklığı yaşadılar: Avrupalılar, polis müdahalesinden ve Osmanlı vergilerinden bağışıklık haklarından vazgeçmemekte ısrar ettiler.

Osmanlı reformcuları ve Avrupalı danışmanları, Türk ekonomisini iyileştirmenin önündeki en büyük engelin yetersiz iletişim sistemi olduğunun farkındaydılar. Abdülhamit tahta çıktığında yalnızca birkaç yüz kilometre demiryolu vardı; karayolu ağı gelişmemiş ve limanlar ilkeldi. İhraç edilecek tarım ürünlerinin ülke içindeki nakliye maliyetleri çok yüksekti.

Karayolu tasarıları büyük ölçüde başarısız oldu çünkü inşa edilen yolların bakımı ve onarımı yapılamadı. Demiryolu yapımı, imtiyaz sahipleri aracılığıyla daha çok sonuca ulaştı. Demiryolu inşasında 1880'lerden itibaren yaşanan patlama, Anadolu bölgelerini Avrupa'ya bağladı ve bu demiryolu Türkiye'den imparatorluğun Arap eyaletlerine kadar uzatıldı. Bu uçsuz bucaksız bölgedeki demiryollu hattının uzunluğu Avrupa ölçeğine göre halen az olmasına rağmen, demiryolu büyük bir simgesel önem taşımaktaydı. İlk İstanbul Ekspresi Ağustos 1888'de Viyana'dan hareket etti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezinde on dokuzuncu yüzyılda yaşanan gelişme, imtiyaz sahibi yabancılar sayesinde oldu. Demiryolları Avrupalılar tarafından inşa edildi; bankacılık ve mali sektör büyük ölçüde yabancıların elindeydi ve yabancı girişimciler, pamuğu Türkiye'nin en başarılı ihracat sanayisine dönüştüren makinelerin yatırımından ve hatta montajından bile sorumluydular. Buna karşın, Abdülhamit

ve bakanları on dokuzuncu yüzyıl teknik ilerlemelerinden birinin –telgrafın– Türklerin elinde kalmasında kararlıydılar. Abdülhamit 1876'da tahta çıktığında Fransız bir imtiyaz sahibi bütün imparatorluğu telgraf ağıyla İstanbul'a zaten bağlamıştı. Başlangıçta telgraf ağı, Fransızca bilen yabancılar tarafından çalıştırıldıysa da, Osmanlılar 1860'lardan itibaren sistemi Türkleştirmek için özel bir çaba sarf ettiler ve onu yeni kurulan Posta ve Telgraf Bakanlığı'nın denetimi altına aldılar. Abdülhamit telgrafın imparatorluk üzerindeki despot ve merkeziyetçi hâkimiyetini sürdürmesinde oynayabileceği önemli rolü hemen fark etmişti. Artık yarı özerkmişler gibi hareket edemeyeceklerini anlayan uzak bölgelerdeki memurlarına acil emirler verebiliyordu. Despot hükümdarların büyükelçileri çok geçmeden aynı şeyi keşfettiler.

Büyük borçlar ve görece askeri zayıflık, Abdülhamit'i Avrupa devletlerinin Doğu politikalarındaki bölünmüşlüğünün sürmesi için ayak oyunlarını ve diplomasiyi kullanmaya itti. Abdülhamit 1878'deki Berlin Kongresi'nde bunda az çok başarılı oldu. Sultanın Ermeni tebaasına muamele konusunda verdiği sözleri tutmaması Avrupa devletlerini şaşırttıysa da, Kongre Başkanı Bismarck, Ermeni reformunun sultana zorla kabul ettirilmesi dışında her türlü konuda işbirliği yapacağını söylediği için ortaklaşa harekete geçemediler.

Daha sonraki yirmi yıl içerisinde Ermenilerin durumu giderek daha da kötüleşti. Abdülhamit'in Ermeni ayaklanmalarını bastırmak için Ermenilerin yaşadığı toprakların büyük bir bölümünde gözü olan Kürtleri kullanması karşısında, Ermeniler örgütlü siyasi etkinliklerini yoğunlaştırdılar. Ermeniler Türkiye'nin doğusunda tamamen bağımsız bir anavatan istediklerini dile getirdiler ve Batı Avrupa başkentlerinde şubeler açarak hareketlerini uluslararası alana taşıdılar. Ermeni siyasi hareketinin en uç temsilcisi, 1881 yılında Cenevre'de

kurulan ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk devrimci sosyalist hareket olan Hınçak ("Çan") idi. 1890 yılında Gürcistan'ın Tiflis kentinde Ermeni Devrimci Federasyonu kuruldu ve silahlı çeteler Osmanlı topraklarına baskınlar düzenlediler. Sultan Ermeni siyasi hareketlerine, eğitimden geçirip süvari birlikleri oluşturduğu Kürtler arasında artan Ermeni karşıtı hareketleri teşvik ederek yanıt verdi. Sultan Kürtlerin rolünün Ermenileri bastırmak olduğu gerçeğini saklama gereği bile duymadı.

Öfkeli Ermenilerin tepkisi fazlasıyla akılsızca davranarak sultanın Anadolu'daki Müslüman tebaasının ortasında bir ayaklanma başlatmak oldu. Ermenilerin bu girişimi, Abdülhamit'e 1895-1896 yılları arasında gerçekleşen korkunç olayları kışkırtmak için bir bahane sağladı. Bu olaylarda hem düzenli Türk birlikleri hem de düzensiz Kürt birlikleri yer aldı. Bazı yerlerde sıradan Müslüman halk, Ermenilerin kendilerini camilerinde ibadet ederken öldürecekleri söylentileriyle kışkırtıldılar. Ermeniler kimi zaman kiliselerine sığınıp Tanrı'dan kendilerini korumasını diledilerse de, bunun bir faydası olmadı. Olayların başlama işaretini veren borazan çalmıştı bir kere. Türkiye'nin doğusunun büyük bir kısmı bu olaylardan etkilendi ve belki de olayların peşi sıra yaşanan hastalık ve açlıktan çok sayıda Ermeni öldü.

Bu olayların büyüklüğünü dış dünyadan gizlemek olanaklıydı. Olaylardan ancak sızdırıldığı kadarıyla haberdar olundu ve bu haberler genellikle abartılı söylentiler diye nitelenerek önemsenmedi. Ama bir grup çılgın Ermeni devrimci, Avrupa büyükelçilerinin dikkatlerini halklarının içinde bulunduğu kötü duruma çekmek amacıyla Ağustos 1896'da mücadelelerini Osmanlı Bankası'nı basıp işgal ettikleri İstanbul'un merkezine taşıdılar. Gerçekleşmesi kaçınılmaz olan bir misilleme hareketinde dini fanatiklerin başını çektiği İs-

tanbul ayaktakımının Ermenileri öldürmesine ve Ermeni mahallesini yağmalamasına izin verildi. Artık Avrupa devletleri olup biteni görmezden gelemeyecekti. Bir dizi ortak andıçta olayları kınadılar ve bu olayların kendiliğinden ortaya çıkan toplumsal kargaşalar değil, aksine sultan ve ajanları tarafından bilinçli biçimde kışkırtılan kargaşalar olduğunu açıkça söylediler. Avrupa devletleri sultanın ve hanedanın varlığının tehlikede olduğunu ima eden üstü kapalı müdahale tehditlerinde bulundular.

Abdülhamit'in Avrupa devletlerine verdiği baştan savma yanıtlar tatmin edici değildi. Başkentte Britanya filosunun Çanakkale Boğazı'nı geçip karaya birliklerini çıkaracağı söylentisi yayıldı. Ama Avrupa devletleri arasındaki kıskanç rekabet bir kere daha sultanı kurtardı. Britanya'da yaşlı William Gladstone "uygarlığın yüzkarası" olarak gördüğü "korkunç Türkler"e öfkelenip gerekirse tek başına bile olsa Britanya'nın harekete geçmesini istediyse de, Kraliçe Victoria gibi Türklerden çok Ruslardan nefret eden ve korkan ihtiyatlı Başbakan Lord Salisbury'nin böyle bir şey yapmaya niyeti yoktu. Bütün Avrupa kamuoyu Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayağa kalktı; ama Avrupa devletlerinin yönetimleri imparatorluğu bölünmüş görmeyi arzu etmediler. Rusya, sınırlarında güçlü ve bağımsız bir Ermenistan görmek istemedi. Fransa artık Britanya'nınkinden çok daha fazla olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yatırımlarını tehlikeye atmayı göze almadı. Almanya, Doğu için sultanla ve hükümetiyle kurulacak bir ittifak aracılığıyla ulaşabileceği siyasi ve ticari emeller beslemekteydi. 1897 yılında Ermenistan sorunu üzerine düzenlenen uluslararası konferans, başarısızlıkla sonuçladı ve imparatorluğun çökmesi bir kere daha engellendi. Amaçları asla gerçekçi olmayan Ermeniler kendi kaderlerine terk edildiler.

Abdülhamit tahta çıktığı andan itibaren Avrupa devletleri arasında en çok yakın bir tarihte Bismarck yönetimi altında birleşen Almanya'yı beğendi. Almanya'nın Müslüman dünyaya yönelik ihtirasları Britanya, Fransa ve Rusya'nınkinden geri olmasa da, o bunları dizginlemekteydi. Hızla büyüyerek Britanya'yı geçen bir sanayi gücünün desteğini alan ve Avusturya-Macaristan'la ittifak kuran İmparatorluk Almanya'sı Orta Avrupa'da yeni bir güç odağı oluşturdu. Ama Bismarck'ın ihtiraslarının kesin sınırları vardı: Ona göre Doğu'ya doğru yayılma düşüncesi boş bir rüyaydı. Bütün Doğu Sorunu "tek bir Pomeranyalı askerin kemiklerine değmez" Bismarck'ın en dikkat çekici yorumlarından biriydi.

Gelgelelim genç Kayzer II. Wilhelm'in babasının erken ölümü üzerine tahta çıktığı 1881 yılında Alman dış politikası büyük bir değişim geçirdi. Zeki ama kararsız, despot ve ihtiraslı Wilhelm –Kraliçe Victoria'nın kızı olan annesi tarafından yarı İngiliz olmasına karşın– tutkulu bir Alman milliyetçisiydi. II. Wilhelm, Bismarck'ın öğüdüne karşın, İstanbul'daki Alman askeri heyetine başkanlık eden Mareşal von der Goltz tarafından Almanya'nın Asya Türkiye'si üzerindeki nüfuzunu artırma zamanının geldiğine kolaylıkla ikna edildi. Böylelikle *Drang nach Osten* (Doğuya Açılma) politikası doğdu. Londra ve Paris kaynaklı liberal düşüncelere daima kuşkuyla yaklaşan ve Berlin'i ayrı bir yere koyan Abdülhamit, yeni Alman ilgisini hoşnutlukla karşıladı. Abdülhamit, genç Alman imparator ve imparatoriçesi İstanbul'a ilk ziyaretleri için geldiklerinde onları şatafatlı bir törenle karşıladı.

Zor bir görev olan Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleştirilmesinde askeri uzmanlara artık Alman mühendis ve bilim insanları da katılmıştı. Almanya'nın imparatorluğun modernleşmesine başlıca katkısı Basra'dan Basra Körfezi'ndeki Kuveyt'e kadar uzanacağını umarak Anadolu Bağ-

dat arasındaki demiryolunu inşa etmesi oldu. Artık "en değerli işçisini gözden çıkaran" ve Bismarck'ın hizmetlerinden vazgeçen Almanya imparatoru 1898 yılında İstanbul'a daha büyük bir önem taşıyan ikinci ziyaretini yaptı. İmparator bu ziyaretinde Türkiye'den imparatorluğun Arap eyaletlerine geçti. Almanya İmparatoru Kutsal Kent'in duvarlarının dışında diz çöküp dua ettikten sonra Kudüs'e kuşku uyandıran bir haçlı şövalyesi kıyafetiyle girdi. Ama Şam'a gittiğinde Selahattin Eyyubi'nin mezarının önünde yaptığı unutulmaz konuşmasında sultan/halifenin 300 milyon tebaasının korunmasında Almanya'nın hiçbir çıkar gütmediğine yemin etti.

Böylelikle yirmi yıl sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasına ve parçalanmasına yol açacak olan Osmanlı-Alman ittifakının temelleri atılmış oldu. Abdülhamit'in gerçekte imparatorluğunun çok uzağında kalan Arap Asya sömürgelerini Britanyalıların ve Fransızların yayılmacı tutkularından korumaya yardım edecek bir müttefik olarak Almanya'ya sarılması tamamen anlaşılırdı. Fas hiçbir zaman Osmanlı'nın olmamıştı, 1830'larda Cezayir ve 1881'de Tunus Fransa'ya kaybedilmişti. Türk valiler halen ıssız Libya vilayetlerini yönetmekteyseler de, Mısır kısmen rastlantı kısmen beceriksizlik nedeniyle Britanya'nın daimi denetimi altına girmişti.

5
Britanya Mısır'da, 1882-1914

Avrupa'nın ve Osmanlı'nın ortaklaşa kurdukları baskı, 1841 yılında Mısır valisi Mehmet Ali'yi Sudan'ı elde etmesi dışında bütün imparatorluk hayallerinden vazgeçmeye mecbur etti. Ama Mehmet Ali her şeye rağmen haleflerine stratejik konumu nedeniyle Doğu Akdeniz'de kayda değer bir önemi olan, yarı bağımsız, sağlam bir devlet bıraktı. Öte yandan Mehmet Ali'nin halefleri sonunda başa çıkılamaz hale gelen devasa sorunlar da miras aldılar.

Bu sorunlardan bazıları, Osmanlı sultanının sorunlarına çok benzemekteydi. Mehmet Ali'nin tekeller sisteminin yürürlükten kaldırılması ve Mısır'ın Avrupa ticaretine ve girişimine açılması (bir yüzyıldan uzun bir süre sonra Cumhurbaşkanı Sedat'ın uygulamaya koyduğu *infitah* yani açık kapı politikasının bir eşi) yalnızca devlet gelirinin başlıca kaynaklarını ortadan kaldırmadı, aynı zamanda Mısırlı yöneticilerin ülkenin iktisadi gelişimini denetlemelerini olanaksızlaştırdı. Mısır'ın bir sanayi devleti haline gelmesi artık söz konusu değildi.

Bununla birlikte Mısır'ın Türkiye'den önemli farklılıkları da vardı. 1841 tarihli Londra Antlaşması gereği asker sayısını 18.000'ne indirmek zorunda kalan Mısır, ülkenin kanını

emen yüksek askeri harcamalardan kurtulmuştu. Ama bu aynı zamanda Osmanlı sultanı bir Avrupa devletinin işgaline karşı koruma önermeye istekli ya da muktedir olmamasına rağmen, Mısır'ın artık önemli bir askeri güce sahip olmadığı anlamına gelmekteydi.

Mısır'ın açık kapı siyaseti, Türkiye'de yaşanandan daha yoğun ve kapsamlı bir iktisadi gelişmeyi teşvik etti. Mısır'ın yüzölçümü Fransa ve İspanya büyüklüğünde olsa da, bu alanın ancak yüzde üçü iskân edilmişti ve nüfusu bugününkinin onda birinden bile azdı. Mısır'da iyi bir ulaşım sistemi ve modern bir altyapının kurulması görece daha kolay oldu; Nil Vadisi ve Deltasının çok büyük olmasa da, çok verimli olan toprakları 1870'lerden itibaren en önemlisi pamuk olmak üzere değerli ihracat ürünleri verdi.

Ama ne yazık ki bu gelişmenin Mısır halkının büyük bir bölümünün durumunun iyileşmesine iki nedenden ötürü çok az faydası oldu. Birinci neden, yeni gelişmeden önemli oranda sorumlu olan yabancı girişimcilerin Mısır'ın gelirlerine çok az katkıda bulunmasıydı: Kapitülasyonların koruması altındaki yabancılar neredeyse hiç vergi ödememekteydi. İkinci olarak, mülkiyet haklarının tanınması eğilimi, Osmanlı Türkiye'sindekinden daha ileri düzeyde olmasına karşın, bunun en açık sonucu daha fazla toprağın Türk-Çerkez yönetici sınıfının ve özellikle de Mehmet Ali ailesinin sayısız üyesinin sahibi olduğu büyük mülklerde toplanması oldu. Aynı zamanda birçok küçük çiftçi –*fellah*– ailelerinin nesiller boyu ektiği topraklar üzerindeki denetimlerini fiilen kaybetti. *Kırbaç* artık köylüleri İbrahim Paşa'nın ordusuna katılmaya mecbur etmek için kullanılmıyordu belki ama topraksız köylülerin emeğine el koymakta kullanılmaktaydı.

Mehmet Ali'nin halefi Abbas (1844-1854), büyük babasının Fransız danışmanlarını kovan, okulları memnuniyetle ka-

patan ve bayındırlık hizmetlerini durduran, hayata küsmüş bir tutucuydu. Genelde bir yabancı düşmanı olan Abbas, garip biçimde İngiliz hayranıydı ve James Stephenson'un 1850-1851 yıllarında Afrika ve Asya'nın ilk demiryolu olan Kahire-İskenderiye demiryolunu inşa etmesine izin verdi. Abbas (büyük bir olasılıkla, uygunsuz aşk ilişkilerinden ötürü sürgüne yolladığı halası Prenses Zöhre'nin talimatıyla hareket eden) iki ev kölesi tarafından öldürülünce onun yerini ondan çok farklı bir kişiliğe sahip olan, hayat dolu, Fransız hayranı amcası Sait (1854-1863) aldı. Sait –yeni kanalların kazılmasını, bentlerin tamir edilmesini ve hem demiryollarının hem de Nil üzerindeki gemi taşımacılığını yaygınlaştırılmasını içeren– çok masraflı yeni bir bayındırlık programı başlattı. Sait, Londralı Fruhling and Goscheh'den yüzde 8 faizle borç alarak örnek oluşturdu. Konsoloslukları tarafından desteklenen ve kapitülasyonların koruduğu Avrupalı girişimciler, Mısır siyasi yönetiminden pahalı ve tek yönlü imtiyazlar kopardıklarından, Mısır'ın borcu tehlikeli biçimde arttı.

Mısır'ın kaderini belirleyen bir karar, o zamana kadar yaşanan savurganlığı bile aştı. Sait'in gençliğinde en yakın Avrupalı arkadaşlarından biri, Fransa siyasi temsilcisinin oğlu genç mühendis Ferdinand de Lesseps'ti. Süveyş kıstağı boyunca Akdeniz'den Kızıl Deniz'e kanal açma tasarısı de Lesseps'in ilgisini çekti. Bu, yeni bir düşünce değildi. Napoléon bu kanalı Fransa'nın Kızıl Deniz'in denetimini ele geçirmesi için yapmak istemiş, ama mühendisleri Napoléon'a Akdeniz ile Kızıl Deniz arasındaki seviye farkından dolayı bunun olanaksız olduğunu söylemişlerdi. Napoléon'un mühendislerinin savı 1830'larda bir İngiliz mühendis tarafından yanlışlanınca, Mehmet Ali ve Fransız danışmanları tasarıyı desteklediler. Palmerston kanal tasarısına –özellikle de kanal Fransız mühendisler tarafından inşa edilecekse– son derece karşıydı.

İngiliz çıkarları kanalın denetiminin ele geçirilmesini kaçınılmaz kılacak ve bu Mısır'ın işgal edilmesi anlamına gelecekti. Palmerston bunu pek güzel belirtiyordu:

> Kuzey İngiltere'de mülkü ve güneyde konutu olan akıllı bir insan nasıl yol üzerinde bulunan hanlara sahip olmayı istemiyorsa, biz de Mısır'ı öyle istemiyoruz. Bu insan en fazla, hanların bakımlı olmasını, bunlara daima gidebilmeyi ve gittiğinde de kendisine koyun pirzolası ve yeni atlar tedarik edilmesini isteyebilir.

Britanya Doğu'ya giden yolu Kahire-İskenderiye demiryolunu Süveyş'e uzatarak açmayı tercih etti.

Sait'in tahta çıkar çıkmaz yaptığı ilk icraat, Lesseps'le bir kanal imtiyaz sözleşmesi imzalamak oldu. Sözleşmenin maddeleri Mısır'ın fazlasıyla aleyhineydi: Mısır yılda 20.000 ücretsiz işçi sağlamak, inşaatla ilgili bütün ek işlerin bedelini ödemek ve toprak üzerindeki haklarını her iki kanal bankasına devretmek zorundaydı. Ayrıca Süveyş Kanalı Şirketi'nin satışa sunulan hisselerinin yarısına yakını satılmayınca, de Lesseps, Sait'i hisseleri alması gerektiğine ikna etti.

Britanya, Süveyş kanalı tasarısına hâlâ karşıydı ve durdurulması için Osmanlı sultanı üzerindeki etkisini kullanmaya çalıştı. Ama Sait yeteri kadar bağımsızdı ve ayrıca Lesseps II. Napoléon'un hararetli desteğine sahipti. Kanal inşaatı Nisan 1959'da başladı. Sait ölüp de yerini İbrahim Paşa'nın oğlu İsmail genel vali olarak aldığında kanalın yarısı tamamlanmıştı. İsmail, hırslı, zeki ve girişimci bir insan olmasına karşın, başarısızlıkları Mısır'ın bağımsızlık hayallerini yok etti. Kanalın inşası sürdürüldü ve İsmail'in imparatoriçe Eugénie ve diğer Avrupalı kraliyet ailelerinin üyelerini resmi açılış için gösterişli bir biçimde ağırladığı 1869 yılında tamamlandı.

Kanalın Mısır'a maliyeti devasaydı. Sultan, Britanya'nın teşvikiyle imtiyaz sözleşmesini reddetme hakkını kullandı. Her ne kadar Lesseps sultanı ihtilafa hakemlik etmesi için III. Napoléon'a başvurmaya ikna ettiyse de, Fransız imparatorunun Süveyş Kanalı'nın statüsünü nihai olarak belirlemeyi hedefleyen kararı, Mısır'ın sırtına taşınması olanaksız bir yük bindirdi. İsmail, şirketin ilk sözleşmede geçen toprak, denizcilik ve angarya haklarını iptal ettiği için şirkete 130 milyon frank gibi yüksek bir meblağ ödemek zorunda kaldı. Sultan imtiyaz sözleşmesini onaylayan fermanı yayımladıysa da, Mısır hızla iflasa doğru sürükleniyordu.

Süveyş Kanalı Mısır'ın en önemli tek gideriydi, ama daha fazlası da vardı. İsmail'in hükümdarlığı sırasında kanalın 3.240 km kadarı kazılmış, demiryollarının uzunluğu 495 km'den 2.133 km'ye çıkarılmıştı. Telgraf hatları, köprüler, limanlar ve fenerler, Mısır'a çağdaşlaşan bir on dokuzuncu yüzyıl devletinin altyapısını kazandırmıştı. İsmail bugün hâlâ hatırlanan bir açıklamasında "Ülkem artık Afrika'nın değil Avrupa'nın parçası" iddiasında bulunmuştu. Hatta *Times* muhabiri 1876 yılında "Mısır ilerlemenin olağanüstü bir örneğidir. Diğer ülkelerin beş yüzyılda başarabildiğini yalnızca yetmiş yılda başardı," diye yazdığında İsmail'le aynı düşüncedeydi. Ekilebilen arazi yaklaşık yüzde on beş arttı ve 1862-1879 yılları arasında ihracat ve ithalat miktarı yaklaşık üç kat arttı.

Görünüşteki bu refah, kötü sonu getiren iki zayıflığı barındırmaktaydı. Birincisi, Mısır'ın büyük ölçüde tek bir ürünün –pamuk– ihracatına bağlı olmasıydı. Sanayi ürünleri çoğunlukla ithal edilmekteydi. Türkiye gibi Mısır da Amerikan İç Savaşı'nın güney eyaletlerindeki pamuk üretimini olumsuz etkilemesinden yararlandı. Pamuk ihracatındaki büyük artış, İsmail'i daha müsrif davranmaya ittiyse de, bir anda hız

kesti. Mısır'ın ikinci zayıflığı, görünüşteki bu refahın arkasında yükselen borç dağıydı. İsmail kanal imtiyaz sözleşmesinin imzalanmasını izleyen beş yıl içinde sözde yüzde 7 ile 12 arasında değişen faizlerle 25 milyon pound borçlandıysa da, gerçekte faiz yüzdeleri 12 ile 26 arasını bulmaktaydı. İsmail'in sorunlarından biri de, bağımsız bir egemen değil, sultanın atadığı genel vali olmasından dolayı hukuken devlet gelirini güvence gösteremediğinden geçerli olandan daha yüksek faizlerle borç alabilmesiydi. İsmail 1867 yılında sultandan hem hıdiv unvanını ve sıfatını hem de veraset kanununu Mısır hıdivliğinin eskiden olduğu gibi Mehmet Ali sülalesinin yaşayan en yaşlı üyesine değil doğrudan kendi soyundan gelenlere geçmesini sağlayacak biçimde değiştirme hakkını aldı. İsmail 1873 yılında fiilen onu sultana başvurmadan borç alma ve imtiyazları güvenceye alma hakkına sahip bağımsız bir egemen kılan imparatorluk fermanını aldı. Bütün bunlar, ancak büyük rüşvetler aracılığıyla başarıldıysa da, bu, daha önce valinin kişisel yükümlülüğünde olan şeylerin artık genel olarak Mısır'ın ve sonuç olarak uzun süredir cefa çeken *fellah*ların yükümlülüğü haline geldiğini ifade etmekteydi.

1875 yılı itibariyle İsmail'in borçları öylesine artmıştı ki, Süveyş Kanalı hisselerinin yüzde 44'ünü Britanya hükümetine 4 milyon pound gibi az bir para karşılığında satmak zorunda kaldı. Kanalın yapılmasına karşı çıkarken Palmerston'a destek veren Britanya Başbakanı Disraeli kanal hisselerini almak için Londra Rothscild Bankası aracılığıyla kredi aldı. Liberal muhalefetin lideri Gladstone hisse alımını Britanya'yı Mısır'ın içişlerine doğrudan dahil eden "tehlikeli bir adım" olarak gördü. Doğal olarak Fransızlar çok kızgındılar.

Kanal hisselerini satmak İsmail'i ve Mısır'ı iflastan kurtarmaya yetmedi. Dahası Osmanlı İmparatorluğu'nun mali çöküşü an meselesiydi ve bu durum, görece bağımsız olmasına

karşın, Mısır'ın uluslararası piyasadaki itibarını çok olumsuz etkilemekteydi. Aslında Mısır'ın Nisan 1876 tarihli resmi iflas ilanını, yalnızca birkaç ay sonra olmak üzere Türkiye'ninki izledi.

İflas ilanının Türkiye için doğurduğu sonuçların benzer, ama çok daha ağırları Mısır için de geçerliydi. Britanya hükümeti, Türkiye ve borcunu ödemeyen diğer ülkelerle ilgili olarak kendisini bono sahiplerine moral destek vermekle sınırlayıp doğrudan karışmayı reddetti, ama Hindistan yolunu açtığından Mısır'ın durumu farklıydı. Palmerston'un önceden görmüş olduğu gibi, Mısır'ın yönetilme biçimi Britanya İmparatorluğu için hayati önem taşır hale gelmişti.

İsmail Britanya'dan yardım talep ettiğinde, Britanya hükümeti bir bakanın başkanlık ettiği üst düzey bir heyet gönderdi. Bono sahiplerinin ve Britanya kamuoyunun isteği, Britanya'nın Mısır üzerinde mali bir denetim kurması yönündeydi. Ama Fransızlar Britanya'nın Mısır'ın içişlerine dışarıdan müdahaleyi tekeline alma hamlesi karşısında tamamen hazırlıksız değildiler ve Mısır'a kendi mali heyetlerini gönderdiler. Britanya ve Fransa kendi bono sahibi vatandaşlarının lehine çözümler önerdiler ve diplomatik bir kavganın ardından Kamu Borçları İdaresi'nin (ya da *Caisse de la Dette*) kurulmasında anlaştılar. Kamu Borçları İdaresi aracılığıyla Mısır'ın bütün borçlarının vadesi, devlet gelirlerinin yaklaşık üçte ikisini yutan yüzde 7 sabit geri ödemeyle uzatılacaktı. Britanya ve Fransız hükümetleri Kamu Borçları İdaresi'nde bir genel yönetici-denetçi tarafından temsil edildi. Böylece Mısır'da ortak Britanya-Fransız egemenliği başladı. Britanya'nın Kamu Borçları İdaresi'ndeki temsilcisi, Hindistan Valisi'nin eski sekreteri Albay Evelyn Baring, Britanya'nın Mısır'la gelecek nesildeki özel ilişkisinin niteliğini belirledi.

Genel denetçiler kendilerini kanıtlamak için kolları sıvadılar ve Mısır borçlarını çeşitli ek vergiler koyarak topladığı paralarla ödemeye başladı. Ama Mısır'daki Britanyalı ve Fransız memurlar halk üzerindeki yükün katlanılmaz bir hale geldiğini fark ettiler. Nil'in beklendiği kadar çok taşmaması ve tarlaları pamuk haşeresinin istila etmesi *fellahların* sıkıntılarını daha da arttırdı. Hatta *kırbacın* bol bol kullanılması bile onlardan daha fazla vergi alınmasını sağlamadı. Genel denetçiler hıdivin mali yönetimini incelemek için uluslararası bir soruşturma komisyonu gerektiğine karar verdiler. Hıdiv istemese de komisyonu kabul etti. Bekleneceği gibi, komisyon Mısır'ın sorunlarının kaynağının hıdivin sınırsız otoritesi olduğu ve bir kısım yetkilerini "sorumlu bakanlar"a devretmesi gerektiği sonucuna vardı. Mısır'ın artık Avrupa'nın parçası olduğu görüşüne içten inanan İsmail, komisyonla aynı düşüncedeydi. İsmail, Ermeni Nubar Paşa'nın başbakan, bir Britanyalının maliye ve bir Fransız'ın bayındırlık bakanı olduğu bir kabine atadı.

Ne var ki, İsmail'in gerçekte meşruti kral olmaya niyeti yoktu. "Avrupalı" hükümet, Mısır'ın mali durumunun kaçınılmaz kıldığı sevimsiz önlemler alınca, İsmail hükümetle sorumluluğu paylaşmayı reddetti. İsmail, on sekiz aydır maaş alamayan memurların ayaklanmasını sert biçimde bastırarak ve ardından Nubar Paşa'yı kamu düzenini koruyamadığı gerekçesiyle azlederek otoritesini sergiledi. Fransa ve Britanya halkları bono sahiplerine çok sıcak bakmadığı için Fransa ve Britanya hükümetleri doğrudan askeri müdahaleye hazır değildiler ve boş yere İsmail'i meşruti yönetimi sürdürmeye ikna edeceklerini umdular. Subaylar, paşalar ve *ulema*dan oluşan bir koalisyon, kısmen İsmail'in kışkırtmasıyla, Mısır'ın kendi kendisini yönetebileceğini kanıtlamaya kararlı Mısır ulusal partisine benzeyen bir şey oluşturdu. Hıdiv ile temsili

kurumların bir biçimi arasında makul bir denge kurulabilirdi. İsmail kurnazca yeni başbakanı olarak önemli bir meşrutiyetçi olan Şerif Paşa'yı seçti.

Müdahale hiç beklenmeyen bir yerden geldi. Almanya ve Avusturya, Şerif Paşa hükümetinin Alman ve Avusturyalı bono sahiplerine olan kısa vadeli borç yükünü karşılamak için aldıkları önemleri beğenmediler. Almanya ve Avusturya artık İsmail'den bezmiş olan Britanya ve Fransa'yı İsmail'in gitmesi gerektiğine ikna ettiler ve hepsi birlikte Sultan Abdülhamit'e İsmail'i oğlu Tevfik lehine tahtan çekilmeye zorlamak üzere kalan yetkilerini kullanması için baskı yaptılar. İsmail sürgüne yelken açtı. Arkasında onu savunan birkaç kişi bıraktı. Yönetiminin yol açtığı felaketlerden ötürü İsmail'in gerçek başarıları unutulmuştu: İsmail Mısır'ın bağımsızlığını pekiştirdikten sonra müsrifliğiyle onu mahvetmişti.

Genç hıdiv İsmail'in cesareti ve kararlığından yoksun olmasına karşın, herhangi bir liberal anayasayı kabul etme niyetinde değildi. Ne var ki, Mısır'daki siyasi ortamı denetim altına almak kolay değildi. Gelişen milliyetçi akım, ayrı ve bağdaşmaları zor olan çeşitli öğelerden oluşuyorduysa da artık güçlenmişti çünkü bu öğeler yabancıların egemenliğinin tehlikelerine ve keyfi yönetime karşı geçici bir ittifak oluşturuyordu.

Hareketin ideolojik kolu, Cemalletin Afgani'nin yandaşı olan siyasi-dini reformculardan oluşmaktaydı. Ailesi üzerine çok az şey bilinen İranlı Afgani, on dokuzuncu yüzyılda İslam'ın düşünsel yapısını derinden etkileyen kişilerden biriydi. Afgani, İslam'ın gerçek ilkelerinin yeniden yürürlüğe konmasına ihtiyaç olduğunu vaaz ettiyse de, Hıristiyan Avrupa'nın müdahalesine karşı bir savunma olarak milli ve İslamcı birliğe ihtiyaç olduğunu da söyledi. Bununla birlikte Afgani, Osmanlı'nın halifeliğine inanmadı ve onun iktidarına

karşı çıktı. Meşruti siyasi yönetimi destekledi. 1871 yılında Türkiye'den sürülmesi ve İsmail'in ona hoşgörü gösterdiği Mısır'a gitmesi hiç de şaşırtıcı değildi. Tevfik tahtan çıkışından hemen sonra –neredeyse kesinlikle Britanya-Fransa ikili denetiminin cesaretlendirmesiyle– Afgani'yi sınır dışı ettiyse de, Afgani'nin etkisi kalıcı oldu. Afgani daha sonra gizli bir dernek kurup İslam'da reforma odaklanmış bir dergi çıkardığı Paris'te yaşadı.

Milliyetçi akımdaki ikinci kol, anayasal reformu destekleyen paşalar, *ulema* ve halkın ileri gelenlerinden oluşmaktaydı. Bunların çoğu kendilerini belirli ölçülerde Mısırla ve halkının amaçlarıyla özdeşleştiren Türk-Çerkezlerdi. Ama bunlar aynı zamanda köktencilik ya da halk ayaklanması hayaletlerinden korkan zengin mülk sahipleriydi.

Ulusal partinin içindeki üçüncü kanadı (Türk-Çerkezlerin aksine) Mısır kökenli, yani *fellah* subaylar oluşturmaktaydı. İsmail, en yüksek askeri kademelerin tamamını ellerinde tutan, Mısırlı olmayan subayları açıkça desteklediğinden *fellah* subaylar huzursuzdular. *Fellah* subaylar Aşağı Mısır'dan küçük bir çiftçi ailesinin oğlu olan Albay Ahmed Arabi'de bir lider buldular. Arabi, iyi eğitim almamış olmasına karşın, Dördüncü Alay'ın komutanlığına yükselmeyi başarmıştı. Cesur ve ağır başlı olan Arabi, çok zeki ve azimli olmamasına rağmen Mısır halkının sevgisini kazandı, çünkü o Mısır halkıyla bağını koparmamış ve onun sıkıntılarını onun anlayabileceği sözcüklerle ifade etmişti.

Sevilmeyen ve aşırı tutucu Çerkez savaş bakanı Osman Rıfkı, Albay Arabi ve meslektaşlarını tutuklayıp askeri mahkemede ayaklanma suçuyla yargılamaya kalkıştı. Ama Arabi başkentte anahtar konumda olan alayların desteğine sahip olduğu için Osman Rıfkı'nın manevrası başarısızlıkla sonuç-

landı. Hükümet taviz vermek ve Rıfkı'yı görevinden almak zorunda kaldı.

Arabi ve arkadaşları, artan halk desteğini arkasına alan bir hareketin doğal liderleri haline gelmişlerdi. *Times* 12 Eylül 1881 tarihinde şöyle yazdı: "Ordunun Mısır'ın şu anda sahip olduğu tek yerel kurum olduğunu unutmamalıyız. Bütün diğer kurumlar Fransa ve Britanya'nın temsilcileri tarafından istila edildi, denetim altına alındı ve dönüştürüldü."

Sorun hâlâ barışçıl yollardan çözülebilirdi. Ne Arabi ne de Afgani'nin müridi İslam reformcusu Şeyh Muhammed Abduh gibileri, ateşli devrimcilerdi. Nitekim milliyetçi hareket içinde yer alan toprak sahipleri daha da az devrimciydiler. Emperyalizm karşıtlığıyla ünlü William Gladstone'un başkanlığındaki Britanya hükümeti, müdahale etmekte isteksizdi. Mısır'daki Britanya temsilcileri, ülke halkının duygularının gerçek doğası hakkında tam anlamıyla bilgi sahibi olsalar da, hıdiv kararlı ama öğütleri uyarınca akıllı ve soğukkanlı hareket ederse durumun düzeltilebileceğine inanmaktaydılar. Ne yazık ki, Tevfik bunun için gayet yetersizdi. Tevfik, Arabi'nin Mısır ordusunun büyültülmesi, Mısır'da çalışan Avrupalıların sayısının ve maaşlarının azaltılması gibi taleplerine yakınlık gösterse de, gerçek amacı bu isyancı albaydan kurtulmaktı. Hatta Tevfik, Arabi'nin Britanya'nın onayıyla bir Arap İmparatorluğu kurmayı amaçladığını söylemesi için Sultan Abdülhamit'e bir temsilci gönderdi. Ama Abdülhamit ayak oyunlarında Tevfik'ten çok daha ustaydı. Abdülhamit Arabi'ye sadakatinden memnun olduğunu söyledi ve ona Mısır'ın kısa bir süre önce Fransa tarafından istila edilen Tunus'la aynı kaderi paylaşmaması için her ne pahasına olursa olsun onu istiladan korumasını buyurdu.

Aslında Gladstone hükümeti hıdive yetkisini geri iade etme sorumluluğunu sultanın üstlenmesini tercih ederdi. Ama

Gladstone aynı zamanda Bismarck'm Avrupa'ya yönelik büyüyen ihtirasları nedeniyle Fransa'yla yakın bir *itilaf* sürdürme politikasından yanaydı ve Abdülhamit'in Mısır aracılığıyla Tunus'taki varlığını tehlikeye düşürecek pan-İslamcı bir direniş tasarlıyor olabileceğinden tedirgin olan Fransa, her türlü Türk müdahalesine karşıydı. Bununla beraber, Fransa'da hükümetin düştüğü ve onun yerini Fransa'nın 1871 tarihli Prusya direnişinin katmerli milliyetçi kahramanı Gambetta'nın liderliğindeki yeni bir hükümetin aldığı Aralık 1881'de Britanya halen müdahaleye gerek kalmayacağını umuyordu. Gambetta sert bir tepki verilmesinde ısrar etti ve Britanya'nın uyuşuk Dışişleri Bakanı Lord Granville'i Mısır'daki Britanya ve Fransa başkonsolosluklarına Britanya-Fransa Ortak Muhtırası'nı göndermeye zorladı. Bu tehditkâr muhtıra esasmda eski duruma geri dönülmesini ve hıdivin "sultanın fermanlarıyla bildirdiği ve Fransa ve Britanya hükümetlerinin Fransa ve Büyük Britanya'nın eşit derecelerde ilgilendiği Mısır'da şimdi ve gelecekte sağlıklı düzenin ve refahın gelişmesini güvence altına almak için resmen onayladığı kurallar uyarınca" tahta kalmasını talep etti.

Bu zorbalığın sonuçları tahmin edilebilirdi. Mısır'da milli duygular daha da yükseldi. Arabi savaş için devlet müsteşarlığına atandı ve yarı meclis (*heyet-i ayan*) Britanyalı-Fransız denetçilerin elinde olan Mısır bütçesi üzerinde denetim talep etti. Gambetta yalnızca iki ay sonra iktidardan düştü ve yerini daha ılımlı De Freycinet aldıysa da olan olmuştu.

Mısır ordusu, artık ulusa hükmetmekte ve halk yığını da onu coşkuyla desteklemekteydi. *Fellahlar* safça bundan böyle Mısır'ın Mısırlılar tarafından yönetileceğini ve artık vergiler için baskı görmeyeceklerini umdular. Kimi seçkinler bu duyguları paylaşsalar da, birçoğu toplumsal ayaklanma tehlikesinden huzursuz olduğundan destekleri çok sağlam değildi.

Sinirli ve alıngan hıdiv Arabi'ye karşı ayak oyunlarını sürdürdüyse de, ona açıkça meydan okumaya cesaret edemedi ve Sultan Abdülhamit her iki tarafa da onları desteklediği izlenimi verme siyasetini sürdürdü.

Mısır'da milliyetçi duygular yükseldikçe, Britanya ve Fransız hükümetlerinin ve onların Mısır'daki temsilcilerinin milliyetçi duyguları da yükseldi. Daha sonra böyle bir durum söz konusu olmamasına rağmen Mısır'ın anarşiye sürüklendiği rapor edildi. Oysa Mısırlılar kaos içinde değil, yalnızca heyecanlıydılar. İrlanda'daki ayaklanmaya varan durumla meşgul olan Britanya kabine üyeleri kendilerini, Mısır'ın yerli halkının kendi kendisini yönetemeyeceğine –yalnızca Osmanlı Türkleri doğal bir yönetici ırk olarak düşünülmekteydi– ve Britanya'nın hayati çıkarlarının tehlikede olduğuna inandırmışlardı. Hatta –emperyalizm ve ünlü Türk karşıtı– Gladstone bile bu görüşü benimsemişti. Gladstone daha sonra Avam Kamarası'na "Bu ülkede bile askeri partinin en sevilen parti olduğuna, Mısır'ın özgürlükleri için mücadele ettiğine iyi niyetle inanılmakta ama bu görüşü destekleyen en ufak bir kanıt bulunmamaktadır," diye seslendi. Utanmazca söylediği bu yalan, Gladstone'un vicdanını susturma çabasının bir ürünüydü.

Britanya-Fransa denetimi altında Türk müdahalesinden hâlâ umutlu olan Britanya ve Fransa, İskenderiye açıklarına ortak bir deniz gücü gönderdiler. Çok geçmeden panikleyenlerin bütün korkularını doğrular gibi görünen bir olay gerçekleşti: İskenderiye'deki ayaklanmada 50'si Avrupalı olmak üzere birkaç yüz kişi ya öldürüldü ya da yaralandı. Müslüman şeyhlerin nutukları milliyetçi duyguları kışkırttığı ve ülkedeki Avrupalıların Avrupa'nın Mısır'ı istila etmesini beklediklerinden kuşkulanıldığı için Avrupalılar ile Mısırlılar arasındaki ilişki çok kötü bir durumda olmasına rağmen, Avru-

palı memurların anında iddia ettiği gibi, ayaklanmanın ordu tarafından başlatılmış olması büyük ölçüde olasılık dışıydı çünkü ayaklanma Avrupa'ya işgal için gerekçe sağlardı. Aslında ayaklanma bir ağız dalaşıyla başlayıp yayıldıysa da, Britanya-Fransa birliğinin mevcudiyeti durumu daha vahim hale getirdi. Müdahalecilerin eyleminin kendi içinde bir gerekçesi vardı. Korkuya kapılan binlerce Avrupalı İskenderiye'yi terk etti.

Britanya hükümetinin tutumu artık Fransız hükümetininkinden daha sertti. Fransa Başbakanı de Freycinet, Britanya'nın dışarıdan müdahale tehlikesine karşı Süveyş Kanalı'nı koruma önerisini reddettiğinde İngilizler de Freycinet'in Arabi'yle gizli bir anlaşma yapmayı tasarladığından kuşkulandılar. De Freycinet Fransız filosunu geri çektiği 19 Temmuz 1882'de Britanya amirali Arabi'ye kentin çevresine inşa ettiği tahkimatları kaldırmadığı takdirde İskenderiye'yi topa tutacağı ültimatomunu verdi. Britanya ve Fransa'nın Mısır'ı birlikte işgal etmesi artık bir olasılık olmaktan çıkmıştı.

Hıdivin başkanlık ettiği ve sultanın temsilcisinin katıldığı bakanlar kurulu, ültimatomu reddetmemenin onursuzluk olacağı kararma vardı. Hem Tevfik hem de Abdülhamit, Arabi'nin direnip direnemeyeceğinden halen emin değildiler ve tüm yumurtalarını aynı sepete koymak istemediler. Britanya filosu İskenderiye'yi on saat topa tutarak kentin bütün hisarlarını ve önemli bir bölümünü yıktı. Arabi, alevler içindeki İskenderiye'den ayrılarak güçlerini tahliye etti.

Sultan Abdülhamit düzeni yeniden inşa etmek üzere Türk birliklerini göndermeyi sonunda kabul ettiyse de, Britanya büyükelçisiyle hangi koşullar altında müdahale edeceğinin pazarlığını yaparak işi yokuşa sürdü. Mısırlıların onu kâfire karşı bir koruyucu gibi görmelerini sağlamaktan hâlâ tam olarak umudunu kesmeyen Abdülhamit, Arabi'nin bir isyan-

cı olduğunu ilan edemedi. Ülkede halkın desteğine halen sahip olan Arabi, düzenin ve güvenin makul düzeyde sürmesini sağlıyordu.

Bu sırada Britanya'daki ruh hali giderek şovenleşti. Gladstone ve kabinenin bazı üyeleri sonuçlarından korktukları için halen istilaya karşıydılar. Fransa ve diğer Avrupa ülkeleri İskenderiye'nin top atışına tutulmasından mutlu olmadıysalar da, Britanya'nın Mısır'ı tek başına işgal etmesine tamamen karşıydılar. Sonuçta Britanya halkının desteklediği kabinedeki emperyalistler üstünlük sağladılar. Gladstone'un yurtdışı sefer kuvveti için ödenek isteği Avam Kamarası tarafından ezici bir çoğunlukla kabul edildi. Gladstone Arabi ve destekçilerinin halkın özgürlükleriyle ilgilenmeyen Hıristiyan karşıtı militaristler olduklarını iddia ederek seferi haklılaştırdı. Süveyş Kanalı'nın güven altında olmaması yalnızca bir belirtiydi; çünkü "hastalığın merkezi Mısır'ın içerisinde, onun rahatsızlık ve anarşi içindeki durumunda"ydı.

Arabi büyük bir askeri lider değildi ve –kısmen hâlâ Britanya'nın uzlaşacağına inandığından– Mısır savunmasına gereken yeterli insan gücünü sağlamakta yavaş kalmıştı. Ayrıca Arabi, Britanya'nın Süveyş Kanalı'nın tarafsızlığına saygı göstereceğine gerçekten inanıyordu ve yaşlı de Lesseps'in onun da aynı şeyi yapması yönündeki acil ricalarını kabul etti. Arabi doğu kanadını koruyamadı. Britanya savaş gemileri Port Said ve Süveyş'te belirdiler ve Kanal'ı kapattılar. Arabi'nin 10.000 düzenli askeri ve aceleyle askere alınmış *fellah* güruhu, Britanya'nın yurtdışı sefer gücünü oluşturan 30.000 askerinin dengi olamazdı. Arabi'nin güçleri 13 Eylül 1882 tarihli Tel El-Kebir savaşında baskına ve bozguna uğradılar. Britanya elli yedi ölü ve yirmi iki kayıp verirken Mısır on bin kayıp verdi. Britanyalı komutan resmi savaş raporunda şöyle yazdı: "Britanya piyadesinin bu fırsata değin askeri tarihi-

mizin daha önceki herhangi bir döneminde bundan daha fazla öne çıkmadığına inanıyorum."

Britanya askerleri Kahire'yi işgal etti. Arabi ve arkadaşları teslim oldular ve hıdivin otoritesi boyun eğen kabinenin başkanı olarak resmen geri iade edildi. Tevfik, kısa ve öz bir kararnameyle Mısır ordusunun dağıtıldığını bildirdi. Ama artık eski duruma geri dönmek olanaklı değildi; bütün kusurlarına rağmen Arabi, başarısız girişimiyle Mısır'ı kalıcı biçimde değiştirmişti. Doğulu tebaa halk, ilk kez olmak üzere, Avrupalı güçlere rağmen kendine özgü bir meşruti temsil yönetimi kurmak için ayrıcalıklı azınlığın tahakkümünden kurtulmaya çalışmıştı. Mısır halkını takdir edenlerden biri olan General Gordon, "[Mısır halkı] yüzyıllarca yaşayacak; bir daha 'sizin itaatkâr hizmetkârınız' olmayacak" yorumunda bulundu.

Arabi'nin eski siyasi müttefiklerinin çoğunun hıdivin yanına geçmeleri, hıdivin artık Britanya'nın bir kuklası olduğu gerçeğini gizleyemezdi. Ulusal parti yıkılmıştı, ama hıdivin gerçek otoritesi de onunla birlikte elinden gitmişti. Hıdive bir isyancı olarak Arabi'yi mahkemeye çıkarmadan vurma izni bile verilmedi: Britanya albayın adil bir mahkemede yargılanması gerektiğinde ısrar etti ve Arabi'nin mahkeme masrafları liberal düşünceli Britanyalı sempatizanları tarafından karşılandı. (Arabi mahkemenin sonucunda sekiz yılını geçireceği Seylan'da sürgüne mahkûm edildi.)

Britanya şimdi bir ikilemle karşı karşıyaydı. Fransa ve Osmanlı, Britanya'nın Süveyş Kanalı'nı ve Yukarı Mısır'ın denetimini eline geçirmek istediğinden kuşkulandıysalar da, Britanya Mısır'ın ele geçirilip imparatorluğa dahil edilmesinin olanaksız olduğunu bilmekteydi. Bir kere böyle bir şey, küçük bir orduya sahip olan ve İrlanda sorunuyla başa çıkmaya çalışan Britanya hükümetinin neredeyse hiç hazırlıklı

olmadığı bir Avrupa savaşını kesinlikle başlatırdı. Tel El-Kebir savaşından bir ay sonra, Avam Kamarası'nda Gladstone'a Britanya'nın Mısır'ı süresiz işgale niyetli olup olmadığını sorulduğunda o "Kuşkusuz, dünyada yapmayacağımız şeylerden biri de budur," yanıtını verdi. Öte yandan kukla hıdivin yönetimi zorlukla ayakta durduğu ve hayati önem taşıyan Britanya çıkarları tehlike altında olduğu için Mısır'ın hemen boşaltılması da söz konusu olamazdı. Gladstone hükümeti, tecrübeli devlet adamı (eski Kanada genel valisi ve Hindistan'ın gelecekteki genel valisi) Lord Dufferin'i bir çözüm tavsiye etmesi için Kahire'ye gönderdi. Dufferin kesin bir biçimde "Mısırlıların kalıcı bir düşmanlık ve güvensizlik duymasına neden olacağından Nil Vadisi Londra'dan yönetilemez" sonucuna vardı. Dufferin hem sömürgelerde olduğu gibi doğrudan yönetimi hem de Hindistan'ın imparatorluk eyaletlerinde olduğu gibi Britanyalı bir genel vali aracılığıyla dolaylı yönetimi reddetti. Ama Dufferin'in iyi niyetli kendi çözümü çapraşıktı: Çözüm, Mısırlıları Britanya'nın bütün isteğinin onların "Britanya'nın dostluğunun sağlam koruması altında" kendilerini yönetmelerine yardım etmek olduğuna ikna etmekti.

Sonuçta Mısırlılar doğrudan ya da dolaylı yönetime değil, ama bu ikisinin özgün ve garip bir karışımına kavuştu. Mısır, Britanya İmparatorluğu'na dahil edilmedi, ama Britanya'nın imparatorluk sistemindeki en önemli bağlantı noktası haline geldi, bu durum İkinci Dünya Savaşı'na kadar sürdü. Britanya'nın Mısır üzerindeki iktidarı baskın olsa da, bu iktidar daima belli bir sınırlamayla uygulanmak zorundaydı. Bir kere Fransa'nın başını çektiği diğer Avrupa devletleri, Britanya'nın Nil'i ve Süveyş Kanalı'nı denetimi altında tutmasını ve önemli haklara sahip olmasını içten içe kıskanıyorlardı. Britanya-Fransa ikili denetiminin feshedilmesine karşın, Ka-

mu Borçları İdaresi, kapitülasyonlar ve Kanal'ın uluslararası statüsü korundu.

Mısır ile Britanya arasındaki daha önce benzeri görülmemiş ilişkiyi yönetmesi için seçilen kişi, Mısır'da Kamu Borçları İdaresi'nde çalışmaya başladıktan sonra Hindistan'a giden, ama daha sonra Mısır'a yanıltıcı biçimde gösterişsiz olan Britanya temsilcisi ve genel danışmanı unvanıyla geri getirilen Evelyn Baring'di. Daha sonra Lord Cromer unvanını alan Baring sıra dışı makamına rağmen Britanya İmparatorluğu doruk noktasındayken, onun genel vali modeli haline geldi. Baring, dikkat çekmeyen kibrine rağmen, dürüst ve kendisini işine adamış biriydi. Baring –başta *fellahlar* olmak üzere– Mısırlılara yakınlık gösteriyor ama bunu daima bir patron edasıyla yapıyordu. Mısır'ın gerçek yöneticisi olduğu yirmi dört yıl boyunca kesinlikle Arapça öğrenmedi (bu işi doğulu sekterine bıraktı). Mısır halkının kendi kendini yönetebileceğine inanan Mısır milliyetçilerini hiç sevmedi. Londra üzerinde olağanüstü bir nüfuzu vardı; bir dizi Britanya dışişleri bakanı geldi geçti, ama Cromer olduğu yerde kaldı.

Cromer 1883 yılında Mısır'a vardığında, Britanyalı danışmanlarla birlikte –Britanya hükümetinin diğer Avrupa devletlerinin bütün müdahalelerine son verebilmesini sağlayan– Britanya birliklerinin geri çekilmesini olanaklı kılacak istikrarlı bir yönetim kurabileceğine inanmaktaydı. Ama Cromer çok geçmeden bu düşüncesinin hayata geçirilmesinin zor olduğunu fark etti. Dahası, Mısır güneyde ciddi bir askeri tehditle karşı karşıyaydı. Mehmet Ali'nin Sudan'daki sözde imparatorluğu –"Mehdi"– Muhammed bin Abdullah'ın siyasidini liderliğindeki bir ayaklanma tarafından yıkıldığı 1883 yılına kadar Sudan altmış yıl Türk-Mısır yönetimi altında kaldı. Mehdi'nin askerleri Mısır birliklerini ağır yenilgiye uğrattı ve Cromer'in Mısır'a henüz vardığı 1883 yılının ilkbaharın-

da, İngiliz subayların komutası altındaki Sudan-Mısır gücü Mehdi'nin askerleri tarafından tamamen yok edildi. Mısır tehdit altındaydı.

Gladstone hükümeti Mısır'da neler olup bittiğinin artık tamamen farkındaydı. Britanya yalnızca düzene istikrar getirmek değil, aynı zamanda bu istikrarı korumak zorundaydı. Sudan'ın mevcut güçlerle Mehdi'nin elinden geri alınması söz konusu olmadığından, Cromer'in onayıyla gönülsüz hıdive ve onun bakanlarına Sudan'ı boşaltma siyaseti dayatıldı. Buna karşın Cromer, hükümetin kalan dağınık Mısır garnizonlarının düzenli biçimde geri çekilmesine nezaret etmesi için tuhaf bir kişi olan General Gordon'u göndermesini onaylamadı. Britanya'da bu kararın arkasında büyük bir halk desteği vardı. İsmail döneminde köle ticaretini boş yere sınırlamaya çalıştığı Sudan'da genel valilik yapmasının yanı sıra imparatorluğun çeşitli yerlerinde de hizmet eden Gordon bir halk kahramanıydı. Cromer'in sözcükleriyle "şovenler ve hümanistler" Sudan siyasetini bir adım ileriye taşımak için birleşmişlerdi. Cromer'in kuşkulandığı gibi, Gordon atandığında Sudan'ı boşaltma siyasetini uygulamayıp Mehdi'yle anlaşma yapabileceğine ve ayaklanmasına son verebileceğine inanarak kuşatılmış Hartum'da kaldı. Mısır'dan yola çıkan yardımcı güçler Gordon'un yardımına zamanında yetişemedi. Hartum Ocak 1885'de Mehdi güçlerin eline geçti ve Gordon hükümet binasının merdivenlerinde mızrakla öldürüldü.

Mehdi kuşatma sırasında öldüyse de, Sudan General Kitchener'in komutası altındaki Britanya-Mısır ordusu tarafından yavaş ve acılı biçimde geri alınana değin on üç yıl Mehdi'nin ardılı Halife'nin yönetimi altında kaldı.

Sudan sorunu artık geçici olarak rafa kaldırılmıştı. Mehdi güçlerinin, korkulduğu gibi, Yukarı Mısır'a nüfuz etmeleri olanaksızdı. Mısır ordusunu yeniden düzenlemeye başlayan

Mısır'daki Britanya birlikleri ülkeyi savunabilirlerdi, ama bu birliklerin yakın zamanda geri çekilmesi söz konusu olamazdı. Buna karşın, soğukkanlı ve ihtiyatlı Tory Lord Salisbury'nin başkanlığını yaptığı Britanya hükümeti sultan ve Avrupa devletleriyle Britanya'nın Mısır'dan kendi çıkarlarını koruma altına almasını sağlayacak birkaç yıllık bir süre içinde çekilmesi konusunda bir anlaşmaya varmaya hazırdı. Salisbury, Sultan'la görüşmesi için İstanbul'a Sir Drummond Wolff'u temsilci olarak gönderdi. Wolff ve sultanın elçisi Britanya birliklerinin Mısır'dan "uygun bir süre içinde" çekilmesine izin veren bir anlaşma düzenlemek üzere Mısır'a gittiler. Ama Fransa ve Rusya'nın başını çektiği diğer devletler Salisbury'nin Britanya'nın her istediğinde Mısır'a geri dönme hakkına sahip olması gerektiğinde diretmesine sert biçimde karşı çıktılar. Sultan Abdülhamit bekleneceği gibi lafı dolandırdığından, Salisbury'nin tutumu sertleşti. Salisbury Avrupa'daki güç dengesinin korunmasına öncelik vermeyi sürdürse de, Afrika'yı bekleyen kapışmayı ve aynı zamanda hem Hindistan'ın giriş kapısı hem de Nil'in çıkış noktası olarak Mısır'ın önemini önceden görmüştü. Salisbury, Disraeli'den miras aldığı Doğu Akdeniz'e Rus tecavüzüne karşı en önemli engeli oluşturan Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalması gerektiği düşüncesini terk etmediyse de, Osmanlı İmparatorluğu'nu ölümcül bir hasta olarak görmeye ve onun vekili olarak Mısır'ı düşünmeye başladı.

Wolff ve Türk diplomatlar Mayıs 1887'de Mısır'ı tarafsız bölge ilan eden bir boşaltma antlaşması hazırladılar. Gelgelelim, Britanya-Türk Antlaşması'nın 5. maddesi "bölgede ya da dışında bir tehlikenin baş göstermesi durumunda" Britanya birliklerinin geri çekilmeyeceği şartını getirmekteydi. Abdülhamit bir ikilemle karşı karşıya kaldı. Anlaşmayı imzalarsa bu diğer devletlerin imparatorluğunu işgal etmeleri ve ayrıl-

madan yeniden girme hakkı talep etmeleri için bir örnek oluşturacaktı. Antlaşmayı imzalamayı reddederse de Mısır üzerindeki sözde hükümdarlığından da vazgeçmiş olacaktı. Abdülhamit, antlaşmayı reddetmeye karar verdi ve böylece İmparatorluğu Arap dünyasının en önemli parçasını kaybetti.

Cromer, sultanın kararından çok memnun oldu; Mısır ilişkilerinde dizginleri ele alıp ülkeyi yeniden borçlarını ödeyebilir hale getirebileceğini düşündü. Cromer emekliliğinde kendine özgü bir biçimde şunları yazıyordu: "Tarih, uygar bir Güç, pençesini barbar ya da yarı uygar durumdaki zayıf bir devlete bir kere geçirmişse bunu nadiren gevşettiğini göstermiştir." Britanya'nın yetmiş dört yıl süren Mısır işgali, ne tasarlanmış ne öngörülmüş, neredeyse bir rastlantı sonucunda gerçekleşmişti. Ne var ki, Britanya belirli aralıklarla geri çekilme niyetini dile getirdiyse de (bir hesaba göre çeşitli bakanlar bu yıllar boyunca geri çekilmenin hemen olacağını en az yetmiş iki kere bildirdi), Britanya giderek Mısır'ı elde bir gördü. Mısır, harita üzerinde kırmızıya boyanmadıysa da, bütün Britanyalı öğrenciler bir şekilde onu boyanmış gibi gördüler. Britanya'nın Asya ve Afrika'daki imparatorluğuna açılan kapının denetiminden vazgeçmesini beklemek hayalperestlik olurdu.

Bununla birlikte, Britanya'nın, gördüğümüz gibi, Mısır üzerindeki hâkimiyeti mutlak olmaktan uzaktı. Öncülüğünü Fransa'nm yaptığı Avrupa devletleri, Mısır'ın ilhakının savaşa yol açabileceğini açıkça söylediklerinden ilhak söz konusu değildi. Kamu Borçları İdaresi ve kapitülasyonlar, Mısır maliyesi üzerindeki uluslararası denetim aygıtları olarak kaldı. Bu, iki sömürgeci devlet Fransa ve Britanya'nın Afrika ve Asya'daki başlıca anlaşmazlıklarını çözen (ve aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı'nda Almanlara karşı Britanya-Fransa ittifakının yolunu hazırlayan) 1904 tarihli Britanya-Fransa Dost-

luk Antlaşması'ndan yirmi iki yıl önceydi. Antlaşma özelde (birkaç yıl sonra Fransa'nın Fas'ı işgal etmesinin yolunu hazırlayan) Britanya'nın Fas'taki haklarından ve çıkarlarından feragat etmesini sağlarken, aynı şekilde Fransa da Britanya işgaline zaman sınırlaması koymayarak Mısır'daki haklarından ve çıkarlarından feragat etti. Kamu Borçları İdaresi feshedilmedi ama yetkisi epeyce sınırlandı.

Bir başka büyük Britanya imparatorluk genel valisi Lord Milner, Britanya'nın Mısır'daki yönetimini –Cromer'in hıdiv ve üyelerinin hepsinin bakanlıklarında Britanyalı danışmalar bulunan kabinesinin sağladığı perdenin arkasından yönettiği bir sistem– "Örtülü Hamilik" diye adlandırdı. Cromer'in düşüncesine göre, başlıca iki ölçüt vardı: Kendisi siyasette önde gelen bir emperyalist, mali ve iktisadi konularda Gladston tarzında *laissez-faire* yanlısı bir liberaldi. Bereket versin, Mısır'da bu iki ideolojiyi birleştirmek kolaydı. Mısırlıların kendilerini yönetebilecekleri ya da bunun bir gün olabileceği Cromer'in aklının ucundan geçmiyordu. Cromer'in gözde sözlerinden biriyle söyleyecek olursak, "yönetici ırk"ın üstün Anglosakson örneğinin aksine Mısırlılar doğuştan "tabi ırk"tı. Türk aristokrasisi biraz olsun yönetme kabiliyetine sahip olsa da, onun üyeleri tamamen çürümüş ve yozlaşmıştı. Birçok meslektaşı gibi Cromer de baskı altındaki *fellah*lara yukardan bakan bir ilgi gösterdiyse de, kendi işlerini görmeleri için onlara eğitim olanağı sağlamayı anlamsız buldu; fellahların ileri düzeyde eğitimlerine harcanan para riskli bir yatırımdı. Cromer, üzüntüyle bunun olanaksız olduğunu fark etmesine karşın, hayatın her alanının Avrupalılaştırılmasından Mısırlıların yarar göreceğinden hiç kuşku duymadı.

Mısır'ın (Cromer'in Gladstoncu ilkelerine her bakımdan uyan) ileri derecede mali tutumluk gerektiren İsmail'in borçlarını ödeme yükümlüğü, gelirinin yarısından fazlasını emdi.

Hindistan deneyiminden destek alan Cromer, John Stuart Mill'in Gladstone'un da benimsediği, paranın üretici sınıfların ceplerinde "meyve vermesine" olanak tanımak için vergi olabildiğince düşük olmalıdır savına inanmaktaydı. Bu ilkeye bağlı olarak (halkın zorlukla ödeyebildiği) vergiler arttırılmadı. Ama bunun önemli bir istisnası vardı, serbest ticaret ilkesi uyarınca fiyatlarını ithal ürünlerin fiyatlarıyla eşitlemek için Mısır sanayisinin ürünlerine telafi edici vergiler konuldu. Bu vergiler Mısır tütün sanayisini adeta yok etti.

Ekonomi yavaş ve ıstıraplı bir biçimde toparlandı ve 1890'lardan itibaren Mısır bütçeleri küçük fazlalar verdi. Ekonominin toparlanmasının ana dayanak noktası, tarım ürünlerinin –özellikle pamuk, ama aynı zamanda hububat, fasulye ve pirinç– üretimindeki artıştı. Üretimdeki artışı –Cromer'in desteklemeye hazır olduğu türden bayındırlık işlerinden biri olan– sulama adamakıllı besledi. Hindistan'dan deneyimli olan İngiliz mühendisler, Mehmet Ali ve İsmail'in döneminde inşa edilen büyük Delta bentlerini ve kanallarını onarmaya ve sistemi büyütmeye girişti. Mühendislerin en parlak başarısı, Yukarı Mısır'daki Assuan kentinde yeni bir barajın inşa edilmesi oldu. 1902 yılında tamamlanan ve 1907-1912 yılları arasında yükseltilen baraj, Nil'in akışını taşkın mevsimi sonbahar ile yılın geri kalanı arasında eşit biçimde bölüştürerek büyük miktarda suyun boşa gitmesini engelledi.

Cromer ve danışmaları, vergileri istedikleri denli indiremedikleri için *fellah*ların durumunu angarya yerine ücretli emeği geçirerek ve *kırbaç* kullanılmasını yasaklayarak düzeltmeye çalıştılar. Britanya yönetiminin ilk on yılında bunlar aşama aşama başarıldı.

Mısır'ın eskisinden daha iyi yönetildiğinden kuşku yoktu. Hükümet kararları genelde uygulandı; etkin ve akla uygun olarak yozlaşmamış bir devlet hizmeti oluşturuldu. Gelişme-

nin ardındaki en güçlü etkenlerden biri, Britanya-Mısır yönetiminde çalışan Britanyalı memurların devlet yönetiminin etkin olması için şart olan istatistiksel bilgiyi toplamalarıydı. Bu bakımdan Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu'nda bir eşi yoktu.

Westminster'daki birkaç liberal ve radikal milletvekilinin yanı sıra her kış Mısır'a akın eden on binlerce turistin ifadelerinden etkilenen Britanya halkı, Mısırlıların Cromer'in onlar adına yaptıklarına müteşekkir olduğundan emindi. Mısırlıların tepkisi kaçınılmaz olarak daha çeşitli ve karmaşıktı. Hıdiv ve bakanları, içinden geldikleri Türk-Çerkez yönetici sınıfıyla birlikte, iktidarları iade edildiği ve köktenci bir milliyetçi ayaklanma engellendiği için mutluydular. Arabi ayaklanmasının yarattığı coşku yüzünden hayatları geçici olarak alt üst olan kişiler de onların bu mutluluğunu paylaşmaktaydı. Arabi'nin en önemli sivil destekçilerinden biri olan Şeyh Muhammed Abduh 1884 yılında sürgünden dönmesine izin verildiğinde Britanyalı işgalcilerle işbirliği yapmaya karar verdi. Yargıç olmayı kabul etti ve Mısır'da İslami eğitimin yenilenmesi ve modernleştirilmesi için çalışmaya başladı. Cromer, Şeyh Muhammed Abduh'dan hoşlanmasına ve ona saygı duymasına rağmen, onun üstlendiği işi gerçekleştirmenin imkânsız olduğunu düşündü.

Gelgelelim Mısır yönetici sınıfı, Britanya askerlerinin varlığını geçici olarak kabul etmesine karşın, 1882'den sonraki ilk Başbakan Nubar Paşa'nm "yönetimsel işgal" diye adlandırdığı şey karşısında tedirgin oldu. Nubar Paşa, Mısır sivil polis gücü üzerindeki denetimini muhafaza etmeye çalıştıysa da başarmadı. Nubar Paşa'nın ardından başbakan olan Riaz Paşa Avrupa'nın hukuk sistemi üzerindeki denetimini kaldırmakta aynı derecede başarısız oldu; yerel mahkemelere Avrupalı müfettişler atandı. Cromer bu konularda çok sertti.

Britanya işgalinden maddi çıkar sağlamış olsa bile özünde her Mısırlının Hıristiyan bir Avrupa devleti tarafından yönetilmeye kızdığı doğruydu. Bu kızgınlık, yıllar içerisinde kaçınılmaz olarak artacaktı.

Britanya işgalinin ilk yıllarında taşradaki huzursuzluk ve eşkıyalık eylemleri dikkate değer bir artış gösterdi. He iki gelişme de sağlam düzen tutkunu Cromer'i telaşlandırıp onun aklını karıştırdı. Huzursuzluk kısmen işgalin köklü bir reddi olsa da, aynı zamanda siyasi yönetimin atadığı *umde*lerin yani köy muhtarlarının İslami *hadis*lerin yani yasaların yardımıyla düzeni sağladığı taşrada geleneksel sistemin çöktüğünü de göstermekteydi. *Umde*ler kimi zaman keyfi davranmalarına ve acımasız olmalarına karşın, genelde yerel bakış açısını yansıttılar. Bu *fellah*ın anlayabildiği bir sistemdi.

Avrupa'nın laik hukuk ilkelerinin Mısır'da Britanya işgalinden çok önce uygulamaya konulduğu doğrudur. Mehmet Ali, Fransız hukukuna dayanan yeni Osmanlı ceza hukukunun uygulamaya konulmasıyla genişletilen laik hukuk ilkelerine geçiş sürecini 1863 yılında başlatmıştı. 1880 yılı itibariyle İslami *şeriat* kişisel konularla (boşanma, miras vb.) ve cinayetle sınırlandırılmıştı. Sorun, bu ilkelerin Hıristiyan bir sömürgeci devletin koruması altında –hukuki konular için olduğu denli siyasi yönetime ilişkin meseleler için de– artık çok daha yaygın biçimde kullanılmaya başlamasıydı. En azından kuram buydu.

Lord Dufferin, Tevfik'i otuz yaşının üzerindeki Mısırlı erkeklere oy kullanma hakkı tanıyan temel bir yasa çıkarması için ikna etmişti. Ama Cromer, seçilen yasama meclislerinin ve il genel meclislerinin yeterli güce sahip olmadıklarını gördü. Daha önce de gördüğümüz gibi, Mısırlıların kendi kendilerini yönetebileceklerine inanmayan Cromer, temsili kurum-

ların bir "tabi ırk"ın siyasi yönetimine kesinlikle uygun olmadığını düşündü.

Cromer, seçkin yerli Mısırlılara daha yüksek idari görevleri üstlenmeleri için eğitim verilmesinin bir işe yarayacağına inanmadı. Nitekim Cromer'in yirmi dört yıllık yönetimi sırasında devlet yönetiminin yüksek makamlarındaki Mısırlıların sayısı fiilen azalırken, Britanyalıların ve diğer Avrupalıların sayısı arttı. Cromer Hindistan deneyiminden Batı tarzı yüksek öğrenimin yayılmasının kendi halkından kopmuş, hoşnutsuz ve makam peşinde koşan bir demagoglar sınıfı yarattığı sonucuna varmıştı. Cromer emekliliğinden çok kısa bir süre önce şöyle yazmıştı: "Yapabildiğim kadar onları [Mısırlıları] ilköğrenime ve teknik öğrenime yönlendirdim. Bir sonraki Mısırlı neslin tamamının okuyup yazabilmesini istedim. Ayrıca yapabildiğim kadar çok halıcı, duvarcı, sıvacı vb. yaratmaya çalıştım. Bundan daha fazlasını yapamazdım." Ne yazık ki bu çabalar bile çok başarılı olmadı. Cromer emekli olduğu sene nüfusun yaklaşık yüzde 1,5'u ilk eğitim alıyor ve büyük bir çoğunluğu halen okuma yazma bilmiyordu. Bu oran 1873 yılında yüzde 1,7'ye çıktı.

Cromer, Mehmet Ali'nin ve İsmail'in devlet okullarında ve fakültelerinde ücretsiz eğitim sağlama siyasetini tersine çevirdi. *Laissez-faire* ilkesi, ona eğitim sağlamanın devletin görevi olmadığını dikte etti ve bu düşüncesi genel masrafları kısma amacıyla da uyumluydu. Paralı eğitimle birlikte yüksek öğrenim zenginlerin bir ayrıcalığı haline geldi. Mısır'daki Britanyalı meslektaşlarının büyük bir çoğunluğu gibi, Cromer de bir üniversite kurulması önerilerine soğuk baktı, üniversitenin tehlikeli milliyetçiliği besleyeceğine inandı. Buna karşın Cromer İsmail döneminden kalan yükseköğrenim kurumlarına –tıp, mühendislik ve hukuk– dokunmadı. Yenilenen Mısır hukuk sistemi Fransız hukukuna dayandığından,

hukuk fakültesinin öğretim görevlileri Fransız'dı ve başka bir üniversite bulunmadığından bu fakülte milliyetçiliğin merkezi haline geldi.

Britanyalıların, Kuzey Afrika sömürgelerinde Fransızlaştırılmış bir seçkin sınıf oluşturmayı amaçlayan Fransızların yaptığı gibi, Britanya kültürünü Mısır'a dayatmak için sistemli girişimde bulunmamaları ile Cromer'in yönetimi altında eğitimin ihmal edilmesi aynı yaklaşımın ürünüydü. Eğitim sistemi, Britanya'nın denetimi altına kısmen ve aşama aşama girdi ve Britanyalılaştırıldı. İngilizce kullanımının kaçınılmaz olarak yaygınlaşmasına ve hırslı genç Mısırlıların İngilizce bilmek zorunda olmalarına rağmen, Mısır üst sınıfı Fransızca konuşmayı sürdürdü. Bunun nedeni kısmen Örtülü Hamiliğin sınırlamaları, kısmen Cromer'in Mısırlıları sözde Britanyalılara dönüştürme girişiminin nafile olacağını düşünmesiydi. Cromer, yükseköğretim konusunda yurtdışında üniversite eğitimi almayı ve Avrupalı hale gelmeyi başarmış birkaç Mısırlıyı hor görmekten başka bir şey yapmadı.

Bu nedenle Cromer'in köy *küttablar*ındaki yani Kuran okullarındaki ve ortaöğrenim hizmeti veren, camilere bağlı *medrese*lerdeki İslami eğitim sistemine müdahale etmemesi doğaldı. Böyle bir müdahale daha saldırgan bir tepkiyi kışkırtabilirdi. Yine *laissez-faire* ilkesi Cromer'in bütün amaçlarına hizmet etti. Cromer İslam yasalarına saygı duysa da, İslam düzeninin asla ilerici bir toplumsal sistem haline gelemeyeceği düşüncesini ifade etmekten de geri durmadı. Mısır'ın İslami yönetim altında gerçekten uygar bir topluma dönüşemeyeceğini –tek başına kadınların durumu bunu olanaksızlaştırıyordu– sık sık söylemesine rağmen Mısırlıların dinlerini terk ettiklerini de görmek istemedi. Cromer, Mısır müftüsü Muhammed Abduh'un Kahire'deki büyük El-Ezher camisindeki eğitim sistemini yenileme ve modernleştirme çabalarını

anlasa da, "yenilenmiş İslam artık İslam olmayacağından" bu çabaların sonuçsuz kalacağından emindi.

Cromer'in otoriterciliği dışarıya genellikle olumludan daha ziyade olumsuz yansıdı. Cromer katı devlet müdahalesinden daha çok *laissez-faire*'i benimsedi. Mısır'ın doğal bir tarım ülkesi, yeterli toprağı olan *fellah*ların iyi –hatta Hintli muadillerinden daha iyi– birer çiftçi olduğunu ve düşük verginin iyi sonuç vereceğini düşündü. Cromer, Mehmet Ali'nin Mısır'ı üretici bir ülkeye dönüştürme tutkusunun, kesinlikle karşı olduğu yüksek koruyucu gümrük vergileri ve Mısırlılar için pahalı bir sanayi eğitimi programı gerektirdiğinden, gerçek dışı olduğu kanısındaydı.

Mısır, maliyenin akıllıca yönetilmesi sayesinde yüzyıl sonunda refah içindeydi ve kişi başına düşen gerçek gelir, büyük olasılıkla sonraki herhangi bir dönemdekinden daha yüksekti. Ama bu durum kimi su götürmez zayıflıkları gizledi. Mısır tehlikeli bir düzeyde tek bir ürüne –pamuğa– bağımlıydı, drenaj bulunmamasından dolayı selle sulamada teknik sorunlar ve pamuğun ziyan olması söz konusuydu. Cimri siyasi yönetimin eli bunları çözmeye varmıyordu. Dahası Cromer, toplum için muhafazakâr bir savunma duvarı oluşturacak geniş bir Mısırlı küçük çiftçi sınıfı oluşturacağını umduysa da *fellahlar* daha çok borçlanırken, yeni zenginliğe iktisadi bakımdan zaten güçlü olanlar –büyük toprak ağaları– tarafından el konulmasını yalnızca etkili bir devlet müdahalesi engelleyebildi. Cromerciliğin yirmi yıllık saltanatının ardından, Mısırda toprak sahiplerinin yüzde 80'ni toplam toprağın yüzde 25'inden daha azına sahipken, ölçeğin öteki ucundaki yüzde 1 toplam toprağın yüzde 40'mdan daha fazlasına sahipti.

Mısırlı milliyetçiler daha sonra Cromer'in Lancashire pamuk fabrikalarına ham madde üretmesi için Mısır'ı devasa

bir pamuk plantasyonuna dönüştürmeyi bilerek tasarladığını iddia edeceklerdi. Ama Cromer bunu bilinçli bir biçimde tasarlamamıştı, pamuk üreticiliği "tabi ırk" için doğal bir roldü. Dahası, kabul etmekten hoşlanmayacak olsa da, Cromer İsmail'in siyasetlerinin birçoğunu sürdürüyordu.

Hıdiv Tevfik 1892 yılında öldüğünde yerini Avrupa'da eğitim gören 17 yaşındaki oğlu Abbas Hilmi aldı. Cromer, her ne kadar ilk başta Abbas'ın Tevfik denli yumuşak başlı olduğunu düşündüyse de, Abbas zeki ve dik başlıydı; babasırunkinden daha çok büyükbabası İsmail'in yaradılışına sahipti. Çok geçmeden Abbas Cromer'in seçtiği bakanları reddederek ve Britanyalıların eğittiği Mısır ordusunun standardını eleştirerek varlığını ortaya koydu. İktidara çıkışı, milliyetçi duyguların Arabi ayaklanmasının çökmesinden sonra yeniden alevlendiği döneme denk geldiği için Abbas kendisini Britanya yönetimine karşı bir meydan okumanın lideriymiş gibi gördü. Bu durum, Cromer için enikonu rahatsız ediciydi.

Cromer'in korkması gereksizdi. Abbas, İstanbul'un yardım edeceğini umuyordu. Mısır lafta hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçasıydı. Ama her zamanki gibi Sultan Abdülhamit, Britanya'ya ve Britanya işgaline bayılmasalar da Mısır'ın yeniden bağımsız hale geldiğini görmek de istemeyen diğer Avrupa devletleriyle ilişkilerini tehlikeye atmaya hazır olmadığından, Abbas'a sözlü destek vaatlerinden daha fazlasını vermedi. Abbas aynı zamanda liberaller Mısır milliyetçiliğini Torylerden çok daha iyi anladıklarını iddia ettiklerinden Gladstone'un liberal hükümetinin yeniden iktidara gelmesinin ona faydası olacağını umdu. Ne yazık ki, Gladstone'un dışişleri bakanı, Cromer'i her şeyiyle destekleyen, liberal emperyalist Lord Rosebery'di. İktidardan çekilmeye mecbur edilebileceğini görerek küçük düşen Abbas teslim ol-

du. Cromer'in sahnenin arkasından yönettiği Örtülü Hamilik sürdü.

Abbas İngiliz-Mısır ordusunun niteliğini sorguladığında, ordunun *serdarı* yani başkomutanı, kızgın Kitchener istifa etmekle tehdit etti. Ordu 1882 yılında dağıtıldığından, Britanyalı subaylar aralarında Güney Sudan kabilelerinden oluşturulan beş siyah taburun da bulunduğu yaklaşık 15.000 kişilik yeni orduyu eğitmişlerdi. (Britanya işgal kuvvetlerinin ikamesine ek katkı payıyla birlikte ordunun bütün giderleri Mısır bütçesi tarafından karşılandı.) Yeni ordunun birinci amacı, Mısır sınırlarının korunmasına yardım etmek olsa da, 1892 yılı itibariyle Cromer ve Britanya hükümeti Sudan'ın yeniden işgalinin hayati öneme sahip olduğunu düşünmeye başladılar. Etiyopya'ya giren İtalya, Yukarı Nil'in denetimini ele geçirmekle tehdit ediyordu. Cromer Londra'ya şöyle yazdı: "Yukarı Nil Vadisi'ne hangi devlet sahip olursa olsun yalnızca onun coğrafi konumunun sağladığı güçle Mısır'a hükmedecektir."

Sudan'ın yeniden işgali 1895 yılında başladı. 8.000 Britanya askerinin desteklediği Kitchener'in ordusu, Nil'in yukarısına doğru ilerleyip en sonunda Mehdi güçlerini başkentleri Omdurman'ın dışında hezimete uğrattı.

Sudan'ın gelecekteki statüsü çetin bir sorun oluşturdu. Sudan işgali Britanya tarafından yönetilmişti, ama ağırlıklı olarak Mısır askerleri tarafından Mısır için hıdiv adına gerçekleştirilmişti. Ama Mehdi ayaklanmasındaki önceki statükonun yeniden kurulması diye bir şey söz konusu değildi. Salisbury, Britanya hükümetinin "Sudanla ilgili bütün meselelerde baskın ses olmayı sürdürmeye" niyetli olduğunu söyledi. Sonuçta Sudan'da ortak bir Britanya-Mısır hâkimiyeti kurulması kararına varıldı. İngiliz pragmatizminin başyapıtı olarak selamlanan bu ortaklık, bekleneceği üzere bir süre gü-

zel işledi. Ortaklığın bir üstünlüğü, kapitülasyonlar sisteminin Sudan'a uzanmasını engellemesiydi. Mısır ile Britanya'nın Sudan yönetimindeki eşitliği yalnızca görünüşteydi: Üst düzey idari makamlarda Britanyalılar vardı ve hıdiv genel valiliğe Britanya'nın tavsiyesi doğrultusunda daima bir Britanyalıyı atadı. Mısırlılar, Sudan'ı yönetme taleplerinden vazgeçmediler ve Britanya'dan bağımsızlıklarını geri aldıklarında bu talep, Britanya ile Mısır arasındaki en tartışmalı konu oldu.

Hıdiv Abbas'ın yararlanmayı boşuna umduğu Mısır'daki milliyetçi direniş, Cromer'in Mısır'daki son yıllarında, özellikle de 1907 yılındaki emekliliğinden önce güçlendi. Milliyetçi direniş, liderini Mustafa Kâmil adlı cılız ve tutkulu bir gençte buldu. Diğer birçok milliyetçi gibi Mustafa Kâmil de Kahire'de ve milliyetçi düşüncelerini geliştirdiği Fransa'da hukuk okumuştu. Cromer, milliyetçileri işe yaramazlar takımı olarak görüp ciddiye almama eğilimindeydi. Öte yandan milliyetçilerin salon entelektüellerinin bütün özelliklerini sergiledikleri de bir gerçekti: Çok güzel konuşsalar da, duygusal bakımdan kopmuş oldukları sıradan Mısırlıların ihtiyaçlarını karşılayacak pratik öneriler getirmekte yetersiz kalıyorlardı. Bu zayıflığın nedeni kısmen eğitim tarzı olsa da, aynı zamanda Örtülü Hamiliğin onlara devlette çalışma imkânı tanımamasıydı.

Milliyetçilerin amaçları konusunda kafaları karışıktı. Kâmil, Britanya işgaline karşı en iyi silah olarak pan-İslamcı hareketten etkilenmiş ve Ulusal Partisi için sultandan gizlice teşvik ve mali destek almıştı. Arabistan'ı boydan boya kat ederek Medine'ye ulaşan bir demiryolu inşa ettiren Abdülhamit, Akabe Körfezine bir kuvvet çıkardığı ve Sina Yarımadası'nın tamamı üzerinde hak ettiği 1906 yılında Pan-İslamcılık ile toprağa dayalı Mısır milliyetçiliğini birleştirmenin man-

tıksızlığı ortaya çıktı. Kâmil ve partisi, Abdülhamit'in desteğiyle coşkulu bir kampanya başlattı. Cromer, Sina Yarımadası'nın Mısır'a ait olduğunda ısrar etmek zorunda kaldı. Cromer'in başlıca amacı Süveyş Kanalı'nı Türklerden korumak olmasına karşın, Mısır'ın toprak bütünlüğünü savunan milliyetçiler değil Cromer'di.

Cromer, Mısır'da özgür basının gelişmesine izin verdi. Cromer, liberal bir çizgiye sahip olmasına rağmen, aslında ateşli milliyetçi başyazıları (Kâmil 1900 yılında kendi gazetesini kurdu) yönetimine karşı bir tehdit olarak görmedi. Mısır'da diğer Arap Osmanlı eyaletlerindekinden daha fazla konuşma ve yazma özgürlüğünün bulunması, bunun ironik bir sonucuydu. Mısır'ın önde gelen iki gazetesi Suriyeli Hıristiyan Araplarca Kahire'de kuruldu.

Ne basın ne de Mustafa Kâmil milliyetçilerinin siyaseten faal destekçileri –Britanya işgalinden yararlanan ve sona ermesinde bir yarar görmeyen bazıları daha uyuşma yanlısıydılar– kesinlikle yalnızca Britanya karşıtıydılar. Ayrıca Cromer'in başöğretmen olarak "Mısır milli hareketinin Girondinleri" diye onayladığı ılımlar vardı. Ilımlıların arasında 1905 yılında ölen Şeyh Muhammed Abduh ve Umma ya da bir başka deyişle Halk Partisi'ndeki ruhani müritleri vardı. Bunlar Kâmil'in özellikle Akabe olayı boyunca takındığı siyasi tutumdan kuşkulandılar. Bir başka ılımlı genç, avukat Saad Zaglul'du. Cromer, Zaglul'un eğitim bakanlığının başına geçmesine izin verdi ve Mısır'dan ayrılırken onu ideal ılımlı milliyetçi örneği olarak içtenlikle övdü. Ama Zaglul katı milliyetçiliğin temsilcisi ve Britanya'nın amansız düşmanı olacaktı.

Kâmil etkileyici bir kişiliğe sahip olmasına rağmen, hareketi 1906 yılında güç kaybetti. Çok geçmeden bütün Mısırlıların milli duygularını birleştiren bir olay meydana geldi. Bu olay, kendi başına çok önemli olmasa da, Britanya işgalinde

bir dönüm noktasıydı ve etkileri bakımından *1919* yılındaki Hint Amritsar katliamı bağımsızlık hareketinin etkisiyle karşılaştırılabilir. Küçük bir Delta köyü olan Denshawai'de avlanan Britanyalı subaylar, onların yerli halkın başlıca gıdası olan güvercinleri öldürdüklerini zanneden öfkeli *fellah*ların saldırısına uğrayıp dövüldüler. Yardıma gelen bir subay güneş çarpmasından öldü. Subaya yardım etmeye çalışan bir *fellah* onun subayı öldürdüğünü sanan bir grup Britanya askeri tarafından öldüresiye dövüldü.

Britanya basınının arka çıktığı Cromer ve meslektaşları olayı taşraya yayılan, milliyetçilerin körüklediği yabancı düşmanlığı fanatizminin bir belirtisi olarak gördüler. Örnek oluşturacak bir ceza verilmeliydi. Özel mahkeme dört kişiyi idama, on yediden fazla kişiyi hapis ya da kırbaç cezasına mahkûm etti. Cezalar olayın geçtiği yerde infaz edildi ve köylüler seyretmeye zorlandılar.

Bu cezalar, sömürgeci baskının alışılmadık bir uygulaması değildi. Eğitimli Mısırlıların cezalara dehşet içinde verdikleri tepki, Britanya işgalinin genel fiziksel yumuşaklığına bir övgü olarak görülebilirdi. Ama Britanya'nın mevcudiyetini kabullenmiş olanların bile şok ve öfke içinde olması, milliyetçi harekete kalıcı bir itici güç kazandırdı. Bir sonraki yıl Cromer emekliye ayrıldığında, sessiz Mısırlı kabalıklar onun Kahire tren garına gidişini süngülü İngiliz askerlerinin arkasından seyretti.

Cromer'in Britanya'daki ünü hep dorukta kaldı. Kimi yakın gözlemciler Cromer'in herhangi bir otokrat gibi çevresinde olup bitenlerden giderek bihaber hale geldiğini fark etmelerine karşın, onun başarılarından dolayı kendisini öven açıklamaları genelde kabul gördü. Ancak 1906 yılında Britanya'da iktidara reformcu liberal hükümet geçince, değişme zamanı gelip çattı.

Cromer'in yerine, Mısır'da Britanya'nın mali danışmanı olarak yaklaşık yirmi yıl geçiren ve 1904 tarihli Britanya-Fransa Dostluk Antlaşması'nda Britanya adına görüşmeleri yürüten kıdemli diplomat Eldon Gorst atandı. Ufak tefek, oldukça hırslı ve parlak akademik geçmişe sahip biri olan Gorst'un takındığı üstünlük havası özgüven yoksunluğunu gizlemekteydi. Cromer'in ağırlığına sahip olmasa da, Gorst, Cromer'in aksine, mükemmel Arapça konuşuyordu. Britanyalı-Mısırlı asker-sivil bürokratlar ondan çok hoşlanmadılar.

Mısır'a atanması Gorst'u heyecanlandırdı. Gorst "Bütün Britanya İmparatorluğu'nda işgalcilerin, Britanya temsilcisi ve genel danışmanının Mısır'da sahip olduğundan daha fazla hareket özgürlüğüne sahip olduğu bir yer daha yoktur. Genel danışman ülkenin parlamento ya da Hindistan genel valiliğinde olduğu gibi bir konsey ağı tarafından engellenmeyen *fiili* yöneticisidir..." diye yazdı. Ama daha Cromer'in yerine geçtiği anda, bir tutum değişikliği gerektiğini hissetti:

> Genelde Britanyalıların Mısırlıları hor görmelerini engelleyerek, yeni Britanyalı asker alımlarına sınırlama getirerek, Mısırlı asker sınıfına büyük destek vererek ve en nihayet eğitim sistemine ulusal bir karakter kazandırarak, yönetimimizi bütün Mısırlılara ve özellik de Müslümanlara daha sempatik kılmak istedim.

Gorst, Britanya işgalini sonlandırmaya değil, ama daha kabul edilebilir kılarak milliyetçi huzursuzluğu dindirmeye çalıştı. Britanyalı çalışma arkadaşlarının kızmasına rağmen, onların yetkilerini Mısırlı *müdürler* (bölge memurları) lehine azalttı ve *müdürler*e danışmanlık hizmeti vermeleri için il genel meclislerini yeniden açtı. Ama Gorst'un temel stratejisi hıdive Cromer'in kuşa çevirdiği otoritesini yeniden iade etme

üzerine kuruluydu. Gorst'un Abbas'la barışması hıdivin Cromer'in sözünden çıkmayan bakanları kendisinin daha çok hoşlandıklarıyla değiştirmesini sağladı. Ama hıdiv bir demokrat değildi: Gorst'un otoritesine meydan okuyan milliyetçilerin etkisini azaltma amacını paylaştı. Ne var ki, çok sık olduğu gibi, küçük ölçekli bir liberalleşme, milliyetçi talepleri kamçıladı. Kışkırtıcılık arttı ve basın hem Mısırlı bakanlara hem de Britanyalı işgalcilere acımasız sözlerle saldırdı. Gorst kendisini 1881 tarihli baskıcı basın kanunu yeniden yürürlüğe koyarken buldu. Cromer yerel basını küçümsediğinden ve onu genç Mısırlıların içlerini dökmeleri için yararlı bir araç olarak gördüğünden bu yasayı kullanmayı hiçbir zaman gerekli bulmamıştı. Taşrada kısmen ulusun isyancı ruhunu yansıtan, kaygı verici yeni bir suç patlaması oldu. Gorst, eşkıya olduklarından kuşkulanılan kişileri yargılanmadan Harga Vadisi'ndeki yeni sürgün yerine yollayan Sürgün Kanunu'nu yürürlüğe koydu.

Akademik alanda mükemmel olan Gorst, siyasi hayal gücünden yoksundu. Gorst'un 1910 yılındaki bir sonraki hatası, Süveyş Kanalı Şirketi'nin 1968 yılında dolması gereken özgün doksan dokuz yıllık imtiyazını yıllık kâr paylaşımı karşılığında kırk yıl daha uzatmak oldu. Gorst şaibeli genel meclisi Şirket'in önerisini kabul etmeye razı ettiyse de, bu yaşlı ve muhafazakâr seçkin topluluğu bile Mısır kamuoyunu böylesine kızdıran bir şeyi kabul edemedi. Kanal Şirketi zaten "devlet içinde yabancı bir devlet" olarak görülmekteydi. Meclis üyelerinden yalnızca bir tanesi lehte oy kullanmaya cesaret etti. Gorst maddenin düşmesine izin vermek zorunda kaldı.

İki gün sonra hıdivin başbakan olarak seçtiği Kıpti aristokrat Boutros Ghali genç bir Mısırlı milliyetçi tarafından öldürüldü. Ghali, adalet bakanı olarak Denshawai mahkemesi-

ne başkanlık ettiğinden haksız yere bir Britanya yardakçısı olarak görüldü. Gorst, suikastçıya verilen idam cezasını ertelemeyince, suikastçı Kahire sokaklarının kahramanı oldu.

Gorst'un güttüğü siyasetler yerle bir olunca Britanya'da kıyamet koptu. Muhafazakâr muhalefetin lideri Arthur Balfour, bu fırsatı Avam Kamarası'nda özerk yönetimin genelde "şarklılar"a uygun olmadığı üstüne felsefi bir söylev vermek için kullandı. Afrika'daki av gezisinin dönüşünde Mısır'a uğrayan eski Birleşik Devletler Başkanı Theodore Roosevelt İngilizlere "yönet ya da çık" dedi.

Her ne kadar siyasi yetenekten yoksun olsa da, iyi niyetli olan Gorst, aynı zamanda şansızdı ve Britanyalı meslektaşlarının engelleyici muhalefetine maruz kaldı. Görev dönemi mali bir çöküşle ve ağır bir iktisadi daralmayla başladı. Gorst enerjisini ve ilgisini muhafaza edebilseydi, durumu düzeltecekti, ama omurilik kanseri nedeniyle acı veren bir ölümle karşı karşıyaydı. 1911 yılında Mısır'dan ayrılmak zorunda kaldı.

Omdurman kahramanı Kitchener birçok bakımdan en öne çıkan halefti. Liberal hükümetin, başkomutanı olarak bulunduğu Hindistan'ın genel valisi olma isteğinin önünü kestiği Kitchener, neredeyse Hindistan genel valiliği denli önemli olduğunu düşündüğü Britanya'nın Mısır temsilciliği görevini kabul etmekten memnunluk duydu. Kitchener çok geçmeden Mısır'ı Britanya topraklarına katıp ilk Mısır ve Sudan genel valisi olma hayalleri kurmaya başladı. Kitchener, Cecil Rhodes'in –harita üzerinde Kahire'den Ümit Burnu'na kadar kırmızı renkte bir Afrika– rüyasını paylaşıyordu.

Britanya hükümeti, düzenin yeniden rayına oturtulması gerekse de, askeri yönetimin sivil yönetimin yerini alamayacağı uyarısında bulundu. Kitchener'in tarzı Gorst'unkinden çok Cromer'inkine yakındı. Kitchener, eski hasmı hıdivin

yetkilerini azalttı. Britanyalı danışmaları yeniden etkin hale getirdi ve sayılarını arttırdı. Kitchener'in kişisel etkileyiciliği –yarı kral tarzında– emekliliğinde uyarıda bulunan Cromer'inkinden bile daha fazlaydı. Hamiyi gizleyen örtü fiilen kaldırılmıştı.

Kitchener bir dizi baskıcı önlemle (Mustafa Kâmil'in 1908 yılındaki vakitsiz ölümünün yarattığı moral bozukluğundan kurtulamayan) milliyetçileri dağıtmayı başardıysa da, bunu yaparken yalnızca zor kullanmadı. Cromer gibi Kitchener de *fellah*lara sevgi gösterdiyse de, taşraya düzenlediği kraliyet ziyareti havasındaki bir dizi ziyaretle onların sorunlarını anlamaya çalıştı ve onlara yardım etmek için uygulamada daha fazla adım attı. Vahim bir hal alan Nil Deltası'ndaki sel sorununu drenaj aracılığıyla ve *fellah*ların borç sorununu beş *feddan*dan (bir *feddan* yarım dönüme karşılık gelir) az toprak sahibi *fellah*a, yani *fellah*ların yüzde 90'nına verilen borcun mahkemeler aracılığıyla geri alınmasını olanaksızlaştıran yeni bir yasayla çözmek için uğraştı. Bu önlemin, iktisadi ilkeleri kuşkuluydu, çünkü *fellah*ları tefecilerin elinden kurtarmak için kurulan yeni Tarım Bankası'nın altını oydu. Ama bu girişim Kitchener'in güttüğü siyasetlerden makul bir hoşnutluk duyan *fellah*ların moralini bir süreliğine olsa da yükseltti.

Taşra hem Kitchener'in hem de Cromer'in gözünde Mısır'ın asıl önemli olan bölümüydü ve burada güvenliği sağlayan Kitchener, küçümsenen kentli aydınları göz ardı edebileceğini hissetti. 1913 yılında hem anavatandaki liberal hükümeti hem de Mısır'daki ılımlı milliyetçileri tatmin etmek için kimi anayasal değişikliklere izin verecek kadar kendine güveniyordu. Üyelerinin bir kısmı seçim yoluyla belirlenen yeni parlamentoya vergi üzerinde kimi yetkiler ve bakanlardan bilgi alma hakkı tanındı. Bu alaycı bir denemeydi, çünkü Kitchener temsili kurumların şarklılar için bir değeri olduğu-

na Cromer'den ya da Balfour'dan daha fazla inanmıyordu. Ama Kitchener yeni parlamentonun yararlı bir yatıştırıcı olacağını ve parlamento aracılığıyla "gürültücü aşırılar" diye adlandırdıklarının dışlanacağını düşündü. Ama yanıldı. Gerçek bir uzlaşmaz milliyetçi olarak ortaya çıkan Saad Zaglul, yeni parlamento başkan yardımcısı olarak seçildi. Zaglul, becerikli bir parlamenter olduğunu gösterdi ve parlamento onun liderliği altında hükümetin bakanlarını öylesine eleştirdi ve itibarlarını öylesine sarstı ki bakanlar parlamento döneminin sona ermesinden mutlu oldular. Bir sonraki parlamento döneminden önce Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması, deneme amaçlı uygulanan anayasal hükümetin son bulmasına neden oldu.

Kitchener, Mısır'da düzeni yeniden sağladığı için övgüyü hak etse de, daha sonraki deneyim onun şanslı olduğunu ve şansının daha fazla sürmeyeceğini gösterdi. Britanya'ya siyasi faaliyetlere sınırlama getirmesi için bahane sağlayan savaş patlak vermeseydi, milliyetçi coşku kolaylıkla frenlenemezdi.

Birinci Dünya Savaşı, Britanya'nın, Fransa'nın ve Rusya'nın, Almanya ve Avusturya-Macaristan'la savaşmasına neden olduğunda, Britanya, Türkiye'nin tarafsız kalacağını ve bunun da Mısır'ı savaştan uzak tutabileceğini umdu. Britanya'nın yegâne stratejik kaygısı, Süveyş Kanal'ının güvenliğiydi. Türkiye Kasım 1914'de İttifak Devletleri'ne –Almanya ve Avusturya-Macaristan– katılmaya karar verdiğinde, Mısır'ın statüsü bir sorun haline geldi, çünkü Mısır halen sözde Osmanlı İmparatorluğu'nun parçasıydı. Britanya kabinesinde (Kitchener savaş bakanıydı) Mısır'ın ilhak edilip Mehmet Ali hanedanlığının ortadan kaldırmasını yüksek sesle dile getirenler vardı. Ama Mısır'da kalan Britanya devlet görevlileri, doğrudan yönetim görüşüne karşı çıktılar ve Almanya'nın uluslararası antlaşmaları paramparça ederek yok

etmekle suçlandığı bir sırada Dışişleri Bakanlığı sayısız kereler verilen Mısır'ı ilhak etmeme sözünün çiğnenmesine karşıydı.

Bildik İngiliz tavizi, Aralık 1914'de Mısır üzerinde hamilik ilan etmek ve uydurma Osmanlı hükümdarlığını kaldırmak oldu. Osmanlı yanlısı Hıdiv Abbas, uygun biçimde bir Avrupa seyahatindeydi ve ona hıdivlikten çekildiğinin bilgisi verildi. Abbas'ın yerine bulunan isim Abbas'ın yaşlı ve yumuşak başlı amcası Hüseyin Kâmil'di. Halen sorunlar vardı. Hüseyin Kâmil'e yeni Britanya hükümdarı Kral V. George'la aynı unvan verilemeyeceğinden "Sultan" unvanının verilmesine ve "Majeste" yerine "Şevketli" diye hitap edilmesine karar verildi. Yeni Sultan 1917 yılında öldü ve onun yerini genç kardeşi Prens Ahmet Fuat aldı. Gelgelelim Fuat sultanlık için yeterli değildi; İngiliz düşmanı olmamasına karşın, sürülen babası hıdiv İsmail'le birlikte yaşadığı İtalya'da eğitim görmüştü. Ahmet Fuat çok az Arapça konuşabiliyor, Mısır'a ve onun sorunlarına ilgi duymadığını gizlemeye çalışmıyordu.

Mısır'ın Britanya İmparatorluğu'nun bir parçası olup olmayacağı ve Mısırlıların Britanya tebaası olup olmayacağı halen çözülmemiş bir sorundu. Cromer, emekliliğinde, Mısır'ın artık imparatorluğun bir parçası olduğunu düşündüyse de, aslında sorun muallâktaydı. Hamilik ilanı yalnızca bütün Mısırlı tebaalara "Majestelerinin hükümetinin korumasına sığınma hakkı verileceğini" söylemekteydi. Mısır, Britanya'nın onun savunmasından sorumlu olmasına karşın, resmi olarak tarafsız kaldıysa da, Mısırlılardan savaşa katkıda bulunmaları beklendi. Mısır askerleri ilk ve tek Türk saldırısına karşı Süveyş Kanalı'nın savunulmasına yardım ettiler. 20.000'nin üzerinde Mısırlı deve kervanlarında ve Filistin ile Fransa'daki işçi birliklerinde görev aldı ve ağır kayıplar verdiler.

Mısır'ı ilhak etmeyi başaramamanın olumsuz yanı Britanya'nın kapitülasyonları ve diğer bütün uluslararası yükümlülükleri kaldıramamasıydı. Öte yandan Britanya'nın Mısır'ı hiçbir zaman Fransa'nın Cezayir'i sömürgeleştirdiği gibi sömürgeleştirmemesi aslında Mısır'ın sonradan bağımsızlığını uzun ve kanlı bir savaş pahasına kazanmayacağı anlamına gelmekteydi.

Britanyalılar –çok farklı nedenlerle olsa da birçok Mısırlı gibi– Mısır ulusu kavramına kuşkuyla yaklaştılar. Cromer Mısır'ı "anlaşılması zor bir ülke" diye betimlemişti. "Gerçek Mısırlılar"ın kimler olduğu anlaşılamadığından, "Mısır Mısırlılarındır" siyaseti anlamsızdı. Mısır kendi kendini yöneten yapıya kavuştuğunda, Cromer, bütün toplulukların temsil hakkına sahip olmaları gerektiğini, –Cromer'in "Mısır'ın Soyluları" diye adlandırdığı– Avrupalılar ve Levantenler (İtalyanlar, Yunanılar, Maltalılar) ülkenin zenginliğine açık ara daha çok katkıda bulundukları için, sayılarıyla orantılı temsil edilmemeleri gerektiğini söyledi. Bu düşünceler, savaş sırasında Britanyalı bir hukuk danışmanı tarafından İngiliz danışmanlara ve yabancı topluluklara bütün yasama üzerinde kalıcı denetim hakkı tanıyan anayasa taslağında kanunlaştırıldı. Ama bu tür düşünceler, yalnızca duyarsız değil, aynı zamanda büyük ölçüde gerçek dışıydılar. Mısır milliyetçiliğinin ruhu, savaş sırasında yeraltına çekilmeye zorlandıysa da, savaş bittiğinde yenilenmiş bir güçle ortaya çıktı. Mısır ulusunun varlığı artık reddedilemezdi.

6
Türkler ve Araplar

Yunanlıların bağımsızlıklarını kazanmalarını takiben Türklerin Balkanların büyük bir kısmından zorunlu geri çekilişi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ağırlık merkezinin önüne geçilemez biçimde doğuya kaymasına neden oldu. Sultan/halife artık milyonlarca Hıristiyan Avrupalıya hükmetmediğinden, Avrupa devletleri için bir tehdit oluşturmamaktaydı. Ama sultan Asya'nın lideri olmayı amaçlayabilirdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezinin Asya'ya doğru kayışı, zaten büyük ölçüde bağımsızlığını kazanmış olan Arap Kuzey Afrika üzerindeki hâkimiyetini kaybetmesiyle hızlandı. Cezayir ve Tunus 1830 ve 1881 yıllarında Fransa'nın eline geçti. Mısır, 1882 yılında neredeyse yok yere Britanya'ya kaptırıldı ve böylece halifenin otoritesi El-Ezher üniversitesinin dini desteğinden yoksun kaldı. Kuzey Afrika kıyısındaki son Osmanlı köprübaşı Trablus, 1912 yılında Lord Kitchener Kahire'de Türk-İtalyan savaşında Mısır'ın tarafsızlığını teminat altına alırken İtalyanlar tarafından zapt edildi.

Buna karşın, Sultan Abdülhamit, Arap topraklarının önemli bir bölümünün, Mekke ve Medine'den Bağdat, Kudüs, Şam ve Halep'e kadar Arap/İslam uygarlığının ilk büyük merkezlerinin denetimini elinde tutmaktaydı. Türkler, Arap

Yarımadası'nın önemli bir bölümüne hâkimdiler, ama öte yandan Britanya'nın Basra Körfezi'nin sularına hâkim bir konumda olan Aden'de sömürgesi vardı ve Körfez kıyısındaki şeyhliklerle özel anlaşmalar yapmıştı. Ne gariptir ki, Süveyş Kanalı'nın açılması Osmanlı İmparatorluğu'nun Yemen'i yeniden ele geçirmek için birlikler göndermesini kolaylaştırmıştı.

Osmanlı'nın ovaları, dağ sıralarını ve nehir sistemlerini kaplayan bu geniş bölge üzerindeki egemenliği biçim ve yoğunluk bakımında değişmekteydi. Birçok bölgede uzak dağlarda ve vadilerde yer almalarından büyük güç alan, soya dayalı yerel hanedanlara çevrelerinde güvenliği sağlamaları ve vergileri toplamaları karşılığında önemli özerklikler tanınmıştı. Kuzey Mezopotamya'da olduğu gibi, bazı durumlarda yerel hanedanlara imparatorluk sınırlarını rakip Pers İmparatorluğu'na karşı korumak için ihtiyaç duyuldu. Lübnan Dağı'nda olduğu gibi hanedan askeri kastının Memlûk askeri kastı gibi yabancı değil, yerel kökenli olduğu hükümdarlıklarda hükümdarlar, halkın sadakatini kazandıklarından çok daha etkiliydiler. Geleneksel ticaret ve hac yollarını yağmalamaları engellenemeyen, Şammar ya da Beni Sakr gibi güçlü göçebe kabile gruplarının hâkimiyeti altında olan geniş bozkır ve çöl bölgeleri de vardı.

Büyük kentlerde yaşam epey sakin ve güvenli olsa da, taşrada bu durum yerel yöneticilerin becerisine ve otoritesine bağlı olarak önemli ölçüde ve sık sık değişmekteydi. Devlet, 1820 yılından itibaren yönetimini merkezileştirmek ve düzene sokmak üzere bu çok parçalı sisteme *Tanzimat* reformlarını sokmaya çalıştı. Tanzimat reformlarının bütün amacı, Avrupa tehdidine karşı imparatorluğu modernleştirmek ve güçlendirmekti.

Akıldan çok ideale dayanan reformların, kaçınılmaz olarak farklı sonuçları oldu. Reformlar elli yıl süresince birçok şeyi düzelttiği gibi aynı zamanda bozdu da. Reformlar, yurttaşlık ve yasa önünde evrensel eşitlik gibi modern laik düşünceleri hayata dâhil ettikleri için, güçlü dini otoritelerin muhalefetiyle karşılaştı. Asya imparatorluğunu oluşturan azınlıkların arasındaki zamanın sınavından geçmiş kırılgan ilişkileri zayıflattı. Dahası, azınlıklar arasındaki ilişkilerin bozulması on dokuzuncu yüzyılda Levant ve Mezopotamya üzerindeki iktisadi etkilerini sürekli arttıran Avrupa devletlerinin siyasi etkilerini de genişletmelerine olanak tanıdı. Bu nedenle iş başındaki iki süreç –Osmanlı'nın merkezileşmesi ve Avrupa'nın yayılması– eninde sonunda çatışmak zorundaydı.

Büyük bir Hıristiyan Maruni nüfusun yaşadığı Lübnan Dağı, Avrupa müdahalesi için en elverişli ortamı sağladı. Yerel yöneticiler –Şihabi emirleri– on dokuzuncu yüzyılın sonunda Maruni olmak için Sünni İslam'dan döndüler. Sıra dışı Emir II. Beşir, Maruni köylülerini Dürzi köylülere karşı kışkırttı ve İbrahim Paşa'nın yönetimi (1831-1840) sırasında Mısırlılarla ittifak kurdu.

Osmanlı iktidarı yeniden tesis edildiğinde, Şihab emirleri uzaklaştırıldılar ve Maruni-Dürzi çatışması nedeniyle, Lübnan Dağı, Avrupa devletlerinin güçlü teşvikiyle Osmanlılar tarafından –biri Maruniler öteki Dürziler için olmak üzere– iki ayrı idari birime bölündü. Lübnan mezhebe dayalı ilk yönetimine sahip oldu. Ama bu da bir işe yaramadı. Bir kere Maruniler, Dürzi "kaymakamlığı"nda çoğunluğu oluşturmaktaydılar. Dahası İbrahim Paşa yönetiminde başlayan Batı ürünlerinin istilası geleneksel ekonomiyi ezip yok ettiğinden bütün bölge kargaşa içindeydi.

İstikrarsızlık ve gerilim arttı ve 1860 yılında iç savaş çıktı. Sayıları ve servetleri artan Maruni kiracılarını hâkimiyetleri altında almak isteyen Dürzi toprak ağaları, Marunilere saldırdılar ve binlercesini katlettiler. Bu katliam, Suriye'nin başka bölgelerinde Hıristiyanlara yönelik bir zulüm dalgasını başlattı. Uzun zamandır kendisini Suriyeli Maruni Katoliklerin hamisi olarak gören Fransa, Osmanlı sultanının duruma göre değişen cesaretlendirmesiyle, Beyrut'a birliklerini çıkardı ve Dürzi Şuf kalesini ele geçirdi. Kırım Savaşı'ndan sonra Paris Antlaşması'nı imzalayan –Osmanlı İmparatorluğu dâhil olmak üzere– Avrupa devletleri, Lübnan'ın nasıl yönetilmesi gerektiğini ele almak üzere Beyrut'ta toplandılar. Özerk bir *sancak*, yani Lübnan Dağı eyaleti oluşturulması kararı alındı. Eyaletin sultanın Lübnan dışından seçtiği ve cemaat temelinde seçilen, Maruni ağırlıklı bir meclisin yardım ettiği Hıristiyan bir genel valisi olacaktı. Karar altı devletin –Britanya, Fransa, Rusya, Prusya, Avusturya ve İtalya– koruması altındaydı.

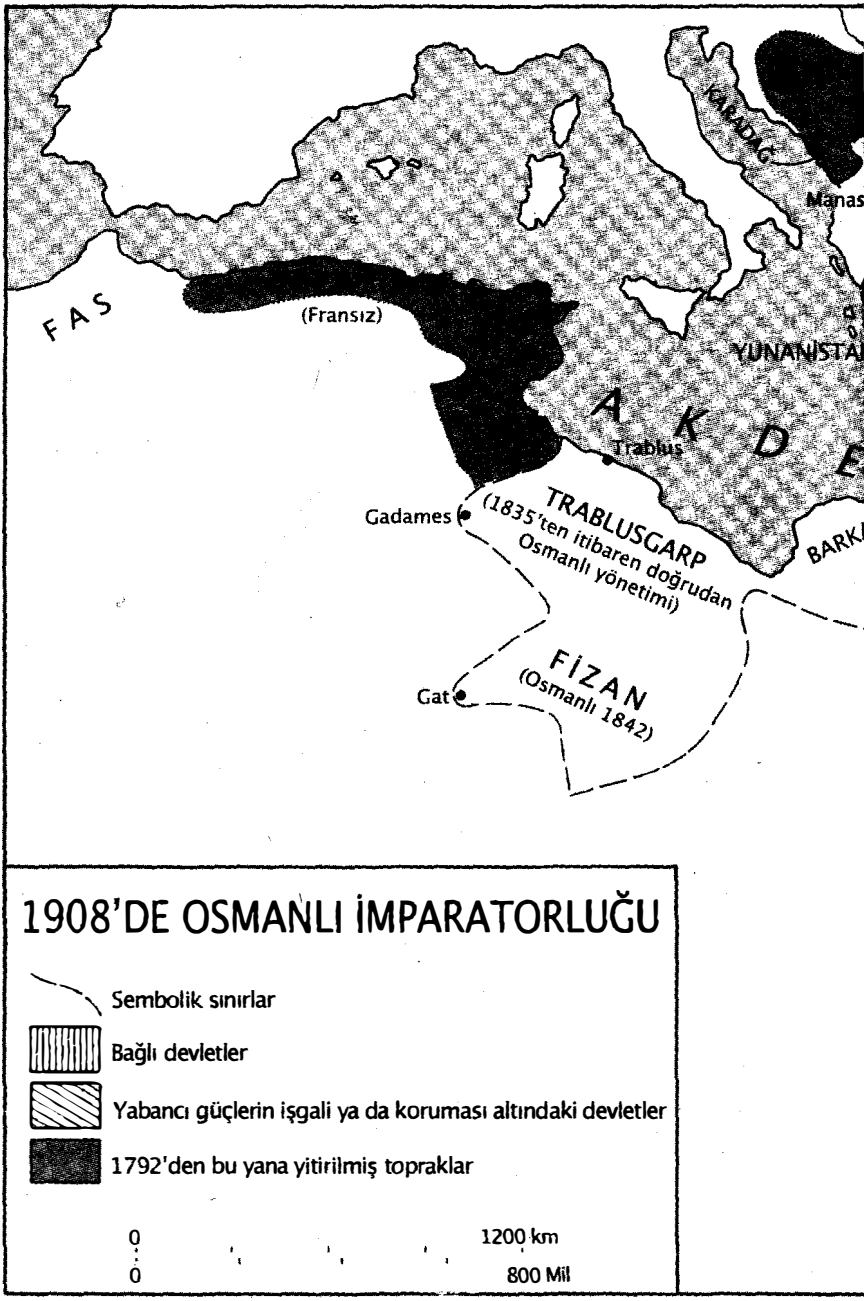
Özerk Lübnan, bugünkü Lübnan Cumhuriyeti'nin yalnızca bir bölümünü kaplıyordu. Kıyıdaki Beyrut, Sur ve Sayda kentlerini ve doğuda Bekaa Vadisi'ni kapsamamaktaydı ve ağırlıklı olarak nüfusun yüzde 90'nını oluşturan Marunilerin hâkimiyeti altındaydı. Özerk Lübnan'ın sınırları sonraki yarım yüzyılda genişlediyse, oluşumu *millet* sisteminin –dini azınlıkların imparatorluk yönetimine katıldıkları kadim topluluklar ağının– altının oyulmasındaki ilk adımdı.

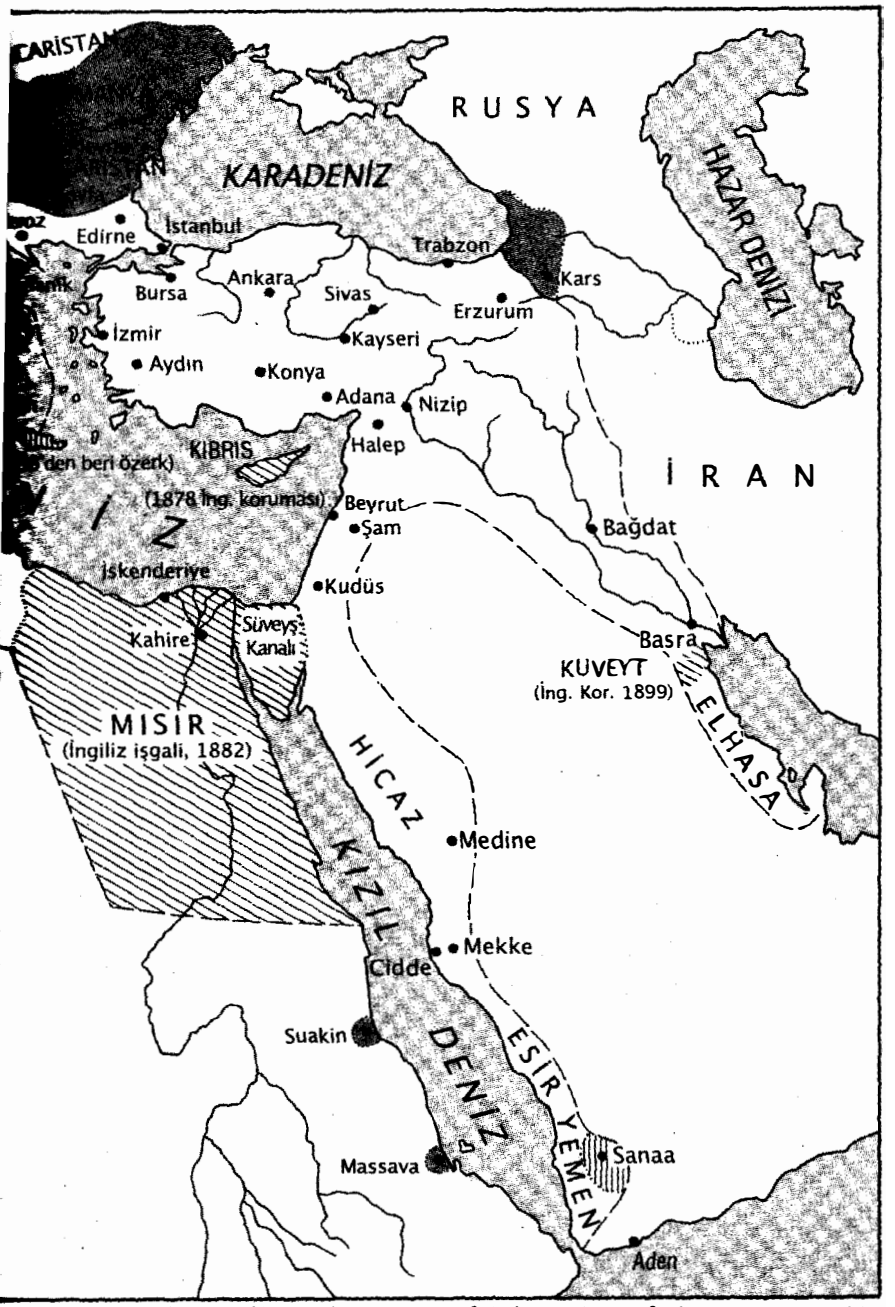
Arap Levant'daki Katoliklerin başta gelen koruyucusu Fransa, Ortodokslarınkiyse Rusya'ydı. Britanya, Dürzilerin ve Filistin nüfusunun yaklaşık yüzde 4'ünü oluşturan küçük Yahudi topluluğunun hamisi olarak kalmıştı. İmparatorluk topraklarındaki bahtsız Ermenilerin dışarıda etkin bir hamisi yoktu. İmparatorlukta neredeyse hiç Protestan Hıristiyan bu-

lunmamasına karşın, Amerikalı Protestan misyonerler Batı kültürünün nüfuz etmesinde önemli bir rol oynadılar. 1886 yılında Suriye Protestan Koleji'nin –daha sonra Amerikan Beyrut Üniversitesi– kurulması Fransız Katolikleri 1874 yılında Saint-Joseph Üniversitesi'ni kurmak üzere harekete geçirdi. Her iki kurum, bölgenin kültürel uyanışında önemli roller oynayacaktı.

Avrupalı rakipler, Filistin'de –Hıristiyan Batılıların Kutsal Topraklar diye adlandırdıkları ve kesin sınırları yirminci yüzyılda çizilen bölge– beklenebileceği gibi, çok etkin olmalarına rağmen, faaliyetleri birbirlerini etkisizleştirme amaçlıydı. Arap Hıristiyanlar, etkili olmalarına karşın azınlıktaydılar ve Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi toplulukların arasındaki ilişki genellikle uyumluydu. Osmanlılar *Tanzimat*'ın merkezileştirici reformlarını ancak Mısır'ın Suriye üzerindeki egemenliğinin sona erdiği 1840 yılında itibaren yürütmeye koyabildiler. Bu, Türk askeri denetiminin yeniden kurulması ve gerçekten bağımsız hale gelen –kendi vergilerini toplayan ve kendi aralarında savaşan– yerel feodal beylerin güçlerinin azaltılması anlamına geldi. Reformların etkisi genellikle olumlu yönde oldu. Bölgede güvenlik yeniden sağlandı, nüfus arttı ve ekonomi gelişti. Yafa, çevresindeki büyük plantasyonlardan yapılan portakal ihracatı nedeniyle Avrupa'da herkesin bildiği bir ad haline geldi.

Feodal ailelerin doğrudan iktidarı azaltıldıysa da, birçoğunun nüfuzlarını korumalarına izin verildi. İktisadi gelişme ve büyümeyle birlikte kentlerin önemini artmaya başladı. Kent meclisleri feodal ailelerin –Nimrler, Tukanlar, Kaldiler ve Hüseyinler– temsilcilerinin hâkimiyeti altındaydı. İstanbul'un merkezileştirme siyasetine rağmen, Filistin'in önde gelen aileleri ilişkilerini yönetme özgürlüklerini önemli oranda korudular. Kudüs, öneminden ötürü, 1874 yılında "ba-

KARADAĞ
Manas
FAS
(Fransız)
YUNANİSTA
A K D E
Trablus
Gadames
TRABLUSGARP
(1835'ten itibaren doğrudan Osmanlı yönetimi)
BARK
FİZAN
(Osmanlı 1842)
Gat
1908'DE OSMANLI İMPARATORLUĞU
Sembolik sınırlar
Bağlı devletler
Yabancı güçlerin işgali ya da koruması altındaki devletler
1792'den bu yana yitirilmiş topraklar
0
0
1200 km
800 Mil

Kaynak: Bernard Lewis, The Emergence of Modern Turkey, Oxford University Press, 1961

ğımsız" *sancak* ilan edildi ve sonuç itibariyle Kudüs sancakbeyi doğrudan İstanbul'daki sultana bağlandı.

Güvenliğin sağlanması, yalnızca Filistin'de nüfusun artmasına ve ekonominin büyümesine yardımcı olmadı. Avrupalı on dokuzuncu yüzyıl seyyahları, Batı ve Kuzey Suriye'nin yalnızca birkaç yıl önce kıraç topraklar olan çok büyük ovalarında ucu bucağı olmayan altın rengi mısır tarlaları gördüklerini aktardılar.

Gelgelelim bu ilerlemenin önünde engeller vardı. Kadim Bereketli Hilal toprakları bile güvenilmez yağışlara bağlıydı ve 1870'lerde bir dizi talihsiz hasat yaşandı. Osmanlı'nın iflası, zengin sınıfların yatırım yapma kapasitesini olumsuz etkiledi. Rus ve Balkan savaşları sırasında birçok sağlıklı Suriyeli ve Filistinli zorla Osmanlı ordusuna alındı. Buna karşın, 1880'lerden itibaren durum düzeldi. Osmanlı İmparatorluğu dikkatini Balkanlardan doğuya yöneltti ve demiryolunun gelişi iletişimi büyük ölçüde geliştirdi. Suriye limanlarından ipek, meyve ve yün ihracatı yüzyılın sonu boyunca sürekli arttı.

Mezopotamya, yani Irak, Türk İmparatorluğu'nun Arapça konuşulan eyaletlerinin en kötü yönetileni ve en geri kalmışı olarak kaldı. Irak'ın engin kaynaklarından yararlanılmamaktaydı. Irak'ta Tanzimat reformları aracılığıyla İstanbul'dan doğrudan yönetimin yeniden kurulduğu 1831 yılından itibaren, Osmanlı valileri baş kaldıran kabileleri ve Kürt dağ reislerini uzlaştırma ve iletişimi geliştirmede daha çok yol alabildiler. Irak'a atanan Osmanlı yöneticileri arasında en büyük başarıyı, bölgeye 1869 yılında gelen Mithat Paşa gösterdi. Mithat Paşa, varlık vergisini yürürlüğe koydu, kentlerde resmi makamlar oluşturdu, okullar ve hastaneler inşa ettirdi. Şattülarap suyolunun –Dicle ve Fırat nehirlerinin Körfeze birlikte aktıkları yerin– zeminini temizlemeye ve Dicle ve Fı-

rat'ı düzenli gemi seferlerine açmaya girişti. Ama Mithat Paşa'nın üç yıllık yöneticiliği sırasmda yapabileceklerinin bir sınırı vardı. İslam Altın Çağı'nın ünlü kenti Bağdat, eski büyüklüklerini büyük ölçüde muhafaza eden Kahire, Halep ve Şam'a göre bakımsız ve yoksul bir kent olarak kaldı.

Gelgelelim yoksulluğuna ve geri kalmışlığına rağmen Avrupa devletleri Mezopotamya'nın potansiyel öneminin tamamen farkındaydılar. Özellikle Britanya –zaten Basra Körfezi'nin sularını hâkimiyeti altına almıştı– Mezopotamya'yı Hindistan'ın ana kapısı olarak gördü ve Bağdat'ı İstanbul'a, Basra Körfezi'ne ve Hindistan'a bağlayan telgraf ve posta hizmetinin kurulmasına yardım etti. Britanya Orta ve Doğu Mezopotamya'yı giderek nüfuz alanı olarak görmeye başladı. Ama diğer Avrupa devletleri de bölgeyi derinlemesine araştırıyordu. Fransa Kuzey Mezopotamya'daki Musul'la ilgilendi; Rusya gözünü Basra Körfezi'nin sıcak sularına dikti ve sultanın yeni müttefiki İmparatorluk Almanya'sı yüzyılın sonunda sahnede belirdi.

Basra Körfezi sularını zaten denetimi altına almış olan Britanya, 1861 yılında Bahreyn sultanıyla Britanya hükümdarlığı ve diğer bütün devletlerin adadan çıkartılması karşılığından sultanın adasını (Pers ve Türkiye kaynaklı) dış tehditlerden korumak için bir anlaşma imzaladığında bir kara üssü edindi. Ama Osmanlılar, on dokuzuncu yüzyılın ortasından itibaren bağımsız Arap Necit (Orta Arabistan) eyaletlerini ve Basra Körfezi kıyısını imparatorluğa ve onun yenilenmiş idari sistemine dâhil etmeye başladı. Bölgedeki Osmanlı egemenliği Türk donanması on yedinci yüzyılda çekildiğinde sona ermişti. Mehmet Ali'nin Mısırlı güçleri 1819 yılında Necit'teki Suudi/Vahhabi devletini sultan adına fethetti ve Türk-Mısır otoritesini El-Hasa kıyı bölgesine kadar genişletti. Ama Mısır ordusu burada ancak Mehmet Ali'nin imparator-

luk hayallerinin önünün kesildiği 1840 yılına kadar kaldı. Yeni başkenti Riyad'da üslenen Suudi devleti yeniden ayağa kalktı.

Suudi emiri Faysal bin Terki'nin uzun ve huzurlu saltanatı sona erip de iki oğlu arasında sert bir iktidar mücadelesinin başladığı 1865 yılında Osmanlı Türkleri için yeni bir fırsat doğdu. Mithat Paşa, emirin iki oğlundan birinin Osmanlı desteği karşılığında vasallık önerisini kabul etti ve 1871 yılında Körfez kıyısında garnizonlar kurması için bir Türk ordusu deniz yoluyla bölgeye sevk edildi. Gelgelelim bu girişim, Britanya hükümetinin enikonu tedirgin olmasına neden oldu. Britanya bu aşamada Arabistan şeyhliklerinin içişlerine müdahale etmedi, ama bölgede küçük de olsa bir Türk donanmasının yeniden belirmesi, Körfezi bir Britanya gölü olarak gören Britanyalıları kaygılandırdı. Bilerek duruma dâhil edilen Britanya denetimi altındaki Hindistan yönetimi, yerel Arap şeriflerinin ya da Perslerin Britanya'nın egemenliğe meydan okumak üzere kendi donanma güçlerine sahip olmaları için kışkırtılabileceklerinden kaygılandı. Ama aslında kaygılanmak için çok az neden vardı: Türkler yalnızca anakarayla ilgilenmekteydi ve Britanya hem Türk hem de Pers emellerinin önünü kesmek için Bahreyn sultanıyla antlaşmasını daha da güçlendirdi.

Körfezin stratejik uç kısmında büyük, doğal bir limanı bulunan Kuveyt emirliği, bir kaygı kaynağıydı. Kuveyt emirliği, Necitli Sabbah ailesi tarafından kurulduğu günden itibaren birbirini takip eden becerikli yöneticilerin idaresi altında bir inci ve ticaret merkezi olarak gelişip zenginleşerek Britanyalıların ilgi odağı haline geldi. Bununla beraber Sabbah ailesi sözde bir Türk egemenliğini kabul etmek karşılığında gerçekten bağımsız kaldılar. Ancak Britanya, Kuveyt emiri Büyük Mübarek'ten (1895-1916) gelen resmi Britanya koruması

talebini kabul etti. Britanya'nın teklifi kabul etmekteki amacı Türkleri kovmak değil, Almanya'nın Berlin-İstanbul-Bağdat demiryolu hattını Kuveyt'e kadar uzatma tasarısının önünü kesmekti. Mübarek, maddeleri Körfezin diğer Arap hükümdarıyla yapılan antlaşmalara benzeyen Britanya-Kuveyt antlaşmasıyla "topraklarının herhangi bir parçasını iş ya da başka herhangi bir amaçla başka bir devletin hükümetine ya da yurttaşlarına devretmemeyi, satmamayı, kiralamamayı, ipotek etmemeyi ve vermemeyi" kabul etti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapça konuşulan eyaletlerinden en çok değer verileni, Batı Arabistan'daki Hicaz'dı. Hicaz ekonomisi diğer eyaletlere göre daha az gelişmiş durumda olmasına rağmen, Kutsal İslam kentlerini –Mekke ve Medine– içermekteydi. Türkler, Vahhabilerin 1811-1819 yılları arasında sürülüp çıkarılmasından sonra Hicaz'ın hâkimiyetini yeniden ele geçirdiyseler de, bölge, İstanbul'dan birliklerin sevk edilmesini kolaylaştıran Süveyş Kanalı'nın açılışından sonra bile güvenli olmaktan uzaktı. Osmanlı'nın Hicaz valisi, iktidarı soyu Peygamber'in kızına dayanan, Arap klanlarının en soylusu Haşimi klanından saygın Mekke Şerifleriyle paylaştı. Asayiş yeterli ölçüde sağlanamadı, sık sık yabancı konsoloslar öldürüldü ve talihsiz Müslüman hacılar yağma çetelerine karşı neredeyse savunmasızdılar.

Daha önce gördüğümüz gibi, Sultan Abdülhamit yönetimindeki Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar ve Kuzey Afrika'daki Hıristiyan tebaalarını kaybetmesine rağmen halen dünyadaki en büyük Müslüman devlet olarak bölge üzerinde liderlik iddiasında bulunmaya karar verdi. Abdülhamit, uzaktaki eyaletlerin idaresini iyileştirme doğrultusundaki amaçlarına hizmet ettikleri için Tanzimat reformlarını hayata geçirmeye hazır olsa da, reformların barındırdığı yurttaş hakları ve yasa önünde eşitlik anlayışları, onun için önceki sultanlar

için olduğundan daha katlanılmazdı. Abdülhamit otokrasiyi sürdürme niyetinde olmasına rağmen, amaçlarına kaba kuvvetle değil, ustalıklı diploması, entrika ve güdümleme aracılığıyla ulaşmaya çalıştı.

Osmanlı sultanları, on dokuzuncu yüzyılda halifelik unvanını yeniden canlandırdılar. Halifelik özgün anlamını –Peygamber'in halefi, ruhsal/siyasi rehber ve bütün Müslümanların lideri– yitirmiş olmasına karşın, dünya diplomatik nezaket icabı genelde bu unvanı kabul etti. Abdülhamit, kendisini Sünni İslam'ın sultanı/halifesi, dünya lideri olarak kabul ettirmeye ve Pan-İslamcılık öğretilerini yaymaya çalıştı. Halifelik unvanı, imparatorun imparatorluğunun elinde kalan kısmında konumunu güçlendirme ve Hıristiyan Batı'nın giderek artan yayılışına karşı imparatorluğun insan kaynaklarını harekete geçirme çifte amacına hizmet edecekti. Abdülhamit, imparatorluğun dört bir yanındaki camilere ve İslami kuruluşlara bol para akıttı. En bilgili düşünürleri etrafında topladı ve İstanbul'un yenilenen inancının ve dindarlığının bilgisini Müslüman dünyanın her tarafına yaymak için bir misyoner okulu kurdu.

Abdülhamit, Anadolu köylüsünün sadakatinden emin olmasına karşın, Arapça konuşan daha büyük tebaanın kendi liderliğini içtenlikle kabul etmediğinden kuşkulanıyordu. Arap halifeliğini yeniden kurmaya çalışan bir hareketin söz konusu olduğuna inanıyordu. Böyle bir hareketin varlığını destekleyen çok az kanıt vardı. İmparatorluktaki Türk olmayan kimi Müslüman düşünürlerin İslam dünyasının o anki çöküşünden Osmanlı egemenliğinin son yüzyıllarını sorumlu tuttukları doğruydu. Cemalettin Afgani'nin Mısırlı Muhammed Abduh, Suriyeli Raşit Rida ve Abdulrahman El-Kavakibi gibi müritleri Batı'nın ve düşüncelerinin egemenliğine karşı bir direnme aracı olarak Müslüman *ümmet*inin, yani

milletin yeniden canlandırılması ve birleştirilmesiyle tutkuyla ilgilendiler. Bu yenilemenin ancak İslam'ın aralarında doğduğu Araplar aracılığıyla gelebileceğine inandılar. Cemaleddin Afgani ve müritleri, Paris'te ve (Britanya koruması altında oldukları) Kahire'de gazeteler kurmalarına ve kitapçıklar yayımlamalarına karşın, siyasi eylemci olmaktan çok düşünürdüler.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasi ayrılık bu aşamada milli/ırksal hatlar doğrultusunda gelişti. Mısırlı milliyetçi lider Mustafa Kâmil, 1809 yılında sultana Britanyalılara karşı benimsediği pan-İslamcı hareketin doğal lideri gözüyle bakıyordu. Türkleri hedef alan Arap hıncı ve düşmanlığı kımıldanış aşamasındaydı; aslında "Arap" terimi hâlâ genelde Arap Yarımadası'nın yarı göçebe halkı için kullanıyordu. Raşit Rida gibi insanlar, İslam'ı yenileme hareketinin Arabistan'da başlaması gerektiğine inanmışlardı, ama aslında İslam anavatanının yetersiz yöneticileri olarak Osmanlıları ilk kovma girişimini on dokuzuncu yüzyılın başında Suudi Vahhabi güçler yapmıştı. Yenilgiye uğratılan Suudi Vahhabi güçler, imparatorluk çöküş noktasına geldiğinde ona yeniden meydan okudular.

Abdülhamit'in Türk olmayan tebaalarının kendisini devirme çabası içinde olduklarından korkması ve kuşkulanması, iki başlı bir siyaset gütmesine neden oldu. Abdülhamit, kimi Türk olmayan tebaalarını hükümetinde yüksek mevkilere getirdi, ziyarete gelen önemli Arap liderlerine bol bol hediyeler verdi, onlara misafirperverlik gösterdi; ama aynı zamanda yerel siyasi liderlerin çok güçlenmelerini engellemek için entrikaya başvurdu. Gerektiğinde rakip klanlar ve kabileler arasındaki rekabeti ve düşmanlığı körükledi. Geniş casus ağı ve Fransız ve İngiliz mühendislerin döşedikleri, en uzak eyaletlere kadar uzanan yeni telgraf sistemi aracılığıyla her şey-

den haberi oldu. Tehlike yaratabilecek yerel liderler ya da sorun çıkarabilecek kişiler gerektiğinde güç yoluyla saf dışı bırakıldı. Tehlike arz eden yerel liderlerden biri, Mekke Şerifleri ailesinden gelen –yani bir Haşimi olan– Hüseyin Bin Ali'ydi. Yüksek mevkisinden dolayı Hüseyin Bin Ali'ye saygı gösterilmesi gerekiyordu. Bundan dolayı Abdülhamit 1893 yılında Hüseyin Bin Ali'ye reddedemeyeceği, üç oğlu Ali, Abdullah ve Faysal'la birlikte İstanbul'a yerleşmesi davetinde bulundu. Abdülhamit sezgisinde haklı çıkacak, Hüseyin ve oğulları imparatorluğun yıkılmasının temel araçlardan biri haline geleceklerdi.

Abdülhamit'in yüksek mevkilere getirdiği Arapların en göze çarpanı, Suriyeli İzzet Paşa'ydı. İzzet Paşa, Abdülhamit'in saltanatının daha sonraki yıllarında büyük bir iktidara ve etkiye sahip olduğu bir makama yükseldi ve Abdülhamit'in pan-İslamcı siyasetinin en etkili aygıtının –Hicaz Demiryolu'nun yapımının– arkasındaki başlıca güç oldu. Şam'dan Medine'ye uzanan demiryolunun Mekke'ye kadar uzatılması tasarlandıysa da bu tasarı gerçekleştirilemedi. Sultan'ın yeni müttefiki Almanya'dan gelen mühendislerce 1901-1908 yılları arasında inşa edilen demiryolu yaklaşık 3 milyon pounda mal oldu. Demiryolu –hac yolunun tehlikelerini ve zorluklarını azalttığı için– Müslüman dindarlığının en büyük belgesi olarak sunulduğundan maliyetinin üçte biri Müslüman dünyanın her tarafından gelen bağışlarla karşılandı. Demiryolu hattı için imparatorlukta ek özel vergiler konuldu. Tasarı, dindar sultan/halifenin Sünni İslam'ın lideri olarak saygınlığını arttırmasının yanı sıra siyasi/stratejik önem taşıyan, Britanya denetimindeki Süveyş kanalını gereksiz hale getirme ve askeri birliklerin Suriye'den Hicaz'a birkaç gün içinde nakledilmesini olanaklı kılma gibi ek üstünlüklere de sahipti.

Abdülhamit, Müslümanların sadakatini kazanmak için elinden geleni yaptıysa da, Arap eyaletlerinde Osmanlı Türk yönetimine direnişler söz konusuydu. Sultan rakiplerini desteklediğinde yerel liderlerin ve klanların ona kin duymaları için özel nedenleri vardıysa da, genelde sultanın despot ve ilkesiz yönetiminden bir hoşnutsuzluk söz konusuydu. Maruni Lübnan'da toplanan Arap Hıristiyan topluluklar arasında Batı'yla kurulan kültürel ve ticari bağların ve Fransız koruması altında okuryazarlığın, eğitimin ve bilginin yayılmasının desteklediği güçlü Osmanlı karşıtı duygular hâkimdi. Ama Arap Hıristiyanların bir ayaklanma hareketinde Müslüman Araplarla güçlerini birleştirmeleri söz konusu değildi; çünkü Arap Hıristiyanlar azınlıktaydılar ve onların kinleri imparatorlukta daima ikinci sınıf görüldükleri duygusundan kaynaklanmaktaydı. Arap ulusu anlayışı ancak birkaç entelektüelin benimsediği bir görüş olmasına rağmen, Tanzimat reformlarından doğan eşit haklar ilkesine dayanan ortak Osmanlı yurttaşlığı anlayışı, Abdülhamit'in pan-İslamcı düzeni altında çok az ilerleme kaydedebildi. Dini bağlılıklar, Batılı dünyevi düşüncelerden çok daha güçlüydüler. Suriyeli Araplar, İslam *ümmet*inin yüzyıllardır savunucusu ve koruyucusu olan imparatorluğu yıkmayı düşünmediler.

Abdülhamit'e karşı gerçek ayaklanma İstanbul'un çok daha yakınındaki, tamamen farklı bir kaynaktan geldi. Abdülhamit'in kendisinden önceki sultanlardan devraldığı özgün ve etkili reformlar bütünü, sivil ve askeri eğitimin iyileştirilmesi ve yaygınlaştırılması amaçlıydı. Bu, önemli bir eğitimli yeni orta sınıf yarattı. Sultanın baskı yönetimine son vermek isteyen Genç Osmanlılar, sultanın hükümdarlık döneminin ilk yıllarında dağıtılıp bastırıldıysalar da, onların idealleri varlığını sürdürdü ve yüzyıl sona ererken Jön Türkler adlı devrimci harekette yeniden vücut buldu. Hareket, başkentte-

ki ve eyaletlerdeki askeri okullardaki, tıp ve hukuk yüksekokullarındaki öğrencilerin arasında hızla yayıldı. Bir Hukuk öğrencisi ve aynı zamanda Selanik postanesinde başkâtip olan Talat Bey ve bölgenin ileri gelenlerinden Rahmi Bey, imparatorluk içindeki bütün ırkların ve inançların birliği ve eşitliği idealini vurgulamak için birkaç dernekle birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti adını verdikleri gizli bir dernek kurdular. Bu ideal, harekette önemli bir rol oynayacak olan Masonların ve Yahudilerin desteğini aldı. Paris'teki Türk sürgünlerle bağlantı kuruldu.

Jön Türkler 1896 yılında darbe girişimde bulunduysalar da, girişim kolaylıkla bastırıldı. Sultan, tehdit eden tehlike hakkında çok az fikir sahibiydi ve casus ağı bu hassas durum karşısında pek işe yarıyormuş gibi görünmüyordu. Devrimciler, sultanın Avrupa'daki son önemli Osmanlı eyaleti Makedonya'da çıkan krizi kötü yönetmesi karşısında kaygılandılar ve imparatorluğun Avrupa devletleriyle ilişkisindeki küçük düşürücü zayıflığına öfkelendiler. 1908 yılında Rus Çarı Nikolay ile Britanya Kralı VII. Edward'ın Tallinn'deki buluşmalarından gelen Türkiye'nin paylaşımını tasarladıkları haberlerinin harekete geçirdiği Enver Bey, Cemal Paşa ve Mustafa Kemal gibi subaylar yeni harekete onu Makedonya ordusundaki askeri birimlerin komutası altına almak üzere katıldılar. Jön Türkleri 1908 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel merkezi haline gelen Makedonya'nın başkenti Selanik'te ayaklanmaya yönelten anavatanı koruma ruhuydu. Ayaklanma hızla, hatta Abdülhamit'in sadakatlerinden emin olduğu Arnavut birliklerine varıncaya kadar yayıldı.

Binbaşı Enver Bey'in liderliğindeki Jön Türkler, meşrutiyet yönetiminin yeniden kurulmasını talep ettiler. Şeyhülislamın –en büyük dini otorite– ve bakanlarının çoğunun devrimcilere sempati duyduğunu anlayan Abdülhamit, boyun

eğmek zorunda kaldı. Abdülhamit'in kırk yıl önce yürürlükten kaldırdığı kısa ömürlü meşrutiyet yeniden kuruldu.

Jön Türkler adına Enver Bey, keyfi yönetimin sona erdiğini ve yeni düzenin ilkelerini ilan etti: "Bundan böyle hepimiz kardeşiz. Artık bundan böyle Bulgarlar, Yunanlılar, Romenler, Yahudiler, Müslümanlar yok; hepimiz aynı gökyüzü altında eşit Osmanlılar olmaktan gurur duyuyoruz."

İstanbul'da halk duyuruyu bayram sevinciyle karşıladı. Kurnaz Abdülhamit gücünü tamamen kaybetmemişti. Heyecanlı liberal meşrutiyet isteğinden etkilenen Abdülhamit, tahta çıkışının hemen ardından çok hızlı biçimde ıskartaya çıkarttığı, kırk bir yıldır kapalı olan parlamentoyu yeniden açtı. Sokakları dolduran kalabalıklar yalnızca "çok yaşa meşrutiyet" diye değil, aynı zamanda, "çok yaşa sultan" diye de bağırdılar.

İstanbul'daki Araplar ve Arap eyaletlerinin ileri gelenleri, yeni dönemi memnuniyetle karşıladılar. Açıklanan ırksal eşitlik ruhunun, Türk egemenliğinin, Türk dili ve kültürünün imparatorluk içindeki Araplara dayatılmasının sona ermesi anlamına geleceğini umdular.

Bildiriyi, kısa süren bir Türk-Arap cicim ayları izlediyse, bu saadet çeşitli nedenlerle uzun ömürlü olmadı. Birinci olarak, Mithat Paşa'nın anayasasında kutsal bir yere konan Osmanlıcılık, Müslümanlar arasındaki ırksal eşitliği önemsemedi. Enver bey bildirisinde Araplardan ve Türklerden daha çok "Müslümanlar"a göndermede bulundu. İmparatorlukta Arapça konuşan Osmanlı vatandaşlarının sayısı Türklerden fazla olmasma rağmen, seçim sistemi Türklerin –243 sandalyenin 150'sinin Türklerin, 60'nın Arapların olduğu– parlamentoda büyük bir hâkimiyet kurmaları sonucunu doğurdu. İkinci olarak, Jön Türklerin liderliğini üstlenen subaylar, liberal demokrat değildiler. Liderler Osmanlıcılığın ruhu olarak

birlik ve eşitliğe inançlarını dile getirirken samimiydiler; ama derine inmediler. Jön Türkler, Abdülhamit yönetiminden uyguladığı baskıdan çok çürümüşlüğü ve verimsizliği nedeniyle hoşnutsuzdular. Abdülhamit'in yanlış yönetiminin korkunç mirasıyla –boşalan hazine, Avrupa devletlerinin Balkanlardaki sonu gelmeyen baskısı ve daha sonra İtalya'nın Afrika'daki son Osmanlı eyaleti Libya'yı işgal etmesi– karşı karşıya kalan Jön Türklerin, anayasal özgürlük ilkelerini hayata geçirmek için çok zamanları olmadı. Dahası Genç Osmanlı entelektüellerinden farklı olarak, Jön Türkler, siyasi kuramlara ilgi duymadılar; siyasi yönetime yaklaşımları pratik ve ampirikti ve en önemli amaçları imparatorluk savunmasını güçlendirmekti. Jön Türkler, Fransız Devrimi'nin ideallerine hayran idiyseler de, bunun nedeni "Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik" sloganının Fransız halkını Devrim düşmanlarını alt eden etkili bir güçte birleştirmesiydi. Kuşkusuz, Osmanlı İmparatorluğu vatandaşları da benzer şekilde davranacaktı.

Jön Türklerin acil sorunu, bir karşı-devrim girişimiydi. Abdülhamit yeni anayasayı açıkça kabul etmesine karşın, yeni düzene karşı olan hoşnutsuz ve gerici öğeleri gizlice cesaretlendirdi. İstanbul garnizonu askerleri, Nisan 1909 ayaklandı, subaylarını katletti ve parlamentoyu bastı. Abdülhamit ayaklanmanın liderlerini affedip yeni bir kabine kurunca, Jön Türkler düzeni oturtmak, asileri cezalandırmak, İttihat ve Terakki'nin otoritesini yeniden kurmak için Selanik'ten bir ordu yolladılar. Ordunun yola çıkışından üç gün sonra parlamento toplandı ve Abdülhamit'in tahttan feragat ettiği ilan edildi. Abdülhamit'in kardeşi Reşat, V. Mehmet unvanıyla sultan ilan edildi. Ilımlı, kendini arka planda tutan, 64 yaşındaki sultan, meşruti monark rolünü kabul etmeye oldukça hazırdı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti akıllıca davranıp Abdülhamit'in hayatını bağışlamaya karar verdi ve onu Selanik'te özel bir villada göz hapsinde tuttu. Türklere göre, Abdülhamit'in sınırlı alanlardaki modernleşme reformlarının sicili, bir zamanlar büyük bir Avrupa devleti olan Osmanlı Hanedanı'nın en son küçük düşürülüşünü engelleyememesinden daha ağır basar. Ama imparatorluktaki Türk olmayan Müslümanlar arasında farklı bir kanı hâkimdi. Bunlar, Abdülhamit'in bazı durumlarda rakiplerine karşı desteklediği halklar ve kabilelerdi: Kürtleri Ermenilere karşı, Mezopotamya'da Sünnileri Şiilere karşı destekleınişti. Ama uzun vadede daha çok hatırlanan Abdülhamit'in pan-İslamcı geçmişidir. Abdülhamit'in pan-İslamcı siyasetleri çoğunlukla despot amaçlarına ulaşmak için kullanması, İslam *ümmeti* davasını savunan son hükümdar olarak görülmesinden daha az önem taşır. Araplar siyasi Siyonizm'in kurucusu Dr. Theodor Hezl'in Filistin'in bir kısmının Yahudilere ulusal yurt olarak kiralanması teklifini reddedenin Abdülhamit olduğu gerçeğini yirminci yüzyılın sonunda neredeyse sürekli andılar. Aslında Abdülhamit uluslararası Yahudi halkının önemli borçlar vermesi karşılığında teklifi kabul etme eğilimdeydi, ama bakanları tarafından bunun pan-İslamcı siyasetinin ve Arap tebaaları arasındaki saygınlığının sonunu getireceğine ikna edildi. Hatırlanan, sultanın teklifi geri çevirdiğidir.

1908 yılında neredeyse hiçbir Sünni Arap, İslam'ın tek koruyucusu olarak kalan imparatorluğun Türk merkezinden ayrılmayı düşünmüyorduysa da, kuşkusuz Arap eyaletleri için âdemi merkezileşme ve Türk-Arap eşitliğini uman Araplar vardı. Öte yandan Jön Türkler, elde bir gördüklerinden Türk egemenliğinin üzerinde pek öyle fazla durmadılar. İmparatorluğun Türk olmayan unsurları –Yunanlılar, Ermeniler ve Araplarla birlikte Kürtler– arasında artan milli duygular

tarafından tehdit edildiklerini hissettiklerinde açık bir biçimde Türk milliyetçiliğine yöneldiler. En dar biçimiyle Türk milliyetçiliğinin amacı, Türk ulusunu Anadolu'da (ya da yaklaşık olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin günümüzdeki sınırları içinde) birleştirmekti. Ama aynı zamanda ideolojluğunu yazar Ziya Gökalp'in yaptığı, daha büyük amaçlar güden bir akım –pan-turancılık– vardı. Bu akım, Türklerin doğduğu Orta Asya halkları da dâhil olmak üzere Türkçe konuşan bütün halkların birleşmesi çağrısında bulundu. İttihat ve Terakki Cemiyeti pan-turancılık programını resmi olarak benimsemediyse de, bu düşünce Enver Paşa gibi kimi liderlerine çok çekici geldi. Söylemi romantik ve tarihsel bakımdan kuşku götürür olan pan-turancılık temelde ırkçıydı. Türklerin İslam'ı benimsemesinden önceki çağa geri dönüş çağrısında bulunduğundan, aynı zamanda İslam karşıtıydı.

Talat Bey, Jön Türklerin Sultan Abdülhamit yönetimi altında olduğundan hem çok daha merkezi hem de çok daha "Osmanlılaştırılmış" bir imparatorluk yaratma amacının önünde önemli bir engel bulunduğunun farkındaydı. Nitekim Talat Bey Selanik İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Ağustos 1910'da yaptığı gizli bir konuşmada, anayasa "Müslümanlar ile gâvurlar"ın eşitliğini öngörse de, gâvurların hepsinin bunun gerçekleştirilemez bir ideal olduğunu bildiklerini söyledi.

> Şeriat, bütün geçmiş tarihimiz, yüz binlerce Müslüman'ın duyguları ve hatta onları Osmanlılaştırmaya yönelik her türlü girişime inatla direnen Gâvurların kendileri, gerçek eşitliğin kurulmasının önünde aşılmaz bir engel oluşturuyor. Gâvurları sadık birer Osmanlıya dönüştürmek için başarısız girişimlerimiz oldu ve Balkanlardaki bağımsız devletler Makedonya halkları arasında ayrılıkçılık düşüncelerini yaymaya

devam ettikleri sürece bu girişimler kaçınılmaz olarak başarısız olacaktır.

Bağımsız Balkan devletleri –Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan– aslında Jön Türklerin yeniden ayağa kaldırdığı Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar üzerinde yeniden egemenlik kurmaya kalkışacağından korktular. Balkan devletleri, Avrupa devletlerinin –Rusya hariç olmak üzere– hiçbir cesaretlendirmesi olmaksızın gizli bir ittifak kurdular ve Ekim 1912'de Türklere savaş açtılar. Aralık ayında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni genel merkezini İstanbul'a taşımaya mecbur bırakarak Selanik'i ve Batı Trakya'yı ele geçirdiler. Türk ordusu başkenti savunmak üzere cepheden geri çekildi. Balkan İttifak devletleri, ganimetin paylaşılmasında anlaşmazlığa düşüp birbirlerine savaş açmaları üzerine Türkiye Makedonya'nın bir kısmını ve anahtar konumdaki Edirne kentini geri aldıysa da, Girit ve Ege adalarının çoğu Yunanistan'a bırakıldı. Böylelikle Türkiye'nin Avrupa'daki rolüne hemen hemen son verilmiş oldu.

Jön Türkler, İmparatorluğun Müslüman tebaasının Osmanlılaştırılmasının Müslüman olmayan tebaanınkiyle benzer sorunlar çıkarmasını beklemiyorlardı. Asıl sorun, yeni hayat verilen Türk milliyetçiliğine kapılmış Jön Türkler için Osmanlılaştırmanın gerçekte "Türkleştirme" anlamına gelmesiydi. (Söylemeye gerek yok ki pan-turancılık ideallerinin Osmanlı Araplarına çekici gelme olasılığı yoktu.) Türkçe, daima Osmanlı bürokrasisinin dili olduysa da, Arapça Osmanlı Arapları arasındaki yerini korudu. Arapça bölge dili olarak eğitime hâkimdi. Artık Jön Türkler, ayrışık imparatorluğu tek dili olan bir ulusa dönüştürmeyi amaçlamaktaydı. Türkçe her okulda zorunlu ders oldu. Arap eyaletlerindeki halkın büyük bir çoğunluğuna akıl almaz gelse de mahkemelerde

Türkçenin kullanılması zorunlu hale getirildi ve hatta kentlerdeki sokakların adları Türkçe adlarla değiştirildi.

Türkleştirme siyasetinin sonucu, Osmanlı Arapları arasında bir Arapçılık bilincinin hızla uyanması oldu. Bu bilinç daha sonra ortaya çıkan –Tanrı'nın Peygamberle konuştuğu dil olarak Arapçayla gurur duymalarında ve Arapların İslam tarihindeki eşsiz yerlerinde köklenen– dünyevi Arap milliyetçiliğinin çok uzağındaydı. Yüzyıllar boyunca Türk siyasi ve askeri liderliğinin kabul edilmesi, Arap farkındalığını geri plana ittiyse de onun varlığını kesinlikle ortadan kaldırmadı.

Arapların üstün Türk ırkı anlayışına tepkilerinden biri, Arap haklarının korunmasını ve imparatorluk içinde Arap özerkliğinin oluşturulmasını amaçlayan derneklerin ve partilerin kurulmasıydı. Beyrut'ta, Bağdat'ta ve Basra'da bu dernekler gizli kalmak zorunda kaldıysalar da, bunların en önemlisi –Genç Araplar Derneği, yani El-Fatat–, Paris'teki bir grup Arap öğrenci tarafından kuruldu ve bütün Arap eyaletlerinde gizlice desteklendi.

Osmanlı İmparatorluğu içinde Osmanlı tahakkümüne meydan okumaya konumu en uygun Arap lider, Mekke Şerifi'ydi. İslam'ın kutsal mekânlarının muhafızı ve hacın yöneticisi olan Mekke Şerifliği, hemen hemen hiç "Türkleştirme"ye konu olmadı. İstanbul'daki güçler, Mekke Şerifliğine tartışmasız saygı gösterdiler. Bu sırada şeriflik makamında şerifliğin soy yoluyla geçtiği Haşimi ailesinin dik başlı üyesi Hüseyin Bin Ali bulunmaktaydı. Sultan Abdülhamit 1893 yılında faaliyetlerini yakından takip edebilmek için Hüseyin'i İstanbul'a yerleşmeye "davet etti". 1908 devriminden sonraki kısa Türk-Arap cicim ayları sırasında İttihat ve Terakki Cemiyeti Sultan Abdülhamit'in akıllıca uyarılarını umursamayıp iyi niyet jesti olarak Hüseyin'i şerif olarak atadı. İttihat ve Terakki Cemiyeti çok geçmeden bu kararından pişman oldu. Elli

yaşlarında, saygı uyandıran beyaz sakallı Şerif Hüseyin çok hırslıydı. Hüseyin'in ılımlı ve incelikli davranışları, kader duygusunu besleyen çelikten bir iradeyi gizlemekteydi. Ama doğal olarak ihtiyatlı davranan Hüseyin, Türklerle hemen sorun çıkarmadı. Hatta Güneybatı Arabistan'ın Asir bölgesindeki bir isyanın bastırılması için Türkler adına başarılı bir askeri sefer düzenledi. Osmanlı hükümeti, bunun karşılığında Hüseyin'i yetkisini bölgenin içlerine kadar genişletmesi için teşvik etti. Bu Hüseyin'i, Arabistan'da Arap rakibiyle –Suud Hanedanıyla– bir savaşa girmek zorunda bıraktı. Bu savaş, tıpkı Haşimilerin imparatorluğun Arap eyaletlerindeki Türk yönetiminin devrilmesine aracı olacağı gibi, Haşimi ailesinin yıkılmasına neden olacaktı.

Suud Hanedanı, 1860'lı yıllarda Türklerin Doğu Arabistan'ı ele geçirmelerine olanak tanıyan iç bölünmelere son verdiyse de, Kuzey Necit'teki ezeli rakipleri Raşitler karşısında yenilgiye uğradı. Suud Hanedanının başı Abdul Rahman Riyad'ı terk edip Kuveyt Emirliği'ne sığınmaya zorlandı. Abdul Rahman'a genellikle aile soyadı Bin Suud adıyla tanınan ve modern Ortadoğu tarihinin en sıra dışı şahsiyetlerinden biri olduğunu kanıtlayacak olan on yaşındaki oğlu Abdülaziz eşlik etti.

Bin Suud ergenlik çağına geldiğinde fiziğiyle ve kişiliğiyle arkadaşlarından daha üstündü. Bin Suud, küçük bir güçle Suudi başkenti Riyad'ı geri almayı başardı ve eski Suudi/Vahabi devletini yeniden kurmaya girişti. Raşit devleti çöküş içindeydi; Bin Suud Necit'i yeniden fethetti ve 1913 yılında Türklerin ellerinde tutmakta çok zorlandıkları Hasa eyaletinin işgaline girişti. Bin Suud Britanya tarafından "Necit ve Devletleri"nin Sultanı olarak tanındıysa da, Kuveyt'ten Umman'a kadar bütün Basra Körfezi kıyısı Britanya'nın nüfuzu altında olduğundan daha fazla ilerleyemedi.

Bin Suud Batı Arabistan'da geçici bir başarısızlık yaşadı. Şerif Hüseyin, Bin Suud'un en sevilen kardeşini rehin almayı başardı ve Bin Suud kardeşini kurtarmak için sözde Osmanlı egemenliğini kabul etmek zorunda kaldı. Bin Suud, Haşimilerden intikam almaya yemin etti.

Kendisini Türkler için vazgeçilmez kılan Şerif Hüseyin, Hicaz'ın Osmanlı valisine karşı makamının haklarını ve üstünlüğünü savundu. Ama Şerif Hüseyin –Hicaz'ı daha sonradan imparatorluktaki bütün Arap eyaletlerinin bağımsızlığının nüvesi olabilecek özerk bir Arap bölgesi yapmak– için gözlerini geleceğe dikmişti.

Artık birer erişkin olan Hüseyin'in oğulları, onun tutkularını paylaştılar. Hüseyin'in ikinci ve en zeki oğlu Abdullah, yeni Osmanlı parlamentosunda Mekke vekiliydi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde büyük kuşkuya neden oldu. İttihat ve Terakki Cemiyeti Yemen genel valiliği makamını teklif ederek Abdullah'ı kazanmaya çalıştıysa da, Abdullah teklifi kurnazca reddetti. Babasından daha az ihtiyatlı olan Abdullah, Britanya hükümetinin ailesinin Araplar adına dile getirdikleri talepleri destekleme olasılığı konusunda Britanya temsilcisi Lord Kitchener'in ve Doğu sekteri Sir Ronald Storrs'un nabzını yoklamak için Kahire'yi ziyaret etti. Ama bu ziyareti sırasında Britanya büyük rakibi imparatorluk Almanya'sıyla savaştan ne kadar daha kaçınabileceğini bilmiyorduysa da, bir Osmanlı Alman ittifakının kaçınılmaz olduğunu hiç düşünmemişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını sürdürmesinin Britanya çıkarları için yararlı olduğunu varsayan geleneksel siyaset sürdürüldü. Bu nedenle Kitchener cesaret kıran bir biçimde açık bir tavır almadı ve Abdullah Kahire'den hayal kırıklığı içinde ayrıldı.

Abdülhamit'in 1909'daki başarısız karşı darbesinden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti imparatorlukta tek iktidar mer-

keziydi. Artık Cemiyet dar görüşlü ve merkeziyetçi siyasetlerini gütmekte özgürdü. İttihat ve Terakki Cemiyeti, ilk önce etnik ve ulusal gruplara dayanan siyasi derneklerin kurulmasını yasakladı, ardından azınlık kulüplerini ve derneklerini kapattı. İdam cezasını Abdülhamit'in düşüneceğinden daha yaygın kullandı. Bütün bunlara rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasetleri itirazsız yoluna devam etmedi. Jön Türkler arasında iktidarın yerel yönetimlere devredilmesini destekleyen ve Osmanlılaştırmayı Türk siyaseti ve kültürünün egemenliğinin dayatılması olarak değil, ama dini ve ulusal azınlıkların özerk haklarına saygı gösterilen çoğulcu ve çok boyutlu bir imparatorluğun yaratılması olarak gören farklı, liberal bir eğilim daima var olmuştu.

Bu eğilim, en açık biçimde amcası Abdülhamit'in baskıcı yönetiminden kurtulmak için Paris'e kaçan Prens Sabahattin'in Osmanlı Ademimerkeziyet Cemiyeti tarafından temsil edildi. Prens Sabahattin'in iktidarın Osmanlı bayrağı altındaki özerk eyaletlere devri ve Osmanlı ordusunun korunması programı, liberal Türklere olduğu denli Araplara da çekici geldi. Prens Sabahattin'in cemiyeti imparatorluğun dört bir yanında şubeler açtı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908 devriminden hemen sonra cemiyeti yıkıcı olduğu gerekçesiyle dağıttı; ama cemiyet varlığını yeraltında sürdürdü ve 1912 yılında Britanya'nın koruması altında bir grup önde gelen Suriyeli göçmen tarafından Osmanlı İdari Ademimerkeziyetçilik Partisi adıyla yeniden ortaya çıktı.

Her ne kadar Prens'in Cemiyeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından baskı altına alındıysa da yeni Osmanlı parlamentosunda hem meşrutiyeti hem de belirli ölçüde ademimerkeziyeti savunan birçok kişi vardı. Bunlar, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Abdülhamit'ten daha baskıcı olacağından

korktular. Abdülhamit döneminin saygıdeğer, liberal, yaşlı devlet adamlarının desteğini aldılar.

Bütün muhalif gruplar ve kişiler bir muhalefet cephesi oluşturmak üzere 1911 yılında birleştiler: Hürriyet ve İhtilaf. Birlik çok geçmeden geniş bir halk desteğine sahip olduğunu gösterdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti parlamentoyu dağıtarak ve muhalefetin 275 sandalyeden yalnızca altı tanesini kazanabildiği –"sopalı seçim" denilen– seçimde bütün baskı aygıtlarını kullanarak hızla harekete geçti.

Bu baskıcı ve keyfi hareket, yalnızca silahlı kuvvetlerin içinden İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne daha tehlikeli muhalefetin doğmasını teşvik etti. "Halaskâr Zabitanlar" diye adlandırılan grup, ordunun siyasetten çekilmesini talep etti ve Arnavutluk birliklerinin desteğiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin denetimi altındaki hükümetin istifası etmesi ve onun yerini deneyimli, liberal Kâmil Paşa'nın önderliğindeki bir hükümetin alması için baskı yapan kansız bir darbe gerçekleştirmek üzere tehditkâr askeri manevralara başvurdu.

Liberal ara dönem yalnızca birkaç ay sürdü. Düşmanın İstanbul kapılarına dayandığı Balkan Savaşı, bu dönemin sonunu getirdi. Balkan Savaşı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarı yeniden ele geçirmesi için fırsat yarattı. Enver Bey ve bir grup subay 23 Ocak 1913'de hükümet binasını bastılar ve harbiye nazırını öldürdüler. İttihat ve Terakki hükümeti kuruldu ve Türk liberalizmi uzun bir süre yeraltına çekildi.

İmparatorluk artık Enver, Talat ve Cemal Paşa'nın üçlü diktatörlüğünce etkin bir biçimde yönetilmekteydi. Bu üçlünün en genci olan Enver, cesur, kibirli ve renkli bir kişiliğe sahipti; hâlâ Jön Türklerin sevilen kahramanıydı. Enver, ordunun büyük sevgisini kazandı ve Balkan felaketlerinden sonra morali tamamen bozulan Osmanlı silahlı kuvvetlerini yeniden ayağa kaldırma ve iyileştirme üzerinde odaklandı. En-

ver'in Osmanlı ordusunun eğitimine yardım eden Almanya'nın askeri gücüne duyduğu hayranlık onu üç diktatörün en Almanya yanlısı kılmaktaydı. Cemal Paşa, Enver Paşa'nın aksine, serinkanlı, sakin ve kendine güvenen bir kişiliğe sahip olmasına karşın, aristokratik nezaketi hoyrat acımasızlığını gizlemekteydi. İçlerinde tek sivil olan Talat, üçlünün en yeteneklisi ve kültürlüsüydü; düşünce adamıydı. Talat, çekici ve nüktedan olmasına rağmen, ateşli Türk yurtseverliğinde tavizsizdi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti yaklaşık altı yıl imparatorluğun sorumluluğunu üstlendi. Liberal ara dönem, Cemiyet'in siyasetlerini etkilemeyecek denli kısa sürmüştü. Nitekim Cemiyet'in siyasetleri Arap eyaletlerinde Türk-Arap ilişkilerinin bozulmasına neden oldu. Ama öte yandan Türk anayurdunda diktatörlüğün etkili modernleşme hareketine atfedilen ama anayasal özgürlüklerle bağlantısı çok az olan önemli başarılar söz konusuydu. Taşra ve kent yönetimi büyük ölçüde iyileştirildi; kentler daha temiz, güvenilir kılındı ve toplu ulaşıma bir düzen getirildi. Yahudi kökenli, parlak Maliye Bakanı Cavit Paşa –özellikle yürütülen pahalı savaşlara rağmen– yabancı borç yükünü çok az hafifletebildiyse de, devlet gelirlerini arttırmak için vergi sistemini başarıyla yeniledi. (İttihat ve Terakki Cemiyeti kapitülasyonları tasfiye etme girişimlerinde başarısız oldu ve bunun Türkiye'nin Büyük Avrupa Savaşı'na katılışına kadar beklemesi gerekti.)

Jön Türklerin en büyük başarısı belki de eğitimi yaygınlaştırmasıydı. On dokuzuncu yüzyıl reformcularının çabalarına katkıda bulunarak yeni öğretmen okullarının ve ihtisas enstitülerinin de aralarında bulunduğu bütün düzeylerde modern, ilerici bir eğitim sistemi yaratma konusunda çok yol kat ettiler. Jön Türkler, ilk defa kızlara açık bir devlet eğitim sistemini oluşturan bağımsız bir Müslüman ülkenin ilk yöneti-

cileriydiler; daha önceleri yalnızca zengin sınıflardan olmak üzere kız çocukları özel derslerle eğitim alırlardı. Türk kadınlarına kamu yaşamına avukat, doktor ve yönetici olarak katılmanın yolu açıldı.

Enver Bey'in Osmanlı silahlı kuvvetlerini yenilemede ne ölçüde başarılı olduğunu değerlendirmek zordur. Osmanlı silahlı kuvvetleri aşırı büyüktü; Jön Türkler iktidara geldiklerinde silah altında bir milyon erkek vardı ve zorunlu askerliğin başlaması bu sayıyı daha da arttırdı. Ama askeri alanda gereksinimi en çok duyulan, standartların yükseltilmesi ve silahların modernleştirilmesiydi. Alman General Liman von Sanders, Osmanlı ordusunun genel müfettişliğine atandı ve İngiliz amiral Sir Arthur Limpus'a donanmayı yeniden düzenleme görevi verildi. Türk askerlerinin cesaretinden hiçbir zaman kuşku duymayan Türkiye'nin düşmanları, savaş başladığında onları kesinlikle modern savaşa beklediklerinden daha hazırlıklı buldular.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, dış siyasette kesinlikle beceriksizdi. Her konuda olduğu gibi, Cemiyet'in dış siyasette de en önemli amacı Türkiye'nin Asya imparatorluğunun korunması ve onun savunmasının güçlendirilmesiydi. Avrupa devletleri arasındaki keskin rekabet manevra fırsatı yarattı. Hem Talat Paşa hem de Cemal Paşa, Merkez Devletleri'nin –imparatorluk Almanya'sı ile Avusturya-Macaristan– emellerine karşı Avrupa'daki güç dengesini korumayı amaçlayan Rusya, Fransa ve Britanya Üçlü İtilafı'yla bir ittifak oluşturmada istekliydi. Rusya Almanya'nın İstanbul'da sahip olduğu baskın konumdan rahatsız olduğu ve onun Çanakkale Boğazı'nın denetimini ele geçireceğinden korktuğu için yanıt vermekte çok hevesliydi. Her ne kadar Britanya ve Fransa Jön Türklerin devrimine bir parça cömertlik gösterdiyseler de, Türkiye'nin Avrupa'daki konumdan dolayı Balkan devletle-

rini toprak teminatlarına katmaya hazır değildiler. Hem Britanya hem de Fransa Türkiye'nin yaklaşan savaşta tarafsız kalacağını ve böylece çıkarlarının güvence altında kalacağını umdu. Britanya artık Türk İmparatorluğu'nun varlığını sürdürmesine büyük önem atfetmiyordu çünkü Rusya'yla ittifakı, Basra Körfezi'ndeki hayati önem taşıyan çıkarları için yeterli koruma sağlamaktaydı.

Talat ve Cemal Paşa, çok uğraşmalarına rağmen, Üçlü İtilaf'la ittifak kurmayı başaramadılar. Avrupa devletlerinin birinin korumasına acilen ihtiyaç olduğu duygusu ortama hâkim olduğundan, Enver Paşa'nın bu ülkenin Almanya olması gerektiği görüşünü kabul ettiler. 2 Ağustos 1914'te –doğrudan Birinci Dünya Savaşı'na yol açan Avusturya arşidükü Francis Ferdinand'ın Saraybosna'da suikasta uğramasından beş gün sonra– Türkiye, Almanya'yla Rusya yeni başlayan Avusturya-Sırbistan savaşına müdahale etmediği sürece tarafsız kalmasına izin veren gizli bir antlaşma imzaladı. Britanya 4 Ağustos'ta Almanya'ya savaş ilan etti. Bütün olup bitenlere rağmen henüz hiçbir şey kaybedilmiş değildi. Talat hâlâ tarafsızlık yanlısıydı. Talat'ın Britanya'yla diplomatik ilişkileri tatmin ediciydi. Amiral Limpus'un başkanlığını yaptığı Britanya donanma heyetinin ve büyükelçisinin itibarı yüksekti. Londra'daki Osmanlı büyükelçisi Hakkı Paşa, 1914 yazından beri Mezopotamya ve Suriye'deki demiryolu çıkarlarına ve Dicle ile Fırat üzerindeki gemiciliğe ilişkin Türkiye ve Britanya, Fransa ve Almanya arasındaki başlıca anlaşmazlıkları tatmin edici biçimde çözecek bir dizi antlaşma görüşmesini yürütmekteydi. Bir Osmanlı-Britanya antlaşması, Kuveyt, Necit ve Irak sınırlarını belirlemişti.

Türkiye en sonunda yansızlıktan vazgeçti, çünkü –üçlü diktatörlüğün en baskın üyesi– Enver Almanya'nın savaşı kazanacağına ikna olmuştu. Britanya, tersanelerindeki yapı-

mı bitmek üzere olan iki Türk savaş gemisine el koyduğunda Almanya'nın yanında yer alma konusundaki kuşkular dağıldı. Britanya'nın bu keyfi hareketi, Türkiye'nin tamamında Britanya karşıtı bir duygu dalgasının doğmasına neden oldu. Almanya, İstanbul'a gemi ve asker yollayınca, Britanya donanması Çanakkale Boğazı'nın girişini kapattı ve Türkiye'nin Alman gemilerini geri göndererek yansızlığını kanıtlamasını istedi. Alman amiral 28 Ekim'de Rus limanlarını topa tutmak için Türk donanmasını Karadeniz'e çıkardı ve 3 Kasım'da Britanya donanması Çanakkale Boğazı'nın girişindeki Türk limanlarını bombardıman etti. Her ne kadar Türkler harekete geçmek için zamanları olmadan savaşa katılmakta gönülsüzdüyseler de, Enver ve arkadaşları geri çekilemezlerdi. Türkiye, 5 Kasım'da Müttefiklere savaş ilan etti.

7
Pers Etkeni

İslam'ın yaşadığı –Peygamber'in ölümünün ardından Sünniler ile Şiiler arasında gerçekleşen– tek büyük bölünme Müslüman dünyada İslam'ın iki dalı arasında sonu gelmeyen bir egemenlik mücadelesine yol açtı. Gücü MS 1000'de doruk noktasına ulaşan Şii İslam'ın yaklaşık dört yüzyıl boyunca hâkim din olması olasıydı. Ama ilk önce İslam'ın anayurdu üzerinde egemenlik kurmak üzere Selçuklu Türkleri geldi ve dört yüzyıl sonra onların yerini alan Osmanlı ardılları koyu Sünni'ydiler. Şiilik yaşamaya devam edip İran ve Mezopotamya'da büyümeyi sürdürdüyse de, bundan sonra İslam *ümmet*inin küçülen bir azınlığını oluşturdu.

Sünni ve Şii İslam arasında çok büyük öğretisel farklar bulunmamaktadır: Peygamberin dindeki mutlak merkeziyetinde ve hayatının tarihsel ayrıntılarının birçoğunda anlaşma içindedirler; ritüellerinde büyük farklılıklar yoktur ve teolojik konularda aralarında büyük bir uzlaşma vardır. Sünni ve Şii bölünmesi, esasında tarihsel ve siyasidir. Şiiler Peygamber'den sonra yerini kuzeni ve damadı olan Ali'nin alması gerektiğine ve halifeliğin kızı Fatma ve kocası Ali aracılığıyla doğrudan Muhammed'in soyundan gelenlere ayrıldığına inanırlar. Halife ya da güvenilir İslam yorumcusu imam genellik-

le daha önceki imamın oğulları arasından tayin edildi. Şiilerin çoğu on iki imamın olduğuna inanırlar: Ali, oğlu Hasan ile Hüseyin ve Hüseyin'in soyundan gelen dokuz imam. 873'de doğan sonuncu imam, gizemli bir biçimde ortadan kaybolmuş ya da gaybete girmiştir. Yirminci yüzyılda dünyadaki Şiilerin büyük bir çoğunluğunu oluşturan "On İkici" Şiiler, İmam Muhammed'in yalnızca gizlendiğine ve Mehdi yani "Doğru Yolda Olan" kimliğinde yeniden ortaya çıkıp Altın Çağ'ı yeniden başlatacağına inanırlar. (Bir başka Şii mezhebi, Dürziler, Aleviler ve İsmaililer gibi Şiiliğin bir dalı olan Zeydilerdir. Yalnızca Yemen'de yaşayan Zeydiler, büyük bir bölgesel siyasi öneme sahip olmalarına karşın sayıca azdırlar.)

1501 ile 1524 yılları arasında hükümdarlık eden ve Safevi hanedanını (1501-1736) kuran İran Şahı I. İsmail Şiiliği ülkeye devlet dini olarak yerleştirdi. Şah İsmail, tebaalarının çoğunluğunun Sünni olma olasılığı yüksek olsa da, farklı halkları birleştirmek için yeni inancı ustalıkla kullandı. Şii İslam, modern çağda hâlâ varlığını sürdüren gururlu ve hatta yabancı düşmanı İran milliyetçiliğinin temelini oluşturdu. 1935'de İran adı verilen Pers ülkesi, geçen dört yüzyıl boyunca Şiiliğin resmi din olduğu tek önemli ulus devletti.

İsmail'in dini için büyük amaçları vardı ve tutkulu bir Sünni olan Osmanlı sultanı I. Selim, Şii tebaalarına eziyet edince, onların yardımına yetişmeye çalıştı. İsmail'in kötü eğitimli askerleri Osmanlı yeniçerilerinin dengi değildiler ve İsmail yenildi. Ama İsmail, Türklerin toprakları üzerinde egemenlik kurmasına engel olabildi, hatta daha önceki savaşlarında kazandığı Musul ile Bağdat bölgelerini elinde tuttu. İsmail, aynı zamanda Türkistan'daki Sünni Özbekleri kuzey-doğuya sürdü. Pers ülkesi yalnızca savunmada olmasına rağmen, Sünni düşmanların tehdidi ulusu birbirine kaynaştırma sürecine katkıda bulundu.

Rakip Sünni Osmanlı ile Şii Pers İmparatorlukları arasındaki savaş, Karadeniz'den Basra Körfezi'ne uzanan 2.400 km'lik ortak sınır boyunca iki yüzyıldan daha uzun bir süre sürdü. Bir Perslerin bir Osmanlıların üstünlük sağladığı Mezopotamya savaşı, on yedinci yüzyılda en sonunda Osmanlılının lehine sonuçlandı. O zaman bile Mezopotamya Pers saldırılarına karşı güvenli olmaktan uzaktı. İran'ın batı sınırı günümüze değin değişmeyip aşağı yukarı aynı kaldı.

Safevi hanedanı, görece kısa canlanma dönemleri dışında kurucusunun ölümünden sonra uzun bir çöküş sürecine girdi. İmparatorluğun doruk noktası Şah I. Abbas (1587-1629) dönemi oldu. I. Abbas İngiliz maceraperest Sir Robert Sherley'in yardımıyla Türk yeniçerileriyle boy ölçüşebilecek seçkin bir süvari sınıfı oluşturarak ordusunun ihtiyaç duyduğu reformların birçoğunu gerçekleştirdi. I. Abbas'm hükümdarlık dönemi, aynı zamanda savaşın Osmanlıların aleyhine döndüğü dönemdi. I. Abbas becerikli bir yönetici ve dahi bir inşaatçıydı. İslam mimarisinin başyapıtlarından biri haline getirdiği Isfahan'ı başkenti yaptı. Ticareti ve sanayiyi teşvik etti. Ateşli bir Şii Müslüman olmasına rağmen Hıristiyan Ermenilerini başkentin bir mahallesine yerleşmeye teşvik etti. Isfahan, Abbas'ın İngiliz ziyaretçilerinin Londra büyüklüğünde diye belirttikleri denli büyüdü.

Şah Abbas öldüğünde arkasında güçlü bir ülke bıraktı; on altı yaşında tahta çıktığında onun böyle bir şey yapabileceğini kimse tahmin edemezdi. Avrupa'nın Pers İmparatorluğu'na nüfuzu yavaş yavaş başlamıştı. Şah Abbas, bir yüzyıl önce, Şah İsmail döneminde Hürmüz Adası'nda ve anakaranın hemen dibinde bir köprübaşı edinen Portekizlileri Britanya Güney Hindistan Şirketi donanmasının yardımıyla çıkarabildi. Şah Abbas, Şirket'e yardımı karşılığında adını kendi adından alan Bender Abbas limanında değerli ayrıcalıklar ta-

nıdı. Ama Basra Körfezi Britanya'nın tahakkümü altına daha sonra girecekti.

Avrupa devletlerinin Abbas'm sarayına yolladıkları elçiler nezaketle karşılandılarsa da, Abbas onların Osmanlı Türklerine karşı ittifak oluşturma önerilerini kabul etmedi; İran'ın Batı'dan yalıtılmışlığı imparatorluğun bütünlüğünün en büyük güvencesiydi.

Abbas ülkesine bir tek ölümcül miras bıraktı: Abbas, Osmanlı sarayındakine çok benzeyen, veliahdını ve diğer prensleri güvenlik amacıyla hareme kapatma uygulamasını başlattı. Bu uygulama, veliahdın ve prenslerin bedensel açıdan gelişmemesine ve yönetim konusunda tamamen deneyimsiz kalmasına neden oldu. Abbas'ın ardılları yalnızca acımasız ve despot değil, aynı zaman beceriksizdiler ve saray haremağaları aşırı güç ve nüfuz kazandılar.

1703 yılında ayaklanan ve onlara karşı gönderilen, çok kötü yönetilen Pers güçlerini defalarca yenen Sünni Afganlar, Isfahan'ı işgal etmeyi ve şahı kaçmaya mecbur etmeyi başardılar. Afganlar, ülkenin yalnızca bir bölümünü denetimleri altına aldılarsa da halkın çoğu Safevilere sadık kaldı.

İran, ciddi biçimde güçten düşmüş bir durumdaydı. Rus Çarı Büyük Petro, uzun bir süredir Hazar Denizi'nden Hindistan'a ve ötesine uzanan bir ticaret yolu açmanın yollarını arıyordu. Çar, Kuzey İran'daki bir kabile ayaklanması sırasında birkaç Rus tacire saldırılmasını bahane ederek 1722 yılında bölgeyi işgal etti. Çar'ın işgali Osmanlı Türklerini telaşlandırdı ve Türkler Rusya'nm sınırının öteki tarafındaki topraklar üzerinde denetimi ele geçirmesini engellemek için İran'ı işgal ettiler. Rusya ile Türkiye arasındaki olası savaş 1724 tarihli antlaşmayla savuşturuldu. İki devlet bu antlaşmayla Kuzey ve Batı İran'ı kendi aralarında paylaşıp geri kalanı merkezdeki Afgan gaspçılara ve güneydeki Safevilere bırakmayı

kabul ettiler. 1724 yılından itibaren Rus baskısı İran'ın varoluşunun ayrılmaz bir parçası haline geldi.

Safeviler 1729 yılında yeniden tahta çıktılar. Ancak Safeviler bunu başlangıçta bir soyguncu çetesinin lideri olsa da, sonradan parlak bir general olup çıkan, Afşar kabilesinin üyesi Nadir Kuli Beg'in yardımıyla başarmışlardı. Nadir, 1736 yılında Safevi hanedanının sonunu getirmek üzere genç Şah III. Abbas'ı tahttan indirerek Nadir Şah adıyla tahta kendisi çıktı.

Nadir Şah'm askeri becerisi, tahta çıkmadan önce hem Osmanlı Türklerini hem de Rusları fethettikleri toprakları bırakmaya zorlarken kanıtlanmıştı. Nadir, Kandahar'ı Afganlardan geri aldı ve İran'ı eski sınırlarına kavuşturdu. Ama aşırı ihtiraslı olan bu adam, bununla tatmin olmadı. Moğol hanedanının egemenliği altında yozlaşma ve çöküş süreci içinde olmasına karşın zenginliğinden hâlâ bir şey yitirmemiş olan Hindistan'ı işgal etmek için ordularıyla doğuya yöneldi. Çok iyi savunulan Hayber Geçidi'nin arkasından dolaşarak Moğol imparatoru Muhammet Şah'ı yenilgiye uğrattı ve Mart 1739'da Delhi'ye girdi. Ganimet inanılmaz büyüklükteydi. Hintli bir tarihçi "348 yılda biriken zenginlik bir anda el değiştirdi" diye dikkat çekiyordu. Ganimetlerden biri, Nadir'in gelecekteki şahların taç giyme törenlerinde kullanılmak üzere İran'a götürdüğü Tavuslu Taht'tı.

Nadir, Büyük İskender'in başarısız olduğu ülkede zafer kazandı. Nadir, Hindistan'ı elinde tutmaya kalkışmadı, ama Büyük Dara'nın Pers İmparatorluğu'na ait olan İndus Nehri'nin güney kıyısındaki illeri elinde tutarken Muhammet Şah'a topraklarının büyük kısmını iade etti.

Nadir'in fetih iştahı hâlâ doymamıştı. Türkistan'daki Özbek devletleri için kuzeydoğuya yöneldi ve Semerkand ve Buhara'yı ele geçirdi. İlerleyen Rusları durdurmak üzere Kaf-

kasya'ya yöneldi. Nadir, 1794 yılı itibariyle yalnızca İran'ın sınırlarını eski haline getirip genişletmekle kalmamış, aynı zamanda ülkeyi yeniden büyük bir askeri devlet haline getirmişti. Gelgelelim Nadir'in dehası yalnızca askeriydi; imparatorluğun adil ve verimli yönetilmesiyle ilgilenmedi. Nadir, Napoléon Kanunu olmayan İranlı bir Bonaparte'dı. Haşin, acımasız ve kuşkucu Nadir, tebaalarının nefretini kazandı ve 1747 yılında bir grup subayı tarafından öldürüldüğünde arkasından çok az insan yas tuttu. Nadir'in ardından çıkan taht kavgası yaklaşık on beş yıl süren bir kaos ortamı yarattı. Kaçar kabilelerinden Ağa Muhammet rakiplerini yendi ve kendini şah ilan etti. Bir hadım olan Ağa Muhammet (çocukken esir alındığında hadım edilmişti) 1925 yılma kadar ayakta kalan Kaçar hanedanını kurdu. Tahran kentini fethettikten sonra onu başkenti yaptı. Ağa Muhammet'in 1797 yılında suikasta kurban gitmesi üzerine yerini 1834 yılına kadar hükümdarlık eden yeğeni Fetih Ali aldı.

On dokuzuncu yüzyılın başından itibaren İran'ın Batı'dan uzun yalıtılmışlığının sonu geldi. Düşman olsa da İran'ı Batı'dan koruyan bir engel gibi hareket eden Osmanlı İmparatorluğu dönüşü olmayan bir çöküş sürecine girmişti. Britanya, Hindistan'a hâkimdi ve donanması Basra Körfezi'ni denetimi altında tutuyordu. Rus İmparatorluğu, Büyük Petro'nun hükümdarlığı sırasında başlayan doğudan Asya içlerine büyük sömürgeci yayılışını sürdürüyordu. Pers ülkesi, on dokuzuncu yüzyıl boyunca bu iki devletin kıskacında kaldı.

Gelgelelim İran'ın Avrupa siyasetinin yörüngesine sokulmasına aracı olan, Fransa, özellikle de olağanüstü tutkularıyla Napoléon Bonaparte'dı. Britanya'ya Hindistan'da saldırmak için Mısır'ı bir sıçrama tahtası olarak kullanamayan Napoléon, 1800 yılında Hindistan'ı Rus Çarı Pavel'le bir ittifak kurarak Afganistan üzerinden işgal etmeyi tasarladı. Na-

poléon'un tasarısı, uygulanması kesinlikle olanaksız olmasına karşın, Britanyalı Hindistan yöneticilerini enikonu telaşlandırdı. Çar Pavel'in 1801 yılında suikast sonucu ölmesi, Napoléon'un tasarısının sonunu daha başlamadan getirdiyse de Fransız tehdidi varlığını sürdürdü. İlerleyen Ruslar, Gürcistan'ın iki eyaletini ilhak ettiler ve 1805 yılında Derbent ve Bakü'yü ele geçirip İran'a savaş ilan ettiklerinde İran Şahı Fetih Ali yardım etmesi için Fransa'ya başvurdu. 1807 tarihli Fransız-İran Finkenstein Antlaşması gereğince Bonaparte Rusya'nın el koyduğu toprakların geri alınmasını üstlendi. Ama Bonaparte neredeyse anında Çar Alexander'la barış yaptı ve İran Rusya'yla tek başına savaşmaya terk edildi.

Umutsuz bir savaşa son veren 1813 Gülistan Antlaşmasıyla İran, Gürcistan'ı, Bakü'yü ve diğer yönetim birimlerini terk etti. Ama savaş sona ermedi: Üç sınır bölgesi tartışmalı kaldı ve Rusya 1827 yılında buraları keyfi olarak işgal edince öfkeli kamuoyu Şah'ı Rusya'ya savaş açmaya zorladı. Başlangıçtaki başarıların ardından, savaş, aslında Şah'ın kışın askerlerine para ödemeyi reddetmesi nedeniyle İranlılar için bir felaketle sonuçladı. İranlılar 1828 yılında imzaladıkları aşağılayıcı Türkmençay Antlaşması'yla yalnızca daha önceki savaşta kaybettiği Gürcistan ve diğer topraklar üzerindeki haklarından vazgeçmedi, aynı zamanda ağır bir tazminat ödedi ve Pers topraklarında yaşayan Rus vatandaşlarına (Osmanlı kapitülasyonlarına benzeyen) sınır ötesi haklar tanıdı. Rusya ile İran arasındaki serbest ticaretin yolunu açan Türkmençay Antlaşması ve eş zamanlı bir başka ticaret anlaşması, Pers devleti ile Avrupa devletleri arasındaki gelecekteki ilişkilerin temelini oluşturdu.

Britanya'nın on dokuzuncu yüzyılın başında bölgeye gösterdiği ilgi, yalnızca Afganistan'ın Fransa ve Rusya'nın Hindistan'a ilişkin emellerinin önünde bir engel olarak kalması-

nı sağlamakla sınırlıydı. Britanya, Kral II. Charles'dan sonra ilk defa 1800 yılında İran'a bir heyet gönderdi. Başkanlığını genç İskoç subay Albay Malcom'un yaptığı heyet, şahı ihtiraslı Afgan emiri Kabul'ü Fransızların ve Rusların herhangi bir olası amaçlarına karşı koyması için denetimi altına almaya, siyasi ve ticari bir antlaşma imzalamaya ikna etmeyi amaçladı. Heyet görevini başarıyla yerine getirmesine karşın, Ruslar kuzeybatı sınırına saldırınca Britanya'nın İran'a yardım etmeyi reddettiği 1807 yılında antlaşma geçersiz hale geldi. Gelgelelim Britanyalıların İran'a ilgisi sürmekteydi ve 1814 yılında şahın Britanya'ya düşman olan ülkelerle antlaşmalar imzalamamayı ya da askeri işbirliği yapmamayı kabul ettiği başka bir antlaşma imzalandı. İran bu antlaşmayı bir saldırı savaşına girdiğinde kesilmek üzere alacağı yıllık 150.000 poundluk yardım ödeneği karşılığında kabul etmişti. İran'ın 1827 yılında Rusya'yla teknik olarak saldırgan görünümde olduğu bir ikinci talihsiz savaşa girmesi üzerine yardım ödeneği kesildi.

Fetih Ali ölünce yerini torunu Muhammed Şah (1834-1848) aldı. Genç şah, İran'ın kaybettiği toprakları geri alarak ün salmaya kararlıydı. Muhammed Şah, Rusların Kırım Savaşı'yla yalnızca geçici olarak durdurulan, ama on dokuzuncu yüzyılın ortası boyunca durmaksızın peşinde koştukları Türkistan'ı sömürgeleştirme amacının önünü kesmek için hiçbir şey yapamayacağını görecek denli akıllıydı. Muhammed bunun yerine Rusların cesaretlendirmesiyle Kuzeybatı Afganistan'daki Herat ve ötesindeki toprakları fethetmek üzere güneye yöneldi. Muhammed'in girişimi Britanya'yı anında telaşlandırdı. Artık Fransa Hindistan için bir tehdit değildiyse de, yayılmacı Rusya oldukça tehlikeli görünmekteydi. 1828 tarihli İran-Rusya antlaşması, Ruslara İran topraklarının tamamında konsüller atama hakkı tanıdı. Britanya,

Herat'ın Afgan hükümdarlarına yardım etmeye başladı ve Körfez'deki Harg adasını işgal ederek şaha baskı yaptı. Muhammed Şah, Herat kuşatmasını kaldırmak zorunda kaldı.

1848 yılında, on yedi yaşındayken babası Muhammed'in yerini alan Nasreddin Şah, Rusya'nın cesaretlendirmesiyle doğudaki toprakları geri almak için babasının siyasetini izledi. Britanya bu siyasete karşı çıktı ve İran'a şahın ileride Afganistan'a müdahale etmeme garantisini verdiği bir antlaşma dayattı. Nasreddin antlaşmaya karşın Afgan bir temsilciyle Herat'ın denetimini eline geçirdiği 1856 yılında Britanya Harg Adası'na bir kere daha el koydu ve Buşir yakınlarında karaya çıkardığı birlikleri, güçlü Pers ordusunu yenmek için İran içlerine doğru ilerledi. Britanya birlikleri daha sonra geri çekildi ve Mohammered limanını ele geçirmek için Körfez'in girişindeki Şattülarap nehrinde yelken açtı. İran, 1857 yılında Paris'te karara bağlanan bir antlaşmayla Herat'tan çekilmeyi ve Afganistan krallığını tanımayı kabul etti.

Rusya 1870'li ve 1880'li yıllarda Orta Asya istilasını tamamladı ve kuzeyde olduğu gibi kuzeydoğuda da İran'la sınır komşusu oldu. 1.193 kilometre uzunluğundaki ortak sınır, Ağrı dağı ve Hazar Denizi civarından Afganistan sınırına uzanmaktaydı. Zayıflığı göz önüne alındığında İran'ın Rus baskısına direnmesinin tek yolu Britanya'nın desteğine başvurmaktı ve bu da Britanya ticaret çevrelerine bir dizi ayrıcalık tanınmasını gerektirdi.

İran şahları, on dokuzuncu yüzyıl boyunca kişisel iktidarları üzerinde çok az sınırlama olan despotlar gibi hüküm sürdüler. Yalnızca göçebe kabileler –İran'ın doğu ve batı sınırları boyunca uzanan dağ sıralarına yerleşmiş nüfusun dörtte biri– monarşiyi küçümseyerek bağımsızlık duygularını koru dular. Nüfusun geri kalan kısmının büyük bir bölümü, ancak yaşamlarını sürdürecek kadar kazanarak yaşayan cahil köy-

lülerden oluşmaktaydı. Bu köylüler, hukuken özgür olsalar da, toprağa bağlıydılar. Zenginlikleri sahip oldukları köy sayısına göre ölçülen ağalar büyük kentlerde yaşayan ve köylerinin idaresini aracının ellerine teslim eden mal sahipleriydiler. Ağalar zenginliklerine ve köylü üzerindeki iktidarlarına rağmen, hükümdarın hâkimiyetine meydan okuyabilen, uyumlu bir feodal sınıf oluşturmuyorlardı. Ülkenin bütün topraklarının nihai sahibi olan şahlar, paraya ihtiyaç duyduklarında toprak ağalarının mülklerine el koymakta tereddüt etmiyorlardı.

İran'da Avrupa'dakine benzer burjuvazi ya da meslek sınıfları yoktu. Şii İran'da daha iyi eğitim görmüş *mücahit* üst sınıfıyla birlikte İslam hukuku eğitimi almış mollalardan oluşan dini hiyerarşi, Sünni İslam'daki karşılığı *ulema*dan daha genişti. Dini hiyerarşi, halk üzerinde etkili olmasına rağmen hükümdarın otoritesine baş kaldırmayı nadiren seçti. Avrupa orta sınıfının en yakın karşılığını seyyar esnaftan zengin halı ve tekstil –gerçekte İran'ın tek imalat ürünleri– ihracatçılarına kadar uzanan *bazaariler* yani tacirler oluşturmaktaydı. Gelgelelim bu orta sınıfın uyumdan yoksun olması, siyasi etkisinin çok sınırlı olduğu anlamına gelmekteydi.

Şahlara en ciddi karşı çıkışlar dini tarikatların liderlerinden geldi. İsmaillerin dini lideri Ağa Han, 1840 yılında bir ayaklanma başlattı ve daha sonra Şirazlı bir tacirin oğlu olan ve Mekke'ye haç ziyaretine gittikten sonra kendisinin ilahi hakikatin *bab*'ı (ana kapısı) olduğunu ilan eden Mirza Ali Muhammed'in kurduğu Babi hareketi tarafından bir başka isyan başlatıldı. Mirza Ali Muhammed'in hareketi yayılıp öyle güçlendi ki 1850 yılında Nasreddin Şah onu idam etmek zorunda kaldı. İki yıl sonra bir Babi'nin şaha suikast girişiminde bulunması tarikatın acımasızca zulüm görmesine yol açtı ve tarikatın hayatta kalan üyelerinin çoğu ülkeden kaçtı.

Buna rağmen Babilerin bir kolu –Bahailer– ülkedeki varlığını sürdürdü. Şahlara karşı bir tehdit oluşturmamalarına karşın, Bahailerden kuşkulanıldı.

Genç Nasreddin tahta çıktığında atadığı kabiliyetli ve dürüst sadrazam Mirza Taki Han on dokuzuncu yüzyılda Pers ülkesinde az çok reform hareketine benzeyen bir girişim başlattı. Osmanlı Türkiye'sindeki Tanzimat reformlarından etkilenen Mirza Taki Han, şahı silahlı kuvvetleri yeniden düzenlemeye, unvanların ve makamların satılmasına ve çeşitli başka istismarlara son vermek için silahlı kuvvetlere uygun bir maaş ödenmesini hüküm altına almaya ikna etti. Mirza Taki Han, Tahran'da École Polytechnique'in, yani Darülfünun'un ve ilk İran gazetesinin kurulmasına öncülük etti. Şahın annesi şahı Taki Han'm çok fazla güçlendiğine ikna edince, Nasreddin, Taki Han'm idam edilmesini emretti.

Nadiren giriştiği acımasız eylemlere karşın, genelde insancıl bir hükümdar olan şah Nasreddin'in, Taki Han'ın cesaretlendirdiği, liberal ve reformcu eğilimleri sürmedi. Meşrutiyet hareketinin Osmanlı Türkiye'sindeki başarısızlığından ve II. Abdülhamit'in 1878'deki hızla otokratik yönetime dönüşünden etkilendi. Şah Nasreddin, hükümdarlığının son yıllarında kendisinden önceki şahların herhangi biri denli despotça yönetti. En büyük başarısı, bütün imparatorlukta güvenliği sağlamaktı. Nasreddin'in döneminde taş kaplama yollar ve telgraf (Britanyalı Hindistan yönetimi adına hareket eden Hint-Avrupa Telgraf Şirketi tarafından imparatorluk çıkarlarına hizmet etmesi için döşendi) biçiminde olmak üzere çok sınırlı bir modernleşme görüldü. Tahran'daki Darülfünun modern yöntemlerle bilim ve mühendislik eğitimi verdi, gazete ve kitap basımında az bir artış oldu. Buna karşın yönetim, eğitim ve (hem İslam hem de geleneksel İslam-öncesi hukuku uygulayan) adalet sistemleri genelde ortaçağa takılıp

kaldı. Şah gezmek için Avrupa'ya gitmekten hoşlansa da, üst sınıftan çocukların eğitim için yurtdışına gönderilmesini Batılı düşüncelerden etkilenebilirler diye engelledi.

Şah ve çevresi müsrif ve müşkülpesentti. Şah, tahtını korumak adına, maaşları düzgün ödenmemesine rağmen pahalıya mal olan, çürümüş ve verimsiz, çok büyük bir ordu besledi. İktisadi büyüme ya da gelişme az ve hükümet makamlarının satışından sağlanan gelir sınırlı olduğu için devlet gelirleri en alt düzeydeydi. Şah bu nedenle yabancı çıkar gruplarına imtiyazlar tanıma yoluna başvurdu. Bu imtiyazlardan en dikkat çekici olanı, vatandaşlığa kabul edilmiş Britanyalı Baron Julius de Reuter'e 1873 yılında tanınan ayrıcalıktı. Bu imtiyaz, Baron'a bütün İran'daki demiryolu ve tramvay yapım ve işletim, bütün maden kaynaklarının ve ekilmeyen topraklar dâhil olmak üzere devlet ormanlarının tamamının kullanımı üzerinde yetmiş yıllık tekel; yol, telgraf, değirmenler, fabrikalar, atölyelerin inşasıyla ve gelecekteki her türden kamu çalışmasıyla bağlantılı girişimleri seçme yetkisini ve yirmi beş yıllığına bütün İran gümrük vergilerini toplama hakkını verdi. Karşılığında Reuter'in Pers hükümetine demiryolu kârlarının yüzde 25'ini ve diğer kaynaklardan elde edilen kârın yüzde 15'ini ödemesi gerekecekti. Lord Curzon bu imtiyazın "bir krallığın sanayi kaynaklarının yabancı ellere bütünüyle ve garip biçimde teslim edilmesi anlamına geldiği ve böyle bir şeyin tarihte şimdiye dek başarılmak şöyle dursun büyük olasılıkla hayal bile edilmediği" yorumunda bulundu.

Şah saf saf hem biraz gelir elde edeceğine hem de ülkesinin iktisadi yeniden doğuşunu sağlama işini Britanya'ya havale ettiğine inanıyordu. Rusya'nın öfke dolu tepkisi şahı imtiyazı iptal etmek zorunda bıraktıysa da, Britanya baskısı 1899 yılında şahı Reuter'e kendi parasını basma hakkı olan

İran İmparatorluk Bankası'nı kurmasını ve petrol aramasını olanaklı kılan çok daha sınırlı bir imtiyaz tanımak zorunda bıraktı.

Nasreddin ülkenin kaynaklarını imtiyaz yoluyla ipotek etmeye gösterdiği isteklilikten ötürü son yıllarında halkın sevgisini kaybetti ve liberal reformcu bir hareket boy vermeye başladı. İran Batı'dan Osmanlı Türkiye'sine oranla daha fazla yalıtılmış olsa da, yabancı askeri heyetler, elçiler, banka çalışanları ve okullar ve hastaneler kurmalarına izin verilen Hıristiyan misyonerler aracılığıyla batılı düşüncelerin nüfuzu söz konusuydu. Reform hareketi bir başka kaynaktan daha etkili bir dürtüye sahipti: reformcu ve pan-İslamcı düşünceler vaaz eden Cemalettin Afgani. Şah, Afgani'nin Paris'te sürgündeyken yazdıklarından etkilendi ve 1886 yılmda onu Kraliyet Konseyi'nin onur üyesi olacağı İran'a davet etti. Buna karşın Afgani çok geçmeden -şahı ve bakanlarını telaşlandıran- yıkıcı ve devrimci düşünceler vaaz etmeye başladı ve bir Britanya şirketler grubuna tütün imtiyazı tanınmasını kınayan bir halk eylemine öncülük ettiği 1890 yılında İran'dan sınır dışı edildi. Ama Afgani'nin hareketi İran'daki varlığını sürdürdü ve müritleri Nasreddin'i öldürmeye çalıştı.

Reform hareketi, Nasreddin'in zayıf ve hastalıklı oğlu -müsriflikte babasını geride bırakan- Muzaffereddin'in hükümdarlığı döneminde güçlendi. Yeni reformcu lider, şahın başbakanına karşı kampanya yürüten, İran'ın Londra büyükelçisi Malkom Han'dı. Malkom Han, görevinden uzaklaştırıldığında değişmeyen bir anayasa hazırlanması ve bir parlamentonun kurulması için çağrıda bulunan *Kanun* adlı bir gazete yayımladı. Gazete, yasaklanmış olmasına rağmen ülkede geniş bir dolaşıma sahipti.

Şah 1903 yılında kabiliyetli ama aşırı tutucu damadı Prens Aynüddevle'yi devlet işlerinin denetimini üstlenmekle gö-

revlendirdi. Aynüddevle'nin hareketleri muhalefeti daha fazla kışkırttı ve sorunlar 1905 yılında doruk noktasına ulaştı. Müsrifliğe, sarayın yozlaşmasına ve yeni ağır gümrük vergileri konulmasına yol açan ülkenin artan borçlarına kızan bir grup tacir, protestolarını duyurmak için eski bir gelene uygun biçimde Tahran camisine sığındılar. Onlara bazı önemli mollalar katıldı. Şah onlara taleplerini karşılayacağı sözünü verdiyse de, daha sonra verdiği sözü laf kalabalığına getirdi ve baskıyı yoğunlaştırdı. Ülkenin önde gelenlerinin birçoğunun oluşturduğu daha büyük bir grup, anayasanın ve aynı zamanda ilk defa olmak üzere meşrutiyetin uygulamaya konulması taleplerini sürdürmek için Britanya elçiliğinin topraklarına sığındılar. Sağlığı çok kötü durumda olan şah Ekim 1906'da –hiç istemeden– bu gruba itaat etti. Meclis yani parlamento toplandı ve taslak meşrutiyet anayasasını hazırladı.

Bilindiği gibi, gerçekten bütün ulusun desteğini alan Meşrutiyet Devrimi, İran tarihinde bir dönüm noktasıydı. Daha sonraki şahlar, durumu tersine çevirmek için uğraştıysalar da, hiçbiri tam anlamıyla başarılı olmadı; meşrutiyet ve temsili yönetim günümüze kadar varlığını korudu.

İranlı meşrutiyetçiler, 1905 yılında çarın otokratik rolüne son vermek için harekete geçen Rus emsallerinden ilham aldılar. Ayrıca 1905 tarihli Rus-Japon savaşında modernleşen bir Asya devletinin büyük Avrupa devletlerinden birini ilk kez yenilgiye uğratması da meşrutiyetçileri harekete geçirdi. (Bu savaş, Mısırlı milliyetçi lider Mustafa Kâmil'in de ilham kaynağıydı.) Gelgelelim reform hareketi dünyevi ve ruhani harmanıyla güçlü bir Pers karakterine sahipti.

1907 yılında Muzaffereddin'in yerini oğlu Muhammed Ali aldı. Muhammed Ali, süren kargaşanın ortasında yalnızca iki yıl hükümdarlık edebildi. Babası gibi o da defalarca reformları kabul edeceğine söz verdikten hemen sonra onları göz ar-

dı etti. Muhammed Ali dağıtmayı başaramadığı Meclisi top ateşine tuttu ve milletvekillerini öldürüp yaraladı. Bombardıman Tebriz'de Muhammed Ali'nin birliklerinin bastırmayı başaramadıkları ciddi bir isyana yol açtı. Milliyetçiler güç topladıktan sonra Tahran'a doğru yürüyüşe geçtiler. Milliyetçilere karşı direnemeyen şah, Rus elçiliğine sığındı. Muhammed Ali Rusya'ya sürgüne gittikten sonra, Meclis Muhammed Ali'nin 11 yaşındaki oğlu Ahmet Mirza'nın onun yerini almasına karar verdi.

Halkın duygularını tahrik eden yalnızca sultanın eylemi değil, aynı zamanda Ağustos 1907 tarihli Britanya-Rusya antlaşmasıydı. Antlaşma Rusya ile Britanya'nın İran'a ve Afganistan'a ilişkin anlaşmazlıklarını ortadan kaldırmak için tasarlanmıştı. İki devlet zaten yakında imparatorluk Almanya'sıyla aralarında savaş çıkacağını ve bu savaşta Osmanlı Türkiye'sinin büyük olasılıkla Almanya'nın yanında yer alacağını tahmin ediyordu. Aslında anlaşma İran'ı Rusya'nın kuzeyi ve merkezi, Britanya'nın güneydoğu ve güneybatıyı aldığı ve güneybatının "tarafsız" kaldığı Rus ve Britanya nüfuz bölgelerine böldü. Anlaşma gün ışığına çıktığmda Pers kamuoyu dehşete düşüp öfkelendi. Britanya'nın meşrutiyetçi devrime özellikle sıcak baktığı düşünülmekteydi. Avrupa devletlerinin büyük stratejik çıkarları İranlıları önemsemiyordu: Bu tarihten itibaren Rusya ve Britanya İran'm bağımsızlığını elinden almaya çalışan iki imparatorluk devleti olarak görüldü.

Britanya'nın 1907 antlaşmasından zararlı çıktığı söylenebilir, çünkü İran'ın güneydoğusu büyük ölçüde çöldü. Buna karşm Britanya, İran'la güçlü bir destek bulmak için ilgilenmekteydi. Reuter, petrol bulamaymca iki yıl sonra maden imtiyazından vazgeçmişti; ama Şah Muzaffereddin bütün İran İmparatorluğu'nu kapsayan petrol ve gaz imtiyazını altmış

yıllığına William Knox D'Arcy'e verdi. Britanya hükümeti, Tahran'daki büyükelçiliği aracılığıyla D'Arcy'nin lehine güçlü bir lobi yürüttü ve desteği sağlanan İran sadrazamı büyük sırrı anlaşma imzalanana kadar Ruslardan başarıyla sakladı.

D'Arcy neredeyse kaynakları bitene kadar yürüttüğü petrol aramasında başarılı olamadı ve dünyanın dört bir yanından yeni yatırımcılar aramaya başladı. Bu noktada Britanya Donanma Bakanlığı devreye girdi. Dinamik ve özgür düşünceli deniz kuvvetleri komutanı Amiral John Fisher, çok uzun zaman önce Britanya donanmasının gemilerinin kömür yerine petrolle çalışır hale getirilmesi gerektiğine karar vermişti. John Fisher, bunun Britanya donanmasının savaş kapasitesini yüzde 50 artıracağını hesaplamıştı. Ama dünya petrolünün yüzde 90'ı Birleşik Devletler ve Rusya'da üretilmekteydi ve geri kalanı da imtiyazların denetimi altındaydı. Dünya petrol pazarı Standard Oil ile Royal Dutch Shell'in hâkimiyeti altındaydı. Acilen Britanya'nın denetimi altına alabileceği bağımsız bir petrol kaynağının bulunması gerekmekteydi. Donanma bakanlığı 1905 yılında British Burmah Oil'i şirketini D'Arcy'yle birleşmeye ve ona maddi destek sağlamaya ikna etti. D'Arcy'nin umutsuzluk içindeki mühendisleri araştırmaya son vermek üzereyken İran'ın güneydoğusunda dünyanın en büyük petrol sahalarından birini buldular. Anglo-Persion Oil Company kuruldu ve hisseleri hevesli kişilere satıldı.

Hâlâ sıkıntılar söz konusuydu. Petrol sahaları Britanya nüfuz alanı içinde değil, tarafsız bölgedeydi. Yarı bağımsız Mahommereh'in Arap şeyhi bölgeyi kendi toprağı olarak görüyordu. Yağmacı kabileler, petrolü Körfeze taşımak için gereken boru hattını tehdit ediyorlardı. Bu nedenle Britanya yıllık kiralama karşılığında şeyhi ve onun ardıllarını Mahommereh'in yasal yöneticileri olarak tanıdığı bir anlaşma imzaladı. Şeyh, petrol tesislerinin korunmasını üstlendi.

Genç Winston Churchill 1911 yılında liberal hükümetin donanma bakanı oldu ve donanma için büyük ve pahalı, üç yıllık geliştirme programı başlatıldı. İran'ın Britanya İmparatorluğu için taşıdığı çok büyük stratejik öneme ilaveten Pers petrolü de çok büyük bir askeri öneme sahipti. Birinci Dünya Savaşı'nm başlamasından yalnızca iki ay önce, Haziran 1914'te Churchill Avam Kamarası'na Britanya devleti 2,2 milyon pounda (daha sonra Anglo-İranian Oil Compay ve en sonunda British Petroleum adını alan) Anglo-Persion Oil Company'nin çoğunluk hisselerini satın almasını ve şirketin yirmi yıllık petrol tedarikini güvence altına almasını öngören bir yasa tasarısı sundu. Birkaç üye bu yasanın Rusları kızdıracağından ve Pers hükümetini daha da zayıflatacağından kaygılanmasına rağmen tasarı büyük çoğunlukla kabul edildi. Churchill daha sonra yatırımın 40 milyon pound kazanç sağladığını ve Britanya donanmasının devasa büyümesinin masrafını Britanyalı vergi mükelleflerine hiçbir maliyeti olmadan karşıladığını hesapladı.

On bir yaşındaki Ahmet Rıza'nın tahta çıkmasıyla birlikte İran'ın iç durumu daha da karmakarışık bir hal aldı. Rusya yine vatandaşlarını koruma bahanesiyle, Britanya'nın protestolarına rağmen, nüfuz alanı Tahran ve Kazvin'e birlikler yolladı. Yeni İran rejiminin yönetim deneyiminden yoksun olması acilen yabancı danışmanlara gereksinim olduğunu gösterdiyse de, ne Britanya ne de Rusya diğer devletin vatandaşının danışmanlığa atanmasını kabul etmeyeceğinden danışmanlar üçüncü ülkelerden arandı. Gümrüklerin sorumluluğu Belçikalılara verildi. Birleşik Devletlere başvuruldu ve Başkan Taft deneyimli hukukçu ve devlet memuru William Shuster'i tavsiye etti. William Shuster 1911 yılında İran maliyesinin sorumluluğunu tam yetkiyle üç yıllığına üstlendi. Birleşik Devletlerin bu dönemde bir imparatorluk devleti ol-

madığı kesin olmasına rağmen, Ruslar buna sert bir biçimde karşı çıktılar ve ısrarlarını Tahran'ı işgal etmekle tehdit etme noktasına vardırdılar. Bunun üzerine şahın naibi Nasır El-Mülk darbe yapıp meclisi dağıttı, Shuster ve arkadaşlarını Ocak 1912'de görevlerinden alarak Rus taleplerini yerine getirdi. Shuster'in çabaları sonuçlarını daha yeni göstermeye başlamasına karşın, ülke artık çok daha büyük bir karışıklığa terk edilmişti.

Birleşik Devletler hükümetinin ve Britanya'daki liberal kamuoyunun itirazları bir işe yaramadı. Almanya ile çıkması muhtemel savaş nedeniyle Rusya ile uzlaşma zorunluluğu, liberal Britanya hükümeti için çok daha önemliydi. Savaş başlayıp Türkiye Almanya'nın yanına geçtiğinde, Rus bölgesine ve güneydeki petrol alanlarına yönelik Türk tehdidi, Rusya'nın ve Britanya'nın tarafsızlık beyanına rağmen İran'ın bir bölümünü işgal etmelerine neden oldu.

8
Hasta Adam Ölüyor, 1918

Türkiye Kasım 1914'de Hıristiyan Avrupa'nın iç savaşına Britanya, Fransa ve Rusya'ya karşı Merkez Devletleri Almanya ve Avusturya-Macaristan'la ittifak yaparak katılınca Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderi de belli oldu. Rusya zaman zaman istisna oluştursa da, Avrupa devletleri, gördüğümüz gibi, Asyalı Türkiye'nin ve onun Arap sömürgelerinin parçalanmamasını tercih etmekteydi. Avrupa devletleri kendi çıkarlarını desteklemelerini sağlamak üzere Osmanlı sultanları üzerinde baskı kurmak için müdahalede bulunduysalar da, imparatorluğu parçalamayı düşünmediler. Britanya 1882'de Mısır'ı gönülsüzce ve adeta kazara işgal etmişti. Mısır'da Osmanlı otoritesinin yeniden teşkil edilmesi tercih edilebilecek bir seçenekti ama uygulanması olanaksızdı. Bununla birlikte bir kere harekete geçilmişti; Mısır, dünya çapındaki Britanya imparatorluk sisteminin terk edilemeyecek, çok önemli bir bağlantısı haline gelmişti.

Müttefik devletler, savaş stratejilerinin yanında imparatorluklarındaki milyonlarca Müslüman vatandaşın tepkisini de düşünmek zorundaydılar: Fransız Kuzey Afrika'daki Araplar, Rusya içlerindeki ve Britanya Hindistan'ındaki Müslüman halklar. Müslümanlar, Hıristiyan hükümdarları için sul-

tan/halifeye karşı savaşmak isteyecekler miydi? Her Müslüman'ın kâfirleri kılıçtan geçirmek için *cihat* yani kutsal savaş çağrısını beklediği yaygın bir inançtı. Türkiye'yi yöneten üçlü, böyle bir çağrıda bulunmakta acele etti.

Britanya'nın Ortadoğu'da acil olarak ilgilenmesi gereken iki konu vardı: Süveyş Kanalı'nın ve Basra Körfez'inin Korunması. Hem Süveyş Kanalı hem de Körfez Hindistan'la çok önemli bağlantılardı: Hint askerlerinin Avrupa'ya taşınması için Kanal açık tutulmalıydı ve Abadan'daki petrol tesisleri nedeniyle Körfez bölgesinin artık ayrı bir değeri vardı.

Osmanlı üçlü yönetiminin üyelerinden Cemal Paşa, Suriye'de yönetimi ele aldı. İstanbul'da trene binerken "Kahire'ye girene kadar geri dönmeyeceğim" dedi. Cemal yetenekli bir generaldi ve yardımcısı parlak Alman kurmay von Kressenstein'dı. Fransa'ya gönderildiklerinden Britanya askerlerinden mahrum kalan Mısır, Mısır topçu birliğinin desteklediği, apar topar bir araya getirilmiş Avustralya ve Hint birlikleri ve tesadüfen Kanal'da bulunan iki Fransız kruvazörü tarafından savunuldu. Cemal'in Kanal'a Ocak 1915'deki ilk saldırısı püskürtüldü. Cemal'in Mısır halkının Britanyalı işgalcilere karşı ayaklanacakları umudu boş çıktı. Buna karşın, von Kressenstein Sina bedevilerinin yardımıyla Britanya güçlerini Kanal'dan kımıldatmadı. Almanlar Sirenayka'daki savaşçı Senussi kabilesinin üyelerini kışkırtmayı başardılar ve bunlar, ciddi bir askeri tehdit oluşturmamalarına rağmen, önemli bir Britanya gücünün sınıra çakılı kalmasını sağladılar.

Türkiye savaşa girer girmez, bir Hint taburu sorun yaşamadan Basra'yı ele geçirdi ve Bağdat'a doğru ilerlemeye başladı. Büyük bir Britanya-Hint birliği El-Kutta'da kuşatılıp teslim olmaya mecbur bırakıldığında Britanya tehlikeli bir başarısızlık yaşadıysa da, Bağdat Mart 1917'de düştü ve Britanya

birlikleri savaşın sonunda günümüz Irak'ının büyük bir bölümünü denetimi altında almıştı.

Başkomutan ve Savaş Bakanı Enver Paşa, Orta Asya Müslümanları arasında pan-turancılık hayallerini gerçekleştirmesine yardımcı olacak bir ayaklanmaya başlatacağını umarak birliklerini Kafkaslarda Ruslara karşı harekete geçirdi. Ruslar ilk hücumla birlikte kendilerini toparlardılar ve Türk birlikleri korkunç soğuk nedeniyle büyük kayıp verdi. Dahası iletişimi engelleyen ve Ruslara yardım etmek için gönüllü çeteler oluşturan küskün Ermeni vatandaşların isyanı, Doğu Anadolu'da Türkleri tehdit etmekteydi. Ermeni vatandaşlardan bazıları Rusların kurduğu Ermeni birliklerine katıldılar. Türkler bütün Ermeni nüfusun Doğu Anadolu'dan Kuzey Suriye'ye sürülmesini emrederek korkunç bir intikam aldılar. Yüz binlerce Ermeni hayatını kaybetti ve daha fazlası açlıktan, soğuktan ve hastalıktan öldü. Bir milyon 250 bin ile bir milyon 500 bin arasında Ermeni can verdi. Ermeni milliyetçiler bugün Türk devletinin temsilcilerinden bunun intikamını almaya çalışmaktadır.

Kafkasya cephesindeki başarısızlıklara rağmen, Türkiye yenilmekten uzaktı. Savaşın Fransa'da çıkmaza girmesi ve Rus ilerleyişinin Almanlar ve Avusturyalılar tarafından durdurulması üzerine Britanya İstanbul'u tehdit etmek amacıyla Gelibolu Yarımadası'na (Avustralya birliklerinin de bulunduğu) büyük bir güç çıkartarak Türkiye'yi savaşta saf dışı bırakmaya çalıştı. Türk savunması Alman genel müfettiş Liman von Sanders'in komutası altındaydı ve Sanders'in ikinci komutanı Mustafa Kemal'di. Cephane sıkıntısına rağmen Türkler inatla savaştılar ve her iki taraf da birbirini yerinden çıkarmayı başaramadı. Ama kış geldiğinde başarısızlığı kabul edip güçlerini geri çeken Britanya'ydı. Türkiye'nin moral düzeldi; çok büyük asker toplama kapmasıyla birlikte

Türklerin gücü elli iki tümene, yani 800.000 kişiye yükseldi. Buna karşın, Mezopotamya'da Britanya karşısında kazanılan başarılar Rusların Doğu Anadolu'nun içlerine ilerleyişle dengelendi. Türk askeri birlikleri, farklı cephelere çok fazla dağılmıştı.

Mısır'ın Gelibolu savaşındaki rolü, Müttefiklere büyük bir askeri kamp ve hastane olmaktı. Mısır halkı, fiyatların inanılmaz şekilde yükselmesine neden olsalar da bu on binlerce teklifsiz Müttefik askerine sabırlı ve dostça davrandı. Yaklaşık 3 bin Mısırlı'nın bulunduğu yedek hizmet birlikleri, siper kazmada büyük bir başarı gösterdikleri Çanakkale'ye gönderildiler.

Von Kressentein 1916 yazında Süveyş Kanalı'na nihai saldırısını başlattı. Kressentein kötü darbe yedi ve General Murray komutasındaki Britanya güçleri Türkleri Sina'dan sürüp atacak bir durumdaydılar. Aralık 1916 tarihi itibariyle Britanya güçleri Gazze'den önce Ariş'e ulaşmışlardı.

Mısır halkı Britanya'nın askeri gücünün büyük ağırlığı tarafından siyasi uyuşukluğa zorlandı. Fellahlar, askeri hükümetin ateşli silahlarını teslim etmeleri ve deve nakliyatı ya da yedek hizmet bölükleri için gönüllü olmaları yönündeki giderek daha ısrarcı hale gelen taleplerine yalnızca pasif direniş gösterebildiler. Binlerce Mısırlı Filistin'de ve Fransa'da çalıştı ve öldü.

Mısır'da Britanya'nın korktuğu Türk yanlısı ve pan-İslamcı duygu neredeyse yok gibiydi. Kahire'deki Doğu Sekreteri Sir Roland Storrs "Dindar Müslümanlar başlarını sallıyor ve 'Türklerin hep zafer kazanmasını dileriz; yeter ki uzak olsunlar,' diyor" diye yazdı. Kanal bölgesinde, Kanal Savunma Birliği'nin iki Hint taburundan yalnızca birkaç Müslüman Türklerin tarafına firar etti. Firar edenler yakalanıp vuruldular ve sorun yayılmadan engellendi. Hint birliklerinin mora-

lini yükseltmeye yardımcı olmaları için Hintli Müslüman prens getirildi.

Türk yanlısı duygunun bastırılması, Mısır milliyetçiliğinin öldüğü anlamına gelmedi. Lidersiz ve kafası karışık öğrenciler, tutkulu milliyetçilerdi ve dernekleri sert muhalefetleriyle işgale ateş püskürmekteydi. Milliyetçiler, Sultan Hüseyin Kâmil'i hedef alan iki başarısız suikast girişiminde bulundular. Buna karşın Britanya hükümeti, ustalıkla durumun üstesinden geldi. Sultan 1917 yazında öldüğünde, Britanya hükümeti, kimi parlamenterlerin dile getirdiği ve Kahire'deki yeni yüksek komiser Sir Reginald Wingate'in desteklediği Britanya'nın Mısır'ı ilhak etmesi gerektiği düşüncesine direndi. Britanya hâlâ Akdeniz ülkelerinin tepkisinden çekinmekteydi. Britanya hükümeti Mısır'ı ilhak etmek yerine Hüseyin Kâmil'in yerine hıdiv İsmail'in 49 yaşındaki oğlu Prens Ahmet Fuat'ı getirdi.

Türk yanlısı duygu, Britanya'ya Mısır'da çok az sorun çıkarmasına karşılık, Osmanlı Arap sömürgelerinde Türk karşıtı duyguları kışkırtabilme olasılığı vardı. Arapların –özellikle Jön Türkler devrimini izleyen kısa Arap-Türk cicim aylarının sonrasında– hükümdarlarına kızmak için iyi gerekçeleri olduğu bilinmekteydi; ama etraflı istihbarat eksikti.

Türkler savaşa girmeden altı hafta önce, Ronald Storr'un önerisiyle Lord Kitchener, Türkler Almanya'yla ittifak kurarlarsa Arapların nasıl hareket edeceğini öğrenmek için Mekke'de Şerif Hüseyin'le görüştü. Şerif, Kitchener'in sekiz ay önce Emir Abdullah karşısında olduğu denli tedbirliydi. Şerif, kendisine yeterli Britanya desteği sağlanırsa Hicaz'da bir isyan çıkarabileceğini hissettirdi. Kitchener (artık Britanya kabinesinde savaş bakanıydı) Hüseyin'e Türklere karşı ayaklanacak olursa, Britanya'nın onun Büyük Şerif unvanını muhafaza etmesini güvenceye alacağı ve onu dış saldırılara kar-

şı koruyacağı sözünü verdi. Bu söz, Şerif'e halife ilan edilirse Britanya'nın desteğini alacağını hissettiriyor ve Arapların özgürlüklerini kazanmalarına yardım edileceği taahhüdünü içeriyordu.

İleti, Şerif Hüseyin'in Türklere karşı kendi liderliği altında genel bir ayaklanmadan çok daha büyük bir amaca yönelmesi için yeterliydi. Ama bu ayaklanma için Müttefik güçlerden özel teminatlar istedi ve 1915 yılı Hüseyin Yarımada'da ilişki içinde olduğu diğer önde gelen Arapların ağzını aramayı sürdürürken, Müttefik Devletlerin Kahire'den bilgilendirilmesine çalışılarak harcandı.

Britanya kabinesinin Türkiye'nin yenilgisinden sonra Arapların ya da Asya'daki Osmanlı eyaletlerinin geleceği konusunda belirlenmiş bir siyaseti yoktu. Arzu edilenin Türkiye'nin olabildiğince çabuk savaşın dışına itilmesi olduğu çok açık olmasına karşın, bu aslında Britanya ve Fransa'ya Merkez Ülkeleri çembere almak için Rusya ve Romanya'ya ulaşma olanağı verecekti. Gelibolu savaşının arkasındaki strateji buydu. Türklerin İstanbul ve Çanakkale Boğazları'ndan vazgeçmek zorunda kalacağı ve (Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e göre) "İslam'ın çıkarları" doğrultusunda başka bir yerde bağımsız bir Müslüman siyasi birimin olması gerektiği varsayılmaktaydı. Bu birimin merkezi doğal olarak İslam'ın kutsal yerleri ve Arabistan olacaktı, ama buralara yerleşilmiş olduğundan başka bir yer olması gerekiyordu.

Britanya'nın Arap siyaseti Arapların ahlaksızlık olarak gördüğü, ama Britanya'nın pragmatik olduğunu düşündüğü bir doğrultuda evrildi. Savaşın başında Mezopotamya'yı işgal eden Britanya Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin baş siyasi komiseri Sir Percy Cox, Orta Arabistan'ın yeni lideri III. Abdülaziz Bin Suud'u kazanmanın Britanya'nın davası için taşıdığı önemin farkındaydı. Cox, yüzbaşı W. H. I. Shakespear'i Britanya

temsilcisi olarak Suud sarayına gönderdi. Shakespear, Arabistan'daki epik keşif gezilerinde Bin Suud'la arkadaşlık kurmuştu ve Vahhabi hükümdarın en takdir ettiği Britanyalıydı. Buna karşın Shakespear Ocak 1915'te Suudilerin düşmanı Raşitlerle girilen bir çarpışmada öldürüldü. Shakespear'in ölümü Britanya'nın Türklerden bağımsızlıklarını kazanabileceklerini uzun zaman önce kanıtlayan Suudilere Arap ayaklanmasının liderleri olarak yatırım yapma olanağını ortadan kaldırdı.

Arap Bürosu'na –Kahire'de toplanan üst düzey İngiliz uzmanlar grubu– göre, Hicazlı Haşimilerin Araplara liderlik yapabileceğini düşünmek için kuvvetli nedenler bulunmaktaydı. İslam'ın kutsal yerlerinin muhafızı olarak Şerif Hüseyin'in konumu onu Osmanlı'nın kâfire karşı cihat çağırısına karşı çıkabilecek yegâne kişi kılmaktaydı. Ama Britanya, Kahire'deki Arap liderlerin düşüncelerini yokladıysa da, bu aşamada Mezopotamya'ya (Irak) ve Suriye'ye hâkim olan düşünce iklimi hakkında çok az bilgisi vardı. Dahası Britanya, başlıca müttefikleri Rusya ve Fransa'nın çıkarlarını düşünmek zorundaydı. 1915 yılında Britanya zaten Rusya'nın verdiği büyük kayıpların Rus halkının savaş coşkusunu kaybetmesine neden olacağından korkmaktaydı. Batı cephesinde savaşın ağır yükünü taşıyan Fransa'nın savaştan önce Britanya tarafından kabul edilen geçmişe dayanan kültürel ve siyasi bağları nedeniyle Suriye'de özel bir konum talebi vardı. Britanya 1915 yılı boyunca iki müttefikiyle Osmanlı topraklarının geleceğine ilişkin gizli görüşmeler yürüttü. Britanyalı olsa da, kendine ait çıkarları ve Londra üzerinde baskı kurmak için araçları bulunan Hindistan hükümeti, Mezopotamya'yı, Körfezi ve Arap Yarımadası'nı özel sorunu olarak görmekteydi. Bu nedenlerle Britanya'nın Araplara ilişkin tutarlı bir siyasetten yoksun olması hiç de şaşırtıcı değildir.

Britanya hükümeti, Şerif Hüseyin'le Türklere karşı ayaklanmasını başlatması için mektuplaşma yoluyla görüşmeler yürüttü. Temmuz 1915 ile Şubat 1916 arasında gerçekleşen mektuplaşmalar, Mısır'daki Britanya yüksek komiseri Sir Henry McMahon aracılığıyla yürütüldü.

Şerif'in amacı kuzeyde Mersin'e, doğuda Pers sınırına, batıda Akdeniz'e ve güneyde Kızıl Deniz'e ve Hint Okyanusu'na uzanan Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün Arap eyaletlerinde Arap bağımsızlığına Britanya desteğini sağlamaktı. Şerif'in geçici olarak kabul etmeye hazır olduğu tek istisna Aden'di. Şerif Britanya'nın bütün taleplerini kabul etmeyeceğini bildiğinden, pazarlığı en yüksek noktadan başlattı.

McMahon'ın en önemli mektubu, şerifin önerdiği bölgelerde Arap bağımsızlığına belirli koşullar karşılığında Britanya desteği sözü veren 24 Ekim 1915 tarihli ikinci mektubudur.

> Mersin ve İskenderun illerinin, Suriye'nin Şam, Humus, Hama ve Halep'e uzanan kısımlarının tamamen Arap oldukları söylenemeyeceğinden buralar önerilen sınırın dışında tutulmalıdır.
>
> Bu değişikliğe bağlı olarak ve biz ve belirli Arap Şefleri arasında yapılan anlaşmaları ihlal etmeyen sınır çizimini kabul etmekteyiz.
>
> Önerilen sınırlar içinde kalan ve Büyük Britanya'nın müttefiki Fransa'nın çıkarlarına zarar vermeden hareket etmekte serbest olduğu bölgeler konusuna gelince, Büyük Britanya Devleti adına izleyen güvenceleri size vermekle ve sizin notunuza izleyen yanıtı vermekle yetkilendirildim:
>
> Yukarıda belirtilen değişikliklere bağlı olarak Büyük Britanya, Mekke Şerifi tarafından önerilen sınırlar içerisinde kalan bütün bölgelerde Arapların bağımsızlığını kabul etmeye ve desteklemeye hazırdır.

McMahon, aynı mektubun başka paragraflarında, "Arapların yalnızca Büyük Britanya'nın görüşlerini ve öğüdünü izlemeye karar verdiği ve Britanyalı olabilecek sağlam bir yönetim sistemi kurmak için Avrupalı danışmanlar ve memurlar gerekebileceği anlaşılmaktadır" diye yazıyordu. McMahon izleyen konuda anlaşmaya varıldığını düşündüğünü de ekliyordu:

> Bağdat ve Basra vilayetleri konusunda, Araplar Büyük Britanya'nın var olan durumu ve çıkarları gereğince bu bölgeleri yabancı saldırıdan korumak, yerli halkın refahını arttırmak ve karşılıklı çıkarımızı korumak için özel yönetimsel düzenlemeler yapılması gerekeceğini kabul etmekteler.

Bu paragrafların bazılarındaki anlam belirsizliği kuşkusuz kastiydi ve akıllı şerif bunun nedenlerinin farkındaydı. Şerif, Halep ve Beyrut vilayetlerinin yalnızca Arap illeri olarak görülebileceğini söyleyerek Suriye'nin Akdeniz kıyısının bağımsız Arap bölgesinin dışında tutulmasına bütün gücüyle karşı çıktı. Şerif, savaş sırasında sorunun rafa kaldırılmasını kabul etmesine karşın, Britanya'nın sonradan "müttefiki Fransa'yı buraları Araplara bırakmaya ikna edeceğine güvendiğini" bildirdi. Şerif, var olan Britanya askeri işgali gerçeğini kabul ettiğinden Irak eyaletlerinde ödün vermeye çok daha fazla hazırdıysa da, buralar eski Arap İmparatorluğu'nun parçası, halifelerin yeri ve Arap kültürünün ilk merkezi olduğu için, "Arap ulusunu bu onurlu birleşmeden vazgeçmeye ikna etmenin ya da zorlamanın imkânsız" olacağına işaret etti. Şerif, işgale son verilmesine görüşme yoluyla olsa da "taraflardan herhangi birinin haklarına ya da bu bölgelerin doğal zenginliğine ve kaynaklarına zarar vermeden" karar verileceğini kabul etti.

Mektuptaki muğlâklık, Filistin konusunda gelecekteki en büyük sorunun tohumlarını ekti. Bütün Hıristiyan dünyası tarafından kullanılan bir coğrafya terimi olmasına rağmen, Filistin adı yazışmalarda geçmedi, çünkü Filistin Osmanlıya ait bir idari bölge değildi. Britanya kabinesinin bakanları tartışmalarında Filistin adını kesinlikle kullandılar. McMahon'ın –Fransa'nın Lübnan'daki çıkarlarını sağlama alma amaçlı çapraşık bir girişim olan– "Suriye'nin Şam, Humus, Hama ve Halep'e uzanan kısımları" istinasıyla, Filistin'in üçte ikisini kaplayan ve güneye uzanan Kudüs sancağını kast ettiği akla hayale gelmezdi. Şerifin Filistin'in dışarıda tutulduğunu anlamış ya da fark etmiş olması gerektiği ileri sürülebilirse de, bu yönde hiçbir kanıt olmadığı gibi şerif de bunu hiçbir zaman kabul etmedi. Britanya, Filistin Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam için kutsal olduğundan, onun özel bir statüsü olması gerektiğini söyleyerek duruma açıklık getirebilirdiyse de, bunu yapmamayı tercih etti. Zaten anlaşılır olmayı amaçlamıyordu.

Şerif'in zayıf noktası, liderlik iddiasının Hicaz dışındaki Araplar tarafından kabul görmekten uzak olmasıydı. Şerif'in Suriye Araplarıyla bağlantısı çok azken, Türk taraftarı kalan Yemen İmamı dışında, Britanya ile ilişki içinde olan Arap Yarımadası'nın kenarlarındaki Arap şeyhleri, iç kesimlerindeki Bin Suud (Şerif'in saldırgan rakibi) ve Mezopotamya Arapları kendi bağımsızlıklarını sabırsızlıkla beklemekteydiler. Cemal Paşa, Dördüncü Ordu'yu komuta etmek üzere Suriye'ye geldiğinden, despot doğasını denetim altında tuttu ve "Araplara karşı bir hoşgörü ve şefkat" siyaseti ilan etti. Cemal Paşa, Ocak 1915'de Şam'da "Size Türk ve Arap ideallerinin çatışmadığının güvencesini verecek bir konumdayım" dedi. "Türkler ve Araplar mücadelelerinde kardeştirler ve belki de onların çabaları birbirini tamamlamaktadır." Bununla bera-

ber Cemal Paşa, Mısır'ı işgal etmeyi başaramaması ve gizli servisinin Türk karşıtı Arap hareketlerin arttığını haber vermesi üzerine, baskı siyasetini yeniden başlattı. İlk önce Osmanlı ordusundaki Arap birliklerini Suriye'nin dışına yollamak için her türlü fırsatı değerlendirip onların yerine Türk birliklerini koydu. Fransız konsolosluğunda el konulan belgeler aracılığıyla casusluk faaliyetiyle suçlanan çok sayıda önemli sivil Arap'ı mahkemeye çıkardı. Bunlardan on bir tanesi Ağustos 1915'de halkın önünde ve yirmi bir tanesi izleyen Mayıs ayında Şam'ın ve Beyrut'un merkez meydanlarında idam edildi.

Gelgelelim Suriyeliler giderek Türklere düşman kesilseler de, kurtuluşlarını kesinlikle Fransa'da görmediler. Fransız yönetimi olasılığına gösterilen muhalefet, Britanya istihbaratını bile şaşırttı. Britanya istihbaratı, bu muhalefeti Fransız sömürge siyasetinin Kuzeybatı Afrika'daki yaklaşımlarına bağladı. Fransa'yı bir koruyucu olarak yalnızca Lübnan Dağı'ndaki Maruniler gördüler.

Büyük bir Türk-Alman ordusu Yemen yolu üzerindeki Hicaz'a varmak üzere olduğundan, Şerif Hüseyin 1916 ilkbaharında harekete geçmesi gerektiğini biliyordu. Şerif 16 Haziranda Arap Ayaklanması'nın bayrağını açtı ve Mekke'yi küçük bir Türk garnizonunun elinden aldı. Şerif, Müttefik birliklerinin Suriye'deki Türklere karşı başlayan ayaklanmayı desteklemek için onunla eşzamanlı olarak İskenderun'da karaya çıkmasını istemişti; ama Britanya savaş kabinesi, Fransa Suriye'ye Fransız askerleri dışında asker çıkmasına karşı olduğundan, güçlü askeri desteğe rağmen bu isteği reddetti. Arap Ayaklanması kısa bir süre Hicaz'la sınırlı kaldı. Şerif 2 Kasım 1916'da yandaşları tarafından "Arap Ülkelerinin Kralı" ilan edilmesine karşın, bu Britanya ve Fransa için kabul edilebilir bir durum değildi. Bir anlaşmaya varıldı ve

Ocak 1917'de hem Britanya hem de Fransa Şerif'i Hicaz Kralı olarak tanıdılar.

Britanya her ne kadar Şerif Hüseyin'i bütün Arapların lideri olacağına inanması için cesaretlendirdiyse de, özel olarak bunu onaylayacağının sözünü vermedi. Gerçek, Britanya'nın Osmanlı Arap sömürgelerinin geleceği konusunda Fransa'yla yürüttüğü gizli görüşmelerin 1916 yılının başında bir antlaşmayla zaten sonuçlandığıydı. İki müttefik bazı kaygılarla önceden Rusya'nın Konstantinopolis ve Çanakkale Boğazı'na sahip olması gerektiğini kabul etmişlerdi. Görüşmeleri yürütmek üzere Britanya adına Sir Mark Sykes ve Fransa adına Georges Picot görevlendirilmişti. Sykes ve Picot'un yaptıkları Sykes-Picot antlaşması, Suriye'nin ve Irak'm tamamını, Türkiye'nin güneyinin büyük kısmını doğrudan ya da dolaylı Fransız ve İngiliz nüfuz alanlarına bölmekteydi. Fransız nüfuz alanı geleceğin Suriye ve Lübnan devletlerini, Britanya'nın nüfuz alanı Irak ve Ürdün devletini kapsamaktaydı. Fransa'nın doğrudan denetim alanı Akdeniz'in kıyı bölgeleri, Britanya'nın ise (Hayfa ve Akra limanlarına ilaveten) Basra ve Bağdat vilayetleri olacaktı. Fransa ve Britanya dolaylı denetimleri altında olacak olan iç bölgede "bir Arap liderin hükümdarlığı altında bağımsız bir Arap devletini ya da Arap devletleri konfederasyonunu tanımaya ve desteklemeye" hazırdılar. Ayrıca Kudüs'ü ve Filistin'in büyük bir bölümünü içeren ve bir çeşit uluslararası denetim altında olan bir bölge vardı. Yalnızca bugün Suudi Arabistan'ın ve Kuzey Yemen'in bulunduğu bölge, bağımsız bırakıldı. (Britanya, Aden'i elinde tuttu ve Körfez şeyhlikleriyle ayrıcalıklı ilişkisini sürdürdü.)

Britanya ve Fransa antlaşmalarının ayrıntılarını anlaşılır nedenlerden ötürü gizli tutmayı seçmişlerdi. Şerif Hüseyin, Müttefiklerin niyetlerinden kuşkulanmaktaydı ve Sir Mark

Sykes 1917 yılının başında Hüseyin'in kaygılarını dindirmek üzere Britanya Dışişleri Bakanlığı tarafından Cidde'ye gönderildi. Ama Şerif Hüseyin ile Sykes, Lübnan'ın ve Suriye'nin kıyı bölgelerindeki Fransız birlikleri sorununu tartıştılar. Hüseyin, tartışmada bu bölgelerin karakter bakımından içbölgeler denli Arap olduğu ilkesini savunduysa da Sykes, Hüseyin'i Sykes-Picot antlaşmasının ayrıntıları hakkında bilgilendirmedi.

Bu arada, Şerif'in başlattığı Arap Ayaklanması, hâlâ sıkı Türk denetimi altında olan Mezopotamya ve Suriye'de çok az karşılık bulmasına rağmen, Ortadoğu'daki savaşa önemli katkıda bulundu. Arap Ayaklanması, Amman'dan Medine'ye uzanan Hicaz demiryolu boyunca 30.000 Türk askerinin yerinden kımıldayamamasına neden oldu ve Suriye'deki Türk-Alman birliklerinin, Yemen'deki Türk garnizonuyla bağlantı kurmasını engelledi. Düşman güçler, Doğu Afrika'daki Almanlarla bağlantı kursalar ve Kızıl Deniz'i Müttefik deniz ulaşımına kapasalardı, bu Müttefikler için ciddi sonuçlar doğurabilirdi. Çok küçük çekirdek birlikleri olan ve daha çok silahlı kabile üyelerinden oluşan Arap güçleri, Şerif'in üçüncü oğlu Emir Faysal'ın komutası altındaydılar. Faysal, abisi Emir Abdullah'ın kıvrak zekâsından yoksun olsa da, Kahire'deki Arap Bürosu tarafından devrime yardım etmesi için gönderilen İngiliz subaylarından Albay T. E. Lawrence etkileyici görünümü, gösterişsizliği ve ciddiyetine bakarak onun liderlik için doğru niteliklere sahip olduğu izlenimini edindi.

Britanya'nın 1917 baharında Suriye/Filistin'de Türkiye'ye karşı giriştiği saldırı kötü gidiyordu. Nisan ayında, General Murray'm yurtdışı sefer kuvveti Gazze'de ağır bir yenilgiye uğratılmıştı ve üç aydır direnmekteydi. Haziran ayının sonunda Murray'ın yerini parlak ve güçlü ("Boğa" lakaplı) Ge-

neral Allenby'i aldı. Allenby karargâhını Kahire'den Filistin'e taşıdı ve hızla moralleri yükseltti. Ekim ayının sonunda Allenby kendi saldırısını başlatıp Kudüs'e yürüdü.

Moraller, Emir Faysal'ın kampında da yüksekti. Faysal'ın güçleri Temmuz ayında cesur bir hareketle Akabe limanını ele geçirdi. Araplar, Türkiye'nin yenilmesine önemli bir katkıda bulunuyorlardı. Buna karşın, Allenby ilerlerken, Rusya'da iktidara el koyan Bolşevikler, imparatorluk arşivlerinde Sykes-Picot anlaşmasının belgelerini buldular ve Türkleri bu konuda bilgilendirdiler. Cemal Paşa, Hıristiyan devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman halklarına ihanetinin ispatı olarak ayrıntıları Araplara aktarmakta gecikmedi. Şerif Hüseyin ilk önce (Kahire'de MacMahon'ın yerini alan) Sir Reginald Wintage'den bir açıklama istedi. Wintage, Petersburg belgelerini kesin bir antlaşmadan daha çok Britanya, Fransa ve Rus devletleri arasındaki görüşmelere aitmiş gibi sundu ve Arap Ayaklanması'nın başarısının ve Rusya'nın savaştan çekilmesinin bütünüyle yeni bir durum yarattığını belirtti.

Son nokta doğru olsa da, bunun asıl sonucu Müttefiklerin İstanbul ile Boğazları Ruslara söz verdiklerinin ortaya çıkmasıydı. Arap Ayaklanması'nın başarısı Şerif Hüseyin'in Müttefiklerle yürüttüğü pazarlıkta elini hemen hemen hiç güçlendirmedi. Müttefikler ile Şerif Hüseyin'in karşılıklı ve bağımsız çıkarları değişmeden kaldı. Mısır'daki devasa üssüyle, Allenby'nin Filistin'deki orduları ve Mezopotamya üzerindeki hâkimiyetiyle (Bağdat Mart 1917'de düşmüştü) Britanya, bölgedeki en güçlü devletti. Britanya'nın önceliği şimdi ve gelecekte Britanya İmparatorluğu'nun güvenliğiydi. Ama Fransa Almanya'yla topyekun savaşta Britanya'nın tek büyük ortağıydı. Fransa Avrupa'da çok büyük –Britanya'dan çok fazla– kayıp vermişti ve 1917 yılında artık sendeliyordu. Britanya

müttefiki Fransa'nın Ortadoğu için beslediği emelleri engellemeye çalışmayacak, gerekirse, kendi parasına, ordusuna ve askeri danışmanlığına aşırı derecede bağımlı olan Haşimilerin hatırını kıracaktı.

Allenby, 9 Aralık'ta Kudüs'ü almak üzere harekete geçti. Allenby incelik göstererek Kutsal Kent'e araçla değil yürüyerek girdi. Ardından kışın sert geçmesi ve Rusya'nın savaştan çekilmesinden faydalanan Genaral Liman von Sanders'ın komutası altındaki Türk-Alman güçlerine yapılan takviye Allenby'ı durdurdu. Ama Allenby Eylül 1918'de Türkleri Suriye'den sürüp çıkartmak için ilerleyişini yeniden başlattı. Şam 1 Ekim'de düştü. Kente ilk ulaşan Müttefik birliği Avustralya süvari birliği olmasına rağmen, Lawrence Faysal'ın Arap güçlerinin şehre muzaffer bir giriş yapmasını ve kendi valilerini atamalarını ayarladı.

Limon von Sanders geri çağrıldı ve Yedinci Ordu'yu zor durumdan kurtarmak 1916 yılında Rusların Anadolu'daki ilerleyişini durduran Mustafa Kemal'e düştü. Mustafa Kemal, Yedinci Ordu'yu Halep'e çekti ve nihayetinde ordunun Toros dağları boyunca düzenli biçimde geri çekilmesini yönetti. Halep 26 Ekim'de Müttefiklere teslim oldu ve iki gün sonra Osmanlı Devleti savaştan çekilip Mondros'ta ateşkes anlaşması imzaladı.

***

Arapların Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap eyaletlerinin geleceğine ilişkin emellerinden kuşkulanmalarına yalnızca Sykes-Picot antlaşmasının ortaya çıkması neden olmadı. 2 Kasım 1917'de –Cemal Paşa'nın gizli İngiliz-Fransız antlaşmasını Şerif Hüseyin'e haber vermesinden birkaç gün önce– Britanya Dışişleri Bakanı Arthur Balfour'un önde gelen Britanyalı Siyonist Yahudi Lord Sorthchild'e yazdığı mektup yayımlandı:

> Majestelerinin hükümeti, Filistin'de Yahudi halkı için bir Ulusal Yurt kurulmasını desteklemeyi ve bu amacın başarılmasını kolaylaştırmak için bütün gücünü kullanmayı düşünmektedir. Filistin'deki Yahudi olmayan toplulukların vatandaşlık ve dini haklarına ya da Yahudilerin herhangi bir ülkede sahip oldukları haklara ve siyasi statülere zarar verebilecek hiçbir şeyin yapılmayacağı açık biçimde anlaşılmalıdır.

"Balfour Bildirgesi" diye bilinen ve görünüşte oldukça sıkıcı olan bu belge, bir yüzyıldır süren ve önümüzdeki yüzyılda da çözülmesi zor gözüken bir savaşın tohumlarını ekti. Bu sırada, çok az kişi bu bildirgenin Britanya'nın amaçları ile Siyonist amaçların uzlaşmasının bir sonucu olduğunun farkındaydı. Bildirgenin etkileri, İngiliz ve Fransız imparatorluklarının yaklaşık yirmi yıl içerisinde gücünü yitirmesiyle geçersiz hale gelen Britanya-Fransa antlaşmasınınkinden daha büyüktü.

Filistin'de Yahudi bağımsızlığını yeniden teşkil etmeyi amaçlayan MS 134 tarihli başarısız girişimden itibaren, Yahudiler dünyanın dört bir yanına dağılmışlardı. Kudüs'te yalnızca birkaç bin dindar Yahudi kalmıştı ve Kutsal Topraklarda küçük Yahudi toplulukları yaşamaktaydı. Yahudiler, kimi ülkelerde zulüm gördü kimi ülkelerde refah içinde yaşadı, ama on sekizinci yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'nın iktisadi büyüyüşünden ve dini hoşgörü hareketinden yararlandılar. On dokuzuncu yüzyıl boyunca liberalizm ve asimilasyon, Yahudi nüfusunun yoğunlaştığı Batı Avrupa'da, özellikle de Rusya ve Polonya'da sürekli zemin kazandı. Nasıl ki on dokuzuncu yüzyılın milliyetçi ikliminden etkilenen Yahudi karşıtı hareketler, din yerine ırk üzerinde durmaya başladıysalar, çevrelerinden ve baskılardan etkilenen Yahudiler de yeni bir Yahudi milliyetçiliği geliştirmeye başladılar. Gelgelelim,

yeniden bir Yahudi devleti oluşturmak üzere dünyadaki 12 milyon Yahudi'nin Filistin'e kitlesel dönüşü düşüncesini geliştirmek yaklaşık iki bin yıl aldı; Yahudi temennisi olan "Gelecek yıl Kudüs'te", siyasi bir slogandan çok manevi bir ifade ya da Mesih beklentisiyle ilgili bir idealdi.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, Doğu Avrupalı Yahudiler, düzenli bir biçimde yerleşmek üzere Filistin'e gittiler. Yahudi yardımseverliğinin desteklediği Yahudiler, aslında Filistin'e toprağı işlemek üzere koloniler kurmak için gitmişlerdi. Doğu Avrupalı Yahudiler "Pratik Siyonizm"in öncüleriydiler. Bunlar Batı Avrupa'ya ve Birleşik Devletlere göç eden Yahudilerden sayıca daha az olmalarına karşın, 1914 yılında Filistin'de yaklaşık 650.000 Arap'a karşılık, (yerel topluluklar dâhil olmak üzere) 80.000 Yahudi vardı.

"Siyasi Siyonizm", yani Filistin'i ulusal bir Yahudi devletine dönüştürme düşüncesi, 1896 yılında *Der Judenstaat* (Yahudi Devleti: Yahudi Sorununa Modern Bir Çözüm Girişimi) adlı kitabını yayımlayan, Avusturyalı önemli siyasi gazeteci Theodor Herzl tarafından oluşturuldu. Herzl kitabında Yahudi sorunun toplumsal ya da dini değil, ama ulusal olduğunu öne sürdü. Herzl'in kendisi asimile olmuş, bilinemezci (*agnostik*) bir Yahudi olmakla birlikte, asimilasyonun iyi sonuç vermediğini savundu. Yahudi düşmanlığı artmaktaydı. Bütün Yahudilerin yeni Yahudi devletine gitmeye zorlanmaları gerektiğine inanıyordu; önemli olan Yahudilerin ulusal ihtiyaçlarına uygun bir toprak parçası üzerinde kendi egemenliklerine sahip olmalarıydı. Bu toprak parçası Filistin'deyse, Avrupalı Yahudiler çevrelerindeki bölgenin uygarlaştırılmasına yardım edeceklerdi.

Herzl ilk Siyonist Kongre'yi, 1897 yılında Basle'de düzenledi. Delegeler, Filistin'in tarım ve sanayi işçileri tarafından

sömürgeleştirilmesi ve *bütün Yahudilerin örgütlenip birlik oluşturması* çağrısında bulundular.

İlk Siyonistler, taktiksel nedenlerle Filistin'deki bir "devlet"ten daha çok bir "yurt"tan bahsetmekteydiler; gerçi bunun için Osmanlının rızasını almak zorundaydılar. Herzl'in teklifi, daha öncede gördüğümüz gibi, Sultan Abdülhamit tarafından reddedildi. Daha sonra Herzl, yurt olarak Sina'yı ve (Yunanlıların ve Türklerin yaşadığı) Kıbrıs'ı düşündüyse de, Britanya'nın Mısır valisi Cromer ve Britanya Sömürge Ofisi onu reddettiler. Britanya hükümeti, 1903 yılında Herzl'e anlamsız bir biçimde Uganda'da bir bölgeyi teklif etti. Herzl bu teklif üzerinde düşünmeyi gönülsüzce kabul ettiyse de, bu teklif Herzl'in 1904 yılındaki ölümünden kısa bir süre önce düzenlenen Altıncı Siyonist Kongre tarafından reddedildi.

İzleyen on yıl siyasi Siyonizm için hayal kırıklığıyla geçti. Viyana merkezli Dünya Siyonist Örgütü, sağlam bir temel üzerine kurulmuştu ve Jön Türkler, Filistin'e Yahudi göçüne getirilen sınırlamaların gevşetilmesine olanak tanıdığından pratik Siyonizm sürecini hızlandırmak olanaklıydı. 1901 yılında Filistin'de toprak alımı için Ulusal Yahudi Fonu kuruldu. Öte yandan Filistin'i ulusal bir yurda dönüştürme amacı her zamankinden daha olanaksız görünmekteydi. Halen daha dünya Yahudi halklarının Siyonizm'e desteğinin sağlanması gerekmekteydi. Orta ve Batı Avrupalı önde gelen ve zengin Yahudiler, yıkıcı bir hareket olarak gördükleri Siyonizm'e karşıydılar. Amerikalı Yahudiler Siyonizm'e çok az ilgi gösterdiler. Viyana hahambaşının Siyonizm'in Yahudilikle bağdaşmadığını bildirmesi sonucunda dini liderler kendi aralarında bölündüler.

Siyonizm'e en önemli destek Doğu Avrupalı Yahudilerden geldi. Buna karşın, Birinci Dünya Savaşı'na neden olan yıllar içerisinde Siyonist örgüt dikkatini daha özgür hareket

edebildiği ve Herzl'e göre daha az Yahudi düşmanlığı olan Britanya'ya yöneltti. Herzl'in Doğu Avrupalı iki önemli yardımcısı –Chaim Weizmann ve Nahum Sokolov– artık İngiltere'de yaşıyordu. 1914 yılı itibariyle Weizmann, İngiliz Siyonist Federasyonu'nun başkanı olarak Britanya kabinesinin yarısıyla içlidışlıydı. Bu Siyonistler, daha güçlü Yahudi olmayanların desteğini kazanmanın dünya Yahudi halklarının desteğini kazanmak denli önemli olduğunu iyice anlamışlardı. Bunlar bazı önemli durumlarda ikna edilmeye ya çok az ihtiyaç duydular ya da hiç ihtiyaç duymadılar.

Balfour Bildirgesi'nin doğumuna birçok farklı kişi katkıda bulundu. Yahudi olmayan İngilizleri, imparatorluk *reel politikası* ile romantik/tarihsel duyguların dikkat çekici bir harmanı yönlendirdi. Britanya hükümeti kabinesine Britanya İmparatorluğu'nca ilhak edilecek Yahudi Filistin düşüncesini ilk defa kabinenin Yahudi üyesi Herbert Samuel Ocak 1915'de sundu. Ne var ki, David Lloyd George 1916 yılının sonunda liberaller ile muhafazakârlar arasındaki Ulusal Koalisyonun lideri olarak savaşın yönetimini üstlenene kadar, Siyonist dava gerçek bir ilerleme kaydedemedi. *Manchester Guardian*'ın Yahudi olmayan Siyonist editörünün –C. P. Scott– yakın arkadaşı olan başbakan gibi, kabinenin diğer üyeleri de –Dışişleri Bakanı Balfour; imparatorluğun eski Afrika konsolosu Lord Milner ve büyük bir Dışişleri Bakanlığı memurları ve Sir Mark Sykes'in de aralarında bulunduğu hükümet danışmaları grubu– ikna olmaya hazırdılar. Bu grup, İmparatorluğun bir ayağının Yahudi Filistin'de olmasını çok faydalı gören Yahudi olmayan İngilizlerden oluşuyordu. Almış oldukları Viktoriyen eğitimden ötürü bu kişilerin Eski Ahit'te Yahudilerin bir gün Zion'a geri döneceklerinden söz edildiğini bilerek kapıldıkları romantizm imparatorluk için güttükleri amaçları destekliyordu. (Siyonizm, 1917 yılında kabinede ol-

mayan ama daha sonra dönecek olan Churchill için de bu çekiciliğe sahipti.) Britanya kabinesi zaten Sykes-Picot antlaşmasında geçen Filistin için uluslararası denetim sözünden geri dönmüştü. Başbakan, C. P. Scott'a "Britanya'nın Kutsal Yerleri herkesten daha iyi gözetebileceğini" ve Fransız bir Filistin'in "düşünülmediğini" söyledi.

Kabinedeki tek Yahudi olan Hindistan Bakanı Edwin Montagu'nun Balfour Bildirgesi'nin en açık sözlü muhalifi olması ironik olsa da, mevcut koşullar altında şaşırtıcı değildi. Montagu, birçoğu Yahudi milliyetçiliğinin konumlarını kötü etkileyeceğinden korkan, asimile olmuş İngiliz-Yahudi aristokrasisinin bir üyesiydi. Montagu gibi düşünenler başka ülkelerde de vardı; örneğin Birleşik Devletler eski Türkiye elçisi Henry Morgenthau, katı bir Siyonizm karşıtıydı. Bununla beraber Britanya hükümeti dünya Yahudi halklarının ağırlıklı olarak Siyonizm yanlısı olduklarına ve davayı desteklemesi için Britanya'ya güvendiklerine ikna edilmişti. Hükümet Siyonizm'in Birleşik Devletleri Nisan 1917'de savaşa taşıdığını ve daha sonra coşkusunun korunmasına yardım ettiğine inanıyordu. Britanya hükümeti, Amerikalı Yahudilerin zenginliğini ve Washington üzerindeki etkisini abartmış olabilirse de, sorun oluşturan onun buna inanmasıydı. Dahası Almanya özellikle Rus devletinden nefret eden Doğu Avrupa kökenli Amerikalı Yahudilerinki olmak üzere Yahudilerin sempatisini kazanarak eline geçirebileceği olanakların farkındaydı. Almanya, gerçi pek bir işe yaramadıysa da, Türkleri Filistin'e Siyonist yerleşimin önüne koyduğu engelleri kaldırması için ikna etmeye çalıştı. Son olarak Britanya'nın Siyonizm'i benimsemesinin Kerensky hükümetini Rusya'yı savaştan çıkarması için etkilemeye çalışan Rus Yahudi sosyalistlerinin dostluğunu kazandıracağı umuldu.

Balfour Bildirgesi'nin hazırlanmasında, bütün pratik koşullar ve idealizm bir araya geldi. Britanya kabinesi, beyannamenin çok dengeli bir belge olduğuna inandı. Balfour, Rotschild ve Weizmann'dan bir tasarı sunmaları istedi, tasarıda "Filistin Yahudi halkının Ulusal Yurdu olarak yeniden inşa edilmelidir" deniyordu. Bu tasarı çok sertti ve nihai tasarıda, gördüğümüz gibi, Britanya hükümeti "Filistin'*de* Yahudi halkı için bir Ulusal Yurt kurulmasını" desteklemektedir diye yazdı. Ayrıca bildirge "Filistin'deki Yahudi olmayan toplulukların vatandaşlık ve dini haklarını" ve "Yahudilerin başka ülkelerde sahip oldukları hakları ve siyasi statüleri" gözeten koşullar ekledi.

Bu temkinli ifade bile, Şerif Hüseyin'in Müttefiklerin emellerinden duyduğu kuşkuyu adamakıllı artırdı. Cidde'de Şerif Hüseyin'le görüşmesi için bu sefer Arap Bürosu'nun başkanı Yarbay D. G. Hogarth görevlendirildi. Hogarth, Yahudilerin Filistin'e dönmesi için bastırdıysa da, –artık Hicaz Kralı olan– Şerif Hüseyin Balfour Bildirgesi'nin Filistin'de bir Yahudi devletinin habercisi olduğu yönündeki mantıklı kaygısını zaten belli ediyordu. Hogart "Kralın Filistin'de bağımsız bir Yahudi Devletini kabul etmeyeceğini ve kendisinin de ona böyle bir devlet kurulmasının tasarlandığını haber vermekle görevlendirilmediğini" söyledi. Hüseyin teminatları kabul etti ve Yahudi göçünün Arap ülkelerine sağlayacağı yararlardan duyduğu heyecanı göstererek görüşmeye son noktayı koydu.

Britanya hükümeti Balfour Bildirgesi'nin maddelerini yürürlüğe koymak için zaman kaybetmedi. Kudüs'ün Türklerin elinden alınmasının hemen ardından, Weizmann, Siyonist Komisyonun başmda Kudüs'e gitti ve orada Komisyonun genel merkezini kurdu. Komisyon, Filistinli Arapların zaten enikonu huzursuz olduklarını –Filistin'in tamamen bir Arap

ülkesi olarak kalması gerektiğini elde bir kabul ettiklerini– fark etti. Filistinli Arapların, Siyonist kolonicilerin faaliyetlerine ve yalnızca Yahudilerden oluşan topluluklar kurmalarına savaştan önce de kızmasına karşın, Osmanlı yetkilileri yayılmalarını en alt düzeyde tuttuklarından Siyonist koloniciler ciddi bir tehdit oluşturmuyorlardı. 1918 yılı itibariyle artık Araplar, Siyonistlerin ülkeye egemen olup kendilerini tabi kılmayı amaçladıklarına inanıyorlardı. Sonuç olarak, Araplar Filistin halkının yüzde 90'ını oluşturmalarına rağmen, Balfour Bildirgesi Filistin Araplarına vatandaşlık ve dini hakları –ama siyasal hakları değil– zarar görmeyecek "mevcut Yahudi olmayan topluluklar" diye göndermede bulundu.

Weizmann ve Komisyon, Britanya askeri yetkililerinin, Filistinli Arapların Britanya'nın Balfour Bildirgesi'nin maddelerini yürürlüğe koymakta kararlı olduklarını anlamalarını sağlamak için yeterince gayret göstermediklerini düşündüler. Britanya devletinin Filistin'deki memurları, kendi paylarına, Siyonistlerin Arap çoğunluğun niyetlerinden duydukları kuşkuları ve kaygıları gidermek için daha fazla şey yapmaları gerektiğini düşündüler. Fakat bu gerçek niyetler neydi?

Siyonistler, Balfour Bildirgesi'ni oluşturan türden taktiksel ödünler vermeye hazır olmakla birlikte, gerçek amaçlarının Filistin'i Yahudiler için dünyadaki Yahudilerin birçoğunun göç etmeyi isteyecekleri bir ulusal yurda dönüştürmek olduğundan kuşku duyulamaz. Yahudiler ulusal yurdun kesin sınırları konusunda kendi aralarında ayrılabilirlerdi; ama onlara göre Filistin'in azımsanmayacak Yahudi çoğunluğu olan bir Yahudi ulusal devleti haline geleceği kesindi. Ne var ki, Yahudiler bu amaca ulaşmalarının ne denli zor olduğunu fark etmişlerdi. "Yahudi olmayan" Kudüs'ün ve Filistin'in oluşma şekli Weizmann'ı şaşırtmıştı. Birkaç ay sonra Weiz-

mann Filistin'in bir Arap devleti olmasını engellemenin olanaksız olabileceğini düşünmeyi bıraktı.

Britanyalı bakanların tutumları çok daha karmaşıktı. Bakanlar gerçek Siyonist amaçlar konusunda sezginin ötesinde bilgi sahip olmadıkları gibi çoğu Filistin'deki gerçek durum ve Filistin halkının duyguları hakkında hemen hiçbir şey bilmiyordu; gerçi Britanya İmparatorluğu'nun çıkarları karşısında bunların büyük bir önemi de yoktu. Bakanlar, yirminci yüzyılın çözümü en olanaksız siyasi sorunlarından birinin yaratılmasına yardım ettiklerini kesinlikle öngöremezlerdi. Siyonist istekler ile yerli Arapların egemen duyguları arasındaki uyuşmazlık, bölgedeki Britanya devlet görevlilerinin raporuyla görünür hale geldiğinde, bazı bakanlar rahatsız oldular. Balfour Bildirgesi'nin yazarının böylesi kuşkuları yoktu. Savaştan sonra bir yazar, "Dört büyük devlet Siyonizm'e söz verdi ve doğru ya da yanlış, iyi ya da kötü asırlık geleneğe kök salan Siyonizm, şu anki gereksinimleri, geleceğe yönelik umutları bakımından bu kadim ülkede yaşayan 700.000 Arap'm arzularından ve önyargılarından çok daha büyük öneme sahiptir" diye yazdı.

***

Müttefiklerin niyetlerinden duyulan kuşkular, Suriye'nin özgürleşmesini kutlayan çılgın Arap bayramını engellemedi. Savaşın bildik zararı, Türk devlet görevlilerinin ve Suriyeli tacirlerin eziyetiyle bir araya gelen çekirge istilası, yaygın bir kıtlığa yol açtığı için sivil halk savaşta büyük kayıplar vermişti. Toplam 4 milyon olan nüfustan 300.000 ile 500.000 arasında insan öldü.

Emir Faysal'ın olanaklı olan her yerde askerlerinin ele geçirilen kentlere zaferle girmesine ve yönetimi devralmasına olanak tanıyan Allenby'in siyaseti idiyse de, Fransa'yla uyum açık biçimde Britanya'nın birinci kaygısıydı ve Fransa Fay-

sal'ın bayrağının Beyrut'a dikilmesine karşı çıktığında Allenby bayrağın indirilmesini emretti. Fransa savaşın sonunda birliklerini Beyrut'a çıkarmaya hız verdi. Britanya İşgali Altındaki Düşman Toprak Yönetimi-Güney'in (OETA Güney) Filistin'i içermesine karşın, Suriye içlerindeki başlıca kentler, Arapların yönetim deneyimleri sınırlı olduğu için aşırı bağımlı oldukları Britanya devlet görevlilerinin (OETA Doğu) eşliğinde olsa da, Faysal'ın otoritesi altındaydı. Mezopotamya'nın bütünlüğü bir Britanya-Hindistan yönetimi altında korundu. Durumun gerçeklerini yansıtması için değiştirilen Sykes-Picot antlaşması, zaten uygulanmaya başlamıştı.

Allenby ve askeri yöneticileri, Beyaz Saray'dan aldıkları, sık sık kafa karıştıran bilgilerin yardımcı olmadığı devasa bir sorunla karşı karşıyaydılar. Fransa ve taleplerinin yanı sıra Siyonistlerin yanında bir de yeni Amerikalı müttefik sahneye çıkmıştı. Birleşik Devletlerin Ortadoğu'ya yönelik yayılmacı tutkular beslemiyor olması gerçeği, Wilson'un savaş sonrası yerleşime ilişkin nutukvari konuşmalarının ahlaki gücünü hayli arttırdı. Wilson, Britanya'nın tavsiyesine uymayı seçti. Kahire'de yaşayan, önde gelen yedi Arap'tan oluşan bir grup, Britanya'nın siyasetini açıkça ortaya koymasını isteyen bir duyuru yayımladı. Britanya'nın –Yedi'ye Bildirge diye adlandırılan ve geniş bir açıklama sunan– yanıtı, Arap ordularının icraatıyla özgürlüğüne kavuşturulan Arap topraklarının gelecekteki yönetiminin "yönetilenin rızası" ilkesine dayanacağını söylemekteydi. Wilson, yönetilenin rızası deyimini daha sonra kendi baskısıyla Milletler Cemiyeti anayasasına dâhil edilen Barışın Dört Amacı'nın arasma kattı. Bu deyim daha sonra 7 Kasım 1918'de –yani Türkiye ve Almanya'yla ateşkes antlaşmalarının imzalandığı hafta– yayımlanan Britanya-Fransa bildirisiyle daha da güçlendirildi. Bildiri, Britanya ve Fransa hükümetlerinin amacının Türklerin tahakküm altında

tuttuğu halkların tam ve nihai özgürleştirilmesi ve yetkilerini yerel halkın inisiyatifinin ve seçiminin özgürce uygulanmasından alacak ulusal yönetimlerin ve idarelerin kurulması olduğunu söyledi.

Birleşik Devletler baskısı hesaba katılsa bile, Britanya ve Fransa'nın niçin böylesine utanmazca bir ikiyüzlülüğü gerekli gördüğünü anlamak zordur. Türkiye zaten yenilmişti ve Arap Ayaklanması'nı desteklemek için bir neden kalmamıştı. Londra'da ya da Paris'te eski Osmanlı topraklarında yaşayan halkların kendi yöneticilerini özgürce belirlemelerine izin vermek gibi bir niyet söz konusu değildi. Hatta "yönetilenin rızası" bile içi boş bir deyimdi.

9
Britanya-Fransa Ara Dönemi, 1918-1939

Arap Doğu'nun Paylaşımı

Ortadoğu'daki dört yüzyıllık Türk yönetimi, aniden ve tam anlamıyla son buldu. Türk egemenliği öylesine uzun bir süre doğal bir düzen diye kabul edilmişti ki bu yönetime son verilmesinin geride çoğunluğu kafası karışmış ve şaşkınlık içinde olan bir nüfus bırakmış olması hiç de şaşırtıcı değildir. Arap toplumunun liderleri –yaklaşık yirmi yıldır Britanya'nın denetimi altında olan Mısır'da bile– Osmanlı yönetici sınıfı içinden çıkmıştı.

Osmanlı hükümetleri ve onların Arap eyaletlerindeki temsilcileri, daha önce gördüğümüz gibi, Araplara kendilerinden nefret etmeleri için nedenler vermiş olsalar da, bu, Türklerin İslam dünyasının merkezinin siyasi liderliğini üstlenmesinin doğal görülmediği anlamına gelmemekteydi. Tarihi yeniden yazan kimi yorumlara rağmen, ayrı bir Arap ulusu anlayışı –daha az olsa da dünyevi Arap milliyetçiliği öğretisi– ancak yeni yeni gelişmeye başlamıştı. Haşimilerin Arapların liderliğine soyunmaları savaş koşullarında neredeyse tesadüfen oldu. Bu, bütün Araplar tarafından kabul edilmedi ve Britanya tarafından desteklenmesinin sıkıntısını daima yaşadı. Ama Osmanlı'nın toptan çökmesi, Britanya'ya ve Fransa'ya iste-

dikleri gibi hareket edebileceklerini hissettikleri kısa bir dönem sundu. Bu dönem, iki istilacı Hıristiyan devlet için hayal edilmesi bile zor olan bir şeydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk toprakları –büyük ölçüde tek kişinin, Mustafa Kemal'in yılmaz liderliği aracılığıyla– parçalanmaktan ancak güç bela kurtuldu. Mondros ateşkes antlaşmasının imzalanmasından sonra, yeni sultan VI. Mehmed (V. Mehmed Temmuz 1918'de ölmüştü) Türk parlamentosunu dağıttı ve Müttefiklerin şartlarını kabul etmeye hazır kişilerden oluşan yeni bir hükümet kurdu. İstanbul'daki Müttefik yönetiminin haricinde, Fransa Kilikya ve Adana'yı işgal etmiş, Britanya güçleri Çanakkale Boğazı'nın yönetimini ele geçirmiş ve Batı Müttefik güçlerinin dördüncüsü İtalyanlar, Antalya'ya çıkmışlardı. Yalnızca Ruslar talepte bulunmadılar. Brest-Litovsk Antlaşması (Bolşevik Devrimi'nden sonra, 9 Mart 1918'de imzalanan) uyarınca Türkiye hem 1877 yılında terk ettiği hem de savaşta Ruslara kaybettiği toprakları geri almıştı. Ne var ki, Türkiye'nin varlığı sona ererse antlaşmanın pek bir anlamı olmayacaktı.

İtaat ve Terakki Komitesi çökmüş ve liderleri kaçmıştı. Bunun üzerine sultan Jön Türklerden kalanları ezmeye karar verdi. Türkiye'de zaten büyük bir saygınlığa sahip olan Mustafa Kemal'in, İstanbul'da Müttefiklere karşı direnişi örgütleyerek sultan ve hükümete sıkıntı yaratması karşısında, VI. Mehmet onu Osmanlı ordusundan kalanları terhis etme göreviyle karargâhı Samsun'da olan Dokuzuncu Ordu'nun genel müfettişliğine atadı.

Mustafa Kemal 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ayak basmasına karşın, orduyu dağıtmak yerine yabancı hâkimiyetinden bağımsız bir Türk devletinin ilanı için destek topladı. Yeniden dirilen Türk milliyetçiliğiyle savaşmakta kararlı olan Müttefikler, Yunanlıların İzmir'de karaya çıkmasına ve çev-

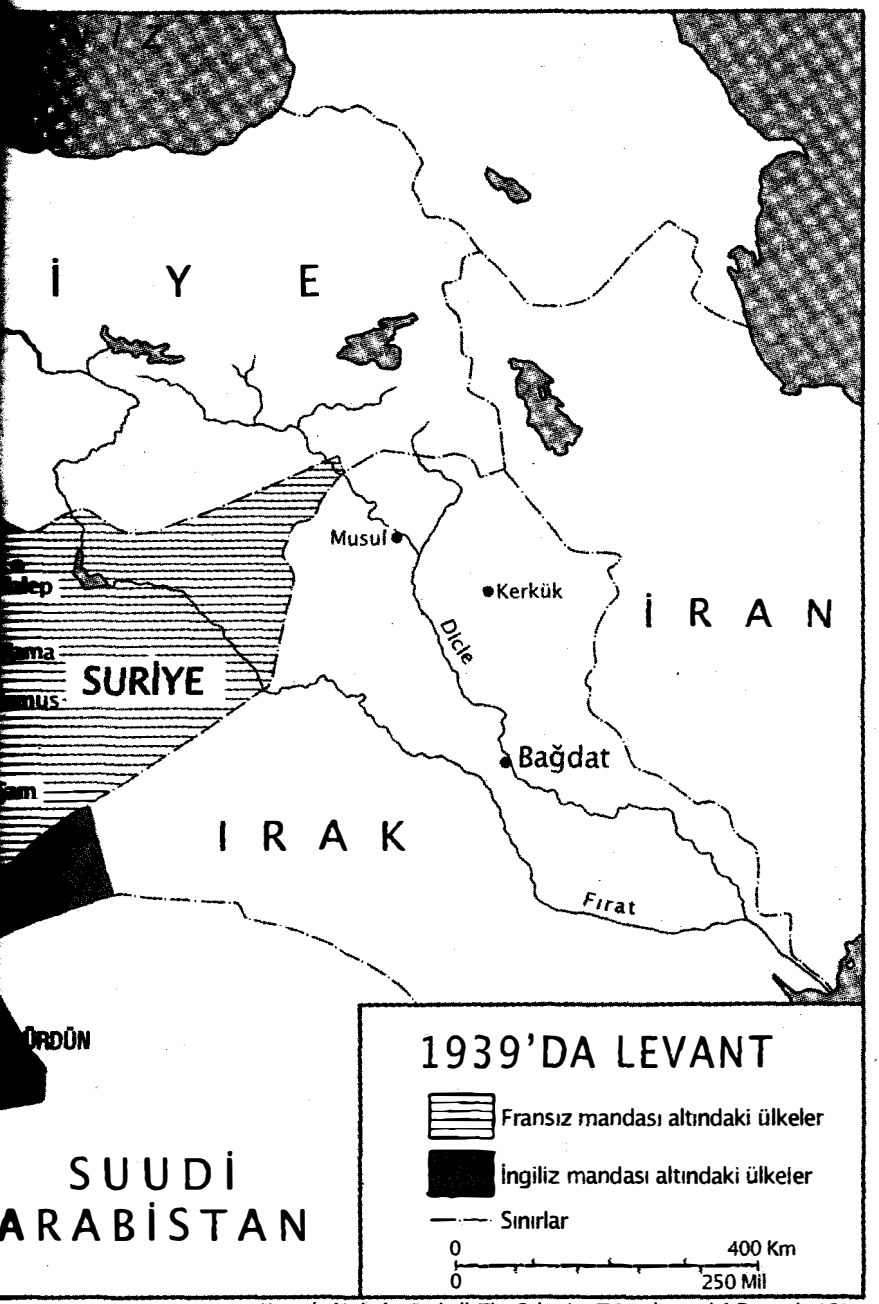
resindeki bölgeyi işgal etmesine izin verdiler. Yunan emelleri, büyük Yunan azınlıklarının bulunduğu bütün Batı Anadolu'yu kapsamaktaydı; eski Hıristiyan Konstantinopolis İmparatorluğu yeniden kurulabilirdi.

Sultan, Türk askeri birliklerine Yunanlılara karşı direnmemelerini emretmesine karşın, Mustafa Kemal, bağımsız Türkiye davası için hızla destek topladı. Yunanlıların Anadolu'nun içlerine doğru ilerleyişi, sekiz yıl aralıksız savaşarak tüm gücünü tüketmiş olan Türk halkını yine savaşmak üzere harekete geçirdi. Türk halkı, Türkiye'yi en zengin bölgelerinden yoksun ve aciz bırakacak Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması'nın ağır koşullarını kabul etmedi ve artık neredeyse yalnızca bir kukla olan sultan giderek güvenirliğini yitirdi.

Yunan-Türk savaşı 1920-1922 yılları arasında iki yıl sürdü. Türkler, savaşın başında Yunan ilerleyişini durdurmayı başaramadıysalar da, Sakarya Nehri kıyısındaki büyük Türk zaferiyle birlikte 1921 yılında gidişat tersine döndü. Yunanistan'da yaşanan huzursuzlukların zayıflattığı Yunan ordusu, 1922 yılında telaşlı bir geri çekilme sürecine girdi ve Mustafa Kemal, Eylül 1922'de İzmir'i geri aldı. Mustafa Kemal'in birlikleri Yunanlıları Türkiye Avrupa'sından da sürüp atmak için Çanakkale Boğazı'nı geçtiklerinde, Britanya'yla doğrudan bir çarpışma güçbelâ engellendi. Müttefikler yenilgiyi kabul ettiler ve Yunanistan'ın taraf olduğu ateşkes antlaşmasıyla İstanbul, Boğazlar ve Doğu Trakya üzerinde Türk egemenliğini tanıdılar.

Daha sonraki barış konferansı, 24 Temmuz 1923'de Lozan Antlaşması'yla sonuçladı. Antlaşma bugün Türkiye Cumhuriyeti'ne ait olan bölgelerin neredeyse hepsi üzerinde Türk egemenliğini onayladı. Uzun bir süredir acı çeken Ermeniler bu süreç içinde bağımsızlık umutlarını yitirdiler. Bolşevik Devrimi'nden sonra Doğu, yani Rus Ermenileri bağımsızlık-

YUNANİSTAN
Selanik
İstanbul
Ankara
T Ü R K
İzmir
Atina
Rodos
Girit
KIBRIS
(Rum)
Beyrut
A K D E N İ Z
Haifa
Tel Aviv
İskenderiye
Port Said
Süveyş Kanalı
Süveyş
Kahire
Sina
Yarımadası
M I S I R
Nil

Kaynak: Nicholas Bethell, The Palestine Triangle, André Deutsch, 1979

larını ilan ettiler. Batı, yani Türkiyeli Ermenilerin bu yeni Ermeni Cumhuriyeti'ne katılma umutları Mustafa Kemal'in ordularının ilerleyişi karşısında yıkıldı ve Ermenistan'ın başkenti Erivan'da hükümet Aralık 1920'de iktidarı barış yoluyla Bolşeviklere devretti. Türkiye Ermenilerinin bir kısmı başta birkaç yıl içinde kendilerine vatandaşlık vermeyi vaat eden Lübnan ve Suriye olmak üzere yurtdışına kaçtı.

Kürtler benzer bir acı hayal kırıklığı yaşadılar. Sevr Antlaşması bağımsız bir Kürt devletini kabul ediyorduysa da, 1923 Lozan Antlaşması bunu hükümsüz kıldı. Kürt sorunu, Kürtlerin önemli bir azınlık oluşturdukları üç ülkenin –Türkiye, İran ve Irak– siyasi istikrarını bozan bir sorun olarak kaldı.

Türk kamuoyunun önemli bir kesimi meşrutiyetin korunmasından yanaydı; ama Mustafa Kemal istediklerini yapmak için sultandan, onun saygınlığından ve otoritesinden kurtulmakta kararlıydı. Millet Meclisi 1 Kasım 1922'de saltanatı kaldıran bir yasayı kabul etti ve VI. Mehmet sürgüne gitti. 29 Ekim 1923'de Türkiye'nin bir cumhuriyet ve Mustafa Kemal'in de onun başkanı olduğu ilan edildi.

Halifelik, insanları kendine sultanlık denli çok bağladı ve Mustafa Kemal sultanlık ve halifelik makamlarını aynı anda kaldırmak istediyse de, bu konuda halkın isteğine uydu. Mustafa Kemal, VI. Mehmed'in yeğeni Abdülmecit'in İslam'ın manevi lideri olmasını kabul etti. Ama hiçbir siyasi gücü olmamasına rağmen, halifenin sarayı monarşi yanlısı gizli planların merkezi haline geldi ve iki önemli Hint Müslüman Emir Ali ile Ağa Han Türk halkını halifeliği korumaya çağıran bir bildiri yayınlandıklarında Mustafa Kemal, Türklerin bu dış müdahaleye verdikleri olumsuz tepkiden yararlanarak halifeliği kaldırdı. Halifeliğin kaldırılmasını öngören kanun tasarısı 3 Mart 1924'te Millet Meclisi'nde kabul edildi.

Halifelik unvanı, o günden sonra bir daha gündeme getirilmedi. Mayıs 1926'da Kahire'de on üç Müslüman ülkeden (aralarında Türkiye yoktu) delegelerin katıldığı bir halifelik kongresi düzenlendiyse de, müzakereler bir sonuca varmadı. Bu tarihten sonra halifelik Müslüman dünyanın siyasetinde bir sorun olmaktan çıktı.

Mustafa Kemal, bütün Osmanlı mirasının terk edilmesi ve Türkiye'nin modern bir Avrupa devletine dönüştürülmesi gerektiğine inan laik bir milliyetçiydi. Modernleşme, geçmişten gözükebileceğinden daha az ani bir kopuşu gerektirdi. Tanzimat reformları, zaten laik bir devletin temellerini atmış ve Jön Türkler, imparatorluğu korumaya çalışırken bile Türk milliyetçiliği davasına güçlü bir ivme kazandırmışlardı. Savaş yıllarında eğitimin laikleştirilmesi epey yol almış, üniversitelerin ve kamu görevlerinin kapıları kadınlara açılmıştı. Dini yetkililerin denetimi altındaki mahkemeler Adalet Bakanlığı'na bağlanmıştı. 1916 yılında bir yasayla evlenme ve boşanma yeniden düzenlemişti.

Mustafa Kemal bu modernleşme sürecini daha da ileriye taşıdı. İslami şeriatın yerini çeşitli Avrupa sistemlerine dayanan yeni bir anayasa aldı. Anayasadan "Türkiye devletinin dini İslam'dır" cümlesinin kaldırıldığı 1928 yılında anayasa resmen laik hale geldi. "Laiklik" devletin altı ana ilkesinden biri olarak kabul edildi. Latin alfabesi, Osmanlı Türkçesi yazılırken kullanılan Arap harflerinin yerini aldı ve son olarak 1935'de Avrupa tarzı soyadı yürürlüğe kondu. Mustafa Kemal, "Türklerin Atası" anlamına gelen Atatürk soyadını aldı.

Mustafa Kemal'in halk arasındaki sıra dışı itibarı sayesinde, reformlar büyük ve geniş kapsamlı oldu. Bununla beraber, reformlar Türk halkının bir bütün olarak İslam'dan vazgeçtiği anlamına gelmedi. Ulemanın iktidarı yıkıldıysa da, çoğunluğunu köylülerin oluşturduğu Türk halkı İslami inançlarını

korudu. Hatta aydınlar bile Türk halkının Müslümanlığı bir kenara bıraktığı düşüncesiyle alay etti. Aydınlara göre, söz konusu olan yalnızca Türk İslam reformuydu.

Türkiye Cumhuriyeti'nin oluşturulması ve imparatorluktan vazgeçilmesi, Türkiye'nin Ortadoğu'nun siyasal gelişiminde bir etken olmaya aniden ve hızla son vermesi anlamına geldi. (Musul ve Halep dahil olmak üzere –Britanya ve Fransa'yla– toprak anlaşmazlıkları sürdü ve bu anlaşmazlıklar 1920'ler ve 1930'larda çözüldü.) Atatürk'ün Avrupa devletleriyle eşit koşullarda ilişki kurabilen güçlü bir ulusal devlet oluşturmadaki başarısı –özellikle daha sonra olmak üzere– hem Arap hem de İran milliyetçilerini etkiledi; ama bu milliyetçilerin farklı koşulları, Türkiye'nin bir örnekten daha çok bir ilham kaynağı olması anlamına geldi. Arap ve İranlı milliyetçiler ülkelerinin Avrupa'nm parçası olmasını ne istediler ne de böyle bir şeyi umabilirlerdi. Öte yandan bazılarına gerçekçi gözükmese de, Türkiye Avrupa'nın parçası olma arzusunu besleyebildi.

Sultanlığın ve halifeliğin kaldırılmasının ardından Atatürk, yeni cumhuriyeti laik parlamenter bir demokrasi biçiminde düzenledi. 1924 anayasası, kanunlar karşında eşitliği, düşünme, konuşma, yayın yapma ve dernek kurma özgürlüğünü güvence altına aldı. Egemenlik kuramda halka aitti ve başbakanın kim olacağına karar veren cumhurbaşkanını seçen tek meclisli parlamento –Büyük Millet Meclisi– tarafından halk adına uygulanmaktaydı. Bakanların parlamentoya karşı sorumlu olduğu varsayıldı.

Gelgelelim demokrasi büyük ölçüde sınırlı kaldı. Atatürk zaman zaman anayasayı askıya almak için muazzam saygınlığını kullandı. 1924 yılında Atatürk destekçilerini Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) çatısı altında örgütledi. Meclisin bütün üyeleri CHP'nin de üyeleri oldukları için CHP siyasi

yaşamı tahakkümü altına aldı ve 28 yıl Türkiye'yi yönetti. Otoriterliğine ve keyfi yöntemlerine rağmen liberal anayasal devletin tohumlarını atan Atatürk'tü. Meclis gerçekten iktidar sahibiydi ve Atatürk istediklerini yapmak için güçten daha çok ikna yöntemini kullanmaya çalıştı.

İktisadi alanda, Atatürk, Türkiye'nin zengin maden yataklarını, sanayiyi ve iletişimi geliştirmeye odaklandı. Osmanlı Türkiye'sinin kapitülasyonlar nedeniyle Avrupa'nın mali ve iktisadi denetimine bağımlılığının canlı hatırasına sahip olan Atatürk, planlamayı ve gelişmeyi yakından denetlemek için *devletçi* büyük ölçekli devlet girişimleri siyasetini başlattı. Bu girişimler, giderek bürokratik ve verimsiz hale geldiyseler de, iki dünya savaşı arasında Türkiye'nin sanayileşmesine kayda değer katkıda bulundular. Devletçi siyaset, Marksçı bir ideolojik temele dayanmadığından, devlet girişimlerinin daha sonraki özelleştirilmelerinde aşılması güç sorunlar yaşanmadı.

Atatürk'ün 1938 yılında ölmesinden sonra, seçilmiş diktatörlüğe karşı muhalefet zemin kazandı ve Atatürk'ün ardılı İsmet İnönü, kısmen Batılı Müttefiklerin İkinci Dünya Savaşı'ndaki demokratik ideallerinin etkisiyle, çok partili sistemin kurulmasına izin verdi. Serbest girişimi ve çok partili sistemi savunan Demokrat Parti (DP), CHP'nin başlıca rakibi olarak ortaya çıktı ve 1950 seçimlerinde ses getiren bir zafer kazanana değin sürekli halkın desteğini aldı. Türkiye'nin laik bir demokrasi olduğu gerçeği, İnönü'nün barışçıl bir iktidar değişimine olanak tanımasıyla ispatlandı.

***

Türkiye'nin eski Arap tebaalarının deneyimi tamamen farklıydı.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda dört Batılı Müttefikin temel kaygıları, Paris'te düzenlenen barış konferansı için ha-

zırladıkları gibi, Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yenilgisinden sonra Avrupa'da savaş sonrası dönemde anlaşmazlıkların giderilmesiydi. Ortadoğu'nun geleceği konferans gündeminin başlarında yer almıyordu. Türkiye'nin yenilmesi sonucunda, Britanya bölgede yalnızca Fransız müttefikine karşı yükümlülükleri olan hâkim güç haline geldi. Çöl savaşı ve T. E. Lawrence'ın reklâmı çok iyi yapılan kahramanlıkları, Batı cephesindeki siper harbinin kötü korkularından kurtulma olanağı sağladığından Britanya halkının hayal gücünü cezp etti.

Eski Osmanlı Arap eyaletlerinin sömürgeler olarak ilhak edilmesi olasılığı Arap kültürü ve dili uzmanı birkaç devlet görevlisinin dışında hiç kimsenin aklından ciddi biçimde geçmemekteydi; Avrupa'nın sömürgeci yayılma çağı çoktan son bulmuştu. Çok uzun bir süre Türkler tarafından yönetilen Araplar, Cromer'in Mısır'a ilişkin insan sınıflandırmasına göre, "yönetici ırk" olarak değil, ama "tebaa ırklardan biri" olarak görülmekteydi. ("Soylu ve bağımsız" Arap bedeviler farklı olsalar da, siyasi ya da iktisadi önemi olan bir yer işgal etmiyorlardı.) Şerif Hüseyin'e ve Fransa'ya verilen sözler arasındaki çelişki, tam bir Fransız düşmanı olan T. E. Lawrence gibi kişilerden oluşan küçük bir uzman azınlığı kaygılandırıyordu. Genelde Arapların Türklerden kurtulduklarına şükretmeleri gerektiği düşünülüyordu; zaten çoğu da şükrediyordu. Başkan Wilson'un ideallerine dayanan yeni kendi kaderini tayin hakkı öğretisi savaş sonrası dönemde anlaşmazlıkların giderilmesinde yol gösterici bir ilke olduysa da, etkisi oldukça azımsandı.

İlk darbeyi vuran –yaklaşık kırk yıldır Britanya'nın denetimi altındaki– Mısır oldu. Mısırlılar savaşta Suriyelilere göre daha az acı çekmişlerdi. Pamuk fiyatlarındaki devasa artışla birlikte Mısır'ın zaten doğal olarak sahip olduğu zenginlik

fiilen arttı. Müttefik birliklerine mal tedarikinden büyük kârlar elde edildi. Ama bu refah, derin toplumsal sıkıntıların üstünü örttü. Sıkıyönetim kanununa göre zorunlu olsa da, develeri ve eşekleriyle birlikte *fellahlar* sözde gönüllü olarak hizmet ve ulaşım birliklerine gönderilmek üzere askere alındılar ve bu halk arasında büyük kızgınlık yarattı. Yeni zenginlikten, yalnızca ekilebilir alanların yüzde 75'ine sahip olan büyük ve orta boy toprak sahipleri ve kentlerdeki yeni, küçük kapitalist sınıf yararlandı. Nüfusun geri kalanı için gerçek, geçim giderlerinin aşırı arttığıydı. Hükümetin herhangi bir toplumsal ve iktisadi siyasetten yoksun olmasının, büyük toprak sahiplerinin pamuk yetiştiriciliği için gıda yetiştiriciliğini bırakmalarına olanak tanıması, neredeyse bir kıtlığa ve savaş boyunca doğum oranını fiilen aşan ölüm oranında keskin bir artışa yol açtı.

Sıkıyönetimin yalnızca bastırdığı milliyetçilik yüzeye çıktı. Britanya yüksek komiseri Sir Reginald Wingate, yasama reformunu ve Mısır'ın savaş sonrasındaki siyasi statüsünü ele alması için Britanyalı bir hukuk danışmanının başkanlığında bir komisyonun kurulmasına izin verdi. Komisyon Mısır'ın Üst Meclis'in daha önemli olacağı iki meclisli bir yasama organına sahip olması gerektiği sonucuna vardı. Üst Meclis Mısırlı bakanları, Britanyalı danışmaları ve özel seçmenlerin seçtiği yabancı toplulukların temsilcilerini içerecekti. Hukuk danışmanı Mısır'ın mali çıkarları büyük ölçüde yabancıların elinde olduğu için Mısırlıların yasamada mali çıkarları etkileyecek baskın bir konuma sahip olmaya hakları olmadığı görüşündeydi.

Kasım 1918'de sızdırılan bu öneriler, Mısırlı milliyetçi liderler için bir kışkırtma niteliğindeydi. Milliyetçi liderler, Müttefiklerin Türk yönetiminden kurtulan halklar için Wilsoncu kendi kaderini tayin hakkı öğretisini onayladıklarını

kesin olarak biliyorlardı. Mısırlıların (biraz da haklı olarak) kendilerinden daha az gelişmiş olduklarını düşündükleri Arabistan Arapları Paris barış görüşmelerine bir temsilci yollamaya zaten hazırlanıyorlardı. Zaglul Paşa, ateşkesten iki gün sonra Mısır halkının tam bağımsızlık talep ettiğini söylemek ve davalarını anlatmak üzere Londra'ya gitmesine izin verilmesini rica etmek için Britanya Resmi Konut'unda kendisini bir heyetin (Arapça *Vefd*; Zaglul'un destekçilerine verilen gelen ad) başkam olarak tanıttı. Zaglul, Wingate tarafından hükümetin dışında bırakıldıysa da, milliyetçi hareketin lideri kesinlikle oydu. Paris barış konferansını dört gözle bekleyen Britanya Dışişleri Bakanı Balfour, Zaglul'un ziyaret ricasını kaba bir biçimde geri çevirdi ve Başbakan Rüşdi Paşa Londra'ya gelmesi gerektiğini söylediğinde Balfour, Wingate'e gönderdiği telgrafta Britanya hükümeti, "daima izlediği ilke uyarınca Mısırlılara ülkenin yönetiminde giderek artan oranda söz hakkı vermeyi arzulamaktaysa da... sizin de çok iyi farkında olduğunuz gibi ortam özerk yönetimin olanaklı olduğu düzeye daha ulaşmadı" diyerek bu teklifi de geri çevirdi. Britanya'nın Mısır'daki düzen, iyi yönetim ve "hem ülkenin yerli halkının hem de yabancı nüfusun haklarını ve çıkarlarını koruma" sorumluluklarından vazgeçmeye niyeti yoktu.

Zaglul kendi şansını kendisi yarattı. Zaglul, Mısır başbakanının bile küçümsenerek reddedildiğine işaret ederek, başbakanın Mısır'ın gerçek temsilcisi olduğu iddiasını desteklemek için yurt çapında bir protesto kampanyası düzenledi. Balfour, Rüşdi'yi Londra'ya davet edecek denli yumuşadıysa da, Rüşdi'nin Zaglul'un ona eşlik etmesi gerektiği ısrarını reddetti. Rüşdi ve kabinesi 1 Mart 1919'da Sultan Fuad'ın tam onayıyla istifa etti.

Zaglul'un kışkırtmalarını arttırması karşısında, yüksek komisyon huzursuzluğun dineceğine inanarak onun sınır dışı edilmesini öğütledi. Balfour aynı düşüncedeydi ve Zaglul ile üç arkadaşı Malta'ya gidecek bir Britanya muhribine bindirilmek üzere apar topar Port Said'e giden trene bindirildi.

Halk, Zaglul'un sürülmesine zaman kaybetmeksizin anında sert tepki verdi. Kahire'de ayaklanan örgencileri devlet görevlilerinin, doktorların, avukatların grevleri destekledi ve başkentte hayat durma noktasına geldi. Taşra kentlerine ve kırsala yayılan huzursuzluğun, Mısırlı milliyetçilerin daha sonra 1919 Devrimi diye adlandırdıkları milliyetçi bir başkaldırıya dönüşmesi Britanya'yı şaşırttı.

Kırsala seyyar kıtalar göndermek ve şüpheli kalabalıklar üzerine hava akını düzenlemek gibi acımasız askeri önemler birkaç hafta içinde başkaldırının sonunu getirdi. Ama Britanya hükümeti, kitleleri baskı altına almanın yeterli olmayacağını anladı. Britanya hükümeti burnunun dibindeki İrlanda sorunuyla uğraştığı ve Paris konferansı meselelerine gömüldüğü sırada Mısır'dan gelen başkaldırı haberleri hem beklenmedik hem de can sıkıcıydı. Başbakan Lloyd George, nadiren işe yarayan önsezilerinin etkisiyle, Paris'e Suriye üzerine görüşlerini belirtmek için gelen General Allenby'nin Mısır'da düzeni yeniden kurmak için doğru adam olduğuna karar verdi. Allenby, Mart 1919'da Wingate'in yerini alması için hemen Mısır'a gönderildi.

Allenby'in aldığı talimat, hukuk ve düzeni yeniden kurmak ve "Kralın Mısır üzerindeki hamiliğini güvenli ve adil bir temel üzerinde korumak için gereken" her şeyi yapmaktı. "Boğa" Allenby'nin sert, kimi zaman kaba olan askeri dış görünüşünün arkasında liberal eğilimleri olan akıllı bir siyaset adamı yatmaktaydı. Allenby, Paris'te yerli halkın açıkça dile getirilen taleplerine karşın Suriye'ye Fransız hükümdarlığı-

nın dayatılmasına zaten karşı çıkmıştı ve kendi kaderini tayin etme ilkesine en azından kısmen –kabul ettiklerini açıkça söyleyen Britanyalı ve Fransız siyasetçilerden yüzde 50 daha fazla– inanmaktaydı.

Allenby, Mısır'a varır varmaz, Mısırlılara niyetinin halledilebilir olan bütün sorunlarını çözmek olduğu güvencesini verdi. Bütün saygınlığını kullanarak gönülsüz Llyod George'u Zaglul ve arkadaşlarının serbest bırakılması –Britanya-Mısır devlet görevlilerini korkutan bir eylem– için zorladı. Zaglul, geri adım atmaksızın hamiliğin kaldırılması talebini yineledi; grevler ve kışkırtmalar yeniden başladı. Londra'nın beklediği gibi Allenby, kararlı bir biçimde harekete geçtiyse de, hamiliğin kalkması gerekeceğini Britanya hükümeti anlamadığı halde Allenby çoktan anlamıştı. Allenby, başkanlığını Sömürgeler Bakanı Lord Milner'in yaptığı üst düzey bir heyet gönderilmesi kararını bu sefer olumlu karşıladı. Ne var ki heyetin aldığı talimat düzensizliğin nedenini araştırmak ve *hamilik altında* "[Mısır'm] barışını ve zenginliğini, özerk kurumlarının ilerleyen gelişimini ve yabancı çıkarlarının korunmasını desteklemeye en uygun" anayasa biçimini tavsiye etmekti. Balfour, 17 Kasım'da Avam Kamarası'na "... Mısır sorunu, Sudan sorunu ve Kanal sorunu organik ve ayrılmaz bir bütün oluşturur" diye seslendi. Britanya, sorumluluklarının hiçbirinden vazgeçmeyecekti. Balfour, "Britanya egemenliği vardır ve var olmaya devam edecektir" dedi.

Doğrusunu söylemek gerekirse, Birinci Dünya Savaşı süreci, Britanya'nın Mısır işgalini ve Ortadoğu siyasetinin odağının on dokuzuncu yüzyılda neredeyse rastlantı eseri İstanbul'dan Kahire'ye kayışını haklı çıkarıyor gibiydi. Britanyalı devlet adamlarının 1919 yılında Mısır'ın denetimini bırakmayı düşünmeye hazır olmamaları hiç de şaşırtıcı değildi.

Britanya hükümetinin niyetleri öğrenildiğinde, Zaglul Mısır'da cesaret kırıcı üç ay geçiren ve her gittiği yerde muhalif gösterilerle ve tam bağımsız Mısır talepleriyle karşılanan Milner heyetine karşı boykot hareketi başlattı. Gelgelelim, komisyon bazı sağlam ve gerçekçi sonuçlara ulaştı: Mısır hiçbir zaman Britanya İmparatorluğunun parçası olmadığından savaş sonrasının dünyasında ilhak edilemezdi ve bağımsız anayasal monarşi olarak tanınması gerekmekteydi. Britanya'nın haklarının ve çıkarlarının korunması, hamiliğin yerini alacak bir Britanya-Mısır antlaşmasıyla güvence altına alınması gerekecekti. Bu çözüm, Mısır adına imzayı kimin atacağı sorununu gündeme getirdi. Başbakan Adli Paşa, saygın bir siyasetçi olmasına karşın, Zaglul'un desteği olmadan ulusu ikna edemeyeceğini biliyordu. Adli Paşa, Zaglul'u heyetiyle birlikte ayrıntılar üzerinde çalışmak üzere Londra'ya gitmeye ikna etti. Her iki tarafın ödünler verdiği, haftalar süren görüşmelerin ardından, bir anlaşma zemini oluşturuldu. Mısır diplomatik temsilcileriyle birlikte bağımsız olacaktı. Britanya savaş durumunda Mısır'ı savunacaktı ve Britanya "imparatorluk iletişimini" korumak için Mısır topraklarında askeri birlikler bulunduracaktı ama bu "herhangi bir şekilde ülkenin askeri işgalini oluşturmayacak ve Mısır Devleti'nin haklarına zarar vermeyecekti".

Zaglul ve *Vefd* görüşmelerin sonucunda amaçlarının hepsine olmasa da büyük bir kısmına ulaştılar. Çok geçmeden Zaglul devlet adamı niteliklerine sahip olmadığını tehlikeli bir biçimde gösterdi. Mısır'ı tam bağımsızlığına kavuşturmayı başaramadığını kabul etmekte isteksiz olan Zaglul, destekçilerini antlaşmanın maddelerini kabul etmeye yönlendirmekte isteksiz davrandı. Adli Paşa (heyete başkanlık etmesinde ısrar eden Zaglul olmadan) Temmuz 1921'de antlaşmayı imzalamak üzere Londra'ya gittiğinde, görüşünü sertleşti-

ren Lloyd George'un kabinesine talep ettiği ödünleri verme riskine girmedi. Adli, Zaglul'un onu ihanetle suçlamak için "sokağa" çıkabileceğini biliyordu. Adli, İngiltere'den eli boş döndüğünde, Zaglul ve yandaşları grevler ve şiddet gösterileriyle protestolarını artırdılar.

Allenby, yoğun güç kullanarak 1919 başkaldırısının yinelenmemesini garanti altına aldıktan sonra Zaglul'un –bu sefer Şeysel Adaları'na olmak üzere– ikinci defa sınır dışı edilmesini emrederek kararlı biçimde harekete geçti. Daha sonra Britanya'nın çok önemli çıkarlarını saklı tutarak Mısır'ın bağımsızlığını tek taraflı ilan etmesini önerdi. Britanya kabinesi Dışişleri Bakanı Lord Curzon'm başını çektiği ılımlılar ile Sömürgeler Bakanı genç Winston Churchill'in temsil ettiği sertlik yanlıları arasında bölünmüştü. Allenby, önerileri kabul edilmezse istifa etmekle tehdit ederek Londra'da fırtına kopardı. Lloyd Georg, öneriyi kabul etmek zorunda kaldı. Britanya 28 Şubat 1922'de Mısır'ı "bağımsız bir devlet" olarak tanıyan bir bildiri yayımladıysa da, gelecekteki Britanya-Mısır görüşmelerine bırakılan dört konu üzerindeki takdir hakkını saklı tuttu. Bu dört konu şunlardı: "Britanya İmparatorluğu'nun Mısır'daki iletişiminin güvenliği; Mısır'ın doğrudan ya da dolaylı yabancı saldırı ya da müdahalelere karşı korunması; Mısır'daki yabancı çıkarların ve azınlıkların korunması ve Sudan."

İki hafta sonra Sultan Fuad, Kral I. Fuad unvanını aldı. Anayasa komisyonu, senato ve seçilmiş temsilciler meclisini öngören, Belçika modeline dayanan bir anayasa hazırladı. Anayasa krala –parlamentoyu dağıtma ve senatörlerin bir kısmını atama dahil olmak üzere– önemli yetkiler tanısa da bunlar kralın isteyeceği denli büyük değildiler. Allenby, kraliyet diktatörlüğü kurumunu korumak için müdahale etmek zorunda kaldı. Müdahalenin sonucunda Mısır gelecek otuz yıl boyunca gergin ve en nihayetinde işe yaramaz hale gelen

bir güçler dengesi tarafından yönetildi: Mehmet Ali hanedanının yetkilerinin kısmen iade edildiği saray, *Vefd* partisinin her zaman olmasa da genellikle sözünün geçtiği siyasetçiler ve (bağımsızlığa rağmen, hâlâ yalnızca bir elçilik olmayan) Britanya Resmi konutu. Önemli sorunları ortadan kaldırmayı amaçlayan Britanya-Mısır antlaşması görüşmeleri, en küçük Britanya talepleri, Mısır ulusal gururuna kabul edilemez geldiğinden ilerlemedi. En çok sürtüşme yaratan görüş farklılığı, kralın ve *Vefd*'in birlikte Mısır için talep ettiği –Britanya'nın tereddüt etmeden reddettiği– Sudan konusundaydı. Britanya ile Zaglul arasındaki iplerin kopmasına aslında Sudan sorunu neden oldu. Sürgünden geri dönmesine izin verilen 70 yaşındaki lider, ilk parlamento seçimlerinde *Vefd* adına büyük bir zafer kazandı. Zaglul, başbakan olarak Mısır'ın Sudan üzerindeki hakkı için bastırdı. Sudanlı askeri okul öğrencileri isyandaydı. Bu öğrenciler, Sudanlı milliyetçiler olmalarına rağmen, Britanya'ya karşı Mısır'daki milliyetçilerle işbirliği yapmaya hazırdılar. Britanya'nın Sudan'daki görevlileri, doğal olarak karışıklıklardan Mısır'ı sorumlu tuttular. Bu hararetli ortamda, Mısır ordusunun *serdarı* ve Sudan genel valisi Sir Lee Stack, doksan kişilik Mısırlı terörist gurup tarafından öldürüldü. Öfkelenen Allenby otomobiline atlayıp ardına da bir süvari birliğini takarak, bütün gösterilerin yasaklanmasını, ağır bir tazminat ödenmesini ve –en önemlisi– Sudan'daki bütün Mısır birliklerinin çekilmesini içeren bir ültimatom vermek üzere Mısır Parlamentosuna gitti. Zaglul ültimatomu geri çevirdi ve istifa etti. Zaglul, Mısır'ın milli lideri olarak kaldıysa da bir daha iktidara çıkamadı. Zaglul 1927 yılında öldü. Parlamentoyu dağıtan kral bir süreliğine zayıf bakanların yer aldığı bir yarı mutlakıyet kurmayı başardıysa da, yetkileri bunu sürdürmek ve parlamenter demokrasinin istikrarsız görüntüsünü ayakta tutmak için yetersizdi.

***

Britanya, Mısır'ı yaklaşık kırk yıldır etkin biçimde yönetmekteydi, ama Mısır'da bir dizi imparatorluğun yönetimi altında olsa bile, yaklaşık 5.000 yıl önce ulus haline gelmiş bir halk vardı. Muzaffer Müttefikler, Osmanlı'nın diğer eski eyaletlerinde çok farklı bir durumla karşı karşıya kaldılar. Uzak ve dağlık Yemen krallığı dışında hiçbirinde ulus devlet yoktu. Şerif Hüseyin'in birleşik bir krallığın hükümdarı olma isteği Müttefikler tarafından anında reddedildi ve Hüseyin zayıf ve yoksul Hicaz krallığıyla yetinmek zorunda kaldı.

Fransa'nın güçlü itirazlarına rağmen Hüseyin'in oğlu Emir Faysal, Paris barış görüşmelerinde kendine bir yer temin etti. Öte yandan Emir Faysal'a bütün Arapları değil, yalnızca Hicaz'ı temsil ettiği açıklandı. Emir Faysal, Paris'teki bu zayıf konumunun el verdiği kadar Arap isteklerini masaya getirmeye çalıştı. Emir Faysal, konferanstaki duruşunu Müttefiklerin kendi kaderini tayin hakkını destekleyen çeşitli bildirilerine dayandırdı ve yerli halkın isteklerinin araştırılması için Suriye ve Filistin'e bir araştırma komisyonunun gönderilmesini teklif etti. Başkan Wilson, bu öneriyi sevinerek kabul etti ve komisyonun Fransız, Britanyalı, İtalyan ve Amerikalı temsilcilerden oluşturulması önerisi konferans tarafından kabul edildi. Ne var ki gerçekte Britanya komisyona karşı kayıtsızken, Fransa tamamen karşıydı ve en sonunda Amerikalılar dışında bütün taraflar komisyondan çekildi. Amerikalı komisyon üyeleri Henry King ile Charles Crane araştırmayı kendi başlarına sürdürmeye karar verdiler. Raporları Britanya ve Fransa'nm komisyona karşı düşmanlığını her yönüyle açıklamaktadır.

Amerikalı komisyon üyeleri, Suriye/Filistin'de yaşayanların sömürge yönetiminin incelikle gizlenmiş bir biçimi olan, büyük devletlerin mandaları altına yerleştirilmeleri önerisine büyük bir çoğunlukla karşı olduklarını tespit ettiler. Suriye/

Filistin halkı Birleşik Devletlerin ya da ikinci bir seçenek olarak Britanya'nın dışarıdan desteğine ihtiyaçları olduğunu kabul ediyordu. Fransa'nın desteğini kesinlikle istemiyorlardı. King-Crane komisyonu, araştırmaya başlamadan önce koyu Siyonizm yanlısı olmasına rağmen, çok geçmeden Balfour Bildirgesi'nin Filistin'deki Yahudi olmayanların haklarını koruma taahhütleri hayata geçirilecekse Siyonist programın büyük ölçüde değiştirilmesinin gerekeceği sonucuna vardı. Siyonist liderlerle Kudüs'te yapılan görüşmenin ardından komisyonun Siyonistlerin "Filistin'in mevcut Yahudi olmayan halklarının mal ve mülklerini tamamen ellerinden almayı" dört gözle beklediklerinden kuşkusu kalmadı.

King-Crane raporu, Müttefikler tarafından görmezden gelindi. Rapor, açıkça Britanya ve Fransa'ya karşıydı ve Birleşik Devletler, böylesine çok beklentinin doğmasına neden olduktan sonra, neredeyse yirmi yıl köşesine çekildi. Ne var ki, Britanya hükümetinin, Fransa'nın Suriye üzerindeki emellerini aşırı bulması –T. E. Lawrence gibi önde gelen Britanyalı Arap uzmanlarının şiddetle savundukları bir görüş– nedeniyle, Müttefikler arasında da ciddi bir çatlak oluşması olasılığı belirdi. Britanya Haşimilere karşı sorumlulukları olduğunu düşünüyordu; bu, Fransa'nın hiçbir biçimde paylaşmadığı bir duyarlılıktı. Fransa, Suriye'de Fransız birliklerinden oluşan bir garnizon kurmak istediğinde Britanya bunu kabul etmedi.

Bu sırada, Emir Faysal'ın Mayıs 1919'da Paris'ten dönmesinin ardından destekçileri (Fransa tarafından kıyı bölgesine sıkıştırılmış olsalar da) Suriye'nin olanaklı olan her yerinde seçim düzenlediler. Şam'da toplanan Genel Suriye Kongresi, (Filistin içinde olmak üzere) Suriye'nin ve Irak'ın bağımsızlığının tanınması ve Sykes-Picot Antlaşması'nın, Balfour Bildirgesi'nin ve manda sisteminin kabul edilmemesi çağrısında bulundu. Ama devletlerin gerçekleri kendilerini dayattı. Bri-

tanya, Faysal'ı Fransa'yla uzlaşması gerektiğine ikna etti. Kasım 1919'da Paris'e giden Faysal, Fransa Başkanı Clemenceau'yla kıyı bölgelerinde Fransız işgalini ve iç bölgede oluşmakta olan Arap devletinin tek yardımcısının Fransa olmasını öngören bir anlaşmaya vardı.

Faysal, Suriye'nin parçalanmasını yandaşlarına kabul ettiremedi ve Genel Suriye Kongresi, 8 Mart 1920'de Şam'da Lübnan'ın özerk olduğu Suriye/Filistin'in bağımsızlığını ilan eden bir kararı kabul etti. Bu sırada Irak liderlerinin benzer bir toplantısı, Emir Abdullah'ın kralı olduğu Irak'ın bağımsızlığını ilan etti.

Britanya ve Fransa bu gelişmelere hızla tepki verdiler. Şam'ın kararını kabul etmeyerek, Milletler Meclisi Yüksek Şurasını aceleyle toplantıya çağırdılar. Şura kararını 5 Mayıs 1920'de açıkladı. Karara göre, Suriye, Lübnan ve Suriye olmak üzere iki Fransız mandasına bölündü, Irak bölünmeden Britanya mandası olarak kaldı ve Filistin, Britanya mandası altına alındı. Britanya'nın Filistin mandası, Balfour Bildirgesi'nin maddelerini hayata geçirme sorumluluğunu beraberinde getirdi.

Bu kararlara isyan eden Suriyeli Araplar, Faysal'a Fransa'ya savaş açması için baskı yaptılar. Askeri zayıflığının farkında olan Faysal, ateşli genç subaylarının Lübnan sınırındaki Fransız mevzilerine saldırmalarına izin verdi. Fransız ordusu baş komutanı General Gouraud, 14 Temmuz'da Fransız güçlerinin Halep'i, Humus'u, Hama'yı ve Bekaa Vadisi'ni işgal etmelerine izin verilmesini talep eden bir ültimatom yayımladı. Faysal ültimatomu kabul ettiyse de Fransa Suriye'yi işgal etmekte kararlı olduğu için bu bir işe yaramadı. Senegalli ve Kuzey Afrikalı Arap askerlerin de bulunduğu Fransız ordusu, Şam'a doğru ilerledi ve 25 Temmuz'da Şam'ı işgal etti. Faysal'ın eğitimsiz askerlerinin cesur direnişi Fransız

tankları ve uçakları karşısında fazla bir şey yapamazdı. Fransa, Faysal'dan Suriye'yi terk etmesini istedi ve Faysal'a sürgününde durumdan ötürü mahcup olan Britanya hükümeti ev sahipliği yaptı. Sömürgeler Bakanı Winston Churchill 1921 yılında İmparatorluk Konferansı'nda Fransa'nın Suriye'deki faaliyetleri "aşırı derecede can sıkıcı" olsa da, "Fransa'yla halen geçerli olan güçlü bağlarımız var ve bu konuda Araplara yardım etmek için hiçbir şey yapamazdık..." dedi.

Suriye ve Lübnan mandalarıyla ödüllendirilen Fransa'nın eylemlerinden ilki, Suriye pahasına Lübnan'ın sınırlarını genişletmek oldu. Fransa'nın niyeti Lübnan'ı Ortadoğu faaliyetlerinin merkezi yapmaktı. Suriye, Arap milliyetçiliğinin odağı haline gelirken, Lübnan Marunileri geleneksel olarak Fransızları koruyucuları olarak görüyorlardı. General Gouraud 31 Ağustos 1920 tarihli kararnameyle doğuda Bekaa ovasını, kuzeyde Trablusgarp'm kıyı kentlerini, güneyde Sayda ve Tir'i ve bunlara ilaveten eski özerk Lübnan Dağı sancağını içeren *le Grand Liban*'ın kurulduğunu ilan etti. *Le Grand Liban*'da küçük bir Hıristiyan çoğunluk vardı; ama bu çoğunluk Hıristiyanların göç etmek istemeleri ve Müslümanların yüksek doğum oranı nedeniyle tehdit altındaydı.

Müttefiklerin Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına ilişkin kararları, barış yoluyla hayata geçirilmedi. Suriye'deki savaşın dışında, Siyonist liderlerin amaçları daha gözle görülür hale geldikçe daha çok telaşlanan Filistinli Araplar Yahudilere başkaldırdılar. Irak'ta, sömürgeci düşünceler doğrultusunda, Arapların katılmadığı bir Britanya-Hindistan yönetiminin kurulması, Arapların umutlarını yıktı; orta Fırat kabileleri ayaklandılar ve ağır bir bedel ödetilerek bastırıldılar.

Savaş sonrası ekonomisinin acil ihtiyaçları, Britanya hükümetinin harekete geçmesine neden oldu. Churchill, yanın-

da danışman olarak bulunan T. E. Lawrence'la birlikte Mart 1921'de Kahire'de bir konferans düzenledi. Arapların bulunmamasına rağmen, konferansa Irak yüksek komiseri Sir Percy Cox ile yeni atanan Filistin yüksek komiseri, –Siyonist düşünceyi Britanya kabinesine ilk defa tanıtan– Sir Herbert Samuel katıldı. Londra'da önceden hazırlanmış olan Faysal'ı Irak kralı yapma planının hayata geçirilmesine karar verildi. Emir Abdullah'ın geleceği sorun yarattı. Irak kralı olma umutları suya düşen Emir Abdullah, Kasım 1920'de, kardeşi Faysal'm intikammı almak için Suriye'deki Fransızlara saldıracağını ilan ederek kabile güçlerinin başında Hicaz'dan Akabe yakınındaki Maan'a ulaştı.

Churchill, Filistinli Arapları Filistin'in bir Yahudi devletli olmasına izin vermenin söz konusunu olmadığına ikna etmek ve Abdullah'la görüşmek için Kahire'den Kudüs'e geçti. Churchill, Abdullah'ın Mavera-i Ürdün'ün (yani, Şeria Irmağı'nın doğu kıyısı) bir Arap yönetimi altında ya Irak'a ya da Filistin'e dâhil edilmesine ilişkin çeşitli önerilerini reddetti. Ama Britanya'nın, Fransa'yı Suriye'de başında Abdullah'ın bulunduğu bir Arap devleti kurmaya ikna edene kadar Abdullah'ı –Britanya'nın yıllık para desteği vereceği– Mavera-i Ürdün emiri olarak tanımayı kabul ettiği geçici bir anlaşmaya varıldı. Fransa çok sert itiraz ettiği için, geçici nitelikteki anlaşma kalıcı hale geldi ve Mavera-i Ürdün devleti oluştu. İzleyen ilk Arap-İsrail savaşının (1948-1949) ardından Mavera-i Ürdün, Haşimi Ürdün Krallığını oluşturmak üzere Şeria Irmağı'nın Batı kıyısıyla birleştirildi.

Filistin, Suriye, Lübnan ve Irak mandaları Temmuz 1922'de Milletler Cemiyeti Meclisi tarafından resmen onaylandılar ve Eylül 1923'de faal hale geldiler. Milletler Cemiyeti üyesi olmayan Birleşik Devletler 1924 yılında bu mandalara onayını verdi. Mavera-i Ürdün, Britanya'nın Filistin mandasına

dâhil edildiyse de, manda yönetiminin onu dışarıda bırakmasına izin verildi. Aslında manda yönetimi Mavera-i Ürdün'ü Yahudi yerleşim bölgesinin kapsamından çıkarmıştı.

***

Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması yeni devletlerin yaratılmasıyla sonuçlandı: Suriye, Lübnan, Mavera-i Ürdün, Irak ve Filistin. Bu devletlerin hepsi yeni sınırların çizilmesinin baş sorumlusu olan Britanya'nın ve Fransa'nın vesayeti altındaydılar. Türkiye'nin Yemen üzerindeki hiçbir zaman etkili olmayan egemenliği nihayetinde sona erdi. Yemenli yöneticilerin bilerek arttırdığı uzaklığı ve ulaşılmazlığı ülkeyi bağımsız ama geri kalmış bıraktı. Bir başka devletin –Kral Hüseyin'in Haşimi yönetimi altında bağımsız bir Arap federasyonu hayalinden geride kalan Hicaz Krallığı– ömrü kısa oldu. Bin Suud, yani "Necit'in ve Sömürgelerinin Sultanı", Arabistan'ın geri kalan kısmında yönetimini genişletti. Bin Suud, kuzeydeki düşmanları Raşit devletine 1920 yılında sonunda boyun eğdirince, 15 yaşındaki oğlu Faysal'ı halkının sadakatini kazanması için güneybatı Asir'in yüksek kesimlerine gönderdi. Bin Suud, aynı yöntemi yeni oluşturulan Mavera-i Ürdün sınırındaki El-Cevf bölgesinde de kullandı. Ama Bin Suud yinelenen bir sorunla karşı kaşıya kaldı: Uluslararası sınırları umursamayan disiplinsiz ve acımasız kabile savaşçıları, Mavera-i Ürdün ve Irak topraklarının içlerine saldırdılar. Britanya uçakları ve zırhlı araçları bu savaşçıları ağır kayıplar verdirerek püskürtmek için yerel kabilelere katıldılar.

Necit ile Kuveyt ve Irak arasındaki sınırlar tam olarak belirlenmemişti. Bin Suud, göçebe yerli halkın milliyetçi duygulara sahip olmadığı ve büyük çöllerde sürülerine mera bulmak için dolaşmaya alışkın olduğu bir bölgede sınır çizmenin aptalca olduğunu düşündü. Ama Irak'ın ve Kuveyt'in Britanyalı hamileri, Vahhabi devletinin genişlemesine izin verme-

yecek bir sınır oluşturulmasında kararlıydılar. Irak yüksek komiseri Percy Cox, Körfez'deki El-Hassa'nın limanı Ukayr'de Bin Suud'la Irak'ın talep ettiği toprağın büyük bir bölümünün yeni Irak krallığına verildiği bir anlaşmaya vardı. Bin Suud'un gönlünü almak için 1913 yılında Osmanlı hükümetiyle yapılan anlaşma uyarınca Kuveyt'e ait olduğu kabul edilen toprakların yaklaşık üçte ikisi Necit'e dâhil edildi. Durumdan utanan Cox, daha sonra Kuveyt emirine Bin Suud'un istediği toprağı almasını engellemek için hiçbir şey yapılamayacağını söyledi.

Britanya, Bin Suud ile eski rakibi ve düşmanı –Vehhabilerin her şeyleriyle istedikleri– Hicaz Kralı Hüseyin arasında uzlaşma ortamı oluşturmakta pek başarılı olmadı. Küskün eski kral Suriye, Lübnan ve Filistin'in ailesinin yönetiminden çıkması emrivakisini kabul etmek anlamına gelecek olan 1921 tarihli taslak antlaşmayı imzalamayı reddetti. Hüseyin'in Britanya'dan aldığı yıllık para yardımı kesildi. Buna rağmen Hüseyin otoritesini kabul ettirmeye çalıştı. Mavera-i Ürdün'ün yeni emiri oğlu Abdullah tarafından hak ettiği saygıyla karşılandığı Akabe'ye bir devlet ziyaretinde bulunarak ailesi üzerindeki otoritesini gösterdi. Ardından ölümcül bir hata yaptı. Hüseyin, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin Mustafa Kemal'i halifelik kurumunu yürürlükten kaldırır kaldırmaz, kendisinin "Peygamberin İnançlı Prensi ve Ardılı" sıfatını üstlendiğini açıkladı.

Savaşın başında Britanya Arap halifeliğini yeniden kurma düşüncesini desteklediyse de, ilgisi pek uzun sürmemişti. Filistin ve Suriye'deki Haşimi yanlıları dışında bir bütün olarak Müslüman dünyanın Hüseyin'e tepkisi kayıtsızlıktan kızgınlığa, çeşitliydi. Bin Suud'un Vahhabi savaşçıları kızgın olanların arasındaydı. Bu sırada Britanya Bin Suud'a 1915 yılından beri yaptığı 60.000 poundluk para yardımını kesmeye

karar verdi. Dolayısıyla Bin Suud'un Hicaz'a ani baskınlar yapan savaşçılarını engellemesi için bir nedeni kalmadı. Her türlü hatasına karşın, olgunluğunu ve cesaretini koruyan Hüseyin, sonuna kadar savaşmak istedi. Ama Hicazlılar Hüseyin'i Cidde'deki güçleriyle birlikte barikatlara çekilen ve Vahhabilerden daha iyi koşullar talep edebilecek en büyük oğlu Ali lehine tahtan çekilmeye ikna ettiler. Hüseyin, hazinesinden kalanları yanına alarak küskün bir sürgün hayatı yaşayacağı Kıbrıs'a doğru yelken açtı.

Ali'nin Aralık 1924'deki çekilişiyle birlikte, Bin Suud kuzeybatıdaki en uç bölgesi hariç bütün Hicaz'm hâkimi haline geldi. Filistin'deki Britanyalı yetkililer, eski Osmanlı vilayeti Şam'ın parçası olduğu için Maan ile Akabe arasındaki şeridin Britanya'nın Filistin mandasına dâhil edilmesi gerektiği öne sürdüler ve işgal etmesi için asker ve zırhlı araç göndererek bölgenin bir kısmını ellerinde tuttular. Gerçekte düşünülen Emir Abdullah'ın Mavera-i Ürdün emirliğine denize çıkış noktası sağlamaktı. Bin Suud kesinlikle bu oldubittiyi kabul etmemiş ama engelleyememiştir.

Bin Suud, artık İslam'ın kutsal mekânlarını denetimi altında tutmaktaydı. Sorun İslam dünyasının buna nasıl tepki vereceğiydi. Arap olmayan Müslümanların büyük çoğunluğunun şerifler ve Osmanlı Türkleri böylesine açık biçimde başarısız olmuşken Orta Arabistan'dan bir kabile liderinin kutsal yerleri korumakta ve güven altına almakta başarılı olacağına kuşkuyla yaklaşmış olmaları olasıdır. Zaten Müslüman din büyüklerinin mezarlarının Vahhabiler tarafından yıkılmasından huzursuz olmuşlardı.

Bin Suud ustalıklı ve ihtiyatlı hareket etti. İkinci oğlu Emir Faysal'ı Hicaz valisi olarak ve hizmetinde Irak deneyimi yaşayan Abdülaziz'i dış ilişkiler yöneticisi olarak atadı. Saygın İranlı ve Hintli Müslüman delegeler Hicaz'ı ziyaret ettiler ve

olumlu açıklamalar yaptılar. Hicaz halkı Bin Suud'un güvenliği sağlama yeteneğinden ve onun kendilerinin daha sofistike kentli yaşam tarzına uyum sağlama konusundaki istekliliğinden etkilendiler. Hicaz'ın önde gelenleri Ocak 1926'da ona Hicaz Kralı olarak sadakatlerini kabul etmesi resmi ricasıyla başvurdular. Bin Suud, Tanrı'nın yardımı, kutsal şeriatın aracılığıyla yönetmeyi kabul etti.

Bin Suud, Hicaz halkının kralı olduğu kadar imamıydı, yani ibadetlerinde onları o yönetiyor ve dini bağlılıkta onlara bir örnek oluşturuyordu. Ama Bin Suud –Şerif Hüseyin'den ya da daha sonraki bir tarihte Mısır Kralı Faruk'tan farklı olarak– bundan daha ilerisine geçip halifelik unvanına kesinlikle göz dikmedi; ancak bu unvanı başka birsinin almasına da kararlılıkla karşı çıktı.

Yeni Suudi yönetimini ilk tanıyan devlet Sovyetler Birliği oldu ve onu hızla Britanya, Fransa ve diğer Avrupa devletleri izledi. Birleşik Devletler Arabistan'a ilgi göstermeden önce bir on yıl bekleyecekti. Sovyetler Birliği, Bin Suud'u emperyalizm karşıtı bağımsız bir güç olarak gördü ve onun yeni devletini ya Britanya'nın ya da Fransa'nın denetimi altında olan Ortadoğu'ya siyasi ve ticari bakımdan nüfuz etme aracı olarak kullanmayı umdu. Sovyetler 1938 yılı itibariyle hatasını fark etti ve Cidde'deki Sovyet temsilciliği kapatıldı. Temsilcilik çalışanlarının çoğu Stalin dönemindeki tasfiyeler sırasında etkisiz hale getirildi.

Bin Suud, Maan-Akabe toprakları üzerindeki talebi kabul edilene kadar Irak, Filistin ve Mavera-i Ürdün'deki Britanya mangalarını onaylamadığı için Britanya'yla sorunlar sürdü. 1927 tarihli Cidde Antlaşması'yla bu sorun rafa kaldırıldıysa da, Britanya, Bin Suud'un "yönetim bölgelerinin tam ve mutlak bağımsızlığını" tanırken, Bin Suud bunun karşılığında

Britanya'nın Körfez'deki Arap şeyhlikleriyle yaptığı koruma antlaşmalarının hepsine saygı göstermeyi kabul etti.

Bin Suud, hâlâ seyrek nüfuslu, ama çok geniş olan –yaklaşık Hindistan'ın üçte ikisi büyüklüğündeki– topraklarını birleştirme ve yönetme sorunuyla karşı karşıyaydı. En büyük oğlu Suud'u Necit, Faysal'ı Hicaz genel valisi olarak atadı, ama dışarıdan yardıma da ihtiyacı vardı ve o yardımı Müslüman Araplarla –Iraklılar, Suriyeliler ve Mısırlılar– sınırladı. Bin Suud'un siyaseti, Vahhabi ordusu arka planda nihai yaptırım olarak durmasına karşın, her kabile reisini kendi bölgesinin güvenliğinden ve kendisine karşı sorumlu kılmaktı. Bin Suud ayrıca önemli kabile konfederasyonlarının liderlerinin kızlarıyla çeşitli hanedanlık evlilikleri ayarladı. Bu, Suud'un niçin kırk dört oğlu olduğunu ve bugün niçin doğrudan kralın soyundan gelen dört ya da beş bin Suudi prensinin bulunduğunu kısmen açıklamaktadır.

Bin Suud, birçok alanda bilgeliğini gösterdi. Büyük saygı gören en yüksek yönetici olarak kaldıysa da, kamuoyunu kesinlikle göz ardı etmedi. Bin Suud, krallığındaki yaşam tarzının altını oymaması şartıyla halkının hayatını kolaylaştıracak Batı buluşlarına sahip olmakta kararlıydı. İlerleyişinin hızını artırmak için uğraşmadıysa da, olanaklı olduğu yerde ikna yöntemini kullandı. Bir araya topladığı şeyhlere telefondaki bir sesin Kuran okumasını dinleterek onları telefonun bir şeytan icadı olmadığına ikna etti. (Bir nesil sonra Bin Suud'un oğlu Kral Faysal televizyona ve kızların eğitimine karşı itirazları dindirmek için aynı yöntemleri kullandı.)

Bin Suud ölçülülüğüne ve siyasi kabiliyetine rağmen, 1929-1930 yılları arasında onun Batılı yeniliklerini suçlayan ve halkını kafir olarak gördükleri Mavera-i Ürdün ve Irak sınırlarını aşma hakkı isteyen İhvan savaşçılarının büyük bir ayaklanmasıyla karşı karşıya kaldı. En sonunda Bin Suud İh-

van savaşçılarının karşısına çıktı ve ayaklanmayı bastırdı. Artık bütün toprakları üzerindeki otoritesi rakipsizdi ve 8 Ekim 1932 yılında Hicaz krallığı ile Necit sultanlığı Suudi Arabistan Krallığı adı altında resmen birleştirildiler.

Yeni krallığın Körfez'deki Arap şeyhlikleriyle çöl sınırları belirlenmemiş olarak kaldıysa da, bu belirsizlik daha sonra petrol sahasında çeşitli sorunlara yol açacaktı. Öte yandan eski Yemen krallığının hükümdarı İmam Yahya'yla Kızıl Deniz'in kıyısındaki Asir bölgesi konusunda yaşanan anlaşmazlık, 1934 yılında kısa bir Suudi-Yemen savaşına yol açtı. Emir Faysal idaresindeki Suudi askeri gücü, Yemen'in El-Hudeyde limanını işgal etmesine karşın, Bin Suud durma emri verdi. Barış görüşmelerinde Bin Suud, Yemen'den toprak talep etmekten geri durarak efendi ve yüce gönüllü davrandı. "Müslüman Kardeşliği ve Arap Birliği" daha sonraki otuz yıllık sorunsuz ilişkinin temelini oluşturdu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanışından sonraki ilk otuz yılda tam bağımsız Doğu, yani Doğu Arabistan devletleri yalnızca Suudi Arabistan ve Yemen'di. Yemen, İmam Yahya'nın hükümdarlık ettiği 1904 ile 1948 yılları arasında kapılarını dış dünyaya neredeyse tamamen kapalı tuttu ve bölge siyasetini hemen hemen hiç etkilemedi. Suudi Arabistan, İslam'ın kutsal mekânlarını içerdiği ve Bin Suud'un kişiliğinde eşsiz saygınlığı olan bir lidere sahip olduğu için bölge siyasetini daha fazla etkiledi. Buna rağmen, Suudi Arabistan bölgenin en az gelişen kısmı –aşırı fakir, ama gururlu– olarak kaldı. İyileştirilen hac yolu idaresi, hacıların sayısı yılda 100.000'ne yükseldiği ve her bir hacı altın olarak 5 pound ödediği için 1920'lerde devlet gelirini arttırdı. Buna karşın Büyük Bunalım nedeniyle 1933'de yalnızca 20.000'e düşen hacı sayısı, 1930'larda keskin bir azalma gösterdi. Bin Suud'un maliye bakanı 1931 yılında krallığın bütün borçlarının erte-

lendiğini ilan etmek ve nakit için Cidde'deki iki özel şirketin petrol stoklarına el koymak zorunda kaldı. Bin Suud 1933 yılında Californialı Standard Oil'e gönülsüzce krallığın doğu topraklarında petrol çıkartma ruhsatı verdi. Sonradan dünyanın en büyük petrol sahalarından biri olduğu ortaya çıkan bu bölgede ticari nitelikte petrol 1938 yılında bulunduysa da, araya İkinci Dünya Savaşı'nın girmesi nedeniyle krallık ancak 1950'lerde bölgenin en büyük petrol üreticisi haline geldi ve büyük bir gelir elde etmeye başladı.

İki dünya savaşı arasındaki yıllar

(a) Mısır

1922 yılında Britanya'nın Mısır'ın bağımsızlığını imparatorluk çıkarlarını koruyan önemli şartlar içeren bir bildiriyle tek taraflı ilan etmesi, Mısır'ın siyasi durumunu istikrarsızlaştırıp düzensizleştirdi. Britanya resmi konutu, artık ülkedeki tek iktidar merkezi değildiyse de, saray ve *Vefd* ile birlikte üç iktidar merkezinden biriydi. İşgal devam ettiği sürece Britanya devleti orada iktidarını kullanabilecekti, ama iktidarını git gide daha çok zorlanarak ve daha az etkili şekilde kullanabildi.

Aynı olay kalıpları birçok kez yinelendi. Anayasayla önemli yetkilere sahip olsa da, daha fazlasını isteyen kral, parlamentoyu dağıtacak ve onsuz yönetmeye çalışacaktı. Kral kendi başına yönetemediği bir noktaya gelince, seçimlerin yeterince özgür olması kaydıyla Vefdcilerin daima ezici bir zafer kazandıkları bir seçim düzenlenecekti. Daha sonraki yıllarda, hizipleşmeler ve yozlaşmalar nedeniyle zayıflayan Vefd'in tutarlılığını ve amacını yitirdiği görüldüyse de, Vefd 1930'larda kesin biçimde –Hindistan'ın Britanya yönetiminden bağımsızlığını kazanma mücadelesi sırasındaki Kongre Partisi'ninkine benzer biçimde– Mısır'ın siyasi dışavurumuydu.

Muhafazakâr Britanya hükümeti, yüksek komiserliğe Allenby'nin yerine Lord Lloyd'u atadı. Lloyd, Churchill'in yakın arkadaşıydı ve onun gibi imparatorluğun bir gerileme içinde olduğunu kabul etmiyordu. Lloyd Mısır'daki anayasal durumu kabul etmiş ve gücünü Kral Fuad'm Vefd'i iktidardan uzaklaştırma girişimini engellemek için kullanmıştı. Ama Lloyd, Britanya'nın Mısır'ın bağımsızlığına koyduğu koşulların korunması konusunda kararlıydı. Bu nedenle hem sivil hem de asker Britanya-Mısır devlet görevlilerinin sayısının ve yetkilerinin asgari olduğunu düşündüğü noktadan daha fazla indirilmemesi gerektiği kanısındaydı. Lloyd özellikle Vefdcilerin silahlı kuvvetleri büyütme ve Britanyalı üst komutayı Mısırlı subaylarla değiştirme girişimlerine karşı çıktı. Arap Ayaklanmasının yinelenmesinden korkan Llyod, kriz zamanlarında bir Britanya savaş gemisini İskenderiye'ye çağırmaya her zaman hazırdı.

Lloyd genelde kendi bildiği yolda ilerlediyse de, kızgın biçimde hakkının yenmiş olduğunu düşündü. Bir arkadaşına şöyle yazmıştı:

> ... katlanılmaz bir durumdayız... mevcut durumumuzu daha fazla sürdüremeyiz. Statüsüz büyüklüğümüz, yetkisiz iktidarımız, denetimsiz sorumluluğuz var. Eğitime, havacılığa, telsiz iletişimine, demiryollarına ve orduya yabancı güçlerin müdahalesi olmamasını sağlamalıyım ve bunu kralın isteklerine rağmen ülkeye dayattığımız parlamenter rejime zarar vermeden başarmalıyım.

Lloyd'un Britanya'nın Mısır'daki durumunun aykırılıklarına ilişkin çözümlemesi doğruydu. Britanya hükümetinin amacı, Mısır'm bağımsızlığında Britanya'nın –Mısır'ın Sudan üzerindeki egemenlik iddiasından vazgeçmesi dâhil olmak

üzere– çok temel olduğunu düşündüğü kısıtlamaları birtakım ödünler karşılığında kabul edeceği bir Britanya-Mısır ittifak antlaşması yapmaktı. Kral Faruk 1927 yılında Londra'ya resmi ziyarette bulunduğunda, Dışişleri Bakanlığı Lloyd'un bilgisi olmadan Mısır Başbakanı Servet Paşa'yla antlaşma görüşmelerini başlattı. Lloyd, herhangi bir Mısır başbakanının böyle bir antlaşmayı Mısır parlamentosuna kabul ettirmekte ya gönülsüz ya da başarısız olacağı tahminin doğrulandığını görmekten memnun oldu. Aynı yıl Zaglul Paşa ölünce, Vefd'in lideri olarak onun yerini alan Nahas, selefi gibi kendisinin de Mısır'ın koşulsuz bağımsızlığının ateşli bir savunucusu olduğunu göstermek için hevesliydi. Mısır parlamentosu, amaçsız siyasi manevralarla geçen haftalardan sonra önerilen antlaşmayı reddetti.

Britanya'da Ramsay MacDonald liderliği altındaki İşçi Partisi iktidara gelince Lloyd görevinden alındı. Lloyd'un sağ kanat marka Toryciliği zaten Stanley Baldwin'in Muhafazakâr hükümetine bile fazla gelmişti. Mısırla anlaşmaya varmak için bir girişimde daha bulunan Britanya, bu kez Süveyş Kanal bölgesinden askerlerini çekmeye bile hazır olduğu için başarı yakınmış gibi gözüktüyse de Mısır'ın Sudan'a ilişkin 1899 tarihli Britanya-Mısır ortak egemenlik antlaşmasında değişiklik talep etmesi üzerine –son kez olmamak üzere– görüşmelere son verildi. Cahil fellahlar bile hayatlarının bağlı olduğu Nil taşkınının öneminin farkında oldukları için Sudan bütün ülkeyi ayağa kaldırabilecek bir sorundu.

Kral Fuad, Vefd'in Mısır siyasi yaşamı üzerindeki hâkimiyetini azaltma umudundan hiç vazgeçmedi. Fuad, Vefd'in parlamentoya sunduğu iki kanun tasarısını onaylamayı reddettiğinde, Nahas, kralın Vefd'in halktan aldığı destek karşısında direnemeyeceğine güvenerek istifa etti. Kral, kabiliyetiyle çeşitli yönetimlerde yer almasına karşın, daima kendi çı-

kanını kollayan, despot milyoner Sıdki Paşa'ya yöneldi. Sıdki Paşa, kralın adamı olmamasına rağmen, kraliyetin himayesinde yarı diktatörlük başlatmaya hazırdı. Sıdki Paşa, Britanya askerlerinin yardımıyla halk gösterilerini bastırdı ve kralın yetkilerini artırmak ve Vefd'in 1931 seçimlerinde yenilmesini sağlamak üzere 1923 anayasasını değiştirmeye girişti.

Britanya'nın, sarayın ya da bir başkasının kuklası olmaması Sıdki Paşa'nın konumunu çok güçlendirmişti. Sıdki Paşa, basını susturdu ve Vefd'i, onun en güçlü silahını –sokakların denetimi– kullanarak etkisiz hale getirdi. Aynı zamanda maliyedeki yeteneğini sergilemek için siyasi bir borç erteleme ilan etti. Sıdki Paşa, Birinci Dünya Savaşı sırasında Mısır'da kapitalist girişimi destekleyenlerin başında geliyordu; yetenekleri dünya bunalımının etkileriyle başa çıkmak ve Mısır'ı bu etkilere karşı olabildiğince korumak için uygundu. Sıdki yönetimi, Cromer yönetimi sırasında yerleştirilen serbest ticaret liberalizminden ekonominin Mısırlılaştırılmasına geçişi başlattı.

Buna karşın, Vefd halktan her zamankinden çok daha fazla destek görmekteydi. Sıdki Paşa bir darbeyle başbakanlığı bırakmaya mecbur edildiği ve yerini ondan daha az becerikli birisinin aldığı 1933 yılında Vefd, kendisine iktidarı getireceği kesin olan 1923 anayasasının yeniden yürürlüğe konması talebiyle ülkeyi harekete geçirdi.

Britanya bir ikilemle karşı karşıyaydı. Mısır'da halkın ruh hali giderek tehlikeli bir hal almaktaydı. Kasım 1935'de Vefd yanlısı öğrenciler Kahire'de büyük bir gösteri düzenlediler. (Öğrencilerin 17 yaşındaki, ağırbaşlı lideri Cemal Nâsır'ın kafasını bir polis kurşunu sıyırdı.) Ama Britanya hâlâ Vefd'i yeniden iktidarda görmekte gönülsüzdü.

Buna karşın, yakında bir çözüm vardı. Vefd iktidara gelme arzusundan hiçbir şey kaybetmemiş olmamasına karşın,

amacına ulaşmak için ödün vermeye daha fazla hazırdı. Vefd, Britanya'nın muhalefetine karşı iktidarı çok uzun süre elinde tutamayacağını öğrenmişti. Ayrıca Vefd, Britanya'nın İtalya'nın Etiyopya'yı işgal edip egemenliği altına alarak sergilediği Afrika'ya yönelik sömürgeci emellerinden duyduğu huzursuzluğu paylaşmaktaydı. Mısır savunmasında Britanya'ya bağımlıydı.

Vefd, Britanya'nın Mısır'ı derhal ve bütünüyle terk etmesi talebinden vazgeçince, Britanya yüksek komiserliğiyle ilişkileri düzeldi. Nahas, Cromer'in niteliklerini fazlasıyla sergileyen, Mısır yüksek komiserliğine 1933 yılında atanan ve bu görevde on üç yıl kalan, anlaşması zor Sir Miles Lampson'la dost oldu.

İstememesine rağmen, Kral Fuad bile fazlasıyla ihtiyaç duyduğu halk desteğini sağlayacağı için Vefd'in geri dönüşünü göze almaya hazırdı. Kral Fuad, Aralık 1935'de 1923 anayasasının yeniden yürürlüğe konmasını kabul etti. Fuad, dört ay sonra öldü ve yerini İngiltere'deki kısa ve yetersiz eğitiminden dönen, 16 yaşındaki oğlu Faruk aldı. Faruk, yakışıklı ve sıcakkanlı bir insandı.

Yeni saltanatın ilk önemli olayı, geçen on dört yıl içerisinde en az altı başarısız girişimde bulunan Britanya-Mısır ittifak antlaşmasının 26 Ağustos 1936'da imzalanmasıydı. 1922 bildirgesi Mısır'a yarı bağımsızlık verdiyse, 1936 antlaşması da tam bağımsızlık için gerekenleri sağladı. Sir Miles Lampson, artık yüksek komiser değil büyükelçiydi ve Britanya Mısır'ın Milletler Cemiyeti'ne girişini destekledi. Britanya kapitülasyonlara hızla son verilmesini üstlendi ve Mısır 1937 tarihli Montreux Konferansı'nda kapitülasyon sahibi devletlerin Mısır'daki vatandaşlarının bütün yargılama ve vergilendirme haklarını üstüne aldı.

Antlaşma yirmi yıl boyunca geçerli olacaktı ve her iki tarafta 1956 yılında bir başka antlaşma yapılması için söz vermişti. Ancak Mısır, Britanya birliklerinin artık gerekli olup olmadığı konusunda bir üçüncü tarafın görüşüne başvurma hakkına sahip olacaktı. Britanya istilası resmen sona erdiyse de, Mısır'ın savunma yeteneğinin iyileştirilmesi gerektiğinden Britanya birlikleri Kanal bölgesinden ve Sina'dan aşama aşama çekilecekti. Mısır ordusunun Britanyalı genel müfettişinin yerini bir Mısırlı aldı ve askeri istihbarat Mısırlılaştırıldı. Russell Paşa on yıl sonraki emekliliğine kadar Kahire polis teşkilatının başında kaldıysa da, polis teşkilatındaki Avrupalıların sayısı azaltıldı. 1924 tarihli Allenby ültimatomunun iptal edildiği doğru olsa da, Mısır, Sudan'ı yeniden denetimi altına alma emelinden büyük ölçüde vazgeçmek zorunda kaldı. Mısırlıların Sudan'a göçü artık sınırlamaya tabii değildi ve Sudanlı askerler gibi Mısırlı askerler de genel valinin emri altında alındı. Gelgelelim bu Sudan'da 1924 öncesi duruma geri dönüldüğü anlamına gelmemekteydi, çünkü bu sırada Sudan Ulusal hareketi gelişmiş ve daha fazla Sudanlı vasıflı hale gelmişti. Sudan'daki Britanya-Mısır ortak egemenliği, Britanya kesin suretle baskın taraf olarak kaldığı için yalnızca bir kurguydu.

Gelişen olayların sonucunda, antlaşma aracılığıyla Mısırlı milliyetçi taleplere verilen ödünler, Britanya'ya savaşa katılması durumunda Mısır'ın deniz ve hava limanlarını ve yollarını sınırsız kullanım hakkıyla birlikte ülkeyi yeniden işgal etme hakkı tanıyan bir maddeyle neredeyse tamamen hükümsüz kılındılar. Bu maddeye başvurulmadan ancak üç yıl geçti. Buna karşın Mısırlı kalabalıkların 1936 yılında verdikleri tepki olumluydu. Genç krala sokaklarda çılgınca tezahürat yapıldı, hatta Sir Miles Lampson alkışlandı. Kral yoksul fellahlarla özel olarak ilgileneceği izlenimi verdiği için halk

arasında yeni bir dönemin başlayacağı hissi uyanıyordu. Vefd, kralın rehberliğinde gerçek reformlar yapacaktı.

Ama gerçek oldukça farklıydı. Faruk ne zekâdan ne de iyi niyetten yoksundu, ama üstlendiği görev için eğitimi yetersizdi. Aynı zamanda babasının Vefd'e karşı olumsuz duygularını ve siyasi entrikacılığını paylaşmaktaydı.

Vefd kitlelerin partisi ve Mısır siyasetinin gerçek sesi olmayı sürdürdü. Ne var ki, antlaşmadan önce Vefd'in siyasi platformdaki gerçek payandası "Britanya karşıtlığı"ydı. Vefd'in safları muhafazakârdan aşırı köktenciye bütün görüşlerin bir tayfını içerse de, ağırlık merkezi tamamen sağdaydı. Vefd'e oy verenlerin büyük çoğunluğu büyük ya da orta boy toprak sahiplerinin hâkimiyetindeki taşra bölgelerinde yaşıyordu. Parlamentondaki Vefd üyelerinin çok azı Mısır'ın toplumsal ve iktisadi sisteminde ciddi değişikler yapılmasını istedi; her şeyin ötesinde bu parlamenterler, mülk sahiplerinin yüzde üçünün tarım alanlarının yüzde 63'üne sahip olması anlamına gelen, olağanüstü eşitsiz toprak mülkiyetinde herhangi bir reform yapılmasını istemediler. Öte yandan, Mısır'ın küçük ama gelişmekte olan sanayi sektörü, 1924 yılında Mısır Sanayi Federasyonu'nun kurulmasında birkaç Avrupalı sanayici ve yatırımcıyla işbirliği yapan, Sıdki Paşa ve Talat Harb gibi Vefd dışından az sayıda zengin Mısırlının eseriydi.

Vefd, Cromer döneminin ihmal ettiği bir alanı –eğitim– iyileştirmek için reform başlatma iradesini gösterebildi. Zaglul Paşa, 1923 yılında parasız ve zorunlu eğitimi ilan etti. Eğitim bütçesi 1920'li ve 1930'lu yıllar boyunca sürekli arttı ve her cinsiyetten öğrencilerin sayısı hızla arttı. Lise ve üniversite eğitiminde görülen yaygınlaşma dikkat çekiciydi. Ama eğitimde ciddi bozukluklar da söz konusuydu. Çok az yeni okul inşa edildiği için sınıflar aşırı kalabalıklaştı ve standart-

lar düştü. Ayrıca eğitim sistemini Mısır'ın ihtiyaçlarına uyarlamak için herhangi bir girişimde bulunulmadı. Daha sonra yeni bağımsızlığına kavuşan birçok ülkenin özelliği haline geldiği gibi, devlet Lise ve üniversite mezunlarının büyük bir bölümüne iş alanı yaratamadı. Mısır devlet sisteminde birbirlerinden bütünüyle ayrı yabancı laik okullar ve dini okullar ağının bulunması sorunu daha da içinden çıkılmaz kıldı. Yabancı laik okullar, yüksek bir saygınlığa sahip olsalar da, sınıfsal bölünmeleri derinleştirdi; çünkü büyürken Fransızca öğrenmeleri için bu okullara gönderilen Mısır üst sınıfından erkek ve kız çocuklarının yurttaşlarıyla iletişimleri koptu.

Tahammülsüzlükleri giderek artan öğrenciler, genelde Vefd'den ve Mısır'ın yetersiz parlamenter demokrasisinden duydukları memnuniyetsizliği göstermeye başladılar. Çoğunluğu Britanya-Mısır antlaşmasını bir ihanet olarak gören öğrencilerden bazıları yeni bir lider aradı: Müslüman Kardeşleri 1928 yılında kuran, belagatli ve karizmatik eski öğretmen Hasan El-Benna.

El-Benna ilk yıllarında daha çok yoksulların ve cahillerin ilgisini çektiyse de, 1934 yılında Müslüman Kardeşlerin genel merkezini Kahire'ye taşıdı ve daha iyi eğitim almış olanların –öğrencilerin, öğretmenlerin, memurların ve subayların– desteğini kazandı. Birden bütün ülkede Kardeşlerin şubeleri belirdi. El-Benna'nın çağrısı basit ve idealistti. Yeni toplumsal düzenin ihtiyaç duyduğu her şeyi sağlayan Kuran'a ve İslam geleneklerine dayanan bir İslam devleti için çağrıda bulundu. Kardeşler siyasi bir programdan yoksunduysa da şubeler ağıyla çok iyi örgütlüydü. Kardeşlerin genç üyeleri paramiliter eğitim almaya başladılar.

Mısır gençliğine hitap eden yalnızca Kardeşler değildi, rakipleri vardı. Sözde sosyalist olan, ama Mussolini'nin Kara Gömleklilerini örnek alan yeşil gömlek üniformasıyla güçlü

faşist özellikler sergileyen Ahmet Hüseyin'in Genç Mısır'ı (Misr al-Fitat) vardı. Vefd buna yanıt olarak üniversitelerde Yeşil Gömleklilerle bir dizi büyük çatışmaya giren rakip Mavi Gömlekliler grubunu kurdu. Çok geçmeden faşist, kralcı bir gençlik hareketi kuruldu ve bu da çatışmalara katıldı. Mısır siyasi yaşamı hızla kötüleşiyordu.

Britanya işgalinin bütün izlerini silmek isteyenlerce istenmeyen bir şey olsa da, Britanya-Mısır antlaşmasının davalarına yardım eden tek yönlü bir etkisi vardı. Mısır ordusu artık kuramsal olarak Britanya'nın müttefiki olduğu için, Britanya Mısır ordusunun iyileştirilmesine yardım etmekte hevesliydi; aynı zamanda Vefd'in halkın beğenisini kazanmaya ihtiyacı vardı. Askeri Akademi, toprak sahibi aristokrasi dışındaki sınıflara ilk kez açıldı. Cemal Nâsır, Enver Sedat ve bir grup tutkulu genç Mısırlı askeri kariyer yapabildi ve böylelikle on yedi yıl sonra monarşiye ve Britanya işgaline son verecek olan 1952 devrimini başlatan Hür Subaylar hareketindeki rollerini oynadılar.

Buna karşın Vefd yavaş ama önlenemeyen bir çöküş içindeydi ve artık kitlelerin üzerinde Zaglul'un dönemindeki gibi rakipsiz bir denetime sahip değildi. Denetimi altında bir paramiliter gençlik hareketi ve gizli polisi olduğu için babasından daha avantajlı olan Kral Faruk faal, bağımsız siyasetçi Ali Mahir'i başbakan yaptı. Kral Faruk, Aralık 1937'de Vefd'i "anayasanın ruhunu çiğnediğinden" azledecek kadar kendini güçlü hissetti ve kısmen hileli olan izleyen seçimlerde Vefd ağır bir yenilgiye uğradı. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından en fazla iki hafta önce, Ağustos 1939'da Kral, Ali Mahir'i başbakan olarak atayabileceğini hissetti.

Gelgelelim, Vefd'in gücü azalıyorduysa da, kral, Britanya elçiliğini hesaba katmak zorundaydı ve elçilik artık fiilen Vefd'le müttefikti. Lampson, kâğıt üzerinde Cromer kadar

yetki sahibi olmasa da, sahipmiş gibi davrandı ve genç krala muamelesi Cromer'in kırk yıl önce asi Hıdiv Abbas Hilmi'ye boyun eğdirişini anımsattı. Lampson, kraldan aşağılayarak "çocuk" diye bahsetti ve Dışişleri Bakanlığı'na onu çok güzel idare edebileceğinin güvencesini verdi. Mısır'a geldiği andan itibaren Lampson'dan nefret eden Faruk, gerçekten siyasi önemi olan sorunlarda Britanya elçiliğine karşı direnecek cesaret ve güçten yoksundu. Faruk, Lampson'u yalnızca atamalar için bekletme gibi fazla önemi olmayan konularda kızdırabildi ve tahrik edebildi.

Gelgelelim, 1939 yılında savaş başlamamış olsaydı bile, büyük olasılıkla bir geçici anlaşmaya varılacaktı. Savaş askeri bir üs olarak Mısır'ın Britanya için önemini arttırdı ve aynı zamanda kralla ilişkisinde Lampson'un elini güçlendirdi.

(b) Mandalar

Milletler Cemiyeti'nin, anayasasının 22. maddesi uyarınca oluşturduğu mandalar sisteminin daha önce benzeri görülmemişti. Mandalar sistemi, aynı zamanda bir ara bulma yöntemiydi. Birinci Dünya Savaşı'ndan galip çıkan devletler, eski Alman sömürgelerini ve zapt etmek için büyük fedakârlıklarda bulunulan Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarını ellerinde tutmak isterken buraların halklarına eski efendilerine geri verilmeyeceklerinin güvencelerini verdiler. Resmi yollardan savaştaki amaçlarının toprak ilhakı olmadığı sözünü verdiler. Bunun en açık örneği, eski Osmanlı vilayetlerini konu alan 5 Kasım 1918 tarihli Britanya-Fransa bildirisiydi.

Mandalar, sömürge değil, manda devletlerinin Milletler Cemiyeti'nin denetimi altında Daimi Mandalar Komisyonu aracılığıyla bölgeyi yönettikleri bir emanet biçimiydiler. Cemiyet'in yüksek konseyi mandaların koşullarını ve bölgelerin

sınırlarını belirledi. Birleşik Devletler, Cemiyet'in bir üyesi olmamasına karşın, Müttefik Kuvvetlerin eski bir üyesi olarak mandalar için rızasının zorunlu olduğunda ve bütün manda tasarılarının kendisine sunulmasında ısrar etti. Birleşik Devletler, mandaları "bütün ulusların ticaretinde özgür ve eşit muamelenin hukuken ve fiilen güvenceye alınması" koşuluyla onayladı.

Britanyalı ve Fransız devlet adamlarının mandalar ile sömürgeler arasındaki ayrımı bir kurgudan öte bir şey olarak görmediklerini söylemek gerekir. Bunlardan en açık sözlüsü Lord Curzon 25 Haziran 1920'de Lordlar Kamarası'na şöyle seslendi:

> Manda kurma yetkisinin Cemiyet'in Anayasası ya da herhangi bir başka araç altında Milletler Cemiyeti'nin elinde olduğunu ... varsaymak bütünüyle hatadır. Böyle olmamaktadır. Mandalar toprakları işgal eden ve idareleri onların üzerine düşen devletlerin elindedir ve bu koşullar altında Filistin ve Mezopotamya mandaları bizim tarafımızdan bağışlanmış ve kabul edilmiştir ve Suriye mandası Fransa tarafından bağışlanmış ve kabul edilmiştir.

Afrika'daki ve Pasifik'teki eski Alman sömürgeleri dahil olmak üzere manda altındaki ülkeler, farklı siyasal ve toplumsal gelişim düzeylerindeydiler. Manda ilkesi bunların olabildiğince çabuk bağımsız hale getirilmesi gerektiğini söylediğinden, üç sınıfa ayrıldılar. Bağımsızlıklarına kavuşacak ilk mandalar olacakları önceden kolaylıkla görülebildiğinden eski Türk vilayetleri, Mezopotamya (Irak), Filistin ve Suriye, A sınıfına konuldular. Bunların mandası, ancak Britanya ve Fransa'ya Lozan Antlaşması Ağustos 1924'de yürürlüğe girdiğinde verildi. Bu tarih itibariyle iki Müttefik Devlet bu

mandaların sınırlarının belirlenmesine ve yönetim biçimlerine ilişkin çeşitli düzenlemeleri fiilen zaten yapmıştı ve Milletler Cemiyeti bunları iptal etme konumunda değildi. Birçok oldubittinin kabul edilmesi gerekti.

Cemiyet'in koşulsuz denetim hakkına sahip olduğu varsayıldı ve manda devletleri vasilik uygulamaları hakkında yıllık raporlar vermekle yükümlü kılındılar. Ayrıca Cemiyet manda altındaki topraklarda yaşayan insanların ve diğer ilgili tarafların taleplerini kabul edebilecekti. Sistemin en zayıf noktası, manda devletlerinin bütünlüğü ve doğruluğu değişen raporlarının bağımsız değerlendirilmesinin olanaksız olmasıydı.

(I) Irak

Yeni Irak krallığının ulusal bütünlüğü konusunda birçok sorunu vardı. Merkezin uzağındaki güçler çok etkiliydiler. Kuzeydeki büyük ve isyancı Kürt azınlık, savaş sonrası yapılanmanın kendi kaderlerini tayin etme umutlarını söndürdüğünü düşünmekteydi. Ayrıca krallıkta önemli Türkmen ve Hıristiyan Süryani azınlıklar vardı. Arap nüfus, Sünniler ve Şiiler diye ikiye ayrılmıştı ve Şiilerin sayıca daha fazla olmalarına rağmen, siyaset sahnesi Sünnilerin egemenliği altındaydı.

Bununla birlikte, Irak belki de manda rejimlerinin en başarılısıydı. Kral I. Faysal, ülkeye dışarıdan dayatılmış olsa da, etkili bir birleştirici güç olduğunu gösterdi. Kürt ve bedevi kabilelerinin yasa tanımazlıklarına yavaş yavaş son verildi ve Şii *mücahitler*, yani (çoğunlukla İranlı olan) dini yetkililer denetim altına alındılar. Krallığın İran'la ilişkileri çok samimi olmasa da, barış durumu korundu. Bin Suud'la yaşanan ve Haşimi-Suudi rekabetinin şiddetlendirdiği sınır sorunları daha derin olmakla birlikte, Britanya'nın arabuluculuğuyla bu

konuda da belirli bir anlaşmaya varıldı. Eski Türk hükümdarlarla ilişkiler daha belalıydı. Türkiye Cumhuriyeti 1923 tarihli Lozan Konferansı'nda petrol bakımından zengin olduğuna inanılan Musul vilayetinin önemli bir kesiminin kendisine geri verilmesini talep etti. Milletler Cemiyeti'yle kavga ederek geçen iki yılın ardından, Türkiye Musul'u Irak'a bırakmayı gönülsüz ama kesin biçimde kabul etti.

Savaş sonrası dönemde Irak'ın Britanya İmparatorluğu'na dâhil edilmesini savunan Britanya devlet yetkililerinin hayal kırıklığına uğramalarının ardından görece liberal siyasetler izlendi. Britanya devlet görevlilerinin başlangıçtaki aşırı yetkileri aşama aşama azaltıldı. 1924 yılında bir meclis oluşturuldu ve izleyen yıl meclis, Britanya-Irak antlaşmasını ve bakanları iki meclisli parlamentoya karşı sorumlu kılan anayasayı onayladı. Gelgelelim Britanya'nın Irak'taki önemli özel haklarını koruyan antlaşma ancak Britanya'nın koşulsuz bağımsızlık talep eden köktenci muhalefete ağır baskısı altında kabul edildi.

1920'lerin sonu itibariyle Britanya, çıkarlarının korunmasını sağlayan mandayı sona erdirmeye hazırdıysa da, gizli bir Britanya vesayetine ulusal muhalefet sürdüğünden yeni bir antlaşma uzun süre ertelendi. Milletler Cemiyeti üyelerinden kimileri, Irak'ın tam bağımsızlığa hazır olmadığında ısrar ettiler. (Özellikle Fransa kendi mandalarına örnek oluşturacağından telaşlandı.) Sonuçta Britanya ve Irak'ın dış siyaset meselelerinde ortak çıkarları uyumlu kılmak için birbirlerine danışacaklarını taahhüt ettikleri, yirmi yıl süreli Britanya-Irak ittifak antlaşması 1930 yılında imzalandı. Britanya Irak'taki belirli hava üslerini ve mevcut iletişim araçlarını kullanacaktı ve bunun karşılığında Irak ordusunun eğitimine yardımcı olması için bir askeri heyet sağlayacaktı.

Britanya mandası resmen 1932 yılında sona erdi; Irak bağımsız hale geldi ve Britanya'nın desteğiyle Milletler Cemiyeti'ne katıldı. Ülkenin halen daha Britanya'nın baskısı altında olduğuna inanan Irak kamuoyunun güçlü bir kesiminin hoşnutsuzluğu sürmekteydi. Onlara göre, Irak'ın petrol kaynaklarını tekeline alan Irak Petrol Şirketi'nin (Iraq Petroleum Company) gücü, Britanya baskısını artırmaktaydı. Bir ordu birliğinin Ağustos 1933'de Kuzey Irak'taki üç yüz Süryani köylüyü katletmesi, bağımsızlığın kaygı verici başlangıç yapmasına neden oldu. Katliam, Irak kamuoyunun büyük bir kesiminin onayını aldı ve askerler hiçbir biçimde cezalandırılmadılar. Süryani topluluğunun büyük bir bölümü Suriye'ye geçti.

Kral I. Faysal 1933 yılında aniden öldü ve yerini oğlu Gazi aldı. Halkı tarafından sevilen, yakışıklı Gazi, Arap milliyetçisi olmasıyla ünlü olmasına karşın babasının otoritesinden yoksundu. 1927 yılında kuzeyde, Kerkük yakınlarında ticari miktarda petrol bulundu ve petrol üretimi ilk önemli gelirini 1934 yılında vermeye başladı. Sulama, iletişim ve kamu hizmetleri geliştirildi; ülkenin devasa gizli kaynaklarından yararlanılmaya başladı. Buna karşın Kral Faysal'ın bulunmaması dayanaklı bir siyasi sistemin gelişmesini zorlaştırdı. Ülke Osmanlı döneminden yadigâr yetenekli ve sadık bakanlar ve memurlar tarafından yönetildi ve bunların en göze çarpanı Nuri Said'di. Ama parlamenter demokrasi kök salamadı. Gerçek siyasi partiler ortaya çıkmadı. Muhafazakâr görüşler, kişisel çıkarlar ve sınıf çıkarları hâkimiyetini koruduğundan, seçimler büyük ölçüde güdümlüydü. Yetersiz, gerici ve giderek otoriterleşen bir dizi kabine birbirini izledi. Siyasetçiler, kesin biçimde tamamen denetim altına alınamayan kabile ayaklanmaları çıkarmakta tereddüt etmediler. Eski tarz siyasetçilerin karşısına orta sınıftan reformcu düşünürler ile Ke-

mal Atatürk örneğinden ilham alan genç milliyetçi subayların oluşturduğu ittifak dikildi. 1936 yılında genç subaylar, General Bekir Sıdkı'nın liderliğinde iktidara el koydular. Hareket on ay sonra başladığı gibi –suikast ve askeri darbeyle– bitti. Hareket, reformcu öğeler ondan ayrıldığı ve halkın çoğunluğu yeni yöneticilere yabancılaştığı için başarısız oldu. Ama darbe Arap dünyasındaki askeri darbelere örnek teşkil etmesi bakımından büyük önem taşıyan bir olaydı. Irak ordusu, başarısızlığına rağmen özgüvenini yeniden kazandı ve siyasi yaşama müdahaleyi bir alışkanlık haline getirdi.

Bekir Sıdkı'yı deviren ordunun içinden bir hizip, kabinelerin kurulmasına ya da kurulmamasına karar verebilen sahne arkasındaki güç olarak kaldı. Her şeye karşın, Yediler adlı bu grup 1938'de bir sivilin –Nuri Said– iktidara getirilmesinde etkili oldu. Britanya yanlısı ve muhafazakâr Nuri, güçlü kişiliği ve siyasetteki ustalığıyla Irak devletinin gelecek yirmi yılına hükmetti.

(II) Suriye ve Lübnan

Suriye pahasına büyütülen Lübnan'a sahip olan Fransa, iki mandasındaki siyasetini geleneksel olarak Fransız yanlısı olan Maruni Hıristiyan öğelerin Müslüman Arap nüfusa karşı güçlendirilmesi ve desteklenmesine dayandırdı. Fransa, mandanın ilk günlerinde her iki ülkede de üstün askeri gücün arka çıktığı bir sömürge devletmiş gibi hareket etti. Basın denetim altındaydı ve milliyetçi hareketler anında bastırıldı.

Manda şartları, her iki ülke için de üç yıl içerisinde bir anayasa sözü verdi. Ama Fransa, Suriye'de bağımsız üniter bir devletin kurulmasını ulaşılması zor bir amaç olarak gördü. Fransız ordusu bölgenin stratejik denetimini vazgeçilmez olarak görürken, Fransız siyasetçiler ödünlerin Fransa'nın

Kuzey Afrika sömürgeleri üzerindeki olası etkilerinden daima kaygılandılar.

Fransız yönetiminin yararlı olabileceğini kimi azınlık üyeleri ile Sünni Müslüman çoğunluğun çok azı düşündü. Buna karşın büyük çoğunluk, özellikle de eğitimli seçkin kesim hemen bağımsızlık talep etti ve birçoğu daha ileri giderek bağımsız Suriye devletinin Filistin'i ve Mavera-i Ürdün'ü de içermesi gerektiğinde ısrar etti. Öte yandan daha rahat yönetebilmek amacıyla Suriye'yi bölmeyi düşünen Fransa, ülkeyi özerk bölgelere ayırdı: biri kuzey-doğuda, Şii Alevi bir mezhebin yaşadığı Alevi (Nusayriye) dağları, diğeri güneyde, halkı çoğunlukla Dürzi olan Cebel Durüz ve sonuncusu başkent Şam'la birlikte Suriye'nin geri kalanıydı. Sonuncu bölgede Araplar, Türkler ve Ermenilerden oluşan karışık bir nüfus yaşadığından dolayı, Alexandretta'ya (bugünkü İskenderun) özel bir statü tanınmıştı. Bu üç bölgenin Fransız danışmanları olan özerk yönetimleri olsa da, Beyrut'taki Suriye ve Lübnan yüksek komiserinin altında denetleyici bir yönetim vardı.

Çok geçmeden, 1925 yılında Cebal Durüz'de yerel sıkıntıların yol açtığı bir ayaklanma, Dürziler ile Halk Partisi'nde örgütlenmeye başlayan Şamlı milliyetçiler arasında bir ittifaka öncülük ettiğinde kırılgan yapı çatırdamaya başladı.

Dürzi savaşçılar, Lübnan'a, hatta Şam'ın kenar mahallelerine girdiler ve Fransızların iki gün boyunca kenti topa tutmasına neden oldular. Çok fazla acıya yol açan ayaklanma, aralıklarla iki yıl sürdü; ama sonuçta Fransızları daha uzlaşmacı bir siyaset gütmeye mecbur etti. Fransızlar 1928 yılında Kurucu Meclis seçimlerinin yapılmasına izin verdiler. Bu seçimleri açık bir biçimde kazanan milliyetçiler bir kabine kurdular. Meclis'in hazırladığı anayasa, bekleneceği üzere, Fransızlar için kabul edilebilir değildi, çünkü Suriye'nin coğrafi

bütünlüğünden söz etmekte ve Fransız denetimini kabul etmemekteydi.

Fransız yüksek komiseri, 1930 yılında Suriye'yi Fransa'nın dış ilişkiler ve güvenlik üzerindeki denetimini muhafaza ettiği, parlamenter bir cumhuriyet kılan yeni anayasayı tek taraflı olarak ilan etti. Her iki tarafın da kabul edebileceği bir Fransa-Suriye antlaşması düzenlemek için gelişigüzel ve başarısız görüşmeler yürütüldü. Gelgelelim 1936 yılında yeni bir durum ortaya çıktı. Fransa'da solcu Halk Cephesi iktidara geldi ve Britanya, Irak'a bağımsızlığını vererek ve Mısır'la bir anlaşmaya vararak bir örnek oluşturdu. Artık Ulusal Blok'ta örgütlenmiş durumda olan Suriyeli milliyetçiler, İtalyanların emperyalist emellerinin Akdeniz bölgesinde yarattığı artan gerilimden Mısırlı milliyetçiler gibi, kaygılandılar.

Fransa-Suriye görüşmelerinde ilerleme kaydedildi ve 1936 yılında bir antlaşma imzalandı. Antlaşma, Suriye'ye bağımsızlığını verirken, dış ilişkilerde Fransa-Suriye istişaresini, tavsiye ve destekte Fransız önceliğini ve Fransa'nın iki askeri üssünü muhafaza etmesini öngördü. Alevi ve Dürzi bölgeleri Suriye'ye katılacaktı.

Bununla birlikte, antlaşma Suriye parlamentosu tarafından onaylanmadığı gibi, Fransız Temsilciler Meclisi tarafından da onaylanmadığı için hükümsüz kaldı. Fransa'da Halk Cephesi hükümeti iktidardan düştü ve onun yerini Levant ülkeleri üzerindeki denetimin stratejik ve iktisadi nedenlerle sürdürülmesinde ısrar eden daha sağ kanattan bir kabine aldı. Kuzeydoğu Suriye'de petrol bulunacağı beklentileri vardı ve Suriye ile Lübnan Uzak Doğu hava rotalarının üzerinde yer almaktaydı. Almanya'yla savaş çıkması tehlikesinin yeniden belirmesi nedeniyle, Suriye'nin bağımsızlığının Fransız Kuzey Afrika üzerindeki olası etkileri daha bir önem kazandı; Fransa 40 milyonluk nüfusuyla Almanya'nın 80 milyon-

luk nüfusunu dengelemeyi ancak Kuzey Afrikalı insan gücünden yararlanarak umabilirdi.

Almanya'yla savaş çıkması olasılığı Fransa'nın Türkiye'nin talep ettiği İskenderun bölgesi meselesinde Türkiye'yle uzlaşmasına da neden oldu. Fransa 1927 yılında bölgeye tam özerklik statüsü tanıdı ve daha sonra bir Fransız-Türk komisyonu, parlamento seçimlerinde (toplam nüfusta Arapların ve Ermenilerin Türklerden sayıca daha fazla olmalarına rağmen) Türklerin çoğunluğu ele geçirmelerini sağladı. Bunun üzerine Fransa Haziran 1939'da Alexandretta bölgesinin Türkiye'ye dâhil edilmesini kabul etti. Bölgeye Hatay adı verildi. Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nda tarafsız kaldı; ama en azından birincisindeki gibi Almanya'nın müttefiki olmadı. Günümüzde Suriye Arap Cumhuriyeti'nin resmi haritaları, Hatay'ı Suriye'nin bir parçası olarak göstermektedir.

1939 yılı itibariyle, Fransız hükümetinin Fransa-Suriye antlaşmasını onaylamaya niyetinin olmadığı daha gözle görülür hale geldi. İkinci Dünya Savaşı'nın arifesinde Suriye başbakanı istifa etti ve anayasa askıya alındı.

Fransa, Fransız yanlısı nüfusun çoğunlukta olduğu Lübnan'ın yönetilmesinin Suriye'den daha kolay olacağını umdu. Müslümanları ve Maruni olmayan Hıristiyanları içeren *le Grand Liban*'ın oluşturulması, nüfus dengesinin değişmesine neden oldu. Maruniler Lübnan'daki en büyük topluluk olmalarına rağmen nüfustaki sınırlı çoğunlukları, düşük doğum oranı ve başka ülkelere göç etmekte daha istekli olmaları nedeniyle eridi. 1926 yılında Lübnanlılara kendilerine çok az danışılarak hazırlanan bir anayasa dayatıldı. Bu anaysa, iki meclisli bir parlamento ve bir başbakan ön gördü. Mezhep kaynaklı gerilimleri yatıştırma girişiminde, parlamentodaki koltukların ve kabine üyeliklerinin dinsel üyelikler temelinde dağıtılması gerektiği ilkesi kabul edildi. Cumhurbaşkanı Ma-

runi, başbakan Sünni Müslüman ve Temsilciler Meclisi başkanı bir Şii'ydi. Kabinede daima bir Yunan Ortodoks ve Dürzi üye olacaktı. Buna rağmen altı yıllığına seçilen ve başbakanı seçen cumhurbaşkanı güçlü yetkilere sahip olduğundan Maruniler ülkedeki siyasal ve toplumsal hâkimiyetlerini sürdürdüler.

Lübnan nüfusunun büyük bir bölümü heyecanla hem Fransız denetimini reddetti hem de kendilerini ya Suriye'nin ya da Arap ulusunun bir parçası olarak gördü. *Le Grand Liban* sınırları içerisinde kalan topraklardan beslenen Lübnan ulusal kimliğinin gelişimi kırılgandı ve siyasal sistemin mezheplere dayanması önünü kesmekteydi; ama böyle bir kimliğin olmadığını varsaymak hata olurdu. Tripoli, Sayda ve Bikaa halkı Lübnan Cumhuriyeti'nden çekilme konusunda aynı görüşte değildiler. Lübnan ulusunun bütünlüğü, gelecekte ancak Maruniler daha eşit bir iktidar paylaşımını kabul etmiş olsalardı –örneğin Hıristiyanların ve Müslümanların sırayla cumhurbaşkanı olmalarına izin vererek– adamakıllı sağlamlaştırılabilir ve daha az sorunla karşılaşabilirdi. Yine de ticaret ve hizmet merkezi Beyrut'un zenginliği, mezhep bağlılıklarını kısmen aşmış, ortak bir ulusal çıkar duygusuna sahip Müslümanlardan ve Hıristiyanlardan oluşan bir orta sınıfın ortaya çıkmasına yardımcı oldu. Önde gelen Maruni̇lerin bazıları olgunlaşmamış bağımsızlık hareketini benimsendiler ve Fransızların hükümete aşırı ve azalmayan müdahalesini eleştirdiler. Maruni piskoposu 1936 yılında Fransız müdahalesini hedef alan eleştirileri ayrıntılı biçimde dillendiren ortak bir muhtıra yayımladı. Aynı yıl Fransız hükümeti, Suriye ile yapılana benzeyen bir Fransız-Lübnan antlaşması önerdi. Antlaşma, tıpkı Suriye'deki gibi, Lübnan parlamentosunda da hemen onaylandıysa da, Fransa'da Halk Cephesi'nden

sonra iktidara gelen sağ kanat hükümetler tarafından kesinlikle onaylanmadı.

Fransız manda yönetiminin Lübnan'da ve Suriye'de siyaset alanın dışında gösterdiği başarıları hiç de önemsiz değildir. Fransız manda yönetimi, görece modern bir yönetim sistemini, gümrük örgütünü ve öncü nitelikte bir kadastroya dayanan tapu sicil kaydını hayata geçirdi. Yollar inşa etti ve kent hayatını geliştirdi. Şam ve Halep kentlerinde kent planlamasını başlattı. Fransız manda yönetiminin en iyi başarılarından biri, Levant devletlerinin eşsiz arkeolojik mirasını korumak ve yönetmek için bir eski eserler dairesi oluşturulmak oldu. Başta Suriye'nin kuzeydoğusundaki Cezire bölgesinde olmak üzere tarıma çeşitli teşvikler verildiyse de, manda yönetiminin iktisadi alandaki etkileri Suriye ve Lübnan para birimlerinin dayandığı Fransız frankının kronik zayıflığından dolayı pek olumlu olmadı. Ayrıca kârlarını Fransa'ya taşıyan Fransız şirketlerine tekel hakları tanınması siyaseti, büyük bir kızgınlığa yol açtı.

Manda yönetiminin eğitim siyasası bazı bakımlardan tartışmalı olsa da, eğitim güçlü bir biçimde harekete geçirildi. Fransız dili ve kültürü desteklendi. Arap çocuklarına Fransız yorumu tarih öğretildi ve hatta "La Marseillaise" (Fransız milli marşı) ezberletildi. Yabancı misyon okulları korundu ve Lübnan'da eğitim sisteminin büyük bir kısmı ve çoğunlukla İngilizce ve Fransızca eğitim veren yüksek eğitimin tamamı yabancı misyonların elinde kaldı. Sonuç olarak bir bütün olarak Lübnan halkının eğitim düzeyi, eski Osmanlı İmparatorluğu'nun herhangi bir yerindekinden daha yüksekti. Öte yandan, yeterli devlet okulunun bulunmaması, ulusal birliğin gelişmesini engelledi. Misyon okullarının daha az önemli bir rol oynadığı Suriye'de manda yönetimi altında devlet eğitim sistemi oluşturuldu ve derslerin ağırlıklı olarak Arapça görüldüğü Şam Üniversitesi kuruldu.

(III) Filistin ve Mavera-i Ürdün

Britanya hükümeti, Filistin'i manda yönetimi altına aldığında yerine getirilmesi olanaksız bir görev üstlendiğinin farkında değildi. Sorunların çözülememesi Britanya'nın Araplarla ilişkisini on yıllarca kötü etkiledi.

Manda yönetimi şartları arasına dahil edilen Balfour Bildirgesi'nin 6. maddesi şöyleydi:

> Filistin yönetimi, nüfusun diğer kesimlerinin haklarının ve mevcut durumlarının zarar görmemesini sağlarken, uygun koşullar altında Yahudi göçünü kolaylaştıracak ve 4. maddede bahsi geçen Yahudi Bürosuyla işbirliği içinde Yahudilerin kamu yararı için gerekli olmayan devlet arazileri ve boş araziler dâhil olmak üzere ülkede birbirlerine yakın yerleşmelerini teşvik edecek.

Britanya'nın 1920-1925 yılları arasındaki ilk Filistin yüksek komiseri, Britanya kabinesine Yahudi Filistin düşüncesini 1914 yılında ilk defa tanıtan Yahudi Sir Herbert Samuel'di. Ama Herbert Samuel hiçbir zaman Siyonist hareketin etkin bir üyesi olmadı ve yüksek komiser olarak "nüfusun diğer kesimlerine" adil davranmak için en nihayetinde Siyonistlerin çıkışmalarına ve nefretine maruz kalarak elinden gelen çabayı gösterdi. Samuel, Müslümanları, Hıristiyanları ve Yahudileri içeren bir yönetim oluşturdu ve bir süre oluşturduğu yönetimle benzer yapıdaki bir danışma meclisiyle birlikte çalıştı. Danışma meclisinin, en sonunda birleşen toplumun kısmen seçilmişlerden oluşan yasama meclisine dönüşeceğini umdu. Ne var ki, hem manda yönetimini hem de Balfour Bildirgesi'ni kabul etmeyen Araplar seçimleri boykot ettiler ve ulusal bir hükümet talep ettiler. Şiddetli ayaklanma baş gösterdi. Britanya hükümeti, Samuel'in ısrarı üzerine, Britan-

ya'nın Arap ve Yahudi topluluklar arasında dengeyi gözeteceğini bildiren bir beyaz kitap yayımladı. Gelgelelim, kitap Arapları Britanya'nın Filistin'deki Yahudiler hâkim hale gelmeleri için gereken sayı ve güce ulaşıncaya kadar Filistin'e özerlik tanımayı düşünmediğine inandırdı. Araplar savaş sırasında kendilerine verilen sözleri hatırlatarak doğrudan ulusal bir hükümet talep etmeyi sürdürdüler. Araplar, Samuel'in Yahudi Bürosu'yla görüşmesi için bir Arap Bürosu kurulması önerisini reddettiler.

Samuel'in Araplar adına iyi niyetli girişimlerinden biri kötü sonuçlandı. Samuel, Kudüs'ün önde gelen iki ailesi arasındaki dengeyi gözetmek için Kudüs müftülüğü seçimini genç milliyetçi Hacı Emin Hüseyni lehine iptal etti. Siyasi akıldan yoksun, keskin bir milliyetçi olan Hacı Emin, mevkisinden yararlanarak beklenmeyecek biçimde Filistin Araplarının liderliğini ele geçirdi.

Ne var ki Yahudi göçünün azalması, Arapların korkularını azalttığı için 1923 ile 1929 arası yıllar görece sakin geçti. 1927 yılında Filistin'e hiç Yahudi göçü olmadı ve 1928 yılında on kişi göç etti. Siyonistler yerleşkelerini ve siyasi mevcudiyetlerini güçlendirmeyi sürdürdülerse de, hâkimiyet umutları azalmıştı. Britanyalı manda yetkilileri, Daimi Mandalar Komisyonu'nun uyarılarına rağmen, olaylara karşı giderek daha kayıtsızlaştılar ve askeri garnizonu aşırı küçülttüler.

Durum 1929 yılında hızla kötüleşti. Britanya Ağustos ayında yarısı Filistin dışından Siyonizm sempatizanlarından oluşan genişletilmiş bir Yahudi Bürosu kurulmasına razı oldu. Aynı ay Kudüs'teki Ağlama Duvarı'ndaki dini faaliyetler konusunda çıkan bir anlaşmazlık çok sayıda insanın öldüğü toplumsal çatışmalara yol açtı. Acilen askeri birlikler getirildi ve düzen yeniden sağlandı. Araplar Hebron'daki (El-Halil)

Yahudi kolonicileri katlettiler. Arapların kayıp vermesine esas olarak İngiliz askerleri neden oldu.

Doğal olarak Yahudi Filistin umutlarının yok olduğunu gören Siyonistler, izleyen hengâme içerisinde Beyaz Kitabın yürürlülükten kaldırması için Britanya parlamentosundaki bütün partilerden sempatizanlarını harekete geçirdiler. Filistinli Araplar, kendi lehlerine önerilerin iktidar merkezinde daima iptal edileceğine ikna oldular. Araplar uluslararası destek almak için kendi başlarına girişimlerde bulundular. Müslüman yirmi iki ülkenin temsilcilerinin katıldığı Müslüman Kongresi, Siyonizm tehlikesine karşı uyarıda bulunmak için Aralık 1931'de Kudüs'te toplandı. 1933 yılında Siyonist ve Britanya mallarına yönelik boykot çağrısı, büyük ölçüde karşılıksız kaldı.

1930'da 4.000 olan göçmen sayısı 1933'de 30.000'ne ve 1935'de 62.000'e çıkarak 1930'ların ilk yarısmda keskin bir artış gösterdi. Bu artışın nedeni kısmen Hitler'in Almanya'da iktidara gelmesinin yarattığı korku olsa da, daha çok Filistin'in dünya bunalımına rağmen gelecekte narenciye sanayisine dayanan bir patlama yaşayacağına duyulan güvendi. Arap partileri bir birlik oluşturmaktan uzaktılar; ama 1935 yılında hep birlikte Yahudi göçünün durdurulmasını, toprak aktarımının yasaklanmasını ve demokratik kurumların teşkil edilmesini talep ettiler. Britanya, Arapların on dört sandalyeye, Yahudilerin sekiz sandalyeye sahip olacağı ve kalan altı sandalyenin Britanya görevlilerine ayrılacağı bir yasama meclisi önerdi. Araplar, sayılarıyla orantılı temsil edilmeyeceklerinden öneriyi büyük bir çoğunlukla reddettiler. Yahudiler önerinin Araplara Yahudi anayurdunun gelişimi üzerinde kalıcı bir denetim sağlayacağına inandıklarından öneriyi çok sert eleştirdiler. Bu nedenle daha sonra kimi Filistinliler öneriyi reddettikleri için üzüldüler.

Başta için için yanıp daha sonra alevlenerek manda yönetimini hedef alan 1936-1938 Arap isyanını, sürmekte olan Yahudi göçünün Siyonistlerin hâkimiyetine yol açacağı korkusu ve Britanya'nın etkili bir şekilde bunu engelleyemeyeceğinin kesin olması tahrik etti. Siyonistlerin kendilerini savunmak amacıyla silah kaçakçılığı yaptığının öğrenilmesi, kıvılcımı çaktı. Arap siyasi partileri, Nisan 1936'da Hacı Emin'in yönetimi altında Arap Yüksek Komitesi'ni kurdular. Komite genel grev çağrısı yaptı. Grev altı ay sürdü. Komşu ülkelerden gönüllülerin katıldığı Arap isyancılar, tepeleri ele geçirdiler ve ulusal boyutta bir ayaklanma başladı.

Britanya, Filistin'e ne ilk ne de son olmak üzere bir araştırma komisyonu gönderdi. Lord Peel'in 1937 tarihli komisyonu, Britanya'nın Araplara ve Yahudilere karşı yükümlülüklerinin bağdaştırılamaz ve manda yönetiminin uygulanamaz olduğu sonucuna vardı. Bu nedenle ilk defa Filistin'in Yahudiler ve Araplar arasında paylaştırılması öğütlendi. Bu paylaştırmada Kudüs ve Hayfa Britanya mandasında kalacak ve Yahudi göçü gelecek beş yıl için yılda 12.000 kişiyle sınırlanacaktı. Küçük Arap devleti, Abdullah'ın idaresi altındaki Mavera-i Ürdün'e katılacaktı. Siyonistlerin bu teklife yanıtı açık değildi. Britanya, ilk defa Yahudi devletinden söz etmiş ve Arap nüfusun bir bölümünün yerinin zor yoluyla değiştirilmesini önermişti. Ama Siyonistler, Kudüs'ü kapsamayacak Yahudi devletinin büyüklüğünün ve Yahudi göçünün sınırlanmasından hoşlanmadılar. Siyonistler, hâlâ bölünmemiş Filistin'de hâkim güç olma hayali içindeydiler. Öte yandan (öneriyi kabul etmekte hevesli olan Mavera-i Ürdün'ün Emiri Abdullah dışında) Arapların neredeyse tamamı çok kızgındı ve Britanya ordusunun duruma yoğun biçimde müdahil olmasına ve Arap Yüksek Komitesi'nin yasa dışı ilan edilmesine rağmen, isyanları şiddetlendi. Komite üyelerinin birçoğu

Şeysel Adaları'na sürüldüyse de, Hacı Emin, azami Arap talepleri için çalışmayı sürdüreceği Bağdat'a kaçtı.

Bunun üzerine, Milletler Cemiyeti ayrıntılı bir paylaşım planı çıkartılmasına onay verdi. Teknik komisyon, Kasım 1938'de Peel komisyonunun önerisinin gerçekleştirilemez olduğunu bildirdi. Britanya Hükümeti, teknik komisyonla aynı düşüncedeydi ve Şubat-Mart 1939'da Londra'da düzenlenecek bir yuvarlak masa konferansı için çağrıda bulundu. Yahudilerle ve Araplarla daha sonra yapılan iki taraflı konferanslar gibi, bu konferans da bir hataydı. (Araplarla yapılan konferans, Filistin'in bütün Arapları ilgilendirdiği kabul edildiğinden Arap devletlerinin temsilcilerini de içerdi.)

Arap ayaklanması 1939 yılının ilk aylarında yavaş yavaş zayıflamaya başladı. 1938 tarihli Münih Anlaşması'nın yakın gelecekte bir savaş çıkma olasılığını ortadan kaldırması üzerine Britanya bölgeye fazladan asker yığabildi. Giriştikleri uzun ve başarısız mücadele, Filistinli Arapları tüketti ve morallerini bozdu.

Bununla birlikte, Britanya hükümetinin başlıca kaygısı artık kaçınılmaz gibi görünen, yaklaşan dünya savaşıydı. Öncelik, stratejik açıdan hayati olan (Arapların zaten nüfusun yüzde 70'ni oluşturdukları Filistin bölgesi dahil olmak üzere) Ortadoğu bölgesi nüfusunun büyük bir kısmını oluşturan Arapların pasif desteğini kazanmaya verildi. Hitler'e karşı girişilecek savaşta Yahudilerin kaçınılmaz olarak Britanya'nın yanında yer alacağı varsayıldı. Britanya hükümetinin Mayıs 1939 tarihli yeni Beyaz Kitabı, Siyonist göçü gelecek beş yıl için 75.000 kişiyle sınırlayıp daha fazla göçü Arap "rızasına" tabi kıldı. Beyaz Kitap amacın "on yıl içerisinde Birleşik Krallıkla her iki ülkenin ticari ve stratejik çıkarlarını tatmin edecek antlaşma ilişkileri içinde olan bağımsız bir Filistin devle-

tinin kurulması olduğunu" söylemekteydi. Arapların halen daha çoğunluğu oluşturacakları kesindi.

Bu yeni siyaset, biraz daha fazla Araplardan yana olsa da, müftünün partisi –temelde yaşananlar Britanya hükümetine Yahudi muhalefetine karşın bu siyaseti uygulamaya koyabileceğine güvenilemeyeceğini gösterdiği için– bu siyaseti benimsemedi. Daha ılımlı Araplar bu kuşkuları paylaştılar. Öte yandan Siyonistler dehşete düşmüş ve kızmışlardı, çünkü bu siyaseti emellerine ölümcül bir darbe ve Balfour Bildirgesi'ne ihanet olarak görüyorlardı. Bu durum, Yahudileri Filistin'de kendi devletlerini kurmak konusunda daha da kararlı kıldı. Filistin'deki Yahudi topluluğu, vergisini toplayan seçilmiş bir meclis aracılığıyla büyük ölçüde kendi kendini zaten yönetmekteydi. Yahudi sendikalar, sayısız birçok alanda banker, girişimci ve toprak sahibi olarak faaliyet gösteren Histadrut konfederasyonunda birleştiler. 1922 ile 1939 yılları arasında Yahudi kolonileri kırk yediden iki yüze yükseldi ve Yahudilerin sahip oldukları toprak miktarı iki katına çıktı. 1925 yılında Kudüs, Scopus Dağı'nda Kudüs İbrani Üniversitesi açıldı ve bu üniversite ülkenin önemli entelektüellerinin ve akademisyenlerinin yetiştirilmesinde önemli rol oynadı. Gelecek için en önemli gelişme, gizli olmasına karşın resmen göz yumulan Yahudi ordusu Hagana'ydı. Hagana, Yahudi yerleşkelerini Arap saldırılarına karşı savunurken epey tecrübe kazandı ve üyelerinden bazıları Arap ayaklanmasının bastırılmasında Britanya ordusuna yardım etti.

Filistin'deki Yahudiler büyük bir güçtüler ve Britanya'nın yeni siyasetine karşı çıkmakta kararlıydılar. Ama durum ağırlıklı olarak onların aleyhindeymiş gibi görünmekteydi.

Emir Abdullah'ın yönetimi altında yeni oluşturulan Mavera-i Ürdün emirliğinde (Şeria Irmağı'nın doğusunda) so-

runlar daha az karmaşıktı. Milletler Cemiyeti'nin Mavera-i Ürdün'ün Yahudi ulusal yurdu siyasetinden çıkarılmasının onayını alan Britanya, 25 Mayıs 1923'de Mavera-i Ürdün'ü Filistin manda yönetimi altında Britanya yükümlülüklerine tabii bağımsız bir devlet olarak tanıdı. Fransa'nın baskısından dolayı Mavera-i Ürdün'e sığınan Suriyeli liderlere ülkeden ayrılmaları emredildi.

Mavera-i Ürdün'de bütün askerler Britanyalı bir subayın emri altına alındı ve acemi Ürdün askerleri, Britanya'nın yardımıyla ülke içindeki kabile çatışmalarıyla ve Vahhabi savaşçıların 1920'lerin başlarında Necit'ten yaptıkları saldırılarla başa çıkabildiler.

Mavera-i Ürdün, fakir, gelişmemiş ve seyrek nüfuslu olmasına rağmen, Filistin'in yoksun olduğu toplumsal ve siyasal bütünlüğü kazanmıştı. Britanya, Emir Abdullah'ın dış ilişkiler, maliye ve yabancıları yargılama gibi konularda Filistin yüksek komiseri tarafından atanan yerli bir Britanyalı aracılığıyla Britanya'nın tavsiyesine göre hareket etmek zorunda olduğu 1928 antlaşmasının maddelerini neredeyse emretti. Bir grup Britanyalı danışman ve makul miktarda Britanya yardım ödeneği (1925-1926 arası 257.000 poundluk toplam devlet bütçesinin 101.000 poundu) söz konusuydu ve fakirliğe rağmen yavaş ama süreklilik arz eden ilerleme kaydedildi. On beş yıl önce yalnızca bir tane ortaokulun bulunduğu ülkede yollar ve okullar inşa edildi.

Yüzbaşı John Bagot Glubb (ya da daha sonraki adıyla Glubb Paşa) on yıllık Irak deneyiminden sonra 1931 yılında Çöl Devriyesi'ni, Mavera-i Ürdün ordusunun çölde düzeni sağlamakla görevli özel bir sınıfı (Arap Lejyonu) olarak oluşturmak için Mavera-i Ürdün'e geldi. Çöl Devriyesi'nin yeniliği, yurttaş bedeviler arasında güvenliği sağlamak için kabi-

le üyelerini kullanmasıydı. Glubb, bedevilerin güvenini kazanmada ve onları güvenliğin ve düzenin üstünlüklerine ikna etmede dikkate değer bir başarı gösterdi. Bedeviler bu yolla Mavera-i Ürdün devletine sadık hale geldiler ve birçoğu düzenli ordunun hizmetine girdi.

Filistin sorunuyla karşı karşıya kalan Britanya, Mavera-i Ürdün'ün tartışmasız lideri olarak Abdullah'ın artan bağımsızlığına olanak tanıdığı için mutluydu. Abdullah'ın hükümdarlık talebi Haşimi ailesinin pan-Arapçılığının bir uyarlamasına dayansa da, dikkate değer siyasi yetenekleri yerel kabile liderlerinin çoğunun kendisine ve ailesine sadakatle bağlanmalarını olanaklı kıldı. Britanya 1934 yılında emirin diğer Arap ülkelerine büyük elçiler atamasını ve 1939 yılında devlet dairelerinin gözetiminde bir bakanlar kurulu oluşturulmasını ve kurulun emire karşı sorumlu olmasını kabul etti. Mavera-i Ürdün halen daha Britanya'nın yardım ödeneğine ve desteğine aşırı bağımlı olmasına rağmen, resmen bağımsız hale geldi. Emir Abdullah kral unvanını aldı.

Mavera-i Ürdün ayrı ve farklı biçimde gelişiyor olmasına rağmen, Şeria Irmağı'nm batısında kalan Filistin'deki olaylardan çok fazla yalıtılmış değildi. Irmağın iki yakasındaki insanlar arasında kan bağı vardı ve Filistinlilerin arasındaki yüksek eğitim düzeyi bazılarının Amman'daki acemi yönetimde memur olarak işe alınmalarını sağladı. Mavera-i Ürdünlüler duygusal olarak kendilerini Filistin'in yavaş yavaş kendini belli eden trajedisinin bir parçası olarak hissettiler. Buna karşın, Osmanlı İmparatorluğu'nun başka eski vilayetlerinde olduğu gibi, Mavera-i Ürdün'de de toprağa bağlı bir milliyetçilik öğesi gelişiyordu. (Burada milliyetçiliğe, Mavera-i Ürdünlülerin Petralı Nebatilerin soyundan geldikleri duygusu tarihsel bir geçerlilik kazandırdı.) "Mavera-i Ür-

dünlüler için Mavera-i Ürdün" duygusu, zamanla devlet makamlarının yalnızca Mavera-i Ürdünlülere verilmesine izin veren bir yasaya aktarıldı. Yasanın Araplara yapay olarak dayatılan bölünmeleri pekiştirdiğini iddia eden Arap milliyetçileri yasaya karşı çıktılarsa da, Mavera-i Ürdün'ün ayrı gelişimi ülkenin büyük çoğunluğunun desteğine sahipti.

Filistin ya da Suriye'den küçük ve fakir olsa da Mavera-i Ürdün'deki iktidarını güçlendirmeye odaklanan Abdullah, onu kişisel yetkisiyle yönetebilme üstünlüğüne sahipti. Ama bu Abdullah'ın Haşimi Arap birliği emelinden vazgeçtiği anlamına gelmemekteydi. Abdullah'ın Arap birliği düşüncesi, Mısır'ı ya da Haşimilerin 1925 yılında Bin Suud'a kaybettikleri Arap Yarımadası'nı içermemekle birlikte, ailesinin Büyük Suriye üzerindeki hak iddiasından asla vazgeçmedi. Abdullah'ın Fransızların yönetimindeki Suriye konusunda çok az şansı vardıysa da, Filistin farklıydı. Britanya manda yönetiminin ilk günlerinde Siyonistlerin gücü ve emelleri konusunda keskin ve gerçekçi bir değerlendirmede bulunan Abdullah, Siyonistlerle görüşmeye hazırdı. Filistinli Arapların korumasını isteyecekleri ve onun hükümdarlığını kabul etmeye hazır olacakları zamanı önceden gördü. 1937 tarihli Peel komisyonunun Filistin'in parçalanması ve Arap Filistin'in Mavera-i Ürdün'e katılması önerisinin kabul edilmesine arka çıkmasının nedeni buydu.

Abdullah'ın benimsediği tutum, kaçınılmaz olarak, Haşimilere karşı olan Arap milliyetçileri arasında Filistin'deki Hacı Emin'in Hüseyni ailesinden Suriye'deki cumhuriyetçilere kadar uzanan birçok düşman edinmesine yol açtı. Abdullah'ın bu ülkelerde destekçileri vardı, ama bunlar hâkim durumda değildiler. Abdullah'ın Irak'taki kuzenleri dostça ikna edilmelerine rağmen, Abdullah'ın liderliğine hazır değildiler. Abdullah Filistin'deki gelişmeleri beklemeye hazırdı.

(IV) İran

İran Birinci Dünya Savaşı başladığında tarafsızlığını ilan ettiyse de, savaşa dâhil edilmekten kurtulamadı. Türkiye, Rusya'ya saldırmak için İran topraklarına tecavüz etti ve Anglo-Persian Oil Company'nin ülkenin güneyindeki petrol alanı ve rafinerisinin tehdit altında olması, İran topraklarının büyük bir bölümünün Rus ve Britanyalı askerler tarafından işgal edilmesine yol açtı. İşgal, İran halkının savaşta Alman ve Türk tarafına sevgisinin artmasına neden oldu. Savaş bittiğinde İran, Milletler Cemiyeti'ne bağımsız bir devlet olarak katıldı, ama ülke kargaşa içindeydi. Silahlı kuvvetleri bölünmüş, hazinesi bomboş kalmıştı.

Rusya savaşta yenilmiş ve izleyen Bolşevik Devrimi, İran'ın Rus baskısından bir süreliğine kurtulmasını sağlamıştı. Bu durum, Britanya'yı İran'ı nüfuz alanına dâhil etmesi için harekete geçirdi. Britanya Dışişleri Bakanı Lord Curzon, 1919 yılında şöyle yazıyordu:

> Artık İran'ın batı sınırıyla bizi komşu kılacak Mezopotamya mandasını üstlenmek üzere olduğumuzdan Hindistan imparatorluğumuzun sınırları ile yeni hamiliğimizin sınırları arasında bir kötü yönetim, düşman entrika, mali kargaşa ve siyasi düzensizlik kaynağının var olmasına izin veremeyiz. İran'ın güneybatısında Britanya Deniz Kuvvetleri için çalışan ve dünyanın bu bölgesinde bize önemli yarar sağlayan petrol sahası mülklerine sahibiz.

Curzon Pers ülkesinin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü onaylarken, Britanyalı askeri ve sivil danışmaların atanmasını, ulaşımın geliştirilmesinde işbirliğini ve 2.000.000 pound borcu ön gören 1919 tarihli Britanya-Pers antlaşmasını yürürlüğe koymak için harekete geçti. Antlaşma, Britan-

ya'nın İran üzerinde söz sahibi olmasını sağladığından, Birleşik Devletler antlaşmayı sert biçimde eleştirdi. Buna karşın, ülkede muhalif seslerin güçlü çıkması üzerine Pers meclisi antlaşmayı onaylamayı reddetti ve devlet makamlarındaki Britanyalı danışmanlar evlerine gönderildi.

Aksine 26 Şubat 1921'de Sovyet-Pers antlaşması imzalandı. Sovyet hükümeti, antlaşma gereğince çarlık Rusya'sının "zorba siyaseti"ni terk etti, İran'ın borçlarını sildi ve Rusya vatandaşlarına tanınan sınır ötesi ayrıcalıklardan vazgeçti. Rus hükümeti daha önce Rusya vatandaşlarına ait olsa da sonradan kaybedilen değerli Hazar balıkçılığı imtiyazını geri almasına rağmen, antlaşma Rus hükümeti ve vatandaşlarının İran'da sahip oldukları bütün ayrıcalıkları ortadan kaldırdı. İran Meclisi, Rus-İran antlaşmasını hemen onayladı. Antlaşmanın Rusya'ya kendisine karşı askeri bir faaliyet üssü haline gelmesi halinde İran'a askeri birlikler gönderme yetkisi tanıyan maddesi çok önemsenmedi.

Zayıf ve yozlaşmış yönetim ve yetersiz genç şah, ülkenin iç durumunun daha da kötüleşmesine yol açtı. Bu sırada İran Kazak tugayının güçlü ve göze çarpan komutanı Rıza Han adamlarını Tahran'a doğru yürütmesi için bir grup reformcu tarafından ikna edildi. Rıza Han, 21 Şubat 1921'de başkente girdi. Kabine istifa etti ve Rıza Han'ın savaş bakanı ve başkomutan olduğu yeni bir hükümet oluşturuldu. Rıza Han çok geçmeden başbakan olarak hükümeti bütünüyle denetimi altına aldı.

Rıza Han ilk iş silahlı kuvvetleri birleştirdi ve güçlendirdi. Askerlere düzenli para ödenmesini sağlamak için devletin para kaynaklarına el koydu. Bu yolla görece etkili ve disiplinli 40.000 kişilik bir ordu oluşturdu ve onun aracılığıyla merkezi yönetimin bütün ülkede otoritesini tesis etmeyi amaçladı. Rıza Han, 1924 yılında topraklarında Anglo-Persian Oil

Company'nin imtiyazı bulunan özerk şeyhlik Mohammereh'in (sonra Khorramshahr adını alan) isyanını bastırdı. Ülkenin felaket durumdaki maliyesine yeniden çeki düzen vermesi için ABD'den mali uzman A. C. Millspaugh'ı ülkeye davet etti. Millspaugh, küçük bir danışman grubuyla birlikte dikkate değer ilerleme kaydetti. İran iki dünya savaşı arasında büyük bir petrol üreticisi haline geldi. İran'ın 1920 yılında 12 milyon varil olan petrol üretimi 1930'da 46 milyon varile yükseldi. Bu artış, İran'ı ABD, Rusya ve Venezüella'dan sonra dünyanın dördüncü büyük petrol üreticisi yaptı.

Uzun süre yaşanan yoz ve yetersiz monarşi deneyimi halkı hayal kırıklığına uğrattığından, İran'da cumhuriyete geniş bir destek söz konusuydu. Gelgelelim Kemal Atatürk'ün halifeliği feshetmesinin ve laik bir devlet inşa etmesinin etkilerinden korkan İranlı dini liderler, cumhuriyet yönünde bir değişime karşı çıktılar. Bu nedenle, Rıza Han, monarşiyi sürdürmeye ve kendisini şah ilan etmeye karar erdi. Meclis 31 Ekim 1925'de büyük çoğunlukla Kaçar hanedanının sona erdiğini ilan etti. Ardından yeni kurucu meclis tacı mirasçılarına geçme hakkıyla birlikte Rıza Şah'a verdi. Rıza Şah, hanedanı için Pehlevi adını aldı. Pehlevi 1935 yılında ülkenin adını resmen Pers Ülkesi'nden İran'a değiştirdi.

Molalar Pehlevi'nin şah olmasma yardım ettiyseler de Pehlevi onların birçoğunu çağdışı ve gerici olarak gördü. Aslında Pehlevi, batılılaşma siyasetini benimsediğinden rejimine Atatürk'ünkini örnek aldı. Dini mahkemelerin yetkilerini tanımayan Fransız hukuk sistemini hayata geçirdi. Evlendirme daireleri açıldı, eğitim Batılı düşünceler doğrultusunda yeniden düzenlendi ve okuryazarlık düzenli bir artış gösterdi. 1935 yılında kadrosunda çok sayıda Avrupalının bulunduğu Tahran Üniversitesi açıldı. 1936 yılında kadınların peçe takmaları yasaklandı ve Avrupa tarzı giyim her iki cinsiyet

için de zorunlu kılındı. Rıza Şah, yarı bağımsız kabilelere boyun eğdirerek ülkeyi etkisizleştirme ve birleştirme siyasetini izledi; bunlar Kaçar şahlarının yeteneklerini aşan icraatlardı. Bahtiyariler ve Kaşgarlar subayların yönetimi altına alındı.

İletişimin iyileştirilmesi, imparatorluğun geniş topraklarının birleştirilmesinde can alıcı öneme sahipti. Alman Junkers şirketi, ülke içi hava ulaşım hizmetini örgütledi. Posta hizmeti ve haberleşme geniş çaplı iyileştirmeye tabi tutuldu. Amerikalı ve Avrupalı mühendisler karayollarının ve demiryollarının yapımına yardım ettiler. Hazar Denizi'nden Körfez'e uzanan Trans-İran Demiryolu inşaatı, şahın bütün ulusun heyecanını harekete geçirdiği bir tasarıydı. İlerleme sanayileşme anlamına geldi ve bir dizi yeni tekstil, demir, çimento fabrikaları ve farklı türden fabrikalar kuruldu. Bunların bazıları kâr etti.

Rıza Şah'ın kararlı yönetimi ve ulusal girişkenliği, İran'ın uluslararası alandaki konumu yükseltti ve pazarlık gücünü arttırdı. Rıza Şah, yabancı ülkelerin yurttaşlarına sınır ötesi haklar tanıyan bütün antlaşmaları iptal etti. Sovyet yönetimiyle Hazar balıkçılığı konusunda yaşanan ihtilafta, Hazar balıkçılığından yararlanmak üzere bir İran-Rus şirketi kurulması yoluyla bir anlaşmaya vardı. Rıza Şah, Anglo-Persian Oil Company'den gelen yetersiz geliri arttırmak için 1932 yılında imtiyazı kaldırma riskini göze almaya hazırdı. Britanya meseleyi Milletler Cemiyeti'ne taşıdı ve 1933 yılında İran'ın kesinlikle daha iyi koşullara kavuştuğu bir anlaşma aracılığıyla anlaşmazlık çözüldü.

Rıza Han'ın İran'a ilişkin coşkulu ulusal haklar talebi Britanya'yı Körfez'deki yetki merkezini batı kıyısındaki Bahreyn'e taşımak zorunda bıraktı. Britanya'nın İran topraklarındaki iki kömür istasyonu taşındı ve Kraliyet Hava Kuvvetleri İran'dan Hindistan'a uçuşlarının rotasını Arap kıyısına

kaydırdı. Bununla birlikte Rıza Han, İran'ın Bahreyn üzerindeki hak talebini dönem dönem yeniden dile getirdiğinden Britanya'yla sürtüşme sürdü.

Rıza Han'ın başarılarının olumsuz yanları da vardı. Rıza Han'ın müsrif ve otoriter askeri yönetimi, kişisel özgürlükler ya da girişimler için alan bırakmadı. Meclis korunduysa da neredeyse yalnızca bir görüntüden ibaret kaldı. Rıza Han'ın iktisat politikalarının kimileri yanlış kavrandı ve yararsızdı. Tarım ciddi biçimde ihmal edildi ve göçerlerin yerleşik hayata geçirilmesi siyasası, yeni yerleşim bölgelerinde onların sürülerinin bakımı için yeterli koşullar sağlanmadığı için tam bir hataydı. Rıza Han'ın ününe zarar veren en büyük hatası, en iyi toprakların büyük bir kısmına ya siyasi suçlamalarla kamulaştırma ya da aslında gasp anlamına gelen satın alma yoluyla kendisi için el koymasıydı.

Petrol ve Ortadoğu

Petrol Ortadoğu'da ilk defa İran'da bulundu ve yirminci yüzyılın ilk otuz yılı boyunca İran bölgenin tek petrol üreticisi ülkesi oldu. Lord Curzon "Birinci Dünya Savaşı'nda müttefik güçler zafere petrol dalgasının üzerinde ulaştı" derken biraz abartmış olabilirse de, Anglo-Persian Oil Company'nin çoğunluk hisselerine sahip olan Britanya için Süveyş Kanalı'yla birlikte Pers petrolü, bölgedeki en büyük stratejik ve iktisadi yatırımıydı.

Bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı'nda önce kuzey Mezopotamya'nın zengin bir petrol alanı olma olasılığı kesine yakındı. Yüzeye sızan petrol, Türkiye'de evlerde kullanılmak üzere eşekle taşınıyordu. Zengin Amerikalı yatırımcı Colouste Gulbenkain, 1904 yılında Kuzey Mezopotamya petrolünün ticari olanakları üzerine bir rapor kaleme aldı ve rapor Sultan

Abdülhamit'in bu devlet topraklarını kişisel hükümdarlık hazinesine aktarmasına neden oldu. Osmanlı hükümeti, Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde Anglo-Persian Oil Company'nin Royal Dutch Shell ve German Deutsche Bank'la birlikte hisselerinin yarısına sahip olduğu Türk Petrol Şirketi'ne (TPŞ) imtiyaz tanıdı. TPŞ'nin ortakları, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki ve Asya'daki topraklarında haritada sınırları kırmızı çizgiyle belirtilmiş bölgelerin dışında kalan alanlarda TPŞ'nin aracılığı olmaksızın üretim ve imalatla doğrudan ya da dolaylı ilgilenmeyecekleri konusunda karşılıklı söz verdiler. Anlaşmaya, "Kırmızı Çizgi Anlaşması" adı verildi. Bu nedenle savaşın sonunda birlikleriyle Musul'u işgal eden ve TPŞ'deki Alman hisselerine el koyan Britanya, Mezopotamya petrolünü denetleyecek bir konumdaydı. Buna karşın, ilk halinde Musul'un Fransız nüfuz alanı içinde olduğu gizli 1916 Sykes-Picot antlaşması gereğince Britanya'nın Fransa'ya karşı yükümlülükleri vardı. Britanya, 1919 yılında Musul petrolünün çıkarılmasında garanti bir rol teklif ederek Fransa'yı Musul'un Britanya nüfuz alanına dâhil edilmesine ikna etti.

Fransa, ayrıca petrolün Mezopotamya ve İran'dan Akdeniz'e Fransız nüfuz bölgeleri üzerinden taşınması için iki ayrı boru hattı inşa edilmesini kabul etti.

Bu noktada ABD hükümeti müdahalede bulundu. Her ne kadar ABD, İkinci Dünya Savaşı'na kadar süren bir siyasi yalıtılmışlık içindeydiyse de, Britanya-Fransa manda yönetimlerini kabul ederken manda altındaki topraklarda ticarette "açık kapı" siyasetinin sürdürülmesi gerektiği konusunda ısrarcıydı. Açık kapı siyaseti, "bütün ulusların ticarette hukuken ve fiilen" eşit muamele görmesini ifade etse de, onun asıl hedefi petroldü. Öte yandan Britanya hükümeti, ABD'nin Texas'ta zaten yeterince petrole sahip olduğunu düşünmekteydi. ABD Dışişleri Bakanlığı ile Britanya Dışişleri Bakanlığı

arasında uzun ve bazen sertleşen yazışmalar yürütüldü. Yazışmaların sonunda Irak petrol sanayisinin TPŞ'nin yerini alan, Irak Petroleum Company'nin (IPC) tekeli olması kararına varıldı. Anglo-Persian Oil Company'nin (daha sonrasının BP'si), Royal Dutch Shell'in ve en sonunda Standard Oil of New Jersey ve Socony-Vacuum (daha sonrasının Mobil'i) adım alan bir Amerikan grubunun IPC'de yüzde 23,75'lik ortaklıkları vardı ve geri kalan yüzde 5'i Calouste Gulbenkain'la birlikte Compagnie Française des Petroles elinde tutmaktaydı. ABD Dışişleri Bakanlığı, bu anlaşmayla Amerikan şirketlerine Ortadoğu petrol sahalarına giriş izni sağladıysa da, bunu yaparken aslında Britanya'nın halen yürürlükte olduğunu düşündüğü, IPC iştirakçisi olmayanları dışlayan Kırmızı Hat antlaşmasının şartlarını kabul ediyordu.

1927 yılında Kerkük yakınında büyük bir petrol sahası bulundu ve buradaki üretim 1934 yılından itibaren Irak gelirine önemli katkıda bulundu.

Anglo-Pers Oil Company, Ortadoğu petrol sahnesindeki hâkimiyetini sürdürdüğü 1920'ler boyunca Körfez'in batı kıyısındaki –Kuveyt, Bahreyn, ya da geleceğin Suudi Arabistan Krallığı'nm Doğu Eyaleti'ndeki– olası petrol alanlarına çok az ilgi gösterdi. Bunun nedeni kısmen, şirketin jeologlarının, Kuveyt'teki katran sızıntılarına rağmen, Körfez'in yalnızca doğu kısmının ticari miktarda petrol vereceğine inanmalarıydı. Körfez'in batı kıyısında İran ve Irak'ta bulunan oligosen-miyosen kaya oluşumları bulunmamaktaydı. Gelgelelim bu ne Britanya hükümetinin ne de APOC'nin batı sahilinde Britanyalı olmayan bir şirkete imtiyaz tanındığını görmekten mutlu olacağı anlamına gelmekteydi. ABD'nin Kuveyt ve Bahreyn emirlerinin Britanyalı olmayan şirketlere imtiyaz tanımalarına izin vermeleri için yaptığı baskıya APOC adma Britanya hükümeti karşı koydu. Bahreyn emiri, Bahrain Pet-

roleum Company'yi (BAPCO) Britanyalı görüntüsü vermek için bir Kanada anonim şirketi olarak kuran Standard Oil of California'ya 1931 yılında imtiyaz tanıdı.

BAPCO altı aylık bir sondajın ardından Mayıs 1932'de ticari miktarda petrol bulduğunda, durum değişti. Körfezin batı kıyısının potansiyeli ortaya çıktı. Standard Oil, Kral Bin Suud'a imtiyaz için başvurdu ve çaresizce para arayan kral olumlu yanıt verdi. Anglo-Persian Oil Company karşı teklifte bulunması için bir temsilci gönderdiyse de, Standart Oil, sıkı bir pazarlıktan sonra 50.000 pound teklif ederken Anglo-Persian elinde ihtiyacından fazla petrol bulunduğu ve başlıca kaygısı rakipleri bölgeden çıkartmak olduğu için yalnızca 5.000 poundluk bir ön ödeme teklif etti. 29 Mayıs 1933'de Standard Oil of California'nın krallığın bütün doğusunu kapsayan imtiyazı onaylandı.

Bu yolla Ortadoğu'nun modern tarihini derinden etkileyen Suudi Arabistan ile ABD arasındaki yakın ilişkinin temelleri atıldı. Kral, kesinlikle Britanya karşıtı değildi; ama cömert teklifinden ayrı olarak muhtemelen ABD'nin Ortadoğu'da emperyalist bir geçmişi olmadığı için ABD şirketini onaylama eğilimindeydi. Kral tam bağımsız bir devletin hükümdarı olarak özgür seçim yapma şansına sahipti.

Standard Oil of California, imtiyazdaki payını daha sonra Texas Company'ye sattı ve imtiyazı kullanan şirket, 1944 yılında Arabian-American Oil Company (Aramco) adını aldı. Suudi Arabistan'ın büyük doğal kaynağını işlenecek hale Amerikan petrol şirketlerinin getirdiği gerçeği, kralın üzerinde önemli bir etkiye sahipti. Kesinlikle ABD dış politikasının basit bir aygıtı olmayan –aslında çoğunlukla Washington'la arası bozuk olan– Aramco şirketi, genç Suudilerin eğitimine destek verdi ve yeni Suudi seçkinlerin büyük çoğunluğunun eğitimlerinin en azından bir kısmını Amerikan üniversitele-

rinde almalarına neden olan bir akım başladı. Suudi Arabistan'ın dünyanın kanıtlanmış petrol kaynaklarının dörtte birine sahip olduğu fark edildiğinde Suudi-ABD ilişkisi daha da önemli hale geldi.

Kuveyt'in kurnaz hükümdarı Emir Ahmet, APOC ve American Gulf Oil Company ile uzun petrol imtiyazı görüşmeleri yürüttü. Ne var ki petrol şirketleri dünya bunalımı sırasında yatırımlarında kesinti yaptıklarından pazarlık çıkmaza girdi. Britanya'nın Britanyalı olmayan şirketlerin dışlanmasındaki ısrarı da bir başka engeldi. Buna rağmen, 1932 yılında Bahreyn'de oluşan örnekten sonra en nihayetinde Britanya, ABD'nin Kuveyt'te kendi petrol şirketlerine "açık kapı" siyaseti uygulanması için yaptığı yoğun baskıya boyun eğdi. Bahreyn'de petrol bulunması ve izleyen yıl Suudiler ile Standard Oil'in anlaşmasıyla birlikte gidişat hızlandı. Perde arkasında yürütülen uzun görüşmelerden sonra, APOC ve Gulf Oil, anlaşmazlıkları geride bırakarak imtiyaz görüşmelerini eşit ortaklar olarak birlikte yürütmek için bir ittifak oluşturmaya karar verdiler. Bu amaçla eşit ortaklar olarak Kuwait Oil Company'yi (KOC) kurdular. Emir Ahmet'in, daha ileri düzey görüşmelerde Britanya'nın KOC ile yaptığı ayrı bir anlaşmayla sürdürmekte ısrar ettiği şirket üzerindeki siyasi denetiminin oranını sınırlamak için giriştiği mücadele başarıyla sonuçlandı. Bu görüşmelerin ardından Ekim 1934'de bütün Kuveyt topraklarını kapsayan, yetmiş yıl süreli bir imtiyaz anlaşması imzalandı.

Körfezin batı kıyısındaki diğer bütün Arap şeyhliklerinin Britanya'yla özel antlaşmaları vardı. Ama Kral Bin Suud'un tamamen Amerikalı olan bir şirkete imtiyaz tanıma örneğinin, bölgenin bağımsızlık konusunda kararlı hükümdarlarından herhangi biri tarafından izlenebilme olasılığı Britanya hükümetini halen tedirgin ediyordu. Bu nedenle görüşmeler

için Britanya-Hollanda, Birleşik Devletler ve Fransız şirketlerinin, Irak Petroleum Şirket'indeki gibi, eşit hisseye sahip oldukları Petroleum Concessions Ltd adlı bir şirket kuruldu. Katar hükümdarı 1935 yılında şirkete imtiyaz verdiyse, Ateşkes Devletleri'nin (Britanya'nın baskısıyla deniz savaşlarından vazgeçmeyi kabul ettikleri 1853 tarihli ateşkesten itibaren böyle adlandırılan) hükümdarları daha fazla sorun çıkardı. Ateşkes Devletleri daha iyi şartlar için pazarlık ettiler, kaçak oynadılar ve onlara boyun eğdirilene kadar –köle ticaretine karıştıkları gerekçesiyle inci filolarına el koymak dâhil olmak üzere– çeşitli baskılar uygulandı. 1928 yılında iktidara geldiğinde yirmi yıldır süren sert aile savaşına son vererek Abu Dabi'de istikrarı yeniden tesis etmesiyle Körfez'de neredeyse bir efsane haline gelen Abu Dabi'nin ayrıksı ama akıllı hükümdarı Şeyh Şahbut –1939'da– en son boyun eğdi. Şeyh topraklarında petrol olduğuna ikna olmuştu –Abu Dabi'nin iki yüz adasının çevresinde petrol kaynamaları görülmekteydi– ve petrolcüler onun Ateşkes Devletleri içinde en umut verici olanı olduğunda hem fikirdiler. Bu nedenle Şeyh Şahbut sıkı bir imtiyaz pazarlığı yürüttü. Şahbut, haklı çıkmak için yirmi yıl beklemek zorunda kaldıysa da, daha sonra ülkesinde çok büyük miktarda petrol bulundu.

İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Suudi Arabistan'da, Kuveyt'te ve Katar'da ticari ölçekte petrol bulunduysa da, işlenmesinin İkinci Dünya Savaşı sonrasına ertelenmesi gerekti. Buna karşın 1939 yılma gelindiğinde Basra Körfezi'ni kuşatan ülkelerin çok büyük stratejik ve iktisadi öneme sahip olacağı zaten ortaya çıkmıştı. Aslında yüzyılın ikinci yarısında bu ülkelerin petrol ve doğalgaz kaynakları, o zamana kadar bulunan bütün kaynakların yaklaşık üçte ikisine karşılık gelmekteydi.

10
İkinci Dünya Savaşı ve Sonrası

Ortadoğu, 1939-1945 savaşına –yerinde bir biçimde otuz yıllık Avrupa iç savaşı diye adlandırılan durumun doruk noktası– tam anlamıyla dâhil oldu. Türkiye Cumhuriyeti tarafsızdı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap eyaletlerinden oluşturulan yeni yarı bağımsız ulus devletler doğrudan savaşta yer almamalarına karşın, Britanya ve Fransa işgali altında oldukları için savaş bölgesinin içindeydiler. Siyasi yaşam savaş durumu süresince büyük ölçüde donduruldu.

Hindistan'ın elde tutulması, Britanya için Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi çok büyük stratejik ve siyasi öneme sahipti. İran'dan petrol tedarikinin koruma altına alınması ikinci dereceden önem taşıyan bir kaygı konusuydu. Mısır bir kere daha Britanya'nın büyük Akdeniz üssü haline geldi. Tarafsız Türkiye ve İran'la birlikte, Ortadoğu bölgesi oldukça güvenli gözükmekteydi. Britanya, 1939 tarihli Filistin Beyaz Kitabının sonucu olarak, Filistinli Arapların Almanya'yla savaştayken kendisini rahatsız etmeyeceklerini iç rahatlıyla fark etti.

İtalya'nın Haziran 1940'da Almanya'nın tarafında savaşa girmesi durumu değiştirdi. Mısır'daki Britanya güçleri Libya'daki İtalyanlarla mücadeleye girişirken Sudan'daki Bri-

tanya güçleri Eritre'deki İtalyan garnizonlarıyla savaştı. İtalyan uçakları Mısır'a hava akınları düzenledi ve ülke tamamen İtalyan işgaline uğrayacağını sandı. 1915 yılındaki gibi, Avustralya, Yeni Zelanda ve Güney Afrika'dan takviye kuvvetler getirildi. Britanya'nın Mihver devletlerini Doğu Akdeniz'den uzak tutma kararlılığı Hitler'in Britanya'yı istila etme tehlikesi doruğa çıktığında bile tankları ülkedeki cepheden Mısır'a yönlendirmesine neden oldu.

Mısır'ın Batı Çölü'ndeki savaş inişler çıkışlar yaşadı. Eylül 1940'da İtalyanlar Mısır'a girdiler ve Sidir Barrani'ye kadar ilerlediler; yılsonunda çarpıcı Britanya zaferleri İtalyanları Libya'ya geri çekilmeye itti. Ne var ki artık General Rommel komutası altında olan, Alman birlikleriyle takviye edilmiş Mihver güçler, Nisan 1941'de Mısır'a yeniden girdi. İzleyen ay Almanların Girit'i almasıyla birlikte Doğu Akdeniz'deki Britanya savunması tehlikeye düştü.

Suriye ve Irak'taki durum, Britanya'nın karşı karşıya olduğu tehlikeyi daha da arttırdı. Her ne kadar Irak Eylül 1939'da Almanya'yla ilişkilerine son verdiyse de, Almanya'nın Fransa karşısındaki zaferlerinin cesaretlendirdiği, sivil ve askerlerden oluşan Britanya karşıtı milliyetçi bir grup ülke siyasetinde giderek baskın hale gelmekteydi. Mart 1941'de bir darbeyle iktidara el koyan Raşit Ali, Mihver devletlerini destekleyen bir hükümette başbakan oldu. Kral naibi Nuri Said ve diğer lider siyasetçiler, ülkeden kaçmak zorunda kaldılar. Britanya'nm, Britanya-Irak antlaşmasının maddeleri gereğince birliklerini Irak'a sokma talebinin hükümet tarafından reddedilmesi, bastırılmış olsalar da, düşmanlıkların açığa çıkmasına yol açtı. Irak birlikleri Habbaniye'deki Britanya üssünü kuşattı. Gelgelelim Irak halkının düşünceleri bölünmüş ve belirsizdi, ayaklanmalar için söz verilen Mihver desteği çok azdı ve gecikmişti.

Mavera-i Ürdün'den Glubb Paşa'nın yönetimi altındaki Arap birlikleriyle birleşmek üzere Basra'ya küçük bir Hint gücü çıkarıldı. Ayaklanma birkaç hafta sonra son buldu. Raşit Ali hükümeti kaçtı ve naip geri döndü. İzleyen Irak hükümetleri savaşın geri kalanında Müttefik devletlerle işbirliği içinde çalıştılar.

Fransa'nın 1940 yılında düşmesi üzerine, Suriye ve Lübnan Vichy hükümetinin yönetimi altına girdi. Britanya bu iki Levant devletinde Alman istilasına izin vermeyeceğini hemen ilan etti; ama Almanya'dan olabildiğince çok ödün koparma derdinde olan Vichy hükümeti, Beyrut'taki yüksek komiserliğe Mihver devletleriyle tam işbirliği yapmasını emretti. Haziran 1941'de Irak'taki Raşit Ali'ye yardıma giden Alman uçaklarına Suriye hava sahasını kullanma izni verildiğinde durum doruk noktasına ulaştı. General de Gaulle'un Özgür Fransız birlikleri ile Britanya birliklerinden oluşan karma bir güç 8 Haziran 1941'de Filistin'den bir saldırı başlattı. Vichy birliklerinin kısmen sert direnişine rağmen, savaş altı hafta sürdü ve savaşın sonunda bir ateşkes antlaşması imzalandı. Vichy askerlerine Özgür Fransa birliklerine katılma ya da Fransa'ya geri dönme seçeneği sunuldu.

Sovyetler Birliği'nin Haziran 1941'de savaşa girmesinin ardından Aralık ayında ABD'nin de savaşa girmesi, Müttefiklerin savaştan galip çıkacaklarına inanmalarını sağladı. 1941-1942 kışında Mihver güçleri yine Libya'ya geri püskürtüldü. Ama Britanya için kara günler daha başlamamıştı. Japonya'nın Uzak Doğu'da Malay'ı ve Hindistan'ı tehdit eden zaferler kazanması, Batı Çölü'ndeki Britanya birliklerinin doğuya yönlendirilen tanklardan yoksun kalmasına neden oldu. Rommel Ocak 1942'de yeniden Mısır'a doğru ilerlemeye başladı.

Mısır halkının savaş karşısındaki tutumu karışıktı. Mısırlı siyasetçilerin büyük çoğunluğu ya bunun Mısır'ın savaşı olmadığını düşündüklerinden ya da Müttefiklerin savaşı kazanacağından emin olmadıklarından Almanya'ya savaş açılmasına karşıydı. Öte yandan Mısır, Britanya-Mısır antlaşmasının maddeleri gereği üstüne düşen yükümlülüklerden daha fazlasını yaptı. Alman yurttaşları gözaltına aldı ve Alman mülklerine el koydu.

Kral Faruk'un Almanya'ya özel bir düşkünlüğü yoktu, ama yakın çevresinden birçok kişi İtalyan'dı ve gözde başbakanı Ali Mahir Mihver yanlısı olarak biliniyordu. Mahir, İtalyan yurttaşlarını yasal takibe almayınca, Britanya büyükelçisi Sir Miles Lampson, krala onu görevinden alması için baskı yaptı. Faruk gönülsüzce boyun eğdi ve Mahir'in yerine birbiri ardına Müttefik davasına çok daha olumlu bakan iki başbakan atadı. Ağustos 1941'de Mısır birlikleri Süveyş Kanal bölgesini koruma görevini üstlendi.

Buna karşın, Mısır'da kraldan ayrı olarak Mihver zaferine karşı bir güvence olarak Mısır hükümetinin çok daha tarafsız olması gerektiğini düşünmelerine neden olacak kadar savaşın sonucundan kuşku duyan birçok kişi vardı. Kimi Mısırlılar çok daha ileriye gidip Mısır'ın Mihver zaferine her şeyiyle yardımcı olması gerektiğini düşünüyorlardı. Böyle düşünen Mısırlıların arasında Genel Kurmay başkanı General Aziz Ali Masri ve genç Yüzbaşı Enver Sedat da vardı.

Britanya Başbakanı Churchill Mısır'ın milliyetçi duygularına hiçbir zaman, hatta savaş zamanında bile tahammül edemedi. Churchill sürekli Mısır'ın Kanal bölgesini 'istila eden' düşman ajanlarını yeterince izlemediğinden şikâyet etti. Churchill, Mısır ordusunun Müttefik davasına sadakatine güvenilemeyeceğini fark eder etmez, Mısır askerlerinin Batı Çölü'nden Delta'ya geri çekilmesi ve General Aziz Ali Mas-

ri'nin görevinden alınması gerektiğinde diretti. Kral Faruk'a Ali Mahir'i yeniden iktidara getirme fırsatı tanıyacak her türlü olanak imkânsızlaştırıldı.

Britanya ile kral arasındaki kriz, 1942 yılı başlarında en üst noktasına ulaştı. Müttefik baskısı altındaki Mısır hükümeti, Vichy Fransa'sıyla ilişkilerine son vermeye karar verdi. Kahire'de olmayan ve danışılmayan kral çok kızgındı ve başbakanı istifaya zorladı. Başbakanı Ali Mahir'le değiştirmek çok kışkırtıcı olacaktı; ama kral, Mahir'in gerçekten güç sahibi olacağı bir kabine kurarak niyetini gösterdi. Öte yandan Lampson bir Vefd hükümeti kurulduğunu görmek istiyordu. Rommel Berka'ya (Sirenaika) doğru ilerliyor ve Kahire sokaklarında "Çok Yaşa Rommel" sesleri duyuluyordu. Lampson hâlâ halkın yaygın desteğine sahip olmasına karşın, Vefd'in Müttefiklere en etkili desteği sağlayacağına inanıyordu. Ama Lampson aynı zamanda Faruk'un nefret ettiği Vefd'in geri dönmesine karşı çıkacağını da biliyordu.

Lampson güç kullanma konusunda Britanya hükümetinin ve genelkurmayının onayını aldı. Lampson krala saat 18.00'e kadar Nahhas Paşa'yı hükümet kurmaya davet etmeyi reddederse izleyen akşam (2 Şubat) "bunun sonuçlarına katlanmak" zorunda kalacağını bildiren bir ültimatom verdi. Yanıtsız kalan ültimatomun tanıdığı süre bittiğinde, Britanya askerlerinin ve zırhlı araçlarının kuşattığı Abdin sarayında olan Lampson, tahtan çekilmesini sağlamak için kralı dediklerini yapmaya zorladı. Tereddüdün ardından, kral direnişinin on üçüncü saatinde teslim oldu ve Nahhas'a çağrıda bulunmayı kabul etti. Lampson sevinmedi, çünkü o Faruk'tan temelli kurtulacağını ummuştu.

Monarşinin bu küçük düşürülüşü, modern Mısır tarihinde belirleyici bir rol oynadı. Bütün hatalarına karşın kral hâlâ Mısır'ı temsil etmekteydi ve milliyetçi duygular incitilmişti.

Kıdemli subay, General Muhammed Necip kraldan Mısır ordusundan istifa etmesine izin vermesini rica etti. Sonradan Sudan'da görevlendirilen, yirmi dört yaşındaki teğmen Cemal Abdülnâsır, Mısır ordusunu yeniden ayağa kaldırmak için harekete geçme rüyası kurmaya başlayan genç subaylar gurubundan bir subaydı.

Çöl savaşının bu kritik noktasında, Britanya yalnızca Mısır iç cephesinin güvenliğini sağlamakla ilgilendi. Rommel'in birlikleri İskenderiye'ye ulaşmalarına altmış mil kalıncıya değin ilerlemelerini sürdürdüler. Tükenen ve morali bozulan binlerce Britanya askeri kaçıp Delta'ya saklandı. Britanya büyük elçiliğindeki görevliler dosyaları yakarken, Britanya vatandaşları paniğin eşiğindeydiler. Kadınlar ve çocuklar trenle Filistin'e gönderildi. Ama Nahhas ve hükümeti kaderlerini Britanya'nın eline bırakmadılar ve cesaretlerini korudular. Ali Mahir dâhil olmak üzere, Mihver sempatizanı olmasından kuşkulanılan herkesi gözaltına aldılar ve Rommel'in radyosu zaferle onun Kahire'ye varmasının an meselesini olduğunu duyururken bile Alman işgalinin kaçınılmaz olduğunu kabul etmeyi reddettiler.

Ağustos 1942'de Churchill Kahire'ye geldi ve Sekizinci Ordu'nun komutasını General Montgomery'nin devralmasına karar verildi. Çöl savaşında bir dönüm noktası olan 23 Ekim tarihli El-Alamein savaşı Mihver güçlerinin Ortadoğu'daki gerileyişinin başlangıç işareti oldu. Kalan Alman ve İtalyan güçleri yedi ay içerisinde Kuzey Afrika'yı boşalttılar. Savaş Mısır'dan geri çekildiyse de, ülke, buradan transit olarak geçen ya da izinli 200.000 askeri bulunan Müttefik devletler için eskisinden bile büyük bir üs haline geldi. ABD'nin mevcudiyeti kendini hissettirdi ve Mısır'daki Britanya-ABD Ortadoğu İkmal Merkezi, Mısır'ı Müttefik kuvvetlerin Ortadoğu'daki ve Kuzey Afrika'daki savaşının odağı haline getirdi.

İran'ın Rıza Şah'ı, Faruk denli şanslı değildi. Rıza Şah'm ülkesi Müttefik devletler için stratejik bakımdan Mısır denli önem taşımaktaydı ve Sovyetler Birliğinin işgalinden sonra, Haziran 1941'deki büyük Alman ilerleyişi İran'ın ve petrol sahalarının Alman işgaline uğrama olasılığını arttırdı. Rusya ve Britanya uzun bir süredir İranlıların gözünde saldırgan emperyalist devletler oldukları için özellikle yönetici sınıf ve kıdemli subaylar arasında olmak üzere milliyetçi duygu Almanya yanlısı olma eğilimindeydi. Nazi rejimi savaştan önce İran'da üstünlüğü ele geçirmişti. Alman şirketleri İran'ın sanayileşmesinde öncü bir rol oynadılar. Alman propagandası güçlüydü ve Nazi ajanları bütün ülküde faaliyet halindeydiler.

Sovyetler Birliği savaşa girer girmez, İran'dan Alman ajanlarını ve sabotajcılarını denetim altına almasını istedi. Rıza Şah İran'ın tarafsızlığını desteklemesi için ABD'ye başvurdu; ama ABD halen savaşta taraf olmamasına karşın, 1941 Kiralama Sözleşmesi'yle Britanya'nın Sovyet Birliği'ne İran üzerinden silah tedarik etmesine yardım etmekle kendini yükümlü kılmıştı. Washington anlayışsızdı ve Rıza Şah'ı Müttefik devletlerin "Hitler'in dünyayı fethetme tutkusunu durdurmasına" yardım etmeye zorladı.

İran hükümeti, Sovyetler Birliği'nin ve Britanya'nın İran üzerinden Sovyetler Birliği'ne silah gönderme ortak ricasını resmen geri çevirdiğinde kriz en son noktasına ulaştı. 25 Ağustos 1941'de Sovyet ve Britanya birlikleri İran'a kuzeyden ve güneyden eş zamanlı saldırdılar. Raşit Ali hükümetinin yerini Britanya yanlısı bir hükümetin almasından sonra, Irak Britanya'nın İran saldırısı için uygun üs haline gelmişti. İran birlikleri fazla direniş gösteremedi ve 16 Eylül'de Rıza Şah 23 yaşındaki oğlu Muhammed Rıza Pehlevi lehine taht-tan çekildi. Ocak 1942 yılında üç taraflı bir ittifak antlaşması

imzalandı. Britanya ve Sovyetler Birliği antlaşmayla "İran'ın toprak bütünlüğüne, egemenliğine ve siyasal bağımsızlığına saygı göstermeye" ve "İran'ı saldırıya karşı komutaları altındaki her şeyle korumaya" söz verdiler. Britanya ve Sovyetler Birliği, Britanya'nın güneyi, ortayı ve batıyı işgal etmesiyle ve Rusya'nın üç kuzey eyaleti Azerbaycan, Gilan ve Mazenderan'ı zapt etmesiyle birlikte kendi bölgelerini belirlediler.

Ruslar, 1921 tarihli İran-Sovyet antlaşmasının maddeleri uyarınca müdahale hakkı talep etti. Bununla beraber yeni antlaşma, İran topraklarında kalmasına izin verilen Sovyet ve Britanya güçlerinin bir işgal oluşturmayacağını ve bu güçlerin savaşın sona ermesinden altı ay sonrasına kadar geri çekilmeyeceğini bildirdi. Bunun karşılığında İran Müttefik devletlere askeri yardımda bulunmayı üstlendi. Eylül 1943'de İran Almanya'ya savaş ilan etti. Aralık ayında Tahran'da ilk buluşmalarını gerçekleştiren Stalin, Roosevelt ve Churchill, İran'ın "bağımsızlığının, egemenliğinin ve toprak bütünlüğünün" korunması arzusunu ifade eden bir bildiri yayımladılar.

ABD'nin İran'da oynadığı rol savaş boyunca giderek arttı ve 1945 yılı itibariyle ülkede 30.000 Amerikalı asker vardı. Ama ikmal malzemelerinin Rusya'ya sevkiyatında Trans-İran Demiryolu'nun idaresinde görevli olan Amerikan askerleri, kanun ve düzenden sorumlu olan Britanya güçlerinin bir parçası gibi hareket etmekteydiler.

Ortadoğu Tepkileri: Milliyetçilik, Pan-Arapçılık ve İslam

İtalya'nın 1943 yılında teslim olması ve Almanya'nın Ortadoğu'yu işgal etme tehlikesinin ortadan kalkması Britanya'nın bölgedeki konumunu güçlendirdi. Buna karşın yeni durum

Britanya'nın siyasi gelişmeler üzerindeki denetimini sürdürmek için savaşın her şeyden önemli olan zorunluluklarını daha az kullanabileceği anlamına gelmekteydi. Mihver devletlerinin zaferinin milliyetçi taleplerine ulaşmalarına yardımcı olacağını düşünen Ortadoğulu küçük bir azınlık –Araplar ve İranlılar– hayal kırıklığına uğradı. Bu, çoğunluğun Avrupa tahakkümünden kurtulma amacından vazgeçtiği anlamına gelmemekteydi.

Suriye ve Lübnan'daki durum olağanüstüydü çünkü Britanya, Fransa'nın bu iki ülkenin bağımsızlığını tanıyacağını anlaması üzerine Charles de Gaulle'ün Özgür Fransa'sının Vichy rejimini 1941 yılında yıkmasına yardım etmişti. Bu tanıma, Özgür Fransa ordusunun saldırısından önce Gaulle'ün temsilcisi General Catroux tarafından ilan edildi ve Britanya tarafından imzalandı. Britanya imzayı bağımsızlık vaatleri tutulursa Fransa'nın diğer Avrupa ülkelerininkinden ağır basan bir konumda olmasını kabul edeceği biraz muğlâk bir formülle attı.

Gelgelelim De Gaulle, Özgür Fransa'nın Suriye'den ve Lübnan'dan vazgeçmek için onları özgürleştireceğine inanmadı. De Gaulle, bağımsızlığı tanımayan 1936 tarihli sözleşmelere dayanan antlaşmaları güvence altına almak istedi. Britanya birlikleri hâlâ ülkedeyken sorunları bir kriz noktasına taşımayı umut eden Suriyeliler, antlaşma düşüncesini neredeyse hep birlikte reddettiler.

Marunilerin Fransız korumasına duydukları geleneksel güvene rağmen, Lübnan'da bile bağımsızlık arzusu baskındı. Hıristiyanlardan ve Müslümanlardan oluşan yeni ticaret sınıfı kendini Fransa koruması olmadan ayakta durabilecek denli güçlü hissetmekteydi ve mandanın faaliyetleri üzerindeki sınırlamalarından hoşnutsuzdu. 1943 yılında kimi Hıristiyan ve Müslüman liderler, Lübnan'ın var olan sınırlar içerisinde

bağımsız kalması gerektiğini ve bağımsız bir Arap dışişleri siyaseti izlemesi gerektiğini bildiren, yazılı olmayan bir "Ulusal Anlaşma"ya vardılar. Aynı yıl düzenlenen seçimlerden manda karşıtları zaferle çıktı ve yeni hükümet Fransız denetimini olanaklı kılan maddelerin anayasadan çıkarılmasını önerdi. Fransa öneriye cumhuriyetin başbakanını ve hükümet üyelerinin çoğunu tutuklayarak yanıt verdi. Halk ayaklanmaları, dünya çapında protestolar ve Britanya ültimatomuyla karşı karşıya kalan Fransa geri adım attı. Bakanlar serbest bırakıldı ve anayasa değişti.

1943'deki Suriye seçimleri milliyetçilerin açık bir zaferiyle sonuçlandı. Fransızlar manda yetkilerini aşama aşama ve gönülsüzce iki hükümete devretti. Ama Fransızlar bağımsızlık sonrası antlaşmaları güvence altında almanın bir aracı olarak Lübnan ve Suriye silahlı kuvvetlerini Fransız yüksek komutanlığının denetimi altında tutmaktan ümitlerini kesmediler. Senegalli askerlerden oluşan bir yedek kuvvet Mayıs 1945'de Beyrut'a çıktığında Suriyeliler haklı olarak Fransa'nın Britanya ayrıldıktan sonra askeri denetimi sürdürmeyi amaçladığını düşündüler. Savaş Şam'da başladı ve Fransa kenti bombaladı. Bir başka Britanya ültimatomu, Fransız askerlerini kışlaya dönmeye mecbur etti. Bu askerler kışlalarında bir yıldan uzun bir süre kaldıysalar da, Fransa'nın Levant üzerindeki hâkimiyeti sona erdi. Suriye ve Lübnan 1946 yılında bağımsız devletler olarak Birleşmiş Milletlere katıldılar.

Fransa bölgeden kovulmasından Britanya'yı sorumlu tuttu, ama halbuki Suriye'nin ve Lübnan'ın bağımsızlığını onaylayan ABD ve Sovyetler Birliği de Fransa'nın bölgedeki hâkimiyetinin sürmesinden yana değildiler. General de Gaulle, yirmi yıl sonra Britanya'nın Avrupa Ekonomik Topluluğu'na girmesini engelleyerek kısmen intikam aldı.

***

Mısır, Britanya'nın Ortadoğu'daki iktidarının merkezi olmasına karşın, Vefd hükümetinin kurulmasından sonra ülkenin iç siyaseti Britanya'yı eskisi denli ilgilendirmedi. Vefd hâlâ halkın arzularının bir ifadesi olduğundan emin olsa da, Britanya'nın iktidara yüklediği sorumluluklar karşı duyarlıydı. Vefd hükümeti devletin Mısırlılaştırılması davasının yandaşı olduğunu açıkladı. Britanyalıların ve diğer yabancı toplulukların aşırı rahatsız olmasına karşın, Arapçayı bütün resmi yazmışlarda ve ticari muhasebede zorunlu kıldı. Gerçekte boğazına kadar çürümeye ve skandala boğulmuş olan Vefd üstünlüğünü kaybediyordu. Parlamento dışı kuvvetler giderek güçleniyorlardı ve bunların en önemlisi ve en tehlikelisi Müslüman Kardeşlerdi. Müttefik devletlerin mevcudiyetinin şiddetlendirdiği aşırı enflasyon, halkın hükümetten hoşnutsuzluğunu arttırdı. Toprak sahibi sınıf daha da zenginleşirken, Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi, tüccarlar ve sanayicilerden oluşan yeni zengin sınıf yabancı güçlere mal ve hizmet sağlayarak büyüdü. Ne var ki Mısırlıların büyük çoğunluğu yoksulluk batağına daha fazla batıyordu.

Kral, Ekim 1944'de Lampson'un ülkede olmaması fırsatını Nahhas'ı görevinden alıp onun yerine Ali Mahir'in güler yüzlü ve çok farklı kardeşi Ahmet Mahir'i atayarak değerlendirdi. Yeni başbakan Mısır'ın tasarlanan Birleşmiş Milletler Örgütü üyeliğini güvenceye almak için Almanya'ya savaş açılması gerektiğinde ısrar etti. Ahmet Mahir 24 Şubat 1945'de parlamentoya Mısır'ın savaş bildirisini okudu ve parlamentodan ayrılırken suikasta kurban gitti. Suikastın Müslüman Kardeşlerin yeni terörist kanadı tarafından tasarlandığı neredeyse kesindi. Siyasi cinayet, Mısır yaşamının ayrılmaz bir parçası haline gelecekti.

Bütün siyasi partilerden Mısırlılar, Mısır'ın Müttefik devletlere savaştaki desteğinin mükâfatı olarak, Britanya'nın ül-

keyi tamamen terk etmesi ve Mısır ile Sudan'ın birleşmesini kabul etmesi gerektiğini düşündüler. Mısırlılar, Britanya'da iktidara yeni gelen İşçi Partisi'nin Mısırın ulusal emellerine çok daha anlayışlı yaklaşacağını umduysalar da, yeni İşçi hükümetinin başlıca kaygısı, Britanya'nın Ortadoğu'daki hâkim askeri konumunu korumaktı ve zamana yenik düşen 1936 anlaşmasının değiştirilmesi için hazırlıklı değildi. Kahire'nin her yerinde karşılaştıkları Britanya askerleri, Mısırlılara sürmekte olan işgali hatırlattı. Milliyetçi kimliğini yenilemeye karşı çıkan ve bundan korkan Vefd, Britanya karşıtı kışkırtmayı teşvik etti. Grevler ve gösteriler, Şubat 1946'da Vefd denli Müslüman Kardeşlerin ve komünistlerin de rol oynadığı şiddetli bir ayaklanmaya yol açtı.

Yaşlı ama halen ürkütücü olan Sıdki Paşa iktidara geri çağrıldı. Sıdki Paşa, Britanya askerlerine ve yurttaşlarına birtakım saldırılar sürdüyse de, gösterileri denetim altına aldı. Britanya'nın görüşmesi gerektiğinde ısrar etti ve İşçi hükümeti yanıt vermeye hazırdı. Britanya silahlı kuvvetleri ve Winston Churchill'in başını çektiği Muhafazakâr muhalefet, Mısır'ın bölgenin savunma sistemi için vazgeçilemez bir Batı üssü olduğunu savundular. Sovyetler Birliğiyle yaşanan İran krizi zaten Soğuk Savaş'ın başladığının işaretini vermişti. Ama Dışişleri Bakanı Ernest Bevin, Ortadoğu'da yeniden bir savaş çıkması durumunda (Batılı Devletlere göre artık bu bölgedeki ülkelerden birinin Sovyetler tarafından işgal edilmesi anlamına gelmekteydi) Süveyş üssünün yeniden açılmasını sağlayacak toptan boşlatma ilkesini kabul etmeye hazırdı. 1946 yazında Mısır'ı ziyaret eden Mareşal Montgomery, Filistin, Libya ve Kıbrıs'taki birliklerin korunması koşuluyla Süveyş üssünün boşaltılabileceğini kabul etti. Ama Montgomery aynı zamanda uğursuzca Britanya'nın "Mısırlılarla sorun çıkması durumuna karşı Sudan'daki gücünü ko-

ruması gerektiğinde" ısrar etti. "Mısır'ın can damarı Nil'in denetim altında tutulması" şarttı.

Britanya'nın Mısır işgalini sona erdirmesinin önündeki eski engel halen durmaktaydı. Sıdki Paşa ile Bevin Britanya'nın Mısır'ı üç yıl içerisinde tamamen boşaltması konusunda hızla anlaşmaya vardılar. Ama Sudan sorununu Sudan'ın "ortak Mısır Tacı altındaki Sudan ve Mısır birliği çerçevesindeki" gelecekteki statüsü konusunda, Sudanlılara danışıldıktan sonra, yeni bir ortak anlaşmaya varılıncaya kadar 1899 tarihli ortak egemenlik anlaşmasının yürürlükte kalacağını söyleyerek geçiştirdiler.

Mısırlılar, anlaşılır bir biçimde, bunun Britanya'nın Faruk'u Mısır'ın ve Sudan'ın kralı olarak kabul ettiği anlamına geldiğini düşündüler. Ne var ki, Britanya hükümeti, Sudan'daki devlet görevlilerinin yoğun desteğiyle hemen böyle bir şeyi kabul etme gibi bir niyetinin olmadığını açıkça belirtti. Britanya bunun yerine Sudan'ı özerk bir hale getirmeye çalıştı. Britanya-Mısır ilişkileri her zamanki gibi kötü kaldı. Delta'daki bütün askerler Süveyş Kanalı'na çekildiklerinden Britanya Sıdki-Bevin anlaşmasının koşullarını tek taraflı yerine getirmişti; buna karşın bölgede 1936 tarihli anlaşmada öngörülenden yedi kat fazla, 10.000 Britanya askeri vardı.

***

Mart 1945'de Britanya'nın desteğiyle Arap Devletleri Birliği (Arap Birliği) kuruldu. Birliğin merkezi Kahire'deydi ve genel sekreteri Mısırlıydı. Ama kurucu üyeler, yani bağımsızlığına kavuşmuş yedi Arap devleti –Mısır, Irak, Suudi Arabistan ve Mavera-i Ürdün, Yemen, Suriye ve Lübnan– Birliğin hiçbir biçimde bir federasyon olmadığını hüküm altına aldılar. Üye devletler egemenliklerini korudular ve Arap Devletleri Birliği tarafından alınan kararlar yalnızca lehte oy kullanan devletler için bağlayıcıydı.

Birlik, kuramsal olarak pan-Arap birliği öğretisinden ilham alındıysa da, kırılgan ve gelişmemiş bir ideoloji olarak kaldı. Türklerden ne kadar şikâyetçi olursa olsunlar, Arapların büyük çoğunluğu, Osmanlı İmparatorluğu var olduğu sürece onun Müslüman dünyanın lideri olarak kalacağını varsaydılar. Ayrılmayı yalnızca böyle bir sadakat hissetmeyen Levantlı Hıristiyan Araplar düşündüyseler de, bunlar Müslüman yoldaş Araplardan çok az destek gördüler. Raşit Rida ya da El-Kevakibi gibi birkaç entelektüel, Türklerin Müslümanların lideri olma hakkını kaybettiğini ve İslam'a en iyi Arap halifeliğine geri dönülerek hizmet edileceğini savundular. Ama bu düşünceler nadiren bir siyasi eylem programı ortaya koydu.

Şerif Hüseyin'in Arap Ayaklanması'nı başlattığında vaaz ettiği pan-Arapçılık gelişigüzeldi, olgunlaşmamıştı ve büyük ölçüde kişisel ve ailevi tutkulardan türetilmişti. Şerif Hüseyin'in Arapların Kralı olma iddiası çok az kişinin kabulünü gördü. Emir Faysal, Suriye Kralı olarak belirlendiği coşkulu ama kısa dönemde pan-Arap düşüncesini canlı tutmaya çalıştı. Emir Faysal Mayıs 1919'da "doğuda, güneyde ve batıda denizin ve kuzeyde Toros dağlarının sınırladığı bir bölgede yaşayan tek bir halkız" dedi. Ayrıca Emir Faysal'ı çok anlamlı bir biçimde "Bizler Müslüman olmadan önce Arap'tık, Muhammed peygamber olmadan önce Arap'tı" derken buluruz. Bu, laik Arap milliyetçiliğinin tohumuydu. Ne var ki Faysal bir yıl içerisinde Suriye'den kovuldu; Britanya onu Irak'ın başına getirdiyse de, onun seslendiği Arap halkları yeni ulusal sınırlar tarafından bölünmüştü.

Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllar içerisinde doğulu Araplar arasında iki karşıt eğilim boy gösterdi. Bu eğilimlerden biri, yeni ulus devletlerde Britanya'ya ve Fransa'ya karşı tam bağımsızlık mücadelesine girdikleri sırada

gelişen toprağa bağlı milliyetçilikti. Bu milliyetçilik, bir ulusal kimlik yaratılmasını gerektirdi ve ulusal liderlerin tutkuları ve rekabetleri tarafından desteklendi. Suud Hanedanı, Haşimilerin düşmanıydı, ona güvenmezdi ve Iraklı Haşimiler ile Mavera-i Ürdünlü Haşimiler arasında rekabet vardı.

Karşıt akım bir dereceye kadar bütün Arapların onayladıkları, zayıflatılmak için yapay biçimde bölündükleri ve Batı himayesi altında tutuldukları düşüncesine dayanan Arap birliği amacıydı. Birlik Arapların kendilerini korumaları ve yeniden doğuş için zorunluydu. Bu eğilimi harekete geçiren en güçlü kaynak Filistin'deki olaylardı. Siyonistlerin, Batılıların yardımıyla, Arap Filistin'in el koyabilecekleri denli büyük bir kısmına el koymayı amaçladıklarının giderek daha çok farkına varılması, Arap birliği düşüncesini harekete geçiren en güçlü etkendi. Filistinli Araplara yardım etmek için gerçekten etkili olan çok az şey yapılabildiği gerçeği Arap birliği düşüncesini hayal kırıklığına uğratsa da engellemedi.

İslam, Arap milliyetçiliğinin temel öğelerinden biriydi ve halen de öyledir. Müslüman Kardeşler gibi Müslüman militanlar, Çin'den Fas'a kadar bütün ırklardan Müslümanlar büyük İslam ulusunun, yani *ümmet*in üyesi oldukları için milliyetçilik ile İslam'ın bağdaşmadığını savundular. Pan-Arapçı entelektüeller aksini, Arapçılık ile İslam'ın karşılıklı birbirlerini içerdiklerini kanıtlamaya çalıştılar. Arap Birliği'nin ilk genel sekreteri Abdulrahman Azam'ın 1943'teki bir konuşmasında söylediği gibi, İslam'ın idealleri ile modern Arap milliyetçiliğinin olduğu gibi dünyadaki hak ettiği yeri almayı ve Muhammed'in başlattığı görevi sürdürmeyi amaçlayan Arap ulusunun idealleri benzerdi. Ama tartışma büyük ölçüde yapaydı. Arap ülkelerindeki Müslüman militanlar İslami uyanış için Arap yoldaşlarına çağrıda bulundular. Öte yan-

dan İslam'ın Arap uygarlığının ve kültürünün ayrılmaz parçası olması gibi açık bir nedenden ötürü, Arap milliyetçiliği, tarz bakımından ve Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti (ya da hatta Rıza Şah'ın İran'ı) ölçüsünde hiçbir zaman laik olamazdı. Bundan dolayı 1940'larda kurduğu Arap Baas (Arap Yeniden Doğuşu) Partisi'nin ideologu genç Suriyeli Hıristiyan öğretmen Michel Aflaq, İslam'ın Arap ulusunun yaşamında kalıcı bir eğilim olduğunu iddia etti. Michel Aflaq yandaşlarına "Muhammed bütün Arapların ideali olduğundan bugün bütün Arapların Muhammed olmasına izin verilmeli" dedi. Öte yandan İslam'ın Kutsal mekânlarının muhafızı Suud hanedanının temsilcileri, Arap ve İslamcı arzularını bir solukta yan yana anarak onları uzlaştırmakta hiçbir sorun yaşamadılar.

Mısır 1920'ler ve 1930'larda Arap yurttaşlarının onayıyla kendisini her türlü pan-Arap akımının dışında tuttu. Mısır'da "Firavunculuk" diye bilinen antik ulus-devlet yurtseverliği ile pan-İslamcılık idealleri arasında bir çatışma vardı. Aşırı bir görüş, Mısır mevcut kültürü nedeniyle Avrupa'nın parçası olabilirse de, gelenekleriyle Firavuncu olduğunu –kesinlikle Müslüman Doğu'nun parçası olmadığını– söyleyen büyük mısırlı yazar Taha Hüseyin tarafından ileri sürüldü. Ama çoğu Mısırlının duyguları karışıktı ve İslami birlik düşüncesinden ilham alırken aynı zamanda Mısırlı yurtseverler olarak kalabildiler. Mısır'ın Cromer dönemi sonundaki milliyetçi lideri Mustafa Kâmil bu türdendi. Ama pan-Arapçılık çekici değildi. Zaglul Paşa, ona Arap birliğinden bahseden Azam Paşa'nın sözünü "birinin yanına bir sıfır, sonra diğerinin yanına bir sıfır eklersen ulaşacağın toplam ne olur?" sorusuyla böldü.

1930'ların sonlarından itibaren durum yavaş yavaş değişti. Aralarında Azzam'ın ön plana çıktığı bir grup Mısırlı, Bri-

tanya'nın denetiminden kurtulursa Mısır'ın Ortadoğu'da önemli bir rol oynama potansiyeline sahip olduğunu görebildi. Bu sonuca başka Araplar da varmıştı. Emir Faysal'ı Suriye'den Irak'a kadar takip eden ve Arap birliği düşüncesini yaygınlaştırmak için herkesten daha fazla uğraşan Halep doğumlu yazar Sâti Bey (Mustafa Sâti El-Husri) 1936 yılında doğanın Mısır'ı, Arap ulusal hareketinin liderliğini üstlenmekle sorumlu kılan bütün niteliklerle donattığını savundu.

Kahire kaynaklı görüşün pan-Arapçılığın nüvesi olarak kabul edilmesi, Arap liderler ve Mısır halkının kendisi de dâhil olmak üzere Arap kitleler tarafından paylaşılmadı. Kesinlikle Mısırlıların bile Arap sayılması gerektiği düşünülmemekteydi. Nuri Said, Aralık 1942'de Arap birliği doğrultusundaki ilk adım olarak Suriye, Filistin ve Mavera-i Ürdün'ü birleştiren ve Filistin'deki Yahudilere "yarı özerlik" tanıyan bir tasarı sundu. Mısır tasarıya dâhil edilmedi. Kral Bin Suud'un arkadaşı ve danışmanı, Britanyalı Arap uzmanı H. St. John Philly, Suudi kralın başkanlığını yaptığı ve Filistin'de özerk bir Yahudi devletinin bulunduğu bir Arap Federasyonu tasarısı önerdi. Bu tasarı Yahudi olmayan Siyonist Winston Churchill ve Siyonist liderler tarafından olumlu bulundu. Mısır yine tasarıdan dışlanmıştı. Gelgelelim, Bin Suud'un Churchill'in ve Roosevelt'in onu "Arapların Kralı" diye düşünmelerine neden olan yüksek saygınlığına rağmen, Suudiler ile Haşimiler arasındaki düşmanlık –her ikisi de diğerinin liderliğini kabul etmeyecekti– nedeniyle bu türden tasarıların hayata geçirilmesi olanaksızdı.

Bununla birlikte, Britanya Dışişleri Bakanlığı, Arap devletleriyle Batı çıkarlarının korunmasını sağlayabilecek daha yakın ilişkiler kurulmasından yanaydı. Bunun başlıca etkeni, daha geniş bir Arap çatısı altında Filistin sorunun daha kolay çözülebileceği umuduydu. Britanya Dışişleri Bakanı Ant-

hony Eden, Mayıs 1941'den itibaren Britanya'nın Arap devletleri arasındaki kültürel, iktisadi ve siyasi bağların güçlendirilmesi amaçlayan ve Arapların genel onayını alan her türlü tasarıyı desteklediğini defalarca ifade etti. Artık Britanya Mısır'ın –Ortadoğu'nun İkmal Merkezi üssü ve Müttefiklerin bölgedeki savaş faaliyetlerinin odağı– Batı destekli Arap Federasyonu için çok iyi genel merkez olacağını kabul etmekteydi. Dahası savaş süresince Britanya'yla işbirliği yapan Nahhas'ın liderliğindeki Vefd, Mısır liderliğinde Arap birliği düşüncesinden etkilenmeye başlamıştı. Kral Faruk Mısır'ın dışlanmaması gerektiği konusunda aynı ölçüde kararlıydı. Nuri Said ve diğer Arap liderler kaçınılmaz olanı kabul ettiler: Mısır'ın alternatifi yoktu. Vefd hükümetinin iktidardan uzaklaştırılmadan önceki son eylemi altı bağımsız Arap devletiyle İskenderiye Protokolü'nü imzalamak oldu. Bu altı bağımsız devlet izleyen yıl Arap Birliği'nin kurulmasına öncülük etti.

***

Savaş sonrasında Arapların ve İranlıların çok büyük bir çoğunluğu Avrupa'nın himayesinden ve tahakkümünden kurtulma gayreti içindeyken, Ortadoğu'da çok farklı öncelikleri olan bir grup vardı: Siyonist Yahudiler. Savaş başladığında Siyonist Yahudilerin Filistin'de bağımsız Yahudi devleti kurma hayalleri 1939 tarihli Beyaz Kitap'ta cisimleşen Britanya siyasetindeki değişiklik nedeniyle sönmüştü. Siyonistlerin kızgınlıkları ve acıları çok büyüktü. Yine de savaşta Nazilere karşı Britanya'ya yardım etmeme gibi bir şey söz konusu olamazdı. İsrail'in ilk başbakanı olacak olan Siyonist lider David Ben Gurion, Yahudiler Beyaz Kitap'la sanki savaş yokmuş gibi, savaşla sanki Beyaz Kitap yokmuş gibi mücadele edecekler sloganını buldu. Savaş sırasında yaklaşık 27.000 Filistinli Yahudi Britanya ordusuna yazıldıysa da, diğerleri Filistin'de-

ki yarı gizli Siyonist ordu Hagana'yı kurarak davalarına hizmet edebileceklerine inandılar. Savaş, 1942-1943 yılları arasında Britanya ordusunun işine yarasa da, daha sonraları Siyonistleri güçlendirebilecek Yahudi mühimmat sanayisinin gelişmesine önemli bir ivme kazandırdı. Britanya, Siyonistlerin, Siyonist bayrağını dalgalandırarak Müttefik Devletlerle yan yana savaşacak Yahudi ordusu kurma isteklerini reddetmeyi sürdürdü.

Rommel'in Alameyn'deki yenilgisiyle birlikte Alman istilası tehlikesi geçtiği ve aynı zamanda Hitler'in Yahudilere yaptığı anlatılması mümkün olmayan gaddarlıkların haberleri Avrupa'dan sızmaya başladığı için Filistinli Yahudiler kesin biçimde Britanya'nın aleyhine döndüler. Britanya'nın Filistin'e ulaşmaya çalışan yasadışı göçmenleri sınır dışı etmesine kızan Filistinli Yahudiler, Avrupalı Yahudilerin kurtarılamamasından yalnızca Britanya'yı sorumlu tuttular. Britanya karşıtı direniş hareketleri arttı. Ana akım Hagana'dan ayrılan küçük bir grup, Kasım 1944'de Britanya Devlet Bakanı Lord Moyne'nin öldürülmesiyle doruk noktasına ulaşan saldırılarda bulunan çok daha aşırı Stern Grubu'yla işbirliği yaptı.

Savaş aynı zamanda belirleyici nitelikte olan uluslararası Siyonizm genel merkezinin Britanya'dan ABD'ye taşınması olayına şahitlik etti. Halen Siyonistlerin amaçlarına ulaşmalarının en iyi umutlarının Britanya'da olduğuna inanan Chaim Weizmenn, David Ben Gurion'un temsil ettiği, Britanya'yı harekete geçirmesi için geleceğin süper gücü ABD'ye güvenen yeni nesil tarafından geri plana itildi. Mayıs 1944'de New York, Biltmore Oteli'nde düzenlenen ve Siyonist düşüncenin bütün tonlarının temsil edildiği konferansta, sınırlandırılmamış Yahudi göçünü ve "yeni demokratik dünyanın yapısıyla bütünleşmiş" bir Yahudi devleti kurulmasını sağlayacak bir plan kabul edildi.

Öte yandan, Filistinli Araplar savaş boyunca büyük ölçüde edilgindiler. Yaklaşık 12.000 Filistinli Arap, Britanya ordusuna katıldı. Hacı Emin Hüseyni, Raşit Ali iktidardan düştükten sonra Bağdat'tan Almanya'ya kaçtı ve burada Müslüman dünyanın kamuoyunu Mihver davası için harekete geçirmeye çalıştı.

1945 yılında Britanya'da iktidara İşçi Partisi hükümetinin gelmesi Siyonistlerin umutlarını artırdı çünkü İşçi Partisi 1939 tarihli Beyaz Kitaba karşıydı ve 1944 yılındaki bir konferansta Yahudiler yerleşirken Arapların Filistin'den ayrılmaları gerektiğini iddia eden bir kararı kabul etmişti.

Ne var ki Attlee hükümeti iktidara geldiğinde, karmaşık ve ürkütücü gerçeklerle yüz yüze geldi. Britanya sözde savaşı kazanan Üç Büyükten biriydi ve İşçi Partisi hükümeti de tıpkı Muhafazakâr muhalefet gibi Britanya'nın şeref mevkisindeki yerini başkasına bırakmaması gerektiği düşüncesindeydi. Britanya, fatihin kesinlikle kendisi olduğu Ortadoğu bölgesinde, en büyük güç gibi görünmekteydi. Aslında, savaşın tükettiği ve yoksullaştırdığı Britanya, rolünün küçülmesine direnmekteydi ve İşçi Partisi hükümetinin Hindistan'a bağımsızlığını veren 1947 tarihli ciddi kararı, küresel bir güç olarak Britanya'nın konumunu sarsacaktı. Britanya aynı zamanda Avrupa'da Sovyet imparatorluğunun Doğu Avrupa'daki yayılışının ve Soğuk Savaş'ın başladığını gösteren Stalin'le savaş zamanı kurulan ittifakın bozulmasının neden olduğu sorunlarla kuşatılmıştı. Britanya Ortadoğu'da Mısır'ın Britanya işgaline son verilmesi talepleriyle karşı karşıya kaldı. Doğu Akdeniz'de seçenek üsler bulanabilirdiyse de, bu artık çözülemez hale gelen Filistin sorununa bir çözüm değildi.

1939 tarihli Beyaz Kitap'ın önerdiği görüş –Filistin'in Arapların hükümete hâkim olacağı iki uluslu bağımsız bir Arap/Yahudi devleti olacağı– Hitler tarafından yıkıldı. Hit-

ler yenilmişti; ama artık soykırımdan kurtulanların Filistin'e sığınmalarına izin verilmesi gerektiği yönünde bunaltıcı bir baskı söz konusuydu. Ne ABD gibi Batılı ülkeler ne de Siyonist liderler onların başka yere gitmesini istediler.

Britanya Dışişleri Bakanı Ernest Bevin halen görüşme yoluyla bir çözüm bulanabileceğine inanmaktaydı. Ernest Bevin Avam Kamarası'na akılsızca "siyasi geleceğim üzerine bahse girerim ki Filistin sorununu çözeceğim" dedi. Ama Bevin ABD'nin sorumluluğu paylaşmasını istedi. Savaş sona erer ermez, Başkan Truman 100.000 Yahudi'nin Filistin'e derhal girmesi talebini telgrafla Britanya hükümetine iletti. ABD Kongresi göçe sınırlama getirilmesini istemedi. Kasım 1945'de Bevin bir Britanya-ABD araştırma komisyonu kurulduğunu ilan etti. Komisyon Nisan 1946'da mandanın ve üniter devletin sürmesini, toprak satışları üzerindeki sınırlamaların kaldırılmasını ve 100.000 Yahudi'nin Filistin'e derhal girmesine izin verilmesini tavsiye etti. Aslında bu 1922 siyasetine bir geri dönüştü. Komisyon, Yahudi yeraltı örgütlerinin varlığını eleştirdi ve bunların silahsızlandırılmasını önerdi.

Britanya hükümeti bu önerileri uygulanamaz bulduysa da Yahudi ve Arap özerkliği görüşmelerini onayladı. Britanya, yasadışı Yahudi göçünü engellemek için uğraşmayı sürdürürken, Siyonist yeraltı örgütü Britanya sivil ve askeri bürolarının bulunduğu King David Oteli'ni Temmuz 1946'da bombalanmasıyla doruk noktasına ulaşan etkinliklerine hız verdi.

Bu sırada, yedi bağımsız Arap devleti Filistin'de bir Arap felaketini engellemek için harekete geçme girişiminde bulunuyorlardı. Mayıs 1946'da Mısır'da buluşan bu Arap ülkelerinin devlet başkanları Filistin'in Arap karakterini yeniden onayladılar ve Temmuz ayında Suriye'de yapılan bir başka toplantıda Filistin'deki Arap hakları dikkate alınmazsa Britanya'nın ve ABD'nin Ortadoğu'daki çıkarlarını tehdit eden gizli çözümleri kabul ettiler.

Britanya hükümeti içinden çıkılmaz bir ikilemle karşı karşıyaydı. Britanya kamuoyu Siyonizm sempatizanları ile Siyonist gaddarlıklara kızanlar olarak ikiye bölünmüştü. Ortadoğu'da Siyonistlerin Filistin'i zapt etmelerine izin verilirse Britanya'nın Arap dünyasındaki bütün çıkarları tehlikeye girecekti; ama öte yandan Britanya ABD'nin kitlesel Yahudi göçüne izin verilmesi için soluk aldırmayan baskısı altındaydı ve savaş sonrasında Britanya mali bakımından Washington'a bağımlıydı. (Kongreye 12 Mart 1947'deki seslenişinde açıkladığı Truman Doktrini diye anılan denizaşırı ülkelere Birleşik Devletler müdahalesi doktrininin desteğiyle Başkan Truman Yunanistan'ın ve Türkiye'nin Sovyet tehdidine karşı bağımsızlıklarını koruyabilmelerini olanaklı kılmak için Kongre'den, bundan böyle Britanya'nın sağlayamayacağı yardımı istedi.) Arapları ve Yahudileri ortak bir plan üzerinde uzlaştırmak için yapılan birden çok nafile girişimden sonra, Şubat 1947'de Britanya sorunu Birleşmiş Milletlere devretti.

Ağustos 1947'de BM Özel Filistin Komisyonu (BMÖFK) Filistin'in ekonomikleri ortak olacak Arap ve Yahudi devletlerine bölüştürülmesine ve Kudüs ile çevresinin uluslararası olmasını tavsiye etti. Bu tavsiyeler, 29 Kasım 1947 tarihli BM Genel Kurulunda, 181 sayılı Karar olarak büyük çoğunlukla (10 çekimser, 13 olumsuz oya karşı 33 olumlu oyla) kabul edildi. Karar, BM'ye hükmeden iki ülke Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği lehte oy kullandıkları ve bu konuda baskı yapmaya hazır oldukları için geçti. Sovyet Birliği o sıralar Filistin'deki Siyonist mücadeleyi emperyalizme karşı bir özgürlük mücadelesi olarak görmekteydi. Yalnızca Müslüman Asya ülkeleri karara karşı oy kullandılar. BM Genel Kurulunun halkının çoğunluğunun (1946 yılında Filistin'de 1.269.000 Arap ve 678.000 Yahudi vardı) istememesine karşın bir ülkeyi parçalamaya yetkisi olup olmadığı konusunda Uluslararası

Adalet Divanı'nın görüşüne başvurulması için verilen Arap önergesi güçbelâ reddedildi.

Siyonistler parçalanmayı memnuniyetle karşıladılar, çünkü parçalanma güneydeki büyük çöllük alanı, yani Siyonist toprak sahipliğinin toplamda yüzde 8'den az olduğu bir bölgenin yüzde 55'ini kaplayan Necef'i (Negev) içermesine karşın bir Yahudi devletini tanımıştı. Araplar daima olduğu gibi, bölünmeye şiddetle karşı çıktılar, ama özellikle önerilen Yahudi devletinin neredeyse Yahudiler kadar Arap içerecek olmasına çok öfkelendiler.

Britanya zaten Eylül 1947'de Filistin mandasını 15 Nisan 1948'de bırakmak niyetinde olduğunu ilan etmişti. Birleşmiş Milletler Filistin'in nasıl bölüştürülmesi gerektiği ya da bölüştürmenin maliyetinin nasıl karşılanacağı hususlarında hiçbir öneride bulunmamıştı. Britanya her iki taraf için de kabul edilemez olan bir siyaseti uygulamayı ya da geçiş dönemini yönetecek BM Filistin Komisyonu'na katılmayı reddetti.

Bir felaketle karşı karşıya kalan ABD, geri adım attı ve zora dayanan bölüşüme karşı olduğunu bildirdi. ABD 30 Mart 1948'de bir barış antlaşması ve BM'nin sorunu daha ayrıntılı ele alması için çağrıda bulundu. Ne var ki ABD'nin siyasetinde bir değişikliğe gideceğinden kuşkulanan Siyonistler, devletlerini kurma çabalarını artırdılar. Artık aşırı Siyonist İrgun ve Stern Grubu, Hagana'yla işbirliği içindeydi ve Filistin'in büyük bir bölümünün gaspma dayanan Plan D adlı ana plan uygulamaya konuldu. Stratejik konumdaki Arap köylerine karşı faaliyetler başlatıldı. Filistin dışından yaklaşık 3.000 gönüllüden oluşan bir Arap Özgürlük Ordusu, başlangıçta başarı gösterdiyse de çok üstün Siyonist güçler karşısında fazla bir şey yapamadı. Hücum ve İrgun'un Deir Yasin köyünde yaşayan 250 kişiyi katlettiği haberini kullanan psikolojik saldırı karşısında Arap sivillerin morali un ufak oldu. Taberiye,

Hayfa, Akka, Yafa ve Arap Kudüs'ün büyük bir kısmı düştü ve üç ile dört yüz bin arasında mülteci korkuyla yığınlar halinde komşu Arap ülkelerine kaçtı.

14 Mayıs'ta son Britanya yüksek komiseri Filistin'den ayrıldı ve böylelikle manda resmen sona erdi. Siyonistler hemen İsrail devletini ilan ettiler ve birkaç saat içinde Sovyetler Birliği'nin ve ABD'nin fiilen onayını aldılar.

Suriye, Mavera-i Ürdün, Irak ve Mısır düzenli ordu birlikleri 15 Mayıs sabahı durumu Arapların lehine dönüştürmek umuduyla Filistin sınırını geçtiler.

Bağımsız Arap devletlerinin görünüşte kararlı bu hareketi, aralarındaki vahim anlaşmazlıkları gizledi. Filistin'e girmek Arap Birliği'nin oy birliğiyle aldığı bir karar olmasına rağmen, aralarındaki birlik görünüşten ibaretti. Aralarında etkili bir işbirliği olmadığından Arap orduları uyumlu hareket etmediler. 40 milyon Arap yaklaşık 600.000 Siyonist Yahudi'yle karşı karşıya gelmesine karşın, Arap devletlerinin askeri kapasitesi, Arapların ezici sayısal üstünlüğünü yansıtmadı. Savaş alanında Mısır'ın 10.000 düzenli askeri, Mavera-i Ürdün'ün 4.500 kişilik Arap Lejyonu, Suriye'nin 3.000, Lübnan'ın 1.000 ve Irak'ın 3.000 askeri vardı. Arap askerlerinin silahları ya Britanya ya da Fransa malıydı ve Mavera-i Ürdün birliğinin başkomutanı General Glubb ve kıdemli subaylar Britanyalıydı. O günleri yaşayan bir Arap devlet adamı Arap ordularının yalnızca geçit törenleri yapmaya yaradıklarını anımsıyor. Arap orduları, manda yönetiminin kesinlikle resmen onaylamamasına rağmen birçoğu önceden savaş deneyimi edinmiş silahlı ve eğitimli yaklaşık 60.000 Yahudi askerle karşı karşıyaydılar.

Özellikle Suriye ve Irak liderleri olmak üzere, bazı Arap liderler gerçeklerin farkında olmadıkları için kolay bir zafer beklentisi içine girdiler. Siyonist gücü en gerçekçi değerlendi-

ren Kral Abdullah'tı. Çünkü Kral Abdullah bir ara Siyonist liderlerle gizli görüşmeler yapmış ve onlarla Filistin'in Arap bölümü üzerinde egemenlik kurmasını ve Haşimilerin düşmanı Hüseyniler gibi Filistin milliyetçisi liderleri kovmasını olanaklı kılacak bir tür stratejik ittifak kurmuştu. Çok daha ihtiraslı Nahhas'ın gösterişli özgüvenine sahip olmayan Mısır Başbakanı Nukraşi Paşa'nın da bir Arap zaferinden kuşkuları vardı ve Mısır silahlı kuvvetlerinin yeterliliği konusunda gerçekçiydi. Ne var ki Mısır kamuoyu ayağa kalkmıştı. Müslüman Kardeşler Filistin için savaşmak istedi ve artık Mısır'da olan Hacı Emin Hüseyni güçlü bir baskı uyguladı. Ama Kral Faruk'un Mısır ordusunun savaşa girmesi gerektiği konusundaki kararlığı çok daha önemliydi.

Siyonist direniş çökseydi, Kral Abdullah'ın bile İsrail devletini daha doğmadan boğmak için savaşmaya devam etmek zorunda kalacağı neredeyse kesindir. Ama Arap hükümetlerinin açıkladıkları amaç, yalnızca düzeni yeniden sağlamak ve BM paylaşım planıyla Araplara tahsis edilen Filistin'in yüzde 45'ini korumakla sınırlıydı.

Yahudilerin denetimleri altına almadıkları bölgeleri işgal ettiklerinden, başlangıçta Araplar için her şey yolundaydı. Mısır askerleri Gazze ve Beer-Şeba'ya girdiler ve Beytüllahim yakınlarında Arap lejyonuyla buluştular. Arapların Tel Aviv ile Kudüs arasındaki yolu kesememeleri onlar için yıkıcı sonuçlar doğursa da, Lejyon, Irak müttefik kuvvetleriyle birlikte, Filistin'in orta bölgesinin denetimini ele geçirip Yahudi Batı Kudüs'ü kuşattı.

BM arabulucusu İsveç Kontu Folke Bernadotte 11 Haziran'dan itibaren dört haftalık bir ateşkes temin etti ve her iki tarafın da reddettiği anlaşma önerilerinde bulundu. Savaş yeniden başladığında Yahudiler Batı Kudüs kuşatmasını yardılar ve Araplara tahsis edilmiş olan Nasıra'yı ve Batı Celile'yi (Ta-

beriye) ele geçirerek hemen hemen bütün cephelerde hızla ilerlediler. 18 Temmuz'da yapılan ikinci ateşkes çağrısı başarısız oldu ve Ocak 1949'da savaş en sonunda bittiğinde Yahudiler Necef'i eski Mısır'a kadar –kıyıdaki Gazze Şeridi hariç Filistin sınırı– işgal etmişti. Iraklılar ve Ürdünlüler kuzeyde ve Kudüs'ün güneyinde küçük bir dilimi ellerinde tutmaktaydılar. Filistin'in yalnızca yüzde 21'i Arapların elindeydi. İsrail'in elinde tuttuğu bölgedeki Arapların sayısı 700.000 ile 750.000 arasında azalmıştı.

Yeni BM arabulucusu Amerikalı Ralph Bunche 1949 yılının Şubat ve Temmuz ayları arasında İsrail ile Mısır ve (her şeye rağmen askerlerini geri çekmeyen Irak dışında) Arap devletleri arasında ayrı ateşkes antlaşmaları yapılmasını başardı. Görüşmelerin başlangıcında belirli sınır bölgeleri askerden arındırılırken geçici bir sınırın belirlenmesi genel olarak kabul edildi. Kudüs, Arap Doğu ve Yahudi Batı arasmda bölündü. Gazze Şeridi, Mısır yönetiminin altına girdi.

Barış antlaşması imzalanmadı. Aralık 1948'de BM Genel Kurulu nihai bir barış teşkil etmesi ve Kudüs için uluslararası bir yönetim düzenlemesi için üç üyeli bir uzlaştırma komisyonu atadı. Ama kurulun bütün çabaları engellendi. Arap devletleri, İsrail devleti İsrail'e geri dönmek isteyen bütün Arap mültecileri kabul etmedikçe bir barış antlaşmasını görüşmeyi reddettiler. Mültecilere mülklerine geri dönme ya da onların tazminatını alma seçeneğinin tanınması gerektiğini bildiren Kararlar BM Genel Kurulu tarafından sürekli yeniden teyit edildi ve 11 Mayıs 1949'da İsrail bu temelde BM'ye kabul edildi. Ama İsrail mültecilerin geleceğinin ancak genel bir barış anlaşmasının parçası olarak tartışılabileceğini savundu. Açmaza girilmişti. Filistinli Arapların yarısı mülteci haline gelmişti. Yeni İsrail devleti ve Arap komşuları azami bile olsa güvenlik ve istikrar umut edemiyorlardı.

11
Süper Güçlerin Ortadoğu'ya Girişi ve Nâsır Dönemi, 1950-1970

Filistin felaketinin (Arapça *El-Nekba*) etkileri bütün Arap Doğu'da hissedildi. Felaketin suçu Britanya, ABD ve yetersizlikleri ve bölücü rekabetleriyle acınacak Arap performansında payı olan Arap liderleri arasında paylaştırıldı. Arap düşüncesi genelde köktencileşti. Suriye'de ateşkes imzalanmadan önce bile askeri darbe oldu. Kısa sürede darbe tersine çevrilip bir anayasal parlamenter hükümet yeniden kurulduysa da, Suriye silahlı kuvvetleri bir kere siyasi iktidarın kesinlikle hiç azalmayan tadına varmıştı. Suriye siyasi istikrarsızlığın simgesi haline geldi.

Mavera-i Ürdün monarşisi, fırtınanın merkezinde olmasına rağmen, sadık ordunun desteğiyle ayakta kaldı. Kral Abdullah Filistin'den kalanları birleştirme tutkusunu yeni ilan edilen Haşimi Ürdün Krallığı'nda gerçekleştirebildi. Kuşatılmış, savunmasız ve Siyonistler tarafından her an zapt edilme tehlikesiyle karşı karşıya olan yerli halkın çoğunluğu başka seçenek görmedi ve Aralık 1948'de Eriha'da düzenlenen bir konferansta yaklaşık 2.000 saygın Arap, Kral Abdullah'a Filistin ile Ürdün'ü birleştirmesi çağrısında bulundu. Birleşmeyi engellemekte başarılı olmayan diğer Arap devletleri, ona

keskin biçimde karşı çıktılar. BM'nin Kudüs'ün uluslararası-laştırılması kararını diriltmeye çalıştıysalar da, bu, İsrail için kabul edilebilir olmadığından başarısız oldular. Kral Abdullah, Eski Arap Kenti'nin denetiminde kaldı.

Ürdün, Mavera-i Ürdünlülerin iki katı denli büyüklükteki Filistin nüfusuna sahip oldu ve bu yeni nüfusun yarım milyonu yoksul mültecilerdi. Filistinliler, Kral Abdullah'ın ülkeleri birleştirmesini zorunlu olarak kabul ettiyseler de, Filistinlilerin çoğu kendilerinden daha az gelişmiş Mavera-i Ürdünlüler tarafından yönetilmelerine kuşkuyla yaklaştılar.

Kral Abdullah bu hassas durumu ustalıklı bir muğlâklıkla yönetti. Kral Abdullah ve hükümeti yeni nüfusu siyasi açıdan bütünleştirmeye çalıştı. Mültecilere tam vatandaşlık sunan tek Arap devleti olmasına karşın, tıpkı diğer Arap devletleri gibi, Ürdün de mültecileri öncelikle uluslararası ve iktisadi bir yük olarak görmeyi sürdürdü ve onların geri dönme haklarına büyük önem verdi. Nitekim Ürdün, bir gün Arap Filistin'in yeniden kurulacağını duyururken hem Filistin'in ayrılıkçılığı hem Filistinliler adına konuşma hakkı için mücadele etti. Bu durum ağır siyasi sorunlar doğurduysa da, Ürdün monarşisi iyi şansın, dış yardımın, düşmanları arasındaki bölünmelerin, yöneticilerinin esnekliği ve kararlılığının bir birleşimi sayesinde ayakta kaldı. Abdullah 20 Temmuz 1951'de Kudüs'teki El-Aksa Camisi'ne girerken genç bir Filistinli tarafından öldürüldü. Aklen dengesiz olduğu ortaya çıkan oğlu Talal bir yıl sonra tahtan çekildi. Talal'ın İngiltere'de okuyan on altı yaşındaki oğlu Hüseyin (1952-1999) onun yerini aldı ve bütün entrikalara karşın en uzun süre ayakta kalan Arap devlet başkanı oldu.

Mısır, Filistin felaketinin uzun dönemde en ciddi biçimde etkilediği Arap ülkesiydi. Savaşta hizmet gören genç subaylar Mısır'ı yöneten insanların vahim derecede yeteneksiz olduklarına ikna olmuşlardı. Silahlar eski ve işe yaramaz du-

rumda, yiyecek ve tıbbi malzeme yetersizdi. Bazıları açıkça becerisizlik gösteren kıdemli subaylar, çelişkili ve anlamsız emirler verdiler. (Savaş sırasında yaralanan tümgeneral Muhammed Necip göze çarpan bir istisnaydı.) Kısa bir süre önce yüzbaşılığa yükselen Cemal Abdülnâsır savaşta yaralandı ve bir savunma savaşında kendini gösterdi; ama en canlı anısı en çok takdir edilen üstlerinden birinin öldürülmeden önce söyledikleriydi: "Unutmayın, gerçek savaş Mısır'da." Birkaç yıldır daha genç milliyetçi subaylar arasında gizli bir faaliyet söz konusuydu. Ciddi, düşünceli ve sesiz, ama oldukça karizmatik cazibesi olan Nâsır, Mısır'ın doğal lideri ve yöneticisi olarak ortaya çıktı. Yakın iş arkadaşlarından birçoğu Filistin'de onunla birlikte çarpışmıştı ve Filistin'den rejimde acilen köktenci bir değişime ihtiyaç olduğuna her zamankinden daha fazla ikna olmuş biçimde geri döndüklerinde faaliyetlerine hız verdiler. Mart 1949'da Şam'daki askeri darbe bütün Arap devletlerini etkileyen bir zincirleme tepki başlattı. Mısır'da artık kendilerine Hür Subaylar diye adlandıran subaylar, Nâsır'ın resmi başkanı olarak seçildiği bir yürütme kurulu kurdular. Bütün silahlı kuvvetlerde bir hücre zinciri oluşturdular ve rejimi suçlayan teksir bildiriler dağıttılar.

Mısır'ın parlamenter demokrasisi, parlamento dışı güçler fazlasıyla etkili oldukları için zaten parçalanmaktaydı. Bunlardan Müslüman Kardeşler, en göze çarpandı ve üyelerinin gönüllü olarak gittikleri Filistin'deki cesur eylemlerinden dolayı yeni saygınlık kazanmıştı. Nukraşi (Mahmud Fehmi) Paşa Kasım 1948'de Müslüman Kardeşlerin ve şubelerinin kapatıldığını ilan etmek için sıkıyönetim yasasını kullandı. Bir ay sonra Nukraşi Paşa suikasta uğradı ve bundan iki ay sonra Müslüman Kardeşlerin kurucusu ve En Büyük Rehberi Hasan El-Benna da –neredeyse kesinlikle anti-terör polisi tarafından– vuruldu.

Kral Faruk, gençliğindeki popülaritesinden kalanları yavaş yavaş kaybediyordu. Düzensiz hayat ve eğlence düşkünlüğü yakışıklı çocuk kralı, orta yaşlı bir hovarda karikatürüne dönüştürmüştü. Kral Faruk'un Filistin savaşı doruk noktasındayken halkın sevdiği Mısırlı karısı Farida'dan boşanmasının ününe katkısı olmadı ve Mısır sorunlarla boğuşurken onun Akdeniz sahillerinde uçarı bir lüks yaşam sürmesi yoksul tebaasma duyarsız bir aşağılama gibi göründü.

Britanya tarafından aşağılanması onu giderek sinikleştirmesine rağmen, Faruk kalıtsal siyasi entrika zevkini ve iktidarda kalma arzusunu yitirmedi. Ocak 1950'de eski düşmanı Nahhas'ı geri çağırdı ve Vefd'in hâlâ alışılmış ezici zaferini kazanabileceği bir genel seçime izin verdi. Bu beklenmedik saray-Vefd ittifakının tarafları bu yolla Mısır'ın harap yönetim sistemindeki yerlerini korumayı umut ettiler.

Britanya üzerinde uzlaşmaya varmaları zor olan bir nihai anlaşma düşüncesini askıya alarak ve gönül alıcı jestlerde bulunarak Britanya-Mısır ilişkisini düzeltmeyi umdu. Britanya hükümeti ABD, Türkiye ve Fransa'yla birlikte Mısır'ın katılacağını umduğu birleşik bir Ortadoğu yönetimi kurmaya çalışmıştı. Bu, temelde Sovyetler Birliği'ni Doğu Akdeniz'den uzak tutmayı hedefleyen bir Soğuk Savaş hamlesi olmasına karşm, zaten başarısızlığa mahkûmdu. Siyasi tarafsızlık düşüncesi, eski imparatorluk devletlerinin Sovyet komünizminden daha büyük bir tehlike olarak görüldüğü Ortadoğu için çok yeni bir düşünceydi. Britanya Ekim 1951'de tasarısını Mısır'a sunduğunda, tasarı kesinlikle reddedildi. Aslında Vefdci hükümet 1939 tarihli Britanya-Mısır antlaşmasını feshetmeye zaten karar vermişti ve tek taraflı olarak Faruk'u Mısır ve Sudan Kralı ilan etti.

Artan eleştirilerle ve kötüleyişinin teşhir edilmesiyle karşı karşıya gelen Vefd, tavizsiz milliyetçiliğini kanıtlama konu-

sunda kaygılıydı. Ama Vefd'in hamlesi ülkede çok büyük coşkuyla karşılanmış olsa da, Mısır hükümeti Britanya'yla mücadelesinde anayasal rejimi yıkmayı amaçlayanlar da dâhil olmak üzere ülkedeki bütün güçlerin desteğini almak zorunda olduğundan hamlesi tehlikeliydi. Nahhas olağanüstü hal ilan etmekle kalmadı Kanal bölgesindeki Britanya askerlerine yiyecek ve Mısır işgücü tedarikini de kesmek için harekete geçti. Nahhas daha da ileri giderek sabotaj ve gerilla saldırıları düzenlemek için gönüllü "Özgürlük" mangalarının kurulmasını teşvik etti. Mangalar için bariz adaylar Müslüman Kardeşler, komünistler ve değerli terör deneyimi olan başka gruplardı. Hür Subaylardan bazıları bu grupların eğitilmesine gizlice yardım ettiler.

Britanya'da Ekim 1951 seçimlerini muhafazakârlar kazandı. Muhafazakârlar sonraki on üç yıl boyunca iktidarda kaldılar. Churchill başbakan, Eden dışişleri bakanı olarak geri döndü. Mısır'ın onların gözündeki büyük önemini korumasına karşın, krize belli bir çözümleri yoktu. Süveyş üssü Doğu Afrika'dan getirilen işgücüyle muhafaza edildiyse de bu, üssü sabotaja karşı savunmakla meşgul olan 80.000 Britanyalı askeri işlevsiz hale getirdi. Bir seçenek de emperyalist Churchill'in bile düşünmek istemediği bir şey olan Kahire'nin yeniden işgal edilmesiydi.

Gerilla saldırıları hız kazandığında, Britanya karşı önlemlerini genişletti ve –Mısır polisi dâhil olmak üzere– şüphelileri tutukladı. 25 Ocak 1952'de şafak vakti güçlü bir Britanya askeri birliği İsmailiye polis genel merkezini kuşatıp içerdekilere teslim olmalarını söyledi. İçişleri bakanı polislere direnmelerini emretti. Polis, yaklaşık 50'si öldürülene ve daha çoğu yaralanana kadar büyük cesaretle direndi.

Ertesi gün –Kara Cumartesi diye adlandırılan– kızgın bir kalabalık Kahire'nin merkezini yakıp yıktı. Kalabalık, özellik-

le Britanyalıların mülkleri olmak üzere yabancıların dükkânlarını, otellerini ve restoranlarını hedef aldı. Olayın sorumlusu asla kesin biçimde belirlenemediyse de, Müslüman Kardeşler, yarı faşist Genç Mısır örgütü ve diğer militan gruplar kalabalığı yönlendirdi. Hükümet ilk saldırılara göz yummuş olabilirse de, saldırıların bu denli tehlikeli şekilde yayılmasını beklememişti. Öğle yemeğinde kıdemli subaylarını ağırlayan kral müdahalede bulunmak için girişimde bulunmadı. Muvazzaf birlikler, kenti denetim altına almaları için akşama kadar çağrılmadılar. Akabinde kral ve hükümet bu gecikmeden dolayı birbirlerini suçladı.

Orduyu çağırmakta gecikilmesine, Britanya askerlerinin Kanal bölgesinden müdahale edebileceği korkusu neden oldu. Mısır İskenderiye'de ayaklanmalara yol açan 1882'deki Britanya işgalini unutmamıştı. Aslında Britanya'nın Britanya vatandaşlarının yaşamlarını ve mallarını korumak için bir planı vardıysa da, ayaklanma planın uygulanması için karar alınmadan önce sona erdi.

Kral, Nahhas'ı azletmek için hükümetin krizi kötü yönetmesini kullandı. Kral gözdesi Ali Mahir'i geri çağırdı; ama Ali Mahir ancak beş hafta dayandı ve izleyen haftalarda Mısır dört farklı hükümet gördü. Kabine kuracak otoriteye sahip birisini bulmak giderek zorlaştı.

Hür Subaylar, rejimin yıkılmakta olduğunu fark ettiler. Krizden önce 1954'de ya da 1955'de harekete geçmeyi tasarlamışlardı. Sanki liderleriymiş gibi hareket edecek ve hareketlerine hem yurt içinde hem yurtdışında ağırlık ve saygınlık kazandıracak, iyi tanınan kıdemli bir subaya ihtiyaçları olduğu için cana yakın tümgeneral Muhammed Necip'e teklifte bulundular ve o Şubat 1952'de Hür Subaylar Yürütme Komitesi'nin başkanı oldu. Ama bunun gizli tutulması gerekmekteydi. Necip'in aynı ay kendi adayına karşı Hür Subaylar

Derneği'nin başkanı olarak seçilmesine kızan kral ondan hoşlanmadı. Hür Subaylar çabalarına rağmen devlet güvenlik polisinin gizli örgütlerini ortaya çıkarmaya yaklaştığını biliyorlardı. Ama neyse ki kral ordunun büyük çoğunluğunun ona sadık olduğuna inanmaktaydı ve temmuz ayında her zamanki gibi İskenderiye'deki yazlık sarayına gitti.

22-23 Temmuz gecesi Hür Subaylara sadık askeri birlikler, göstermelik direnişe karşın başkentteki önemli noktalara el koydular ve Enver Sedat Kahire Radyosu'ndan devrimin başarısını duyurdu. Britanya'nın Kralı kurtarmak için müdahalede bulanabileceğine inanan Hür Subaylar İskenderiye'nin denetimini ele geçirmek hızla harekete geçtiler. Nâsır dava arkadaşlarının bazılarının Faruk'un mahkemeye çıkartılıp idam edilmesi talebini başarıyla geri çevirdi. Bunun yerine kralın tahttan çekilip yeni kraliçesi Neriman ve erkek bebekleriyle birlikte sürgüne gitmesine izin verildi. Bu devrimcilerin saygınlığını –özellikle de eski kralın sürgündeki davranışlarının monarşiyi daha da itibarsızlaştırması nedeniyle– arttırdı.

General Necip'in babacan, pipo içen figürü, yeni rejimi tanımakta elini çabuk tutan ilgili ülkelerin güvenini yeniden kazandı. Hür Subaylar, Yürütme Kurulunu, başkanı Necip'in olduğu Devrimci Komuta Konseyi'ne (DKK) dönüştürdü. Dış dünya için devrimin gerçek liderinin uzun, etkileyici, ama epeyce karanlık 34 yaşındaki Albay Nâsır olduğunun ortaya çıkması bir yıldan uzun zaman aldı.

Hür Subaylar, devrimi on yıllık bir süre için tasarlamışlardı ve ne yapmak istediklerini iyi biliyorlardı: Ülkeyi yabancı (özellikle Britanya) etkisinden kurtarmak, toprak ağalarının ve monarşinin iktidarını ortadan kaldırmak, siyasi yaşamın çürüyüşüne son vermek. Ne var ki Hür Subayların siyasi program bir kenara, geliştirilmiş siyasi düşünceleri bile yok-

tu. Birkaçı Müslüman Kardeşler taraftarı ve çok azı Marksçı olmasına karşın, çoğunluğu ancak milliyetçi olarak tanımlanabilirdi. Hür Subaylar hızla iktidarlarını güçlendirmeye giriştiler. Vefd bir tehdit olarak kaldı, çünkü eski anayasayla herhangi bir parlamento seçimini halen kazanabilirdi. Önde gelen Vefd liderleri ve eski kralın dostları yabancı bir devletle gizli plan yapma ve rüşvet suçlamasıyla mahkemeye çıkarılıp çeşitli sürelerle hapis cezalarına çaptırıldılar.

DKK Ocak 1953'de bütün siyasi partileri feshedip paralarına el koyabileceğini anladı. En üst iktidarı gelecek üç yıl için DKK'nın ellerine teslim eden geçici anayasa yürürlüğe konuldu. Bu noktadan sonra monarşinin kaldırılması için çok küçük bir adım kalmıştı; Mısır Cumhuriyeti 18 Haziran 1953'de ilan edildi. "Bey" ve "paşa" gibi eski Osmanlı sanları kaldırıldı. Necip'in yorumladığı gibi "Dünyanın en eski monarşisi, şimdilik, dünyanın en genç cumhuriyeti oldu". Necip kendisini paravan bir başbakan olarak görmemekteydi: Kendisinden komuta etmesi istendiğini düşündüğünden başkanlık ve cumhurbaşkanlığı makamlarını almakta ısrar etti. Nâsır bir süre için başbakan yardımcılığı ve içişleri bakanlığı makamlarıyla yetindi.

DKK devrimden sonraki ilk haftalarda önemli bir toplumsal yasayı –toprak reformu– kabul etti. 1952 yılında toprak sahiplerinin yüzde 1/2'sinden daha azı bütün ekilebilir toprakların üçte birine sahipken, çiftçilerin yüzde 72'si yalnızca bir *feddan*dan (yaklaşık 4047 m^2) daha azına sahipti ki bunun toplamı ekilebilir toprakların yüzde 13'üydü. 1952 yılından önce çok sayıda Mısırlı iktisatçı ve siyasetçi ayrıntılı toprak reformu önerilerinde bulunmuşlardı. Hatta bunlardan bazıları sessizce ortadan kaldırmadan önce taslak yasalar olarak parlamentoya ulaşmıştı. DDK'nın tarım reformu, toprak sahipli-

ğini 200 *feddan*la sınırladı ve el konulan toprak 2 ile 5 *feddan*lık parçalar haline dağıtıldı. Yasal kiralar önemli ölçüde düşürüldü. Reform devrimciden daha ziyade köktenciydi ve Marksçılar reformu "Amerika-ilhamlı" olduğunu söylediler. *Fellahlar*ın yalnızca yüzde onu yeni dağıtımdan yararlandı. Gelgelelim genelde gelirde büyük bir düşüş olmasının önüne geçmede başarılı olduğundan diğer gelişmekte olan ülkelere model oluşturdu. Her şeyden önemlisi toprak reformu nesillerdir toplumsal ve siyasal reformları başarıyla engelleyen büyük toprak sahiplerinin ezici siyasi iktidarını azaltma ana amacında başarılı oldu.

DDK'yı tehdit eden yalnızca eski rejim değildi; başlıca meydan okuma Müslüman Kardeşler ve komünistlerden geldi. Bu ikisinden ülke çapında örgütlenmiş olan Müslüman Kardeşler, çok daha zorluydu ve monarşinin yıkılmasında önemli bir rol oynadığı için yeni rejimde kendisine en azından iktidardan pay verilmesini hak ettiğini düşünmekteydi. Ama usta bir siyasi taktikçi olduğunu kanıtlayan Nâsır, Müslüman Kardeşler karşısında taktiksel üstünlük sağlayıp onu yenilgiye uğrattı.

Nâsır 1953 yılı boyunca hem Necip'le hem de Müslüman Kardeşlerle iktidar mücadelesi verdi. Dürüst ve halk tarafından sevilen birisi olsa da, Necip doğal bir devrim lideri olmaktan uzaktı. Muhafazakâr bir yapıda olan Necip makamının ona DDK içindeki öfkeli genç subaylar üzerinde otoritesini kullanma yetkisi tanıdığını düşündü. Necip siyasi açıdan saftı. Onu yönlendirmek için Nâsır ortaya çıktı ve kendisinin ordunun özellikle hoşgörü göstermeyeceği bir şey olan devrim öncesinin siyasi sistemine dönüşü savunuyormuş göründüğü bir konuma konulmasına izin verdi. Necip Nisan 1954'de başbakan olan Nâsır'a boyun eğdi. Siyasi yaşamını bir süre herhangi bir gerçek yetkisi olmayan bir cumhurbaşkanı olarak geçirdi.

Şiddet eğilimi, Müslüman Kardeşlerin felaketinin nedeniydi. Ekim 1954'de Nâsır'a yönelik bir suikast girişimi, örgütün bastırılması için gerekçe sağladı ve kesinlikle suikast girişimine dâhil olduğu anlamına gelmese de Necip Müslüman Kardeşlerle bağlantısı olduğu için makamından uzaklaştırıldı ve ev hapsine alındı.

1954 yılının sonunda Nâsır Mısır'ın tartışmasız tek hâkimiydi ve 1970 yılında ölene kadar da öyle kaldı. Nâsır Firavunlar zamanından beri ülkeyi yöneten ilk gerçek Mısırlıydı. Yukarı Mısır'ın fakir bir *fellah* ailesinden gelen Nâsır'm babasının, onu postane memuru olarak Mısır'ın beyaz yakalı sınıfına sokan ilkokul sertifikası vardı. Askeri akademi kapısını Britanya-Mısır antlaşmasının sonucunda paşa ve bey çocuklarının dışındaki çocuklara açtığında Nâsır ortaokuldan akademiye geçmeye karar verdi. Liderlik niteliklerini ve Mısır'a tutkulu bağlılığını erken yaşta gösterdi. Geniş Arap/İslam ve Batı tarihi ve yaşam öyküsü okumaları onu Mısır halkının doğasındaki niteliklerin baskıya boyun eğerek geçen yüzyıllardan sonra ulusal kurtuluşu beklediğine inandırdı.

Elli yılı aşkın bir süredir Mısır'a rahat vermeyen iki önemli siyasi sorunun –Britanya askeri işgali ve Sudan– yakın zamanda çözülmesi Nâsır'ın manevra alanını genişletti. Sudan sorununa bir çözüm getirilememesi, Britanya işgalinin sona erdirilmesini uzun süre engellemişti ve DKK'nın iki sorunu birbirinden ayırma kararıyla her iki sorunun çözümünde yol yarılandı.

İlk önce Sudan sorunu çözülmeye çalışıldı ve üç yıl sonra 12 Şubat 1953'de kendi kaderini tayin hakkının izlediği Sudan'ın özerkliği için bir Britanya-Mısır antlaşmasına ulaşıldı. Bir anlamda her iki taraf da blöf yapıyordu; taraflardan biri önerdiğinde Sudanlaştırma ve özerk yönetim ilkesini diğeri reddedemezdi. Mısırlılar Sudan'ın Mısırla birleşmeyi yeğle-

yeceğini umdular ve beklediler. Britanyalılar, Sudan seçimlerinin muhafazakâr Umma partisinin idaresinde Britanya yanlısı (ve Mısır karşıtı) bir yönetimle sonuçlanacağına güvendiler. Seçimi Mısır yanlısı partilerin kazanması Britanya'yı şaşkınlığa uğrattı; ama yeni Sudan hükümetinin Mısırla birleşmeyi kabul etmeyip tam bağımsızlık kararı alması da DKK'yı aynı derecede şaşırttı. Sudan'ın bağımsızlığı 1 Ocak 1956'da ilan edildi.

DKK, Sudan konusunda acı bir hayal kırıklığı yaşadıysa da, antlaşma Britanya'nın Süveyş üssüne ilişkin görüşmelerin başlamasını olanaklı kıldı. Müzakereler 1953 yılı ile 1954 yılı başları arası boyunca kesintili olarak sürdü. Anlaşmanın önündeki temel engel, Britanya'nın Mısır'ı hâlâ Batı nüfuz alanın bir parçası olarak görmesiydi. Ama Mısır'ın artık Britanya'nın Ortadoğu siyasetinin merkezinde yer almaması görüşmeleri kolaylaştırdı. Türkiye 1952 sonbaharında NATO'ya katıldı ve Britanya birleşik silahlı kuvvetler karargâhı 1952'de Süveyş'ten Kıbrıs'a taşındı.

Nâsır, Britanya'nın Süveyş'te 7.000 asker tutma talebini reddettiyse de, herhangi bir Arap devleti ya da Türkiye kaynaklı bir dış saldırı durumunda üssün yeniden faaliyete geçirilmesini kabul etti. Görüşmeler uzayınca Nâsır, Britanya üzerinde baskı kurmanın bir yolu olarak üs bölgesine gerilla saldırıları yapılmasına izin verdi. Sonuçta, bütün Britanya askerlerinin tahliye edilmesi ve üssün Britanya firmalarıyla sözleşme yapılarak sivil bir kadroya yedi yıllığına kiralanması yönündeki Britanya önerisi temelinde Temmuz 1954'de anlaşmaya varıldı. Anlaşma gereğince son Britanya askerleri Mısır'dan 31 Mart 1956'da ayrıldı. *Times* muhabiri 2 Nisan 1956'da "Askerlerin ayrılışı büyük olasılıkla 74 yıl önce Port Said'i ele geçiren General Wolseley'in güçlerinin gece tahliyesi denli sessiz ve gösterişsizdi" diye yazdı.

Kahire'de antlaşma imzalanırken, Nâsır "yeni bir dostane ilişkiler döneminden" bahsetti ve "Kalplerimizdeki nefretten kurtulmak ve Britanya'yla ilişkilerimizi geçen yetmiş yıldır eksik olan karşılıklı sağlam güven ve inanç temelinde inşa etmeye başlamak istiyoruz" dedi. Bu umutlar boş çıktı. Britanya hükümeti –ve özellikle de Nisan 1955'de Churchill'in yerine başbakan olan Dışişleri Bakanı Anthony Edey– çoğu zaman sert geçen Sudan ve Süveyş üssü görüşmeleri sırasında Nâsır'a karşı olumsuz duygular geliştirmişti. Nâsır'ın saygınlığı ve popülaritesi bütün Ortadoğu'da arttığından, bölgedeki bütün Britanya çıkarlarına karşı bir tehdit oluşturuyormuş gibi görünmekteydi. Mısırlıların, soylu miraslarına rağmen, halen Lord Cromer'in "tabi ırklarından" birisi olarak görüldüğü –Bin Suud gibi bir çöl aristokratının liderliği kabul edilebilirdiyse de, *fellah* kökenli Mısırlı bir albayınki kabul edilemezdi– gerçeği Britanya'nın düşmanlığını arttırdı.

Nâsır 1954 yılında yayımlanan *Devrimin Felsefesi* adlı kitabında Mısır'ın oynayabileceği rolün ne olduğunun farkında olduğunu zaten göstermişti. Nâsır Mısır'ın üç çevrenin –Arap Çevresi, Afrika Çevresi ve İslam Çevresi– çakışmasındaki yeri üzerine yazdı. Yine çapraşık terimlerle Mısır'ı Batı emperyalizmine geniş direniş hareketinin odağı olarak gördü. Nâsır başlangıçta Arap Çevresi'ni pan-Arap birliği açısından değerlendirmedi –aslında düzmece bir emperyalist anlayış diye gördüğü Arap Birliğinden kuşkuluydu ve Birliğin belagatli, pan-Arapçı genel sekreteri Abdulrahman Azzam'ı görevinden uzaklaştırarak onun etkisini azalttı. Ama Arap devletlerini Batı hegemonyasını sona erdirmedeki potansiyel müttefikleri olarak gördü. Ne yazık ki, istikrarlı özerk devlet olma özelliğini taşıyan diğer tek Arap devleti –Irak–, Nâsır'ın Batı'nın başlıca müttefiki olarak gördüğü bir adam –Nuri Said– tarafından yönetilmekteydi. Mısır'ın Arap milliyetçiliği

siyasetine derinlemesine girmesindeki başlıca etken (yalnızca kişiliklerin çatışmasından ibaret olmayan) Nuri'yle yürütülen bu sert rekabetti.

Irak, Türkiye, İran ve Britanya arasındaki, Bağdat Paktı diye adlandırılan, bir dizi askeri antlaşmanın sonucunda 1955 yılında sorunlar doruk noktasına ulaştı. Açıkça Sovyet karşıtı olan bu ittifak düşüncesi, Arapların Sovyet tehdidinden daha çok İsrail'le ilgilendiğini fark etmesi üzerine bundan vazgeçen ABD'yle birlikte oluşturuldu. Britanya pakta kısmen bölgedeki baskın konumunu sürdürmek için katıldı. Nâsır Irak'ın pakta katılmasını engellemek için her türlü yolu denedi, çünkü Türkiye aracılığıyla NATO'yla bağlantılı olan paktı süren Batı tahakkümünün bir aracı olarak görmekteydi. Ama yorulmak bilmeyen bir Batı yanlısı ve Sovyet karşıtı olan Nuri Said'i ikna edemedi. Arapların görüşünü açıkça dile getiren büyük bir kitle bu konuda Nâsır'dan yanaydı ve Nâsır'ın etkisi genç Kral Hüseyin'in olumlu bakmasına rağmen Ürdün'ün pakta katılmasını engellemeye yetti. Ama Nâsır'ın Araplar arasındaki popülaritesi arttıkça Batı'da uyandırdığı düşmanlık arttı.

Nâsır'ın ufku genişliyordu. Şubat 1955'de Nâsır'ı Kahire'de ziyaret eden ve Bağdat Paktı gibi bütün askeri ittifaklara karşı çıkma konusunda onunla anlaşan, Hindistan bağımsızlığının simgesel lideri Pandit Nehru Nâsır'ın düşüncesini önemli biçimde etkilemişti. Nâsır Yugoslavya Başbakanı Tito'ya candan bir hayranlık geliştirdi. Nehru, Britanya Uluslar Topluluğu'nun bir üyesi kalırken, bağımsız ve bağlantısız bir siyaset izlemeyi başarırken, Tito Sovyetlerin liderliğindeki komünist bloğa (Stalin'in yönetimi altındayken bile) baş kaldırdı ve komünizmden taviz vermeden Amerikan yardımını kabul etti. Nehru, Tito ve Nâsır, bağlantısız devletler kulübünün kurucu üyeleri olarak kabul edileceklerdi. Nisan 1955'de

Nâsır Endonezya, Bandung'daki Afrika-Asya Konferansı'na –gelişen ülkelerin büyük çoğunluğunun beyaz Batılı ulusların hegemonyasından kurtulma yönündeki somut girişimini simgelediği için dönemi için büyük önem taşıyan bir olaydı– giden Mısır heyetine başkanlık etti. Nehru ve Çin Başkanı Chou En-Lai gibi Asyalı devlet adamları, Mısır'ın ve onun devriminin önemini kabul ettikleri gibi Nâsır'a bir eşitleri olarak davrandılar.

Nâsır Arap milliyetçiliğinin kahramanı olmada epey yol kat etmişti; posterleri Arap Doğu'nun her yerinde sergilendi. Ama kahramanlık statüsü yeni tehlikeleri ve sorumlulukları beraberinde getirdi, çünkü Araplarda büyük beklentiler yaratmıştı. Nâsır'ın Soğuk Savaş'ta tarafsızlık davasını savunması, ABD'nin ondan kuşkulanmasına ve ona düşmanlık duymasına neden oldu. Aynı zamanda İsrail, Nâsır'ın Mısır'ını başlıca dış meydan okuma olarak görmeye başladı.

Her ne kadar Britanya İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen on yıl boyunca hâlâ Ortadoğu'daki en etkili Batılı devletmiş gibi görünse de, gerçekte iki nedenden –Soğuk Savaş'ın başlaması ve ABD'nin İsrail'e desteğinden– ötürü Britanya'nın konumu ABD tarafından hızla geri plana itildi.

ABD'nin bölgeye girişi İran'da başladı. Savaşın sonunda hem Britanya hem de ABD, 1942 antlaşmasında belirtildiği gibi askerlerini İran'dan çektiyseler de, Sovyetler Birliği birkaç ay kuzey eyaletlerindeki askerlerini tahliye etmemekte ayak diredi. Sovyet ordusu nihayetinde geri çekildiğinde, Sovyetler Birliği, İran'dan ayrılıp Sovyetler Birliği'ne katılmayı amaçlayan Azerbaycan'daki kukla sosyalist rejimi destekledi. İran hükümeti beklenmedik biçimde kararlı bir hamlede bulunarak Azerbaycanlı ayrılıkçıları bastırdıysa da, Sovyetler Birliği Azerbaycan ve Güneydoğu Anadolu'daki özerklik hareketleri ve İran'daki güçlü komünist Tudeh Partisi ara-

cılığıyla İran üzerinde baskı kurdu. Mart 1947 tarihli, ABD'nin Yunanistan ve Türkiye'ye bağımsızlıklarını korumaları için (artık Britanya'nın sağlayamadığı) yardım önermesine vesile olan Truman Doktrini İran'a kadar genişletildi. Ekim 1947'de İran Meclisi cesaretini toplayıp kuzey eyaletlerindeki petrol rezervlerinin Sovyetler Birliğiyle ortaklaşa işletilmesine öngören, ama hiçte iyi gözle bakılmayan Sovyet-İran antlaşmasını feshetti.

Britanya ve Anglo-İranian Oil Company (AIOC) emektar aristokrat siyasetçi Muhammed Musaddık'ın sözcülüğünü yaptığı güçlü İran milliyetçiliğinin hedefi olarak kaldılar. 1949 yılında İran hükümeti ülkenin petrol gelirine dayanan iddialı ve çok ihtiyaç duyulan yedi yıllık bir kalkınma planını başlattı. Ama 1944 ve 1950 yılları arasında AIOC'nin kârı on misli artarken, İran devletinin geliri yalnızca dört misli artmıştı. 1948 yılında İran'ın payını arttırmak için şirketle başlatılan görüşmeler, İran'ın ülkenin başlıca doğal kaynağı üzerindeki denetimini yeniden elde geçirmesinde ısrarlı olan Musaddık ve onun Meclisteki destekçileri tarafından bozuldu. Kamuoyu öyle galeyana geldi ki genç şah Musaddık'ı başbakan olarak atamak ve İran petrol sanayini millileştiren yasa tasarısını onaylamak zorunda kaldı.

Bu kanun yalnızca İran'da halkın büyük beğenisi kazanmadı, sokaktaki Arap'a da ilham verdi. Musaddık'm adı, tıpkı birkaç yıl sonra Nâsır'ın adının olacağı gibi, Ortadoğu'da bir efsane haline geldi. Ama Musaddık hem kendisine karşı olan güçlerin kuvvetinden hem de bir devrim lideri olarak kendi yetersizliklerinden ötürü devriminin sonunu getiremedi. AIOC İran'dan çekildi ve uluslararası büyük petrol şirketleri ortak çıkarları doğrultusunda İran petrolünü başarıyla boykot ettiler. Britanya millileştirme sürecinin tersine çevirmek için ekonomik baskılara ve askeri tehditlere başvurdu ve

aleyhine karara varan Uluslararası Adalet Divan'ına ve müdahale etmeyi reddeden Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne başvurdu. ABD'nin arabulma girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Ama İran devletinin geliri giderek yok denecek düzeye indi.

Musaddık'ın Batı'ya karşı uzlaşmaz tutumu onun yoksul İranlı çoğunluk arasındaki popülaritesini artırdı. Musaddık, yetkeci bir iktidar istedi ve aldı. Britanya ile diplomatik ilişkileri kopardı ve konsolosluklarını kapadı. Ama Musaddık'ın toplumsal ve siyasal bakış açısı birçok bakımından gericiydi. Toprak sahibi sınıfın bir üyesi olarak, büyük arazilerin köylü toprak sahiplerinin lehine dağıtılmasına karşıydı ve şahın ılımlı toprak dağıtımı tasarısını durdurdu. İranlı siyasetçiler arasında Musaddık'a ilişkin kuşkular artınca, şah onun faaliyetlerine karşı çıkmaya ve sadık bir taraftarı olan General Zahedi'yi başbakan atamaya cesaret etti. Girişiminde başarısız olan Şah, Ağustos 1953'de ülkeden kaçmak zorunda kaldı. Ama şah altı gün sonra geri döndü, çünkü Mussadık CIA'in Britanya istihbaratının önemli desteğiyle tasarladığı ve örgütlediği bir karşı darbeyle alaşağı edilmişti.

İran'ın Britanya'yla ilişkisi eski durumuna döndüyse de, artık İran'da asıl etkili Batılı devlet olarak direksiyona geçen ABD'deydi. Bir grup ABD'li, Hollandalı ve Britanyalı petrol şirketi, AIOC'nin yüzde 40 pay sahibi olduğu ve onun İran'daki varlıklarını devralmak için kurulan National Iranian Oil Company'le (İran Ulusal Petrol Şirketi) faaliyetlere yeniden başlamak için anlaşan bir şirket birliği oluşturdu. Anlaşma yirmi beş yıllıktı. Ağustos 1955'de İran hükümeti ABD'yle bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşmayla ve sert Sovyet itirazlarına karşın Bağdat Paktı'na katılışıyla birlikte, İran Soğuk Savaş'ta kesin biçimde Batı kampına katıldı.

1952 yılında Eisenhower yönetimi Başkan Truman'm yönetiminin yerini aldığında, ABD Arap dünyasının siyasetine halen yalnızca çevresel bir ilgi duymaktaydı. Britanya'nın ve Fransa'nın imparatorluk tutkularından geride kalanlara sınırlı bir sempatisi vardı. ABD'nin Mısır'daki genç devrimcilerle ilişkileri iyiydi ve Britanya'ya askeri işgal konusunda uzlaşması için baskı yaptı. Ama ABD'nin Britanya'nın yerini alma gibi bir niyeti yoktu. Gördüğümüz gibi, Eisenhower'm Dışişleri Bakanı John Foster Dulles Mısır'ın ve diğer Arap devletlerinin Sovyet Karşıtı bir Ortadoğu Savunma Kuruluşu'na katılmakla ilgilenmediklerini fark ettiğinde, Sovyetler Birliği'ne karşı duran devletlerin "kuzey katı"nın –Türkiye, İran ve Pakistan– güçlendirilmesine yoğunlaşırken, Britanya'yı Bağdat Paktı'nın tek Avrupalı üyesi olarak bıraktı.

Bununla birlikte ABD, büyük ölçüde iç siyasi nedenlerle İsrail'e daha yakın ilgi gösterdi. ABD'deki Siyonist siyasi etki Amerikalı Yahudi topluluğun ötesine uzanmaktaydı. ABD Kongresi, ezici bir çoğunlukla Ortadoğu'daki genç Siyonist devleti desteleyenlerden oluşmaktaydı. Eisenhower savaş sonrasının ABD başkanlarından ABD dış siyasetini yürütme denetimini başkasına bırakmaya en az eğilimli olanıydıysa da, bu duyarlılıkları görmezlikten gelemezdi.

ABD ile Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'yu etkilemek için girdikleri doğrudan süper güç rekabeti, 1950'lerde doğal düzenin bir parçası olarak görülmeye başlamasına rağmen, bölgeye yönelik Rus ve Amerikan ilgisinin tarihi ve gelişimi bütünüyle farklıydı. Jeopolitik bir kendilik olarak Ortadoğu kavramı Rusya için yeniydi.

Tarihsel olarak Rusya'nın bir bütün olarak Müslüman dünyayla ilgilenmesi için Batılı devletlerin herhangi birinden daha fazla nedeni vardı. Rusya 250 yıl Müslümanlığı kabul eden Moğollar tarafından yönetildi. Kutsal Rusya, Hıristi-

yanlığı yeniden ayağa kaldırdıktan sonra, milyonlarca Müslüman tebaayı içine kattı. Doğuya doğru büyük çarcı genişlemenin ardından on dokuzuncu yüzyılın sonunda Rus İmparatorluğu yalnızca 15 milyon Müslüman'ı kapsamıyor, aynı zamanda gerçekten egemen olarak görülebilecek Müslüman devletlerle –Osmanlı İmparatorluğu ve İran– yaklaşık 3.200 km uzunluğunda bir sınırı paylaşıyordu.

Rus Bolşevikler çar imparatorluğunu ellerinde tuttular ve SSCB'nin güney sınırını oluşturmak üzere altı Müslüman Sovyet Cumhuriyeti yarattılar. Devrim öncesinin Hıristiyan Rusya'sı İslam'ı daima bir düşman olarak gördü ve kültürel, dini ve büyük ölçüde ırksal bakış açısından güneyli halk Ortadoğu'nun parçası olarak kaldı. Hepsi Müslüman Doğu'nun halifelerine bağlıydılar.

Bu, Sovyetler Birliği'nin miras aldığı bir gerçekti. Lenin'in siyaseti Ortadoğu'da bütün çarcı imparatorluk tutkularını terk etmek ve Müslüman devletlerdeki tutunuşunu sağlamlaştırmaktı. Komünistler, karşı-devrimci bir güç olarak gördükleri İslam'a çarlar kadar düşmandılar. Komünistler bunun Batılı emperyalist kumpasın Sovyet karşıtı bir araç olarak yapay bir biçimde oluşturduğu bir kurgu olduğunu savundular. Ama geçen yıllar içerisinde İslam kültürünün Sovyetler Birliği'nin hem sınırları dışındaki hem de içindeki hâkimiyetini ve direniş gücünü fark edemediler.

Başlangıçta Sovyetlerin Ortadoğu politikası Osmanlı, Britanya ve çarcı emperyalizm tarafından tahakküm altına alınan ve sömürülen bölge halklarının Bolşevik Devrimi'nin ideallerinden etkileneceği varsayımına dayandı. Sovyet liderleri bölgede gelişen laik milliyetçi hareketler üzerinde denetim kurmak için iyi bir fırsata sahip olduklarına inandılar. Bu arada Arap ülkeleri ya Britanya'nın ya da Fransa'nın deneti-

mi altında kaldılar ve Sovyetler Birliğinin başlıca umutları Rus ilgisinin başlıca odakları olan Türkiye ve İran üzerinde yoğunlaştı. Sovyetlerin milliyetçiliği yanlış anlaması çok geçmeden hayal kırıklığı yaşamasına neden oldu. Türkiye'de Mustafa Kemal ve arkadaşları Batı'ya karşı verdikleri savaşta Sovyet silahlarını ve parasını kabul etmeye dünden hazırdıysalar da, çok geçmeden komünizmden hoşlanmadıklarını ve Rusya'yı halen Türkiye'nin geleneksel düşmanı olarak gördüklerini açıkça belirttiler. Dahası Lenin yerel komünist hareketlerin çökmesi anlamına gelse bile milliyetçilik emperyalizmin geri çekilişini güçlendireceği ve dolayısıyla da kapitalizmin nihai yıkılışına giden yolu hazırlayacağı için burjuva milliyetçiliğini destekleme düşüncesinden yana tavır aldıysa da, Lenin'in siyaseti Stalin tarafından büyük ölçüde tersine çevrildi. Stalin yerel komünist partilerin Sovyet siyasetinin öncüsü olması gerektiğine ve Sovyet çıkarlarına en iyi şekilde ancak bir hükümet devirme programıyla ve uygun gözüktüğü yerde doğrudan eylemle hizmet edebileceğine inanmaktaydı.

Bu siyaset özellikle İran'da yıkıcıydı. Sovyetler Birliği'nin komünist Tudeh Partisi'nin kurulması için verdiği destek, ordudaki asi hareketleri kullanma girişimleri ve konsoloslukları, ticari kurumları, dernekleri ve propaganda araçları aracılığıyla hükümeti devirme girişimleri yalnızca çarlık zamanındakinden farklı olmayan biçimde İran milliyetçiliğinin Rusya karşıtı duygularının artmasına hizmet etti. 1934 yılı itibariyle Rıza Şah bütün Sovyet ticari kurumlarını, derneklerini ve bir tanesi hariç bütün konsoloslıklarını kapattı.

Ortadoğu'nun Arap ülkelerinde komünist partiler küçüktüler ve dini ve etnik azınlıklardan gelen entelektüellerin hâkimiyeti altındaydılar. Sovyetler Birliği Arap dünyasına yeni

oluşturulan Suudi Arabistan aracılığıyla siyasi ve ticari bir giriş yapmak istediyse de, bu bir hataydı ve Stalin 1938'de Suudi Arabistan'daki elçiliği kapattı.

Arap ülkeleri İkinci Dünya Savaşı'na kadar Sovyetler Birliği'nin varlığının pek farkında değildiler. Sovyetler Birliği'nin savaşa girmesi durumu değiştirdi. Sovyetler Birliği'nin Hitler ordularına destansı direnişi ona yeni bir saygınlık kazandırdı. Sovyetler Birliği'nin o zamana kadar Türkiye ve İran'la sınırlı kalan diplomatik temsili, Batılı devletlerin bir müttefiki olarak Arap ülkelerinin çoğuna genişletildi. Sovyetler Birliği İran'ın kuzeyini Britanya'nın ve ABD'nin onayıyla işgal etti.

Bununla birlikte Stalin'in savaş sonrası dönemdeki yeni emperyalist siyasetleri anında püskürtüldü. İran ve Türkiye, Sovyetler Birliği'nin ilgi odağında kaldı; ama Sovyetlerin felaketle sonuçlanan ayrılıkçı, Sovyet yanlısı İran Azerbaycan'ı kurma girişimi ve 1921 yılında Türkiye'ye bırakılan Kars ve Ardahan illerini geri alma talebi İran ve Türkiye'deki Sovyet düşmanlığını alevlendirdi. 1952 yılında Irak krallığının Batı yanlısı hükümeti Moskova'yla bütün ilişkilerini kesti ve Irak'ı Sovyet karşıtı Bağdat Paktı'nda Türkiye, İran ve Pakistan'la birleştirmeye yönelik girişimler başladı. Sovyet siyaseti Ortadoğu'da abluka altındaydı.

Ama Mart 1953'de Stalin'in ölmesiyle durum değişti. Liderliği Kruşçev'in devraldığı Komünist Parti yönetimindeki Sovyetler Birliği, Arap devletlerindeki küçük ve etkisiz komünist partileri desteklemek yerine Lenin'in Batı'dan bağımsızlığını göstermeye hazır, halk desteğine sahip ulusal liderleri destekleme siyasetine geri döndü. Mısır'ın Nâsır'ı bu türden mükemmel bir Arap liderdi. Kahire'deki Sovyet büyükelçisi, son derece etkin Ortadoğu uzmanı Daniel Solod, Sovyetler Birliği ile Mısır devrimi arasındaki fiili ittifakın temellerini attı.

Nâsır'ın Araplar arasındaki artan popülerliği ve tarafsızlık siyasetini benimsemesi iki kaçınılmaz sonuç doğurdu: Nâsır'ın Batı devletleriyle ilişkisinin kötüleşmesi ve İsrail'in Mısır'ı en büyük dış düşman olarak görmeye başlaması. Siyonist devletin kuruluşundan itibaren gücü ve kendine güveni artmıştı. Herhangi bir Yahudi'ye İsrail'e göç etme ve oraya yerleşme hakkı tanıyan "Dönüş Yasa"sı uyarınca –ilk önce Doğu ve Orta Avrupa'dan ve daha sonra Yemen, Irak ve Arap Mağribi devletlerinden olmak üzere– ülkeye yaklaşık 700.000 Yahudi göçmen sökün etti. Bu göçmenlerin emilmesi, tam istihdam, yüksek sosyal hizmet ve Avrupa standartlarında bir yaşam standardı sağlama kararlığıyla birleşince –özellikle Arap komşularının uyguladıkları genel iktisadi boykot yeni bir devlet olarak onu doğal pazarlarından ayırdığı ve ayrıca bütün Arap komşularının toplam askeri gücünü aşma ihtiyacı hissettiği için– kaçınılmaz sorunlar doğurdu. Her ne kadar İsrail ekonomisi zayıf kaldıysa da, engeller büyük ölçüde iktisadi beceriler, girişimci halk ve dünyanın dört bir yanındaki Yahudilerden, Almanya'dan (savaş tazminatı olarak) ve ABD'den gelen, borçtan daha çok bağış biçimdeki devasa yabancı yardım akışı aracılığıyla aşıldı.

Barış görüşmelerinin bir Arap-İsrail anlaşmasıyla sonuçlanmasından beklentiler kesilince, İsrail en başından itibaren sınır ihlalleri ve sızma eylemleri için –bu eylemlerin toprakları ateşkes hatları ve eğitimli *fedayin* (komandolar) tarafından bölünen Filistinli köylüler tarafından gerçekleştirilmesi bir şey değiştirmeksizin– büyük misilleme siyasetini uygulamaya koydu. Ekim 1953'de bir olayda İsrail ordusu Batı Şeria'nın Kibya yöresinde yaklaşık elli köylüyü öldürdü.

Nâsır iktidara geldiğinde, her nedenle olursa olsun İsrail'le ilişkiye girmekten kaçındı. Nâsır'ın yalnızca büyük iç ve dış sorunlarla kuşatılmamıştı, ayrıca Filistin savaşı Mısır si-

lahlı kuvvetlerinin zayıflığını ortaya çıkarmıştı. Batı Nâsır'a yalnızca küçük miktarlarda silah sattı ve o daha doğuya yönelmeye hazır değildi. İsrail'in ilk başbakanı militan David Ben Gurion Aralık 1953'de siyasetten geçici olarak çekilip onun yerini ılımlı Moşe Sharett aldığında görece bir Mısır-İsrail *detant* dönemi söz konusu oldu. Şubat 1955'de Lavon hadisesi skandalı –İsrail gizli servisinin Mısırlıları Britanya kurumlarına saldırmaları için teşvik ederek Britanya'yı Mısır'da kalmaya zorlama planının başarısızlığa uğraması– Ben Gurion'u yeniden iktidara taşıdı. Bir hafta sonra İsrail ordusu *fedayin* saldırılarına ağır bir misilleme olarak Gazze'deki Mısır genel merkezine ağır kayıplar verdiren bir baskın düzenledi. Bu eylem Arap-İsrail anlaşmazlığında kilometre taşıydı.

Nâsır, Mısır'ın askeri zayıflığının bu aşağılayıcı teşhirini görmezden gelemezdi. Nâsır'ın ilk tepkisi İsrail içlerine sızarak askeri üsleri bombalamaya çalışan daha fazla *fedayin*in önünü açmak oldu. Mısır dünya çapında kınamalarla uğraşmak zorunda kaldıysa da, en azından Nâsır bu yolla Mısır'ın İsrail'le hazır olmadığını bildiği topyekûn bir savaşa girmesi isteklerini geçiştirdi.

Nâsır'ın gizli silah alım görüşmelerine başlaması –Ortadoğu'nun yakın tarihindeki bir başka doruk noktası– çok daha önemlidir. Bu görüşmeler, pirinç ve yün karşılığında Sovyet uçaklarının ve tanklarının da aralarında bulunduğu çok büyük miktarda silah tedariki için Çekoslovakya'yla bir anlaşmaya varıldığının ilan edildiği 27 Eylül 1955 yılında sonuçlandı. Bu bir Arap ülkesinin bu türden ilk anlaşmasıydı. Anlaşma Batı'yı kızdırırken, Arap kamuoyunu memnun etti.

Batı düşmanlığı ve İsrail'in kaygısı yeni doruklara ulaştı. Fransa Mısır'ın düşmanlarının safına katıldı, çünkü Fransa (yanlış biçimde) Cezayir'de 1954 yılında başlayan ayaklanmanın Kahire tarafından teşvik ve finanse edildiğine inandı-

nlmıştı. On yıldan fazla süren bir Fransa-İsrail ittifakının oluşturulması ve İsrail'e Fransız silahları temin edilmesi gizli anlaşmasının haberi, Nâsır'm silah arayışına daha da aciliyet kazandırdı. Britanya hükümetinin Nâsır'a olumsuz yaklaşımı doruk noktasına ulaştı. Başbakan Anthony Eden, Ürdün Kralı Hüseyin'in Arap Lejyonu'nun Britanyalı başkomutanı General Glubb'u görevden alması da dâhil olmak üzere Arapların bütün Batı karşıtı duygularını sergileyişlerinden Nâsır'ı sorumlu tuttu. Eden zaten Nâsır'ın devrilmesinin gerekli olduğuna karar vermişti. Dahası, Britanya'nın ve Fransa'nın Siyah Afrika'daki imparatorlukları henüz tasfiye edilmemişti ve Mısır Afrika Çevresi'nde Nâsır'ın öngördüğü rolü oynamaya başlamıştı. Kahire Radyosu bütün Afrika boyunca sömürgecilik karşıtı özgürlük hareketlerine çeşitli dillerde coşkulu ve küfürlü destek verdi.

Halen daha Arap dünyasına Britanya ve Fransa'dan daha az doğrudan ilgi duyan ABD'yi en çok Nâsır'm tarafsızlığının Soğuk Savaş boyutu ilgilendirmekteydi. Siyonizm taraftarı Kongre üyeleri, Nâsır'ın amacının Arap devletlerini güç yoluyla birleştirmek ve onları Sovyet uydularına dönüştürmek olduğunu söyleyen koroya katıldılar. Nâsır, ABD'nin bütün nefretini yönelttiği komünist Çin'i tanıdığı Mayıs 1956'da ABD-Mısır ilişkileri daha da kötüleşti. Nâsır'ın Çin'i tanımasının nedeni, bağımsızlığını sergileme isteğinin yanında Ortadoğu'ya silah tedariklerine uygulanabilecek olası bir BM ambargosundan kaçınmaktı (Çin BM üyesi değildi).

Gelgelelim Batılı devletler Mısır'ı kendi yörüngelerinden tutma umutlarını tamamen yitirmediler. Yeni Mısır rejimi Nil'in üzerine Assuan yakınında devasa bir baraj yapmaya baş koymuştu. Baraj, tarım alanını yüzde 30 artırarak, seli ve kuraklığı engellemek için yıllık su depolanmasını sağlayarak, hidroelektrik tedarikini son derece arttırarak Mısır'ın gelişme

programının köşe taşı olacaktı. Şubat 1956'da Dünya Bankası'nın ABD'nin ve Britanya'nın sağlam para giderlerini ödemek için 70 milyon dolar borç vermesi koşuluyla 200 milyon dolar borç vereceği geçici bir anlaşmaya varıldı. ABD ve Britanya, Nâsır'a Batı'nın Mısır ekonomisi üzerinde denetimini içerdiği için kabul edilmesini zor bulduğu koşullar dayattılar. Gelgelelim Nâsır koşulları kabul etmeye hazırlandığında da, ABD ansızın Mısır ekonomisinin böylesine büyük bir proje için istikrarsız olduğu için teklifini geri çektiğini ilan etti.

ABD ve Britanya, Nâsır iktidardan düşmese bile, çok daha bükülebilir hale geleceğine inandılar. Sovyet Birliği'nin barajı finanse etmeye hazır olduğunun işaretlerini vereceğinden emindiler. Nâsır İskenderiye'de tezahürat yapan büyük kalabalığa ve Kahire Radyosu aracılığıyla Arap dünyasının geri kalanına Süveyş Kanal Şirketi'ni milleştirdiğini ve Kanal'ı yönetmesi için Mısır Kanal İdaresi'ni kurduğunu ilan etmek için 26 Temmuz 1956'da Mısır Devrimi'nin dördüncü yıl törenlerini seçtiğinde ABD ve Britanya şaşkınlığa uğrayıp kızdılar. Bütün üçüncü dünya heyecana kapıldı. Batı sömürgeciliğinin Süveyş Kanalı'ndan daha etkili simgesi yoktu. Ama bu hamlenin sonuçlarına ilişkin kaygılar söz konusuydu. Batı Nâsır'ın başarılı olmasına kesinlikle izin vermeyecekti.

Londra ve New York'ta üç boyunca Britanya'nın Kanal'ın uluslararası denetiminin zorla kabul ettirilmesine öncülük ettiği görüşmeler yapıldı. ABD Eisenhower/Dulles yönetimi Mısır'ı zorlamak için güç kullanılmasını kabul etmediğinden görüşmeler sonuçsuz kaldı. Ama Britanya ve Fransa hükümetleri güç kullanmakta kararlıydılar. Gizli Fransa-İsrail ittifakı, Mısır'ın Britanya'yla birlikte ortaklaşa istila edilmesi planını akıl etti. Eden, planı yalnızca İsrail'le gizli anlaşmasının ortaya çıkmasının Britanya'nın Arap dünyasındaki çıkarlarını kötü etkileyeceğinden korktuğundan gönülsüzce kabul etti.

29 Ekim 1956'da İsrail Sina'yı işgal etti ve izleyen gün Britanya ve Fransa Mısır'a ve İsrail'e savaşa son vermeleri ve güçlerini Kanal'ın on mil uzağına çekmeleri çağrısında bulunan ortak bir ültimatom yayınladılar (Arabi Paşa'yı tehdit eden ortak muhtıradan yetmiş altı yıl sonra). İsrail, birlikleri Kanal'dan on milden daha uzak olmasına rağmen, planın bir parçası olarak ültimatomu kabul etti. Nâsır ültimatomu reddetti ve Sina'da ağır kayıplar veren ordusuna Kanal'a dönmesini emretti. Ültimatom süresinin bittiği 31 Ekim'de Britanya ve Fransa uçakları Mısır havaalanlarını bombaladı ve güvenlik için Suriye'ye gönderilen uçaklar haricinde neredeyse bütün Mısır hava kuvvetlerini yok etti. Kıbrıs'ta toplanan bir Britanya-Fransa gücü, Port Said yakınlarında çıkartma yapıp kenti ele geçirdikten sonra Mısır'ın batmış gemilerle zaten kapattığı Kanal boyunca doğuya ilerledi.

Dünya kamuoyu büyük bir çoğunlukla üçlü istilaya karşıydı. Britanya Uluslar Topluluğu'nun dağılma tehlikesiyle karşı karşıya olması, Sovyetlerin uyarıları ve yardım etmeyi ve sterlin üzerindeki endişe verici baskıyı azaltmayı reddeden ABD'nin muhalefeti Britanya'nın Süveyş eylemini durdurma kararında etkili oldu. BM Genel Kurulu 4 Kasım'da çağrısı yapılan ve Britanya ve Fransa'nın 6 Kasım'da kabul ettiği ateşkesi yönetmesi için bir BM Acil Durum Gücü (UNEF) oluşturulmasına karar verdi. İsrail tek başına savaşı sürdüremezdi. Britanya ve Fransa hesapta iki büyük yanlış yapmıştı: biri Mısırlıların Kanal'ı kendi başlarına yönetemeyecekleri ve diğeri savaş başlar başlamaz Nâsır'a karşı bir halk ayaklanması olacağıydı. Gerçekte millileştirmeden sonra Mısırlılar Kanal'ı mükemmelen yönetebileceklerini gösterdiler ve Nâsır'ın Mısır'daki ve başka yerlerdeki Araplar arasındaki popülerliği daha arttı. Mısır kendisinden çok daha büyük bir güç karşısında askeri yenilgiye uğradıysa da, dip-

lomatik bir zafer kazandı. Kızgın Başkan Eisenhower 1957 yılının başlarında İsraillileri Kanal'ın ve oradaki çok büyük Britanya askeri depolarının bütün denetimini Mısır'a bırakarak Sina'dan ve Gazze'den çekilmeye mecbur bıraktı. Kanal ABD'nin desteğiyle temizlendi ve Nisan 1957'de yeniden açıldı. Mısır'daki Britanya ve Fransız mülklerine el konuldu. Yaklaşık 3.000 Britanya ve Fransa vatandaşı sınır dışı edildi ve binlercesi işlerini kaybettiklerinden ülkeden kendiliklerinden ayrıldı. Britanya ve Fransa Mısır'a iktisadi ambargo uygulama yoluyla misillime yapma girişimde bulunduysalar da, bu girişim nafileydi.

Arap dünyası üzerindeki Britanya-Fransa tahakkümü yüzyılı nihayetinde son bulmak üzereydi. İki yıl sonra Britanya'nın kalan yegâne önemli Arap müttefiki Irak monarşisi halkın desteğini alan ordunun öncülüğünü yaptığı bir darbeyle devrildi ve Bağdat Paktı çöktü. Britanya'nın Körfez'deki ve Güney Arabistan'daki artık sözde kalan sömürgeci rolü, mali zorunlulukların neden olduğu ayrılışına kadar on yıl daha sürecekti. Görünüşte Arap batıya daha bir inatla yerleşmiş olan Fransa, uzun süren ve beyhude bir baskının ardından 1962'de Cezayir'in bağımsızlığını kabul etmek zorunda kaldığında bölgeden Britanya'dan daha önce çekildi.

1956 ile 1959 arasındaki yıllar Nâsır önündeki her engeli ortadan kaldırıyor gibi göründüğü için Nâsırcılığın zirveye tırmanışıyla damgalandı. Nâsır'm Araplara –özellikle çoğunluğu oluşturan genç kuşağa– seslenişi etkileyiciydi. Genç kuşak Nâsır'ı –yirminci yüzyıl haçlıları olan– Siyonistleri kovmak için onları birleştirecek yeni bir Selahaddin olarak gördü. Nâsır için tehlike, beklentileri kendisinin ve Mısır'ın gerçekleştiremeyeceği denli yükseltmesiydi. Nâsır Sovyet yardımıyla iyileştirmesinin zaman alacağı Arap ordusunun zayıflığının farkındaydı; ama Arapların coşkusunu denetim altına

alamadı. Nâsır'ın kişiliği Arapların ve Mısırlıların kendilerinin de paylaştığı Mısır'ın Arap davasına bağlılığına ilişkin kuşkularını bastırdı.

Haziran 1956 yeni Cumhuriyet Anayasası kamuya duyuruldu ve Anayasa yüzde 99 evet oyuyla kabul edildi. Anayasa, İslam'ın devlet dini olduğunu ilan etti, Mısır'ı Arap ulusunun bir parçası olarak kabul etti ve hükümet için bir başbakan ve bir bakanlar kurulu ve yasama meclisi ön gördü. Nâsır'm altı yıllığına başbakan olması onaylandı. Siyasi partilerin yerini benzer bir siyasi örgüt olan Ulusal Birlik aldı. Nitekim Nâsır'ın iktidarı resmileştirildi. Nâsır yüksek yönetim makamlarını DKK'daki eski seçkin arkadaşlarına verdiyse de, rakip iktidar merkezlerinin boy vermemesini sağlama aldı. Nâsır bunun tek kısmi istisnası olarak Savunma Bakanı Abdulhakim Amer'e silahlı kuvvetler üzerinde, en sonunda yıkıcılığını sergileyen büyük bir bağımsız denetim tanıdı. Amer, etkileyici ve çekici olmasına karşın, disiplinden yoksundu ve kabiliyetsiz bir komutandı.

Nâsır'ın Mısırda gösterdiği siyasi ustalık diğer Arap devletlerine kolaylıkla aktarılabilir türden değildi. Nâsır'ın kitleler arasındaki çekiciliği son derece güçlüydü; ama Irak'taki Nuri Said dâhil olmak üzere bağımsız Arap devletinin çoğunun yöneticileri temelde Batı yanlısı ve muhafazakâr olduklarından Nâsırcılık düşmanıydılar. Kaygılandıran Nâsırcılık eğilimine karşı koyabilmek için her türlü aracı kullandılar. Ürdün'de Kral Hüseyin, General Glubb'u görevinden alarak ve Ekim 1956'da Britanya'nın Ürdün ordusuna mali destek vermesini öngören antlaşmayı fesheden Nâsır yanlısı bir hükümet oluşturulmasına izin vererek Nâsırcılığa uydu. Ne var ki hükümetin Sovyetler Birliği'yle diplomatik ilişki kurulmasını önermesinden sonra Kral Hüseyin milliyetçi bir askeri darbe planlandığını duyması üzerine Nisan 1957'de orduda-

ki aşırı sadık bedevi birliklerin desteğiyle harekete geçti ve hükümeti azletti. Alaşağı edilmesinin İsrail'in Batı Kıyı'sını işgal etmesine yol açacağının neredeyse kesin olması, kral Hüseyin'e yardım etti. Ürdün'ün tehlikeli konumunun sert gerçekleri kralın siyasi çatışmalarda ustalık kazanmasına yardım etti. Elbette Hüseyin'in cesareti ve akıllığı da kendilerine düşen rolü oynadılar.

Lübnan'da hırslı ve becerikli Cumhurbaşkanı Kamil Şamun, Batı yanlısı destekçilerinin ezici çoğunluğunun parlamento seçimlerinde başarılı olmasını sağlamak için Marunilere verilen cumhurbaşkanlığının güçlü yetkilerini kullandı. Lübnanlı Arap milliyetçileri –ağırlık olarak Müslüman olsalar da tamamı değildi– bu duruma yalnızca itiraz edebildiler.

Suudi Arabistan'ın Nâsırcılığın yükselişi karşısındaki tutumu çok daha muğlâktı. 1953 yılında Bin Suud'un yerini alan Kral Suud tıpkı babası gibi dost canlısıydı ve fiziksel etkileyiciliğe sahipti; ama diğer bakımlarda yetersiz birisiydi. Kral Suud, aşırı müsrif ve aptaldı. Bazı yetkilerini becerikli ve tecrübeli kardeşi veliaht Faysal'a devrettiyse de, çoğunluğu yozlaşmış bir danışmanlar grubunun desteğiyle kişisel hükümdarlığa dayanan bir yönetim sistemi oluşturdu. Kral Suud petrolün sağladığı yeni zenginlikle ve yirminci yüzyılın giderek karmaşıklaşan talepleriyle başa çıkabilecek bilgelikten yoksundu.

Suud'un Arap siyasetini başlarda Suud Hanedanlığı ile Haşimiler arasında uzun zamandır süren rekabet yönlendirdi. Bu durum, Suudi gelenekçiliği ile Mısır Devrimi arasındaki aykırılıklara rağmen Suud'u Mısır'a yaklaştırdı. Suudi Arabistan 1955'de açıkça Bağdat Paktı'na karşı oluşturulan ortak bir askeri sistemde Mısır'a ve Suriye'ye katılmaya karar verdi. Kral Suud 1957 yılında ayrıca Britanya'nın Ürdün mali desteğinin yerini almak üzere Mısır'a ve Suriye'ye yardım etmesi gerektiğine karar verdi.

Arap Doğu'da gelişen iktidar mücadelesinde Suriye anahtar konumdaydı. Suriye Arap birliği arzusunun ve ihtiyacının en tutkuyla hissedildiği ülke olmasına rağmen, Suriye kimliğini temsil eden güçlü bir merkezi otoriteden yoksundu. 1950'den 1954'e kadar ülkeye hükmeden Albay Çiçekli'nin devrilmesinden sonra Fransız manda günlerinden kalma eski siyasi partiler parlamenter sistem içinde iktidar mücadelesi verdiler. Muhafazakâr, Batı yanlısı Irak'ın Suriye üzerinde etkili olmasına karşın, Suriye'deki eğilim, devrimci Mısır'ın köktenci tarafsızlık siyaseti doğrultusunda keskin biçimde solcuydu. Suriye 1956 yılında Sovyetler Birliği'nden silah alma ve komünist Çin'i tanıma konusunda Mısır'ı izledi. Sol eğilim, Baas Partisi'nin etkisinin ve gücünün artmasıyla yakında ilişkiliydi. Baas on yıl önce Şamlı iki öğretmen –Michel Aflaq ve Salah Bitar– tarafından neredeyse yalnızca bir tartışma derneği olarak kurulmasına rağmen, Baasçılar halkın duygularına önem veren diğer gruplardan daha başarılı oldular. Partinin ideologu Aflaq, utangaç ve etkileyicilikten uzak olmasına rağmen, pan-Arapçı düşüncelerinden dolayı genç nesil arasında azımsanmayacak bir taraftar kitlesi edindi. Parlamentoda ancak birkaç sandalye kazanmalarına karşın Baasçıların önemli yerlerde destekçileri vardı ve koyu yansızlık taraftarı ve orduda nüfuz sahibi bir grup subayla yakın ilişki içindeydiler. 1956 yılından itibaren Baasçılar istinasız bütün hükümetlerde yer aldılar.

Süveyş Savaşı, Suriye'de halkın duygularını alevlendirip sol eğilimlere ivme kazandırdı. Hükümet Sovyetler Birliği'yle ilişkilerini yoğunlaştırdı.

Bütün Arap Doğu'nun Sovyet tarafına geçmesi olasılığı, dünyaya Soğuk Savaş çerçevesinden bakan ABD'yi aşırı derecede tedirgin etti. ABD'nin Mısır'a yönelik üçlü saldırının engellenmesinde oynadığı rol sayesinde Arap milliyetçileri

arasında kazandığı itibar Britanya'nın ve Fransa'nın Mısır'a uyguladığı iktisadi ablukaya katılmasıyla hızla yerle bir oldu. Birleşik Devletler, Arap dünyasındaki bütün Nâsır karşıtı ve Batı yanlısı devletleri açıktan ya da gizlice bir araya toplamaya çalıştı. Başkan Ocak 1957'de "Eisenhower Doktrini" adlı bildiriyi yayımladı. Doktrin "uluslararası komünizmi" Ortadoğu'ya yönelik en büyük tehdit olarak ilan edip ona karşı direnmeye yardım eden her hükümete maddi yardım sözü verdi. Suudi Arabistan gibi Irak ve Lübnan Başbakanı Şamun da, muğlâk şartlarla olsa da, bu yardımı kabul etti. Kral Suud, Arap dünyasındaki köktenci Sovyet yanlısı eğilimden giderek daha fazla tedirginlik duymasına rağmen, Bağdat'taki eski düşmanı Haşimilerin tarafına geçmeye de henüz hazır değildi. Suud Ürdün kralının milliyetçi hükümeti azletmesinden sonra iktidara gelecek hükümetin desteğini kazanmak için Ürdün'e az sayıda asker gönderdi. Gerçekleşme olasılığı hemen hemen hiç olmayan Suudi hükümdarını Arap dünyasında Nâsır'ın karşısına rakip, hatta "İslam Papası" olarak dikme girişimi sırasında Eisenhower yönetimi Suud'u ABD'ye davet etti. ABD elçiliğinin ve CIA'n Lübnan'daki parlamento seçimlerinde Şamun yanlısı güçlere verdiği destek, Suriye ordusunda Batı yanlısı bir darbeyi teşvik etme girişimleri gibi gizli olmaktan çıkmış sırlardı.

ABD'nin Ortadoğu'daki faaliyetleri, genelde Batı yanlısı öğelerin güvenini tazelemekten daha çok milliyetçi/tarafsızlık eğiliminin güçlenmesine yaradı. Büyük Nil Barajı'nın yapılmasına yardım etmeyi ve Batı'nın Mısır'a uyguladı iktisadi ablukaya direnmeyi üstlenen Sovyet Birliği yeni dostlar edindi. Kahire Radyosu'nun *Arapların Sesi* adlı programı, ABD'ye ve onun Arap dünyasındaki müttefikleri "tutuculara" karşı çok etkili olmamakla beraber genellikle ilke tanımayan bir propaganda yürüttü.

Ortadoğu'daki Soğuk Savaş ilerledikçe, gergin ve zayıf Suriye rejimi, üzerinde daha fazla baskı hissetmeye başladı. Birleşik Devletler, Suriye'nin Sovyet tarafına geçişinden duyduğu rahatsızlığı açıkladığında, Sovyetler Birliği Batı'yı Suriye'ye müdahalede bulunmaması için uyardı. Suriye, Eylül 1957'de Türkiye'yi sınıra asker yığmakla suçladı. Ortada önemli bir tehdit olmamasına karşın, Nâsır desteğini belli etmek için Şam'a göstermelik bir grup asker gönderdi.

Hükümet genellikle Suriye'nin Batı yanlısı kampta kalmasını tercih edecek eski kafalı Suriyeli siyasetçilerin egemenliği altındaydıysa da, gerçek iktidar Baas'ın elindeydi. Sovyet yanlısı eğilim aynı zamanda komünistlerin –özellikle orduda olmak üzere– zemin kazandıkları anlamına gelmekteydi. Baas, sonu gelmeyen ABD baskısıyla ve iktidarı komünistlerle paylaşma –ya da hatta komünist bir iktidar– olasılığıyla karşı karşıya olmasına rağmen, Nâsır'ın korumasını sağlayacak bir Suriye ile Mısır birliğinin en iyi siyaset olacağına karar verdi. Muhafazakâr siyasetçiler halkın da benimsediği bu görüşe boyun eğmek zorunda bırakıldılar. 2 Şubat 1958'de Mısır ve Suriye başbakanları iki devletin Birleşik Arap Cumhuriyeti'nde (BAC) birleştiğini birlikte ilan ettiler.

Batı ve onun Arap müttefikleri tahmin edilebileceği gibi bu birleşmeden tedirgin oldular ve ona düşman kesildiler. Irak'ın ve Ürdün'ün Haşimi monarşileri, tepki olarak kendi federal birliklerini ilan ettiler. Öte yandan aşırı tutucu ve yalıtımcı Yemenli İmam Ahmed, Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne Şubat 1958'de ilan edilen Birleşik Arap Devletleri adlı muğlâk bir konfederasyonun bir üyesi olarak katılmanın akıllıca bir sigorta olduğuna karar verdi.

Bu tarihten sonra olaylar hızla gelişti. 1958 Ortadoğu için çok önemli bir yıldı. Mart ayında Suriyeliler Kral Suud'un ya da danışmanlarından birinin Nâsır'a suikast girişiminin ay-

rıntılarını ortaya çıkartıp Suriye ile Mısır'ın birliğini koruyunca, Suud yetkilerini kardeşine devretmeye mecbur edildi. Faysal'ın kardeşinden daha az Batı yanlısı ve daha çok Mısır yanlısı olduğu düşünülmekteydi. Mayıs ayında Süveyş krizinin şiddetlendirdiği Lübnan'daki Lübnanlı milliyetçiler ile Arap milliyetçiler arasındaki tehlikeli siyasi kutuplaşma, Cumhurbaşkanı Şamun ve onun Batı yanlısı hükümetine karşı ayaklanmaları için Arap milliyetçilerine yarım eden ve onları cesaretlendiren Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin bir parçası Suriye'nin bütün yaz boyunca körüklediği sesiz bir iç savaşa doğru evrildi.

Irak Başbakanı Nuri Said'in Temmuz 1958'de iktidardan düşmesine neden olan Şamun'a yardım kararı kendisine aitti. Nuri Said usta bir siyasetçi olmasına rağmen, o ve arkadaşları halkın –özellikle subayların– ne düşündüğünden habersizlerdi. Tuğgeneral Abdülkerim Kasım'ın yönetimi altında Mısır Hür Subaylar örgütünün Irak uyarlaması oluşturulmuştu. Hükümet bir askeri birliğin Ürdün'e hareket etmek üzere Bağdat yakınlarında konuşlandırılmasını –Suriye'ye Mısırla birliğini bozması için baskı yapmak amacıyla– emrettiğinde, askerler başkenti ele geçirme ve rejimi yıkarak cumhuriyet ilan etme fırsatından yararlandılar. Darbe çok az muhalefetle karşılaştıysa da, Mısır'daki kansız darbenin aksine, Başbakan Nuri Said'in yanı sıra genç kral II. Faysal, amcası veliaht prens ve kraliyet ailesinin tamamı öldürüldü. Kasım'ın başbakan ve savunma bakanı, subayların diğer önemli makamlarda olduğu bir hükümet kuruldu. Yeni Irak cumhuriyeti Mısır'la yakın işbirliği içinde olduğunu açıkladı.

Zafer Nâsır'ın ve Nâsırcılarındı. Nâsırcılar, yalnızca Suriye'ye değil, ama aynı zamanda Arap dünyasındaki tek güçlü muhalifleri Irak'a da hâkimdiler ve Batı yanlısı siyasetlerin tek etkili aracı yıkılmıştı. Irak devriminin doğrudan sonucu-

nun, Britanya askerleri Ürdün'e çekilirken, Ortadoğu'daki Batı yanlısı kampın çökmesinden korkan Birleşik Devletlerin, Cumhurbaşkanı Şamun'un talebi üzerine Beyrut'a 10.000 deniz piyadesi çıkartması olduğu doğrudur. Deniz piyadeleri Şamun'un iktidarda kalmasına yardım etmediler; ABD akıllıca davranarak Lübnanlıların kendi krizlerini kendilerinin çözmesi yoluyla anlaşmaya varılmasını destekledi. Silahlı kuvvetlerin siyasi mücadelede tarafsız kalmasını sağlayan ordu komutanı General Fuad Şehab, yasal yollardan Şamun'un yerini alması için seçildi. Lübnan, Şamun'un yönetimindekinden daha yansız ve daha az keskin Batı yanlısı hale geldiği için asiler istediklerinin büyük kısmını elde ettiler. Kısa süre yaşayan Ürdün-Irak federasyonu çökmüştü ve Kral Hüseyin'i tahtında tutmak için birkaç Britanya askeri yeterli olacakmış gibi görünmüyordu.

Ortadoğu'da gücünün doruklarında olmasına rağmen, Nâsır'ın zirveden düşmesi neredeyse kaçınılmazdı. Gerçekte Nâsır'ın –kısmen düşmanlarının hatalarının ve Nâsır'ın Arap kitleler arasındaki çekiciliğinin gerçek doğasını anlayamamalarının neden olduğu– sıra dışı başarıları, konumunun temel zayıflıklarını gizlemişti. Süveyş savaşı ve sonrası, Mısır'a ulaşmayı umut edemeyeceği uluslararası bir statü kazandırdı.

Arapların Birlik davasının zaferinden beklentileri en yüksek noktasındaydı. On dokuzuncu yüzyıldaki Alman ya da İtalyan devletleri gibi Arap Birliği üyeleri de tek bir varlık olarak birleşebilirlerdi. Nâsır'ın Bismarck'ın rolünü oynamayabilmesini engelleyen bir sürü coğrafi ve siyasi neden bulunmaktaydı. Arap ulus-devletlerinin siyasi toplulukları –bazıları Suriye ve Irak gibi yeni, bazıları Mısır ve Yemen gibi eskiydi– birbirlerinden çok farklıydılar; ortak kültürleri ve pan-Arapçılığın duygusal coşkusu onları birleştirmek için yeterli değildi.

Nâsır'ın önündeki en acil sorun, Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin (BAC) idaresiydi. Nâsır daha sonra Suriyeli liderler birleşme teklifinde bulunmak için Kahire'ye geldiklerinde geçiş dönemi için gevşek bir federasyonla başlamanın daha iyi olacağını hissettiğini söyledi. Suriyeliler tam bir birleşmede ısrar edince, eğer sorumluluğu üstelenecekse BAC'ın Kahire'den yönetilmesinde ısrar etmeye yöneldi. Ama Nâsır kendini eğitme konusunda dikkate değer yeteneğine –ve uzun konuşmalarında daima sanki halkının öğretmeniymiş gibi konuşmasına– rağmen Suriye hakkında az şey biliyordu. Suriye Mısırdan daha zengin, daha az nüfuslu, daha çoğulcuydu ve halk siyasal bakımdan Mısır halkı kadar olgun değildi. Hepsinden önemlisi Suriye yönetilmesi aşırı zor bir ülkeydi.

Birleşmenin arkasındaki güç olan Suriye Baasçıları, kendi kendilerini kandırmışlardı. Nâsır'm birçok ideallerini ve amaçlarını paylaştığını hissetmişlerdi. Kendilerinin de gördüğü gibi Nâsır'ın Michel Aflaq'ın "Özgürlük, birlik ve sosyalizm" ve "ebedi görevi olan bir ulus" sloganlarını benimsemişti. Bunda belli bir gerçeklik payı vardıysa da, Nâsır, Baasçıların kendi otoritesinin ve saygınlığının koruması altında Suriye'yi yönetmelerine izin vermeye hazır değildi. Çok geçmeden Nâsır, Baasçı liderleri can sıkıcı sürgüne ya da daha sert direnişe itti. Bağımsızlık sonrasının parlamenter yapısının yerini Mısır modelini örnek alan tek bir siyasi örgüt aldı. Nâsır, iki Suriyeliyi BAC'ın başkan yardımcısı ve birkaç Suriyeliyi merkezi hükümette bakan olarak atadıysa da, yürütme ve yasama güçlerini büyük ölçüde kendi elinde tuttu.

Suriye'ye çalışmak için giden Mısırlı memurların bazıları yüksek niteliklere sahipken, birçoğu değildi. Suriyeliler kendilerini kaçınılmaz olarak kendilerinden daha az yetenekli ve daha az çalışkan olduklarını düşünme eğiliminde oldukları

Mısırlıların küçük ortağıymışlar gibi hissetmeye başladılar. Özellikle Suriye ordusu incinen gururunun acısını çekti, daha çok serbest ekonomide olmak üzere uzun bir dinamik ticari etkinlik geleneğine sahip olan Suriyeli tüccarlar, işadamları ve toprak sahipleri, Mısır'ın kendilerine devlet sosyalizmi ilkelerini dayatmasını artan kaygıyla izlediler. Mısır'da ekonomi yönünü kapitalist Batı'dan Sovyet bloğuna doğru değiştirmiş, hızlı sanayileşme ve Büyük Nil Barajı dâhil olmak üzere büyük çaplı bayındırlık işleri yapma hamlesi kamu sektörünün büyümesini neredeyse kaçınılmaz kılmıştı. Nâsır'm geliştirdiği "Arap sosyalizmi" Mısır'da pragmatizm tarafından engellenebilirdiyse de, Suriye'ye uyarlanmadı. Suriye solu Nâsır için aynı ölçüde düşmandı. Baas dışlanırken, komünistler –Mısır'da olduğu gibi– önemsenmediler.

İşin daha kötüsü, Suriye'nin temelde tarıma dayalı olan ekonomisi 1958 ile 1960 yılları arasında arka arkaya gelen üç korkunç kuraklıktan büyük zarar gördü.

Suriyelilerin birlikten hoşnutsuzluğu artarken, Irak'taki yeni hükümet çok geçmeden büyük pan-Arapçı umutları boşa çıkardı. Kasım 1958 yılının sonuna doğru askeri darbedeki başlıca işbirlikçisi, Irak-Mısır birliğini destekleyen Albay Arif'i tutuklatıp hapsettirdi. Kasım, Nâsır'ı Şubat 1959'da Musul'da gerçekleşen başarısız milliyetçi Arap ayaklanmasından sorumlu tuttu. Kasım, 1959 yılı boyunca Irak komünistlerinin (öncülüğünü Irak Baasçılarının yaptığı) Arap milliyetçileri pahasına konumlarını güçlendirmelerine olanak tanıdı ve yaklaşık dört yıl boyunca başka bir grubun devlete egemen olmasını engellemeyi amaçlayan tehlikeli denge siyasetinde başarılı oldu. Buna rağmen Nâsır ona güvenmedi ve Irak komünizminin bütün Arap dünyası için bir tehlike teşkil ettiğine inandı. Tutarsız ve aşırı gösterişçi Kasım, Nâsır'a keskin ve kıskançlık dolu bir nefret besledi.

Nâsır, Suriye'deki kötüleşen durumu toparlamak için 1960 yılında en yakın arkadaşı Mareşal Abdulhakim Amer'i Şam'a vali olarak gönderdi ve ona Suriye'nin birliğe giderek büyüyen karşıtlığının nedenlerini ortadan kaldırması talimatını verdi. Nâsır Suriye halkı arasındaki kişisel popülerliğini büyük ölçüde korumasına ve ziyaretleri coşkulu kalabalıkları çekmesine karşın, Suriye'yi yönetmek için tatmin edici bir yöntem bulmakta açıkça başarısız olmuştu. 28 Eylül 1961'de bir grup Suriyeli subay ayaklandı. Mareşal Amer'i tutuklayıp onu Kahire uçağına bindirler ve Suriye'nin Birleşik Arap Cumhuriyeti'nden ayrıldığını ilan ettiler. Yeni hükümet aceleyle Suriyeli muhafazakâr siyasetçilerden oluşturuldu.

Nasır başlarda müdahalede bulunmaya niyetlendiyse de, darbeye direniş hızla zayıflayınca düşüncesini değiştirdi. Birkaç gün sonra Suriye'nin BAC'ın parçası olarak kalması zorunlu olmasa da Birleşik Arap Devletleri'ne yeniden katılmasına karşı çıkmayacağını söyledi.

Nâsır'ın hem Ortadoğu'daki hem de başka yerlerdeki birçok düşmanı için zafer zamanı gelmişti. Batılı hükümetler durumdan hoşnuttular ve aynı derecede hoşnut olan Irak, Ürdün ve Suudi Arabistan liderleri memnuniyetlerini gizleme zahmetine katlanmadılar.

Nâsır, Mısırlılara "hatalarımızı kabul etme cesaretine sahip olmalıyız" dedi. Ama kendi çözümlemesi, Mısır sosyalizmini Suriye'ye dayatırken çok daha gayretli olması gerektiği yönündeydi. Suriye'nin birlikten ayrılmasından üç ay önce Mısır'da pamuk ihracat şirketlerini, bankaları ve sigorta şirketlerini, 275 adet büyük sanayi ve ticaret şirketini millileştiren ve ayrıca büyük toprak sahiplerini yarı yarıya azaltan ve gelir vergisinde büyük bir artış öngören bir dizi yasa kabul edilmişti. Nâsır, Suriye'nin ayrılışının basitçe Suriye burjuvazisinin sola doğru hızlı kayışa karşı saldırısı olduğu inancın-

daydı. Mısır burjuvazisinin benzer bir eylem planlayabileceğine inanan Nâsır, Mısır'ın binden fazla en zengin ailesinin mülklerine el koyarak kendi önleyici karşı saldırısını başlattı.

Nâsır, bunun yetersiz olduğunu ve Arap sosyalizminin açık bir ideolojik tanımını vermesi gerektiğini bilmekteydi. Nâsır, sendikalara, meslek örgütlerine ve diğer topluluk gruplarına şartlarını tartışmak üzere Ulusal Halk İktidarları Kongresi'ne katılmaları çağrısında bulunmadan önce 1961-1962 kışını 30.000 kelimelik Ulusal Eylem Sözleşmesi'ni hazırlayarak geçirdi. Marksçılıktan (özellikle de Yugoslav modelinden) ve Avrupa refah-devleti sosyalizminden etkilenen Nâsır, bunları Mısır ve Arap/İslam toplumunun özel ihtiyaçlarına ilişkin düşüncelerine uyarlamaya çalıştı. Sözleşme laik olmakla beraber din karşıtı değildi. Sözleşme, Batı modellerine dayanan Mısır'ın devrim öncesi parlamenter demokrasisinin, "siyasi demokrasi, toplumsal demokrasinden ayrılamayacağı için utanç verici bir fars" olduğu varsayımıyla başlar.

Yurttaş her türlü sömüründen özgürleşmediği, ulusal zenginlikten adil pay almak için diğer yurttaşlarla eşit fırsata sahip olmadığı ve ona yeterli yaşam standardı sağlanmadığı sürece oy anlamsızdır. Sözleşme, kamu hizmetlerinin, sanayinin ve ihracat-ithalat ticaretinin büyük kısmının milleştirilmesini onaylamasına karşın, toprağın millileştirilmesini engelledi ve denetime tabii özel mülkiyete izin verdi. Tüketim mallarının üretimi pahasına ağır sanayiye öncelik verilmesini reddederek Sovyet pratiği ile arasına mesafe koydu.

Sözleşme, Arap Sosyalist Birliği (ASB) diye bilinen, en altta köylerdeki, fabrikalardaki, atölyelerdeki "temel birimlerin" bulunduğu, bölge ve eyaletler düzeyinde seçilmiş temsilciler aracılığıyla cumhurbaşkanın başkanlığını yaptığı Ulusal Yürütme'ye kadar yükselen, piramit biçimli yeni ve benzersiz bir siyasi kurumu ortaya çıkardı. Milli Meclis ASB'nin

yasama kolu olarak kaldı. ASB'nin seçilmişlerden oluşan bütün kurullarında olduğu gibi, Milli Meclis'te de koltukların yarısı işçilere ve (yirmi beş *fedan*dan daha az toprağa sahip olan herkes diye tanımlanan) çiftçilere ayrılmak zorundaydı. Nâsır amacının çok açık olduğuna inanıyordu: Mısırlı kitlelerin ilk kez olmak üzere gerçekten katılacağı bir toplumsal demokrasi yaratmak. Ama böyle yukarıdan dayatılan bir sistemin gelişmesi zordu. Milli Kongre'nin Nâsır'ın Sözleşme'sini harfine dokunmaksızın kabul etmesi anlamlıydı.

Nâsır'ın Ulusal Sözleşme'yle meşgul olması ve artık –üç buçuk yıl boyunca zamanının yüzde yetmiş beşini aldığını söylediği– Suriye'yi yönetme sorunlarıyla ilgilenmemesi, onun sırtını Arap dünyasına döndüğü ve Arapların liderliği iddiasından vazgeçtiği anlamına gelmedi. Bunlar onun amaçları değildi; olsaydı bile, koşullar bunlara ulaşmasına izin vermeyecekti. Nâsır Arap sahnesinin en baskın figürü olmayı açık ara farkla sürdürdü ve sıradan Arapların ondan beklentileri hâlâ çok yüksekti. Tutumunu simgelemesi adına Mısır için Birleşik Arap Cumhuriyeti adını kullanmayı sürdürdü.

Düşman Arap devletleri, hakaretler yağdırdılar. Suudiler saldırılarını ateist olduğunu söyledikleri Mısır sosyalizmi üzerinde yoğunlaştırdılar. Hatta Yemen'in –eziyet etmesine karşın hâlâ tebaalarında hayranlık uyandıran– İmam Ahmed'i bile Mısır karşıtı koroya katıldı, BAC ile Yemen'in şüpheli Birleşik Arap Devletleri sona erdi. En şiddetli saldırılar, eski anayasayla bir biri ardına bir dizi istikrarsız hükümetin seçildiği Suriye'den geldi. Suriyeli sözcüler, Nâsır'ı ve Mısır'ı Suriye devletinin kasasını soymanın yanı sıra Suriye üzerinde korku krallığıyla baskı kurmakla suçladılar. Kahire'nin tepkisi bütün bu eleştirilerden daha gürültülü ve etkiliydi; çünkü propaganda araçları diğer Arap devletlerininkinden

çok daha ileri düzeydeydi. Nâsır'ın savı, Arap sosyalizmi ile Arap "gericiliğinin" arasını bulmanın olanaksız olduğu yolluydu. "Sınıfların birliği, amaçların birliğinin yerini tutamaz" Nâsır'ın gözde savlarından biriydi.

Yine de Mısır bir miktar savunmada kaldı. Nâsır, Lübnan'daki Arap Birliği elçileri toplantısında Suriyelilerle ateşli bir tartışmaya girmesi sonrasında, Mısır'ın Arap Birliği'nden çekildiğini ilan etti. Suriye'nin ayrılmasından bir yıl sonra, uzak Arabistan'daki gelişmeler Nâsır'ın üstünlüğü yeniden ele geçirmesini olanaklı kıldı. 28 Eylül 1962 yılında Yemen ordusundaki Mısır yanlısı subaylar, babası Ahmed'in yerine henüz geçen İmam Bedir'e karşı ayaklandılar ve büyük kentleri ele geçirip cumhuriyet ilan ettiler. Buna karşın kralcı dava tamamen kaybolmadı, çünkü Bedir Yemen kabile üyeleri arasında yeni cumhuriyete karşı destek bulmak için kaçmış ve amcası Emir Hasan ABD'den Suudi Arabistan'a dönmüştü. Nâsır hemen devrimcilerin yardım çağrısına olumlu yanıt verme kararı aldı ve bir yurtdışı sefer kuvveti Yemen'in El-Hudeyde limanına gitmek üzere Kızıl Deniz'e yelken açtı. Uzun süren ve sonuçsuz kalan –"Mısır Vietnam'ı" denilen– Yemen müdahalesi, Mısır'a pahalıya mal oldu. Mısır askerleri dağlık bölgede gerilla savaşı için hazırlıklı değildiler. Müdahale, bundan doğrudan olumsuz biçimde etkilenen Mısır halkı arasında rağbet görmezken, geri kalanı konuya karşı ilgisizdi. Yine de bu sırada Yemen'de gerçekleşen Nâsırcı darbe Mısır'ın moralini yükseltti ve Arap dünyasının geri kalanında saygınlığını arttırdı. Nâsır Yemen'e yurtdışı seferi birliği göndererek Mısır silahlı kuvvetlerinin İsrail'in Ortadoğu'da tedirgin olması gereken tek güç olduğunu kesin biçimde gösterdi. Nâsır'ın muhalifleri artık savunmaya çekilmişlerdi. Ekim 1962'de yedi değerli Suudi Arabistan askeri pilotunun Kahire'ye ilticasını kısa zamanda Ürdün hava kuvvet-

leri komutanının ve iki pilotunun ilticasının izlemesi, bu iki Arap monarşisindeki silahlı kuvvetlerin sadakatinin güvenilmez olduğunu gösterdi.

Pan-Arapçı duygu, Irak'ta 9 Şubat 1963 yılında gerçekleştirilen darbede önemli bir etkendi. Başrolü Baasçı subayların üstlendiği bir ordu ayaklanması, General Kasım'ı iktidardan indirdi ve öldürdü. Başkan olarak atanan Albay Arif, Mısır yanlısı olduğunu hemen açıkça gösterdi.

Suriye'nin kırılgan yönetimi Kahire'nin ve Bağdat'ın katılma baskısına daha fazla dayanamazdı. Irak'taki ayaklanmadan tam bir ay sonra, Şam'daki askeri darbe, Suriye-Mısır birliğini bozanları iktidardan uzaklaştırdı ve yeni Devrim Komuta Konseyi kendisini "yeni Arap birliği hareketine" adadı. Baasçılar, Irakta olduğu gibi, darbeye öncülük etmemelerine rağmen, eski rejimin dışında yeni bir hükümet kurabilecek tek sivil örgüttüler. Bir hafta içinde Irak ve Suriye bakanlık heyetleri Suriye, Irak ve Mısır birliği planlarını tartışmak için Kahire'deydiler.

Bu, Nâsır'ın bir başka zafer anı gibi görünmekteydi. Ne var ki Nâsır ile Baasçılar arasındaki karşılıklı güvensizlik yüzeye çıktığı için Suriye-Mısır birliğinde hayal kırıklığı çok daha çabuk geldi. Nâsır Irak Baasçılarıyla –Kasım'la mücadeleyi göğüsleyen Iraklı Baasçılar Suriyeli Baasçılardan daha sıkı denetim altındaydılar ve Mısır'a karşı miras aldıkları bir kinleri yoktu– geçinemeyeceğini hissettiyse de, Suriye Baasçılarına hiç güvenmemekteydi. Suriye'deki ve Irak'taki birkaç idealist Baasçı, demokratik özgürlükler ve ortak liderlik talepleri nedeniyle Mısırla gerçek bir öğretisel anlaşmazlık içindeydiler. Ama Baasçıların çoğu Arapların kurtuluşunun Baas partisi aracılığıyla gerçekleşeceğine inandılar ve bu amaç uğruna Mısır'daki denli tamamen totaliter yöntemleri kullanmaya hazırdılar.

Nâsır'ın kişiliği ve uzun iktidar deneyimiyle onları hâkimiyeti altına aldığı gerçeğinin, üçlü birlik müzakerelerine pek faydası olmadı. (Nâsır daha sonra düşüncelerini dile getirmeyi beceremeyen utangaç ve kekeme Michel Aflaq'la acımasızca dalga geçti.) 17 Nisan'da üçlü federasyon konusunda bir tür anlaşmaya varıldıysa da, birlik ölü doğmuştu. Suriye Baasçıları, Mayıs ve Haziran boyunca ordudan Baasçı olmayan subayları temizlediler ve Nâsırcı gösterileri bastırdılar. Temmuz ayındaki Nasır yanlısı bir darbe girişiminin acımasızca bastırılmasının ardından Nâsır, Suriye rejimini "ayrılıkçı, insanlık dışı ve ahlaksız" diye tanımlayarak ve Mısır istihbaratının kendisine karşı bir Irak-Suriye ittifakını ortaya çıkardığını açıklayarak ilk kez olmak üzere Baas'a açıkça saldırdı.

Mısır'ın Irak ve Suriye'yle ilişkisi kötüleştiyse de, Nâsır, şiddete dayalı yöntemleri nedeniyle halkın desteğini kaybeden ve Kasım'ın rejimini zayıflatan asi Kürtlerle tüketici savaşı yeniden başlatan Irak Baasçıları iki hizbe bölünüp (kukla başkan olarak tutmaya çalıştıkları) Başbakan Arif ve Baasçı olamayan kıdemli subaylar tarafından Kasım ayında devrildiklerinde memnun oldu. Nâsır, Iraklılara ilk önce Kürt sorununa çözüm bulma anlamına da gelen ulusal birliklerini sağlamalarını tavsiye etti.

Nâsır öngörülebilir gelecekte siyasi Arap birliğinin olanaksız olduğunu düşünmesine karşın, bir tür ortak Arap eylemine acilen ihtiyaç olduğunu gördü. Nâsır ve diğer Arap liderlerin engellemek için anında yemin etmelerine karşın İsrailler Ürdün Nehri'nin sularının bir kısmını Necef Çölü'ne yöneltmeyi tamamlamışlardı. "Sınıfların birliğinden" önce "amaçların birliği" için ısrar etmek için zaman yoktu. Dağılmış durumdaki Arapların ortaklaşa etkili bir eylemde bulun-

maları konusunda neredeyse hiç umut yoktuysa da, kendi başına hareket edecek ve diğer devletleri İsrail'le hazır olmadıkları bir savaşa sürükleyecek bir Arap devleti –en sorumsuz aşırı solcu öğelerin iktidarda olduğu Suriye– gerçek bir tehlikeydi. Bu nedenle Nâsır Ocak 1964'de Kahire'de buluşmaları için Arap krallarına ve başbakanlarına reddedemeyeceklerini bildiği bir davette bulundu. Bu toplantı düzenli zirve toplantıları yapılmasına örnek oluşturdu. Nâsır, bu fırsattan Kral Hüseyin, sorun çıkaran Kral Suud, Tunus Cumhurbaşkanı Burgiba gibi Batı yanlısı Arap liderlerle ilişkilerini onarmak ve Suriye Baası'nın yalıtılmasının önemini vurgulamak için yararlandı. Arap devlet başkanları, Mısırlı bir generalin yönetimi altında bir Birleşik Arap Askeri Komutası ve ayrıca Filistin halkını temsil etmesi için kendi ordusu olan (bir sürgün hükümeti olmasa da) Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ) kurulmasında anlaştılar. Bütün Arap devletleri, lafebesi ve parlak Filistinli avukat Ahmed Şukeyri'nin FKÖ'nün başkanlığına seçilmesinde coşkuyla olmasa da anlaştılar. Kral Hüseyin, FKÖ'nün Ürdün topraklarında hiçbir yetkisi olmayacağını açıkça belirtti. Devlet başkanları ayrıca İsrail'in sulama tasarılarının önünü kesmek için Ürdün Nehri'nin kaynaklarının Arap topraklarına yönlendirilmesi planlarını belirlediler.

Arap halklarının Filistin için eyleme geçilmesi talebinin İsrail'le felaketle sonuçlanması çok muhtemel olan bir savaş tahrik edilmeden nasıl karşılanacağı acil sorunu, çözüme ulaştırılmadan rafa kaldırıldı. Lübnan ve Suriye, Arap devletlerinin sağlayabildiklerinden daha fazla koruma olmaksızın Ürdün Nehri'nin kollarının yönlendirilmesi planlarını uygulamaya koymakta isteksizdiler ve Birleşik Arap Askeri Komutası'nın işlemesi için şart olan karşılıklı güven ortamı yoktu.

1965 ve 1966 yılları boyunca köktenci Arap kamp (Mısır'ın öncülüğünü yaptığı) ile muhafazakâr Arap kamp (Suudi Arabistan'ın öncülüğünü yaptığı) arasındaki bölünme derinleşti. Aralık 1964'te Kral Suud tahtan çekildi ve yerini kardeşi Faysal aldı. Nâsır, Faysal'la Yemen'deki korkunç kralcı/cumhuriyetçi iç savaşının durdurulması gerektiği konusunda aynı düşüncede olmasına rağmen, her ikisi de gereken ödünü vermeye hazır değildiler.

Nâsır, her ne kadar kendisinden çok farklı türden olsa da Faysal'da Nuri Said'in ölümünden beri ilk defa rakip bir yıldız kişilikle karşı karşıya geldi. Nâsır ile Faysal'ın en ortak yönleri kendi özel yaşamlarına getirdikleri tutucu kısıtlamaydı. Çekingen, ağırbaşlı ve düşünceli Faysal saygınlığa sahipti. Nuri gibi Faysal da aydınlara ya da kentli kitlelere pek çekici gelmese de, İslam'ın kutsal yerlerinin koruyucusu ve geri kalmış ve gelişmemiş olsa da emperyalist denetimin altına hiçbir zaman girmemiş ve bu nedenle de sömürgeleştirilmenin yol açtığı kompleksleri olmayan bir Arap devletinin hükümdarıydı. Faysal bir diplomat ve devlet adamı olarak kardeşi Suud'dan farklıydı: Faysal her türlü liberal anayasal reformu reddederken, yurdunda çok daha hızlı ve akıllıca bir toplumsal ve iktisadi gelişmeyi cesaretlendirdi. Bu, onun Arap dünyasında Nâsırcılıktan korkan ya da ona düşman olan öğeleri kendi bayrağı altında bir araya toplamasını kolaylaştırdı.

Faysal'ın çekiciliği doğal olarak milliyetçiden daha çok İslami'ydi. Faysal Aralık 1965'de İran'a resmi ziyarette bulundu ve İran Meclis'ine yaptığı konuşma dışarıdan yıkıcı yabancı etkilere karşı İslami birliğe gereksinim olduğunu savundu. Her ne kadar Faysal yabancı etkilerle kimleri kastettiğini açıkça belirtmese de, onun Mısır'ın Arap sosyalizminden bahsettiğinden hiç kimsenin kuşkusu yoktu. Faysal, Nâ-

sır'a karşı muhafazakâr "İslami Cephe" oluşturmaya girişmişti.

Bununla birlikte, Nâsır dünya sahnesinde hâkim rolü oynamayı sürdürdü. Nâsır'm Irak komünistlerine karşı düşmanlığının ortaya çıkardığı Sovyetler Birliği'yle düşünce farklılıkları aşıldı ve Moskova Kahire'yi hâlâ Ortadoğu siyasetinin odak noktası olarak görmekteydi. Mısır ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişki, Sovyetler Birliği Başkanı Kruşçev Yüksek Baraj inşaatının ikinci aşamasının –devasa proje yalnızca Mısır'ın yüzünü değiştirmeyi amaçlamıyordu, aynı zamanda üçüncü dünyaya Sovyet yardımının amiral gemisiydi– açılış töreni için Mısır'a bolca reklamı yapılan ziyaretinde simgeleştirildi. Öte yandan Birleşik Devletler de Nâsır'ın kaçınılmaz Arap liderliğini kabul etti. İkinci Eisenhower yönetiminin sonuna doğru dışişleri bakanlığı Nâsır'ın komünist olmadığı ve aynı zamanda gerçekte Ortadoğu'da komünizme karşı en iyi savunmayı onun vaat ettiği sonucuna ulaştı. Dışişlerinin tutum değişikliği, Nâsır'la samimi ve güvenilir ilişkiler kurmaya çalışan ve bunun karşılığında Nâsır'ın samimi takdirini kazanan Başkan Kennedy tarafından pekiştirildi. ABD 1958 ile 1964 yılları arasında Mısır'a –büyük bir kısmı uzun dönemli ucuz borç olmak üzere– bir milyon doların üzerinde yardımda bulundu.

Kennedy'nin ölümü, hem Nâsır'ı hem de kendi bakış açılarıyla duygudaşlık kuran ilk Amerikan devlet adamını kaybettiklerini düşünen bütün Arapları sarstı. Dışişleriyle Kennedy'den daha az ilgilenen Başkan Johnson, ABD'li Siyonistlerin kaygılarına daha duyarlı olduğunu gösterdiğinde, Nâsır'ın ABD'ye güveni kayboldu. Mısır'ın ABD'nin iktidarda kalmasını istediği Moise Tşombe hükümetine karşı ayaklanan isyancılara giderek daha fazla destek verdiği Kongo (Zaire) sorunu nedeniyle Nâsır'ın Washington'la ilişkisi keskin

biçimde kötüleşti. Nâsır, ABD'nin Mısır'a ucuz gıda tedarikini siyasetini değiştirmesi için bir baskı aracı olarak kullandığını fark ettiğinde buna hışımla ve cesurca tepki verdi. Gelgelelim ABD Temsilciler Meclisi Mısır'a bütün yardımların kesilmesi kararını aldığında, Başkan Johnson ve Dışişleri Bakanı Dean Rusk ABD'nin elinin kolunun Mısır'da böyle bağlanmasını kabul etmediler. Başkan Senato'da kararın reddedilmesi için bütün gücünü ortaya koydu.

Nâsır, dil, ırk ve dini bağlar ve stratejik çıkar nedeniyle, Arap Çevresi'ne verdiği önceliği Afrika Çevresi'ne göstermediyse de, Mısır devletlerin çoğunun bağımsızlıklarını yeni kazandığı siyah Afrika üzerinde önemli bir etkiye sahipti. Temmuz 1964'te Nâsır Afrika Birliği Örgütü'nün ikinci konferansının ev sahibiydi. Bağlantısızlık hareketinin lideri olarak Nâsır'ın konumu doğal kabul edildi ve Ekim 1964'de elli altı bağlantısız ülkenin başkan temsilcileri ya da başkanları Kahire'deki zirve toplantısına katıldı. Bağlantısızlık kavramının kesin tanımı verilemeyebilirdi, ama Üçüncü Dünya ülkelerinin çoğu için bir ölçüde Nâsır ve onun siyasetleriyle özdeşleşen gerçek bir anlama sahipti.

Nâsır'ın bir dünya devlet adamı olarak işlevi iç sorunları çözemedi ya da İsrail'le beliren yeni bir savaşı bertaraf edemedi. Mısır'ın taahhütleri tehlikeli biçimde genişlemişti. Nâsır'ın sanayileşme ve hızlı iktisadi gelişme siyasetleri geçen on yıllık süre içinde övgüyü hak eden büyüme oranlarına ulaştığı halde, tasarılardan bazıları yanlış düşünülmüş ve borç yükü endişe verici düzeylere yükselmişti. Nâsır, Doğu'dan ve Batı'dan yardım almak için Mısır'ın stratejik rolünü başarılı biçimde kullandıysa da, Batı yardımı azalarak sona erdi, ülke güvenirliğini kaybetti ve döviz aşırı yetersizdi. Mısırlıların Nâsır'm liderliğini yalnızca rejimin kesinlikle kullandığı polisiye yöntemlerle açıklanamayacak derece ezi-

ci bir çoğunlukla kabul ediyor görünmelerine rağmen, Nâsır 1965 yazında alışılmadık biçimde bozuk bir moralle yeniden canlanan Müslüman Kardeşlerin toplumun bütün düzeylerindeki ideolojik ve siyasi hoşnutsuzluğu sergileyen ulusal çapta bir suikast girişiminin ortaya çıkarıldığını duyurdu.

Mısır'ın üstlendiği Arap liderliği rolünün sorumlulukları çok daha doğrudan doğruya tehlikeliydiler. Yemen'de süren iç savaş yalnızca Mısır'ın ekonomik yükünü ağırlaştırmakla kalmadı, aynı zamanda en iyi eğitimli yaklaşık 40.000 askerini de meşgul etti. Ayrıca olaylar hızla üçüncü bir Arap-İsrail savaşının trajik sonuna doğru ilerliyordu.

Şubat 1966'da Mısır'la uzlaşmaya başlayan Suriye rejimi, Baas'm köktenci kanadı tarafından iktidar indirildi. Suriyeli yeni yöneticiler Nâsır'ı sevmemelerine rağmen, Arap krallarına daha fazla düşmandılar ve İsrail'e karşı olanaklıysa kendilerinden öncekilerden daha saldırgandılar. Kral Hüseyin Filistinli *fedayi*nin kendi topraklarında faaliyette bulunmasını engellemeye çalışırken, Suriye onları cesaretlendirip destekledi ve buna bağlı olarak İsrail'in ağır misilleme tehditleri öncelikle Suriye'yi hedef aldı. Nâsır, Suriye'nin yardım isteğini geri çeviremezdi ve Kasım 1966'da kapsamlı bir Suriye-Mısır savunma paktını imzaladı. Nâsır denetimi altında olmayan Suriye'nin sorumluluğunu üstlendi.

Birkaç gün sonra, üç İsrail askeri Ürdün sınırının yakınında mayın patlamasıyla öldü. Filistin sabotaj saldırılarının ana kaynağı açıkça Suriye olmasına rağmen, İsrail her zamanki gibi Batı Şeria'daki bir köye ağır misilleme saldırısında bulundu. Ürdün ordusunun yetersiz savunmasını protesto eden Batı Şeria halkı zorlukla bastırılan bir ayaklanmayla baş kaldırdı. Kral Hüseyin, Nâsır'a Ürdün'ün durumu ele alışına getirdiği eleştiriden ötürü hınçla saldırdı ve onun 1956 yılın-

dan beri Mısır-İsrail sınırında sükûneti koruyan BM Acil Gücü'nün (UNEF) arkasına saklanmasıyla dalga geçti.

İsrail liderlerinin Suriye'ye giderek sertleşen uyarılarda bulunmaları sonucunda, gerilim yeni bir doruk noktasına ulaştı. Sovyetler Birliği, Suriye ve Mısır istihbaratları Nâsır'ı, Suriye'ye bir İsrail saldırısının an meselesi olduğu konusunda uyarmakta birleştiler. Nâsır'ın 18 Mayıs'taki tepkisi BM genel sekreteri U Thant'an UNEF'i (İsrail'in ısrarı üzerine sınırın Mısır tarafında konumlandığı) Sina'dan çekmesini istemek oldu. U Thant, Nâsır'ın isteğine uyunca, savaşın önü açıldı. Arap dünyasının gözleri üzerinde olan Nâsır, askerlere Sina'ya ilerlemelerini emretti ve Tiran Boğazı'nın İsrail gemilerine kapalı olduğunu ilan etti. Yaklaşan kaçınılmaz savaşın dışında kalamayacağını fark eden Kral Hüseyin, 30 Mayıs'ta Mısır'la bir savunma paktı imzalamak üzere Kahire'ye uçtu. Mısır'ın artık hem Suriye'yle hem de Ürdün'le savunma antlaşmaları olmasma karşm, bu devletler arasında gerçek bir işbirliği yoktu ve Arap ortak komutasıyla benzerlik söz konusu değildi.

Arap devletleri, İsrail karşısında nihai zaferin çok yakın olduğu inancı yayıldığından ötürü, duygusal bir sarhoşluk içindeydiler. Hatta Nâsır bile Arapların askeri yeteneklerinden duyduğu her zamanki kuşkularını bir kenara attı. Bununla birlikte kendi komutanı Mareşal Amer'e duyduğu inancı abarttı. Nâsır ayrıca ABD'nin İsrail'in saldırmasını engellemesinin ve bunun sonucunda savaşmadan taktiksel bir zafer kazanmasının olası olduğuna inandı. Sovyetler Birliği'ne ilk harekete geçenin Mısır olmayacağının sözünü verdi. Gelgelelim deneyimleri Nâsır'a uluslararası baskı Tiran Boğazı'nı İsrail gemilerine yeniden açmazsa İsrail'in harekete geçmesinin yüksek olasılık olduğunu söylemekteydi. Eylem-

ci General Moşe Dayan 1 Haziran'da kabineye katıldığında savaş konusunda hiçbir kuşkunun kalmaması gerekirdi.

5 Haziran 1967'de İsrail Mısır'ın on yedi askeri havaalanının hepsine saldırdı ve Mısır hava gücünün büyük bölümünü yerdeyken yok etti. 6 Haziran'da İsrail güçleri Sina'ya hızla ilerledi. Sina'daki yedi Mısır tümeni yenilgiye uğratıldı ve tahminen 10.000 Mısır askeri ya öldürüldü ya da İsrail güçlerinin 9 Haziran'da ulaştığı Süveyş Kanalı'na geri dönmeye çalışırken susuzluktan öldü. İsrail, Mısır hava kuvvetini çökerttikten sonra, savaşa Mısır'ın müttefiki olarak katılan Ürdün'le ilgilenebilirdi. 7 Haziran akşamı itibariyle Eski Kudüs Kenti'nin ve Batı Şeria'nın işgal edilmesi karşısında Ürdün BM Güvenlik Konseyi'nin ateşkes önerisini kabul etti. Mısır ateşkesi izleyen gün kabul etti. İsrail artık yalnızca yoklama saldırılarıyla yetinen Suriye'ye yönelmekte özgürdü. İsrail askerleri Golan Tepelerine hücum etti ve Suriye yaylasındaki anahtar kent El-Kuneytire'yi ele geçirdi. Suriye 10 Haziran'da ateşkesi kabul etti.

Hızlı ve yıkıcı Altı Gün Savaşı sürecinin birçok kısa ve uzun dönemli sonuçları oldu. Siyonist İsrail devleti, bütün Kudüs'ün askeri denetimini ele geçirdi ve Filistin'den geriye yüzde 21'i kaldı. Yaklaşık 200.000 Arap, Ürdün Nehri'ni geçerek Doğu Yakası'na iltica etti. İsrail bütün Sina'yı işgal etti ve bu kez güçleri kalma niyetiyle Süveyş Kanalı'nın kıyılarındaydı. İsrail Golan Tepelerini zapt ederek Suriye'nin stratejik üstünlüğünü elinden aldı.

İsrail'in zaferi Sovyetler Birliği'nin Mısırlı ve Suriyeli dostlarına yardım edemeyeceği kadar hızlı gerçekleşirken, Batılı hükümetler ve kamuoyu ağırlıklı olarak Araplara düşman ve İsrail'den yanaydılar. Bunun tek istisnası hem savaşta hem savaş sonrasında Arapların durumuna ilgi gösteren ve İsrail'in zorbalık eğilimlerine karşı uyaran Fransa Başbakanı De

Gaulle'dü. Mısır'ın Britanya ve ABD'yle ilişkilisi tamamen sona erdi. Savaşın başında Mısır Kral Hüseyin kaynaklı, Ürdün radar istasyonlarının deniz yönünden, yalnızca Britanya ve ABD uçak gemilerinden havalanma imkânı olan büyük bir uçak filosunun yaklaştığı bilgisine dayanarak ABD ve Britanya'yla bütün ilişkilerini kesti ve ülkedeki bütün ABD ve Britanya vatandaşlarını yurtdışına sürdü.

Nâsır'ın felaketin baş sorumlusu olduğu çok açıktı ve hem Mısır'daki hem de Araplar arasındaki konumu onarılamaz biçimde zarar görmüştü. Nâsır savaşın üçüncü gecesinde Kahire Radyosu'ndan bütün kişisel sorumluluğu kabul ettiğini ve istifa edip iktidarı başkan yardımcısı Zekeriya Muhuddin'e devretmek niyetinde olduğunu üzüntülü bir sesle duyurdu. Ayrıca sağ kolu Mareşal Amer'i görevinden aldı. Nâsır'm böyle bir beklentisi olsun ya da olmasın, halkın istifası karşısındaki tepkisi ağırlıklı olarak onun görevinde kalması gerektiği yönündeydi. Nâsır'ın Mısır'da kurmayı başardığı olağanüstü hâkimiyet ve paternalistik bir yönetime alışmış bir ulusun genelde çok sevilen baba figürü olarak konumu, böylesine ciddi kriz zamanında onun başkanlığı bırakmasına izin verilmemesi anlamına geldi. Nâsır'ın sağlığı kötüleşiyordu –yetersiz kan dolaşımma neden olan "siyah diyabet" hastasıydı– ve 1967 felaketinin hayatını kısalttığı neredeyse kesindi. Ama Mısır'ın durumu bir anlamda Nâsır'm konumunu korumasını kolaylaştırdı; çünkü iktidarına meydan okuyabilenlerin onun siyasetine alternatif bir siyasetten yoksun olmaları onları sınırlamıştı. Ağustos 1967'de Nâsır Mareşal Amer'i yeniden silahlı kuvvetlerin başına geçirmeyi amaçlayan bir komployla ve 1968 ve 1969 yıllarında ciddi öğrenci ve sanayi ayaklanmalarıyla karşı karşıya kaldıysa da, sertlik ve küçük ödünlerin bir karışımıyla bunların üstesinden geldi. Eski iktidar yapısının kökten değişmemesi ve İsrail'le sürmekte olan

olağanüstü hal temel reformların ertelenmesi için güçlü bir gerekçe sağlaması nedeniyle özellikle meslek sahibi sınıflar ve aydın kesim arasında olmak üzere ülkeye bir hoşnutsuzluk hâkimdi.

Sovyet Birliği vakit geçirmeden Mısır'ın devasa askeri kaybını gidermeye hazır olduğunu gösterdi ve Sovyet silah ve donanımları ülkeyi doldurdu. Ama Nâsır'ın halka yaptığı konuşmalar cüretkâr, hatta kavgacı bir tonda olsa da, Mısır'ın askeri seçeneklerinin gerçekte aşırı sınırlı olduğunu o da bilmekteydi. Nâsır, Kasım 1967'de İsrail'in Arapların İsrail'i fiilen tanımaları karşılığından işgal ettiği topraklardan geri çekilmesini öngören BM Güvenlik Konseyi'nin 242 sayılı kararını kabul etti ve Sovyet liderleriyle Ortadoğu'da siyasi bir uzlaşmaya ihtiyaç olduğu konusunda açıkça anlaşmaya vardı.

Nâsır, Mısır silahlı kuvvetleri eski gücünü kazanınca onun Süveyş Kanal'ı boyunca İsrail'e karşı "yıpratma savaşı" yürütmesine izin verdi. Mısırlılar halkın moralini yükselten birkaç başarı gösterdiyseler de, İsrail bunun karşılığında Mısır'ın Kanal kentlerini bombalayarak ve Mısır içlerine komando saldırıları düzenleyerek Mısır'a ağır bir bedel ödetti. Nâsır'ın, Sovyetler Birliği'nden yardımını artırmasını istemesi üzerine Mısır'daki Sovyet askeri danışmalarının sayısı 3.000'den 10.000'e çıktı. Ama Nâsır, ABD İsrail'e işgal ettiği Arap topraklarından çekilmesi için baskı yaparsa Arap-İsrail çatışmasına siyasi bir çözüm getirilebileceğinden umudunu kesmedi. Nâsır, 1 Mayıs 1970'de Başkan Nixon'a Arap topraklarını işgal ettiği sürece İsrail'i desteklememesi için "son başvuru" dediği başvuruyu yaptı ve 23 Temmuz'da Mısır'ın ABD Dışişleri Bakanı William Rogers'ın desteklediği ve 7 Ağustos'ta Süveyş Kanalı'nda ateşkesi sağlayan 242 sayılı BM Kararına dayanan Roger Planı'nı kabul ettiğini ilan etti.

Sonunda Arap liderliği sorumluluğunun Mısır'a çok ağır geldiği ortaya çıktı. Ortadoğu'da Nâsır döneminin, Haziran 1967'deki kader belirleyici altı günde sona erdiğini söylemek abartı olabilirse de, geri döndürülemez çöküşü başlatmıştı. Felaketin neden olduğu Arap utancı ve aşağılanması aslında Arap dünyasında Batı karşıtı eğilimi güçlendirdi. Britanya 1967'de Güney Arabistan'dan (eski Britanya Aden Kolonisi ve Hamiliği) çekildiğinde aşırı solcular iktidarı ele geçirdiler ve Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti'ni kurdular. Sudan'daki muhafazakâr parlamenter rejim 1969 yılında ülkenin solcularını Mısır ve Sovyetler Birliğiyle daha yakın ilişki kurmak için harekete geçiren Albay Cafer Muhammed En-Numeyri'nin liderliğindeki radikal sosyalist ordu subayları tarafından yıkıldı. Birkaç ay sonra Libya'nın yaşlı kralı İdris, Muammer Kaddafi adlı tutkulu Nâsırcı, genç bedevi subayın liderliğindeki bir darbeyle yerinden edildi. Sudan'daki ve Libya'daki olaylar inişe geçen Nâsır için bir destekti; bunlar Mısır silahlı kuvvetleri için stratejik çeşitlilik ve Libya'nın petrol zenginliyle iktisadi yardım ihtimalini doğurdu. Kaddafi'nin ısrarı üzerine, Libya, Sudan ve Mısır federasyon planları için görüşmeye başladılar. Ama Nâsır'ın deneyimi böyle bir ihtimal için heyecanlanmasını engellediyse de, 1969 yılında ne Sudan ne de Libya Mısır'ın acil sorunlarına yardımcı olabildi.

Sudan'ın ve Libya'nın desteği, Mısır'ın Arap dünyasındaki rolünü küçültme eğilimi taşıyan iki büyük gerçeklikten daha ağır basmadı. Mısır'ın yenilgiye uğramasının, muhafazakâr ve kökten Batı yanlısı petrol lideri Arabistan Kralı Faysal'ın konumunu güçlendirdiği bir gerçekti. 1967 savaşının ardından Hartum'da düzenlenen zirve toplantısında Faysal, Nâsır'ın bütün askerlerini Yemen'den çekmesini sağladı. Toplantıdaki liderler, görünüşte ulaşılması zor gibi gözüken

barış, doğrudan görüşmeler ve İsrail'in tanınması söz konusu olmayacaktır sonucuna vardıysalar da, gerçek "tecavüzün izleri silinene kadar" sürecek önemli ekonomik yardım karşılığında Nâsır'ın Arap petrol devletlerinin Altı Gün Savaşları'nda Britanya'ya ve Birleşik Devletlere gönülsüzce koydukları ambargoyu kaldırabileceklerini kabul ettiğiydi.

Kral Faysal artık daha güçlü bir konumdaydı ve İslam birliği, Arap birliği denli önemlidir görüşünde üsteleyebilirdi. 1969 yılında Faysal, Nâsır'ın ısrar ettiği Arap toplantısından önce Rabat'ta ilk İslam Devletleri Başkanları toplantısını düzenledi. İslami toplantı, Faysal için bir zaferdi, çünkü toplantıda daimi genel merkezi Cidde'de olmak üzere İslam Konferansı Örgütü'nün (İKÖ) kurulmasına karar verildi. Birkaç ay sonra düzenlenen Arap toplantısında Nâsır, Faysal'ı Arapların Mısır'ı İsrail'le savaşında bütün kaynaklarıyla desteklemeleri gerektiğine ikna etmeyi başaramadı. Birkaç ay sonra Süveyş Kanal'mda ABD destekli ateşkesi kabul eden, yorgun ve gerçeklerin farkına varan Nâsır'dı.

Mısır'ın yenilmesinin bir başka büyük sonucu, Filistinli Arapların Mısır'ın liderliğini yaptığı düzenli Arap ordularının Filistin'i özgürleştireceklerinden artık umutlarını kesmeleriydi. Ne Arap devlet liderlerinin kurduğu Filistin Kurtuluş Örgütü ne de Ürdün'den sürülen Filistin Kurtuluş Ordusu, Altı Gün Savaşları'nda önemli bir rol oynadı. Öte yandan resmi olmayan Filistin gerilla örgütlerinden en büyüğü El-Fetih 1965 yılından beri Ürdün ve Suriye'den İsrail'e karşı faaliyetler gerçekleştirmekteydi. 1967 savaşından sonra El-Fetih liderlerinden biri olan ufak tefek ve hareketli Yaser Arafat'ı sözcüsü olarak seçti. 1969 yılında El-Fetih ve müttefikleri saygınlığını yitiren Ahmed Şukayri'yi liderlikten devirdi ve Arafat yeni FKÖ yönetiminin başkanı seçildi. FKÖ Arap devletlerinin topraklarında faaliyet gösterebildiği için hiçbir zaman

onlardan tamamen bağımsız olamadı. Ama Arap devletlerinin birinin denetimi altına da girmedi. Arap dünyasında gerçekten yeni bir siyasi kendilik –gelecekteki Filistin devletinin embriyosu– ortaya çıkmıştı.

Altı Gün Savaşı'nın sonucunda Arapların arasında gelişen köktenci Batı karşıtı eğilim, Suudi Arabistan'ın artan etkisine karşı çıktı. Ama Filistinli gerillalar ve Suriye ile Irak'ı denetimleri altında tutan Baasçılar, Mısır'ın liderliğini kabul etmeye Kral Faysal'ınkini kabul etmeye eğilimli olduklarından daha fazla eğilimli değildiler. Bununla birlikte Nâsır hâlâ uzlaştırıcı rolünü oynayabiliyordu. Nâsır, Ürdün'de Eylül 1970'de Ürdün silahlı kuvvetleri ile kendisini ABD barış planını kabul ettiği için kıyasıya eleştiren Filistin direniş örgütleri arasmda bir iç savaş çıktığında, Arap devlet başkanlarını Kahire'de Yaser Arafat ile Kral Hüseyin'i bir araya getirebildiği bir acil toplantıya çağırabilmişti. Bu Nâsır'ın son siyasi eylemiydi. 28 Eylülde, misafirleri ayrılırken kalp krizinden öldü.

Cemal Abdülnâsır kimi zaman Mehmet Ali'yle karşılaştırılmıştır. Mehmet Ali Paşa gibi Nâsır da Kahire'den Ortadoğu'nun büyük bir bölümüne hükmetmiş ve Mısır'a doğal gücünün ötesinde bir güç ve etki kazandırmıştı. Nâsır bir süre rakip güçlü devletler arasındaki rekabetten yararlandıysa da, macerası başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Gelgelim Mehmet Ali ile Nâsır karşılaştırması daha ileriye gitmez. Ülkesini tutkuyla seven Nâsır, Mehmet Ali'den farklı olarak, –2000 yıldan daha uzun bir süre sonra Mısır'ı ilk defa yöneten– bir Mısırlıydı. Ama o Mısır'ı doğal lideri olarak gördüğü Arapları birleştirme hareketine gerçekten inan bir Mısırlıydı. Nâsır'ın Mısır'ı modernleştirme ve sanayileştirme, toplumsal ve iktisadi reformlar yapma girişimleri, Mısırlı kitleler için daha eğitimli ve adil bir toplum oluşturmak amaçlı oldukları ka-

dar ülkenin gücünü artırmak amaçlıydılar. Nâsır, uzun aşağılanma döneminden sonra Mısırlılara kendi çöküşünün ardından kesinlikle bütünüyle ortadan kaybolmayan yeni bir onur ve saygınlık duygusu kazandırdı.

Yine de Nâsır, *Devrimin Felsefesi* adlı kitabında kendisinin de fark ettiği gibi o oynanmayı bekleyen bir rolü onayan, kendi döneminin –Arap dünyasının sömürge olmaktan kurtulduğu dönemin– adamıydı. Nâsır'ın etkisi elli iki yaşında erken ölümünden önce azalmaya başlamıştı ve hoşlanmadığı bir terim olan "Nâsırcılık" kendisinin gözden kaybolmasından sonra uzun süre yaşamadı. Bir anlamda, Nâsır'ın Arapları dünyanın gözünde kişileştirme biçimi Arap Doğu'ya Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasının ardından doğal olmayan ve geçici bir birlik kazandırdı. Nâsır öldükten sonra altta yatan güçler yüzeye çıktılar ve çok geçmeden Ortadoğu'nun nasıl parçalanmış olduğunu gösterdiler.

12
Çalkantılı Yıllar

Nâsır döneminin sona ermesiyle birlikte, 1967 Arap felaketinin ardından görünür hale gelen eğilimler kendilerini daha güçlü hissettirdiler. Güç ve nüfuz artık Ortadoğu'nun petrol üreten ülkelerine kayıyordu. Aynı zamanda Altı Gün Savaş'mdan önce iktisadi kriz ve güvensizlik dönemi yaşayan İsrail, bölgenin kesin egemen askeri gücü olarak yeniden özgüvenini kazandı. Öte yandan çektikleri acılar ve üzerlerindeki baskı yoğunlaşan Filistinli Araplar, kendi ulusal kimliklerini ortaya koyma sürecini başlattılar.

Arap Doğu'nun anahtar konumdaki iki devletinde –Suriye ve Irak– güçlü muhalefete rağmen, ülkelerinin ilişkilerine yüzyılın sonuna kadar hükmeden Hafız Esad ve Saddam Hüseyin'in kişiliğinde genç liderler ortaya çıktı. Her iki lider de yalnızca aralarındaki rekabetten ötürü, Nâsır'ın Arap liderliği kostümünü giymeyi umamazdı, ama Suriye ve Irak'ı önemli bölgesel güçler haline gelen ulus devletlere dönüştürebildiler. Nâsır'ın arkasından iktidara gelen Enver Sedat'm onu İsrail'le ayrı bir barışa götüren kendi rotasına girerek Arap liderliği iddiasından tam anlamıyla vazgeçmesi Hafız Esad'a ve Saddam Hüseyin'e yardım etti. Ortadoğu'daki çatışan çeşitli dini/siyasi ve sosyoekonomik güçlerin trajik kur-

banı, 1975 yılından itibaren 15 yıl süren iç savaşın harap ettiği Lübnan'dı.

Nâsır sonrası döneme Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'daki etkisinin azalması ve ABD'nin İsrail'e verdiği sorgusuz sualsiz destek daima tehlikeye düşürse de ABD ile Arap rejimlerinin çoğu arasındaki ilişkilerin biraz iyileşmesi damgasını vurdu. 1960'ların sonlarından itibaren Britanya Körfez'den ve Güney Arabistan'dan çekildi ve Ortadoğu'daki sözde kalan imparatorluk rolü nihayetinde sona erdi.

Petrol Devletlerinin Yükselişi

İkinci Dünya Savaşı'ndan önce, Ortadoğu ülkeleri –özellikle İran ve Irak– dünya ham petrol üretiminin yüzde 5'inden azını sağlamaktaydı. Batı Avrupa'nın savaş sonrası toparlanışına yakıt sağlamak üzere petrol için gözü döndüğünden 1949 yılı itibariyle Kuveyt ve Suudi Arabistan büyük üreticiler sınıfına katıldı ve Ortadoğu'nun dünya ham petrol üretimindeki payı yüzde 12'ye ve bir on yıl sonra yüzde 25'e yükseldi. Ortadoğu'daki petrol inanılmayacak kadar bol, çıkartılması kolay olduğu ve zengin sanayileşmiş ülkelerin ekonomileri büyümeye devam ettiği için petrol üretimindeki artış kaçınılmaz görünüyordu. 1970 yılı itibariyle Ortadoğu komünist olmayan dünyanın gereksinim duyduğu petrolün yarısını üretiyordu.

Ortadoğu'nun petrol üreten ülkeleri, savaş sonrası dönemde görece zenginleşmeye başladılar. Petrol şirketlerinin çıkartılan her bir ton ham petrol için az bir imtiyaz ücreti ödeme uygulaması, 1950'de yeni olan kesintisiz kârın petrol şirketleri ile üretici devletin hükümdarı ya da hükümeti arasında yarı yarıya paylaşılması sistemi için terk edildi. Üretim düzenli biçimde arttığından, hükümetlerin gelirleri de hızla

arttı. Irak'ın 1951'de 13,9 milyon dolar olan petrol geliri 1953'de 51,3 milyon dolara ulaştı. Suudi Arabistan'ın İkinci Dünya Savaşı öncesinde ancak yarım milyon dolar olan petrol geliri, 1950'de 56 milyon dolara ve 1956 yılı itibariyle 200 milyon doların üzerine ulaştı.

Bu yeni zenginlik, eskiden yoksul olan bu ülkelerin görünüşünü değiştirdi. Okullar ve hastaneler inşa etmelerini ve iktisadi bir altyapı oluşturmaya girişmelerini olanaklı kıldı. Gelgelelim bu ülkelerin gereksinimleri çok fazla, ama gelirleri nüfuslarına ve geniş topraklarına göre sınırlıydı. İki nesildir petrolden gelir elde eden İran, en büyük nüfusa sahipti; 1960 yılında nüfusu yaklaşık 20 milyondu. Çoğunluğu Körfez'in ucundaki Kuveyt Kenti'nde toplanan 200.000'den az nüfusuyla Kuveyt bir istisnaydı. Kuveyt'in petrol geliri aşırı artarak –1949'da 3 milyon dolar iken 1952'de 60 milyon dolara çıktı– onu petrol kent-devletlerinin birincisi yaptı (bir on yıl sonra onu Abu Dabi ve Dubai emirlikleri izledi) ve alçak gönüllü, ama son derece bilgili Emir Abdullah Salem El-Sabah'ın (1950-1965) bir nesil içinde halkı için Batılı yaşam standartlarını hayal etmesini olanaklı kıldı.

1950 yılında Kuveyt hâlâ 1899 tarihli Britanya-Kuveyt antlaşmasıyla Britanya'ya bağlıydı. Dış dünyadan ve özellikle de diğer Arap devletlerinden Kuveyt neredeyse yalnızca bir Britanya sömürgesi olarak görünmekteydi. Devleti yönetecek eğitimli Kuveytli bulunmadığından Kuveyt'in tamamen bağımsız olması zordu. Buna rağmen, Kuveyt hükümeti 1961 yılında antlaşmanın feshedilmesini istedi ve Britanya bu isteğe boyun eğdi. Ama çok geçmeden dengesiz Irak diktatörü Abdülkerim Kasım, Irak'ın Kuveyt üzerindeki unutulmaya yüz tutmuş hak talebini yeniden canlandırıp Kuveyt'i güç yoluyla işgal etme tehdidinde bulunduğunda tehlikeler gün yüzüne çıktı. Emir Britanya'ya başvurdu ve Britanya karaya

askerlerini çıkardıysa da –Macmillan hükümeti bunu Süveyş olayının utancından kurtulmak için bir fırsat olarak gördü– iki ay sonra askerler geri çekildi ve onların yerini Arap Birliği gücü aldı. Diğer Arap devletleri Kuveyt'i yapay bir varlık olarak görmelerine karşın, artık onun bağımsız olmasını istediklerini ustalıkla gösterdiler. Bu, ülkenin geleceği için iyi bir garantiydi.

Kuveytliler, akıllıca davranıp Arap dünyasındaki muhafazakâr ve köktenci kamplar arasında tarafsızlığı benimsediler. Sovyetler Birliğiyle hemen diplomatik ilişkiler kurarak Soğuk Savaşta tarafsız olduklarını gösterdiler.

Kuveyt'in yeni zenginliğini daha az şanslı dost Araplarıyla paylaşma çabaları konumunu her şeyden çok güçlendirdi. Kuveyt bağımsızlığını kazandığı yıl Arap devletlerindeki çok önemli kalkınma projelerine uzun vadeli, düşük faizli kredi sağlamak için Kuveyt Arap İktisadi Kalkınma Fonu'nu (Kuwait Fund for Arab Economic Development) kurdu. Fon gelişmekte olan üçüncü dünyada türünde öncüydü.

Antlaşmayla Britanya'ya bağlı olan diğer Arap Körfez ülkeleri –Bahreyn, Katar ve küçük Trucial Kıyısı emirlikleri– halen tam bağımsızlık için Britanya korumasından vazgeçmeye ne ihtiyaç duyuyorlar ne de böyle bir olasılık görüyorlardı. 1958 yılında "yeni Kuveyt" diye adlandırılan Abu Dabi'de büyük miktarda petrol bulunmasına karşın, nüfusu Kuveyt'inkinin dörtte birinden azdı ve bir başka petrol kent-devleti olmak için çok küçük gözükmekteydi. Britanya'da İşçi Partisi hükümeti 1966 yılında Aden askeri üssü dâhil olmak üzere Güney Arabistan'dan çıkmaya karar verdiğinde Britanya'nın Bahreyn'deki askeri üssünü güçlendireceği zannedildi. Britanya Başbakanı Harold Wilson Britanya için Süveyş'te yarı imparatorluk rüyaları görmekteydi halen. Gelgelelim, Britanya'nın 1968 yılında yaşadığı şiddetli mali kriz,

ani bir cephe değişikliğine neden oldu ve Britanya hali hazırdaki Arap emirliklerine 1971 yılı itibariyle Körfez'den kesin geri çekileceğini bildirdi. Geliri ve nüfusu en az olan Bahreyn ve Katar bağımsız kalmayı seçerken, Trucial Kıyısının yedi emirliği, üyelerin en büyüğü ve en zengini Abu Dabi başkentleri olmak üzere Birleşik Arap Emirlikleri Federasyonu'nu kurdular. Abu Dabi'nin uyanık ve yetenekli hükümdarı Şeyh Zeyd, hatırı sayılır kuşkulara rağmen dördüncü onuncu yılında ayakta olan federasyonun başkanı oldu.

Arap Körfez devletlerinin zenginliği ve uluslararası petrol sanayisindeki rolleri, onlara Ortadoğu meselelerinde ve dünyanın geri kalanında nüfuslarıyla orantısız önem kazandırdı. Gelgelelim bu, Ortadoğu'nun petrol üreten ülkelerinin –daha büyük nüfusa sahip olan İran ve Irak gibi ülkelerde dâhil olmak üzere– 1950'lerde ve 1960'larda dünya meselelerinde artan gelirleri nedeniyle önemli bir rol üstlendikleri anlamına gelmemektedir. Ortadoğu'nun petrol üreten ülkeleri, en büyük, hatta bazı durumlarda yegâne ulusal kaynakları olan ham petrollerinin ve doğalgazlarının ihracatı ve pazarlanması üzerinde çok az söz sahibiydiler. Denetim halen daha büyük uluslararası petrol şirketlerinin elindeydi. Muhammed Musaddık'm başarısızlıkla sonuçlanan milleştirme yoluyla İran petrol sanayisinin denetimini ele geçirme girişimi örneği, yalnızca etkili bir uyarı niteliği taşımıştı. Petrol üreten Arap devletlerinin 1956 ve 1967 yıllarında petrolü Batı'nın İsrail'e desteğine karşı pazarlık aracı olarak kullanma girişimleri gönülsüzce gerçekleştirildikleri ve etkili olmadıkları için hızla terk edildi. Ama bu, petrol üreten Arap ülkelerinin en büyük ulusal kaynakları üzerinde millileştirmeden başka yollardan daha fazla söz sahibi olmaktan umutlarını kestikleri anlamına gelmemekteydi, hepsi büyük bir haksızlığa uğradıklarını düşünmekteydi. 1950'ler ve 1960'larda Ortadoğu

kaynaklı büyük, ucuz maliyetli petrol akışı, mutlak verilerde ve hatta gerçek anlamda daha çok olmak üzere petrol fiyatlarında fiilen düşüşe neden oldu. 1959 yılında büyük petrol şirketleri Venezüella'da ve Ortadoğu'da ev sahibi hükümetlere danışmadan ham petrol fiyatlarında iki kere indirim yaptı. Irak, İran, Kuveyt, Suudi Arabistan ve Venezüella hükümetlerinin kızgın tepkisi, Petrol İhraç Eden Ülkeler Teşkilatı'nı (OPEC) kurdurdu. OPEC, fiyatları düzenlemeyi ve petrol şirketlerini gelecekteki fiyat değişiklerinden önce OPEC üyelerine danışması için zorlamayı taahhüt etti.

Petrol üreten bütün büyük ülkeler OPEC'e katıldığı için, OPEC üyeleri komünist dünya dışında petrol ihracatının yüzde 90'ını karşılamaktaydı. Ama OPEC üyeleri hem araçlardan hem de fiyatları arttırmanın tek yolu olabilecek eşit bölüştürmeyi –yani üretimi kota sistemine göre sınırlamayı– uygulamaya koyma kararlılığından yoksun olduklarından, OPEC hiçbir biçimde etkili bir kartel değildi. Bu gene de OPEC üyelerinin doğal kaynaklarının işlenmesi üzerinde söz sahibi olma amaçlarından vazgeçtikleri anlamına gelmedi. Üyeler çok geçmeden önemli olanın kendi yurttaşlarının petrol sanayisinde bilgi ve deneyim sahibi olmaları olduğunu fark ettiler. Ortadoğu'nun en eski petrol sanayisine sahip olan İran, Musaddık'ın macerasının başarısızlığına rağmen, 1957 yılından itibaren büyük Amerikan, Britanya ve Fransız şirketlerinin konsorsiyumunun denetimindeki başlıca petrol alanlarının dışında İtalyan devletinin petrol şirketi AGIP'le kurduğu ortaklıktan değerli deneyimler edinen National İranian Oil Company'nin (Ulusal İran Petrol Şirketi) varlığını sürdürmesinin üstünlüğüne sahipti. Irak, Kuveyt ve Suudi Arabistan 1960'da kendi ulusal petrol şirketlerini kurarak İran örneğini izlediler. Iraklı Kasım ülkenin petrol kaynaklarının denetimini kısa yoldan ele geçirmek için Iraq Petroleum

Company'nin (Irak Petrol Şirketi) zaten işletilmekte olan yüzde 0,5'lik bölümü haricinde bütün imtiyaz bölgesini hiçbir bedel ödenmeden kamulaştıran 80. Yasa'yı yayımlayarak tedbirsiz bir girişimde bulundu. Şirket bu tek taraflı kararı kabul etmeyi reddedip petrol üretimini ve ihracatını kıstığı için Irak, 1952 yılındaki İran gibi, Ortadoğu'nun büyük petrol üreticileri arasındaki konumunu kaybetti.

Bununla beraber petrol şirketleri başarılarını ve OPEC'i küçümsemeyi sürdüremediler. 1960'ların sonlarında uluslararası petrol piyasasından petrol üreten ülkelerin lehine ilk tam bir tersine dönüş söz konusu oldu. Süveyş Kanalı'nın kapanması (1967'den 1975'e kadar) ve Suriyelilerin topraklarından geçen boru hattını aralıklarla kapatması, Avrupa'da yaklaşık 25 milyon ton petrol eksikliğine neden oldu. Bu durum karşısında genç, Batı karşıtı Albay Kaddafi'nin 1969 yılında yaşlı ve muhafazakâr Kral İdris'in yerine geçtiği Libya'nın petrolü büyük önem kazandı. Libya, büyük şirketlerin büyülü çevresi dışından küçük, "bağımsız" ABD şirketleriyle çalışmasından yararlandı. Libya ücrette artış sağlamıştı; bu mütevazı ama yeni bir yaklaşımı yerleştirdi. Ortadoğu'nun en büyük üç üreticisi –İran, Suudi Arabistan ve Irak– küçük bir artış sağlayan 1971 tarihli Tahran antlaşmasını tecrübeli ve Batı'da eğitim görmüş petrol bakanları aracılığıyla görüşürken petrol şirketlerinin en çok korktuğu, "sıçrama" etkisi diye adlandırdıkları şey gerçekleşti. Antlaşmanın 1976 yılma kadar geçerli olması kabul edildiyse de, 1973'de dördüncü Arap-İsrail savaşı patlak verdi (bkz. s. 414), Arap devletleri İsrail'i destekleyen ülkelere petrol boykotu ilan ettiler –"petrol silahı"nın ilk uzaktan etkin kullanımı– ve kıtlık korkusunun sanayileşmiş uluslarda yarattığı panik, talebin zaten arzı aştığı piyasada petrol fiyatlarının daha önce hayal edilemeyen bir hızla artmasına neden oldu. 1974 yılının sonu itibariy-

le petrol fiyatı dörde katlanmıştı, petrolün varil başına fiyatı yaklaşık 3,5 dolardan 15 dolara çıktı.

Gelirdeki –dolayısıyla güç ve etkideki– bu büyük yer değiştirme, yalnızca birkaç Ortadoğu devleti için önemli siyasal ve iktisadi sonuçlar doğurdu. Savaşın sona ermesinden birkaç gün sonra Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun dokuz ülkesi ve Japonya, Arap-İsrail sorunu üzerine daha önce görülmeyen biçimde Arap görüşünden yana olan ortak bir bildiri yayımlamasıyla yer değiştirmenin etkileri anında görünür hale geldi. Güçteki yer değişikliği, hırslı batılılaşmacı şahıyla ve bölgede yalnızca Mısır'ınkiyle karşılaştırılabilir olan nüfusuyla İran örneğinde çok daha doğrudan görünür hale geldi. İran, Arap-İsrail savaşına ve yeni fiyat artışlarını tetikleyen Arap petrol boykotuna dâhil olmamasına rağmen, Batı'dan ithal edilen sanayi ürünlerinin fiyatlarındaki (kısmen fiyat artışlarının neden olduğu) enflasyonu telafi etmek için petrol fiyatlarında daha yüksek artış talep ederek OPEC'deki durumdan yararlanmaya önderlik yaptı. Şah çeşitli basın görüşmelerinde İran'ın yüzyılın sonunda yarım düzine lider sanayi ülkesinden biri haline geleceğini söyleyerek İran'ı bölgesel bir süper güç haline getirme amacını adamakıllı büyüttü. Şah İran silahlı kuvvetlerinin zaten yüksek olan harcamalarını arttırdı (ABD İran'a silah tedarikine hiçbir koşul getirmedi). Şah Körfez bölgesine zorla "İran Barışı"nı kabul ettirme kararlılığının parçası olarak ve radikal komünistleri bölgenin dışında tutmak için sözde Marksçı Güney Yemen devletinin desteklediği Dofar'daki solcu isyancılara karşı Umman sultanına yardım etmek için Umman'a 3.000 asker gönderdi. Aynı zamanda altyapının ve sanayileşmenin geliştirilmesi üzerinde duran İran'ın 1973-1978 beşinci beş yıllık kalkınma planındaki devlet giderlerine ilişkin ilk tahmin iki katından fazla arttırıldı.

Petrol fiyatlarındaki artışın Suudi Arabistan üzerindeki etkisi biraz farklı olsa da, İran üzerindeki denli çarpıcıdır. Petrol patlamasından önce İran gibi Suudi Arabistan da gelirinin dörtte birini savunmaya ayırıyordu, ama harcamaları ağırlıklı olarak iktisadi altyapı, eğitim ve sağlık alanlarınaydı. Kral Faysal'ın bilgece ve ihtiyatlı liderliğinde krallık bütçesi on yıl içerisinde borçlu konumundan fazla verir duruma geldi. Devasa gelişmelere ihtiyacı olmasına ve nüfusun büyük bir bölümü açlık sınırında yaşıyor olmasına rağmen, gelişmenin hızını gelirlerin artış hızına ayarlamanın yolu yoktu. Benzer biçimde, silahlı kuvvetler için büyük harcamalar yapılmasına karşın, Suudi Arabistan hâlâ önemli bir askeri güç olmaktan uzaktı. Krallık yeni bir sorun olan gelir fazlasını kullanma sorunuyla karşı karşıyaydı. 1973 yılında petrol fiyatlarının dört katına çıkması bu sorunu oldukça farklı bir düzeye taşıdı. Suudi devleti saat başı 1930'lardaki bir yıllık geliri kadar çok kazandı.

Suudi gelişiminin temposu son derece hızlandı. 1975-1980 ikinci beş yıllık plan, 142 milyar dolar, yani ilk beş yıllık planın reel anlamda ön gördüğünün 10 katı harcama gerektirdi. On yılın sonunda bütün alt yapı projelerini –yollar, havaalanları, limanlar ve elektrik santralleri– tamamlama amacı artık ulaşılabilir bir amaçtı. Ama 1960'ların başlarında belirlenmiş olan temel amaç, ülkenin devasa petrol ve gaz kaynaklarını çeşitli başka sanayilerin temeli olarak kullanmaktı. Bu tasarının temel parçası, bütünüyle –biri Körfezdeki Cübeyl, diğeri Kızıl Deniz'deki Yanbu olmak üzere– iki yeni sanayi kenti yaratmaktı. Tasarının maliyeti ilk başta 70 milyar dolar olarak tahmin edildi ki bu aya insan yollamaktan daha maliyetliydi. Bu yadsınamayacak biçimde tarihteki en büyük sanayi tasarısıydı.

Bu aşırı harcamalara rağmen, artan devlet gelirlerini çeşitli destekler ve var olan az sayıdaki verginin kaldırılması yoluyla Suudi halkı için doğrudan kullanmak halen olanaklıydı.

Suudi Arabistan aynı zamanda 1974'de kurulan Suudi Kalkınma Fonu ve çeşitli uluslararası kuruluşlar aracılığıyla dünyanın en büyük yardım bağışçılarından biri haline geldi. 1970'lerde Suudi Arabistan yardım programı krallığın gayri safi yurtiçi hâsılasının yüzde 10'undan daha fazlasına tekabül etti; bu, büyük sanayileşmiş ülkelerin herhangi birininkinden çok daha büyük bir orandı. Ama bu devasa harcamaya rağmen Suudi Arabistan 1975 yılı itibariyle ABD ve Japonya'nın toplamından daha fazla mali fon biriktirmişti.

Bir nesilden daha kısa bir süre içerisinde yoksul çöl krallığı, süper bir mali güç olarak çok büyük bir uluslararası sorumluluklar yüklendi. Uluslararası Para Fonu'nun ve Dünya Bankası'nın kilit üyesiydi. Komünist olmayan dünyada görünür rezervlerin üçte birine sahip olan Suudi Arabistan, komünist olmayan dünyanın açık ara en büyük petrol ihracatçısı olduğu için OPEC'in yönlendirici üreticisi haline geldi. Bu, Suudi Arabistan'ın petrol üretim miktarını yükselterek ve düşürerek uluslararası petrol fiyatlarını etkileyebileceği anlamına gelmekteydi. Suudi Petrol Bakanı Ahmed Zeki Yamani, 1970'lerde dünya sahnesinin en iyi tanınan şahsiyetlerinden biri haline geldi.

Kral Faysal'ın Nisan 1975'de deli yeğeni tarafından öldürülmesi, krallık için trajik bir kayıptı. Faysal, krallığın kendine has sorunları olan bir dönemden geçmesini sağlayıp onu yeni sorunlar doğuran uluslararası önem kazandığı bir devreye taşımıştı. Buna karşın, yerini alan kardeşi Halid uyuşuktu. Yeni kral, sağlıksız ve devlet işlerine karşı ilgisizdi. Uyumlu bir yaradılışı olmasına karşın, idare etme isteğiyle dolu olan kabiliyetli veliaht prens Fahd (Haziran 1982'de öl-

düğünde Kral Halid'in yerini aldığında yapmaya devam ettiği gibi) devleti yönetme sorumluluğunu büyük ölçüde üslendi. Sert bir aristokrat olan Faysal'ın yerini nazik Fahd'ın alması özün değil ama tarzın değişmesi anlamına geldi; Suudi siyasetleri aynı kaldı. Yurt içinde çok hızlı iktisadi gelişme toplumsal adet ve göreneklerde aşırı muhafazakârlıkla birleşti. Yurtdışmda Suudi diplomasisi, İslam ve Arap davasını savunurken bile sessiz, ihtiyatlı ve genelde uzlaştırıcıydı.

Irak'taki –Ortadoğu'nun üçüncü büyük petrol devleti– Baasçılar, siyasi yaşamın dışında kaldıkları beş yılın ardından 1968 yılında askeri darbeyle yeniden iktidarı ele geçirdiler. Baasçılar, Devrim Komuta Konseyi'nin sivil başkan yardımcısı Saddam Hüseyin'in çabaları sayesinde ülkeyi sıkı biçimde hâkimiyetleri altına almayı başardılar. Hareketin acımasız bir kararlılığa sahip doğal lideri Saddam Hüseyin, rejimin diktatörü olarak ortaya çıkmak için iç güvenlik teşkilatı ve Baas'm askeri kanadı üzerinde denetim kurmuştu. Başkan Bekir'in iktidarı sınırlıydı. Saddam Hüseyin Haziran 1972'de cüretkâr bir adım atarak Irak Petrol Şirketi'ni (Iraq Petroleum Company, IPC) millileştirdi. İran'ın millileştirme girişiminden sonra geçen yirmi yıl ve Kasım'ın şirketin imtiyaz sahasını kamulaştırma girişiminden sonra geçen on yıl içerisinde şartlar değişmişti. IPC'nin ortağı büyük şirketler Irak'ın petrol üretimini kısmaları yüzünden büyük zarara uğradılar. Şirketler sert protestolarda bulunduktan sonra adil bir tazminat karşılığında millileştirmeyi kabul ettiler.

Petrol sanayisindeki yirmi yıllık kördüğümün çözülmesinin 1973-1974'de petrol fiyatlarının dört katına çıkmasının birleşmesi Irak'm iktisadi durumunu değiştirdi. Irak'ın 1972 yılında 584 milyon dolar olan geliri 1974'de 7,5 milyar dolara yükseldi. Siyasi istikrarsızlığın uzun zamandır engellediği ülkenin devasa doğal potansiyelini hayata geçirme umudu

çok daha ulaşılabilir gözüktü. Gelgelelim Irak'ın ulus devlet olarak kurulduğundan beri istikrarını tehdit eden büyük Kürt azınlıkla uzun yıllara dayanan sorunu sürdü. Saddam Hüseyin, deneyimli Kürt lider Molla Mustafa Barzani ve arkadaşlarıyla merkezi hükümette bir Kürt başbakan yardımcısının atanmasını ve kuzeydoğuda Kürtçenin Arapçayla eşit statüye sahip olacağı bir Kürt Özerk Bölgesi'nin kurulmasını şart koşan bir anlaşmaya vardığında Kürt sorununu gömeceğini umdu. Ama ilişkiler bir süre yolunda gittiyse de, kabul edilen dört yıllık geçiş döneminde yine kötüleşti ve Mart 1974'de Barzani Bağdat'ın özerklik önerisini ikiyüzlü ve yetersiz olduğu gerekçesiyle reddedip bir kere daha ayaklandı. Irak birlikleri ile Kürt düzensiz birlikleri arasındaki savaş geleneksel gaddarlıkla yinelendi.

Kürtler savaşlarını İran'ın desteği ve İran içlerindeki koruma bölgelerinden yürüttüler. Toprak anlaşmazlıklarının ve karşılıklı yıkıcı faaliyet suçlamalarının söz konusu olduğu Şah hükümeti ile Irak Baas'ı arasındaki ilişkili birkaç yıldır kötüydü ve ara sıra savaşın kıyısından geri dönmüştü. Saddam Hüseyin keskin bir hamlede bulunmaya karar verdi. Saddam Hüseyin Mart 1975'de Cezayir'deki OPEC devletleri toplantısında şahla ulusal barış yapmayı kabul etti. Sonradan yapılan antlaşmanın maddelerine göre, şah Irak Kürtlerine yardım etmeyi kesecek ve sınırlarını onlara kapatacaktı. Kürt ayaklanması çöktü ve Barzani sürgüne gönderildi. Gelgelelim Irak –Fırat ve Dicle nehirlerinin ortaklaşa Körfez'e döküldükleri– Şattülarap Nehri'ndeki İran-Irak sınırının Irak'ın Britanya tarafından diplomatik olarak desteklendiği 1937'deki antlaşmadaki gibi nehrin doğu kıyısından değil ortasından geçmesini kabul etti. Irak Baasçılarının bu ödünden dolayı en büyük komşularına duydukları kin zayıf düştükleri bir dönemde derinleşecek ve bu birkaç yıl içerisinde açığa çıkacaktı.

Kürt isyanının sona ermesi geçici olmasına karşın, giderek artan güvenlik duygusu ve giderek daha çok artan gelir, Irak'ın ötekileştirildiği Arap sahnesinde daha önemli bir rol oynamasını mümkün kıldı. Ağustos 1979'da başbakan olarak iktidara çıkmayı başaran Saddam Hüseyin acımasız ve diktatörce yöntemler kullandıysa da, önemli liderlik nitelikleri sergiledi. Pan-Arapçı ideolojisi uyarınca on binlerce Mısırlıyı Irak'a yerleşmeleri ve ülkenin hızlanan gelişimine yardım etmeleri için davet etti. Saddam Hüseyin, ülkede sayısal üstünlüğe sahip olmalarına karşın hem siyasal hem de toplumsal bakımdan Sünnilerin tahakkümü altında olan Irak Şii Müslümanlarıyla arayı düzeltmek için her zamanki tarzının dışına çıktı. Irak ulusu duygusu, ülkenin Arap nüfusu arasında güçlü destek gördü. Yeni, daha dinamik Irak, köktenci ideolojisiyle, Arap yarımadasındaki daha muhafazakâr komşularının telaşlanmasına neden *oldu*.

Petrol üreten Ortadoğu ülkeleri arasında rekabetin yoğunlaşması, uluslararası petrol sanayisinin ani dönüşümünün sonucunda bu ülkelerin dünyada birlikte son derece önem kazandıkları gerçeğini değiştirmedi. Petrol üreten Ortadoğu ülkeleri, her şeyden önce bütün devletlerin doğal kaynakları üzerinde kalıcı egemenlik sahibi olmaları gerektiğini söyleyen 1966 tarihli BM Genel Konsey kararını uygulamaya koymakta Üçüncü Dünya ülkelerine öncülük yaptılar. Irak ve Cezayir petrol sanayilerini milleştirme başarısını gösteren ilk ülkelerdi. Suudi Arabistan ve Kuveyt gibi daha muhafazakâr devletler, topraklarını kullanan şirketlerdeki devlet payını artırma yöntemini tercih ettiler. Sonuç aynıydı: 1960'ların ortasından itibaren on yıl içerisinde uluslararası petrol şirketlerinin rolü malik devletler için sözleşmeyle petrol sondajı yapma, üretme ve pazarlama rolüne indi.

Arap dünyasında, 1960'larda çoktan hissedilen ağırlık ve etkinin doğudaki geleneksel iktidar merkezleri Kahire'den ve Şam'dan Arap yarımadasına doğru kayışı artık tamamen gözle görülür hale gelmişti. Yalnızca mavi yakalılar değil, Levant devletlerinden ve Mısır'dan yüksek vasıflılar ve meslek sahipleri de taşı toprağı altın Arap Körfez ülkelerini yaşam standartlarını yükseltmenin bir aracı olarak görmekteydiler.

Gelgelelim, petrol üreten ülkelere yeni uluslararası statülerini kazandıran dünya ekonomisindeki artan rolleriydi. Ortadoğu ülkelerinin ezici bir üstünlükle söz sahibi oldukları OPEC'in kararları gazete başlıklarının malzemesi oldu. OPEC üyelerinin devasa ve büyüyen ihtiyaç fazlası "petrodolar"larla yaptıkları yatırımlar yalnızca döviz piyasalarını değil, aynı zamanda gelişmiş sanayi ülkelerinin birçoğunun iş ortamını da etkiledi.

Bütün bu olup bitenin bir de arka yüzü vardı. Her şeyden önce, –Batı medyasında sürekli "Araplar" diye kişileştirilen– petrol devletleri yaygın düşmanlığın ve kızgınlığın hedefi haline geldi. Daha zengin sanayileşmiş ülkeler 1970'lerin küresel enflasyonundan onları sorumlu tuttular; kendilerine ait petrolü olmayan Üçüncü Dünya devletleri ithal ettikleri yakıt fiyatlarındaki artışın gelişme tasarılarını bozduğunu düşündüler. Arap petrol devletleri artan etkilerini Filistin'deki Arapların durumuna ilişkin sağlıklı değerlendirmelerde bulunulması için kullandıklarında davalarının düşmanları onların girişimlerini "petrol şantajı" diye niteleediler. İsrail anlaşılır biçimde petrol şantajı görüşünü yaymak için her şeyi yaptı.

OPEC devletleri kısa süre içerisinde güçlerinin sınırlarını fark ettiler. 1973 savaşında Arap devletleri, İsrail işgal ettiği Arap topraklarından çekilinceye kadar onu destekleyen Batılı ülkelere ambargolarının süreciğini ilan ettiler. Ama sanayileşmiş ekonomileri felaketle karşı karşıya kalan ABD'nin ve

müttefiklerinin petrol sahalarına saldırıp işgal edebileceğine yönelik gerçeğe dayanan korku, Arapları Mart 1974'de ambargoyu kaldırmaya mecbur etti. Bu korku azaldıkça petrol fiyatlarının dört katına çıkmasının tüketim miktarında azalmaya yol açtığı ve tüketimdeki azalma da üretimdeki artışla birleştiğinde dünyada petrol fazlılığı oluşmasına neden olduğu açık hale geldi. Ucuz petrole bağımlılığın tehlikelerinden tedirgin olan sanayileşmiş ülkeler, kendi kaynaklarını koruma ve kömür, nükleer enerji gibi alternatif enerji kaynaklarını kullanma girişimleri başlattılar.

Petrol fiyatlarının düşme tehlikesi, OPEC'in yekpare bir blok olmaktan uzak olduğunu gösterdi. İran ve Cezayir gibi gelirlerini arttırması gereken ülkeler ile nüfusları az olan ve fiyatları korumak için üretimi kısabilen Kuveyt, Libya ya da Abu Dabi gibi ülkeler arasında büyük görüş farklılığı vardı. Bu durum, OPEC'in üretiminin üçte birinden sorumlu olan ve çok büyük atıl kapasitesiyle uluslararası pazarda fiyatları indirmek ve yükseltmek için üretimini iki katına çıkarabilen ya da yarıya indirebilen Suudi Arabistan'a OPEC'in "yönlendirici" üreticisi olarak fazladan sorumluluk yükledi.

OPEC içinde keskin ve sert tartışmalar yürütüldüğünden, kimi zaman örgüt dağılacakmış gibi göründü ve bazı uluslararası iktisatçılar sürekli örgütün öldüğü kestiriminde bulundular. Ama bu gerçekleşmedi. Örgüt çöküş tehdidiyle karşı karşıya kaldığında üretimin paylaşılmasında gerekli asgari anlaşmaya varıldı. Bunda Suudi Arabistan'ın gücünü pazarın istikrarını korumak için kullanmaktaki istekliliğinin payı büyüktü. OPEC, İran-Irak savaşının başlamasının tüketiciler arasında yarattığı paniğin neden olduğu 1979-1981'deki petrol fiyatlarındaki yeni ve felakete yol açma ihtimali olan ani artışta bile ayakta kaldı. Fiyatları varili 34 dolar gibi yüksek bir fiyata çıkaran yapay fiyat patlamasını OPEC'in fiyatları

zorlukla varili 18 dolarda tutabildiği 1980'lerdeki uzun süren arz fazlası izledi.

OPEC'in kurulduğunda yüzde 90 olan –doruk noktası– dünya petrol ihracatındaki payı, Kuzey Denizi, Alaska ve Meksika gibi OPEC'e ait olmayan kaynaklarda üretimin arttırılması sonucunda yaklaşık yüzde 40'lara düştü. Artan bütçe açıklarıyla karşı karşıya kalan Suudi Arabistan ve Kuveyt dış rezervlerini kullanmak zorunda kaldı. Körfez Savaşı'nın neden olduğu devasa maddi kayıp İran ve Irak'm artık daha zengin Üçüncü Dünya ülkeleri olarak görülemeyeceği anlamına geldi. Gelgelelim dünyadaki bilinen –ulaşılması kolay ve üretimi ucuz– ham petrol rezervlerinin yüzde 60'nın Basra Körfezi'nin kenarındaki ülkelerin topraklarında olduğu temel gerçeği değişmeksizin durmaktadır. Bu ülkelerin dünya ekonomisindeki önemlerinin 1970'lerdeki en yüksek noktasından görece gerilemesi büyük olasılıkla geçiciydi. Evrenin yaratıcısı, Araplara ve İranlılara yirminci yüzyılda keşfedilip hayata geçirilen bir iktidar aracı verdi ve kuşkusuz bu araç yirmi birinci yüzyılda da kullanılmaya devam edecek.

Mısır'ın Girişimleri

On altı yıl boyunca Mısır'ın siyasi yaşamına hükmeden Nâsır'ın 1970 yılında ölmesi bir boşluk yarattı. Ne var ki, sağlığı giderek bozulan Nâsır 1969 yılında Fas'ta düzenlenen Arap zirvesi toplantısı için ülkeden ayrılırken tek Cumhurbaşkanı Yardımcısı Enver Sedat'ı yokluğunda ülke işlerini yürütmekle görevlendirmişti. Sedat, Nâsır'la aynı yaştaydı ve (1952 devriminde bir sivil olsa da) eski bir subay ve komplocuydu. Sedat da Nâsır'la benzer ama kısmen daha zengin bir köylü ailesinden gelmeydi. Sedat, ilk Devrim Komuta Konseyi'nin bir üyesi olmasına karşın, Nâsır onu hiçbir zaman bakan ola-

rak atamamış, arada sırada önemli diplomatik görevlerde kullanmıştı. Kamuoyu Sedat'ın siyasi bir ağırlığı olduğunu düşünmüyordu; Kahire'nin ünlü siyasi fıkralarının hedefiydi. Gelgelelim, Mısır anayasasına göre Sedat'ın tek başkan yardımcısı olarak cumhurbaşkanı seçilmesi beklenen sonuçtu.

Sedat başlangıçta Nâsır'ın çizdiği yoldan ilerleyeceğinin sözünü verdiyse de, kısa zamanda "İlk önce Mısır" siyaseti daha ön plana çıktı. Uzun zamandır kötü olan Türkiye, İran ve bazı Avrupa devletleriyle ilişkiler onarıldı ve iyileştirildi. Kamusal hayatta fark edilir bir rahatlama söz konusuydu.

Sedat Nisan 1971'de rejime damgasını vurmak için daha belirleyici hamlelerde bulundu. Sedat, Arap Sosyalist Birliği'ndeki siyasetine itiraz eden başbakan yardımcısı Ali Sabri'yi görevinden aldı ve iki hafta sonra yedi bakan ve bürokrat hep birlikte istifa ettiklerinde onları darbe girişiminde bulunmakla suçlayıp tutuklattı. Bu bakanlar ve bürokratlar Sedat'la onun neredeyse figüran olduğu ortak bir liderlik oluşturacaklarını umduysalar da, Sedat başlarında güçlü bir lider görmek isteyen genel kamuoyunun beğenisine ve ordunun desteğine sahipti.

Sedat, Sedat döneminin başladığını ilan etti. Konuşmalarında Nâsır döneminin hatalarını giderek daha fazla ifşa etti. Sedat, polis devleti aygıtlarının ortadan kaldırılacağının, yasanın egemenliğinin yeniden tesis edilip sıkı biçimde uygulanacağının ve gerçekten özgür milletvekili seçimleri yapılacağının sözünü verdi. Sedat buna Islah Hareketi adını verdi.

Bu girişimler Sedat'ın popülerliğini arttırdıysa da, Arap-İsrail anlaşmazlığında herhangi bir ilerleme olmaması kendisi için bir tehdit oluşturuyordu. ABD hükümeti İsrail'i Sina'dan çekilmeye zorlayarak 1970 Rogers Plan'ını izlemeye gönülsüz olmadığını gösterdi. Sedat'ın Şubat 1971'deki İsrail'in Sina'nın ortasındaki Mitla ve Geddi geçitlerinden geri

çekilmesi karşılığında Süveyş Kanalı'nı yeniden açma önerisi yanıtsız kaldı. Öte yandan Sovyetler Birliği Mısır'ın Kanal geçişini olanaklı bir seçenek kılacak çeşitli silahları tedarik etmek için yinelenen başvurularını reddetti. İki süper güç kendi detantlarıyla giderek daha çok ilgilenmeye başladılar. Başkan Nixon ve ulusal güvenlik danışmanı Henry Kissinger Kuzey Vietnam'a komünist ikmalini engelleyen Kanal'm kapalı oluşundan mutsuz değildi. Öte yandan Genel Sekreter Brejnev çok kuşkulu olan Mısır'ın Kanal'ı ve Sina'yı geri alacağı ihtimaliyle hareket ederek Ortadoğu'da bir başka savaş tehlikesine girmek istemedi. İsrail doğal olarak statükodan hoşnuttu.

Sedat yurdunda giderek sabırsızlanan bir halkla karşı karşıyaydı. Solcu öğrenciler açmaza karşı gösteri düzenlediler. Kanal'da hareket edemez bir durumda olan ordunun morali el alt düzeye indi. Sedat'ın kaybedilen toprakların kısa zamanda geri alınacağı vaatlerini yineleyip durması kuşkuları arttırdı.

Cumhurbaşkanı Sedat, Temmuz 1972'de 15.000 Sovyet askeri danışmanının ve hizmet personelinin geri çekilmesini emrettiğinde yaptığı şey umutsuz bir popülerliğini yeniden kazanma hamlesi gibi gözüktü. Sovyet mevcudiyetinden hoşlanmayan halkın hamleyi memnuniyetle karşılamasına, özellikle de ordunun beğenmesine karşın, bu aşamada Mısır'ın Sovyet yardımına gerçek bir alternatifi yoktu. Batı'nın Mısır'la ilişkileri giderek düzeliyordu; ama bu düzelme silah sağlayacak düzeyde değildi. Halkın sabrı Ocak 1973'de Sedat rejiminin ayakta kalıp kalamayacağına ilişkin kuşkular uyandıran şiddetli ayaklanmada patladı.

Aslında Sedat Batı'yı ve Sovyetler Birliği'ni durumu yeniden değerlendirmeye mecbur etmek amacıyla İsrail'e savaş açmaya ayaklanmadan çok önce karar vermişti. Bu kararın

tehlikeleri çok büyük olmasına rağmen, eylemsizlik artık olanaklı değildi. İsrail'in ve süper güçlerin aşağılayıcı bir tavırla Sedat'ın başarılı olmayacağını varsaymaları Sedat'a yardım etti.

Sedat'ın amacı Suriye'nin askeri müttefiki ve Suudi Arabistan'ın diplomatik ve mali müttefiki olmasını sağlamaktı. Nâsır'ın ölümünden beri Suudi krallığıyla ilişkiler daha iyiye gidiyorduysa da, Suriye daha büyük sorun çıkardı. Suriye lideri Hafız Esad, Sedat'tan on iki yaş küçüktü ve geleneksel olarak Suriye'nin alt sınıfını oluşturmasına karşın silahlı kuvvetlerde orantısız biçimde ağırlığı olan İslam'ın alt mezhebi Şii, yani Alevi azınlıktandı. Esad hem hava kuvvetlerinin hem de Suriye orta sınıfıyla uzlaşma yanlısı olan deneyimli Baasçı lider Salah Bitar gibi daha ılımlı öğelerle karşıtlık içindeki köktenci kanadına bağlı olduğu Baas Partisi'nin basamaklarında hızla yükselmişti. Köktenciler, bir başka deyişle Yeni-Baasçılar 1966 yılında bir darbeyle rakiplerini devirdiklerinde Hafız Esad savunma bakanı oldu. Baas'ın asıl kurucuları Salah Bitar ile Michel Aflaq sürgüne gittiler.

Yeni rejim 1967 Filistin felaketini zorlukla atlattı. Ama bundan edinilen deneyim Esad'ın ufkunu genişletti ve Esad siyasi strateji uzmanı olarak ustalık düzeyindeki yeteneğini sergilemeye başladı. Rejimin Baas'ın sivil kanadına bağlı üyeleri herhangi bir askeri karar verme yetkileri olmadan Arap-İsrail anlaşmazlığı için önerilen bütün siyasi çözümleri kesin biçimde reddederek ülkeyi felakete sürüklediklerini düşünen Esad, 1970 yılında Baas'ın askeri kanadının hâkimiyetini dayatmak ve Suriye silahlı kuvvetlerinin desteğini kazanmak için harekete geçti. Esad devlet başkanı olduktan sonra 1971 yılında en yüksek yürütme iktidarını ona veren yeniden düzenlenen anayasayla devlet başkanlığını üstlendi. Esad, nüfusu ağırlıklı olarak Sünni olan Suriye'de Alevi olmanın de-

zavantajına rağmen, ciddi bir meydan okumayla karşılaşmayan, oldukça kişisel bir yönetim oluşturmayı başardı. Esad kısa bir süre Enver Sedat'ın müttefiki olduysa da, çok geçmeden onun en dişli rakibi olacaktı. Bu iki insan birbirlerine güvenmediler ve savaştaki amaçları kökten farklıydı. Esad İsrail'i Suriye topraklarından söküp atmayı ve düşmana kesin bir askeri yenilgi tattırmayı umdu. Sedat zaferi esas olarak Batı'nın –özellikle de ABD'nin– Ortadoğu anlaşmazlığına ilişkin görüşünü gözden geçirmeye mecbur etmek için istedi. Sedat, Washington'un İsrail'i aldığı gibi Mısır'ı da ciddiye alacağını umdu.

Suriyeliler ve Mısırlılar 1973 yazı boyunca planlarını eşgüdümlü hale getirdiler ve Yahudilerin kutsal günü Yom Kippur'a denk gelen 6 Ekim akşamı saldırılarını eşzamanlı başlattılar. Suriyelilerin ve Mısırlıların başlangıçtaki başarıları çarpıcıydı. Yirmi dört saat içerisinde Süveyş Kanalı'ndan 90.000 insan ve 850 tank geçiren Mısırlılar İsrail'in tahkim edilmiş Bar-Lev hattını ele geçirdiler ve Kanal boyunca köprübaşları oluşturdular. İsrail yaklaşık 300 tank kaybetti. Aynı zamanda üç Suriye bölüğü ve bir zırhlı birliği Golan Tepeleri'ndeki İsrail savunmasını yardılar ve Celile düzlüklerine saldırdılar.

Arapların en güçlü silahı, İsrail'in rahatlılığının yardımcı olduğu tam sürpriz öğesiydi. Mısır silahlı kuvvetlerindeki ileri eğitim düzeyi, iyi subay-er ilişkileri ve yüksek nitelikli lojistik planlama askerin moralinin korunmasına yardım etti. İsrail'in hava gücü ve zırhlı araçlar bakımından Mısır karşısında sahip olduğu üstünlük Sovyetlerden tedarik edilen füze savunma sistemi ve bir piyade eri tarafından taşmabilen "çanta tipi" anti-tank roketleriyle kısmen dengeleniyordu.

Mısır ve Suriye, Ürdün'ü bilerek saldırının dışında tuttular, çünkü Sovyet hava savunma füzelerine sahip olmayan

Ürdün, İsrail'in kendi topraklarından güney Suriye'ye felakete yol açabilecek saldırısına engel olamazdı. Ama Ürdün savaş başladıktan sonra Suriye'ye iki zırhlı tugay gönderdi. Irak kuzey cephesinde ağır zayiat veren üç tümen ve üç avcı filosuyla katkıda bulunurken, 1.800 Faslı asker ilk gün Hermon Dağı çevresindeki acımasız muharebeye katıldı. Suudi Arabistan'ın başını çektiği petrol üreten Arap ülkelerinin başlıca katkısı, hemen petrol üretiminin kesileceğini ilan ederek petrol silahını kullanmak ve İsrail'i destekleyen ülkeleri boykot etmek oldu. Gelgelelim, bu askeri sonucu etkileyemedi.

İsrail, ABD'den hava yoluyla kısa zamanda ve büyük çapta sağlanan en gelişmiş silahların yardımıyla askeri bakımından çabuk toparlandı. İsrail ilk önce doğrudan topraklarını tehdit eden Suriye'yi vurdu ve 12 Ekim itibariyle Suriye tüm kuvvetlerini savunma hatlarının gerisine, Şam'ın 48 kilometre dışında oluşturulan cepheye kadar geri çekti. (İsrail, Suriye'nin başkentine ilerlemeye kalkışırsa Sovyetlerin müdahale etmesinden korktu.) Artık İsrail bütün gücünü karşı saldırılarının ağır kayıplar verdirilerek püskürtüldüğü Sina'daki Mısır güçlerine karşı harekete geçirebilirdi. İsrail'e Amerikan yardımından çok kısa bir süre sonra Sovyetler havadan Mısır'a silah sevkiyatı başlattı. Gelgelelim 15 Ekim gecesi General Ariel Şaron'un başında bulunduğu bir İsrail gücü Mısırlı askerlerin arasındaki bir boşluktan Kanal'ın batı yakasma geçip bir köprübaşı oluşturmayı başardı. Prestij kaygısıyla, tehditle başa çıkmak için Sina'dan asker çekmek istemeyen Mısır üst komutası yavaş karşılık verdi. İsrailler Mısırlıların köprübaşını ezip Kahire'ye 80 km yaklaştılar. Mısır Üçüncü Ordusu kuşatılıp yok edildi.

Birleşik Devletler ve Sovyet Birliği, Güvenlik Konseyi'nin derhal ateşkes yapılması, 1967 tarihli ve 242 sayılı BM Kararı'nın uygulanması ve "uygun desteklerle" barış antlaşması

görüşmelerinin başlaması çağrısında bulunan kararını ortaklaşa desteklediler. Bu çağrı, 22 Ekim 1973'de BM'nin 338 Sayılı Kararı oldu. Suriye'nin yirmi dört saatlik gecikmeyle yaptığı gibi Mısır ve İsrail de kararı kabul ettiler. Ateşkes 22 Ekim günü yürürlüğe girdiyse de, hemen bozuldu. Bu noktada süper güçler Ortadoğu'da doğrudan çarpışmaya hiç olmadığı kadar çok yaklaştılar. Sovyetler ABD'yi Mısır'ın ABD'den ve Sovyetler Birliğinden ateşkes başlatmak için Ortadoğu'ya asker gönderme ricasına tek taraflı karşılık vermekle tehdit etti ve ABD de bu tehdide 25 Ekim günü sabah saatlerinde kuvvetlerini Üçüncü Savunma Düzeyine* geçirerek yanıt verdi. Sovyetler Birliği geri çekildi ve Ortadoğu'da Güvenlik Konseyi daimi üyelerinin askerlerinin bulunmayacağı bir BM Barış Gücü oluşturulmasını kabul etti.

Dördüncü (ya da Süveyş Kanalı'ndaki 1968-1970 yıpratma savaşları dahil edilirse beşinci) Arap-İsrail savaşının sonuçları önemli ve kapsamlı olmalarına karşın, bunlar anında görünür değildiler ve tam etkilerini göstermeleri zaman aldı.

İsrail başlangıçtaki yenilgiden çarpıcı bir askeri zafer çıkardı; ama bu zaferin maliyeti çok ağır ve ruhsal etkileri derindi. Tank ve uçak kaybı daha önceki savaşlardan çok daha ağırdı; 2.521 İsrailli öldürülmüş ve 7.056'sı yaralanmıştı; yaralıların yarısı sakat kaldı. Arapların can kaybı çok daha büyük olsa da, nüfusa oranla daha azdı ve Arap ordularının performansı İsrail ordusunun yenilmez olduğu mitini yıkmıştı. İsrail kamuoyu basının öncülüğünde sorumluluğu paylaştırmak için Bayan Golda Meir'in İşçi Partisi'nin koalisyon kabinesi ve özellikle de Arapların başlangıçtaki sürpriz saldırısı karşısında soğukkanlılığını yitirdiği bilinen Savunma Bakanı Moşe Dayan üzerinde yoğunlaşan bir tür cadı avı

* Savunma Düzeyi: ABD silahlı kuvvetlerinde savaşa hazırlık durumunu göstermek için kullanılan 1 ile 5 arası ölçek (ç. n.).

başlattı. İsrail İşçi Partisi, devlet kurulduğundan bu yana ülkeyi Aşkenazi Yahudilerinin, yani daha varlıklı ve daha iyi eğitim görmüş, Avrupa kökenli Yahudilerin desteğiyle etkili biçimde yönettiyse de, artık yavaş ama durdurulamayan bir siyasi çöküş içine girmişti. Kazanan Menahem Begin'in liderliğindeki sağ kanattan aşırı milliyetçi Likud Partisi'ydi. Daha önceleri Likud Partisi'nin seçimleri kazanamayacağı düşünülüyorduysa da, parti artık İşçi Partisi'nin siyasi ve toplumsal tahakkümüne kızan Sefarad Yahudilerinin yani Doğulu Yahudilerin geniş desteğini aldı. Normalde oyların yüzde 40'ını alan İşçi Partisi'nin oyları Mart 1977'deki seçimlerde yüzde 25'e gerilerken, Likud oyların 33,4'nü aldı. Begin başbakan oldu ve Arap-İsrail sorununun çözümüne ilişkin bütün beklentiler rafa kalktı.

1973 yılında yenilginin kenarından dönmesi İsrail'in birleşik Arap güçleri karşısında askeri üstünlük sağlama kararlılığını arttırdı ve bunu diplomasisinin temel aracı olarak kullandı. Büyük çapta ABD yardımı ve desteği alan İsrail silahlı kuvvetleri 1974 yılı sonu itibariyle Ekim 1973'den oransal olarak daha büyüktü ve niteliksel olarak daha ileriydi.

Aksine Mısır'ın Sina'da zafere yaklaşması Cumhurbaşkanı Sedat'ın diplomasisini kötü etkiledi. Kendisi tamamen inansa da inanmasa da Sedat parlak bir zafer kazandığını iddia etmeyi sürdürdü ve bu hayali, izleyen görüşmelerde Sedat'ın elini zayıflattı. Öte yandan Sedat daha doğrudan hedeflediği Ortadoğu düğümünü çözme ve ABD'nin bölgedeki siyasetini yeniden değerlendirilmesini sağlama amacına ulaşmıştı. Mısır cumhurbaşkanının siyasetinin temelini, kendisinin ifade ettiği, Birleşik Devletler Ortadoğu'daki kartların yüzde 99'unu daima elinde tutuyor görüşü oluşturdu. Savaşın hemen ardından, Sedat yedi yıllık aradan sonra Washington'la diplomatik bağlarını canlandırdı ve (savaşın başlama-

smdan iki hafta önce dışişleri bakanlığı onaylanan) Dr. Henry Kissinger'la yakın iş ilişkisi kurdu. Sedat, Kissinger'ın yorulmak bilmeyen arabuluculuğu aracılığıyla İsrail'in asker çekmeyi kabul ettiği iki anlaşma imzaladı: İsrail askerlerinin Süveyş Kanalı'nın doğu kıyısından çekilmelerini ve Mısır silahlı kuvvetlerinin 10 km'lik kıyı şeridini işgal etmesine izin veren Ocak 1974 tarihli Sina 1 ile İsrail silahlı kuvvetlerinin Sina'da anahtar konumda olan Mitla ve Geddi geçitlerinin gerisine çeken Eylül 1975 tarihli Sina 2 antlaşmaları. Bu geçitlere yerleştirilen erken uyarı istasyonları ABD'li siviller tarafından yönetildi. İsrail'in geri çekilmesi Mısır'ın Haziran 1975'de Kanal'ı temizleyip yeniden açmasını, Kanal kentlerini yeniden inşa etmeye ve yeniden nüfuslandırmaya başlamasını ve Sina'daki petrol alanlarını iyileştirmesini olanaklı kıldı.

Bu başarıların arka yüzünde Mısırlıların en sonunda Suriye'yle savaş zamanı ittifakını bozmaları durmaktaydı. Devlet Başkanı Esad'ın Sedat'a duyduğu güvensizlik acı bir küçümsemeye dönüştü, çünkü Esad, Mısır'ın ABD'yle kucaklaşmak için İsrail'e karşı oluşturulan Arap cephesinden çekilmeye ve onun isteklerini kabul etmeye hazır olduğuna inanmaktaydı. Esad, Mısır'ın Sina'daki erken uyarı istasyonlarını ABD'nin işletmesini kabul etmesini bunun bir ispatı olarak gördü. Esad ABD'yle süre giden diplomatik sorunlara son vermeye ve Dr. Kissinger'ın dışişleri bakanı olarak Ortadoğu başkentleri arasında dinlemeksizin gidip gelmesine yanıt vermeye hazırdıysa da, Suriye açık yürekli ve karmaşık olmayan Sedat'tan daha fazla temkinliydi.

Esad da Kissinger'in düzenlediği ve İsraillerin Golan'da ilk yerle bir ettikleri merkezi Kuneytire'yi içeren küçük arazi şeridinden çekilmesini öngören geri çekilme anlaşmasını Mayıs 1974'de kabul etti. Ama Esad, Birleşmiş Milletler'in amacının himayesinde yürütülen Cenevre Ortadoğu Barış Konfe-

ransı'nın yeniden toplanması aracılığıyla 242 ve 338 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararlarına dayanan kapsamlı bir Arap-İsrail anlaşmasını yürürlüğe koymak olduğunu umdu ve buna inandı. Esad daha sonra uluslararası diplomaside deneyime sahip olmaması nedeniyle İsrail'i 1967 sınırlarına geri çekilmeye ve Filistin'in isteklerini kabule ikna etmeye niteyi olmayan Dr. Kissinger tarafından kandırıldığına inandı. ABD dışişleri bakanının ağır basan amacı, Sovyetleri Ortadoğu'dan çıkartmaktı.

Cumhurbaşkanı Sedat, Sovyetler Birliği'ni Ortadoğu'dan çıkartmakta isteksiz değildi. 1973 yılının başlarında Mısır'a bütün askeri sevkiyatını kesen Moskova'yla ilişkisi kopma noktasına gelecek kadar kötüleşen Sedat, yüzünü giderek daha fazla ABD'ye ve Batı'ya döndü. İttifakların değişmesi Sedat'ın derin siyasi içgüdülerine uygun düştü ve iç siyasetinin birçok boyutuna yansıdı. Batı'ya siyasi açılım, geçici vergi muafiyeti, kârları ülke dışına çıkarma ve devletleştirmeye karşı güvence aracılığıyla Mısır'a komünist olmayan yatırımı teşvik eden iktisadi ve mali açık kapı (Arapça *infitah*) siyasetiyle birleşti. Ekonominin liberalleştirilmesi olumlu gelişmelere yol açtıysa da, *infitah* siyaseti genellikle kötüye kullanıldı ve eleştirmenler onun halkın gerçek ihtiyaçlarına seslenmediği eleştirisinde bulundular. Yeni zengin sınıf ve mülklerini geri alan eski zengin sınıf, zenginlikleriyle gösteriş yaptı. Yabancı bankalar ve şirketler Kahire'de şube açtıklarından, emlak ve hizmet fiyatları hızla yükseldi. Ülkenin devasa borcu Mısır'ın Batı yanlılığına karşı olmayan Arap Körfez devletlerinden aldığı destekle biraz soluklandı.

Sedat, Nâsır döneminin siyasi baskısını gevşetme ve hukukun egemenliğini yeniden temin etme sözünü kısmen yerine getirdiyse de, hükümet otoriter yönetimini sürdürdü. Sedat partilerin yeniden faaliyet geçmelerine izin vermesine

karşın, seçim sistemi iktidar partisinin meclise tamamen egemen olmasını ve muhalefetin etkisizleştirilmesini sağladı. Biraz eleştiriye hoşgörü gösterildiyse de, basının ağırlıklı olarak hükümet yanlısı olması sağlandı. Ocak 1977'de Mısır'ın büyük kentlerinde temel ihtiyaç mallarındaki aşırı fiyat artışını protesto etmek amacıyla şiddetli ayaklanmalar başlandığında Cumhurbaşkanı Sedat kargaşadan özellikle solcuları sorumlu tuttu. Göstericiler Nâsır'ın lehine tezahüratta bulunduysalar da, Sedat Nâsır'ın ve Nâsırcılığın 1967 yılından beri ölü olduğunu söyledi. Sedat bu tarihten itibaren kendisinin de rol oynadığı devrimin açık başarıları hariç olmak üzere Nâsır döneminin bütün boyutlarına açıkça eleştirel yaklaştı. Aynı zamanda Nâsırcılığa ve sola karşı en iyi engel olarak İslamcı militan eğilimi sessiz ama etkili biçimde destekleyip teşvik etti. İslami duygunun yükselmesinin bir sonucu, Mısırlı Müslümanlar ile Hıristiyan Kıpti azınlık arasındaki ilişkilerin Nâsır döneminde görülmediği kadar bozulmasıydı.

Mısır'ın korkunç iktisadi sorunlarını hafifletmek için İsrail'le bir barış antlaşması yapmaya her zamankinden daha fazla ihtiyacı varmış gibi gözüküyordu. Jimmy Carter'ın 1976 yılında ABD başkanı seçilmesi, Arap devletlerinin hepsinde umutları yeşertti, çünkü Carter ve Dışişleri Bakanı Cyrus Vance, Cenevre barış konferansının yeniden toplanması aracılığıyla yeni bir dizi girişim başlatmaya hazır olduklarını göstermişlerdi. Başkan Carter herkesin önünde İsrail'in işgal ettiği Arap topraklarından çekilmesi gerektiğini açıkça söyledi ve Filistin "anayurdu"na duyulan ihtiyacı belirten ilk ABD başkanı oldu. Carter (Devlet Başkanı Esad dâhil olmak üzere) bütün büyük Arap liderleriyle buluştu ve onları samimiyetine ikna etti. Gelgelelim Cenevre konferansından geriye kalan umutlar daima aynı engelle karşı karşıya kaldı: Hâlâ ABD'nin desteğine sahip olan İsrail'in Arap devletlerinin Filistin halkı-

nın tek meşru temsilcisi olarak kabul edip kendilerini bağladıkları Filistin Kurtuluş Örgütü'yle görüşmeyi kabul etmemesi. Mart 1977'de Menahem Begin liderliğindeki Likud partisinin seçimi kazanması barış doğrultusundaki bütün ilerleme umutlarını söndürdü. Başkan Carter umudun korunmasına katkıda bulundu ve ortak ABD-Sovyet Ortadoğu tebliği, tam bir Arap-İsrail barış anlatmasının ilkeleri ile amaçlarının ve Cenevre'ye ortak yaklaşımlarının taslağını çizdiğinde umutlar yeşerdi. Bu, süper güçlerin Ortadoğu konusunda ilk uyumlu girişimiydi ve ABD'nin "Filistin'in meşru haklarını" ilk defa resmen onayladığı ilk durumdu.

Süper güçlerin anlaşması dönüm noktası gibi göründü; ama değildi. İsrail'in ve ABD'deki Siyonist destekçilerinin tepkilerinin sertliğinden şaşıran Başkan Carter, ABD'nin bütün girişimlerinin İsrail'le eşgüdümlü olacağının altını çizdi. ABD, hâlâ kendini Dr. Kissinger'ın İsrail'e verdiği hiçbir zaman onun FKÖ'yle ilişki kurmasını beklemeyeceği sözüne bağlı hissetmekteydi.

Bu sırada Cumhurbaşkanı Sedat, dışişleri bakanı ve danışmanlarının haberi olmadan kendi dramatik girişimini planladı. Romanya ve Fas'ta arabulucular aracılığıyla İsrail hükümetinin tepkisini yokladıktan sonra 9 Kasım 1977'de donakalmış Mısır parlamentosuna Knesset'de İsraillilere doğrudan seslenmek için Kudüs'e gideceğini duyurdu. Bay Begin bu öneriye heyecanla yanıt verdi ve ziyaret tarihi olarak 19 Kasım belirlendi.

Sedat sabırsızdı ve girişiminin yüksek görselliği hoşuna gitmişti. Ayrıca nefret ettiği Sovyetler Birliği'ni dışlayan bir barış doğrultusunda yol alındığı için de mutluydu. Dünyanın geri kalanı memnun olmasına ve takdir etmesine karşın genelde Arap devletlerinin canı sıkılmıştı. Kimi Arap devletleri yalnızca kutsal Kudüs kentinin düşmanıyla doğrudan konuş-

ma jestinden sarsıldıysalar da, hepsi Sedat'ın ateşli inkârlarına rağmen, Mısır'ın İsrail'le ayrı bir barış yoluna girmeye başladığını hissetiler. Kızgın Devlet Başkanı Esad, Sedat'ı onu boşuna rahatlatmaya çalışırken İsrail'le ayrı bir anlaşma yapmaya çalışmakla suçladı.

Sedat'm Knesset'e seslenişi, gösteriyi televizyondan seyreden dünyanın dört bir yanından milyonları etkiledi. Sedat İslam'daki hoşgörü ruhunu ve Yahudilerin, Müslümanların ve Hıristiyanların Tanrı'nın gözünde eşit olduklarını anımsatarak etkili ve ağırbaşlı konuştu. Ama aynı zamanda Filistin'in haklarının ve İsrail'in Kudüs'ü ilhakını kabul etmediğinin üzerinde de durdu. Bu konuşma Sedat ile İsrail liderleri arasındaki devasa uçurumu gözler önüne serdi. Bein nazik ama uzlaşmaz yanıtında Yahudilerin Tanrının bağışladığı İsrail topraklarına haklı olarak geri döndüklerini ve onun bölünmesinin söz konusu olmayacağını söyledi. İsrail'in sınırları konusunda açık konuşmadıysa da, Yahuda ve Samiriye'nin (yani Batı Şeria) İsrail'in parçası olduğunu ve "İsrail Yurdundaki Arapların" en fazla hoşgörü gösterilen misafirler olduklarını açıkça belirtti.

Mısır ile İsrail arasındaki barış görüşmeleri neredeyse hemen başladı. ABD Sedat'ın girişiminden haberdar değildiyse de, Başkan Carter ülkesinin barış sürecine "tam ortak" olacağının sözünü verdi. Carter'ın diğer Arap devletlerini tutumlarını gözden geçirmeleri için ikna etme girişimleri boşunaydı. Libya, Cezayir, Suriye, FKÖ, Güney Yemen, Yemen Arap Cumhuriyeti, Sedat'a karşı "Kararlılık Cephesi"ni oluşturdular. (Irak görüşlerini paylaşmasma rağmen, rejimi Suriye'ye düşman olduğundan onlara katılmadı.) Suudi Arabistan ve Ürdün kaygılı olmalarına rağmen, gelişmeleri izlemekle yetindiler.

Sedat, FKÖ'nün nankörlüğüne rağmen defalarca Filistin davasından vazgeçmeye niyeti olmadığını söylediyse de, açıklamaları azalan inancını ortaya koymaktaydı. Sedat, Birleşik Devletler ve İsrail'le görüşmeleri kesmekle tehdit etmesine karşın İsraillilerin çok iyi bildiği gibi bunu yapmayı göze alamazdı. Arapların eleştirileri, gururlu ve aşırı gösterişçi bir insan olan Sedat'ı çileden çıkardı. Sedat, Kararlılık Cephesi devletleriyle ilişkilerini kesti ve FKÖ'nün Kahire'deki bürolarını kapattı. Sedat aşırı yoksul halkına savaş olmayacağının sözünü verdi ve onların beklentilerini aşırı arttırdı. Dahası Sedat, şimdi nankörlük eden Araplar adına kanını ve servetini en fazla Mısır'ın feda ettiği düşüncesine dayanan bir Mısır milliyetçiliği ruhu uyandırdı.

Ekim 1978'de Carter, Camp David'de Sedat ile Begin'i bir araya getirmeyi ve on iki gün süren görüşmelerin ardında iki sözleşmenin imzalanmasını başardı: Filistin sorununu çözme amaçlı "Ortadoğu barış çerçevesi" ve "İsrail-Mısır barış çerçevesi".

Sözleşmelerden ikincisi hayli açıktı; Mısır'ın (Sina'nın askerden arındırılmış kısmı hariç) toprakları üzerinde yeniden egemen olmasını ve iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesini öngörüyordu. İşgal altındaki bölge için yerel halka "tam özerklik" sağlayacak kendi kendini yöneten yerel otorite'nin kurulacağı en fazla beş yıllık bir geçiş dönemi öngören birinci çerçeve daha karmaşıktı. İşgal altındaki toprakların "nihai statüsü" geçiş dönemi sona ermeden önce belirlenecekti. Sözleşmede boşluklar ve belirsizlikler söz konusuydu. Görüşmelerde Filistin'i kimin temsil edeceği açık değildi; Ürdün'ün görüşmelere katılması beklendiyse de, Ürdün katılmayı ve Filistinliler adına konuşmayı reddetti. Hepsinden önemlisi İsrail ile Mısır arasındaki iki barış sözleşmesi ile Filistin sorunun çözümü arasında hiçbir bağlantı yoktu. Sedat

ayrılmakla tehdit ederken görüşmelerin son günü bu düğüm noktasında boyun eğdi. Sedat bunun Başkan Carter'ın ısrarlı ricalarına bir karşılık olduğunu söyledi.

Mısır artık Devlet Başkanı Esad ile diğerlerinin tahmin ettiği gibi İsrail'le ayrı bir barış sürecine girmişti. Bu barışın önünde ciddi engel kalmamıştı. En zorlu engel 1967'den itibaren kurulan Mısır topraklarındaki Yahudi yerleşimlerinin mevcudiyeti olmasına rağmen, İsrail Mısır'ın –en büyük Arap askeri gücünün– yansızlaştırılmasını daha büyük bir ödül olarak gördü. Sina'daki stratejik üstünlükten vazgeçme konusunda kaygılananlar, ironik biçimde daha ılımlı İsrail İşçi Partisi'nden kimi siyasetçilerdi. Bay Begin'e göre, İsrail'in Yahuda ve Samiriye'deki mevcudiyetini sağlamlaştırması çok daha önemliydi. Begin taktiksel nedenlerle resmi olarak söylemekten sakınsa da, İsrail'in egemenliğinin bu kentleri kapsadığı yönündeki inancını hiçbir zaman saklamadı. (Gelgelelim İsrail 30 Temmuz 1979'da Arap doğu kısmı da dâhil olmak üzere bütün Kudüs'ün İsrail'in birleşik ve ebedi başkenti olduğunu ilan etti. Bunun sonucunda Camp David sözleşmesinin Filistin kısmının zor olsa da bir şeyler başarabilmesi ihtimali ortadan kalktı.)

İsrail ile Mısır arasındaki otuz bir yıllık savaş durumuna son veren Washington antlaşması 26 Mart 1979'da imzalandı. 1980'de karşılıklı büyükelçiler atandı ve İsrail sonunda belirlenen tarih Mart 1982'de Sina'yı boşalttı. Sınırlar açıldıysa da, komşu devletler arasındaki ilişkiler kolayca normalleşmedi. Ticaret ve iktisadi değiş tokuş alt düzeyde kaldı ve İsrailli turistler Mısır'a gelmeye başladıysalar da, Mısırlılar nadiren İsrail'e gittiler. Otuz yıl süren sıcak ve soğuk savaşın yerini soğuk barış aldı. Yine de İsrail'in işine fazlasıyla geldiğinden ve bozulması Mısır için kesinlikle bir seçenek olmadığından antlaşma sürdü. İsrail antlaşmanın bozulmasını bir *casus belli* ya-

ni savaş sebebi sayacağım açıkça belirtti ve Sovyetler Birliği'yle dostluğuna son verip yüzünü Batı'ya dönen Mısır İsrail'in müttefiki olan Birleşik Devletlere aşırı ölçüde bağımlıydı.

Mısır yalnızca Birleşik Devletlere bağımlı değildi: Neredeyse bütün Arap devletlerinin tecridiyle karşı karşıyaydı. Arap devletleri Camp David sözleşmelerinin ardından Kasım 1978'de Bağdat'ta düzenlenen zirve toplantısında Arap Birliği'nin genel merkezini Kahire'den Tunus'a taşımaya karar verdiler. Sözleşmeler, Suudi Arabistan'ın, Ürdün'ün ve ılımlı devletlerin halen daha olmayacağını umdukları bir barış antlaşmasına varırsa Mısır'a yaptırımlar uygulanmasına karar verdiler. Washington Antlaşmasının Mart 1979'da imzalanmasından sonra Arap devletleri Mısır büyükelçiliklerini kapattılar, Mısır'la ticari ve diplomatik ilişkilerini kopardılar. Arap petrol devletleri, Mısır için çok önemli olan yardımı ve yatırımı kestiler. Tunuslu avukat Şedli Klibi –örgütün yirmi dört yıllık geçmişinde bu makamdaki ilk Mısırlı olmayan– Birliğin genel sekreteri seçildi.

Mısır, on yıl boyunca anaakım Arap siyasetinin dışında kaldı, artık Arap dünyasının ağırlık merkezi değildi. Mısır'ın tecridi kesinlikle tam bir tecrit olamazdı. Yüz binlerce Mısırlı Arap petrol şirketlerinde çalışmaya devam etti. Kahire hâlâ en büyük Arap kenti ve Arap kültürel yaşamının büyük bir merkeziydi. Mısır'ı daha az Arap ziyaret ettiyse de, bir dizi özel ilişki sürdü. Ama Kahire'de alman siyasi kararların, Ortadoğu ilişkilerinde artık büyük önem taşımadığı gerçeği değişmedi.

Mısır halkının olayların gidişatı hakkındaki duyguları karışıktı. Sedat'ın söz verdiği gibi "artık savaş olmamasının" rahatlığı söz konusuyken, barışm *infitah*tan yararlanan küçük bir sınıf dışında halka umulandan az faydasının dokunmasının yarattığı hayal kırıklığı vardı. ABD'nin Mısır'a yaptığı

yardım, İsrail'e yaptığı yardıma yaklaştıysa da, bu yardımın Mısır'ın daha büyük nüfusu için pek bir anlamı yoktu. Ama yardımlar nedeniyle Mısır'dan duyulan kuşkular daha da derinleşti.

Sedat, Mısır milliyetçiliğini ve diğer Araplara karşı kin duygularını harekete geçirmişti. Bir zamanlar Nâsır'ın devrimini ve pan-Arapçılığını destekleyen ülkenin önde gelen entelektüellerinden bazıları, Mısır kimliğinin ve kaderinin diğer Araplarınkinden ayrı olduğunun altını çizerek bu duyguları rasyonelleştirdiler. Yine de Mısırlılar Mısır'ın Arap liderliğine ve daha geniş İslam dünyasında büyük bir role doğal olarak yerleştirildiği duygusunu kolaylıkla terk edemediler. Sedat'ın Araplar Mısır'ın yardım etmesini istiyorlarsa ondan bağışlayıcılığını dilemeleri gerekir söylemleri yalnızca bir grup dalkavuk tarafından ciddiye alındı. Cumhurbaşkanının, Mısır'ın ABD'nin Ortadoğu'daki başlıca vekili olarak İsrail'in yerini almasını istediğinden giderek daha fazla kuşku duyuldu.

Batı medyasının övgüleriyle doğal kibri daha da artan Sedat, yurdunda eleştirilere daha az hoşgörü gösterir oldu. Liberalizme başlangıçta duyduğu saygı, siyasi yaşamı sınırlayan ve ifade özgürlüğünü susturan yeni baskıcı yasalar tarafından yerle bir edildi. Sedat'ın ilk başta sola karşı bir istihkâm olarak desteklediği İslamcı eylemciler, Siyonist düşmanla yaptığı barış ve İran'daki İslam Devrimi'ne aşağılayıcı düşmanlığı nedeniyle açıkça onun aleyhine döndüler. Sedat, Eylül 1981'de kendisini devirmeye yönelik ortak bir hareket olduğu sanrısına kapılarak, Müslüman din adamları ve Kıpti piskoposlar dâhil olmak üzere bütün siyasi yelpazeden 1.500 kişinin tutuklanmasını emretti. Bir ay sonra Sedat Kahire'de düzenlenen bir askeri geçit töreninde, ordu içinden aşırı İslamcı bir grubun düzenlediği suikasta kurban gitti. Mısırlıla-

rın çoğu cinayeti onaylamadı ve Mısır halkı ne suikastçıların beklediği gibi ayaklandı ne de yas tuttu. Kahire sokaklarındaki kalabalıklar olağandışı sessizdiler.

Saldırıda hafif yararlanan Cumhurbaşkanı Yardımcısı Hüsnü Mübarek'in Sedat'ın yerini alması kolay oldu. Eski hava kuvvetleri komutanı Mübarek, ilgi çekici olmasa da dürüst ve açık sözlü birisi olarak görülmekteydi. Mübarek iki selefinin farklı türden siyasi karizmalarından yoksun olmasına karşın, hem bilgelik hem de sağduyu sergiledi. Sedat döneminde hapse atılan siyasi tutukluları serbest bıraktı ve muhalefetle diyalog kurdu. Başkanlığın otoriter iktidarından vazgeçme diye bir şey söz konusu olmasa da, Mübarek siyasi sahneyi başarıyla sakinleştirdi. Mübarek aynı zamanda medyanın Mısır'ın yoldaşı Araplara yönelik saldırılarını durdurdu ve ülkesinin Arap dünyasındaki konumunu düzeltmeye girişti. Süreç yavaştı ve İsrail'le olan barış antlaşmasının ve ABD'yle bağımlılık ilişkisinin korunmasının gerekmesi süreci engellediyse de, kaçırılmaz olan Mısır'ın tecridinin Arapların dünyadaki siyasi gücünü önemli ölçüde azalttığı gerçeği tarafından desteklendi. Dikkat çekici Suriye istisnası dışında Arap rejimlerinin Mısır'ı Arap topluluğunda yeniden görmek istemeleri için iyi nedenleri vardı.

İsrail/Filistin ve Kurban Lübnan

İsrail'in Haziran 1967 savaşındaki ezici zaferi ve Arap ordularının yaşadığı yıkım, Filistin gerilla örgütlerinin Arap dünyasında bağımsız güçler olarak ortaya çıkmalarına neden oldu. Gelgelelim örgütlerin önemi askeriden daha çok siyasiydi. İsrail yeni sınırındaki gerilla faaliyetlerinden ciddi anlamda kaygılanmadı, 1969-1970 yıpratma savaşları sırasında Süveyş Kanalı cephesinde can kayıpları daha ağır olmuştu. İsra-

il Savunma Bakanı Moşe Dayan, işgal edilen Batı Şeria'nın toprakları ve Gazze üzerinde tam bir denetim kurdu ve Arapların İsrail'in şartlarıyla barış yapmaya hazır olacakları zamanı beklerken İsrail'in buralar üzerindeki iktisadi ve siyasi işgalini sağlamlaştırma siyasetini benimsedi. İsrail komşusu Arap devletleriyle barış anlaşmalarına götürecek doğrudan görüşmeler yapmak istedi; işgal altındaki bütün topraklardan çekilmesini öngören 242 sayılı BM Güvenli Konseyi Kararı gereğince herhangi bir yükümlülüğü olduğunu düşünmedi. Aslında İsrail yalnızca kısmi bir çekilmeyi ve barış olduğu takdirde bile işgal altındaki toprak üzerindeki askeri denetimini sürdürmeyi planlamıştı. 1968 yılında Ürdün Vadisi boyunca kurulan bir dizi askeri yerleşimle başlatılan kolonileştirme hamlesiyle işgalin kalıcılığının altı çizildi. Bu askeri yerleşimlerin çoğu daha sonra sivil yerleşimcilere devredildi. İsrail hükümeti için önde gelen Filistinlilerle Batı Şeria'da özerk bir Filistin devletinin kurulmasını görüşme gibi bir şey söz konusu olamazdı; ama hükümet dışından önemli İsrailliler bu düşünceyi değerlendirmeye hazırdılar.

General Dayan'ın işgal altındaki topraklardaki yöntemi işgali olabildiğince fark edilmez kılarken, direnişi ve kargaşayı kesin biçimde bastırmaktı. "Açık köprüler" siyaseti işgal altındaki topraklarda yaşayan Arapların Ürdün'e ve diğer Arap devletlerine seyahat etmelerine olanak tanıdı.

Yeni yapılandırılan Filistin Kurtuluş Örgütü'nde kümelenen Filistin gerilla örgütleri, bu aşamada İsrail'le yan yana küçük bir Filistin devletinin kurulmasını İsraillerden daha fazla öngöremediler. Filistin Ulusal Konseyi (sürgündeki Filistin yarı-parlamentosu) tarafından 1968 yılında benimsenen Filistin Ulusal Sözleşmesi Filistin'deki bütün Arapların özgürlüğünü ve İsrail devletinin ortada kalkmasını sabırsızlıkla bekledi. Filistin "1947 yılından beri Filistin'de sürekli yaşa-

yan Arap yurttaşlar" ve "bu tarihten sonra Filistinli Arap bir babadan doğanlar" (Madde 5) olarak tanımlanan Filistinlilerin olacaktı. "Siyonist istila başlamadan önce" Filistin'de sürekli yaşayan Yahudiler de Filistinli kabul edileceklerdi (Madde 6); ama bu madde dolaylı olarak İsrail vatandaşlarının çoğunu dışlamaktaydı.

Filistin gerilla örgütleri İsrail'e ciddi askerin sorun çıkarmamalarına rağmen, büyük saygınlık kazandılar. Ürdün ordusu ve Filistinli komandolar, Mart 1968'de Ürdün Vadisi'nde gerçekleşen Kerame savaşında bir İsrail misilleme baskın gücüne karşı işbirliği yaptılar. İsrail'e daha öncekilerden daha ağır kayıplar verdirilen bu büyük çatışma, gerilla örgütlerinin moralini zirveye çıkardı. Ürdün topraklarına ağır İsrail misillemelerine neden olan Filistin örgütlerinin giderek artan bağımsız faaliyetleri Ürdün'ün istikrarını tehdit etti. Ürdünlü sivil ve askeri otoriteler komandoları barındırmak isteyenler ve faaliyetlerinin sınırlandırılmasını ve denetim altına alınmasını isteyenler olmak üzere bölündüler. Hem Kral Hüseyin hem de FKÖ lideri Arafat anlaşmadan yana olmalarına karşın, kral özellikle bedevi kökenli aşırı sadık öğeler arasında olmak üzere, ordusunda Filistinlilere karşı artan kızgınlıkla mücadele etmesi gerekirken, Arafat FKÖ içindeki küçük aşırı grupları denetim ve disiplin altına almayı beceremedi.

Filistin Halk Kurtuluş Cephesi'nin sol kanadı Eylül 1970'de üç Batı uçağını doğu Ürdün'deki ıssız bir havaalanına kaçırdığında Ürdün'de iç savaş kıvılcımı çaktı. 17 Eylül'den Cumhurbaşkanı Nâsır'ın (ölümünden kısa bir süre önce) davetiyle Kahire'de acele buluşan Arap devlet liderlerini temsil eden Araplardan oluşan bir heyetin ateşkes sağladığı 25 Eylül'e kadar ordu birlikleri ile gerillalar arasındaki savaş her tarafa yayılmıştı. Kral Hüseyin ile Arafat sivil yönetime dönüşü sağlayan on dört maddelik bir anlaşmaya vardı-

lar. Gerillalar kuzey Ürdün'de bazı müstahkem mevkileri ve Amman'ın belirli mahallerini ellerinde tutmaya halen daha devam etseler de, savaş onları ciddi biçimde zayıflatmıştı. Kral en yakın danışmanlarından Vasfi Tel'i başbakanı yaptı. Vasfi Tel gerillalara karşı tavizsiz bir tutum benimsedi.

Yavaş yavaş Ürdün ordusunun bütün gücü gerillaların ülkeden çıkarılması için kullanıldı ve Temmuz 1971 itibariyle gerillaların Ürdün'deki son askeri üsleri ortadan kaldırılmıştı. Diğer Arap devletleri bunun karşısında kızgınlıklarını dile getirdiyseler de, gerillalara yardım etmek için pek bir şey yapamadılar ve tecrit edilmiş olsa da Ürdün kararından ödün vermedi. Filistinlilerin hayal kırıklığı ve umutsuzluğu, intikam almaya kararlı, karanlık ve disiplinsiz bir grubun oluşturduğu ve kendine "Kara Eylül" adını veren hareketin doğmasına neden oldu. Eylül 1971'de Vasfi Tel Kahire'de suikasta uğradı. Kara Eylül –çoğunlukla İsrail dışında olmak üzere– bir dizi kaçırma, bombalama olayından ve rehin alma girişiminden sorumluydu. Kara Eylül teröristlerinin en çok ses getiren eylemi, Eylül 1972'de Münih Olimpiyatlarında rehin aldıkları dokuz İsrailli sporcunun ölümüne neden oldu. Dünya bu olaya nefretle tepki gösterdiyse de, kaybedecek hiçbir şeyleri olmayan Filistinliler en azından davalarının kamuoyunun ilgisini çektiğini düşündüler.

Filistinli gerillaların Ürdün'den kovulmaları, FKÖ'nün faaliyetlerini biraz daha hareket özgürlüğüne sahip olabilecekleri tek Arap ülkesinde –Lübnan– yoğunlaştırmalarına neden oldu. Birçok Lübnanlı –özellikle Müslümanlar– Filistinlilerin mücadelesine sempati duyarken, Lübnanlı Hıristiyanların çoğu gerillalara düşmandılar ve Maruni siyasi liderler gerillaların Lübnan topraklarından çıkarılmalarını istediler. Ama hassas bir siyasi uzlaşma üzerine kurulmuş olan Lübnan devleti zayıf olduğundan kendi çıkarlarını savunamadı. Bü-

tün Lübnanlılar ülkelerinin İsrail'in Filistinlilerin gerilla faaliyetlerine misillemeleri karşısında savunmasız bir durumda olduğunun fazlasıyla farkındaydılar.

Gerillalar, Lübnan ordusu ve silahlı çeşitli sivil gruplar arasındaki çarpışmaların genel bir çatışmaya dönüşmesi Arapların aracılığıyla ulaşılan bir dizi yama uzlaşma antlaşmalarıyla engellendi. FKÖ'nün genel merkezini son "devlet içinde devlet" oluşturma olanağına sahip olduğu Lübnan'a taşıdığı 1971 yılından sonra böyle bir aracılık giderek daha zor hale geldi.

1973 Arap-İsrail savaşının ve sonucunun Filistin davasına uluslararası düzeyde yararları dokundu. İsrail'in artık yenilmez olmadığı düşüncesi, Arap ordularının gelişmiş performansı ve Arap petrol devletlerinin zenginliklerinde ve etkilerindeki büyük artış, Filistin'in kendi kaderini tayin hakkı mücadelesinde yeni bir farkındalığa yansıdı. Küba ve bazıları İsrail'in dostu olan yirmi yedi Afrika devleti, 1973 yılının sonu itibariyle İsrail'le diplomatik ilişkilerini keserken, Batı Avrupa devletleri Araplara daha güçlü biçimde meylettiler. BM Genel Konseyi Eylül 1974'de ilk defa olmak "Filistin sorununu" ayrı bir başlık olarak gündemine almayı kabul etti ve FKÖ'yü görüşmede yer alması için davet etti. 13 Kasım'da bir devlet başkanı gibi ağırlanan Yaser Arafat BM Genel Konseyi'ne seslendi. Arafat "Bir zeytin dalıyla ve bir özgürlük savaşıcısının silahıyla geldim. Zeytin dalının elimden düşmesine izin vermeyin" dedi. FKÖ artık çeşitli uluslararası kurumlarda yarı resmi statüye sahipti.

BM'nin girişiminden sonra Arap devletleri FKÖ'yü tanımaktan daha azını yapamayacaklarını hissettiler. Ekim 1974'de Rabat'ta düzenlenen zirve toplantısında Suudi Arabistan Kralı Faysal, Filistin halkının FKÖ'nün yönetimi altında uluslararası bir otorite oluşturma hakkının "Filistin halkı-

nın tek meşru temsilcisi olarak FKÖ'nün yetkisinde" olduğunu onaylayan bir kararı kabul etmekte gönülsüz olan Kral Hüseyin'i ikna etmede liderliği aldı. Alternatif Filistin liderliği önererek Filistin halkının tek temsilcisi unvanını tartışma girişimleri sürekli sonuçsuz kaldı.

Yine de FKÖ'nün konumunun merkezinde Arafat'ın da fark edebildiği gibi bir zayıflık söz konusuydu. 1973 savaşı Filistin davasına yardım etmişti, ama Filistinliler savaşa girme kararında önemli bir rol oynayamamışlar ve savaşta yalnızca Lübnan sınırındaki önemsiz çarpışmalarda yer almışlardı. Dünyanın Filistin iddialarının haklılığını tanıması daha çok Arap diplomasisine dayandı ve anahtar konumdaki Arap devletleri (özellikle Mısır) barış istedi. Araplar için Filistin'i geri alma ihtimali her zamanki denli uzaktı.

Bu paradoks Filistin Kurtuluş Örgütü'nde de karşılığını buldu. Yaser Arafat dâhil olmak üzere Filistinli liderlerden bazıları Filistin'in amacının Batı Şeria ve Gazze'de "küçük" bir Filistin devletinin kurulmasıyla sınırlandırılması gerektiği ve Filistinlilerin temsil edilecekleri BM destekli bir konferans aracılığıyla –Mısır'la işbirliği içinde– bir uzlaşma aramaları gerektiği sonucuna vardılar. Bütün Filistin'i "demokratik ve mezhebe bağlı olmayan bir devlet" yapma amacından geçici ve taktiksel olarak vazgeçmeyi reddedenler –reddiyeciler– bu düşünceye sert biçimde karşı çıktılar. Arafat ve arkadaşları BM Genel Konsey'indeki konuşmasının konusu olan bu amacı terk ettiklerini kabul etmediler. Arafat daha sonra bu bir düştü ve "Düş kurmak suç mu?" dedi. Artık amacın küçük bir Filistin devleti olduğu bir gerçekti ve başarılı biçimde uyarlanan formül, Filistin Ulusal Konseyi'nin özgürleştirilebilecek bütün Filistin topraklarında "ulusal otorite" kurulması çağrısında bulunan kararını kabul etmekti.

Bununla birlikte, İsrail, ABD'nin desteğiyle, FKÖ'yü tanımayı kabul etmemekte direndiği için, FKÖ devletinin kurulması için işgal altındaki toprakların küçük bir parçasının geri alınması olasılığı uzak görünmekteydi. FKÖ Lübnan'da gölge devletini kurmaya yoğunlaştı. Lübnan'da durum hızla kötüleşti ve bunun tek nedeni Filistin'in mevcudiyeti değildi. Güney Lübnan'da nüfusun çoğunluğunu oluşturan ve geleneksel olarak ülkenin toplumsal ve siyasal altsınıfını oluşturan Şii Müslümanlar, kendi silahlı milisleri –Emel ("Umut")– olan Mağdurlar hareketini örgütleyen İran kökenli din adamı İmam Musa Sadr'da yeni bir karizmatik lider buldular. Lübnan'daki daima tehlikeli biçimde büyük olan toplumsal ve iktisadi eşitsizlikler, ülkenin zengin ticaret sınıfının zenginliğine zenginlik katan büyük Ortadoğu petrol patlamasının etkileriyle daha da derinleşti. Bu arada Lübnan'daki çok sayıdaki mezhebi ve siyasi eğilimi temsil eden silahlı milis guruplar, yetersiz Lübnan silahlı kuvvetlerini açıkça hiçe sayarak giderek bağımsız hareket etmekteydi.

1975 yılında huzursuzluk büyük çaplı bir iç savaşa dönüştü. Başlangıçta savaş genelde sağcı Hıristiyan milisler ile Dürzi siyasetçi Kemal Canbulat liderliğindeki sol ittifak arasındaydı. İç savaş, İsrail'den, bazı Arap devletlerinden ve büyük olasılıkla CIA dâhil olmak üzere çeşitli çevrelerden sağlanan silah ve parayla dışarıdan körüklendi. Filistinli liderler başlangıçta iç savaşın dışında kalmaya çalıştıysalar da, tehlikeli biçimde savaşın içine çekildiler. Ocak 1976'da Filistinliler solcuların tarafında savaşa tamamen dâhil olmuşlardı. Sol-Filistin ittifakı başlangıçtaki başarılarından sonra ülkenin yüzde 80'ini denetimleri altına aldı. Ama bu noktada Lübnan'ın İsrail'le ittifak kurabilecek küçük bir Hıristiyan devletine bölüneceği ve Lübnanlı Müslümanların ve Filistinlilerin elinde kalan kısmın denetiminin dışında kalacağından korkan Suri-

ye, bütün gücüyle Lübnan'a müdahale etti. Cumhurbaşkanı Esad, herhangi bir Suriyeli lider gibi, Lübnan'ın Suriye için hayati önem taşıdığını düşünmekteydi. Ayrıca Esad Filistin davasını bütün Araplarm -özellikle de İsrail'e karşı önde gelen cephe devleti olarak Suriye'nin- sorumluluğu olarak gördü. Esad, FKÖ'nün bağımsız hareket etmesi gerektiğine inanmadı ve Arafat'la kişisel ilişkilerinde derin karşılıklı güvensizlik hâkimdi.

Suriye'nin müdahalesi, kısa sürmesine karşın Sol-Filistin güç birliğine karşı gidişatı tersine çevirmekte başarılı olan Lübnanlı sağ kanat Hıristiyanlarla garip bir ittifak kurmasına neden oldu. Arap devletleri, Suriye askerlerinin Lübnan'daki mevcudiyetini Arap barış gücünün ana birimleri olarak gönülsüzce onayladı. İç savaş alevi geride yaklaşık elli bin ölü ve daha fazla yaralı bırakarak sönerken, yaklaşık bir milyon Lübnanlı evlerinden sürüldü. Bu türden bütün savaşlarda olduğu gibi her iki taraf da katliam, adam kaçırma ve cinayet gibi acımasız eylemlerde bulundular.

Lübnanlılar her zamanki canlılıklarıyla ekonomilerini toparlamaya giriştiler. Ticaret ve bankacılık yeniden canlandı; Lübnan para birimi gücünü korudu ve Lübnan bölgedeki ticari üstünlüğünü kolay kaybetmeyecekmiş gibi göründü. Çok geçmeden iç savaşın sona ermeyip durulduğu ortaya çıktı. Savaşın yoğunlaştırdığı korkular ve nefretler daimi kaldı ve Suriye silahlı kuvvetleri, mezhep milislerini silahsızlandırmayı ve bütün ülkede güvenliği sağlamayı başaramadı. 1976 yılında Suriye askerlerinin gelişinden memnun olan Lübnanlı Hıristiyanlar, çok geçmeden onların varlığından rahatsız olup geri çekilmelerini istediler. Ama Suriye'nin hâkimiyetine karşı taraftan karşı çıkanlarda oldu. Mart 1977'de Dürzi lider Kemal Canbulat suikasta kurban gitti; suikastı Suriye askeri istihbaratının düzenlediği neredeyse kesindi.

Dahası Filistin yarı-devletinin Lübnan'daki süregelen mevcudiyeti İsrail'in müdahale için sebebi olması anlamına gelmekteydi. İç savaş sırasında İsrail ile Hıristiyan milislerinin çeşitli kolları arasında başlayan ittifak gelişmeye devam etti.

İsrailli liderler, İsrail'in ilk günlerinden itibaren Lübnan'daki Hıristiyan ayrılıkçılığını desteklemenin ve İsrail'le ittifak içinde olacak Maruni egemenliğinde bir Hıristiyan devletinin kurulmasının yararlarını fark ettiler. İsrailliler, Güney Lübnan'da kendilerinin tam desteğine sahip Lübnanlı Hıristiyan subayların denetimi altında dost bir sınır yerleşim bölgesi kurulmasına yardım etme imkânına sahiptiler. Amerikalıların aracılık ettikleri İsrail-Suriye anlaşmasına göre Suriye güçleri İsrail sınırından tatmin edici bir uzaklıkta duracaklardı. Güney Lübnanlılar sığınmak ve tıbbi tedavi görmek için "açık sınır"dan İsrail'e geçtiler. İsrail'e geçenlerin büyük çoğunluğu Şii'ydi. FKÖ savaşçılarının sık sık başvurdukları zorbaca ve izansız yaklaşmalarından acı çeken ve bunlara kızan bu Şiilerden bazıları Hıristiyan milislere katıldılar.

Mayıs 1977'de İsrail'de Menahem Begin liderliğinde sağcı hükümetin iktidara gelmesiyle durum daha tehlikeli hale geldi. Cumhurbaşkanı Sedat'ın Kudüs'e Kasım ayında yaptığı ziyaretten sonra İsrail'in artık Mısır'la savaş konusunda kaygılanmasına gerek kalmaması, onun kuzey sınırı üzerinde rahatlıkla yoğunlaşabileceği anlamına geldi. Mart 1978'de İsrail, Filistin gerilla üslerini ortadan kaldırma amaçlı ilk geniş kapsamlı Güney Lübnan işgalini başlattı. Filistinliler kuzeyde dağıldılar, ama işgalde asıl acıyı Lübnanlılar çekti. Bu durum karşısında, Başkan Carter'ın desteklediği kararlı BM Güvenlik Konseyi girişimi, Haziran'da İsrail geri çekilişini ve Lübnan'a BM Uluslararası Gücünün (UNIFIL) yerleştirilmesini sağladı. Ama İsrail UNIFIL'in denetimi altında olmayan dost bir sınır yerleşim alanını korudu ve destekledi.

1979 ile 1981 arasındaki yıllar, Arap-İsrail çatışmasının huzursuz durgunluk dönemi oldu. Mısır ile İsrail arasındaki ayrı barışın kapsamlı herhangi bir çözüme götürmeyeceği tamamen gözle görülür hale geldi. Aslında en güçlü üyesi dışlanan, dağılmış durumdaki bir Arap cephesiyle karşı karşıya kalan İsrail, Filistin milliyetçiliğinin taleplerine teslim olmamakta çok daha kararlı olduğu için ayrı barış, çözümü daha olanaksız kıldı. Haziran 1980'de Avrupa Topluluğu üyeleri FKÖ'nün bütün Ortadoğu barış görüşmelerinin "ilgili tarafı" olması gerektiğini ilan ettikleri Venedik Bildirgesi'ni yayımladılar. Ama Avrupalılar, Cumhurbaşkanı Sedat'ın Ortadoğu'da dağıtılan kâğıtların yüzde 99'unu ABD elinde tutuyor görüşünü kabul ettiği sürece İsrail bu tür önerilere kulak asamayabildi.

Temmuz 1979'da İsrailliler resmen Doğu Kudüs'ü ilhak ettiler ve birleşik kentin daimi başkentleri olduğunu ilan ettiler. Ağustos 1981'de Suudi Arabistan İsrail'in 1967'de işgal ettiği Arap topraklarından çekilmesini, Batı Şeria'da ve Gazze'de başkenti Doğu Kudüs olan Filistin devletinin kurulmasını öngören, BM'nin güvence altına alacağı, kendi planını ortaya koydu. Dolaylı olarak İsrail de dâhil olmak üzere bölgede bütün devletler barış içinde yaşabilmeliydiler. Gelgelelim güçlü olmasına karşın Suudi Arabistan'ın etkisi Arap onayını almaya yetmedi. 1980'de İran ile Irak arasında büyük çaplı bir savaşın patlak vermesiyle yeni bir huzur bozucu etken ortaya çıktı. Savaş, Ortadoğu'da ve dünyanın geri kalanında dikkatleri Arap-İsrail anlamazlığından uzaklaştırdı ve Arap devletleri arasında büyük bir bölünmeye neden oldu.

Bu dönem boyunca Lübnan barış görmedi. Kaçınılmaz intikamlarıyla mezhepler arası ve içi şiddet ve Filistin gerilla saldırılarına karşı ağır İsrail misillemeleri binlerce ölüm ve yaralanmayla sonuçlandı. Eylül 1981'de FKÖ, ABD'nin aracı-

lığıyla İsrail'le resmi olmayan bir ateşkes yaptığında kısmi bir soluklanma dönemi belirdi. Ama İsrail en sonunda Lübnan'daki Filistin yarı-devletini ortadan kaldırma amacından vazgeçmemişti. Londra'da aşırı uçtan genç Filistinlilerden birinin İsrail büyükelçisine suikast girişimde bulunması İsrail'e bahane sağladı: izleyen gün –6 Haziran– Lübnan'ın bir başka kapsamlı işgalini başlattı. İsrail bu kez sınırdan otuz kilometre içerdeki Litani Irmağı'nda durmayıp Beyrut'u iki ay kuşatma altında tuttu. Başkentte, güneydeki kentlerde ve köylerde binlerce insan öldü ve on binlerce insan evsiz kaldı.

Dehşete kapılmalarına karşın olayların gidişatını değiştirmeye güçleri yetmeyen Arap devletleri küçük düştü. Birçok Lübnanlı Hıristiyan İsrailli istilacıları dostları ve kurtarıcıları gibi karşılarken, Müslümanların bir kısmı bile ülkelerindeki Filistinlilerin mevcudiyetinden hoşnutsuzlarını gösterdiler. Suriye güçleri biraz direniş gösterdiyse de, İsrail'in hiç uçak kaybetmeden füze üslerini yok etmesinden sonra Suriye ateşkesi kabul etti. İsrailler Beyrut'taki FKÖ genel merkezinin üzerinde sıkı bir denetim kurduysalar da, kimi Lübnanlı müttefiklerin desteklediği Filistinliler İsrail'in bir Arap başkentini ilk işgalinin pahalıya mal olacağını gösterdiler. Çok büyük eşitsizliğe göğüs geren Filistinli savaşçılar, etkin bir stratejiden yoksun olmalarına karşın, iyi bir direniş gösterdiler.

Arapların –altıncı Arap-İsrail savaşı diye adlandırılabilecek– bu savaştan kazanımları olumsuz ama önemliydi. Lübnanların ve Filistinlilerin ağır sivil kayıpları, mülklere verilen çok büyük hasar ve Beyrut'un acımasızca bombalanması dünya kamuoyunun İsrail'in aleyhine dönmesine ve İsrail kamuoyunda bölünmenin boy vermesine katkıda bulundu.

Başkan Reagan, Suudi Arabistan Kralı Fahd'ın umutsuz başvurularına yanıt olarak İsrail'in eylemlerinin uygun gö-

rülmediklerini açıkça göstermeye ve engellemek için baskı yapmaya başladı. ABD'nin aracılığıyla İsrail'in Müslüman Batı Beyrut'un dışında kalacağı ve Yaser Arafat ve 13.000 Filistinli savaşçının ABD'nin askeri gözetiminde tahliye edileceği bir anlaşmaya varıldı. Tahliye 22 Ağustos'ta başladı. İzleyen gün birleşik Hıristiyan milislerinin genç lideri Beşir Cemayel İsrail silahlarının gölgesinde cumhurbaşkanı seçildi. Ama 14 Eylül günü, göreve başlamadan –büyük ihtimalle Suriyeli ajanların düzenlediği– suikasta uğradı ve İsrail askerleri, ABD'nin kuvvetli ama beyhude itirazlarına rağmen, "düzeni sağlamak için" Batı Beyrut'a girdi. İki gün sonra Sabra ve Şatila mülteci kamplarında Filistinli siviller –artık İsrail askerlerinin denetimi altında olan bölgelerde ve hiçbir İsrailli-nin öngörmeye ya da engellemeye çalışmadığı– Lübnanlı sağcı milisler tarafından acımasızca katledildiler. Bu olay İsrail'de barış yanlılarının büyük protestolarına neden oldu. Hayal kırıklığına uğrayan Araplar ABD'yi yalnızca savaşçılar çekildikten sonra Filistinli sivilleri koruyacağına dair verdiği sözü tutmamakla suçlayabildiler.

Bütün bunlara rağmen, Birleşik Devletler ile Araplar arasında yeni bir anlaşma fırsatı doğmuş gibi görünmekteydi. Başkan Reagan 1 Eylül 1982'de Ortadoğu antlaşması için ilk defa İsrail ve Arap çıkarlarına eşit mesafede duran kapsamlı önerilerde bulundu. Reagan bir Filistin devletinin kurulmasını göz ardı ettiyse de, işgal altmda topraklar üzerinde daimi İsrail denetiminin kabul edilemez olduğunu söyledi ve bunun yerine Ürdün'le birleşmiş özerk bir Filistin kendiliğinin kurulmasını önerdi. Bay Begin, Reagan planını öfkeyle reddederken, Arap devletlerinin yanıtı çok daha uzlaşmacıydı. Arap devletleri Fez'deki zirve toplantısında –aslında birkaç yıl önceki Suudi önerileriyle aynı olan– kendi planlarını ortaya koydular. Bu plan Reagan planından birçok önemli yön-

den –özellikle bağımsız bir devlet oluşturmasını talep etmesiyle– farklı olsa da, ABD'nin ve Arapların önerileri arasında uzlaşmalarını olanaksızlaştıracak denli büyük farklar yoktu. Öte yandan, ABD ile İsrail'in arası belirgin biçimde soğuktu.

Bu ABD'nin Araplarla ilişkisindeki birçok yalancı şafaktan yalnızca biriydi. Tek sorun gerçekte ABD hükümetinin İsrail'in Filistin'in kendi kaderini tayin hakkını reddedişini hâlâ destekliyor olması değildi; ABD'nin Ortadoğu stratejisinin Suriye ile –ona Suriye-İsrail savaşında kaybettiğinden daha fazla silah vermiş olan– müttefiki Sovyetler Birliği'nin rollerini görmezden gelmesi çok daha acil bir sorundu. Sovyetler Birliği'ni Ortadoğu siyasetinden olabildiğince dışlayan Kissinger Öğretisi hâlâ geçerliydi.

Eylül 1982'de ABD deniz piyadeleri aynı büyüklükteki İtalyan ve Fransız ve daha küçük Britanya birlikleriyle birlikte uluslararası barış gücünü oluşturmak için Lübnan'a geri döndüler. ABD, Lübnan Cumhurbaşkanı Emin Cemayel'in Lübnan devleti toprakları üzerinde otoritesini kurabilmesi için bütün yabancı askerlerin –İsrailliler, Suriyeliler ve kalan Filistinlilerin– tahliyesini sağlayacak bir siyaset ilan etti. Lübnanlı ve İsrailli görüşmeciler arasındaki etkili ABD aracılığı, sonunda 17 Mayıs 1983'de yetersiz olmasına karşın açıkça iki ülke arasında her alanda ilişkilerin normalleşmesini amaçlayan bir barış anlaşması ortaya çıkardı. Ama Lübnan'ı Suriye'nin etki alanından çıkarma ve onu İsrail'e bağlama girişimine öfkelenen Devlet Başkanı Esad'ın, anlaşmanın önünü kesmek için araçları vardı. Ne ABD ne de İsrail Esad'ı askerlerini çekmeye zorlayamadı ve Lübnan devleti çok zayıftı. Kasım ayında, intihar bombacıları geride üç yüz ölü bırakarak ABD deniz kuvvetleri karargâhını ve Fransız kışlasını hava uçurdular. Birleşik Devletler sorumluluğu doğrudan köktenci Şii militanlara yüklediyse de, Suriye'nin eylemi onayla-

yıp desteklemiş olması gerektiği akıllardan geçti. ABD, Sovyet destekçileriyle birlikte Suriye'yi yalnızca Lübnan sorunun çözümünün değil, aynı zamanda bütün bölge barışının önündeki engel olarak tanımladı. ABD'nin saldırıya tepkisi Arap-İsrail sorunun çözümünde ortak bir strateji benimseyerek, askeri ve ekonomik yardımı adamakıllı artırarak –İsrail'in Lübnan işgali sırasındaki eylemlerinin unutulması ve affedilmesiyle birlikte– İsrail'e daha fazla yakınlaşmak oldu.

ABD, Lübnan stratejisinin başarısız olduğunu kabul etmek zorunda kaldı. Amerikan kamuoyu, umutsuz Lübnan'ın güvenliği sağlama davasına ABD askerlerinin daha fazla dâhil olmalarını kabul etmeyecekti. Şubat 1984'de ABD deniz piyadeleri Beyrut'tan çekildi ve çok geçmeden Avrupalı birlikler onları takip etti.

İsrail Lübnan'ı istila amacını ulaşılmaktan uzak buldu. Lübnan'daki FKÖ yapısı imha edilmiş ve savaşçıları dağıtılmıştı; ama Arafat ve FKÖ ayaktaydı ve sonuç olarak genel merkezlerini Tunus'ta kurmuşlardı. İsrail'in kuzeyde, Marunilerin hâkimiyetinde olan dost bir komşuya sahip olma hayali hızla yıkıldı. İsrail silahlı kuvvetleri, Lübnan'ı kasıp kavurup iç sınırları değişen, parçalanmış bir ülkeye dönüştüren çok-hizipli iç savaşı denetim altına almayı tam anlamıyla beceremedi. Filistinlilerin mevcudiyetinin neden olduğu acılarından dolayı Güney Lübnan'da Şii halk başlangıçta İsrail istilasına direnmedi. İsrail silahlı kuvvetleri, artık Hizbullah ("Allah'ın partisi") –devrimci İran'ın desteklediği aşırı Şiiler– üyelerini içeren Lübnanlı savaşçıların giderek artan saldırılarıyla karşı karşıya kaldılar. Can kaybı arttıkça, İsrail'in Lübnan istilası İsrail'de giderek daha fazla tepki gördü.

Eylül 1984'de hiçbir partinin tek başına iktidara gelemediği bir seçimden sonra, İşçi Partisinin lideri Şimon Peres, İşçi-Likud koalisyonunun başbakanı oldu.

İşçi Partisi Lübnan işgalinden sorumlu değildiyse de, buna etkili biçimde karşı çıkmamıştı. Peres, Haziran 1985 itibariyle İsrail silahlı kuvvetlerinin Lübnan'dan çekilmesini sağlayabildi. Buna rağmen İsrail sınır boyunca uzanan 16 km'lik tampon bölgedeki, ağırlıklı olarak Hıristiyanlardan oluşan Güney Lübnan ordusundaki danışmanlarını tutması sayesinde Lübnan'ın içişlerine müdahale edebiliyordu. Ama İsrail Lübnan rejiminin karakterine doğrudan müdahale etme fırsatını boşlamıştı.

Arafat ve FKÖ'lü arkadaşları Beyrut kuşatmasından sağ kurtulmuşlardı; ama örgütlerinin etkililiği sona erdi. Nisan 1983'de FKÖ içinden Suriye destekli bir ayaklanma hareketi, Arafat'ın liderliğinin çürüdüğünü bildirip Arafat'ı Ürdün'le işbirliği yapan bir diplomasi için silahlı mücadeleyi bırakma niyetinden dolayı suçladığında FKÖ daha ağır bir darbe yedi. Devlet Başkanı Esad tarafından Suriye'den kovulan Arafat, genel merkezini Suriye ve Libya askerlerinin desteklediği saldırılarla yüz yüze geldiği Kuzey Lübnan'daki Trablus'a taşıdı. Çok uzun görüşmelerden sonra, Arafat ve 4.000 yandaşı BM bayraklı Yunan gemileriyle tahliye edildiler.

Bu kesinlikle bir sondu. FKÖ savaşçıları Arap dünyasının kaygılandığı konuların başında gelmiyordu ve FKÖ'nün genel merkezi Akdeniz'in karşı ucundaki Tunus'ta, Filistin'den 3.200 km uzaktaydı. Ama bu felaketler ister diasporada ister Filistin'de olsunlar dört milyon Filistinlinin çoğunun Arafat'a ve FKÖ'ye ulusal kimliklerinin tek etkili simgeleri olarak daha sıkı sarılmalarına neden oldu. Kısa boylu ve kirli sakallı Arafat, dış dünyaya çekicilikten yoksun görünüyorduysa da, kendi halkı için Batılı görüşmecilerle başa çıkarken değil, ama özellikle Arapça konuştuğunda güçlü bir karizmaya ve cazibeye sahipti. İsrail'in onu ve karargâhını ortadan kaldırmak için Ekim 1985'de Tunus'a hava akını düzenleyerek ka-

bul ettiği gibi "Bay Filistin" olarak Arafat'ın gerçek bir seçeneği yoktu.

Arafat zeki bir siyasetçiydi. Batılıların doğru diye kabul ettikleri şeyi –İsrail'i tanımaya ve bağımsız Filistin devleti karşılığında silahlı mücadeleyi bırakmaya hazır olduğunu– açıkça söylemeyi reddederek iyi niyetli Batılıları çileden çıkardı ve söyleyeceklerini dinleyicilerine uyması için değiştirse de, öncelikle Filistinlilerin büyük çoğunluğunu ikna edemezse hareketin parçalanacağını ve dağılacağını biliyordu. Dışarıdan sempatizanların ısrarlı tavsiyelerine rağmen içeride farklılıklar ortaya çıkmasını engellemek için siyasi kararları bütün üyelerini bağlayacak geçici bir sürgün hükümeti kurmayı sürekli reddetti.

FKÖ örgüt olarak ayakta kalmasına ve Arafat'ın kendisini ağırlamaya hazır dünya başkentleri arasında mekik dokuyarak diplomatik hücumunu sürdürmesine rağmen, Batılı hükümetler ihtiyatlarını korudular ve ABD İsrail'in FKÖ'yle herhangi bir ilişkiyi reddetmesini desteklemeye devam etti. Hem ABD hem de İsrail, Filistin sorununun işgal edilmiş toprakları Filistinlilere bir tür Ürdün-İsrail ortak egemenliği altında bırakacak bir Ürdün anlaşması aracılığıyla çözülebileceğini umdular. Şubat 1985'de Kral Hüseyin ve Arafat barış için toprak değiş tokuşuna dayanan ortak bir Filistin-Ürdün barış girişimi için anlaştıklarında aralarındaki sorun çözülecekmiş gibi göründü. Ama bir yıl sonra girişim bildik nedenlerle çöktü: Ürdün kralı, Arafat'ın İsrail'i tanıma isteğini açıklayacağına dair verdiği sözü tutmayacağını anlarken, Arafat Filistin'in görüşme için elinde tuttuğu son karttan vazgeçmeyi ya da en azından ABD'nin Filistin'in kendi kaderini tayin hakkını ve dolayısıyla bağımsız bir devlet kurma hakkını tanımasını güvence altına almadan görüşmeyi reddetti.

Kördüğümü Arap-İsrail anlaşmazlığının taraflarının –FKÖ dâhil olmak üzere– önceden göremediği bir gelişme çözdü. İşgal altındaki topraklardaki Filistinliler, Aralık 1987'-de İsrailli işgalcilere karşı bir ayaklanma başlattılar. Ayaklanma, yani *intifada* –Rusça *glasnost* gibi uluslararası söz dağarcığının parçası haline gelen Arapça bir sözcük– hiç beklenmiyordu, çünkü aralıklarla direniş günleri ya da hatta haftaları söz konusu olmasına karşın İsrailli işgalciler yirmi yıldır görece kolay bir görevle karşı karşıyaydılar. Gerilla saldırıları ciddi askeri sorun oluşturmamışlardı; içteki direniş sürekli ve örgütlü değildi. Düşman bir siyasi hareket ortaya çıkacakmış gibi olduğunda hareketin üyeleri ya tutuklandılar ya da sınır dışı edildiler. Gelgelelim Aralık 1987'de Gazze'deki küçük bir olay başlangıçta planlı ve örgütlü olmamasına rağmen ateşi sönmeyen bir direnişe neden oldu. Nüfusun henüz yirmi yaşına gelmemiş yarısı, yalızca yabancı işgali bilmekteydi. İşgalciler daha çok toprağa ve suya el koyduğu ve topraklarına yeni Yahudi yerleşimleri diktiği için daha karanlık bir gelecek düşünemiyorlardı. Yaklaşık 200.000 Filistinli çalışmak için İsrail'e geçse de, bu genelde önemsiz ve vasıfsız işler içindi. Filistin ekonomisi bütünüyle bir sömürge ekonomisiydi. İşgal altındaki topraklarda yaşayan halkın umutsuzluğu Arap devletlerinin kendilerine yönelik ilgilerini kaybettikleri gerçeğinin ortaya çıkmasıyla daha arttı. Ağustos 1987'-de Umman'daki Arap devlet başkanları toplantısında farklı bir sorun olan Irak-İran savaşı, ilk kez Filistin sorununun gündem başlığındaki yerini aldı.

*İntifada*da gösteriler, araba lastiği yakma, yasadışı Filistin bayrağı açma ve grevler biçimini aldı. *İntifada*nın en ayırt edici özelliği, Arap yetişkinler ve hatta çocuklar tarafından İsrail askerlerine taş fırlatılmasıydı. Anlamlı bir yenilik de broşürler ve Suriye topraklarındaki gizli bir radyo istasyonu ara-

cılığıyla gösterileri ve grevleri etkili biçimde yöneten anonim Ulusal Birleşik Ayaklanma Komutanlığıydı.

Ayaklanmanın yoğunluğu ve kararlılığına şaşıran İsrailli yetkililer, ayaklanmaya kitlesel tutuklamalar, sınır dışı etmeler, sokağa çıkma yasakları, dövme ve çoğunlukla öldürücü ya da acı veren yaralanmalara yol açan çeşitli tipte plastik mermilerle yanıt verdiler. İlk iki yıl boyunca günde ortalama bir Filistinli öldü.

İki yıl sonra yaklaşık 50.000 Filistinli tutuklanmış, 7.000'i yaralanmış ve 500'den fazlası öldürülmüştü. Tutuklananlarm yaklaşık yarısı on sekiz yaşının altındaydı. Ayaklanmacılar nadiren silaha başvurdular –ayaklanmaları "Taş Devrimi" diye adlandırıldı–, ama ayaklanma ikinci yılını sürerken Filistinliler İsrail gizli polisiyle işbirliği yaptığından kuşkulandıkları herkesi öldürmeye başladıkları ve İslamcı köktenciler öne çıkmak için her türlü siyasi anlaşmayı reddettikleri için giderek sertleşti.

*İntifada*yı bastırmak İsrail için hem masraflıydı ve hem de ona –çoğu sivil direnişi bastırmakta deneyimsiz olan askerlerinin moraline ve İsrail'in uluslararası itibarına– zarar veriyordu. Ayaklanmanın askeri ve iktisadi yollardan bastırılabilmesi söz konusu değildi; önemli olan siyasi boyuttu. İsrail siyasi liderlerinin ayaklanmanın sona erdirileceğine dair cüretkâr teminatlarına rağmen, tek başına askeri çözümün yetersiz olacağı uluslararası kabul gören –ABD ve İsrail halkının büyük bir kesimi tarafından paylaşılan– bir gerçek haline geldi. İsrail Şeria Irmağı'nın batısında fiilen bir Filistin devletinin kurulması beklentisiyle karşı karşıya kaldı.

Ayaklanmanın yalnızca canlı kalması bile, FKÖ'ye tamamen taze bir itici güç kazandırdı. FKÖ içerde bir ayaklanmayı ne zamanlamış ne de örgütlemişti. Ama dışarıdan sağlanabilen yardım ve yönlendirme çok sınırlı olmasına rağmen, iş-

gal altındaki topraklardaki Araplar, FKÖ'yü temsilcileri ve Arafat'ı liderleri olarak gördükleri konusunda kuşkuya yer bırakmadılar. Başkaldırılarının simgesi olarak Arafat'ın resmini her yerde sergilediler. Filistin milliyetçiliğinin bu gösterisi, çelişkili biçimde FKÖ liderlerinin, Filistinlilerin ve İsrailllilerin barış ve güvenlikteki ortak çıkarlarının altını çizen, açıkça ılımlı bir konumu benimsemelerini olanaklı kıldı. Bu, aynı zamanda Ürdün Kralı Hüseyin'i "Ürdün seçeneğinin" –yani birçok İsraillinin ve kimi Batılı hükümetlerin üzerine kafa yordukları Filistin milliyetçiliğinin ortak Ürdün ve İsrail hegemonyası altında kalabileceği düşüncesinin– inandırıcılığını yitirdiğine ikna etti.

Ürdün kralı Temmuz 1988'de Ürdün'ün Batı Şeria üzerindeki bütün yetkilerini bıraktığını ilan etti. Bundan sonra FKÖ'nün Cezayir'de Kasım ayında düzenlediği yarı-parlamento toplantısında Arafat'm başbakanı olduğu bağımsız Filistin devletinin kuruluşunu ilan etmesi için yalnızca bir adım kalmıştı. Aynı sırada Filistin Ulusal Konseyi 1967 tarihli ve 242 sayılı BM Güvenlik Konseyi Kararı'm kabul ettiğini –ABD'nin, FKÖ'nün İsrail'i tanımaya istekli olduğunun ispatı olarak uzun zamandır atılmasını talep ettiği adım– ilk defa açık bir biçimde ilan etti. FKÖ ayrıca terörizmin bütün biçimlerini terk ettiğini ilan etti.

Arafat bunu dünyanın çeşitli başkentlerinde ayrıntılarıyla açık bir biçimde açıkladı. Arafat "iki devletli çözümü" –İsrail'le yan yana yaşayan küçük, bağımsız Filistin devletini– destekliyordu. Bunlar Arafat'ın nesnel olduğu yıllar olduysa da, Arafat bütün Filistin'i Siyonizm'den kurtarma rüyasından vazgeçmenin halkını kendisine karşı böleceğinden korktuğundan bunu açıkça ilan edecek kadar kendini güvende hissetmedi.

İsrail liderleri, FKÖ'nün yeni duruşunun yanlış ve aldatıcı olduğunu söylediler. Birleşik Devletler, Tunus büyükelçiliği aracılığıyla FKÖ'yle diyalog başlatmaya hazır olduğunu ilan ettiğinde İsrail liderlerinin benimsedikleri konuma yönelik tehdit belirginleşti.

Gelgelelim Filistinlilerin yeni ödünlerinin hızla ödüllendirileceği umudu gerçekleşmedi. 1988'den 1990'a kadar İsrail başbakanı olan Yitshak Şamir, ortağı İşçi Partisi'ni koalisyondan attıktan sonra sağcı Likud hükümetini kurmayı başardı. Şamir'in Filistin'in özerkliği konusunda olanaklı her türlü formülü inatla reddetmesi karşısında ABD'nin sabrı tükenmeye başladıysa da, tutumunu değiştirmesi için müttefiki İsrail'e yoğun baskı uygulamaya hazır değildi. Hayal kırıklığına uğrayan ve *intifada*da eski tam özgürlük sloganı lehine iki devletli çözümü reddeden, büyüyen bir İslamcı köktenci hareketle karşı karşıya kalan Arafat, gözlerini, Filistinlilerin savunucusu gibi hareket eden ve füzeleriyle İsrail'i tehdit eden Irak Devlet başkanı Saddam'a dikti. FKÖ'den küçük bir grup, büyük ihtimalle Irak'm desteğiyle, bir İsrail plajına kötü planlanmış bir saldırı düzenlemesinin ardından ABD' FKÖ'yle ilerlemeyen diyalogunu kesti.

Saddam'm Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgal etmesine gözle görülür biçimde sempatiyle yaklaşan Arafat, hayliyle resmi olarak Irak'm geri çekilmesini tavsiye ettiyse de, Ürdün'deki ve işgal altındaki topraklardaki sıradan Filistinliler Saddam'ı bir kahraman gibi alkışladılar. Körfez Araplarında güçlü Filistin karşıtı duygular uyandı ve Batılı hükümetler FKÖ'nün Körfez savaşında kendisini yalnızlaştırdığını söylediler. Ama bu zamansız ve gerçekdışıydı. *İntifada* kısmen yorgunluk, kısmen İsrail'in daha ılımlı baskı siyasası nedeniyle 1990'ların ilk yarısında görünüşte yavaşladıysa da, Ekim'de şiddetin yeniden canlanması her iki taraftaki aşırı uçları besledi ve

Araplar ile Yahudiler arasındaki ilişkileri daha da bozdu. Bu koşullar altında ABD ya da İsrail, FKÖ'nün alternatifi bir Filistin lider kadrosunu destekleyemezdi.

Siyonizm'in Yahudi devleti kurma zaferinden 40 yıl sonra kendisinin yarattığı Filistin sorununda yeni bir aşamaya gelinmişti. Bu kesinlikle sorunun çözüldüğü ya da hatta çözümüne yaklaşıldığı anlamına gelmedi. Ne olursa olsun bütün tarafları tatmin edecek bir "çözümü" hayal etmek imkânsızdır. Filistin'in bir Arap ya da Yahudi devletine dâhil edilmesi özgün düşüncesi –BM tarafından sonuçları hakkında fazla kafa yorulmadan onaylanan ve dolayısıyla dönemin Filistinli Arapları tarafından şiddetle reddedilen– yeni Filistinli nesil ve dünyanın geri kalanın büyük bir kısmı tarafından kabul edilir hale geldi. Ama yirmi yıl süren işgalden sonra, bu düşünce küçük ama giderek büyüyen bir azınlık dışında artık Siyonist Yahudiler tarafından kabul edilmemekteydi. İsrail Başbakanı Yitshak Şamir'in temsil ettiği insanlar, Batı Şeria'yı (yani Yahuda ve Samiriye) ve Gazze'yi İsrail Ülkesi'nin parçası olarak gördüklerinden buraları Arap egemenliğine bırakmayı düşünemezlerdi bile. İşçi Partisinin lideri Şimon Peres'in temsil ettiği Yahudiler, barış karşılığında biraz toprak vermeye hazır olmalarına rağmen, Başbakan Arafat'ın liderliğini yaptığı FKÖ tarafından yönetilen bağımsız bir devlet ihtimaliyle halen daha yüzleşemiyorlardı. İsrail bağımsız Arap Filistin'i reddedişinde dünyanın en güçlü devletinin desteğine sahipti. Yaşananlar, Birleşik Devletler hükümetlerinin İsrail'in belirli eylemlerini ve tutumlarını onaylamasa da, bunları değiştirmek için çok nadir durumlarda ve kısa süreli olmak üzere baskı uygulayacağını göstermişti. ABD-İsrail ittifakının ana ilkesi –ABD, İsrail'in Ortadoğu'nun en güçlü devleti olarak kalması için İsrail askeri makinesini ve ekonomisini destekleyecek– değişmeden kaldı.

Suriye'nin Lübnan'da barışın ve birliğin sağlanması çabasındaki önemli rolü, Batı'nın ve İsrail askerlerinin 1984 ve 1985'deki geri çekilişlerinden sonra isteksizce kabul edildi. Gelgelelim Suriye'nin Lübnan üzerinde belirli bir hâkimiyeti olsa da bu kesinlikle mutlak bir hâkimiyet değildi. Hatta üstün bir siyaset taktikçisi olan Devlet Başkanı Esad'ın üstün yetenekleri Lübnan'daki çok-mezheplilikten ileri gelen sorunları çözemedi. Bu, ülkeyi birleştirmek için şart olan mezhepler arasında azami uzlaşmayı sağlamanın imkânsız olduğunu gösterdi. Suriye'nin Maruniler arasında dostları olmasına karşın, bunlar Lübnan Güçlerini denetimleri altında tutan en sert düşmanlarından sayıca azdılar. Hatta Suriye'nin Lübnan'daki müttefikleri –Dürziler, Şii Emel milisleri, aşırı uçtaki Hizbullahçılar– söz dinlemekten uzaktılar ve zaman zaman kendi aralarında savaşıyorlardı. Artık tamamen Suriye düşmanı olan Filistinli savaşçılardan bazılarının Beyrut'a ve Güney'e dönüp Filistin mülteci kamplarını kuşatan Emel milislerine karşı savaşmaları ayrı bir sorundu. Suriyeliler, Müslüman Batı Beyrut'a askerlerini göndererek milisler arasındaki savaşı durduysa da, Hıristiyan Doğu Beyrut ile güneydeki Şii dış mahaller denetimlerinin dışında kaldı.

Cumhurbaşkanı Emin Cemayel'in altı yıllık görev süresi Eylül 1988'de sona erdiğinde Suriye karşıtı Maruniler, onun yerine Suriye'nin kabul edebileceği birisinin seçilmesini engellediler. Başbakanın seçilememesi üzerine Cemayel'in cumhurbaşkanı olarak son eylemi silahlı kuvvetler komutanı General Michel Aoun'u başbakan olarak atamak oldu. Müslümanlar Michel Aoun'un kabinesinde yer almayı reddettikleri ve eski Sünni başbakan kendisinin halen görevinin başında olduğunu açıkladığı için Lübnan'ın iki buçuk hükümeti olmasına karşın devlet başkanı yoktu. Küçük Lübnan cumhuriyeti, yetmiş yıldan kısa süren mevcudiyetinden sonra

sanki nihai yok oluşuna mahkûm olmuş gibi gözükmekteydi. İç savaşın ilk on yılında inanılmaz bir direniş göstererek ayakta kalan Lübnan ekonomisi, artık çökme noktasındaydı.

Her şeye karşın, ulusal iktidar ve dış baskı dengeleri sürekli değişen Lübnan'ın kendine özgü koşulları nihai çözümlere ya da parçalanmalara olanak verecek durumda değildi. Bölgeyle ilgilenen dış güçlerin hepsinin desteklediği Arap devletleri, Lübnan'ı bir arada tutmak için her türlü çabayı gösterdiler. Lübnan'ın dağılmaması için Suriye ile onun Lübnanlı Hıristiyan rakiplerinin anlaşması gerekiyordu ki bu da çok zordu. Küçük Napolyoncu hayaller kuran General Aoun, tavizsiz bir muhalifti. Aoun, para ve silah olarak gerçek yardımı Suriye'nin baş düşmanı Irak'tan almasına karşın, boş ve asılsız olan Batılı devletler Hıristiyan Lübnanlılara yardım etmeye gelecekler inancı ona moral verdi. Aoun Suriyelileri Lübnan'dan sürüp çıkarma palavrasını gerçekleştiremediyse de, aynı şekilde Suriyeliler ve müttefikleri de Hıristiyan müstahkem mevkisini aşacak güç ve istekten yoksundular. 1989 yazı boyunca iki taraf birbirini daha çok sivillere zarar veren top atışına tabi tuttu.

Beklentilerin çoğunun aksine, Arap arabulucular Eylül 1989'da ateşkesi sağladılar ve tarafları ateşkesin sürmesine razı ettiler. Suudi Arabistan'ın yaz başkenti Taif'te toplanan Lübnan parlamentosunun eski milletvekilleri Lübnan için Fransız büyük Lübnan'ın oluşturulmasından beri siyasi açıdan başat konumda olan Marunilerin yetkilerinin bir kısmından feragat edecekleri yeni bir siyasi yapı biçimlendirdiler. Nihayetinde bir anlaşma söz konusu olduğu için, birçok kişi durumdan memnun olmadı. Hıristiyanlar, Suriye'nin hemen çekilmesini sağlayamadılar ve artık Lübnanlı Sünnilerden sayıca fazla olan Şiiler daha etkili bir rolleri olması gerektiğini

düşündüler. Ama anlaşma, milletvekillerinin 5 Kasım 1989'-da Suriye'nin denetimi altındaki kuzey Lübnan'da yeni cumhurbaşkanını –Réne Moawad– seçmek için toplanmalarını olanaklı kıldı. General Aoun cüretkârca seçimin yasa dışı olduğunu ilan etti ve kendisinin Lübnan'ın anayasal lideri olduğunu ileri sürdü.

İki hafta sonra Moawad Batı Beyrut'ta arabasına konulan bombayla suikasta kurban gitti. Milletvekilleri Suriye'nin koruması altında bir başka Hıristiyan cumhurbaşkanı, Elias Hravi'yi seçtiler; asi general onu da kabul edilemez buldu. Hravi Arap devletleri ve dünyanın geri kalanı tarafından kabul gördüyse de, Aoun cüretkârlığını sürdürdü. Aoun'un Hıristiyan Lübnan üzerindeki otoritesi, Lübnan Güçleri'ndeki Hıristiyan milis tarafından sarsıldı. Doğu Beyrut halkına büyük acılar yaşatan ve Hıristiyan yerleşim bölgesinin yalnızca üçte birini General Aoun'un denetimine bırakan kanlı bir savaş başladı. Bu fiili parçalanma süreklilik gösteremezdi ve Lübnan Cumhuriyeti'nin ölüm ilanının yayımlanması gene ertelenmişti.

Aoun'un can düşmanının ortaya çıkması çok gecikmedi. Ekim 1990'da dünyanın dikkati Körfeze yöneldiği ve (Şam'a duyduğu düşmanlıkla Aoun'u desteleyen) Irak engellendiği için Suriyeliler Cumhurbaşkanı Hravi'ye sadık Lübnan güçleriyle işbirliği içinde generalin iç kalesini aşmayı başardılar ve teslim olmasını sağladılar. Suriyeliler artık Lübnan'ın orta kesiminin tamamına hâkim olmalarına rağmen, ilk amaçları bütün rakip milislerin çekilmesini ve iletişimin yeniden başlamasını temin etmek için Lübnan hükümetinin otoritesini büyük Beyrut'un yüz mil karelik alanının tamamına yaymaktı. Suriye hegemonyası altında olsa bile Lübnan'ın kalbinde güvenlik sağlanırsa, Lübnan Cumhuriyeti'nin yaşama şansı olurdu.

İslam'ın Dirilişi, Devrim ve Savaş

Son büyük küresel Müslüman devlet olan Osmanlı İmparatorluğu'nun 1918'de çökmesi, yenilgiye uğraması ve parçalanmasıyla birlikte İslam dünyası savunmaya çekildi. On dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyıl başlarında Araplar, Batılıların sömürgeci tahakkümünün altına girdiler. Orta Asya Müslümanları, Rus İmparatorluğu tarafından yutuldular, Hindistan'ın eski Müslüman hükümdarları, Britanya yönetiminin parçası haline geldiler ve Pers/İran İmparatorluğu Rusya-Britanya ortak hegemonyasına tahammül etti. Avrupa'nın sömürgeci devletlerine boyun eğmeyecek denli güçlü bir ulus-devlet, yalnızca Kemal Atatürk'ün askeri ve siyasi dehasıyla Osmanlı İmparatorluğunun eski merkezi Türkiye'de kuruldu.

Arapların ve İranlıların Avrupa'nın tahakkümüne karşı tepkisi ne tamamen laik milliyetçilik ne de İslami karşı saldırı değil, ama her ikisinin bir birleşimiydi ve bu niteliğiyle Türkiye'ninkinden farklıydı. İslami kültürel öğe çok önemliydi. Cezayir'in Fransa'ya karşı ayaklanışına katılan Martinikli entelektüel Frantz Fanon'un klasik yapıtı *Yeryüzünün Lanetlileri*'nde belirttiği gibi: Avrupalı sömürgeciler siyah Afrikalılara ırkçı bir zihniyetle yaklaşmalarına rağmen, Arap dünyasına karşı tutumları farklıydı. Avrupalı sömürgeciler, Arap dünyasında Arap/İslam geleneğinden kaynaklanan, türdeş olmasa da özel ve birleşik bir kültürle karşılaştılar. Fransa'nın Cezayir'i sömürgeleştirmesini ve ayrıca zamanında çok uygun gözükmesine karşın onu Avrupa'ya bağlı bir devlete dönüştürmesini engelleyen kuşkusuz bu kültürün dayanaklılığıydı.

Gelgelelim Avrupa tahakkümüne Arap direnişinin, ilhamını İslam'dan ve onun mirasından aldığını söylemek onun

bu bakımdan saf ve kesin olduğu anlamına gelmez. Cemalletin Afgani, Abduh ve Rida gibi on dokuzuncu yüzyılın ve yirmici yüzyıl başlarının büyük Müslüman reformcuları, Türkler Arapların liderliğini üstlendiklerinde İslam dünyasının gerilemeye başladığı sonucuna varmışlardı. Bu reformcuların düşünceleri, böyle bir şeye niyetlenmemelerine karşın, Arap milliyetçiliğinin temelini oluşturdu. Ortadoğu Arapları, Osmanlı Türklerinin yönetimini devirmek için Avrupalı sömürgeci devletlerle ittifak kurdular. 1920'ler ve 1930'larda gelişen ve 1940'larda Arap Filistin'in kaybedilmesinin taze bir itici güç kazandırdığı pan-Arap milliyetçi hareket, Filistin'i geri almayı ve Avrupa hegemonyasından kurtulmayı amaçlayan Mısırlı Cemal Abdülnâsır'ın etkisiyle 1950'lerde zirve noktasına ulaştı. Ama Arap milliyetçiliği katıksız laik olmamasına rağmen, tamamen İslami de değildi. Atatürk'ün milliyetçiliğinden farklı olarak Arap milliyetçiliği tamamen laik olamazdı, çünkü herhangi bir Arap'ın –Müslüman olmasa bile– İslam uygarlığından aldığı mirastan kendisini koparması kendi kimliğini inkâr etmesi olurdu. Ama aynı biçimde pan-Arap hareket, İslam'ı Arap halkalarının gerçek kendi kaderlerini tayinine giden yegâne yol olarak görme anlamında ideolojisinde saf İslami olmazdı. Bunun nedeni yalnızca Baas'm ideologu Michel Aflaq gibi pan-Arapçılığın önde gelen savunucularından bazılarının Hıristiyan olması değildi: Hareketin Müslüman liderleri de Avrupa ve Amerika kaynaklı laik milliyetçilik kavramlarından güçlü biçimde etkilenmişlerdi. Liderlerin çoğu ya Avrupa kurumlarında öğrenim görmüş ya da Avrupalı görevliler tarafından eğitilmişlerdi. Bununla beraber gönülsüzce Atatürk'ün Batı'nın (ve Siyonizm'in) Ortadoğu halklarını –Türkler, Persler ve Araplar– yenip tahakküm altına almasını olanaklı kılan gerici İslam'dır inancını gönülsüzce belirli ölçülerde kabul ettiler.

Batı tahakkümüne şiddetle direnen Arapların arasında gerçekten İslam'ı her şeyin üstünde tutanlar vardı. Bunlar, Arap milliyetçisinden daha ziyade Müslüman milliyetçilerdi; günümüzde bunlara köktenciler denilmektedir. Köktenciler kutsal *şeriatın* tek otorite olacağı İslami düzen kurulursa yönetimsel ve toplumsal iç sorunların ve dış kaynaklı İslami olmayan tahakküm ve etki sorunlarının çözüleceği biçimindeki ütopyacı bir görüşe sahiptiler ve halende daha bu görüşü korumaktadırlar. Şehitliğe adanmışlıkları ve can atmaları onları ürkütücü kılsa da, Arapların Batı'dan tam bağımsızlık mücadelesinde küçük bir azınlık olarak kaldılar. Anlaşmayı kabul etmemeleri ve görüşlerini tamamen kabul etmeyen her kim olursa olsun ona karşı şiddet kullanmakta istekli olmaları olası müttefiklerini onlardan uzaklaştırdı. İktidara gelme ihtimalleri doğduğunda, çoğunluğu derinden tedirgin ettiler. Modern Arap dünyasının ilk örgütlü hareketi –Mısır'daki Müslüman Kardeşler– çürümüş monarşiyi devirmek üzere olduğunu düşünmesine karşın, gördüğümüz gibi Nâsır Devrimi tarafından bir kenara itildi.

Militan İslamcı köktencilerin yirminci yüzyılda bir Arap devletinin denetimini ele geçirme ihtimalleri yoktur kuralının görünüşteki tek istisnası Arabistan'da gerçekleşti. Suud Hanedanlığı'yla ittifak içindeki sofu Vahhabi reformcular, on sekizinci yüzyılda Osmanlı sultan/halifenin otoritesine meydan okuyan ve Müslüman yoldaşlarının dinden uzaklaştıklarını ilan eden ilk Arap hareketi oldu. On dokuzuncu yüzyılın başlarında Osmanlının Mısır genel valisi Mehmet Ali'nin laik ordusu tarafından yenilgiye uğratılan Vahhabiler, Bin Suud'un siyasi ve askeri dehası aracılığıyla 1920'lerde nihayet zafer kazandılar. Sonuçta Suudi Arabistan'da İslam'ın uzlaşmaz güçleri iktidardaydı. Ama Kral Bin Suud sınırlarını biliyordu. Bin Suud kutsal İslam mekânlarının muhafızı olma

saygınlığına sahip olsa da, yeni krallığı uzak, son derece yoksul ve askeri bakımdan zayıftı. Bin Suud'un krallığı tutucu devrim hareketini kuzeye, Arap halkının büyük merkezlerine –Kahire, Şam ve Bağdat– yayacak durumda değildi. Dahası –ve daha önemlisi– Suudi Arabistan halkının tüketen yoksulluğu Bin Suud'un ve ardından gelen oğullarının ülkenin geri kalmışlığıyla başa çıkmak için Batı'yla –özellikle de olağanüstü laik Birleşik Devletler– ittifak kurmalarına neden oldu. Ne gariptir ki, sonradan tutucu Suudilerin hayal edilemez doğal bir zenginliğe sahip oldukları ortaya çıktı. Ama Suudi Krallığı dünya konseylerinde saygınlık ve nüfuz elde ettiyse de, –yeni keşfedilen kaynaklarının işlenmesi ve korunması için– Müslüman olmayanlara daha fazla gereksinim duydu.

Suudiler yönetim sistemlerini, kanunlarını ve muhafazakâr adetlerini muhafaza ederek kimliklerini korumada şaşırtıcı biçimde başarılı olmalarına rağmen, Batıyla karşılıklı ilişkileri ve ona bağımlılığı da inkâr edilemezdir. Suudi Arabistan Müslüman ülkeler arasındaki bağları güçlendirmek için uluslararası kuruluşlar ve örgütler kurmaya öncülük etmesine ve dünyanın her yanına –hepsi İslam'ın varlığını modern zamanlarda yeniden hissettirmesine güçlü bir biçimde destekleyen– bolca İslami elçilikler ve camiler bağışlamasına rağmen militan İslamcı köktenciler tatmin olmadılar. Batı'nın İslam dünyasından kovulmasını istediler. Suud Hanedanı militan köktenci İslamcıların varlığından üstelik kendi evinde olmak üzere yöneticilerini yozlaşmakla suçlayan bir grup genç fanatik Mekke'deki –İslam'ın en kutsal ibadethanesi– Büyük Cami'yi işgal edip bir süre ellerinde tuttukları 1979 yılında çok kötü biçimde haberdar oldu.

1967'deki Arap felaketinden sonra, değişken dünya kamuoyunda kökten İslamcı devrimin bütün Arap ülkelerine

yayılma olasılığı konuşuldu. Pan-Arab milliyetçiliğinin 1950'ler ve 1960'lardaki en parlak döneminde siyasi bir güç olarak İslam'ın önemi Batılı gazeteciler ve akademisyenler –ve aslında Arap aydınların çoğu– tarafından fena halde küçümsendi. Ortak görüş, Arapların Batı'nın maddi ve teknik ilerlemesini yakalamakta kararlı oldukları ve İslam'ın buna katkıda bulunmadığı yönündeydi. 1967 yılından sonra bu kanı aniden tersine döndü. Laik Arap milliyetçiliğinin bir başarısızlık olduğu gösterilip gömüldü; kitleler Batı ilerlemesini reddedecek ve tek umutları olarak kökten İslam'a yöneleceklerdi.

Her iki görüş de yanıltıcıydı. İslam olağanüstü etkili temel güç olmaya hiçbir zaman ara vermedi; yalnızca Arap yenilgisinin ardından varlığını açıkça ortaya koydu. Öte yandan, milliyetçilik biçimini yenilemek zorunda kaldıysa da, ölmekten uzaktı. Arap devletlerinin bütün rejimleri –Suudi Arabistan bile– Arapların çok yakında birleşmesi gereken tek bir ulus oluşturdukları görüşünün altına imzalarını atarlardı. Arap Ülkeleri Teşkilatı'nı dağıtma söz konusu değildi. Aynı zamanda toprağa bağlı milliyetçiliğin güçlendiği çok açıktı: Tek tek Arap devletlerinin bayraklarının ve başkentlerinin (oluşturulmaları Batı tarafından yapay görülebilirdiyse de) etrafında gelişen ve özel çıkarlarını destekleyen yerel yurtseverlik. İslam devriminin bütün Arap devletlerine yayılma olasılığı yoktu.

İslam devrimi Sünni Müslüman topraklarda değil, ama Şii İran'da gerçekleşti. İran'ı yakından izleyenlerin hemen hepsi gafil avladı.

Musaddık'ın 1953 yılında iktidardan indirilmesinden itibaren İran, Batı'da batılılaşmayla eşanlamlı kabul edilen ilerlemenin ve gelişmenin örneği olarak görüldü. 1950'lerde uygun adayların seçilmesi için Meclis seçimleri çok dikkatli dü-

zenlendi. Ulusal Cephe örgütlü bir siyasi güç gibi faaliyette bulunmaktan vazgeçti ve komünist Tudeh Partisi yasaklandı. İktidar giderek şahın elinde toplandı. Buna rağmen, şahın sadık hükümetlerinin işi hiç de kolay değildi. Hükümetlerin umudu iktisadi büyümenin siyasi yaşamdaki rekabeti yumuşatmasındaydı; ama petrol gelirleri arttığı halde altyapıyı geliştirmeye yönelik büyük ölçekli tasarıların tamamlanması zaman aldı ve yaygın bir çürüme ve verimsizlik söz konusuydu. Mussadık krizi sırasında alevlenen Batı karşıtı milliyetçi duygular kesinlikle dinmedi. Milliyetçi duygular, İran'ın 1955 yılında Sovyet karşıtı Bağdat Paktı'na katılmasının simgeleştirdiği rejimin Batı kampıyla yakınlaşması sayesinde güç kazandı.

1961 yılındaki huzursuzluk, Şahı liberal reformcu diye tanınan zengin aristokrat Ali Amini'yi başbakan olarak atamak zorunda bıraktı. Ali Amini hükümetteki aşırı harcamaları ve çürümeyi durdurmayı başardı, Ulusal Cephe ve sol muhalefet üzerindeki denetimleri gevşetti. Ali Amini, kendini toprak reformuna ve çok sayıda köyden oluşan büyük arazilerin dağıtılmasına adayan radikal siyasetçi Hasan Arsanjani'yi kabinesine tarım bakanı olarak aldı. Amini reformlarını gerçekleştirmesi için meclisi dağıtıp ülkeyi kararnameyle yönetmesine izin vermesi için şahı ikna etti. Ama reform deneyi kısa sürdü. Ali Amini bütün kesimlerin –toprak sahiplerinin ve ordunun yanı sıra meclisin yeniden açılmasını talep eden siyasetçilerin– tepkisini çekti. Bir yıl içerisinde istifa etmeye zorlandı ve şah otoritesini yeniden kabul ettirdi.

Şah yine de reform önlemlerinin bazılarını –özellikle büyük toprak sahiplerinin yalnızca bir köy sahibi olmasına izin verirken, (gelirleri camilerin bakımı ve hayır işleri için kullanılan) İslami *vakıf mülklerine* değin uzanan toprak reformunu– sürdürdü ve hatta yoğunlaştırdı. Yüksek okul öğrencile-

rinin askerilik yapmaları yerine köy okullarında öğretmenlik yapmaları için okuma yazma sınıfları açıldı. Kum kentinden Ayetullah Humeyni'nin en etkin sözcüsü olduğu mollalar, reformları "anayasa aykırı" ve "İslami olmamakla" suçlarken, Ulusal Cephe reformları desteklediğini ilan ettiyse de, "anayasaya aykırı" olduklarını söyledi. 1963 yılında Ulusal Cephe hükümet tarafından feshedildi ve sonra dağıldı. Humeyni ve diğer dini liderler tutuklandılar ve bir yıl sonra sürgüne gönderilen Humeyni, Güney Irak'ın Şii bölgesinde oturma izni aldı. Dini muhalefet yer altı faaliyetlerine ve şiddete daha fazla başvurduysa da, bu etkili olmadı ve hükümet hem milliyetçileri hem de molaları gerici reform karşıtları olmakla suçlayabildi.

Şah on yılı aşkın bir süre ciddi bir muhalefet baskısıyla karşılaşmadan yönetebildi. Şah, meclisi yeniden topladı ve devlet destekli partilerle işlemesine ve kanun tasarılarına sürekli lehte oy veren bir muhalefete izin verdi. Gizli polis SAVAK, parlamento dışı muhalefeti acımasızca bastırdı.

Şah artan özgüvenini ve ülkesini kesin biçimde hâkim bölgesel güç kılma tutkusunu sergiledi. Batı, Şah'a en gelişmiş modern silahları sağlamaya her daim hazırdı. Şah, Batı kampında kalmasma karşm, Sovyet bloğuyla ilişkilerini geliştirdi ve onlarla bir dizi geniş kapsamlı sanayi anlaşması imzaladı. Petrol şirketleriyle İran Ulusal Petrol Şirketi'nin faaliyetlerin denetimini üstlenmesi anlamına gelen adamakıllı iyileştirilmiş koşullarla yeniden anlaştı. Şah 1967 yılında ölümü halinde veliaht prens reşit olana kadar kraliçenin naip olması için anayasada değişikliğe gitti ve hükümdarlığının yirmi altıncı yılında o ve kraliçe İslami olmayan bir törenle taç giydiler. Şah 1971 yılında Pers krallığının iki bin beş yüzüncü yılını antik başkent Persepolis'te abartılı bir müsriflikle kutladı.

İran'ın petrol gelirlerindeki 1973-1974 yılları arasındaki devasa artış, şahın tutkularını megalomani sınırına vardırdı. Şah yüzyılın sonunda ülkesinin en ileri altı sanayi ülkesinin arasında olacağını iddia etmeye başladı. Aslında –sanayideki gözle görülür ilerlemeye, eğitimin ve okuryazarlığın yayılmasına, meslek sahibi sınıfın ve ticaret sınıfının gelişmesine rağmen– İran toplumunun ölçütlerinin birçoğu Üçüncü Dünya ölçütlerinde kaldı. Geriye dönülüp bakıldığında devlet gelirlerindeki ani çok büyük artışın rejimin can düşmanı olduğunu görmek olanaklıdır. Halkın çoğu, aceleci Batılılaşmayı ve ülkenin İslami olmayan modernleşmesini bütün kötülüklerin kaynağı olarak görürken, kemer sıkmaya ve durgunluğa yol açan aşırı harcama ile süreklilik arz eden enflasyon bir araya geldiğinde şahın siyasetlerinden çokça yararlanan yeni orta sınıfın üyeleri bile yönetime cephe almaya başladılar.

Şah, (büyükelçiler dâhil olmak üzere) Batılı gözlemcilerle birlikte, halen muhalefeti hafife almaktaydı. Şah aşırı sol ile mollalar arasındaki ittifakın yalnızca fırsatçı bir ittifak olduğunu düşünmekte ve onlardan aşağılayıcı biçimde "İslamcı Marksçılar" diye bahsetmekteydi. Aslında çoğunluğun hoşnutsuzluğunu en iyi dile getirenler mollalardı.

Huzursuzluk giderek arttıkça, halk muhalefetinin çok büyük ve derin olduğu ortaya çıktı. Hoşnutsuzların oluşturduğu büyük koalisyon, Ayetullah Humeyni'de sesini buldu. İran'la istikrarlı bir ilişkisi isteyen mahcup Irak devleti tarafından Irak'tan sürülen Ayetullah Humeyni şahın çekilmesi için katı taleplerde bulunduğu Paris'e sığındı. Grevler ve gösteriler yayıldığında şah iktidarını koruma çabasıyla ödünler ve sertlik karşımı bir dizi önlem aldı. Ama önemler etkili olmadı. Silahlı kuvvetler görünüşte sadıktı; ama şah sonunda zorunlu hale gelecek olan kitlesel baskı aracılığıyla iktidarı elinde tutma isteğini ve kararlığını yitirdi, kibirli tutumu ira-

desinin zayıflığını gizledi. Şah aynı zamanda onu iki yıl sonra öldürecek olan kanserin pençesindeydi. Tahtını korumak istemediğinden, ne sadık yandaşları ne de ABD'li müttefikleri şaha yardım edebilirdi. 16 Ocak 1979'da şah kraliçesiyle birlikte İran'dan görünüşte tatil için ayrıldıysa da, bir daha hiç geri dönmedi. Şah'ın Tahran'dan ayrılışı Ayetullah Humeyni'nin iki milyon destekçisi tarafından alkışlandı. Yirmi beş yüzyıllık Pers krallığı sona erdi.

İki hafta sonra 76 yaşındaki zayıf ayetullah İslami devrimiyle gerçek bir İslam cumhuriyetinin kurulacağını ilan etmek için İran'a zaferle döndüğünde milyonlarca İranlıda çılgınca coşku uyandırabileceğini gösterdi.

Bu ciddi olay çok geçmeden önem bakımdan 1789 Fransız Devrimi'ne ve 1917 Bolşevik Devrimi'ne benzetildi. Benzetmenin doğru olması için İran Devrimi'nin etkisinin İran sınırlarının ötesine ve özellikle de Ortadoğu'nun Müslüman halklarına yayılması şarttı. Humeyni ve molla arkadaşları bunu amaçladıklarına kuşku bırakmadılar. Bölgelerindeki Müslüman ülkelerin, yönetimleri çürümüş, değersiz ve İslami olmadıkları için yıkılmayı hak ettiklerini iddia ettiler. Ayrıca bu yönetimleri Batı'yla işbirliği yapmakla suçladılar. Humeyni gerçek bir Müslüman ülkenin ne Doğu'yla ne de Batı'yla ilişkisi olmaması gerektiğini söylese de, –Şahın eski müttefiki "Büyük Şeytan"– ABD'ye karşı kişisel bir düşmanlığı vardı. ABD hedefli öfke bütün İran'a yayıldı ve Başkan Carter şaha tıbbi tedavi görmesi için Bahamalardaki sayfiyesinden ABD'ye gelmesine izin verdiğinde İran'da kalabalık bir militan topluluğu yaklaşık 50 ABD'liyi rehin almak ve elçilik belgelerine el koymak üzere ABD'nin Tahran elçiliğine saldırdı. En köktenci ve devrimci yönetimlerin bile genellikle kabul ettiği diplomasi kurallarının bu çiğnenişi, müttefiklerinin desteğiyle ABD'nin İran'ı uluslararası haydut ilan etmesine ne-

den oldu. Humeyni'nin buna canı sıkılmadı. Humeyni'nin tavizsiz Batı muhalifliği ilgisini çekmek istediği bütün Müslüman kitleler arasında hayranlık uyandırdı. Filistin davasını benimsemesi bu hayranlığı arttırdı. Humeyni Şah'ın İsrail'le fiili ittifakını bozdu ve Arafat'ı büyük bir kahraman gibi karşılayacağı Tahran'a davet etti.

Ayetullah Humeyni din adamları sınıfı yöntemini kendi liderliği altında sağlamlaştırmaya girişti. Otoriterciliği, laik milliyetçilerin ve devrimini destekleyen sol öğelerin muhalefetine neden olduysa da, bunlar Humeyni'nin İran halkı üzerindeki ağırlığının dengi değildiler. Aslında Humeyni'nin yönetimine en ciddi muhalefet onun dini otoritesine karşı çıkan üst düzey Müslüman din adamlarından geldi. Ama bunu bile denetimi altına alabildi. Humeyni onların yoksun olduğu siyasi dehaya sahipti. Yönetimini sürgündeki konferanslarında açıkladığı *velayet el-fakih* öğretisi –yani "İslam fıkhı yönetimi"– üzerine inşa etti. Öğreti gerçek İslam devletinin Kuran'a dayanması, Peygamber'in yedinci yüzyıldaki İslam toplumunu örnek alması ve Peygamberin mirasçıları gibi din adamları sınıfı tarafından yönetilmesi gerektiğini savunur. İslam fıkhı yönetimi kendi kendini tayin ettiğinden, Humeyni yeni İslami anayasada ön görülen cumhurbaşkanı, başbakan ve seçilen parlamentonun üzerinde en yüksek iktidara sahip olabildi. Otoritesi altında, şahın eski destekçilerinin birçok idamla neticelenen toplu mahkemeleri görüldü. Eğitim sistemi İslami olmayan öğelerden arındırıldı. Genç Müslüman milis bölükleri sıkı bir İslami yaşam tarzı dayattılar. Devrimden önce ileri bir özgürlük düzeyine ulaşmış olan eğitimli İranlı kadınların toplumsal yaşamdaki rolleri azaldı, toplum içinde başlarını ve bedenlerini İslami giysilerle kapatmaları gerekti.

Humeyni Devrimi'nin başarısı ve açıkça dile getirilen kendini ihraç etme arzusu, İran'ın Arap komşuları arasında ciddi bir telaşa neden olduysa da, bu telaş hiçbir yerde Irak'takinden fazla değildi. Pan-Arapçı ideolojisiyle ve siyasi iktidarı çok az paylaşan büyük Şii nüfusuyla Irak zayıf bir hedefti. Tahran'ın Arapça yayınları, Irak rejimine nefret kusup onu aşağıladı ve Irak halkına onu devirmesi çağrısında bulundu.

Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin, ilk harekete geçen olmaya karar verdi. Saddam Hüseyin, İran'ın çok büyük kaynaklara ve Irak'ın üç misli nüfusa sahip olmasına karşın, Humeyni Devrimi'nin hızlı bir darbeyle devrilebileceğine inandı. İran silahlı kuvvetlerinin morali bozuktu. Dini ve kültürel kimliklerinin devrimin köktenci Şii siyasetleri tarafından tehdit edildiğini düşünen İranlı büyük azınlıklar –kuzey-batıda Kürtler, Hazar ovası Türkmenleri ve güneybatıdaki Kuzistanlı Araplar– özerklik talep ediyor ve ayaklanmayla tehdit ediyorlardı. Batı'nın boykotuna göğüs geren İran'ın ekonomisi felaket durumdaydı. Muhakkak ki sürgündeki İranlı subayların Devlet Başkanı Saddam'ın harekete geçme zamanın geldiğine ikna edilmesine katkısı oldu. Irak 17 Eylül 1980'de İran'ın çeşitli küçük saldırı eylemlerini bahane ederek şahla yapılan 1975 tarihli anlaşmanın yürürlükten kaldırıldığını duyurdu ve İran'a saldırdı.

Sekiz yıl savaşı, devasa kayıpları, ağır maddi hasarıyla ve "kentler savaşı"nda Bağdat ve Tahran'a karşılıklı füze saldırılarıyla epik bir düzeyde sürdü. Irak başlarda İran topraklarının içlerine ilerlediyse de, saldırısı çok geçmeden bir devrime saldırmanın tehlikesini ortaya koydu. İranlıların morali beklenin üzerindeydi ve güneybatıdaki Arap İranlılar istilacıları desteklemek için ayaklanmadılar. Bir yıl içerisinde Irak geri püskürtüldü ve Mayıs 1982 itibariyle İran aşağı yukarı bütün topraklarını geri aldı. Irak'ın bütün denize çıkış nokta-

ları kesildi. Büyük çaplı saldırıların araya girdiği, Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi geride çok sayıda ölü bırakan, ama savaş hatlarını hemen hemen hiç değiştirmeyen uzun bir yenişememe durumu ortaya çıktı. Silah ve mühimmatını hem Doğu'dan hem de Batı'dan temin eden Irak silah –özellikle tank ve ağır silah– üstünlüğüne sahipti. Amerikan silahlarına cephane sağlayamayan İran, Kuzey Kore'ye ya da uluslararası silah karaborsasına yönelmeye mecbur bırakıldı. İran sayısal üstünlüğünü genellikle Şiilere özgü biçimde şehit olmak için can atan binlerce gencin oluşturduğu insan dalgası taarruzları başlatmak için kullandı.

Körfez Savaşı bir süre doğrudan yalnızca Irak'ı ve İran'ı ilgilendirdi. Dünyanın başlangıçtaki telaşı petrol fiyatlarında çok abartılı bir artışa neden olduysa da, Ortadoğu dışındaki dünyanın tepkisi Dr. Henry Kissinger'a atfedilen, ama muhtemelen uydurma olan bir yorumla özetlenebilirdi: Her iki taraf için de en iyi sonuç savaşı kaybetmek olurdu. Savaş çok uzadı çünkü Irak eski sınırlara geri dönüş için bir anlaşmaya hazırken, İran Saddam Hüseyin'i devirmekten başka bir şey istemedi.

Altı Arap Körfez devleti –Suudi Arabistan, Kuveyt, Katar, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri ve Umman– Irak'ı coşkuyla desteklediler ve savaş sürerken Irak'a para ve levazım desteğinde bulundular. Kesin bir İran zaferi ihtimali karşısında dehşete düştüler. Sovyetlerin 1979 yılında Afganistan'ı işgal etmesiyle daha vahim bir hal alan kaygı uyandırıcı durum, altı Arap Körfez devleti için Mayıs 1981'de savunma amacıyla Körfez İşbirliği Konsey'ini kurmak üzere bir araya gelmelerinde bir katalizör işlevi gördü. Örgüt kısmen Avrupa Topluluğu'nun çizgileri doğrultusunda aşamalı bir siyasal ve iktisadi kaynaşma süreci yaşanacağını umdu.

Diğer Arap devletlerinden, Ürdün ve Mısır savaşta Irak'ı desteklediklerini daha açık biçimde ilan ettiler. Ürdün'ün Akabe limanı Irak'ın savaş malzemesi ithalatları için temel rota haline geldi; Mısır silah ve cephane sağladı. Suriye Devlet Başkanı Esad savaşta İran'ın müttefiki olduğunu ilan etti ve Irak'm Suriye topraklarından gecen petrol boru hattını kapattı. Açık bir Arap milliyetçisi ile İranlı bir köktenci Şii arasındaki garip dostluk, Esad'ın Şii Alevi azınlıktan geldiği gerçeğiyle ilişkili olabilirdiyse de, Esad'ın görüşüne göre, bu ilişki Irak'taki nefret edilen rakip Baasçı rejime karşı stratejik bir ittifaktı. Suriye düzenli bedava İran petrolü kotası tedarikinden ve Lübnanlı Şiiler arasındaki İran yanlısı duygulardan yararlandı. Devlet Başkanı Esad, diğer Arap devletlerinin yinelenen onu taraf değiştirmeye ikna etme girişimlerini geri çevirdi. Suriye-İran ittifakının ideolojik sinizmi, Suriye ordusu amaçları İran'ın İslam Devriminin kilere çok benzeyen Müslüman Kardeşlerin Hama kentindeki silahlı isyanını acımasızca bastırdığında belirginleşti.

Arap rejimlerinin çoğunun hissettiği Devrim korkusu yeterince gerçek olmasına karşın, savaş ilerledikçe –hatta İran üstünlüğe sahip gözüktüğünde bile– devrimin onları devirme tehlikesi azaldı. Humeyni yalnızca Şii azınlığa değil, bütün Müslümanlara seslenmek istedi ve İslam *ümmeti*nin içerdiği milliyetçilik anlayışını küçümsedi. Ama savaşın eski Pers-Arap rekabetine ya da Sünni-Şii bölünmesine yayılmasını engelleyemedi. Başlangıçta Arap Körfez devletlerinde halk İslam Devrimi'ni coşkuyla karşıladıysa da, çok geçmeden bu coşku Şii azınlıkla sınırlı kaldı. Halkın coşkusu, Körfez devletlerini ciddi biçimde kaygılandırdıysa da, geri adım atmamaktaki kararlılıkları ve İran'da bütün muhalefetin acımasızca bastırılması, onların Sünni tebaalarını devrimin aleyhine çevirmelerine yardım etti. Toprağa dayalı milliyetçilik Şii bir

azınlığın bulunduğu Irak'ta daha güçlü olduğunu gösterdi. Arapça konuşan İranlılar nasıl Irak tarafına geçmeyi reddettiyseler, Iraklı Şii Arapların büyük çoğunluğu da sadık kaldılar ve İslam Cumhuriyeti tarafından işgal edilip yönetilmeye can atmadıklarını gösterdiler. Irak'ta rejime ciddi sorun oluşturan Sünni Kürtlerdi.

Humeyni Devrimi'nin hem Batı'ya hem de Doğu'ya karşı çıkışı, Körfez Savaşı'nın uzağındaki ülkelerde –Mısır, Sudan ve Mağrip devletleri– Irak rejimini sevmeyen Müslüman militanlar arasında ona biraz saygınlık kazandırdı. Ama Ayetullah'ın etkisi simgeseldi. Onun siyasi liderliğini kabul etmek söz konusu değildi. Mısırlı ve Sudanlı Müslüman Kardeşler mücadelelerini İran Devrimi'nden önce başlatmışlardı.

Körfez Savaşı'ndaki kanlı yenişememe durumu 1982'den 1987'ye kadar sürdü. Roketlerin ve bombardımanların eşlik ettiği "Kentler Savaşı" ağır bedeller karşılığında belirli aralıklarla devam etti. İranlıların, Iraklıların morallerini bozmayı amaçlayan sınır boyunca çeşitli noktalara daha küçük çaplı saldırılarıyla birlikte insan dalgası taarruzları birbirini izlediyse de, Iraklı askerler artık kendi topraklarını savunduklarından moralleri eskisinden daha yüksekti. 1986 yılında İranlılar Irak'ın Körfez kıyısındaki Fav yarımadasını ele geçirdiyseler de, Basra'yı zapt etme girişimlerinde verdikleri ağır can kaybına karşın başarısız oldular. Savaşın odağı Irak'ın hava üstünlüğünü İran'ın çok önemli petrol ihracatına karşı kullanabileceği Körfez sularına kaydıysa da, İran'ın denizdeki üstünlüğü Irak tedariklerini engelleyebildi. Tanker savaşının yoğunlaşıp yayılabilme tehlikesi en sonunda süper güçlerin bölgeyle ciddi biçimde ilgilenmelerini sağladı. 1987 yılında ABD Kuveyt tankerlerine koruma amacıyla bayrak çekmeyi önerdi (ardından Sovyetler Birliği benzer bir öneride bulundu) ve yıl ortasında ABD deniz kuvvetleriyle İran deniz kuv-

vetleri tam anlamıyla karşı karşıya geldiler. 20 Temmuz'da BM Güvenlik Konseyi bütün düşmanlıklara derhal son verilmesi çağrısında bulunan 598 Sayılı Karar'ı kabul etti. Irak kararı kabul ettiyse de, İran en azından bu savaştan Saddam'ın sorumlu olduğunun uluslararası toplum tarafından kabul edilmesi gerektiği gerekçesiyle reddetti.

1988 yılında savaş yeni ve nihai bir yöne girdi. Mayıs ile Haziran ayları arasında Iraklılar Fav'ı geri aldılar ve İranlıları sınırdaki diğer önemli bölgelerden sürüp çıkardılar. Şehitliğe gönüllü İranlıların sayısının azalması ve iktisadi çöküşün belirmesi nedeniyle halsiz seksenlik Humeyni'nin en yakın destekçileri onu BM'nin ateşkesini kabul etmekten başka seçenek olmadığına ikna ettiler. Humeyni halkına "bu kararı almanın zehir içmekten daha ölümcül olduğunu" söyledi.

BM'nin yardımıyla ateşkes sürdüyse de, yalnızca silahlar altında bir ateşkes söz konusuydu. BM destekli barış görüşmeleri önemli sınır sorunlarını ya da esir mübadelesini çözecek bir barış anlaşmasına ulaşmadı. İki rejimin de yeni bir savaşın yıllarca olanaklı olmadığını kabul etmesi gerektiyse de, birbirlerinin can düşmanı olmayı sürdürdüler. Çökmüş ekonomilerini yeniden inşa etmeye girişmişken bile silahlanmayı sürdürdüler.

Muzaffer devlet başkanı Hüseyin, savaşı Irak'ın kazandığını ilan etti. Hüseyin başlangıçtaki İslam Cumhuriyeti'ni yıkma amacına ulaşamadıysa da, savaşı bir anlamda Irak kazanmıştı. Hüseyin, tıpkı Humeyni'nin kazanmayarak kaybetmesi gibi kaybetmeyerek kazanmıştı.

4 Haziran 1989'da Humeyni'nin uzun süredir beklenen ölümü gerçekleşti. Humeyni'nin oğlu Ahmet'in de aralarında bulunduğu Batı'ya karşı tavizsiz düşmanlığı sürdürmeyi isteyenler ile Ayetullah'm mirasının değişmeden kalacağında ısrar ederken ekonomiyi toparlamanın temel aracı olarak İran'ın

dünyayla ilişkilerini normalleştirmeye çalışanlar arasında alttan alta süren iktidar mücadelesine karşın, iktidar devri sorunsuz gerçekleşti.

Pragmatistler kazandı. Uzmanlar Meclisi hızla ılımlı eski Başbakan Hameney'i yeni dini lider olarak atadı. İki ay sonra siyaset becerisi yüksek biri olan Meclis sözcüsü Ali Ekber Rafsancani yetkileri adamakıllı artan seçilmiş cumhurbaşkanı olmayı başardı ve çok geçmeden sertlik yanlısı hizip liderlerini kabineden çıkardı.

Humeyni'nin ölümünün yasını tutan milyonlarca İranlıya göre, birçoğunun Tanrı'nın yeryüzündeki cisimleşmesi olarak gördükleri bu insanın yerini alabilecek kimse yoktu; denemeyi istemiş olsa bile. Devrimden sonraki ilk on yılda, başarısızlıkla sonuçlanan savaşta yüz binlerce insan öldü ve ekonomi mahvoldu. Aykırı düşünceler sert biçimde bastırıldı, vasıflı ve eğitimli insanların büyük bir kısmı yurtdışına kaçtı. Dünyanın geri kalanına çok itici gelen çatık kaşlı Humeyni figürü, güçlü devletlerin yüzyıllar süren aşağılamalarından sonra bile aşırı gururundan hiçbir şey kaybetmeyen İran halkına boyun eğmeyen bir karşı çıkışın ruhunu temsil etti.

Sorun, Humeyni'nin mirasının ne kadarının ayakta kalacağıydı. Din adamları yönetimi kurumlaşırken ve bir süre daha sürmesi muhtemelmiş gibi gözükürken, daha ılımlı bir dini geçmişi olan Rafsancani temelde laik bir figürdü. Ama Rafsancani mutlak güce sahip değildi; katı muhalifleri bastırılmadı ama etraflarından dolaşıldı. Rafsancani, ekonomiyi yeniden inşa etmek ve geri dönmelerine ihtiyaç duyulan sürgünleri geri dönüşe cesaretlendirmek için İslam Cumhuriyeti'nin dünyanın geri kalanına karşı güttüğü siyasetleri sakinleştirip ılımlaştırırken ihtiyatlı hareket etmek zorundaydı.

Yalnızca bir tek şey kesin gözükmekteydi: Devrim Ortadoğu'nun cehresini kalıcı biçimde değiştirmeyecekti. Bunun Humeyni'nin gücünü aştığı ortaya çıktı ve bu onun yerine geçenler için de kesinlikle olanaksızdı. Militan Şii İslam'ın temsilcisi olarak İran, birçok Lübnanlı Şii'nin açık sadakatini ve Arap Körfez devletlerindeki Şii azınlıkların örtülü desteğini umabilirdi; ama daha fazlasını değil. Elli beş milyonluk nüfusuyla ve kapladığı stratejik konumuyla İran, Ortadoğu'da hâlâ büyük bir devlet olduğundan bölgeyle ilgilenen bütün devletler Tahran'la ilişkilerinden kaygılıydılar. Ne var ki İran'ın sınırları dışındaki olayları etkileme gücü şah döneminkinden daha fazla değildi.

Irak'ın Dünyaya Meydan Okuyuşu

En büyük komşusuyla sekiz yıl süren savaş, 1968 yılından beri ülkesinin gerçek hâkimi olan Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin'in tutkularını tüketmemişti. Saddam Hüseyin dağ gibi borca ve acilen yeniden yapılandırılmaya ihtiyaç duyan ekonomiye rağmen, yaklaşık bir milyon erkeğin silâhaltında olduğu devasa askeri makinesini muhafaza etmekte ve gelişmiş silahlar edinmek için büyük paralar dökmekteydi. Saddam 1990 yazı boyunca Irak'ın topraklarından Körfeze ulaşmasına izin vermekte gönülsüzlüğünden dolayı Kuveyt'i tehdit etti. Ayrıca Kuveyt'i OPEC kotasının öngördüğünden fazla üretim yaparak petrol fiyatlarının düşmesine neden olmakla suçladı. Saddam petrol fiyatlarındaki düşüşün Irak'ın gelirlerinde ayda bir milyar dolar kayba neden olduğunu iddia etti. Temmuz ayının sonunda Saddam askerlerini Kuveyt sınırına yığdı. Buna ve Suudi Arabistan'ın arabuluculuk çabalarının başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen –İranlılar dışında– Saddam'ın bir sonraki hamlesini kimse beklemiyordu. 2 Ağustos'ta Irak Kuveyt Emirine karşı Irak yanlısı bir ayak-

lanma olduğu şeklinde düzmece bir gerekçeye dayanarak Kuveyt'e saldırdı ve tamamını işgal etti. Emir ve bakanları Suudi Arabistan'a kaçtılar ve burada bir sürgün hükümeti kurdular. Bir hafta sonra Saddam Kuveyt'in Irak'ın on dokuzuncu eyaleti olarak ilhak edildiğini duyurdu. Saddam Kuveyt emirliğinin sözde ailesinden –Irak'tan– yaklaşık iki yüzyıl önce doğduğu gerçeğini umursamadan çocuğun yeniden annesine kavuşturulduğunu söyledi.

Saddam dünyayı başarılı biçimde gafil avladıysa bile, muhalefetin boyutunu yanlış hesaplamıştı. BM Güvenlik Konseyi bir dizi kararın ardından oy birliğiyle Irak'ın dış ticaretinin engellenmesinde ve yurtdışındaki varlıklarının dondurulmasında neredeyse tamamen etkili olan zorunlu yaptırımlar getirdi. Soğuk Savaş sonrası dönemin ilk büyük krizi, iki süper güce ve dünyanın büyük bir kısmına kafa tutan on sekiz milyonluk bir ülkenin sıra dışı gösterisini sergiledi. Irak askerleri Suudi Arabistan sınırına ilerleyince, Saddam'ın, onu –Irak'ın ve Kuveyt'inkilerle birlikte– dünya petrol rezervlerinin yarısının efendisi kılacak Suudi petrol sahalarını zapt edeceği yönünde telaş yaratan beklenti doğdu. Körfez Savaşı'nda Irak zaferini Ayetullah Humeyni'nin galibiyetinden daha tercih edilebilir gören Birleşik Devletler şimdi de Saddam Hüseyin'i uluslararası haydut diye suçlamaktaydı. Başkan Bush, Suudi Arabistan kralı Fahd'ın korunmak için asker göndermesi acil isteğini hemen kabul etti. Hava indirme birliklerinin gelişiyle birlikte başlangıçtaki tehdit azaldıysa da, en gelişmiş silahları taşıyan yaklaşık sekiz yüz bin kişilik bir deniz, kara ve hava kuvveti oluşturuldu. Askerlerin büyük çoğunluğu Amerikalı olmasına karşın, Britanya ve Fransa önemli birlikler gönderdi ve en az elli iki ülke ya askeri güç ya da mali destek yoluyla katkıda bulundu. Suudi Arabistan ve diğer Körfez devletlerinin askerlerinden ayrı olarak Mısır,

Suriye ve Fas'tan Arap güçlerin ve Müslüman Pakistan ve Bangladeş'ten güçlerin bulunması Birleşik Devletler için daha büyük siyasi önem taşımaktaydı. Müslüman ülkelerden askerlerin olması, harekâtın Araplara ve İslam'a karşı bir haçlı seferi olmadığını göstermek bakımından hayati önem taşımaktaydı.

Aslmda Arapların konuya ilişkin kanıları bölünmüş ve kafaları karışmıştı. Arap Birliği devletleri Irak'ın Kuveyt'ten çekilmesi gerektiğini değişen vurgularla bildirirken, FKÖ'nün yanı sıra Ürdün, Sudan, Libya, Cezayir gibi Irak'm konumuna belirli derecede duygudaşlık gösteren devletler vardı. Bu devletler, kâfir Batılı orduların devasa akının Araplara ve İslam'a karşı oluşturduğu tehlikeyi duyurmaya öncelik verdiler. Ürdün Kralı Hüseyin ve Yaser Arafat acil olarak krize "Arap çözümü"nü görüşmeye çalıştılar.

Bütün Arap liderler, Saddam Hüseyin'i Batı'ya kafa tutacak ve Arapları birleştirecek bir yirmici yüzyıl Selahaddin Eyyubi'si olarak betimleyen basit görüşe kapılmaya eğilimli kamuoylarını dikkate almak zorundaydılar. Yoksul Arapların büyük çoğunluğu, yakın geçmişte miras aldıkları büyük bir zenginliğe sahip olan Körfez Araplarına karşı çok az duygudaşlık hissediyorlardı. Ürdün'deki ve İsrail işgali altındaki topraklardaki göstericiler, Saddam'a bir kahraman gibi tezahürat yaparken, Saddam'ı acımasız laik bir diktatör olarak gören kimi Müslüman militanlar bile onun Batılı istilacılara karşı Cihat, yani İslami kutsal savaş çağrısına olumlu yanıt verme ihtiyacı duydular.

Başkan Saddam kurnazca hareket ettiyse de, kısmen dünyayı önemsememesi, kısmen de çok fazla sindirdiği çalışma arkadaşlarının tavsiye ve eleştirilerinden yalıtılmışlığı nedeniyle büyük yanlış hesaplamalar yaptı. Saddam, Batı'nın kendisinin Kuveyt'i zapt etmesine anında tepki vermesini İsra-

il'in Arap topraklarını işgaline son vermeyi başaramamasıyla karşılaştırarak Körfez krizini Filistin davasıyla ilişkilendirdi. Saddam rızıklarını kazandıkları Irak'ı terk etmeye zorlanan yüz binlerce Mısırlı *fellah* gibi onun acımasızlığını doğrudan deneyimleyenlerin kuşkularını ve nefretini asla aşamasa da, halkın Arap ve İslami duyarlılıklarına seslenerek biraz yol aldı. İstiladan iki hafta sonra, İran'ın yansız kalmasını sağlamak için İran'a barış önerme ve savaşa girme amaçlarının hepsinden resmi olarak vazgeçme riskini aldı. Bu Saddam'ın çok önemli birliklerini İran sınırından çekerek Kuveyt savunmasına takviye yapmasını olanaklı kıldı. Irak halkı bu keskin eylemin zorunluluğunu kabul ediyormuş gibi göründü.

Saddam'm kamuoyunu kazanma girişimleri Ortadoğu dışında fena halde yanlış anlaşıldı. Çoğunluğu Kuveyt ya da Irakta yakalanan Batılılar olmak üzere yüzlerce yabancıyı rehin tutması büyük öfkeye yol açtı. Rehinelerin bazıları olası askeri hedeflerin yakınlarına hapsedilerek canlı kalkan olarak kullanıldı. Kadın, çocuk, hasta ve yaşlı gruplarının insani jest maskaralıklarıyla serbest bırakılmaları olumsuz duyguları yatıştırmadı. Irak askerlerinin Kuveyt'i talan ettiği ve Kuveyt halkının kaçamayan üçte birine eziyet ettiği haberleri basına sızdıkça, Batı'da Saddam'ın savaş suçlusu olarak yargılanması ve Irak'ın savaş tazminatı ödemesi çağrıları yükseldi.

Irak'a karşı harekete geçirilen gücün ezici üstünlüğüne karşın, Birleşik Devletler ile müttefikler içinden çıkılması zor bir ikilemle karşı karşıyaydılar. Başlıca amaçları açıktı: meşru devletin yeniden kurulması için Irak'ı Kuveyt'ten çekilmeye zorlamak. Ama harekâtın başından itibaren başka kararların gerekeceği açıktı. Irak'ın geri çekilmesi durumda bile (kimyasal silahları bulunan) ürkütücü askeri makinesiyle ve gücüyle halen Ortadoğu'yu tehdit etme kapasitesine sahip olan

Saddam'ı etkisiz hale getirmeden bırakmanın akıllıca olup olmayacağı bir sorundu. Ayrıca bu gücün ortadan kaldırılmasının bölgedeki dengeleri önemli ölçüde altüst edip etmeyeceği de hesaplanmalıydı. BM'nin yaptırım kararlarının Irak'ı zayıflatıp zayıflatmayacağını ve askeri güç kullanılmadan geri çekilmeye mecbur edip edemeyeceğini görmek için ne kadar beklenebileceği konusunda daha acil bir karara varılması gerekmekteydi. Beklemede haftalar aylara uzarsa, –özellikle Irak Kuveyt'ten kısmi çekilme gibi bir anlaşma sunar ya da Filistin sorununun Körfez sorunuyla birlikte çözülmesini önerirse– Irak karşısındaki uluslararası koalisyonun parçalanma tehlikesi söz konusu olabilirdi. Öte yandan aşılması zor bir savunmanın arkasında mevzilenmiş Irak hava kuvvetlerini ve ordularını imha etmeye yönelik ani darbe başarılı olmaz ve uzun ve maliyetli bir savaşa yol açarsa, uluslararası koalisyon kuvvetleri daha fazla zorlanabilirdi.

Bununla birlikte korkulanlardan hiçbiri gerçekleşmedi. Saddam hasımlarının kararlılığını hesaplayamamış ve kendi askeri gücünü ve hasımlarına kabul edilemez kayıplar verme yeteneğini gözünde büyütmüştü. ABD, BM Güvenlik Konsey'inden Saddam 15 Ocak'a kadar Kuveyt'i boşaltmazsa güç kullanma yetkisi aldığında, Saddam lafı dolandırmaya devam etti. Saddam aniden bütün "misafir"lerini (yani rehineleri) serbest bıraktıysa da, Kuveyt'ten çıkacağının işaretini vermedi. BM'nin verdiği sürenin dolmasından kısa bir süre sonra koalisyon Irak'a ve onun Kuveyt'teki güçlerine ezici bir hava taarruzu başlattı. Hava gücü yerde ya da İran'da korunakta olan Irak, hava saldırısına yalnızca Suudi Arabistan ve İsrail hedeflerine Scud füzeleri yollayarak karşılık verebildi. Füze saldırıları biraz hasara yol açtıysa da, başlıca amacı olan Batı'yı Arap müttefiklerinden koparmak için İsrail'i savaşın içine çekmekte başarılı olmadı.

Kara saldırısı Kuveyt topraklarında kuşatılan 42 Irak tümeninin beş hafta süren bombalanmasından sonra başladı ve bu birlikler ya ortadan kaldırıldılar ya da hareket edemez hale getirildiler. Iraklılar kaçmadan önce Kuveyt petrol kuyularının yüzde doksanını havaya uçurarak Körfez çevresine ciddi biçimde zarar verdiler. Saddam Hüseyin'in yıkıcı yenilgisi onu acı bir sona mahkûm etmişti. Kuzeydeki Irak Kürtleri ve güneydeki Şiiler, ayaklanıp birçok kenti denetimleri altına aldılar. Ne var ki Kürtler ve Şiiler stratejiden ve ağır silahlardan yoksun olduklarından Saddam silahlı kuvvetlerinin kalan yarısıyla ayaklanmaları hunharca bastırdı. Yüz binlerce Kürt ve Şii dağlık Türkiye ve İran sınırlarına sığındı.

Irak gizli kitle imha silahlarının yok edilmesini ve ağır tazminatlar ödemeyi içeren ağır ve katı barış koşullarını kabul etmeye mecbur edildi. ABD ve Britanya, BM yaptırımları kaldırılmadan ve Irak'ın dünyayla ilişkilerini normalleştirmeye başlamasına izin vermeden önce Saddam Hüseyin'in iktidardan ayrılmasında ısrar ettiler. Ama çok parçalı Irak muhalefet grupları, Saddam'ı yerinden edemediler ve içerdeki darbe başarılı olmadı; Batılı devletler Bağdat'ı işgal etmeye hazır değillerdi. Zayıf düşürülmesine karşın yeterince aklı başma getirilmeyen Saddam, rejimini özgürleştireceği sözünü vererek bir süre daha devasa hatalarının bedelini ödemekten kurtulacakmış gibi görünüyordu.

13
ABD Barışı

Irak'ın harap olması, Sovyetler Birliği'nin çökmesinin Birleşik Devletleri karşı konulamaz bir küresel güç olarak bıraktığının kanıtıydı. Bölge için verilen mücadele kırk yıl devam etti; daha önce yaşanan Britanya-Fransa ara dönemi de bu kadar sürmüştü. Ama uzun zamandır Rusya'nın müşterileri olarak algılanan Ortadoğu liderleri Doğu-Batı çatışmasının bitmesiyle birlikte Doğu Avrupa'daki yoldaş diktatörleriyle aynı kaderi paylaşmamak için Washington'la işbirliği yapmakta acele ettiler. Amerikan boyunduruğuna girmeyi reddedenler –Libya, Irak ve İran– ya BM ya da ABD yaptırımlarıyla cezalandırıldılar. Güney Yemen'deki Sovyet uydusu Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti, haritadan tamamen silindi ve komşusu Kuzey Yemen tarafından yutuldu.

Sovyetler Birliği'nin çökmesinin geride bıraktığı boşluk, Washington'u bölgede yeni bir etkinliğe itti. Gelecek on yıl içerisinde Ortadoğu'yu etkileyecek önemli devlet kararları ya Batı başkentlerinde ya da BM'nin New York'taki genel merkezinde alınacaktı. Başkan Bush, Mart 1991'de yaptığı zafer konuşmasında Ortadoğu'ya yeni dünya düzenini getirecek dört aşamalı tasarıyı açıkladı. ABD'nin Körfez'le askeri bağlarını güçlendireceğini, Irak'ı kitle imha silahlarından arındı-

racağını, Arap-İsrail çatışmasını toprak barışı temelinde sona erdireceğini ve "iktisadi özgürlük" ve "insan hakları" kampanyası başlatacağını söyledi.

Bölgeyi yeniden biçimlendirme programı anlamına gelen şey, Ortadoğu'nun Britanya İmparatorluğu'nun doruk noktasında olduğu zamandan beri gördüğü en güçlü yabancı silahlı kuvvetler gösterisiydi. Bush, Washington'un yarım milyon askeri Körfez'e nakletmesinin "ABD kara kuvvetlerinin Arap Yarımadası'nda uzun sürece kalacağı" anlamına değil, ama ayrılmak için acelesi olmadığı anlamına geldiğini iddia etti. Körfez Savaşı'ndan on yıl sonra ABD bölgede hâlâ 25.000 asker tutmaktaydı ve bunlardan 10.000'i Suudi Arabistan ve Kuveyt'te üslenmişlerdi. Başka emirliklerdeki gizli cephanelikler var olanın on katı büyüklükte bir orduyu donatmak için yeterliydi. Ayrıca Pentagon Basra Körfezi'nde 15 savaş gemisi ve 350 avcı uçağı bulunan iki uçak gemisinden oluşan bir donanma konuşlandırmıştı. Birkaç binden daha fazla ABD askeri ve bir ABD avcı uçağı filosu Türkiye'nin güneydoğusundaki İncirlik Üssü'nde konuşlandırılmıştı. İncirlik Üssü on yıl boyunca ABD için Ortadoğu'daki stratejik bakımdan en önemli köprübaşlarından biri olacaktı. İncirlik yalnızca İran'a ve Suriye'ye değil, aynı zamanda petrol ve doğalgaz zengini eski Sovyet cumhuriyetlerine de çok yakındı. Ayrıca Washington İsrail, Mısır, Türkiye ve Körfez devletlerine milyarlarca dolar tutarındaki askeri yardımı ve silah teminini denetimi altına almıştı. Kısacası, ABD Ortadoğu'yu kuşatmıştı.

Başlangıçta Birleşik Devletler Barışından beklentiler iyi yöndeydi. Süper güç rekabetti ortadan kalktığında yaygın biçimde bölgesel çatışmaların sona ereceği tahmininde bulunuldu. Kuzey Afrika'nın Soğuk Savaş rakipleri Cezayir ile

Fas eski İspanya sömürgesi Batı Sahra'nın denetimi için yürüttükleri yirmi beş yıllık savaşa son vermek için (Fas'ın bölgeyi ikiye bölen kum duvarının Berlin Duvarı kadar çabuk yıkılacağı beklentisiyle) BM yönetiminde bir barış süreci başlattılar. Arap ve İsrailli liderler Madrid'deki görüşme masasındaki yerlerini aldılar. Bütün Ortadoğu'da kahveler demokrasinin, devlet sorumluluğunun ve insan haklarının ilerleyişine ilişkin konuşmalarla dolup taştı. Ama Ortadoğulular dünyanın çift kutupluluktan tek kutupluğa ayarlanmasının, vaat edilen ütopyayı başlatmayacağını hızla kavradılar. 1995 yılından itibaren Ortadoğu tarihi ABD hegemonyasma plansız, ama aşikâr karşı koyuşun –Irak'taki başkaldırı ve Filistin'deki direnişten militan İslam'ın bütün Sünni dünyaya orman yangını gibi yayılışına kadar– açık örüntüsünün tarihidir.

Aşağılanan Irak

Irak'ın komşularının gözle görülür biçimde rahatlamasma karşın, ABD hemen Arap dünyasının en güçlü ordusunu iğdiş etmeye girişti. Körfez Savaşı'ndan önce Saddam Hüseyin bir milyon üzerinde askeri olan bir orduyu ve Türkiye ve Mısır'ınkileri geride bırakan bir cephaneliği yönetmekteydi. 1991'deki müttefik bombardımanında yaklaşık 30.000 Iraklı asker ölmüştü. Irak ordusu Basra'ya geri çekilirken on binlerce Iraklı asker katledildi. Ülkenin petrol altyapısının büyük bir kısmı, rafineleri ve boru hatları hava saldırılarıyla yerle bir edildi. İran savaşından önce günde 5 milyon varilin üzerinde olan Irak'm petrol üretimi, Kuveyt'ten çekilmesinden sonra on bin varile düştü. Arap Para Fonu, ABD liderliğindeki bombardmanın 190 milyar dolarlık hasara neden olduğunu kaydetti.

Savaşın yarıda kestiği ateşkese son biçimi verildi. Irak'ın teslim olmasından bir ay sonra BM Güvenlik Konseyi, Irak'ın kitle imha silahlarını araştırıp ortadan kaldırması için bir BM Özel Komisyonu (UNSCOM) atayan ve komisyonun görevi tamamlanana kadar yaptırımların sürmesi koşulunu getiren 687 Sayılı Karar'ı kabul etti. Irak'ın silah programından duyulan korku asılsız değildi, Irak hem Kürt isyancılarına hem de İran askerlerine sayısız kereler kimyasal bombalar atmıştı. Temel gıda ürünlerini almak için petrol gelirlerine bağımlı olan Irak'a uygulanan yaptırımların etkisi korkunç oldu. Irak'ın temel gıda ürünlerini yetiştirmek için gereksinim duyduğu suni gübre gibi tarım ilaçları ve gıda ürünleri de dâhil olmak üzere bütün ithal mallar karadan ve denizden kuşatmaya tabiydi. Aylar içerisinde Irak'taki enflasyon yüzde 2.000'e vardı ve ortalama kazanç savaş öncesinin onda birine düşerek aşağı yukarı Bangladeş'teki ücretlerle eşitlendi. Bir öğretmenin bir aylık maaşı zar zor bir kilo et almaya yetmekteydi. BM "halkın çoğunluğu yarı aç yaşamakta" diye rapor yayımladı. Klor üzerindeki yasak nedeniyle atık sular Fırat Nehri'ne arıtılmadan verildi. Irak'ın 1970'lerde kökünü kazıdığı kolera ve tifo hastalıkları yeniden hortladı.

Başlangıçta baskı etkiliymiş gibi göründü. UNSCOM'un göreve başladığı gün, Bağdat 1.000 tonun üzerinde sıvı sinir gazı bulunan bir depoyu ve 11.000 kimyasal savaş başlığını teslim etti. UNSCOM'un görevinin birkaç ay içinde sona ereceğini öngören Irak, silah müfettişlerinin yüksek düzeyde zenginleştirilmiş birkaç kilo uranyum içeren gelişmiş bir nükleer programının varlığını ortaya çıkarmaları için kenara çekildi. UNSCOM göreve başladıktan bir yıl sonra Irak'ın (çoğunu Avrupa'nın tedarik ettiği) orta ve uzun menzilli bütün füzelerinin ve bol sayıdaki hardal gazı stokunun imha edildiğini açıkladı. Sorun, UNSCOM'a bağlı bilim insanları-

nın yanıtladıklarından daha fazla soruyu gündeme getirmeleriydi: Sözgelimi biyolojik silah programına ilişkin izler, Irak tıbbi laboratuarlarının biyolojik savaşı beslemek için ikili oynama olasılıkları sorununu gündeme getirdi. Araştırmalar uzayınca, Irak UNSCOM'un çalışmasını engellemek için silahlı protestocular kullandı: Protestoların birinde Iraklı askerler silah denetçilerinin başlarına ateş açtı. Kimi zaman silah atışları yalnızca Iraklı subaylara belgeleri uzağa kaçırmalarına yeterli zaman kazandırmak için oyalama amaçlıydılar. Başka protesto eylemlerinde Iraklılar BM biyologlarını ve kimyacılarını hepten kaçmaya zorladılar.

UNSCOM denetçileri birkaç kez görevlerini tamamlandıklarını bildirmenin eşiğindeymişler izlenimi verdiler. Dört yılın ardından UNSCOM, BM Güvenlik Konseyi'ne Irak'ın nükleer ve kimyasal cephanesi imha edildiyse de, biyolojik silah programının ortadan kaldırılması eksik kaldı bilgisini verdi. Yaptırımların hızla kaldırılacağı beklentisinin ayarttığı Irak, yaklaşık yarım ton şarbon ve 1,7 ton –İran askerlerinin üzerine atılan sarin gazından on kere daha etkili bir zehir olan– VX sinir gazını gizlediğini itiraf etti. Bağdat bütün biyolojik silah depolarının Körfez Savaşı'nda imha edildiğini iddia etmesi üzerine UNSCOM kanıt talep etti. Ağustos 1995'de Saddam Hüseyin'in damadı UNSCOM'dan ve CIA'den sorgulayıcılarına derhal teslim ettiği bir sandık dolusu askeri evrakla silahlanmış olarak Ürdün'e sığındığında, BM temsilcilerinin kuşkularının sağlam temellere dayandığı ortaya çıktı. Hüseyin Kamil Hasan petrol, savunma, silah tedarik bakanlığı ve cumhurbaşkanlığı muhafız alayı komutanlığı gibi farklı görevleri üstlenmiş olmasına rağmen, yaygın biçimde Irak'ın biyolojik silahlar programının mimarı olarak tanınmaktaydı. Hüseyin Kamil Hasan, Körfez Savaşı yenilgisin-

den sonra Saddam Hüseyin'in küçük oğlu Kusay'ı kitle imha silahlarını saklamakla görevlendirdiğini doğruladı.

Hüseyin Kamil'in karşı tarafa geçmesine gecikmiş bir vicdan azabından daha çok aile içi düşmanlık neden oldu. Hüseyin Kamil'in Saddam Hüseyin'in en havalı akrabası olarak mevkisi Irak liderinin kıskanç büyük oğlu –Memlukların aileden rakipleri ortadan kaldırma geleneğini izleyerek içişleri bakanı amcasını o yaz öncesinde vuran– Uday'ın ona kin duymasına yol açtı. Ailesinin çöküşü karşısında (Hüseyin Kamil, Saddam Hüseyin'in iki kızıyla birlikte kaçmıştı) Irak lideri Körfez Savaşı sırasında Irak'ın biyolojik silahları ve 580 km menzilli yirmi beş savaş başlığına sahip olduğunu ve bir yıl içerisinde nükleer bomba üretmek üzere hızlı bir program başlattığını kabul etti.

Körfez Savaşı'ndan beş yıl sonra bütün başarısızlıklarına rağmen, Saddam Hüseyin'in Irak üzerindeki denetimi hiç olmadığı kadar sağlam gözükmekteydi. Saddam Hüseyin, Körfez Savaşı'nın hemen sonrasında, yani Başkan Bush'un Iraklılara "kendi sorunlarını kendilerinin çözmeleri" çağrısında bulunmasının ardından Şiilerin ülkenin güneyinde ve Kürtlerin kuzeyinde eşzamanlı başlattıkları halk ayaklanmalarını bastırmıştı. Irak nüfusunda önemli bir çoğunluğu oluşturan Şiiler, on yıllardır süren Sünni baskısına duydukları kızgınlıkla ayaklandılar ve Baas Partisi görevlilerini keserek Kutsal Şii kentleri Kerbela ve Necef'in denetimini ele geçirdiler. İranlı sempatizanlarının ifade ettiği gibi, ayaklananlar Saddam Hüseyin'in posterlerini indirip yerine doğrudan destek olmamasına rağmen, ölen Ayetullah Humeyni'ninkileri astılar. Bu sırada Kürt milisler, yani peşmergeler (düz anlamıyla "ölümle yüzleşenler") kuzeyden Bağdat'a doğru uzanan yay üzerinde hızla ilerlediler. Irak'ın ortasında Kürtler ve Şiiler arasında sıkışan Saddam Hüseyin, merkezin denetimini ye-

niden teşkil etmeleri için Cumhuriyet Muhafızlarını saldırı helikopterleriyle birlikte isyancıların üzerine gönderdi.

Saddam Hüseyin'in hükümdarlığını savunması şaşırtıcı değildi. Aksine şaşırtıcı olan, Başkan Bush'un ayaklanmaları için çağrıda bulunduğu Kürtleri ve Şiileri Saddam Hüseyin'in insafına terk etmesiydi. Birleşik Devletler ilk günden yaptırımların kaldırılmasının karşılığının "rejim değişikliği" olacağını ilan etmişti. Ama çok geçmeden Washington'un rakibinin hemen yıkıldığını görmeye hiç de hazırlıklı olmadığı açık bir biçimde ortaya çıktı. Washington'daki dışişleri bakanlığı strateji uzmanları, Saddam'ın "demir yumruğu" olmazsa Irak'ın üçe parçalanacağı uyarısında bulundular: Kürt Kuzey, Sünni merkez ve Şii güney. Washington'un Soğuk Savaş sonrasında Sovyetler Birliği'nin uydu devletlerini (SSCB'deki, Yugoslavya ve Etiyopya) ondan koparma eğilimi karşısında ihtiyatlı olan iki bölgesel müttefiki Türkiye ve Suudi Arabistan kaynaklı baskılar, bu kaygıları derinleştirdi. Zaten kendi Kürt isyancıları yani PKK ile savaşan Ankara, güneyinde bir Kürt devleti ortaya çıkmasından çekindi. İktidarın İran yanlısı Şii çoğunluğa geçmesine neden olabilecek demokrasi beklentisi, önem verilmeyen Şii nüfusu Irak sınırına yakın yaşayan Sünni Suudilere her zamankiden daha az çekici gelmekteydi. Ayaklanma hakkında ne düşündüğü sorulan ABD hükümetinin ulusal güvenlik danışmanı Brent Snowcroft'un yanıtı açıktı: "Darbeyi tercih ederdik."

Bundan dolayı, Saddam karşı saldırıya geçerken ABD seyretti. ABD askerleri isyancıların Güney Irak'taki silah depolarına ulaşmalarını engellemek için güç kullandılar. Saddam'ın karşı saldırısında yaklaşık 100.000 Iraklı öldü. Yedi bin Şii İran'a sığındı ve 1,5 milyon Kürt –yani Kürt nüfusun yarısı– sınırdaki karlarla kaplı dağlara kaçtı.

BM Güvenlik Konseyi, bu insanlık dramı karşısında yükselen çığlığı dindirmek için ABD liderliğinde 16.000 kişilik bir gücün bir Kürt –anlamlı bir biçimde Şii değil– güvenlik bölgesi oluşturmasına onay veren 688 Sayılı Karar'ı kabul etti. ABD ayrıca Irak'tan Türkiye sınırındaki askerlerini çekmesini istedi ve Saddam Hüseyin kuzeydeki Erbil ve Süleymaniye kentleri dâhil olmak üzere üç vilayeti boşaltmak zorunda kaldı. ABD, Britanya ve Fransa, BM yetkilendirmesini aramadan Irak uçaklarının 36 paralelin kuzeyinde uçmasının yasaklandığını ilan etti. Bir hava şemsiyesiyle korunan Kürtler, Kürt özerk bölgesini kurmak ve Saddam Hüseyin'in askeri saldırılarının geçen yirmi yıl boyunca yerle bir ettiği kentlerini yeniden inşa etmek için geri döndüler. Batılı devletlerin Güney'de ikinci bir uçuşa yasak bölge ilan etmesinden önce Şiilerin bir yıl daha –(1979'da 10.000 olan sayıları 1993 yılı itibariyle birkaç yüze düşen) din adamlarına yönelik bir başka katliama– katlanmaları gerekti. Uçuşa yasak bölgelerin gerekçesi insani olsa da, bunların arkasındaki amacın açıkça stratejik olduğundan yalnızca Iraklılar kuşkulanmadılar: Saddam Hüseyin'i Bağdat çevresindeki vilayetlere kapatmak. Adının çağrıştırdığı gibi Güney İzleme Operasyonu Suudi Arabistan ve Kuveyt'e bir koruma kalkanı sunarken, Kuzey İzleme Operasyonu CIA'ye ve Iraklı muhalif gruplara Saddam Hüseyin'e karşı tasarılar hazırlamaları için kuzeyde güvenli bir bölge sağladı.

Washington Irak muhalefetine liderlik yapması için Londra merkezli çalışan, Ürdün'de yolsuzluktan suçlu bulunmuş Şii işadamı Ahmed Çelebi'yi seçti. Çelebi, FKÖ'yü örnek alan Ulusal Kongre'yi, yani UKO'yu faaliyete geçirmek için Haziran 1992'de CIA'in himayesinde yirmi muhalif grubu Viyana'da bir araya getirdi. Kongre, Irak muhalefetinin tek meşru temsilcisi olduğunu ilan etti. Kongre birbirleriyle geçineme-

yen entelektüeller, Kürtler ve Şiilerden oluşan uyumsuz bir ekip olmasına rağmen, en güçlü bileşeni Saddam Hüseyin'in doğduğu Tikrit vilayetinde kimi Sünnilerin de aralarında bulunduğu karşıt görüşlü bin ordu görevlisini içine alan bir hareket olan Irak Ulusal İttifak'ıydı. UKO'yu bir arada tutan şeyin Saddam Hüseyin'i devirme isteği olmasma karşın, Viyana'da UKO'yu oluşturan unsurlar, demokrasi mücadelesi verecek bir özgürlük ordusu kurulmasını öngören bir sözleşme üzerinde anlaştılar. UKO güvenli bölge içerisindeki Salaheddin'de bir üs kurdu ve bütün Irak'a Saddam Hüseyin karşıtı yayına başladı. UKO doruk noktasındayken, Salaheddin'deki genel merkezinin yaklaşık 5.000 Iraklı çalışanı vardı ve Irak ordusundan ayrılanlar için bir çekim merkeziydi. ABD, Saddam Hüseyin'in bir hayli eleştirel yaşam öyküsünün yazarı Said Aburiş'in sözcükleriyle, "saati geri döndürmeye ve 1917'nin galip devletleri gibi Irak'ın kaderinin efendisi gibi hareket etmeye" niyetliymiş gibi görünmekteydi.

Hüseyin Kamil'in Ürdün'e sığınması, ABD görevlilerinin onu arıyor gibi göründükleri Saddam Hüseyin'in askeri alternatifi diye düşünmelerine yol açmış olabilir. Ne var ki Kürtler ve Şiiler 1991 isyanını acımasızca bastırışıyla hatırlanan birisine saygı göstermekte isteksizdiler. Hem yabancı patronlarının hem de yurttaşlarının güvenmediği morali bozuk Hüseyin Kamil kayınpederinin af önerisi tuzağına inanılmaz bir biçimde düştü ve Bağdat'a geri döndü. Hüseyin Kamil üç gün sonra Irak TV'sinin aile içi kan davası diye adlandırdığı ölümle karşılaştı. Amcası General Macid, Hüseyin Kamil'in kana bulanmış cesedinin ayakucunda "Soylu aile ağacığımızın hain dalını kestik" dedi.

Saddam Hüseyin'in ailesi birliği yeniden sağladığından, muhalefete duyulan bağlılık sendeledi. Muhalefet'in hareket gücü bir dizi beceriksiz darbe girişiminin başarısızlığı ve ge-

ri tepen kentlerdeki bombalama dalgası tarafından baltalandı. Britanya ve ABD jestlerinin uçuşa kapalı bölgede devriye gezmesine karşın, INC'nin 1995'de düzenlediği bir saldırı yüzlerce ölüyle ve ordudaki birçok tasfiyeden biriyle başarısızlıkla sonuçlandı. ABD Kongresi, isyan güçlerini yeniden harekete geçirmek için askeri eğitime 100 milyon dolar ayıran Irak Özgürlük Kanunu'nu kabul etti. Gelgelelim muhalefet Saddam'la savaşmak yerine giderek daha çok birbirleriyle savaşmaya başladı. Güvenli bölgede yapılan Kürt seçimleri, toprak ağalarının desteklediği Mesud Barzani'nin liderliğindeki Kürt Demokratik Partisi (KDP) ile rakibi Celal Talabani yönetimindeki köylü tabanlı, kendinden menkul sol kanat hareket Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) arasındaki rekabeti kızıştırdı. Bu iki lider bir araya geldiklerinde 40.000 asker toplayabilir ve Saddam Hüseyin'e yönelik başlıca silahlı tehdidi oluşturabilirlerdi. Ama dışarıdan destekçiler Kürtleri birbirlerinden kopardılar. Irak ve Türkiye, KDP'ye silah ve Türkiye'ye kara yolundan kamyonla taşınan ucuz Irak akaryakıtıyla kaçakçılık geliri sağlarken, İran PUK'u silahlandırdı. Büyük çekişme gelecek dört yıl boyunca ortalığı kırıp geçirecek ölümcül bir Kürt savaşını ateşleyerek 1994 ilkbaharının sonlarında başladı. ABD iki taraf arasındaki barışı ancak Eylül 1998'de sağlayabildi.

Ama Saddam Hüseyin düşmanlarının anlaşamamasının sağladığı imkânları bu tarihe kadar çoktan hasat etmişti bile. KYB, KDP'yi bozguna uğrattığında, Barzani zaten hevesli olan Bağdat'tan yardım istedi. 1996 yılının ortasında 400 Irak tankı güveni bölgeye girdi ve otuz altı saat içinde Erbil'deki Kürt parlamentosundaki KYB bayrağının yerini KDP'nin iki sembollü bayrağı ile Irak'm üç renkli bayrağı aldı. Irak tanklarının ilerleyişi karşısında korkuya kapılan CIA ve UKO, ABD'nin Saddam Hüseyin'i devirmek için bir köprübaşı

oluşturma tasarısını terk etti ve 5.000 ajanı tahliye ederek Salaheddin'deki üsten kaçtılar. Son darbe karşısında Başkan Bill Clinton cruise füzelerini Güney Irak'ta konuşlandırdı –Washington'un asıl nereyle ilgilendiğini açıkça ortaya koyan bir gösterge– ve uçuşa yasak alanı Bağdat çevresine kadar genişletti. Irak tankları geri çekildiyse de, Saddam Hüseyin, Körfez Savaşı'nda yenilmesine karşın 380.000 kişiye komuta eden dişli bir askeri güç olduğunu gösterdi. Kürtler için dökülen uluslararası gözyaşlarının daha çok timsah gözyaşları olduğu ortaya çıktı. Kürtler işe yarar olduklarını kanıtladıkları sürece ABD onların Irak'taki hakları için yüksek sesle müdahalede bulundu. Ama ABD, Türkiye'nin Bağdat'ınkinden çok daha etkili kültürel imha siyasetine direnmesine rağmen, Türkiye'deki Kürt hareketini, yani PKK'yı uzun zamandır terörist olduğu gerekçesiyle reddetmekteydi. PKK'nın peşine düşen Türk askerleri ve F-16 avcı-bombardıman uçakları, Mayıs 1997'de Washington'un zoraki fısıldadığı eleştiri eşliğinde güvenli bölgeye saldırdı. ABD yardımı Ankara'ya akmaya devam etti ve onun sağladığı silahlar Türkiye'nin Kürtlerle savaşında yaklaşık 23.000 kişinin öldürülmesinde kullanıldı.

Irak muhalefetinin gücünün tükenmesi karşısında, Washington yaptırımlara ve Birleşmiş Milletlerin baskıyı sürdürmesine bel bağladı. Irak'm bütün ihracatını ve ithalatını denetleyen New York'taki BM Yaptırımlar Komitesi, Irak'a ders kitaplarının, gazetelerin, iş mektuplarının girişini yasakladı. Bağdat'taki BM yardım kurumunun başkanı Hans von Sponeck bu yasağı "düşünsel soykırım" siyaseti diye adlandırdı. Grafit, nükleer reaktörlerde kullanılabilir gerekçesiyle Arap dünyasının en okuryazar toplumlarından birine kalemin girişi bile yasaklandı. Gıda ürünleri yasağı benzer biçimde bir ceza niteliğindeydi. BM'nin her yerde bulabileceğiniz Bağdat

Raporu beş yaşından küçük çocukların dörtte birinin "ciddi biçimde yetersiz beslendiğini" iddia etti; bu, çoğu Afrika devletindekinden daha yüksek bir orandı. 1997 yılı itibariyle açlık ve hastalıktan her ay yaklaşık 7.000 çocuk ölmekteydi. Toplam ölü sayısı, savaş sonrasının en acımasız zalimliklerininkiyle eşitti: BM, yaptırımların yarım milyonun üzerinde Iraklının hayatına mal olduğunu tahmin etmektedir.

Batılı devletler yaptırımların Irak halkının huzursuzluğunu beslemesini planladıysalar da, hayal kırıklığına uğradılar. Aslında yaptırımlar, Saddam Hüseyin'in Irak üzerindeki sıkı denetimini besledi. Irak'ın yoksullaşması, moralini bozmak şöyle dursun milli bilincin ve kolektif ayakta kalma kararlılığının yeniden canlanmasını sağladı. Körfez Savaşı bombardımanında yıkılan 134 köprünün neredeyse tamamı üç yıl içinde onarıldı. Bir cruise füzesiyle yerle bir edilen Bağdat'ın yüksek televizyon kulesi, Babil adlı bir restoranla taçlandırılmış ve eskisinden on iki metre daha uzun olarak yeniden inşa edildi. Yaptırımlar bir milyon Iraklıyı sürgüne teşvik etti ve kentleşmenin dikkate değer biçimde tersine dönüşünde yüz binlerce Iraklı gıda ihtiyaçlarını kendi başlarına karşılamak amacıyla kentleri terk etti. Sivil hoşnutsuzluğun hissedildiği orta sınıf, her zamankinden daha dağınık, daha yoksul ve güçsüzdü. Dahası temel gıda maddelerinde karne sistemi, Irak liderine en üst düzey iktidar aracını sağladı: halkın midesi üzerinde denetim.

Körfez Savaşı bozgununa rağmen, Saddam Hüseyin'in kişilik kültü daha da güçlendi. Hatta Şii mabetlerin kutsal iç kısımları Saddam'ın yeni imgeleriyle donatıldı; bu imgelerdeki kişi laik bir Basçıdan ziyade müstakbel bir din şehidi olarak gösteriliyordu. Kâğıt kıtlığı devlet memurlarını eski belgelerin boş yerlerini kullanmak için dosyaları tahrip etmeye mecbur bıraktı, ama devlet matbaası Saddam Hüseyin'in on do-

kuz ciltlik yaşam öyküsünün sayısız nüshasını basmak için soluksuz bir çalışma temposuna girdi. 1996 yılında Saddam Hüseyin, Irak'a petrolünü Paris'teki BM denetimindeki bir banka aracılığıyla satmasına olanak tanıyan bir BM önerisini sonunda kabul ederek halkının açlığını gidermek için bir adım attı. "Petrol karşılığı Gıda" anlaşması uyarınca BM Irak petrolünün sahibi ve onun gelirlerini harcayan kuruluş haline geldi. Petrol gelirinin yarısı Kürtlere, Kuveyt tazminatlarına ve BM masraflarına giderken, geri kalan kısmı Irak'ın gıda ve ilaç ihtiyacına harcandı. Yaklaşık beş yıl "egemenlik haklarını çiğneyen" bu anlaşmayı reddeden Irak, anlaşma koşullarına boyun eğip kabul etti. Bağdatlıların gıda ürünlerine kavuşması bir yıl daha aldıysa da, onlar sokaklarda dans etti.

Irak'a göre, silah denetimleri bir başka egemenlik ihlali anlamına gelmekteydi. UNSCOM'un başkanı İsveçli diplomat Rolf Ekeus, UNSCOM'un görevini tamamlaması için bir çözümü kabul ettiğinde BM Güvenlik Konseyi onu geleceğe iyimser bakan ve çatışmacı Avustralyalı Richard Butler'la değiştirdi. Richard Butler görevine Irak Özel Güvenlik genel merkezinin ve başkanlık saraylarının denetiminin önemsenmemesini isteyerek başladı. Başlarda Irak buna biyolojik silah programına ilişkin 800 sayfa belge teslim ederek yanıt verdi, ama iyi niyet hareketi küçümsenerek reddedilince, sekiz başkanlık sarayının da aralarında bulduğu UNSCOM kayıtlarında bulmayan 100 tesisi bildirdi. BM Güvenlik Konseyi tesislere istediğinde koşulsuz girme hakkı talep etmesi karşısında, Bağdat BM yaptırımları kaldırmak için bir tarih belirleyene kadar daha başka denetime izin vermeyi reddederek bahsi yükseltti. Kasım 1997'deki protestoda Butler dikkatleri üzerine çekecek biçimde çalışanlarını Irak'tan çekti.

BM genel sekreteri Kofi Annan'ın mekik demokrasisi, ABD'nin bombalama tehdidini erteledi ve UNSCOM Irak'a

geri döndü. Ama BM komisyonu bütün tarafsızlık iddiasını kaybetmiş ve giderek Batı'nın istihbarat toplama aygıtı haline gelmeye başlamıştı. BM kararları doğrultusuna insansız U-2 casus uçakları UNSCOM adına Irak üzerinde uçtu. Ülkenin en hassas askeri yerlerini gözetleyen denetim ekipleri Amerikalı personelle doldu. UNSCOM kameraları ve alıcıları 300 tesisi gözetledi. Amerikalılar UNSCOM hiyerarşisindeki anahtar mevkilere adamlarını yerleştirdiler. Bunların en dikkat çekeni başkanvekili Charles Duelfer ve kendi oluruyla İsrail istihbaratıyla sürekli işbirliği içinde olan eski hırçın istihbaratçı, silah başmüfettişi Scott Ritter'di. ABD denli İsrail de UNSCOM'un U-2 görüntülerine ortak oldu ve başkanlık sekreterlik bürosundaki iletişimi dinlemek için gözetleme ekipmanı sağladı. Bulgularla donanımlı Başkan Clinton cruise füzelerini artan kesinlikle ateşleyebildi ve yabancı gazetecilerin konaklamayı tercih ettikleri Bağdat'taki El-Raşid Oteli'ni havaya uçuran daha önceki saldırılarda görülen "ikincil zararlar"dan kaçınabildi. UNSCOM'dan başkan olarak ayrılan Rolf Ekeus, beş yıl sonraki bir görüşmede "doğrudan askeri müdahale için zemin oluşturacak" krizler yaratmak için girişimlerde bulunulduğunu kabul etti.

Bu itiraf, Annan'ın müdahalesinin Irak'ın UNSCOM'la işbirliği yapmaması sorununu çözmeyip yalnızca ertelemesinden daha az şaşırtıcıydı. BM Güvenlik Konseyi'nin beş üyesi arasındaki her zamankinden daha kindar bölünmenin (Anglo-Sakson ikili Birleşik Devletler ile Britanya, Çin, Rusya ve Fransa üçlüsüyle boy ölçüştürdü) ortasında Irak UNOSCOM'a ülkeyi terk etmesini emretti. Başkan Clinton Irak'ın bu hamlesine Aralık 1998'de BM'nin onayını beklemeden adını bir Nazi generalinden alan "Çöl Tilkisi Operasyonu"yla Irak'ı yetmiş saat süreyle bombalayarak karşılık verdi. Amerikan medyasının gözünde operasyonun zamanlaması Irak'tan da-

ha çok Clinton'ın dikkatleri Beyaz Saray stajyeri Monica Lewinsky'le girdiği ilişki hakkında ABD Kongresi'nde yürütülen soruşturma görüşmelerinden başka yöne çekmeye yönelik gülünç çabasıyla bağlantılıydı. ABD saldırısı ne görüşmeyi engelledi ne de Irak'ı müfettişlerin geri gelmesine izin vermeye zorladı. Miloşeviç döneminin eski Yugoslavya'sma yönelik halka çok daha açık olan NATO baskınlarının üçte ikisi oranında hava harekâtı yapan ABD ve Britanya'nın saldırılarıyla birlikte, takip eden yıl boyunca bombalamalar 20 katına çıktı. Aralık 1999'da BM Güvenlik Konseyi UNSCOM'un yerini yeni İzleme, Soruşturma ve Denetleme Komisyonunun, yani UNMOVIC'in almasını oylayarak kabul etti. Komisyonun koşullarını kabul ettirmek için güç kullanmasına izin veren bir emre rağmen, komisyon 2002 yılının ortasına gelindiği halde daha işe koyulamamıştı.

ABD siyasetinin başarısı, Washington'a yönelik Arap nefretini gözle görülür biçimde arttırmasıydı. Bir Amerikan televizyon kanalında ABD Dışişleri Bakanı Madeleine Albright'a 500.000 kişinin açlık çekmesinin mazur görülüp görülemeyeceği sorulduğunda, Albright "buna değer" yanıtını verdi. Albright'm yanıtı, yakın tarihin en uzun kuşatmasına duyulan kızgınlığı taşıran son damla oldu. Suudi Arabistan'ın yeni fiili lideri veliaht Abdullah, halkının duygularını yatıştırmak için on yıldır kapalı olan Irak sınırını yeniden açtı ve Mısır Bağdat'a yeniden büyükelçi atadı. Mısır Cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek "Irak kısa süre içinde Arap cemaatiyle bütünleşecek" dedi. "Bu yalnızca bir zaman meselesiydi." Rusya örneğini izleyen eski bir Arap düşman, BM Yaptırımlar Komitesi'ni bilgilendirmeden yeni açılan Uluslararası Saddam Havaalanı'na uçaklar göndererek hava ambargosunu deldi. Suriye uçakları Şam'dan Bağdat'a yirmi yıl aradan sonra ilk defa uçtu. Aynı şekilde bir yolcu uçağı İran Devri-

mi'nden sonra Bağdat'ı ziyaret eden en üst düzey İran devlet görevlisi Dışişleri Bakanı Kemal Harrazi'yi getirdi.

Irak yalıtımdan tamamen kurtulamamıştı. Suudi Arabistan ve Kuveyt, Irak'ı bombalayan ABD uçaklarına halen üs sağlamaktaydı. Ama bin yılın sona erişiyle, Irak'ın düzelen bölgesel ilişkileri Türkiye, Suriye ve İran aracılığıyla yapılan akaryakıt kaçakçılığını BM denetiminde olmayan günlük 800.000 varil petrole çıkarttı. Fransa ve Rusya iktisadi çıkarlarını ahlaki haksızlık kılığına büründürmesiyle BM Güvenlik Konseyi, Irak'ın petrol satışlarının Körfez Savaşı öncesi OPEC kotası olan günde 3 milyon varile yeniden çıkması için iki katına çıkarılmasına izin verdi. Irak'm üretimini artırması için kuyularına 500 milyon dolar harcamasına da izin verildi.

Hatta ABD bile Irak petrol sektörünün yeniden ayağa kalkmasını onaylıyormuş gibi göründü. Küresel ekonomideki hızlı büyümenin petrole talebi artırması ve bunun sonucunda petrol fiyatlarının yükseltmesi nedeniyle Washington yeni petrol kaynakları arıyordu. Dünyadaki en büyük ikinci rezervin, yani bilindiği kadarıyla 100 milyar varili bulan bir petrol rezervinin üzerinde oturan Irak, baştan çıkarıcı bir yatırım hedefi oluşturmaktaydı. Milyon dolarlık petrol sahalarının yeniden işler hale getirilmesi sözleşmelerine imza atan şirketlerden birkaçı Amerikan iştirakleriydi. 2001 yılı itibariyle Irak ABD'ye petrol tedarik eden ülkelerin en hızlı büyüyeni haline geldi. İlk döneminde Irak rejimiyle ıslah edilemez diye alay eden Clinton yönetimi, Irak'ın yakın ama ihtiyatlı iş ortağı haline geldi.

Körfez Savaşı'ndan sonraki on yılın bilançosu çıkarıldığında, Bağdat'ın övülmeyi hak eden çok şey yaptığı görülür. Irak 1999 yılı sonunda Güvenlik Konseyi'nin petrol ihracatında artışı onaylamasını sağladı, Kuveyt'in de aralarında bulunduğu komşularıyla bozulan ilişkilerini düzeltti, iki isyan

bastırdı ve UNSCOM'u başından attı. Saddam Hüseyin'in silah programı ciddi biçimde sona erdiyse de, bilim insanlarının çoğu laboratuarlarındaki sorumluluklarını sürdürdü ve klasik silahlı kuvvetleri en azından kâğıt üzerinde Arap dünyasının en büyüğü olarak kaldı. Hepsinden önemlisi yaptırımlar rejimi yerinden edemedi. Saddam Hüseyin, dünyanın tek süper gücüne meydan okumuş ve ayakta kalmıştı. 2001 yılında Saddam Hüseyin, Saddam'ı temsil eden kralın Irak'ı simgeleyen fakir ve evli kadına âşık olduğu ve onu kıskanan ve ona komplo kuran diğer krallara karşı kadını koruduğu *Sabiha ve Kral* adlı bir roman yazmaya zaman bile buldu.

Gelgelelim Saddam'ın kadınını korumasının bedeli korkunçtu. Sınırları Bağdat'a kadar uzanan uçuşa kapalı alan tarafından çizilen Irak, düzenli bombardımana ve yaptırımlara tabiydi. Saddam Hüseyin ABD'nin Körfez Savaşı kabinesinin değişmesine de bel bağlamamıştı. Aralık 2000'de Saddam Hüseyin'in can düşmanının oğlu George W. Bush'un başkan seçilmesiyle ABD Körfez Savaşı liderlerini yeniden iktidara getirdi. Körfez Savaşı'nın savunma Bakanı Dick Cheney başkan yardımcısı, 1991'de genelkurmay başkanı olan General Colin Powell dışişleri bakanı oldu. Clinton yıllarını taviz dönemi diye suçlayan Bush yönetimi, yarım kalan 1991 Körfez Savaşı işine geri döndü ve Irak liderini güç yoluyla devirmeye ant içti.

Arap-İsrail Anlaşmazlığı Hakemliği

ABD'nin BM kararlarını Irak'a zorla dayatması, Arap dünyasının Arap topraklarını işgal eden bölgenin diğer önde gelen kitle imha silahı üreticisi İsrail'e uluslararası muameleyi değerlendireceği standardı belirledi. Washington'un Iraklı Kürtlere sağladığı 24 saat hava koruması, Filistinlileri koru-

mak için uluslararası arabulucular temin edilmesindeki gönülsüzlüyle çelişmekteydi. Washington'un BM Güvenlik Konseyi kararlarını Irak'a zorla uygulatmak için güç kullanmaya hazır oluşu, İsrail'in işgali sürdürüşüne boyun eğişiyle karşılaştırıldı. Saddam Hüseyin, Kuveyt'i istila edişinden birkaç gün sonra İsrail işgal ettiği topraklardan çekilirse ve Suriye Lübnan'dan ayrılırsa çekilmeyi önerdiğinde Irak ve İsrail arasında bağlantıyı ilk defa kendisi kurmuş oldu. Bush yönetimi öneriyi reddetti; ama Dışişleri Bakanı James Baker Körfez Savaşı'nın sonuna doğru işgali bitirmek için gereksinim duyulan Arap müttefik desteğinin ABD'nin diğer işgali (İsrail işgalini) sonlandırmak için destek vermesini gerektirdiğini kabul etti.

Amerikalılara göre, Körfez Savaşı yeni fırsatlar yarattı. İlk kez olmak üzere, İsrail ve Suriye bir anlaşmazlıkta açıkça aynı taraftaydılar; barış görüşmeleri Sovyet bloğunun çıkarları ve süper güç rekabetinin güç oyunları tarafından ipotek altına alınmadan gerçekleşebilecekti ve Körfez Savaşı ABD'nin hayati çıkarlarını İsrail'in değil Arap devletlerinin koruyabileceğini göstermişti. Körfez Savaşı'ndan altı ay sonra Baker seleflerininkinden belirgin biçimde daha az duyarlı olan bir dil kullanarak Madrid'de Ortadoğu barış konferansının düzenleneceğini ilan etti. Baker, görüşmelerin "barışçıl ilişkiler karşılığında bölgeden toptan çekilmeye" dayanacağını söyledi. Dünyanın tek süper gücüyle daha başlangıç aşamasında olan ittifaklarını sağlamlaştırma derdindeki Suriye ve Lübnan konferansa katılmayı hemen kabul ettiler. Irak'ın 1990 Kuveyt işgalinde Saddam Hüseyin'le hissedilen flörtlerinden sonra Ürdünlüler ve Filistinliler, Konferans şartları FKÖ'nün dışarıda tutulmasını öngörmesine karşın Washington'a hoş görünme fırsatı için istekliydiler. Yalnızca İsrail'in acımasız Başbakanı Yitshak Şamir farklı düşünmekteydi. Yitshak Şa-

mir görüşmeleri baltalamak amacıyla görüşmelere katılması için bakanlar kurulundan Filistinlilerin zorla sınır edilmesini savunan, Batı Şeria ve Gazze'de Yahudi yerleşimcilerin nüfusunu iki katına çıkarma programını açıklayan, sert İsrail generali Rehavam Zeevi'yi seçti. Bush, Yitshak Şamir'in hamlesine İsrail'i Sovyet Yahudilerinin göçüyle başa çıkmasında çok büyük önem taşıyan kredi garantilerini vermemekle tehdit ederek yanıt verdi. Şamir boyun eğdi. Başkan Carter'ın Ortadoğu Versailles Antlaşması düşüncesini ilk defa ortaya atışından tam on dört yıl sonra 30 Ekim 1991'de İsrail Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin topraklarını işgaline son vermeyi görüşmek üzere masaya oturdu.

Konferans hiç iyi başlamadı. Suriye Dışişleri Bakanı Faruk Şara delegelere 1940'larda Britanya'da BM'nin Filistin arabulucusu Count Bernadotte'yi öldürmek isteyen bir teröristin İsrail'e başkanlık yaptığını hatırlattı. Şara genç Şamir'in posterini açarak "bu adam barış medyatörlerini öldürdü" dedi. Şamir aynı suçlamaları Filistin heyetine yönelttiyse de, heyetin doktorlardan ve akademisyenlerden oluştuğu göz önünde tutulursa bu suçlamalar asılsızdı. Şamir yerleşim inşaatına daha fazla zaman kazandırmak için görüşmek için görüştüğünü açıkça belirtti. Daha sonra dikkate değer bir tavırla itiraf etti: "Özerklik görüşmelerini on yıl daha sürdürecektim ve bu sırada Yahuda ve Samiriye'de [Batı Şeria'da] yarım milyon insan olacaktık."

Şamir, İsrail'in Batı Şeria'yı kolonileştirmesi sürdüğü için zamanın İsrail'in lehine işlediğine inanırken, sol kanat muhalifleri demografik saatin aleyhlerine işlediğini düşünmekteydiler. Sovyetler Birliği'nin çökmesi Rus Yahudilerinin akınına yol açtıysa da, Yahudi devleti, Şamir'in "Daha Büyük İsrail"inde direnirse Yahudiler kesinlikle azınlık durumuna düşeceklerdi. İsrailli akademisyen Arnon Soffer'in çok iyi bilinen de-

ğerlendirmelerine göre, 2002 yılı itibariyle Yahudiler manda Filistin'de azınlıktılar. Arnon Soffer 10 milyon olan Arapların ve İsraillilerin toplam nüfusunun, 2020 yılında 15,5 milyona yükseleceği ve bunun yüzde 40'ını Yahudilerin oluşturacağı tahmininde bulundu.

Bu tür tahminlerle karşı karşıya kalan İsrail halkının ruh hali, Yahudi çoğunluğu koruma ile işgal edilen toprakları koruma arasında gidip geldi. İşçi Partisi lideri Yitshak Rabin Haziran 1992 seçimleri öncesinde bir yıl içerisinde Filistin'in özerkliği üzerinde bir anlaşmaya varılacağının ve yerleşim inşaatlarının durdurulacağının sözünü verdi. Bu, dikkat çekici biçimde Yitshak Rabin'in sözünü neredeyse tamamıyla tuttuğu bir seçimdi. Az ve öz konuşan eski genelkurmay başkanı, izleyen üç yılı 1967 yılında kendisinin ele geçirdiği işgal altındaki toprakların devir teslimini tartışarak geçirdi. Filistinli muhalifleri temizlemek için 400'ün üzerinde Hamas eylemcisini Lübnan'a sürdü, 30 yıllık FKÖ'yle ilişkiye girme yasağına son verdi ve geçen on sekiz ayı görüşme masasının uzağında Tunus'ta geçiren Arafat'ın danışmanlarıyla gizli görüşmeler başlattı. Arafat'ın otoritesi en alt düzeyine indi.

Körfez Savaşı'nda Bağdat'ı desteklediği hissedildiğinden uluslararası alanda tecrit edilen Arafat, *intifada*yı başlatan ve görüşmelerde ön planda olmaktan hoşnut olan işgal altındaki toprakların halk önderleri tarafından içerde de tecrit edildi. Arafat'm siyasi ölüm kalım mücadelesi verdiğinin farkında olan Rabin, Arafat'ın en düşük toprak bedeli karşılığında en iyi koşulları önereceğini düşündü. Ocak 1993'de iki İsrailli akademisyen ve FKÖ'nün mali işlerine bakan daha çok Abu Ala adıyla tanınan Ahmed Kurei Oslo'da 14 turluk gizli görüşmelerin ilkine başladılar. 13 Eylül 1993'de yirminci yüzyılın kalıcı görüntülerinden birinde Başkan Clinton Beyaz Saray'ın bahçesinde Ortadoğu liderlerini topladı ve anaç bir an-

ne gibi Rabin ve Arafat'ı kollarının altına aldı. (ABD, Norveç'in önemli rolünü görmezden gelmeye karar verdi: Bundan böyle ABD izleyen anlaşmaların adını Avrupa kentlerinden değil ABD'den almasını ve –Avrupalıların değil– kendisinin etkili arabulucu olmasını garantiye alacaktı.)

Oslo Uzlaşımları, bir antlaşmadan daha çok bir zaman çizelgesiydi. Bu çizelge İsrail'in Gazze kenti ve Eriha'dan dört ay içinden çıkmasıyla başlayıp beş yıllık ara dönemin sonunda (Mayıs 1998'de) "özel askeri bölgeler", yerleşimler ve Kudüs dışında bütün Batı Şeria'dan ve Gazze Şeridi'nden çekilmesiyle sona eriyordu. Rabin'e göre resmi Filistin heyeti tarafından önerilen anlaşma karşısında Arafat'ın anlaşmasının başlıca avantajı Kudüs, yerleşimler, su ve mültecilere ilişkin en zorlu sorunları İsrail'in hiçbir anlaşma taahhüdü olmadan beş yıl süreyle ertelemesi; İsrail'in Filistin'in devlet kurma hakkını tanımadan İsrail'in manda Filistin'in yüzde yetmiş beşi üzerindeki egemenliğine resmi Filistin onayını alması ve anlaşmada İsrail'in iki tarafın açık siyasi, iktisadi ve askeri kuvvet asimetrisinden yararlanmasını engelleyecek yaptırımın bulunmamasıydı.

Bütün eksiklerine karşın, Oslo'da üzerinde anlaşılan Geçici Yönetim Düzenleme İlkeleri Bildirgesi'nin Arap-İsrail ilişkilerinde deprem niteliğinde değişime işaret ettiği ve bir yüzyıldır Ortadoğu anlaşmazlığına zemin oluşturan iki rakip milliyetçiliğin karşılıklı birbirlerini tanıdıklarını müjdelediği söylendi. Temmuz 1994'de Yaser Arafat sürgündeki yirmi yedi yıldan sonra Gazze'ye geri döndüğünde bir kahraman gibi karşılandı ve çok kısa sürede Filistin Yönetimi'nin başbakanı seçildi. Yaser Arafat'ın yönetimi izleyen altı yıl boyunca 3,5 milyar dolar hibe yardımı aldı, Batı Şeria'nın yüzde 40'ını tamamen ya da kısmen, Gazze Şeridi'nin tamamını denetimi altına aldı ve üniformalı polis dâhil olmak üzere bağımsızlık

yolunda epey yol kat etti. Bu sırada İsrail de 45 yıllık paranoyak varoluş biçimini farklı, iktisadi bakımdan başarılı bir devlete dönüştürmek için kolları sıvamış gibi görünmekteydi. İsrail liderleri ülke içindeki Yahudi olmayanlar için daha büyük eşitlikten ve ötekileştirilmiş Arap kentlerine yatırımdan yanaydılar. İsrail'in ilk Arap büyükelçisinin atanması, Doğu'nun 7 milyon nüfusunun dörtte biri Yahudi olmadığı bir sırada Yahudilerin Doğu'ya duydukları arzuyu öven milli marşın uygunluğu konusunda bir tartışma başlattı. Zamanın ruhu Rabin'in kasvetli bir generalden Filistin barışının inanmış liderine dönüşümünde simgeleşmiştir. Rabin Knesset'te yaptığı son konuşmasına ateşli bir Siyonist için sapkınlık anlamına gelen bir giriş cümlesiyle başlamıştı: "Boş bir ülkeye gelmedik."

Oslo'nun en başından itibaren aleyhinde olanlar vardı. Filistin'in kapsamlı barış ilkesini terk etmesine çok kızan Suriye Devlet Başkanı Hafız Esad, Arafat'ı kendisine dikkat etmesi konusunda uyardı. 1967 öncesinde krallığı Batı Şeria'yı içeren Ürdün Kralı Hüseyin, Oslo İlkeler Antlaşması'nı Kudüs Kralı olma rüyasının tabutuna çakılan son çivi olarak yorumladı. Hüseyin Arafat'ın ihanetini diline dolamakta Esad'ı izledi. Ürdün İsrail'le yaptığı Ekim 1992 tarihli anlaşmanın koşullarına uydu. Oslo'dan önce Sovyet desteğinden yoksun olan Hafız Esad Rabin'le kendisini geri planda tutan ABD Dışişleri Bakanı Warren Christopher'un hamleleri ilettiği uzak mesafe bir satranç oyununa başladı. Suriye tam bir çekilme, İsrail ise sınırların ve karşılıklı elçiliklerin açılmasını talep etti. Suriye Genelkurmay Başkanı Hikmet Şihabi Washington'ta meslektaşı Ehud Barak'la görüşmeler yaptı. Suriye, son kez olmamak üzere, Barak'm kibirli yaklaşımında küçümseme hissetti. Yine de görüşmeler sürdü ve İsrail'in geri çekilmesinin ardından yürürlüğe girmesi amaçlanan bir güvenlik

anlaşması taslağıyla sonuçlandı. Esad, Suriye halkını stratejik barış seçeneği diye adlandırdığı şeye hazırlamaya başladı.

İsrail ile Arap devletleri arasındaki ilişkileri normalleştirme yönündeki deneme niteliğindeki girişimlerin hemen ardından hızla Filistinlilerle yapılan anlaşmalar geldi. Arafat'la gönülsüz Beyaz Saray tokalaşmasından dönüşünde Rabin Fas Kralı Kral II. Hasan'm resmi tebrikini kabul etmek için Rabat'ta konakladı. Daha sonra Libya ve Irak dışında, Filistinli emsallerinden Oslo İlkeler Antlaşması'nı reddetmemesini isteyen Sudan Müslüman Kardeşlerinin militan lideri Hasan Turabi de dâhil olmak üzere bütün Arap devletleri barış sürecine katıldılar. Başkan Clinton Ürdün-İsrail sınırındaki Arava çölünde balonların salınmasıyla sona eren barış antlaşması şenliklerinden dört ay sonra Haziran 1994'de Beyaz Saray'da Kral Hüseyin ile Rabin arasında düzenlenen bir başka imza törenine nezaret etti. Ortak Kızıl-Ölü Deniz kanalı, ortak bir elektrik şebekesi ve doğrudan telefon bağlantıları –İsrail'in Mısır'la oluşturamadığı samimi barışın iktisadi işaretleri sayılabilecek– planları açıklandı. Ürdün ertelenen ABD borçlarını alarak ve Arafat'ın çileden çıkmasına karşın, İsrail'in Ürdün'ün Kudüs'ün Müslüman mabetlerinde özel rolüne saygı göstereceğini resmen taahhüt etmesi yoluyla ödüllendirildi. Barış görüşmelerinin kazançlarıyla geçici olarak gönlü çelinen Arap Birliği ekonomik boykotu kaldırmayı tartışmaya başladı. Katar İsrail'e gaz tedarik etmeyi önerdi ve Tel Aviv'de irtibat bürosu açmada Fas, Tunus ve Umman'a katıldı. Rabin'in eski rakibi Dışişleri Bakanı Şimon Peres Avrupa Birliğini örnek alan, Marakeş'ten Muskat'a uzanan, romantik, gelecekteki bir Ortadoğu ortak pazarı rüyasını pazarladı. Birleşik Devletler, Arap liderlerini ve işadamlarını bir araya getiren, ilki 1994 yılında Fas'ın Kazablanka kentinde özenle düzenlenen bir dizi ekonomik zirveyi desteklemeyi

önerdi. Gelişmelerin askeri bir bileşeni de vardı. Ürdün İsrail'i tehdit edebilecek bir üçüncü ülkenin topraklarında konuşlanmasına izin vermemeyi kabul etti. Şubat 1996'da Türkiye hava sahasını İsrail hava kuvvetlerine Suriye'yi kendisi ile İsrail arasında sıkıştıran ve İsrail bombardıman uçaklarına uçuş yolu sunan bir biçimde açtı.

1995 yılı itibariyle ABD'nin Körfez Savaşı sonrası bölgede kurduğu hâkimiyetin istikrarından tatmin olması için daha fazla nedeni vardı. Washington'un ikili çevreleme siyaseti İsrail'i bölgeye nasıl dâhil ediyorsa, İran ve Irak'ı da aynı şekilde bölgeden tecrit ediyordu. Saddam Hüseyin'in ailesi damadı Hüseyin Kamil'in ihanetiyle birlikte kendi kendini yok etmeye başlamış gibi görünmekteydi. İsrail işgal altındaki topraklardan geri çekilişini başlatmıştı. Ama geri çekiliş en üst noktasına vardığı 1995 yılı ortasında üç olay az kalsın bölgedeki ABD barışını hızla alt üst edecekti: yukarda da değinilen Hüseyin Kamil'in ortadan kaldırılması, Usame bin Ladin tarafından yayımlanan fetva ve İsrailli bir fanatiğin attığı üç kurşun.

İsrail'in Kaçırdığı Barış Fırsatı

1995 yılının sonlarında dini Bar İlan üniversitesi hukuk fakültesi mezunu bir İsrailli Tel Aviv'deki bir barış toplantısına onur konuğu olarak katılan İsrail başbakanını öldürdü. Suikastçı Yigal Amir, Rabin'in İsrail'in Kutsal Kitap ülkesi üzerindeki yönetiminin sonunu hazırlayarak Mesih'e ihanet ettiğini savundu ve eyleminin *rabbinik* bir temeli olduğunu iddia etti. Yigal Amir, öldürmenin Batı Şeria'nın –Yahuda ve Samiriye– fethedilmesini Mesih döneminin başlatılması olarak alkışlayan –resmi yollardan propagandası yapılan– bir ideoloji olan dini Siyonizm'in mantıksal sonucu olduğunu sa-

vundu. Otuz yıl boyunca Rabin ve yoldaşı İsrail liderleri dini yerleşim hareketini teşvik etmişlerdi. Rabin dini yerleşim hareketini başından atmaya kalktığında hareket anında ona düşman kesildi. Oslo İlkeler Antlaşması'nın ilk günlerinden itibaren, Yahudi yerleşimciler, Rus göçmenler ve öğrencilerden oluşan sert karışım, SS üniformalı Rabin kuklalarını yakarak gösteriler düzenledi.

Yerleşimcilerin liderleri, milislerin oluşturulduğunu duyurdular ve yerleşimlerin yıkılmasının ayaklanma başlatacağı uyarısında bulundular. Şubat 1994'de Amerika doğumlu yerleşimci Baruch Goldstein silahı elinden alınıp ölesiye dövülmeden önce Yahudiler tarafından Patrikler Mezarlığı, Müslümanlar tarafından İbrahim Camii diye adlandırılan Hebron'daki ortak mabette ibadet eden yirmi dokuz Müslüman'ı öldürdü. Goldstein'ın cenaze töreninde görev alan haham bir Yahudi'nin tırnağının binlerce Arap'ın hayatından daha değerli olduğunu söyledi ve Kiryat Arba yakınındaki mezarı özenle park haline getirildi. Baruch Goldstein'ın dul eşi mahkeme yoluyla kocasının silahını elinde tutma hakkını kazandı ve muzaffer biçimde onunla şöminesinin üstünü süsledi. Kudüs'te Yahudiler Filistin karşıtı gösteriler sahnelediler.

Filistinliler arasındaki söndürülmesi güç fanatizm ateşi de benzer biçimde yıkıcıydı. FKÖ otuz yıldır kendisini Filistin halkının tek meşru temsilcisi olduğunu savunmuştu. Ama *intifada* en başta Hamas olmak üzere diğer rakipleri ortaya çıkardı. Barış sürecinde yer almayı kabul etmeyen rakipler, barış sürecini bozmayı yeğlediler. Rakipler halk arasındaki yaygın kuşkudan yararlanarak ilk kez öğrenci ve sendika seçimlerinde olmak üzere öne çıktılar. Goldstein'ın Hebron saldırısından sonra, Kudüs'te ve Tel Aviv'de ilk bombalı eylemlerini gerçekleştirdiler.

İsrail'in bombalı saldırılara tepkisi, barış sürecinin getireceği varsayılan normalleşmenin tam karşıtını sergiledi. Rabin işgal altındaki topraklar ile İsrail arasındaki normal seyahate, yani İsrail'in 1967 sonrası işgalinin tek büyük olumlu gelişmesine son verdi. Rabin, Oslo İlkeler Antlaşması'nın kaldırmayı amaçladığı askeri işgali destekleyen bariyerler ve kontrol noktaları kurdu. Büyük iktisadi bedel pahasına on binlerce Filistinlinin İsrail'de çalışmasını engelledi. İktisadi çöküşün ve artan seyahat kısıtlamalarının ortasında Arafat'la İsrail dalkavuğu diye dalga geçildi. Arafat muhalefete göz açtırmayarak içerdeki denetimini korumak için uğraştı ve bu süreç içerisinde FKÖ yönetimine muhalefet arttı. FKÖ demokratik bir devlet yerine, bölgeye özgü despot rejimlerden birini, Oslo İlkeler Antlaşması'nın öngördüğünün yaklaşık dört katı sayıda, yani 70.000 istihbarat ve güvenlik görevlisine dayanan Filistin Yönetimi'ni (FY) oluşturdu. 1997 tarihli bir soruşturma, Filistin Yönetim'inin büyük kısmını yabancı yardımların oluşturduğu 800 milyon dolarlık bütçesinin üçte birinin ya boşa harcandığını ya da yozlaşmış görevliler tarafından cebe indirildiğini ortaya çıkardı. Yolsuzluk karşıtı protestoya öncülük ettiği için Filistin polisi tarafından dövülen eski Tarım Bakanı Abdulcevat Salih Filistin için "O bir mafya devleti" dedi. Halkın büyük bir kesiminin yaşam standartları düşerken, geri dönen FKÖ sürgünleri –İsrail'in yeni muhataplarıyla– lüks içinde yüzdüler. Filistin güvenlik görevlilerinin komşu kampın 100.000 mülteciyi barındırdığı büyüklükte toprağı elli ailenin işgal ettiği Gazze'deki bir Yahudi yerleşimindeki bir bara sık sık gittikleri yönünde dedikodular vardı.

Rabin'in suikasta kurban gitmesi, Oslo İlkeler Antlaşması'na güveni daha da azalttı. Hatta Ürdün Kralı Hüseyin Rabin'in halefi Peres'i güvenilmez buldu. Peres'in Yeni Ortadoğu görüşü, İsrail askeri kuvvetinin iktisadi hegemonyayla de-

ğiştirilmesini kuşkuyla bir kenara attı ve Ürdünlüler Arava antlaşmasıyla "kralın barışı" diye dalga geçtiler. İsrailliler Peres'in Rabin'in cesaretine sahip olmadığını düşündüler. Peres erken seçim öncesi yumuşak olduğu yönündeki genel kanıyı değiştirmek için ilk bombalı saldırıları tasarlayan Hamas "mühendisi" Yahya Ayyaş'ın yargısız infaz edilmesini emretti. Peres süreç içinde korkunç bir şiddet döngüsü başlattı. Geçen altı ay boyunca faaliyet göstermeyen intihar timleri bir hafta içinde dört otobüsü havaya uçurdular. Peres'in iktidarda kalmasından umutsuz olan Clinton ve bir grup Arap lider, Mısır'ın tatil beldesi Şarm El-Şeyh'de terörizm karşıtı zirve toplantısı düzenlediler. Ama İsrail'in yatıştırma politikasıyla dalga geçtiğine şahit oldular, Peres kuzeye bakmaktaydı. İran destekli birkaç yüz Şii Hizbullah gerilla, İsrail'le ve onun Lübnan'ın güneyini işgal eden Hıristiyan milisleriyle dikkatli biçimde tasarlanmış kısasa kısas çarpışmalarına girerken, Güney Lübnan halkı hemen hemen on yıldır olan bitene yalnızca seyirci kalmıştı. Ama Peres "Gazap Üzümleri" saldırısını başlattığında, bedelini siviller ödedi. İsrail'in biri Kana kasabasının yakınındaki bir BM yerleşkesine düşerek sığınmacı yüzün üzerindeki Lübnanlıyı öldüren 25.000 bomba kullandığı bombardıman fırtınasından dört yüz bin Lübnanlı kaçtı. Gazap Üzümleri yalnızca Lübnan'ın savaş sonrası yeniden yapılanmasına engellemedi, İsrail'in sömürgeci zorba ününü yeniden canlandırdı ve aynı zamanda Peres'e seçime mal oldu. Arap İsrailliler hep birlikte seçimi boykot ettiler ve kampanyasına anketlerde yüzde 20 önde başlayan Peres küçük bir farkla olsa da seçimi kaybetti. Rabin'in suikasta kurban gitmesinden altı ay sonra İsrailliler –Likud lideri olarak Oslo İlkeler Antlaşması'nı Neville Chamberlain'ın Hitler'i yatıştırma politikasıyla karşılaştıran– Benyamin Netanyahu'yu başbakan seçtiler.

Daha sonraki dört yıl, barış süreci kış uykusuna yattı. Mimarlık diploması olan Netanyahu Büyük İsrail'i yeniden inşa etme siyasi tutkusuyla doluydu. Netanyahu okul müfredatının tam merkezine kutsal kitap dersini ve Yahudi tarihini yerleştirerek dini Siyonizm ruhunu canlandırdı. Yahudi yerleşkeler komşu ve varlığını sürdürebilir Filistin devleti umutlarını paramparça ederek Batı Şeria tepelerinin üstünde belirdiler. Filistin protestoları terörizm diye engellendi, Arap dünyası Yahudi halkının daimi düşmanı olarak gösterildi ve İsrail tankları Nablus'un dış mahallerinde toplandı. Başkan Clinton, İsrail'in Batı Şeria'nın yüzde 13'ünden çekilmesini emreden 1998 Wye River genelgesini imzalaması için Netanyahu'ya baskı yaptıysa da, Netanyahu anlaşmaya yanaşmadı ve askerlerini Hebron'un bir kısmından ve Güney Batı Şeria'daki bir kasabadan olmak üzere Batı Şeria'nın yüzde 2'sinden çekti. Netanyahu'nun Kudüs'ün dışındaki arazinin Filistinlilerin elinde kalan son parçalarından birine el koyarak buraya Har Homa yerleşiminin inşa edileceğini ilan etmesi ve "Kudüs savaşının başladığını" duyurması gerilimi daha arttırdı. Barış sürecinden beş yıl sonra, İsrail Arapların gözünde yine yeniden beliren bir bölgesel kanserdi ve ABD'nin Ortadoğu haritasını yeniden biçimlendirme çabaları düzenli değildi. Arap devletleri normalleşme sözünden döndüler, İsrail ve Arap dünyasında Oslo karşıtı sesler ilgi çektiler. Netanyahu'nun Hamas'ın hapisteki ruhani lideri Ahmed Yasin'i Ürdün'de bir Hamas üyesine suikast düzenlemeye çalışırken yakalanan Mossad ajanları karşılığında serbest bırakması –bilerek ya da bilmeyerek– Filistin'in Oslo karşıtlığının artmasıyla sonuçlandı. Yasin'in Gazze'ye geri dönüş kutlamalarındaki histeri Yaser Arafat'ın üç yıl önceki sürgünden zafer dönüşünü gölde bıraktı ve Filistin halkının İslami harekete verdiği desteketki etkileyici artışı gözler önüne serdi. Netan-

yahu'nun dinci sağ kanattan koalisyon ortakları Oslo sürecine karşı aynı derecede kayıtsızdılar ve Netanyahu'nun Hebron'dan kısmi çekilişi karşısında onu koalisyonundan çekilmekle tehdit ettiler. Güvensizlik oyuyla karşı karşıya kalan Netanyahu Mayıs 1999'da seçime gitti ve kaybetti.

Yeni binyılın eşiğinde çok az kişi İşçi Partisi lideri Ehud Barak'm zaferini kutlayan coşkunun böylesine ölümcül ve hızlı biçimde umutsuzluğa dönüşeceğini tahmin edebilirdi. Barak, seçim sonrasındaki konuşmasında kendinden geçmiş kalabalığa 22 yıldır süren Güney Lübnan işgaline son verileceğinin sözünü verdi. Esad ile Barak arasındaki karşılıklı iltifatlardan sonra Suriye ve İsrail görüşmeleri dört yıl önce Maryland'da son bulan görüşmelerde kalman noktadan sürdürmek için West Virginia'ya heyetlerini gönderdiler. Görüşmeleri Suriye Dışişleri Bakanı Faruk El-Şara ile Barak arasında bir toplantı –çatışma başladığından beri en üst düzey devlet buluşması– izledi. Ayrılıklar Suriye'nin Taberiye Gölü'nün kıyılarına ulaşan 1967 öncesi sınırlara dönülmesi talebine kadar indirildi. İsrail araya giren otuz yıl içerisinde İsrail'in aşırı kullanmasının gölün 1967 öncesi sınırdan birkaç metre daha içeriye girmesine neden olduğunu ve bu nedenle Suriye'nin gölün kıyıları üzerinde hak iddia edemeyeceğini öne sürdü. Baş belası Esad'la görüşmek için Geneva Gölü'nün ironik ortamına giden Cliton'm büyüsü bile kördüğümü çözemedi. Her iki tarafta bir metre topraktan vazgeçmediğinden, görüşmeler başarısızlıkla sonuçlandı.

Suriye görüşmelerindeki başarısızlık Barak'm diğer girişimlerini alt üst etti. Suriye, Golan Tepelerini geri alana kadar 30.000 askerinin bulunduğu Lübnan'a İsrail'le barış yapmayı yasakladı. Başbakan Esad yeşil ışık yakmadan, Lübnan ordusu Barak'ın İsrail sınırı boyunca konuşlanması isteğini reddetti. Bu boşluğu Lübnan ordusunun yerine Hizbullah dol-

durdu. Barak ne olursa olsun Suriye'yi oldubittiye getirmekte kararlıydı. Ama İsrail'in 7 Temmuz 2000 takvimli düzenli geri çekilişi, Mayıs ayının sonunda bir hezimete dönüştü. İsrail'in vekil milisleri Güney Lübnan Ordusu (GLO) saldırı karşısında yerlerini ve silahlarını Hizbullah'a terk ettiler ve Lübnan, Suriye ve İsrail sınırlarının buluştuğu İsrail işgali altındaki Golan Tepelerinin eteklerindeki Şebaa çiftliklerini terk ederek İsrail'e çekildiler. İsrail'in Lübnan'ın askeri merkezlerini yoğun bombardımana tutması Hizbullah'ın ilerleyişini durduramadı. Güney Lübnanlı köylüler harekete namlı işkence merkezi Khiam hapishanesinin kapılarını yıkıp mahkûmları serbest bırakarak katıldılar. Hizbullah'ın zaferi, çok küçük bir İslamcı gerilla gücünün silahlı direnişinin en uç noktada silahlanmış ülkeler sıralamasında Fransa ve Hindistan'ın arasında yer alan İsrail'i yenilgiye uğratabileceğinin ispatı olarak bütün Arap dünyasında alkışlandı.

Barak, meclisteki koalisyonu hızla bozulmaya başladığı için aceleyle bir anlaşmaya varmak üzere gecikmeli olarak Filistin rotasına döndü. Barak İsrail'in Batı Şeria'dan ve Gazze Şeridi'nden çekilmesini gerektiren Oslo anlaşmasının üçüncü evresini es geçerek İsrail'in 1995 yılında çekildiği daimi statü görüşmelerine geçmeye çalıştı. Kudüs, yerleşimler, sınırlar, su ve mülteciler konusundaki temel anlaşmazlıkların çözümüne ilişkin ön hazırlıkların önemli bir kısmı 2000 yazı boyunca Stockholm'de tamamlanmıştı. İki lider bir yüzyıl yaşındaki anlaşmazlığı çözmek için 11 Temmuz'da iki haftalığına ABD başkanlık dinlenme konutu Camp David'e geldi. Başkanlığının alacakaranlığında son başarılı dış politika vuruşundan emin olmayan Bill Clinton iki lider arasında mekik dokudu. Camp David'in ortamı yirmi üç yıl önceki Carter, Sedat ve Begin üçlüsünün gerçekleştirdikleri etkileyici başarıyı anımsattı. Filistin baş görüşmecisi Saeb Erakat bu sırada

görüşmelerin İsraillerin ve Filistinlilerin anlaşmazlıkların nihai çözümüne daha ulaşmadıklarının işaretlerini verdiğini kabul etti. İsrailliler, Filistinlilere her zamankiden fazla şey önerdiklerinde ısrar ettiler. Aslında beş yıl önce, yani Rabin'in ölümünden önce Filistinli görüşmeciler, Kudüs sınırları dışında bir Filistin başkenti dâhil olmak üzere çok daha azını kabul etmeye hazır gözükmekteydiler. Camp David niçin böylesine feci bir başarısızlığa uğradı?

Görüşmelerin ayrıntıları karşılıklı suçlamaların içinde gizli kaldı. Filistin temsilcileri, Barak'ın Camp David'deki önerilerinin İsrail'in birbirinden kopuk etnik birimlerden oluşmuş parçalı bir devlet niteliğindeki Filistin'in en iyi topraklarını ilhakı, İsrail'in Doğu Kudüs'ün (başkent olmaktan daha ziyade Filistin'e ait bir belediye olacaktı) büyük bir kısmı üzerindeki denetimini sürekli hale getirmesi, İsrail ordusunun Filistin topraklarındaki mevcudiyetinin, İsrail'in Filistin'in doğal kaynakları, hava sahası ve sınırları üzerindeki denetiminin sürmesi, geri dönüş hakkı olmayan yaklaşık dört milyon mültecinin yüzde birinden daha azının evlerine dönmesi anlamına geldiğini söylediler.

İsrailliler Barak'ın İsrail tabularını yıkmadaki siyasi cesaretinin altını çizerler. İsrailli görüşmecilere göre, Barak bütün Gazze Şeridi'nden ve 1967'den beri İsrail için güvenlik sınırı görevini gören yüzde beşlik kısmı hariç ama Ürdün Vadisi dâhil olmak üzere Batı Şeria'dan çekilmeyi kabul etmişti. İsrail toprakları birbirinden kopuk iç bölgelere ayırmayı tasarlamadığını, Gazze ile Batı Şeria arasındaki tek ayrılığın iki bölgeyi birbirine bağlayan güvenli bir geçiş olacağını bildirdi. Barak'a göre, İsrail Batı Şeria'yı Kudüs'ten Filistinlilerin yer altı tünellerine mahkûm bırakıldığı Ürdün Nehri'ne kadar kesen bir toprak parçası sağlayacaktı. Barak "geri dönüş hakkını" kesin biçimde reddetmesine rağmen, mülteciler konu-

sunda "aile birleşmeleri" kılıfıyla on binlerce mülteciden küçük bir damlanın İsrail'e düşmesini ve geri kalanlarının yeni Filistin devletine yerleşmeleri için 20 milyar dolar telafi fonu önerdi. Filistinlilerin kızmasına karşısında Barak görüşmecilerden Hüseyin Agha'nın sözcükleriyle söylenirse "Yahudi halkının geri dönme arzusu iki yüzyıldan sonra bile katiyen sönmezken Filistinlilerinkinin bir biçimde yaklaşık seksen yıl içinde söndüğünü varsayarak" Filistinli mültecileri "somon balığı" diye nitelendirmişti. Yerleşimler konusuna gelince, Barak yerleşimcilerin yüzde 80'nin oturduğu Yeşil Hat'tın bitişiğindeki küçük bir grup yerleşimin dışındaki bütün yerleşimlerin boşaltılmasını kabul etti; İsrail'in Sina'dan çekilişinin aksine, Barak geri dönen mültecilerin yerleşmeleri için geride kalan yerleşimleri sağlam bırakmayı önerdi. Son olarak, İsrailli görüşmeciler Barak'm Kudüs için bütün Doğu Kudüs'ün Filistin'e devredilmesini, Eski Kentin Yahudi mahallesinin, Batı Duvarının ve Doğu Kudüs'te 1967 yılından beri inşa edilen dış mahalle kuşağının kapatılmasını önerdiğini söylediler. Kudüs açık kent ve iki devletin başkenti olacaktı. İki devlet için uzlaşmayı engelleyen çekişmeli konu Müslümanların Kubbetü's Sahra ya da Mescid-i Aksa, Yahudilerin Tapmak Dağı dedikleri kutsal mekânın egemenliğiydi.

Olumsuz kimya iki devletin başarısızlığını tamamen açıklayamaz. Camp David'deki selefleri Begin ve Sedat birbirlerini aynı ölçüde küçümsemelerine rağmen bir anlaşmaya varmışlardı. Oslo süreci için iki halkın derinleşen güvensizliğini gidermek daha zordu. İsrail yedi yıllık ödünlerinin intihar bombalarıyla ve Filistin Yönetimi'nin hapse atılan militanları ertesi gün serbest bıraktığı döner kapı siyasetiyle ödüllendirildiğini gördü. Filistinliler rüyalarının İsrail kuklası bir polis devlet yaratılması karşısında bozguna uğradığını gördüler. Oslo sonrasında yaşam standartlarında büyük gelişme kay-

dedileceği sözü verildiyse de, Filistinliler gelişme yerine kısmen Filistinli işçilerin işe gitmelerini ve tüccarların pazara mal getirmelerini engelleyen 400 gün süren sokağa çıkma yasakları ve işgal altındaki topraklara ulaşmaya ve burası ile İsrail arasmda seyahate getirilen engellemelerin neden olduğu etkileyici bir gerileme yaşantıladılar. Görüşmeler ve kaçamak yanıtlar döngüsü, bağımsız Filistin devleti oluşturma girişimini İsrail'in daha fazla kontrol noktası, yol ve yerleşim inşa etmeye yönelik arsız oyalama taktiklerinden biraz daha fazla baltalamış gibi göründü. Oslo ile Camp David arasındaki yedi yılda Batı Şeria'daki yerleşimcilerin nüfusu ikiye katlanarak 200.000'e ulaştı. Bir milyon Filistinli yoksul kenar mahallerine sıkışmış biçimde yaşarken, Gazze'deki Yahudiler en verimli topraklardan ve en bol su kaynaklarından yararlanmayı sürdürdüler. Rabin yönetimi sırasındaki kısa bir duraklamadan sonra, Netanyahu ve saldırgan Altyapı Bakanı Ariel Şaron yönetiminde yoğun bir inşaat dönemi yaşandı. Mühendisler –yerleşimcilerin Filistin kentlerine ve kasabalarına uğramadan geçmeleri içinmiş gibi görünse de, aslında bölgeyi küçük eyaletlere bölmek için– karayolları ağını Batı Şeria'ya yaydılar. Barak yönetimi sırasındaki yerleşim Netanyahu dönemindekinden bile daha hızlıydı (Barak sağcıları yatıştırması gerektiğini söyledi). Filistinlilere göre, iki evreli çözüm görüşmelerinin dili yoğunlaşan sömürgeleştirmeyle tamamen karşıtlık oluşturmaktaydı.

Halkın barış sürecine desteği azaldıkça, her iki taraf da eleştirilere göğüs germek yerine eleştirilerden kurtulmaya çalıştılar. Aracı seçkinler tarafından açıktan ve gizlice yürütülen görüşmeler, temsil edildikleri varsayılan halkın artan kızgınlığını dindirmekten uzaktı. İşgalciler denli Filistinlilerin çoğu da oyunu sürekli BM'de İsrail'i eleştirilerden korumak için kullanan, kendi tarzında dürüst arabulucu ABD'nin ni-

yetlerine güvenmediler. Nazareth'in, Hayfa'nın ve Kudüs'ün büyük bir kısmı üzerindeki iddialarından vazgeçmeleri gerekeceği kuşkusu Nablus'u, Hebron'u ve Gazze'yi denetimleri altına tutan Filistinlilerin içini kemirmekteydi. İsrail'in bölgedeki silahlanma yarışındaki gözle görülür başarısına karşın, Lübnan'daki gerilla savaşı İsrail'in ezici teknolojik üstünlüğünü boşa çıkarılabileceğini göstermişti. Hizbullah düşük yoğunluklu savaşı başarıyla yürütebiliyorsa, Filistin'in tecrübeli silahlı militanları niçin yürütemesin? Devlet olmanın sorumluluklarıyla özgürlük ve kendi kaderini tayin etme hakkının çekiciliğini dengelemeye çalışan Arafat, Camp David'ten Gazze'ye Kudüs anlamına gelen Arapça "El-Kuds, El-Kuds, El-Kuds" tezahüratı yaparak savaş giysileri içinde Filistinli bir Selahaddin olarak döndü.

İsrail ayaklanmanın önceden planlandığını ve Arafat'ın yalnızca bahaneler uydurduğunu iddia etmektedir. İsrail *intifada*nın sürekli çözüm için beş yıllık bir dönem öngören ara anlaşmanın imzalamasının ertesi günü patlayıp beş yıl boyunca sürdüğüne dikkat çekmekte. Filistinliler kıvılcımı çakanın İsrail muhalefet partisi Likud'un lideri Ariel Şaron olduğunu söylüyorlar. Filistinliler Ariel Şaron'un İslam'ın üçüncü en kutsal yeri Mescid-i Aksa'yı 1.000 koruma eşliğinde ziyaret etme kararını dünyanın uğruna en çok savaşılan mülkünde hüküm süren hassas statükoya bilerek meydan okumak olarak gördüler. Geçen on yılda Kitaplı üç dinin kışkırtıcılarının Armageddon'un kutsal fitili diye kabul ettikleri parke taşlı avluda dört kez şiddetli çarpışma yaşanmıştı.

Şaron'un askeri mahiyetindekiler mabedin yakınlarında kendilerine taş atanlara ateş açıp dört Filistinliyi öldürdüler ve böylelikle El-Aksa *intifada*sı adı verilse de, ilk İsrail-Filistin savaşı haline gelen direnişi başlattılar. Başlangıçta direniş ilk *intifada*ya çok benziyordu. Savaşın ilk ayında İsrail askerleri

4.000 Filistinliyi yaraladılar ve Gazze'nin bir sokağında babasının kollarındaki ölü bedeni televizyondan bütün dünyaya yayınlanan on iki yaşındaki erkek çocuğu Muhammed El-Durra dâhil olmak üzere 30'nu öldürdüler. Birinci *intifada*da savaş sapanlarla yürütülürken, ikincisi kurşunlar ve intihar bombacılarıyla yürütülen bir savaş oldu. İsrailliler ile Filistinlilerin karşı karşıya gelişlerinin ilk haftalarında İsrail güçleri ABD Senatörü Mitchell'in başkanlığını yaptığı resmi soruşturma heyetinin "silahsız Filistinlilerin gösterilerini denetim altına almak için ölümcül araçlar" diye rapor ettiği şeyleri kullandıklarından Filistinlilerin can kaybı İsraillilerinkinden 25 kat fazlaydı. Savaşın yirminci ayından sonra Filistinliler oranı 2'ye karşı 1'e indirdiler.

On yıl boyunca bastırılan hayal kırıklığı, sefalet ve suçlama, savaş durumunu besledi. Her iki taraftaki insanlar –İsrailliler kentlerdeki bombalamalardan korktuklarından, Filistinliler askeri sokağa çıkma yasaklarından dolayı– evlerine hapis oldular. Mart 2002'de şiddetin ortasında düzenlenen anket, İsraillerin yüzde 80'nin Filistinlilerin Ürdün Nehri'nden çıkartılmasından yana olduklarını gösterdi. Filistin'de yapılan bir kamuoyu yoklamasına göre, savaş başlamadan önce 2000 yılında yüzde 10 olan intihar bombacılarına verilen onay yüzde 80'ne çıkmıştı. İntihar eylemlerinin ahlakını sorgulayan Filistin Yönetimi'nin Kudüs temsilcisi Sari Nussaybe gibi kişiler siyasi tacizlere maruz kaldılar. Ayaklanmanın ilk günlerinde şiddet İsrail askerlerinin on bir Arap protestocuyu vurdukları, Yahudilerden oluşan bir kalabalığın Nasır'ın Filistin sokaklarına saldırdıkları ve Taberiye'deki eski bir camiyi kundakladıkları Celile'nin Arap-İsrail köylerine taştı. Savaşm alevlendiği 2001 yılının başında İsrailli seçmenler Şaron'u başbakanları seçmek üzere sandık başına gittiler.

Oslo sonrasının İsrail liderleri, İsrail tanklarına Nablus eteklerine gitmelerini emrederken, Şaron tankları, savaş uçakları ve saldırı helikopteri eşliğinde Filistinli ayaklanmacılarla ve Oslo'nun sağladığı özerk yönetimle savaşmaları için gönderdi. Başlangıçta küresel çapta tepkiye neden olan İsrail tanklarının tecavüzlerinin birkaç ay sonra yalnızca kaşların çatılmasına yol açtığını fark eden Şaron işgallerin tekrar artmasından dolayı kendiyle gurur duydu. İsrail uluslararası Gazze havaalanını bombaladı, Arafat'm helikopterini tahrip etti, Filistin radyo ve televizyon direklerini yıktı. Mart 2002'de tanklar Gazze'deki Filistin genel merkezini yerle bir etti ve bir ay sonra Şaron'un FKÖ'yü yirmi yıl önce Beyrut'ta kuşatmasının korkunç bir biçimde yeniden sahneleyişle Arafat'ı bodrumda hapsederek başbakanlık binalarını dümdüz etti. Filistin merkezi yönetiminin büyük bir kısmının yok edilmesiyle, İslami hareketler Hamas ve İslami Cihat'ın mülteci kamplarındaki militanları giderek artan bir hareket özgürlüğüne sahip oldular. Arafat'ın kendi hareketi Fatah, ayaklanma üzerindeki hâkimiyetini yeniden kurmak için, Hamas'ın intihar bombacılarını taklit ederek bölgesel itibarını yeniden kazanmaya çalışan El-Aksa Tugayları'nı kurdu. Şaron yedek askerleri silâhaltına aldı. Her iki tarafın barış yapma kudretinden yoksun liderleri, gençlerini karşılıklı besledikleri ölüm kültünde savaşmaya yolladılar.

Yabancı arabulucular ortamı soğutmak için daha akılcı bir süreç önerdiyse de, çözümü zorla kabul ettirebilecek tek süper gücün yeni bir başkanı, Irak'la savaşı dolayısıyla bölgesel işbirliğine gereksinim duyana kadar soruna çoğunlukla kayıtsızmış gibi görünen George W. Bush'u vardı. İsrail'in yeniden işgallerinin Arapların Saddam'ı yıkma tasarısına verdikleri desteğe zarar verebileceğinden korkan Bush kamuoyunun önünde Şaron'dan tanklarını geri çekmesini istedi. Mart

2002 yılında, BM'nin Filistin devletinin kurulmasını teklif eden kararını destekledi ve on yıllık arabuluculuğun arkasında neyin saklı olduğunu açıkça ortaya koydu. Başkan Bush 2002 yılında ABD'nin Irak'ı işgal etme planlarına artan kızgınlığı dindirmek için yaptığı bir konuşmada sonradan "Yol haritası"nda cisimleştirilen bir planın ana hatlarını vererek Filistin devletine üç yıl içinde ulaşılabileceğini öne sürdü. Filistin için bir Balfour Deklarasyonu olabilecek bu projenin etkisi, Bush'un Filistin'in örnek bir demokrasi oluşturması ve aynı zamanda Arafat'ın yerini bölgenin birkaç seçilmiş liderinden birisinin alması talebiyle azaltıldı.

Arap liderleri, benzer biçimde bölgenin ilgisini Irak'tan uzaklaştırmak için kendi önerilerini ortaya koydular. Bu önerilerin arasında İsrail'e işgal altındaki topraklardan tam çekilme karşılığında Arap dünyasıyla "tam normalleşme ve normal barış ilişkileri" öneren Suudi Arabistan veliahdı Abdullah'ın hayli uzlaşmacı girişimi de vardı. Savaş cephesinden bakıldığında, teklif, Hizbullah'ın sözcükleriyle, "Arap elleriyle yazılan ABD mürekkebi"ydi. Mart 2002'de Beyrut'taki Arap zirvesinde sıra teklifin oylanmasına gelince Suudi Arabistan'ın Mısır'ın bölgesel arabuluculuk rolünü çalmasından korkan Cumhurbaşkanı Mübarek ile tercihinin İsratine adlı tek laik devletin kurulmasından yana olduğunu açıklayan Libya'nın Kaddafi'sinin de aralarında bulunduğu Arap liderlerin –temsilcileri bile değil– yarısından fazlası oy kullanmaktan uzak durdu. Buna rağmen ilk kez olmak üzere Arap Birliği yirmi iki üyesiyle İsrail'e tam bir barış önerdi. Şaşkınlık içindeki Ürdün Dışişleri Bakanı Marvan Muahser "Libya ve Irak dâhil olmak üzere bütün Arap devletlerinin kabul edeceğini hiç kimse beklemedi" dedi.

Şaron teklife kesinlikle yanıt vermedi. Şaron'un nezaketsizliğinin suçu Arap Birliği bildirisinden bir gece önce kıyıda-

ki bir İsrail otelinin Hamursuz bayramı yemeğinde bombalanmasının üstüne yıkıldı. Şaron Filistin devletinin zaten neredeyse tamamen çökmüş durumdaki alt yapısını un ufak etti. Eğitim bakanlığının bilgisayarlarının sabit sürücüleri soyuldu ve sağlık bakanlığının kasaları söküldü. Cenin mülteci kampının kuzeydoğu mahallesi katılan askerlerin Şaron'un daha önce dahil olduğu Beyrut Sabra ve Şatilla mülteci kamplarının yerle bir edilmesiyle benzetme kurarak anlattıkları bir gaddarlıkla dümdüz edildi. İlk baştaki ölü sayısının 500 olduğu iddiası daha sonra düzeltilerek yirmi üçü İsrail askeri olmak üzere elliye indirildi. BM İsrail'in altı hafta operasyonunun 300 milyon dolar zarar verdiğini tahmin etti. Her iki liderin ülkelerindeki beğenilme oranları arttı. Arafat yine halkının cüretkâr devlet olma mücadelesinin bir simgesi haline geldi; Şaron İsrail'in kendisini korumak için savaşacağı tank zihniyetini cisimleştirdi. Madrid zirvesinden on yıl sonra, Filistinlilerin toprağı, İsraillilerin barışı yoktu ve ABD on yıllık bölgesel simsarlığının ufak avantalarıyla yetindi.

Güvenilmez Demokratikleşme Vaadi

Daha yaşlı George Bush'un "yeni dünya düzeni"nin dört temel sütunundan kongre üyelerini en çok heyecanlandıranı belki de "özgürlüğün ve insan haklarına saygının bütün uluslarda yer edindiği bir dünya" kurma vaadiydi. Böylelikle dünyanın en güçlü devleti dünyanın en kapalı siyasi sistemlerine ABD'nin yalnızca askeri gücünü değil, aynı zamanda liberal demokrasisini ve serbest pazar değerlerini de yansıtacağının sözünü veriyordu. Doğu Avrupa'daki komünist imparatorluğun tamamında hüküm süren demokratikleşme dalgası, ABD'nin adına savaştığı ülkelerde yöneten ile yönetilen arasında yeni bir sözleşme oluşturma isteğini yoğunlaş-

tırdı. Bu ülkelerin arasında yalnızca Kuveyt değil, Romanya'nın Nikolay Çavuşesku'su gibi yeni dünya düzeninde diktatörlüğünün modası geçmiş görünen Suriye'nin Hafız Esad'ı gibi Körfez Savaşı müttefikleri de vardı.

ABD askerleri 1991 Körfez Savaşı için yarımadada toplandıkları sırada, bir grup Suudi işadamı ve eski bakan, Suudi Arabistan Kralı Fahd'dan bağımsız bir yargı ve seçilmiş bir hükümetle donatılmış "modern İslam devleti"ni oluşturmaya başlaması için ricada bulundular. Bundan bir ay sonra bir prensesin öncülüğündeki bir grup Suudi kadın kralın kadınların araba kullanmasına getirdiği yasağı protesto etmek için Riyat'ta araba sürdüler. Eylem etkili olmadı. Kadınlar tutuklanıp ülke içinde sürgüne gönderildiler ve dilekçeler nazikçe dosyalandı. Ama Suudi Arabistan'ın komşuları açıklık politikasına daha meyilliydiler. Kral Hüseyin 1991'de sıkıyönetimi kaldırdı, izleyen yıl siyasi partilere izin verdi ve 1993 yılında kişisel yayın hakkını güvence altına alan ilerici bir basın kanununu uygulamaya koydu. Kuveyt'te makamına yeni dönen emir, yedi yıl önce dağıttığı parlamento için seçimlerin yapılmasına en sonunda razı oldu. Diğer Körfez prenslikleri ihtiyatla seçim yoluna girdiler. Hatta Suudi Arabistan kralı Fahd Arapça adı *Meclis El-Şura* olan bir danışma meclisi atadı. Batılı diplomatlar ile Batı yanlıları, devlet olmalarının üzerinden ancak on geçmiş olan Körfez ülkelerinin, Avrupa'ya yüzyıllara mal olan demokrasi yoluna girdiklerine dikkat çektiler. Eleştirenler ise değişimlerin yalnızca yüzeysel olduğunu söylediler.

Komünizmin çökmesinin mutluluğu içindeki Batılı strateji uzmanları, siyasi liberalleşmenin ABD'nin Ortadoğu müttefiklerinin halk tabanını genişleteceğini, meşrutiyetlerini destekleyeceğini ve istikrarlarını arttıracağını savundular. Ayrıca liberalleşme sürecinin, Ortadoğu'nun yaşlanan yöne-

tici zümresinin iktidardan el çekişi sırasında ne tür bir geçiş yöntemi izleyebileceğine ilişkin artan kuşkuyu giderebileceğini varsaydılar. Ama büyük rağbet gören demokrasi Batılılara uygundur düşüncesi, çok partili demokrasi yolunda en çok ilerleme kaydeden dört Ortadoğu ülkesi Ürdün, Yemen, İsrail ve İran tarafından ciddi biçimde sınandı. Dört ülke de parlamentolarına ABD'nin dış politikasından kuşkulanan ve ona düşman olan bir grup dindar siyasetçiyi gönderdi. Aynı örnek Cezayir'de çok daha gözle görülür biçimde yinelendi. Cezayir, bağımsız partileri meşrulaştıran anayasayı kabul ettikten sonra ilk çok partili genel seçimlerinin birinci turunu Aralık 1991'de gerçekleştirdi. İslami Kurtuluş Cephesi (İKC) yarışılan 231 sandalyenin 188'ini alarak seçimleri büyük bir üstünlükle kazandı. Bağımsızlını kazandığından beri ülkeyi yöneten, devletin laik partisi Ulusal Kurtuluş Cephesi, yani UKC üçüncü sıraya düştü. Cezayir ordusu, paniğe kapılan 150.000 laik göstericinin çağrılarına uyarak seçimleri iptal etti ve içinden birini devlet başkanı atayarak darbe yaptı. Batı başkentlerinin ses çıkarmaması üzerine tanklar sokaklarda harekete geçti, sıkıyönetim ilan edildi ve İslami parti İKC yasaklandı.

Cezayir'in zor durumundan çıkarılan ders, üç katmanlıydı. Halktan aldıkları desteğin kırılgan ve siyasi İslam'a kitlesel bir ilgi olduğu acımasız gerçeğini fark etmek Arap rejimlerini sarstı. Darbe, İslamcı siyasetçileri iktidar için demokratik yolu izlemekten vazgeçirdi ve onları silaha yönlendirdi. Bu, hem Batılı strateji uzmanlarını hem de yerel Batı yanlısı seçkinleri demokrasi düşüncesinden uzaklaştırdı. Washington'un üst düzey memurları, son düşünüp taşınmaları sonucunda yeni Ortadoğu düzeni için Batı yanlısı askeri tiranlıkların ne yapacağı belli olmayan, istikrarsız demokrasilerden daha iyi garantörler oldukları sonucuna vardı.

Cezayir İslamcıların iktidara gelmesinin önünü kesmek için korkunç bir bedel ödedi. Cezayir'in her yerinde çarpışmalar patlak verdiği için, binlerce İKC eylemcisi gözaltı kamplarına kapatıldı. Sayıları yüzleri aşan İKC eylemcisi iç kısımlardaki dağlara kaçtı ve güvenlik güçleri üyelerini, siyasetçileri, düşünürleri ve yabancıları olduğu kadar iktisadi öneme sahip tesisleri de hedef alan silahlı saldırılar başlattılar. Kan dökme sürecinde en az 100.000 Cezayirli öldü ve milyonlarcası yaşadıkları yerlerden ayrıldı. Ama eylemcilerin şiddete başvurmaları bir bakıma askeri yönetimin sertleşmesini mümkün kıldı. Şiddet eylemleri, ilk defa Cezayir'de ve daha sonra Mısır ve İsrail'de olmak üzere ordu seçkinlerinin İslami muhalefeti siyasi bir sorun olarak değil, ama bir güvenlik sorunu olarak ele almalarına olanak sağladı ve böylece onları iktidarı paylaşmaktan kurtardı. *Yok ediciler* diye adlandırılan Cezayirli generaller silahlı gruplarla görüşmeler yaptıysalar da, özellikle Haziran 1992'de suikasta kurban giden devlet başkanları Muhammed Budiaf dâhil olmak üzere İslamcı siyasi kanatla görüşme yapan herkes tasfiye edildi. Eski güçlerine kavuşmayı amaçlayan İKC siyasetçileri benzer bir inancı paylaştılar. 1999 yılında tutuklanmaktan kurtulan en kıdemli İKC lideri Abdülkadir Hachani diş tedavisi görürken Cezayirlilerin bir Arap'ın ağzını açabileceği tek yer dişçidir esprisini berbat edercesine vuruldu.

Huzursuz Ortadoğu rejimleri, İslamcı başkaldırının yayılmasından korkarken, şiddetin gerçek etkisi siyasi alanın askerleştirilmesi yönünde oldu. Türkiye'de silahlı kuvvetler ülkenin ilk İslamcı başbakanı Necmettin Erbakan'ı 1996 yılında iktidar için seçildikten bir yıl sonra iktidardan indirdi. Necmettin Erbakan'ın Refah Partisi ülkenin laik anayasasını çiğnediği gerekçesiyle yasaklandı ve kendisi hapse atıldı. Generaller demokrasiye zarar vermek için değil, onu korumak için

müdahale ettiklerini savundular ve her yıl 800 milyon dolarlık askeri donanım aldılar.

Arap dünyasının genelinde yöneticiler ve generaller mandalarını sürdürmek ve haklılığı değilse de meşruluğu sağlamak için oylarm yüzde 99'undan fazlasını aldıkları sözde seçimleri ve referandumları kullandılar. Sonuçta bölgedeki yirmi devletten on ikisinin 1990'larda büyük ayaklanmalara ya da şiddetli karışıklığa sürüklenmesine rağmen, Ortada Doğu'nun siyasal haritası çok az değişti. Bir gözlemcinin "Mağrip'in yönetici çevrelerinin keyfini çıkardığı salon oyunu" diye adlandırdığı şeye katılmayı istemeyen seçmenlerin büyük çoğunluğu 2002 yılında Kuzey Afrika'daki seçimleri boykot etti. Cezayir'de FLN zafer için yenilendi. Tunus'ta Cumhurbaşkanı Ben Ali kendi anayasasını kendisini yaşam boyu yasal dokunulmazlıkla ödüllendirecek ve üçüncü dönem aday olmasına olanak tanıyacak biçimde değiştirdi ve gecikmeden katılım oranın yüzde 99,56 olduğu seçimde yüzde 99,52 evet oyu aldı.

Bölge ülkelerinin Avrupalı ve Amerikalı destekçileri, yardım programlarını ülkelerin insan hakları sicilinde ya da sivil toplumun gelişiminde kaydettikleri ilerlemelere bağlamaktan geri durdular ve ABD dışişleri bakanlığı Arap dünyasındaki demokrasi programlarını yavaşlattı. Bölgeye yapılan Amerikan yardımının büyük kısmı iktisadiden daha çok askeriydi. Cumhurbaşkanı Ben Ali Tunus'un İslamcı partisi Nahda'yı yasakladı, insan hakları gruplarını ortadan kaldırdı, basının elini kolunu bağladı ve seçimlere hile karıştırdı. Arap dünyasının en yüksek okuryazarlık oranına ve onun en büyük orta sınıfına sahip olmakla övünen Tunuslular kabaca "ağzını ekmek tutsun" olarak çevrilen *Hubzizm* (adını ekmek anlamına gelen Arapça *hubz* sözcüğünden alan) diye adlandırdıkları bir sistemle boyun eğdirildi. Bütün bunlara rağ-

men Tunus ABD yardım programında akıl almayacak biçimde "istikrarlı demokrasi ülkesi" diye sınıflandırıldı.

Batılı strateji uzmanları, demokratik dönüşümlerini tamamlamış ülkelerin otokratlarının iktidardan ayrılışlarını izleyecek iktidar dönüşümü için alternatif bir araç arayışına girdiler. Bu soruna bir an önce çözüm bulunması gerekmekteydi. 1997 yılı itibariyle, Arap liderlerin çoğu yetmişli yaşlarındaydılar ve Mısır Cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek gibileri bir halef ismi vermemekte ayak diremekteydiler. Kral Hüseyin dünyanın en uzun hüküm süren mutlak monarkı sayıldıysa da, Arap liderleri ortalama yirmi yıl, yani yeri en sağlam yöneticilerine sahip olan Afrika'daki liderlerin iki katı uzun süre hüküm sürdüler. Sultan Kabus'un başbakanlık, savunma bakanlığı, dışişleri bakanlığı ve içişleri bakanlığı makamlarının elinde tutuğu Umman dışında Körfez devletleri kardeşlerin ve erkek çocukların bu dört makam için rekabet ettikleri bir aile şirketi gibi işletildiler. Körfez monarkları yaşlılıklarında hükümette olduğu kadar Avrupa sanatoryumlarında da zaman geçirdiler ve aşırı ağır karar alma süreçleri Arapça karşılığı *rukud* olan ataletle birlikte çok kötüydü. Yine de monarkların dünyanın en sorunlu bölgesinde böylesine uzun yaşam sürmeleri dikkat çekiciydi. Bağımsızlığın ardından standart değişim biçimi askeri darbeydi. Yemen'in dokuz liderinden ilk sekizi kurşunla yerinden edildi ve Suriye'nin bağımsızlığını kazandıktan sonraki ilk on yılında liderler iktidarda ortalama üç ay kalabildiler. Bir nesil sonra Arap devletleri yalnızca on yıllarca hayatta kalmayan, aynı zamanda yataklarında ölmeyi umabilen yöneticiler yetiştirdiler. Politika yapıcılar "Niçin hanedan veraseti iktidar aktarımının en istikrarlı yolu olmasın?" diye sordular.

Değişimle karşı karşıya kalan ilk devletler, veliahtların zaten var olan bir geleneğe göre birbirlerini izledikleri daha az

sorunlu monarşiler ve Körfez emirlikleriydiler. 1995 yılında Şeyh Hamad bin Halife El-Thani, küçük Körfez devleti Katar'ın emiri olan babasını Fransız paralı askerlerinin desteğiyle kansız bir darbeyle devirdi. Dört yıl sonra üç Arap devlet başkanı (Ürdün Kralı Hüseyin, Fas Kralı Hasan ve halkı tarafından Jack diye adlandırılan Bahreyn Emiri İsa El-Halife) mezara girmekte hızla birbirlerini izlediler ve yaklaşık otuz oğulları sorunsuz bir biçimde onların yerine tahta çıktılar. Batılı dışişleri bakanları, sözcülerinin reformcu zihniyetli ve dinamik diye övdükleri "yeni nesil" Arap hükümdarlarına saygılarını sunmak için koştular.

Soy yoluyla geçen cumhuriyetlerin oluşturulması, ısrarla pazarlandıklarını gösterdi. Suriye on yıllardır ilkeleri "sömürücü veraset"in reddedilmesini içeren Baas'ın devrimci köprübaşı olarak ününü duyurmuştu. Hafız Esad, bakkalı, kahvesi ve camisi olmayan bir köyde, harap bir taş evde doğmuştu. Ama onun çocukları saraylarda büyüdüler ve devleti miras almaları için hazırlandılar. Haziran 2000'de baba Esad öldüğünde Suriyeliler Arapça karşılığı *essad* olan aslan-kralın yerine artık utangaç bir Simbamız var diye dalga geçtiyseler de, Washington'un öncülüğünü yaptığı Batılı liderler Beşşar Esad'ı Suriye'nin yeni devlet başkanı olarak selamlamak için neredeyse seviyesiz bir aceleyle koşturdular. Bu, açık bir direniş olmadığında Arap dünyasının ne denli tutucu olabileceğinin işaretiydi. Esad eğilimleri belirler hale geldi ve –zamanında kraliyet karşıtı cephenin elebaşları olan– Irak'ın, Yemen'in ve Libya'nın yöneticileri çocuklarını iktidarı devralmak için sırada bekleyen erkek evlatlar mevkisine yükselttiler. Mısırlı düşünürler, küçük Mübarek'in dayatılmasının önüne geçmek umuduyla küçük Esad'ın iktidara gelmesiyle açıktan açığa dalga geçtiler. Cumhuriyetçi ve kralcı bloklar arasındaki yarım yüzyıl süren rekabetten sonra, artık ikisi

arasında çok az fark vardı: çoğunlukla hepsi hanedan otokrasileriydiler.

Meşruluklarını desteklemeye düşkün olan yeni liderler, hemen yeni bir demokrasi ve modernleşme dönemi başlatacaklarının sözünü verdiler. Fas'tan Suriye üzerinden Bahreyn'e uzanan sonuç açıklık politikasının Prag ilkbaharıydı. Fas kralı Muhammed babasının acımasız ama güvenilir sadrazamı Dris Basri'yi kovdu ve babasının bilerek fakirleştirdiği asi Berberi içbölgeyi "fakirlerin kralı" tezahüratları eşliğinde gezdi. Suriye Devlet Başkanı Beşşar babasının siyasi suçlularından yüzlercesini serbest bıraktı, cesur bir demokrasi hareketi doğrultusunda harekete geçti ve babasının azınlık Alevi yönetiminin tabanını genişletme eğiliminin işaretini vererek eşini Sünni Müslüman çoğunluktan seçti. Katar Şeyhi Hamed istihbarat bakanlığını kaldırdı ve kadınlara oy hakkı tanınmasını istemeyen gelenekçilere (ve komşusu Suudi Arabistan'a) kulak asmayarak emirlik seçimlerinde genel oy hakkını tanıdı. Yakınındaki Bahreyn emirliğinin yeni lideri, adanın Şii çoğunluğunun babasının yönetimi sırasında başlattığı şiddetli ayaklanmaya son vermek için sürgüne gönderilen muhalefeti ülkeye davet ederek, 25 yıldır askıda olan seçilmiş meclisi yeniden açarak, siyasi mahkûmları serbest bırakarak harekete geçti.

Yeni liderler nesli, sanki bir kullanım kılavuzunu izliyorlarmışçasına kendilerini güvende hisseder hissetmez değişim arzularını yitirdiler. Bahreyn Şeyhi Hamed "hizipçi" (yani Şii muhalefetin) internet sitelerini yasakladı ve kendisini kral olarak atadı. Ürdün kralı Abdullah ve Suriye Devlet Başkanı Beşşar hapishaneleri ülkelerinin kötü gidişatına ilişkin kaygılarını dillendirmeye cüret eden eleştirici milletvekilleri, akademisyenler ve gazetecilerle doldurdular. Demokrasi toplantılarına –akşam sohbetlerinin ötesine pek geçmeyen– katılan

Suriye vatandaşları gizli örgüt kurmaktan hapse mahkûm edildiler. Kral Muhammed insan hakları eylemcilerini copla dövmekten Basri denli büyük zevk alan yeni bir vezir atadı. Baskı yönetimine dönüşün inancın bir sonucu mu yoksa yeni neslin eski korumaya meydan okumak için kendisini fazla acemi bulduğu için mi olduğu açık değildir. Ama sonuç olarak genç liderler, onları iktidara getiren sistemi yenilemekten vazgeçirilmişlerdi. Bu beş oğul, kraliyet hazineleri ile kamu bütçelerini bir görmeyi, yargıya yürütmenin bir koluymuş gibi davranmayı ve bir seçmeni bırakın bir gazetecinin bile onlardan hesap sormasını yasa dışı kılmayı sürdürdüler. Hatta bazıları onların babalarından bile kötü olabileceklerini iddia ettiler. Görüldüğü gibi, babaları en azın taçları için mücadele etmek zorundaydılar. Oğullar hak etmek için çok az şey yaptıkları kendi taçlarını altın tepsi içinde aldılar.

Bir nesilden diğer nesle geçiş hâlâ pek sağlam değildi. Özellikle krallığın babadan oğla değil, ama değişik yaşlardaki otuz altı kardeş dizisi aracılığıyla geçtiği Suudi Arabistan'da haleflik kesin değilmiş gibi görünmektedir. 1995 yılında sırada onuncu olan veliaht Abdullah zevk ve safa düşkünü üvey erkek kardeşi Kral Fahd'ın felç olması üzerine iktidarı devraldı. Abdullah dindar imgesi ve karakteristik olmayan Amerikan karşıtı çizgisiyle Suud monarşisine halk desteğini yeniden canlandırdıysa da, 2002 yılında seksen yaşma girerken, yönetiminin uzun ömür için bir reçetesi yokmuş gibi görünmekteydi.

Hanedanlık eğilimini benimsemeyen tek ülke, ironik biçimde ABD hegemonyasına amansızca karşı çıkan İran'dı. Ayetullah Humeyni'n meşruluğu *velayat el-fakih* teolojisine ya da yetkin bir *fıkıh* yani İslam hukuku bilgisiyle yönetmeye dayandıysa da, çağdaşı din adamlarının çoğu Humeyni'nin belirlenmiş halefi, sadık başkanı Ali Hameney'in makam için

gereken dini niteliklerden yoksun olduğunu düşündüler. Humeyni'nin 1989'daki ölümünün ardından, reformcu parlamenter blok 1979 anayasasında değişikliğe giden ve İran'ın Dini Lideri'ni Jakoben kralın yönetme hakkına benzeyen yetkilerinden arındıran uzlaşmaya razı olmadan önce halefin seçilmesini önerdi. Değiştirilen anayasada "Lider ülkede yasanın gözünde halkın geri kalanıyla eşittir" yazılıydı. Bu madde iktidarın yalnızca Tanrı'ya karşı sorumlu olan İslam hukuku uzmanı din adamlarından halka karşı sorumlu olan parlamenter temsilcilere aktarılmasının yolunu açtı.

Bu tartışma, bazı bakımlardan şahı deviren halk ile onun tahtını gasp eden mollalar arasındaki anlaşmazlığı canlandırdı. İzleyen on yıllar içerisinde parlamenterler Dini Lider Ali Hameney ve onun Muhafızlar Meclisi karşısında birtakım dikkat çekici başarılar kazandılar. Mayıs 2001 genel seçimlerinde gençlerin oyları reformcu Muhammed Hatemi'yi oyların yüzde 80'iyle ikinci dönem için cumhurbaşkanlığı makamına taşıdı. Muhafazakârlar parlamentoda sandalyelerin yüzde 20'sine sahip olmalarına karşın, iktidar aygıtları onların denetimi altındaydı. Atanan din adamları yargı sistemini, orduyu, radyo ve televizyonu, önemli ticari birikimleri ve kendilerini İslam Devrimi'nin silahlı bekçileri olarak gören Allah'ın mangaları Hizbullah'ı yönettiler. Güçlü biçimde tepki vermeye devam eden –ve reformculara açık olan birkaç iletişim hattından biri rolündeki– birçok gazete kapatıldı, yazarlar ve gazeteciler toplu halde hapsedildi. Hapsedilen yazarlardan Muhsin Kadivar, "Halkı zincire vurabilirisiniz, ama özgürlüğü öldüremezsiniz" diye yazdı.

***

Bir başka Amerikan ilacı, Başkan Bush'un Kongreye yaptığı 1991 zafer konuşmasında bölgeye sözünü verdiği "iktisadi özgürlük"tü. Sovyetler Birliği'nin devlet güdümlü ekonomi-

sinin yıkılmasıyla birlikte serbest piyasanın kapitalist olmayan dünyaya yayılma fırsatlarının önü açıldı. Buna karşın, küreselleşmenin ve maliye, mallar, halk ve enformasyon üzerindeki denetimin piyasa aktarılmasının, mutlak yönetimlerini tehdit edebileceğini düşünen Ortadoğu liderleri, bir kez daha gönülsüz çıraklar olduklarını kanıtladılar. Hükümetler, Dünya Bankası gibi küresel finans kurumlarının karar verme yetkilerine sahte bağlılık gösterdiyseler de, çoğunlukla onların etkilerini sınırlamak için büyük gayret sarf ettiler. Ortadoğu'nun ulaştığı nokta, açılım politikası yerine bir ahbap çavuş kapitalizminin bölgesel bir türüydü. Özelleştirme, yapıldığı her yerde kârlı devlet sanayilerinin şu ya da bu şekilde hükümdarların ailesine ya da dostlarına devri için kullanılan bir deyiş haline geldi. Küçük olanları dışında Körfez ülkelerinin hepsinde yeni iş girişimlerinin normalde ya komisyon ödemesi için bahane olan prensliğin desteğini alması ya da kraliyet ailesinin bir üyesiyle ortaklık kurması gerekirdi. Monarşilerde ve aynı şeklide cumhuriyetlerde, hükümdar ailesinin fertleri en büyük ihaleleri kazanmak ve liderin cüzdanı ile devlet hazinesi arasındaki sınırları bulanıklaştırmak için nüfuzlarını kullandılar. Körfez hükümdarları, petrol gelirlerini kullanma haklarından vazgeçmekte isteksiz olduklarını gösterdiler ve çok az kişi toplam hesabı bilse de, binyılın sonu itibariyle Suudi devleti 30.000 kraliyet üyesine tahmini olarak bir yıl için 14 milyar dolar ödüyordu.

Devletin iktisadi denetiminin sürmesinin olumlu sonucu, bölgenin küresel piyasaların çalkantılarından önemli biçimde izole olmasıdır. Olumsuz sonucu ise, Ortadoğu'nun yalnızca uluslararası değil, aynı zamanda yerel yatırımda çok kötü bir paylaşımı teşvik etmesidir. Yabancı kasa dairelerinde tahminen 700 milyar dolar tutan Suudi yurttaşlar ve Arap yatırımcılar muazzam mali kaynaklarını Batı Bankalarında saklamayı

tercih ettiler. Körfeze yatırım yapıldığında çarpıcı başarılar kazanıldı. Körfez emirlikleri bir nesil içinde çamurdan kulübelerini gökdelenler, inci avı teknelerinin barınaklarını petrol gemileri için limanlar haline getirdiler. Akıllı ve uzağı gören Dubai yönetimi, kent devletini Avrupa ile Asya arasındaki ulaşımın ve ticaretin kıtalararası merkezi ve daha radikal biçimde bölgenin siber uzay bağlantı noktasına dönüştürdü. 1992 yılında Tunus, Afrika'da iletişim devrimini hayata geçirmede Güney Afrika'nın ardından ikinciydi. Ama ülkenin muhalefet gurupları siber uzaya sığındıklarından, Cumhurbaşkanı Ben Ali hizmete piyasa değerinin üzerinde fiyat biçerek girişimcileri dizginledi ve siyasi internet sitelerine girenleri tutukladı. On yıl sonra ülkenin iki internet sağlayıcısını başkanın kızının da aralarında bulunduğu akrabaları işletmekteydi ve çok daha özgürlükçü Afrika ülkeleri bölgesel piyasa lideri olarak Tunus'un yerini almışlardı.

Ortadoğu ekonomileri tek bir ticari ürünün, yani petrolün kaprislerine daha az bağımlı olsaymış, zenginleşmenin ve mutlak gücün cazibesi belki de daha az sorun çıkaracaktı. Yatırımcılar özel sektör müdahalesine daha açık ve siyasi çalkantıya daha az meyilli bölgeler aradıkları için OPEC'in üretim payı azaldı. Amerikan ve Rus petrol şirketleri, Hazar havzasındaki devasa petrol rezervlerini kullanıma açtı. OPEC üyesi olmayan ülkeler, özellikle de Rusya, Arapların petrol üstünlüğüne meydan okumak ve Batı'nın anahtar enerji tedarikçisi olarak OPEC'i yerinden etmek için fırsat yakaladı. OPEC'in petrol üretimindeki payının azalması petrol fiyatındaki sıkı düşüşle ilintili olduğu için 2002 yılı itibariyle bir varil petrolün değeri OPEC'in 1973'de ilk defa petrol fiyatlarını yükseltmeden önceki fiyatlardan daha düşüktü. 2001 yılı fiyatlarıyla dünyanın en büyük petrol üreticisi olan Suudi Arabistan'ın petrol geliri, 1981'deki 227 milyar dolarlık zirvesin-

den yaklaşık 60 milyar dolara düşmeden önce 1998'de 35 milyar dolara düştü.

Ortadoğu'nun hızla artan nüfusu, petrol fiyatlarındaki düşüşün etkisini arttırdı. 2002 yılında yayımlanan Arap dünyası üzerine bir BM Gelişme Raporu, Arap dünyasının yirmi iki devletinin toplam nüfusunun yüzde 38'i on dört yaşının altında olmak üzere 280 milyon olduğu tahmininde bulundu. Bölge dünyanın en yüksek doğum oranıyla övünmekte ve 2020 yılı itibariyle Arap nüfusun 400-450 milyona varacağı söylenmektedir. Nüfus artışının tek nedeni aile planlamasına karşı geleneksel direniş ve dinsel muhalefet değildir. Suudi Arabistan gibi bazı devletler çalışan nüfuslarını bölgesel rakipleri İran ve Irak'ınkinin düzeyine çıkarmak için yüksek doğum oranına stratejik öncelik verdiler. Ama iktisadi büyüme açıkçası böylesine hızlı doğum oranlarına ayak uyduramazdı. Bölgenin hantal devi Suudi Arabistan'ın 1981'de 19.000 dolar olan kişi başına düşen geliri 2001'de 7.000 dolara düştü; bu büyük bir toplumsal gerilimi tetikleyen çarpıcı bir tersine dönüştü.

Hem hayat standartlarını hem de hamilik sistemini muhafaza etmek için umutsuzca uğraşan rejimler, büyük bütçe açıkları verdiler ve genellikle önemsiz işlerle uğraşan geniş bürokrasileriyle birlikte tepe üstü çakıldılar. Bazıları aşırı pahalı askeri anlaşmaları budadılar: Kuveyt'in kurtarılmasının zafer coşkusu içindeki Riyad 60 milyar dolar değerindeki sözleşmeler aracılığıyla Amerikan şirketlerini "savaş haracı"yla ödüllendirdi ve ayrıca 1990'ların ortasında yalnızca ABD askerlerinin sayısını önemli ölçüde azaltmak amacıyla ABD ordusu için 33 milyar dolar harcadı. Krallık, Avrupa Yatırım Bankası'nı Suudi Arabistan'ın kredi teminatlarının tarihini uzatmayacağını bildiren kararına Amerikan F-16 savaş uçaklarının teslimatını erteleyerek tepki verdi.

Ama bu türden önlemler uzun soluklu rahatsızlığa kısmen çare oldu. Daha yaşlı nesiller, petrolün devletlerine etkilerini sınırlarının ötesine yansıtmaları için mali nüfuz sağladığı dönemi özlemle anımsamaktalar. Ama yirmi birinci yüzyılın şafağında, Arap devletleri kendi yurttaşlarının geçimini sağlama mücadelesi veriyorlardı. Arap devletlerinin çoğunda genç nüfusun büyük bir kısmı işsiz ya da gizli işsizdiler ve 2002 yılında Arap dünyasındaki işsizlerin sayısı 60 milyona ulaştı. Nüfusun neredeyse yarısı on sekiz yaşının altında olduğundan işsizlik şişmeye hazırdı. Körfez'in Asyalı gurbetçilerin ucuz emeğine alışkın olması (ve ayrıca Amerikalı ve Britanyalı teknisyenlerin çoğunun kazancı yüksek işler dışındaki işlere doğal olarak istek duymaması) nedeniyle iş olduğunda bile milyonlarca mezun iş piyasasını yükseltti. Arap ülkelerinin çatırdayan refah sistemleri ağır bir gerilimle karşı karşıya kaldı. Petrolün bulunmasından yetmiş yıl sonra Cidde halkının üçte birinin şebeke suyu yoktu ve bütün krallıkta düzenli elektrik kesintisi uygulanmaktaydı. Bahreyn'de –en fakir ve bölgeye özgü dilencilerin bulunduğu tek Körfez devleti– 1990'ların ortasında yaşanan iktisadi gerilimler adanın Sünni seçkinini adanın daha fakir Şii azınlığının karşısına diken bir ayaklanmayı ateşledi.

Bu ayaklanmaya değin, başka hiçbir Körfez devletinin aynı büyüklükte bir kargaşayla boğuşması gerekmemişti ve hatta Arap dünyasının en karamsar iktisatçıları bile bölgenin uzun dönem beklentilerine bel bağlamışlardı. Ortadoğu devletleri petrol kaynaklarının üçte ikisinin üzerinde oturmaktadır. Dünyanın geri kalanında petrol rezervleri birkaç on yıl içerisinde tükendiğinde, Körfez yirmi ikinci yüzyıla petrol pompalıyor olacak. Küresel ekonomideki cari büyüme oranlarına bakıldığında dünyanın OPEC petrolüne talebinin 2020

yılı itibariyle üç misli, yani günlük 60 milyon varil olması beklenmektedir.

Sorun, geçiş döneminde çok fazla şeyin değişebilme olasılığıdır. Alternatif enerjiye, özellikle elektrikli taşıtlara artan ilgiyle birleşen OPEC dışında büyük petrol alanlarının keşfedilmesi, Arap petrolünün büyük kısmı halen yer altındayken Ortadoğu petrolünü işe yaramaz değilse de, tali kılabilir. Bunun, ekonomilerini işler halde tutmak için tamamen petrole bağımlı olan rejimler üzerindeki etkisi büyük olacaktır.

Araplara dünya ekonomisini yönlendiren bir ürün lütfedilmiş olduğu halde 1990'ların küresel büyümesini böylesine acınacak biçimde niçin kaçırdıklarını yanıtlamakta zorlanıyorlar. 1960 yılında ortalama bir Kuzey Afrikalı ortalama bir Güney Koreliden zengindi; kırk yıl sonra bugün Güney Koreli Kuzey Afrikalıdan yedi kat daha zengin ve Arap dünyası Sahra altı Afrika dışında dünyanın en düşük büyüme oranına sahip. Araplar liderler terörizm (her on Mısırlıdan birinin gelirini sağladığı) turizm gibi çok önemli sektörleri hedef almasa, ekonomilerinin iyiye gidebileceğini savunmaktalar. Ama Arapların çoğunun zihninde iktisadi durgunluk siyasi durgunlukla doğrudan bağlantılı. Bölgenin siyasi ve iktisadi gücünün halk tarafından paylaşılması hevesi, becerikli bir yönetim olmadan, bir istikrasızlık reçetesi olarak kalır.

Müslüman Özgürlük Teolojisinin Gelişimi

Bütün simgeciliğine ve dindar söylemine karşın siyasi İslam, dinsel bir gelenek olmaktan çok, yirminci yüzyılda yakın tarihin askeri aşağılamalarına, sarsıcı siyasi olaylarına ve toplumsal-ekonomik hoşnutsuzluklarına tepki olarak doğan bir halk hareketidir. Yandaşları bu hareketin siyasetinden çocukluk dönemleri kuran eğitimiyle geçtiği için değil, ama görünürde-

ki en güçlü tepki hareketi olduğunu gösterdiği için etkilendiler. Milliyetçilikten, sosyalizmden ve liberalizmden farklı olan İslamcı eylemcilik Arap dünyasının kendisinin oluşturduğu ilk ideolojiydi. İslamcı eylemcilik 1980'lerin sonlarında ve 1990'lar boyunca büyük bir rağbet gördü, çünkü hiçbir Arap yönetiminin kapatmaya cesaret edemeyeceği, devlete bağlı olmayan bir kurumda –camide– gelişti. Hareketin söylemi, bölge yönetimlerinin meşruluklarını desteklemek için kullandıkları ve bu nedenle yasaklanması zor olan bir terminoloji kullandı. Hareket iletisini en totaliter devletin bile duyamayacağı kasetlere kaydedilmiş vaazlarla yaydı. Bağımsızlıktan bu yana ilk defa taksi şoförleri günü başkanın adamı olamayan, karşıt görüşlü seslere kulak vererek geçirebiliyorlardı.

İslamcı eylemcilik, ideolojik habercileri gibi, fakirlerin değil, ama hayal kırıklığına uğramış orta sınıftan öğrencilerin bir oluşumuydu. Hareket başlangıçta yandaşlarını Kuzey Afrika kentlerini saran gecekondu mahallerinde değil, ama üniversitelerin ve teknik okullarm yerleşkelerinde kazandı. Arap öğrenciler, Avrupalı solcu akranlarının 1930'larda savaşmak için İspanya İç Savaşı'nda gittikleri ruh haline çok benzeyen bir ruh haliyle Sovyetler Birliği'ne karşı Afgan cihadı, yani "adil savaş"ına gönüllü katıldılar. Öğrenciler genellikle fakir değildiler. New York'taki Dünya Ticaret Merkezi'ni yıkan hava korsanları, Batıda eğitim görmüş başarılı kişilerdi ve üçü de Arap dünyasının en zengin devleti Suudi Arabistanlıydı. 2002'deki Filistin intihar bombacılarmdan birkaçı Gazze milyonerlerinin çocuklarıydı. Çok sayıdaki Arap-Afgan komutanlardan biri olan Usame bin Ladin, Suudi Arabistan'ın kraliyetle bağı olamayan en zengin ailesindendi. Ladin'in sağ kolu Eyman Zevahiri adlı çekingen doktor, uzun zamandır Kahire'nin lüks semti Maadi'de yaşayan nezih bir avukat ve diplomat aileden gelmeydi. Ladin ile Ze-

vahiri'nin aralarında eski bakanların çocuklarının da bulunduğu destekçilerinin neredeyse tamamı üniversite mezunuydu. İslamcı eylemcilik, köylülerin bir ayaklanması değildi.

Hareketin dini bakış açısı gelenekselci değildi. En ateşli muhalifleri Arapçası *bida* olan yeniliğin her türlüsüne karşı çıkan ve dikkate değer örneklerde dünyanın düz olduğunu savunan ortodoks Sünni okulların en sessiz ilahiyatçıları, ulemaydı. Din eğitimi veren okullarda yetişen din adamlarının aksine İslamcı eylemciler özellikle tıp ve mühendislik olmak üzere laik doğa bilimleri eğitimi almışlardı. Sedat suikastını onaylayan "Adil Savaş: Ortada Olmayan Görev" adlı makalenin yazarı Abdel Selam Ferec Atiye de Usame bin Ladin gibi bir mühendisti. İslami eylemciler Batı'nm modern iletişim araçlarını benimsediler ve (ev sahipleri Taliban'ın katı biçimde uyduğu) insan resmine ilişkin katı yasağa rağmen Ladin'in ikonunun ve video vaazlarının çoğaltılmasında bir sakınca görmediler. Ortodoks Sünnilik çağlar boyunca laik otoriteye boyun eğmiş olmasına karşın, İslamcılar laik otoriteyi ele geçirmek ve onu meşrulaştıran sadık din adamlarını temizlemek istediler. Reform çağındaki Protestan Hıristiyanlar gibi İslamcılar da ulemanın kutsal metinlerin tefsiri üzerindeki tekeline ve hadislere yaptıkları eklemelere karşı çıktılar. Sanki ilk Müslüman nesli, yani *eslef*mişler gibi Hazreti Muhammed'in ebedi iletisini yeniden yorumladılar. Buna bağlı olarak İslamcılar kendilerini *yeni-eslef* olarak gördüler: Gerici bir zihniyete değil, ama *Selefiye Cihadiye*, yani Selefi cihatçılık diye adlandırdıkları eylemci ve devrimci bir ideolojiye bağlıydılar.

Hareket şikâyetlerini Sünnilerin yönettiği Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılı devletler tarafından parçalanmasında ve onun Arap topraklarının Sünni olmayan mezheplere dağıtılmasında temellendirdi. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından

Britanya ve Fransa mandalarını Filistin'deki Yahudilere ve Lübnan'daki Maruni Hıristiyan cumhurbaşkanına ve epey savaştıktan sonra önemli Sünni düşünürlerin Müslüman olmadıklarını düşündükleri Suriye'deki heterodoks Alevilere bıraktılar. Liderleri açıkça Sünni olduklarını söyleyen Osmanlı'nın çekirdeği Türkiye'de bile benimsenen egemen ideoloji açıkça laikti. Türkiye'de Sünni elitler, 900 yıllık hâkimiyetten sonra, kendilerini iktidardan uzaklaştırılmış ve boyun eğdirilmiş buldular.

Kemal Atatürk'ün 1920 yılında Osmanlı halifeliğini feshetmesinden beri, Müslüman Kardeşler sınırsız bir pan-İslamcı devlete hâkim olan bir halifeliğin bin yıllık yeniden kuruluşunu vaaz etmekteydi. Ama Müslüman Kardeşlerin yandaşları bu amacı hangi araçların temellendirdiği konusunda bölündüler. Siyasetçilere suikast düzenlenmesini onaylayan Müslüman Kardeşlerin kurucusu Hasan El-Benna'nın kendisi de suikasta kurban gitmişti. Hasan El-Benna'nın ardılları 1952'deki Mısır Devrimi'ne katıldılar ve Cemal Abdülnâsır, Müslüman Kardeşlerin Lider Rehberi Seyyid Kutub'a eğitim bakanlığı makamını teklif etti. Ama –bir zamanların edebiyat eleştirmeni– Kutub teklifi reddedip en önemli eseri ve halen İslamcıların elkitabı olan *Yoldaki İşaretler*'i kaleme aldı. Bir Mısır işkence kampında yazan Kutub bölge liderlerinin yoz yönetimleri ve Allah'ın yasasını, yani şeriatı uygulamayı reddetmeleri nedeniyle Müslüman cemaat üyeliğini kaybettiklerini savundu. Tebaalarını, cahiliye, yani İslam'dan önceki cahillik dönemine sürükleyen bu liderler mürtettiler ve bu nedenle de öldürülmeleri gerekmekteydi. Nâsır üç suikast girişimine karşılık olarak 1965 yılında Kutub'u darağacına yolladı.

Ortadoğu'daki İslamcı hareket Kutub'a kadar toplum içinde çalışarak reform hareketini değilse de reformu yaymaya çalışmıştı. Kutub'un asılmasından sonra Kardeşler şiddet

içermeyen bir muhalefeti vaaz eden ana damara ve Kutub'un "özgürlük teolojisi"ni uygulamayı amaçlayan devrimci gizli cemaate bölündü. Bu cemaat Mısır İslami Cihat örgütünün öncüsü olarak ortaya çıktı. Müslüman Kardeşlerden farklı olan ve darbe yapmak için gizli hücrelerde örgütlenen Cihat, halk tabanını genişletmeye çalıştı. Hıristiyanların tabi kılınmasını, şeriatı uygulamak için güç kullanılmasını ve yönetici otoritenin mürtet olarak cehenneme gönderilmesini, yani *tekfir* öğretisini benimsemişti. Hem bütünleşmeciler hem de yalıtımcılar bir İslam devleti kurmaya çalıştıysalar da, teolojilerindeki farklılık Martin Luther'in geniş kilisesi ile Calvin'in dışa kapalı, dar, saf inancı arasındaki ilk dönem Protestan tartışmayla karşılaştırılabilir.

Protestan İslam'da, Müslüman Kardeşler bütün Müslümanların kurtuluşa uygun olduklarını düşündüler ve Müslüman *ummaya*, yani ulusa vaaz verdiler; Cihatçı militanlar gerçek inancın, normalde "İslami grup" diye çevrilse de, belki de "İslami öncü kol" diye daha iyi tanımlanan *Cemaat-i İslami* hücreleriyle sınırlı olduğunu düşündüler. Cihatçılar öldürülecek mürtetlerin listesine kimlerin konulacağında anlaşamadılar. Bazıları kitabı kültür bakanlığı tarafından yayımlanan herhangi bir yazarı İsrail'in Ariel Şaron'u denli kâfir olmakla suçlayarak devlet için çalışan herkesin mürtet olduğunu savundular. Diğerleri *tekfiri* yalnızca hükümdar ve onun kıdemli bakanlarıyla sınırladı.

Cihatçı gruplar haber başlıklarının çoğunu kaplasalar da, hiçbir zaman siyasi İslam'ı destekleyenlerin küçük bir azınlığını oluşturmaktan öteye geçemediler. Hoşgörü vaaz eden ve dost Müslümanlara karşı şiddet kullanılmasını kınayan Kuzey Afrikalı İslamcı liberaller daha büyük destek gördü. Ama otoriteler, İslami muhalefeti bir bütün olarak yasaklayarak ve onun bütün tezahürlerine tek bir köktenci dert gibi davrana-

rak onu aşırı uca ittiler. Arap siyasi yönetimleri siyasi İslam'ın ilaçlar gibi olduğunu savundular. Yumuşak biçimi gözü kara terörizme meyletme riski taşıyordu. Siyasi yönetimlerin örnek vermek amacıyla andıkları Usame bin Ladin, siyasi kariyerine bir Müslüman Kardeşler üyesi olarak başlamıştı.

Cihatçı saflarını, kesinlikle polisin Müslüman Kardeşlerden ılımlılara uyguladığı bitmeyen şiddetin neden olduğu köktencilik büyüttü. Aynı zamanda hem Müslüman Kardeşler hem de onun şiddet yanlısı kardeş hareketi, Mekke'deki bir imamın sözcükleriyle Nâsır'ın savaşı "İslami olmayan bir ruh"la yönetmesine dayandırılan laik Arap milliyetçiliğinin 1967 İsrail savaşındaki ağır yenilgisinden beslendi. Nihayetinde 1970'ler boyunca ABD yandaşı siyasi yönetimler, Suudi petrol fonlarının İslamcı hareketin saflarına akmasına izin vererek İslamcı harekete o sırada daha tehlikeli görünen sol muhalefete karşı bütün bölgede belirli hareket alanı sağladı. Birbirini takip eden İsrail hükümetleri, milliyetçi Filistin hareketine bir seçenek olarak siyasi İslam'ın gelişmesini destekledi. Mısır'da Sedat Müslüman Kardeşler eylemcilerini Nâsır'm gözaltı kamplarından serbest bıraktı ve dini kuruluşların sosyalist köktencilere karşı bir yerleşkede örgütlenmelerine izin verdi. ABD İslamcı hareketi çok daha genel olarak Sovyetler Birliği'ni yumuşak karnı Müslüman Orta Asya'da vurmanın bir aracı olarak teşvik etti.

Mısır'ın Müslüman Kardeşlerle flörtü 1981'deki Sedat suikastının ardından aniden sona erdi. Küresel harekete destek devam etti. Daha sonraki on yılda Sedat'ın ardılı Hüsnü Mübarek yüzlerce militanı hapsettikten sonra İslami Cihat'ın gelecekteki lideri Eymen Zevahiri'nin de aralarında bulunduğu bu militanların birçoğunu Cihadı başlatmaları için Afganistan'a yollayarak Mısır'da görece bir barış ortamı oluşturdu.

Mısır siyasi yönetiminin, maceraperest İslamcı güruhunun güçlü Sovyet İmparatorluğu'nu gerçekten yenmelerini beklediği oldukça kuşkuludur. Ama Şubat 1989'da son Rus askerleri modern gerilla savaşında tecrübe ve beceri kazanmış muzaffer mücahitleri arkalarında bırakarak Afganistan'dan çekildiler. Birçoğu giderleri karşılanan bir tatil macerası peşindeki üniversite mezunu ve kamu sektörü çalışanı olan 15.000'nin üzerinde Suudi gönüllü, eğitim görmek için Usame bin Ladin'in kampına gitti. Suudi Arabistan, Müslüman dünyadan binlerce gönüllü için bir nakil noktası haline geldi. Suudi Arabistan'da *tezkiye*si, yani Suudi bir imamdan kişisel referansı olanlar Pakistan'ın kuzeybatı sınır eyaleti, Afganistan'a geçiş kapısı Peşaver'e bir Suudi Havayoluyla yüzde 75 indirimle uçabiliyorlardı. Mısır Savunma Bakanı Kemal Hassan Ali İslamcı devrimciler için ordu kamplarında bir eğitim programı ilan etti ve Mısır resmi basınındaki ilanlar gençleri Afganistan'a giden "kervana katılmaya" çağırdı.

Gönüllüler Peşaver'e vardıklarında, Filistinli Abdullah Azam'ın en etkileyicisi olduğu Arap gönüller tarafından yönetilen asker kayıt merkezlerine kaydedildiler. Abdullah Azam'ın Mekteb El-Hedimet'i, yani Hizmet Bürosu 20.000'nin üzerinde Arap mücahidi kendisine çekti ve Afganistan'daki Arap Cihadının başlıca dayanak noktasını oluşturdu. 1986 yılında bin Ladin bitişiğinde misafirhane Beyt El-Ensar'la birlikte kendi kayıt bürosu El-Kaide'yi, yani "Üs"sünü açtı. Misafirhanenin 150 kişi için yatağı ve bahçede daha fazla insana hizmet etmek için haki renkte büyük bir çadırı vardı. "Şeytan imparatorluğuna" karşı koyacak değersiz askerleri ucuza sağlamaktan hoşnut olan Suudi, Pakistan, Britanya ve Amerikan askeri istihbarat kuruluşları katılanları eğittiler ve silahlandırdılar.

Afganistan'daki savaş on binlerce İslamcı milisin dünya çapında ağ kurmasını sağladı ve mücahitler milyonlarca insana Allah'ın kendilerine dünyevi kuvvetleri yenecek gücü lütfettiği inancını telkin ettiler. Mücahitler güçlü Sovyet İmparatorluğu'nu yenebiliyorlarsa daha zayıf, halkın sevmediği kendi dinsiz rejimlerini yenmek için ne yapabileceklerini sordular. Pakistan Sovyetlerin Afganistan'dan çekilmesinden sonra Arap kayıt merkezlerini kapattığında, Ortadoğu seçkinleri, mücahit yığınlarının şeriat devletleri kurmak amacıyla yurtlarına dönecekleri düşüncesiyle korkuya kapıldılar. Bütün Arap dünyasında "Arap Afganlar"m geri dönüşünü engelleyen kale kapıları yıkılmıştı.

Arap rejimlerine yönelik harici İslam tehdidi, siyasi İslam'ın içerde hızla yayılmasıyla birleşti. Yemen, Sudan ve Suudi Arabistan'da İslamcılar iktidara ortak olurken, diğer ülkelerde dini kuruluşlar eğitimi ve refahı sağlayacak kurumlar olarak devletin yerini almakla tehdit ediyorlardı. 1990'ların başında Cezayir'de ve Mısır'da yaşanan depremler, İslamcıların halka yardım götürmekte devletten daha etkin olduklarını gösterdi ve seçimler devletin müdahalesi olmadan yapıldığında her seferinde İslamcılar sandıktan birinci çıktı. Mısırda avukatların ve mühendislerinki gibi anahtar konumdaki meslek kuruluşlarının seçimlerinde büyük başarı gösterdiler. Cezayir'de, daha önce belirtildiği gibi, İslamcı parti İKC Aralık 1991 seçimlerinin birinci turunu kesin bir çoğunlukla kazandı. Cezayir ordusu seçimin ikinci turunu erteledi ve sıkıyönetim ilan edip İKC'yi yasakladığında, İslamcılar İran Devrimi boyutlarında bir ayaklanma başlatmaya çalıştılar ve başarısız olunca dağlara kaçtılar. Burada askeri kanat, İslami Kurtuluş Ordusu'nu (İKO) kurup cihat ilan etti ve devlet kurumlarını hedef aldı. Sayıları yüzleri aşan İslamcı, devlete ve topluma ayırt etmeksizin saldıran ve hepsine or-

taklaşa Silahlı İslamcı Grup (SİG) demilen aşırı hücrelere katıldılar. 1993 ilkbaharından itibaren SİG gazetecileri, sanatçıları, müzisyenleri ve yabancıları da dâhil ederek hedef yelpazesini genişletti. Halk tabanı daraldığı için, terör saldırıları giderek azaldı. Askerler gibi giyinmiş gerillaların sahte kontrollerle otobüsleri durdurup yolcuları katletme taktikleri Cezayir'de normal yaşamı felce uğrattı. SİG, özellikle Peygamberin Mekkeli kâfirlere karşı zafer kazandığı Bedir Savaşı'nı kutlayan kutsal Ramazan ayı boyunca başkent Cezayir'in dış mahallerinde bir seri katliam yaptı. Sivillere yönelik saldırılar militanların umutsuzluğunu açığa vurdu ve halk desteğini zayıflattı. İKO silahlı mücadelede hayal kırıklığına uğrayınca ve devletin genel af teklifleri akılları çelince örgütten ayrılmalar arttı. Ocak 2000'deki ateşkes görüşmesinden sonra bezgin AIS dağlardan indi. Diğer gruplardan 3.000 gerilla hâlâ dağlarda dolaşmaktaydı ve bunlardan yaklaşık yüzü bir ay içinde öldürüldü.

Arap Afganların gizlice dönmesiyle harekete geçen Ortadoğu'nun dört bir yanındaki cihat grupları, Cezayir'deki silahlı ayaklanmaya öykündüler. Komşu Libya'da mücahitler ülkenin doğusundaki Yeşil Dağ'daki mevzilerinde umutsuz bir savaşa girişti. Daha doğudaki cihat grupları Mayıs 1992'de Yukarı Mısır'da turistlere ilk saldırılarını düzenlediler ve ülkenin önde gelen laik yazarı Farag Fouda'yı öldürdüler. İki grup şiddete öncülük yaptı: Güvenlik güçlerini ve üst düzey görevlileri hedef alan İslami Cihat ve İslam adına özellikle yabancılar ve Hıristiyanlar gibi daha kolay ama ses getirecek hedefleri gözüne kestiren Cemaat-i İslami. Ordu suçlulara yataklık yaptığından kuşkulanılan yoksul mahallere helikopter saldırıları ve askeri baskınlar düzenleyerek misilleme yaptı. İçinden çıkılmaz hal alan ölümcül şiddet döngüsü militanların Mısır başbakanına ve bakanlarına suikastlar dü-

zenlemelerine yol açtı. Şiddet ancak geçen on yıl boyunca müşterilerinin sözcüleri gibi hareket eden avukatların bile nefretini kazanan Yukarı Mısır'daki Krallar Vadisi'nde elli sekiz turistin öldürülmesinin halkta yarattığı kızgınlığın ardından azaldı. Bir dizi askeri mahkeme altmışın üzerinde liderin idamı ve 20.000 üzerinde şüphelinin mahkemesiz tutuklanmasıyla sonuçlandı. 1998 yılında Doğu Afrika'da ABD elçiliğinin bombalanmasının ardından gelen uluslararası baskının hırpaladığı silahlı gruplar açıkça Afgan cihadını yenileyecek askeri güçten yoksundular ve kaybedilen 1.000'in üzerinde yaşamdan sonra ayaklanma tükenmişti.

Şaron'un ikinci *intifada*yı ezerek bastırması gibi şiddetin azalması da Mübarek rejiminin Müslüman militanların tehdidine karşı askeri çözümün söz konusu olduğunu iddia etmesine olanak tanıdı. Ama rejimin zafer çığlıkları iki nedenden ötürü kuşkuluydu. Birincisi rejim İslamcı militanlara karşı savaşı kazandıysa da, programlarına karşı kaybetmişti. Ortadoğu liderleri, kendilerine yöneltilen dinden dönme suçlamalarının yönünü saptırmak için konuşmalarını muhaliflerinin kutsal diliyle süslediler. Sözgelimi Baasçı Saddam Hüseyin, milliyetçi İslamcı olarak kendini yeniden şekillendirdi. Ayrıca Ortadoğu siyasi yönetimleri iktidarlarının tehdit edilmemesini sağlamak için özellikle azınlık hakları ve kadınların eşitliği konularında olmak üzere dini kişisel hukuka zemin hazırlayarak İslami gündemin büyük bölümünü benimsedi. Mısır'da Naval El-Sa'davi'nin Arap Kadınları Dayanışma Birliği gibi katı İslami geleneklerin Batı'nın kişisel özgürlük standartlarıyla değiştirilmesi için uğraşan laik kadın kuruluşları yasaklandı. Yerel resmi yetkililer, Kilise restorasyonunu –bir kilise tuvaletinin tamirini bile– başbakanlık kararına bağlayan yenilenmemiş Osmanlı kanununu uyguladılar; Kıpti göçü bir damladan sele dönüştü. İslamcı muhalefete

rağmen, o zamana kadar canlı parlamenter sisteminden gurur duyan Kuveyt'te emir Körfez Savaşı'nda verdiği kadınlara oy verme hakkı tanıma sözünden geçici olarak geri döndü. Şiilerin güvenlik güçlerine girmelerini tamamen yasaklayan Suudi Arabistan ve Bahreyn boyutunda olmasa da Şiiler devlet memuriyetine ve silahlı kuvvetlere girişte sıkı sınırlamalarla karşılaştılar. Tarihleri 2.500 yıl öncesine dayanan ve bağımsızlık öncesinde sayıları yaklaşık yarım milyonu bulan Arap dünyasının Yahudi toplulukları, ikinci bin yılın sonunda hemen hemen ortadan kayboldular. Yöneticiler ayrıca İslamcıların arzularını yurtdışına yönlendirdiler. Mısır devlet medyası *intifada*ya ilişkin yaym süresini artırmak için izin aldı; televizyonda intihar bombacılığının kutsallığını vaaz eden dini liderler boy gösterdi. Üst düzey bir resmi din görevlisi olan Ahmed El-Tayyib bir yayında "intihar bombacılığının en yüksek şehitlik biçimi" olduğunu söyledi. Kahire'deki öğrenciler, gönüllülerin Cihada katılabilmeleri için İsrail sınırlarının açılmasını istediler. 1990'lar boyunca İsrail'le barışa inanmaları için eğitilen çocuklardan ikinci *intifada* döneminde Yahudilerle ve hatta Amerikalılarla savaşmaları istendi.

Boşanmanın, giyimin ve aile planlamasının İslamlaşması ve dikkatlerin dışarıdaki kutsal savaşlarda toplanması İslami baskıyı kısa bir süre için hafiflettiyse de, uzun vadede İslamcıların amaçlarını besledi. İslamcılar yalnızca Şaron'a değil, aynı zamanda kendi etkisiz liderlerine yönelik kızgın suçlamalar haykıran kalabalıkları yönlendirdiler. İslami cihat ayaklanmalarının başlamasından on yıl sonra, Ortadoğu herhangi bir öfkeli yerden daha fazla tek renkli hale geldi. Osmanlı döneminde olduğu gibi, kişilerin kimliklerinin simgesi devletlerinden daha ziyade mezhepleriydi ve örtülen peçelerin gösterdiği gibi Sünni uyanışçılar yine hâkim gruptular.

İslami Cihadın Küreselleşmesi

Yerel İslami güçlerin zafer için şiddete başvurmalarındaki geçici durulmanın yanlış anlaşılmasının başka bir nedeni daha vardı. Hareket bir süper gücü hedefine aldığı 1980'lerin başlarında yurtdışında zannedilenden daha az ezilmişti. 1987'deki Afgan savaşının savurduğu kişilerden biri olan hayalperest genç mücahit Usame bin Ladin, İslami bir süper devletin yeniden kurulması görüşünü açıkça dile getirdi. Silah arkadaşlarına Hazreti Muhammed'in ilk önce Pers ve ardından Bizans olmak üzere zamanın iki büyük imparatorluğunu yendiğini söyledi. Arap Afganlar, Sovyetleri alt edecek ve daha sonra gözlerini Amerika'ya dikecekti. Böyle bir öngörü cihat ideolojisinin normlarından kökten bir ayrılışa işaret etmekteydi. O zamana kadar, Kutub'un taraftarları kendi liderlerinin, yani "Firavunların" devrilmesine ve onların yönetiminin püriten bir İslam devletiyle değiştirilmesine odaklanmışlardı. Bin ladin Başkan Bush'un konuşmalarıyla koşutluklar gösteren biçimde yeni bir (İslami) dünya düzenin yaratılmasında Müslümanların ya ondan yana ya da İslam'a karşı olacaklarını öne sürdü.

Arap Afganlar, Sovyetlere karşı kazandıkları zaferin ardından anayurtlarında bütünleşmiş olsalardı, Ladin'in yeni cihat yorumu bir hayalcinin düşü olmakla kalmayacaktı. Eskiden olduğu gibi 1993 yılı itibariyle Arap gaziler, küresel erişimin küresel düşünceyi beslediği dünyanın dört bir köşesine yayıldılar. Yüzlerce savaşçı Arap dünyasının yoksul, muhalif çevrelerinde, Somali ve Sudan'da sığınak buldu. Yemen'de Başkan Ali Abdullah Salih eskiden Sovyetlerin desteklediği Güney Yemendeki solcu rakiplerine karşı Marksçılık karşıtı bir cihat için geri dönüş yapan Afgan gazilerini topladı. Yaklaşık 12.000 olmak üzere en fazla sayıda gazi sessiz-

ce ve dikkat çekmeden evleri Suudi Arabistan'a geri döndü. Bin Ladin bunların arasındaydı. Bin Ladin Krallığa "inançsızların" Batılı güçlerinin "İslam toprağını işgal ettiğini" seyretmek için tam zamanında, 1991 Körfez Savaşı'ndan kısa bir süre önce varmıştı.

Bin Ladin, Irak tehdidiyle savaşması için Batılı güçler yerine kendi Arap Afganlarını harekete geçirme önerisi geri çevrildiği 1991 ilkbaharında öfkeyle Afganistan'a geri döndü. Bin Ladin bu kez kibirli yabancı bir militanı ağırlamaya Sovyet askerlerini ülkeden temizlerken hevesli olduklarından daha az hevesli olan Afganlılar tarafından olmak üzere bir kere daha kovuldu. Bin Ladin sonraki dört yılını ABD ve Suudi baskısı Sudan'ı onu sınır dışı etmesi için ikna etmeden önce Arap gizli polisinden kaçarak ve mahallesindeki camideki bir suikast girişiminden kurtularak Sudan'da geçirdi. Ladin'in seyahatleri Arap şiirinin atadan kalma vadiyi Bizans-Pers süper güçlerinin siyasetinin acımasız dünyasına bırakmak zorunda bırakılan, amaçsızca dolaşan mitsel kralı İmruü'l-Kays'ın seyahatlerini hatırlatmaya başlamıştı. Ladin 1996 yılında iktidarı yeni ele geçiren Taliban'ın misafiri olarak Afganistan'a geldi ve El-Kaide'yi yeniden canlandırmak ve daha sonradan "dünya için cihat kampı" diye adlandırılan ilk askeri üslerinden birini kurmak için aile servetini kullandı.

Cihat sürgünleri için tek sığınak Müslüman çevre değildi. Britanya'nın yabancı muhalif gruplar ve gevşek iltica yasaları cenneti olarak ünü onu ayrıca çekici kılmıştı. Ülkeye ilk gelenler dinlenmeleri ve tedavi görmeleri için gönderilen yaralı Afgan gazilerdi. Ama birçok mücahit İslami görevlerini sağlama almak için sığınılacak yer konusundaki kaygılarını toprağa gömmüşlerdi. 1993 yılı yazında aralarında köktenci İslam'ın Ürdünlü ruhsal rehberi Abu Katada'nın da bulunduğu on iki cihat düşünürü İslami hukukun bir Müslüman'ın

Müslüman olmayan bir ülkeye sığınmasına izin verip vermediğini tartışmak üzere Peşaver'de buluştular. Londra'dan gelen bir imam da dâhil olmak üzere çok azı, Müslüman olmayan bir toplumun gerçek Müslüman'ı doğru yoldan çıkarabileceğini savundu. Ama çoğunluk Hz Muhammed'in Hıristiyan sığınağı Habeşistan'a göçünü örnek göstererek onayladılar. Abu Kataba düşüncesini savunurken "Britanya ve Arap devletleri arasında bir fark yok" dedi. "Hiçbiri İslami değil. Bir Müslüman olarak kendinizi güvende hissettiğiniz yere gitmelisiniz."

Bu fetvanın, yani yasal görüşün ardından, Arap Afganlar sahte pasaportları Britanyalı göçmen yetkililerin şüphesini uyandırana kadar ilk önce British Airways'le Karaçi'den doğrudan uçarak, daha sonra zorunlu olarak Körfez ve Sudan üzerinden olmak üzere Londra'ya akın ettiler. Arap siyasi göçmenler dalgısının sonuncusu 1980'ler itibariyle Britanya'yı Ortadoğu'nun sansürcülerinin pençesinden kurtulmuş bir basın merkezine dönüştürdü. Afgan Araplar uyum sağladıktan sonra Londra'yı "İslami cihadın düşünsel başkenti" diye adlandırdılar ve bin Ladin'inki de aralarında olmak üzere çok sayıda İslami grup Londra'da kendi medya faaliyetlerini başlattı ve birçok Arap gazetesinin ve uydu kanalının bulunmasının sağladığı kamusallık oksijenini soludu. 1998 yılı itibariyle bin Ladin'in telefon görüşmelerinin büyük kısmının Britanya'yla olduğunu gösteren uydu telefon görüşmeleri kayıtlarının ortaya koyduğu gibi Londra bir cihat merkezi olarak çok önemliydi. 1990'ların ortasında Arap Afganlara, Ortadoğu devletlerinden kaçan yeni bir İslamcı siyasetçi ve savaşçı akını katıldı. Britanya Mısır'ın, Suudi Arabistan'ın, Yemen'in, Tunus'un ve Cezayir'in resmi iade taleplerini, Arap liderlerin kızmasına karşın, liberal iltica geleneklerine bir müdahale olarak reddetti. Ama bu sırada Londra'nın si-

lahlı İslami mücadeleye bir konuşma kürsüsü denli lojistik destek üssü olarak da hizmet gördüğü neredeyse kesindir ve iltica talebinde bulunanların bazıları Britanya'ya sahte pasaportlarla yasal dışı yollardan girip çıkmaya devam ettiler.

Batı sürgünü cihat hareketini derinden etkiledi. Cihat hareketinin ufkunu genişletti ve yeni bir görev tanımı üretti. Mısır'daki ve Cezayir'deki gerillalara göre, cihat temelde yerel silahlı bir mücadele, ikinci bir ulusal özgürlük savaşıydı. Londra'daki sürgünler için cihat küresel, ideolojik ve garip biçimde Britanya merkezliydi. Bunlar tek tek Arap liderleri büyük Firavunlar olarak değil Amerikan kuklaları olarak ve azgın baskılarını ve yozlaşmalarını daha büyük bir şeytanın, yani Batı neo-emperyalizminin bir belirtisi olarak gördüler. Hedef kitleleri bir ulus devlet değil, ama bir milyar Müslüman'ın dünya çapındaki *ummas*ı, ulusuydu ve amaçları küresel bir İslami ayaklanma başlatmaktı. Yeni ideoloji, milliyetçi cihatçılar ile bin Ladin'in "evrendeşleri" arasında keskin bir çatlağa yol açtı. Anlaşmazlığın kökenleri Ladin'in *takfir*, yani aforoz öğretisine ve Müslüman ülkelere cihat ilan edilmesine karşı çıktığı Sovyet güçlerinin Afganistan'dan çıkarılmasına kadar gitmekteydi. Bin Ladin, Müslüman Kardeşler kökenini hatırlatan biçimde cihadın yalnızca Müslüman olmayan hükümdarlara karşı *dar el-harb*'de ("savaş toprağında") başlatıldığında meşru olduğunu savundu. Eski silah arkadaşları Ladin'i cihattan dönmekle suçladılar ve bir grup onu öldürmeye çalıştı.

Mısır cihadının sürgündeki lideri Eymen Zevahiri'nin birçok yandaşını şaşırtarak Ladin'in El-Kaide'siyle ittifak ilan ettiği 1998 yılında iç çatışma gözle görülür hale geldi. İdeolojik ortaklık ABD'ye savaş ilan eden ortak bir fetvayla imzalandı ve Eymen Zevahiri'nin yardımcısı Muhammed Ataf'ın kızının bin Ladin'in oğluyla evlenmesiyle damgalandı. Fet-

vaları bütün Müslümanlara "El-Aksa Mescidi'ni ve Kutsal Cami'yi [Mekke] Amerikalıların ve müttefiklerinin pençesinden kurtarmak için –sivil ya da asker fark etmeksizin– Amerikalıları ve müttefiklerini öldürme görevlerini yerine getirmeleri [metinde aynen böyle]" için çağrıda bulundu. "Haçlılara ve Yahudilere karşı cihat ilanı" başlıklı fetva üç savaş sebebi sıralar: "haçlı ordularının çekirgeler gibi yayıldığı" Arap Yarımadası'ndaki ABD üsleri, ABD'nin Irak'ı "parçalaması ve yıkması" ve son olarak "aşağılık Yahudi devleti"nin arkasındaki Amerikan desteği. Küresel hareket Mısır'daki faaliyetlerini sona erdirdi ve Çeçenistan'daki, Keşmir'deki, Filipin'deki ve Bosna'daki Müslüman olmayan *dar el-harb*'de yeni cepheler açtı.

Batılı devletlerin kuzu postuna bürünmüş kurtlar olarak betimlenmesi bölgede duyguları etkiledi. Çöl Fırtınası'nın ardından, ABD bölgedeki askeri varlığını Britanya İmparatorluğu günlerinden beri görülmeyen ölçüde güçlendirdi. ABD Körfez devletlerini İran ve Irak ikili tehdidinden koruduğunu iddia etmesine karşın, Filistin'e, Irak'a ve daha sonra Afganistan'a Batı saldırıları görüntüsünün sürmesi birçok kişiyi sözde dost olan Batılı devletlerin aslında bir düşman olduğuna inandırdı. Bu görüntü, yeni yaygınlaşan Amerikancılık karşıtlığı hiçbir yerde ruh halinin görünüşte veliaht Abdullah'ın aralarında bulunduğu kraliyet ailesinin önde gelenlerinin oluşturduğu güçlü bir grubu kendisine çektiği Suudi Arabistan'daki denli etkili olmadı. Hatta Körfez Savaşı sırasında veliaht Abdullah'ın askerlerini "Filistin'de gasp edilen hakları geri istemek" için Iraklılara katılmaya değil de Irak'la savaşmaya yollandığı için pişmanlığını dile getirdiği nakledildi.

Washington'un içerlemeye Suudi Arabistan'daki varlığının neden olduğunu kavrayamaması açıkça onun bir tarihsel

perspektiften yoksun olduğunu gösterdi. Yalnızca bir nesil önce komşu Yemenliler Britanya askerlerini Aden'den kovmak için savaşmışlardı ve Suudi Arabistan'ın ruh hali savaşçıydı. Egemen Vahhabi mezhebi Suudları dışarıdan saldırganlara karşı yüzyıllarca korumuştu ve onların gayreti Suudi Arabistan'ın Avrupa sömürgesi olmaktan kurtulan tek Arap devleti olmasını sağlamıştı. Batı'nın tükenmeyen petrol arzusu ve modernleşmenin baş döndüren hızı Suudların bütün görevlerini daha acil hale getirdi. Aşırı tutucu din adamları krallığın eğitimi, medyası ve camileri üzerindeki hâkimiyetleri vasıtasıyla Suudi gençliğini iyi Müslümanların kâfir güçlerle savaşması gerektiğini öğreten teolojik bir diyetle büyüttü. Çocuklara daha anaokulunda ikinci Halife Ömer'e atfedilen bir deyiş –"Arap Yarımadası'nı Yahudilerden ve Hıristiyanlardan temizleyeceğim"– ezberletildi.

Muhalif güçler arasındaki hesaplaşma yalnızca an meselesiydi. Körfez Savaş'mdan sonra, yüz önemli imam Kral Fahd'a "uygunsuz yabancı müttefiklerine" giderek hiddetle saldıran bir dizi dilekçe verdiler. Bu imamların önde gelenlerinden Sefer El-Havali, yargılanmasına neden olan kayda alınmış 1991 tarihli bir Cuma hutbesinde "Körfezde olup bitenler Batı'nın Arap ve Müslüman dünyayı daha fazla tahakkümü altına alma tasarısının bir parçasıdır" uyarısında bulundu. Amerikalı müttefiklerine iyi davranmama ve hoşgörü gösterme arasında gidip gelen Suudi yetkililer, Batılı bir askeri gücün mevcudiyetini kabul etmenin Mısır'daki, Irak'taki ve Libya'daki Arap monarşilerinin yıkılmasına neden olacağını fark ettiler. 1994 yılında bin Ladin Suudi vatandaşlığından çıkarıldı ve çok geçmeden yüzlerce yandaşı hapsedildi. Bin Ladin buna Kral Fahd'a "kaderini haçlı Batılı devletlerin kaderine" bağladığı için uyaran bir açık mektupla yanıt verdi. 1995 yılının sonlarında arabaya yerleştirilen bir bomba Ri-

yad'ın merkezindeki ABD askeri eğitim tesisini yıktı. Bu, Ladin'in Amerika'yla savaşının başlangıç vuruşuydu.

Cezayir'deki ve Mısır'daki İslamcı gerillalar, yabancılara yerel silahlı mücadelelerinin bir parçası olarak saldırdılar. Bin Ladin'in cihadı yabancıları başlıca hedef haline getirmede ilkti. Bin Ladin'in hedefleri başlangıçta fazla cesaret gerektirmeyen, ama büyük ilgi çeken ya askeri ya da resmi hedeflerdi. 1996 yılında Güney Suudi Arabistan'daki Hobar kentinde bomba yüklü bir kamyon yaklaşık 400 Amerikalıyı yaralayarak ya da öldürerek Amerikan askeri kışlasını harap etti (gerçi Washington suçu İran destekli Şii grupların üzerine attı) ve iki yıl sonra aynı yöntem 7 Ağustos 1998'de eş zamanlı düzenlenen saldırılarda Güney Afrika'daki iki ABD elçiliğini tahrip etmek için kullanıldı. Suudi köşe yazarları, eylemin Amerikan askerlerinin Suudi Arabistan'a gelişlerinin sekizinci yıl dönümüne denk geldiğine dikkat çektiler. Washington ilk kez olmak üzere Afgan mağaralarına ve Hartum'a crusie füzeleri atarak Ladin'e misillemede bulundu. Bu saldırı El-Kaide'ye çok az zarar vermesine karşın, ilaç üreten bir Sudan fabrikasını enkaza dönüştürdü. İki yıl sonra El-Kaide bomba yüklü bir sürat teknesini Güney Yemen'deki Aden limanı açığında demirli Amerikan muhribi USS *Cole*'a hızla çarptırdı. Bin Ladin'in bir başarı işareti olarak yorumladığı şey ABD'nin Yemen yakıt ikmal durağını Beşinci Filo'ya bırakması ve Aden'den askeri personelini çekmesiydi.

İzleyen ayarlarda, yarımadada yaşayan Batılılar El-Kaide'nin planlamadığı ama esin kaynağı olduğu küçük ölçekli saldırılara kurban gitmeye devam ettiler. Washington artık tehlikenin tamamen farkındaydı ve bin Ladin'in ABD'nin en çok aradığı terörist olduğu ilan edildi. Amerikan baskısı altındaki Ladin'in kurmay heyeti ya yakalandı ya da Yemen, Sudan ve Britanya'dan Taliban'm onlara Afganistan'da sağ-

ladığı güvenli bölgeye değin peşlerine düşüldü. Diz üstü bilgisayarlarla donanmış kurmay heyet, İslam kuramı üzerine çok sayıda bilimsel eser yazdı. Ebu Velid El-Masri adlı bir düşünür cihat hareketinin tarihi üzerine 100.000 sayfalık eserini yazdı ve Zevahiri parça parça basılan ve "şeytan imparatorluğu" ABD'yle nihai hesaplaşmanın onun sahasında başlayacağı konusunda önceden uyaran yapıtı *Peygamberin Bayrağı Altındaki Soylu Savaşçılar*'ı tamamladı.

14
ABD Savaşı

Dış güçler karşısındaki zayıflıklarından çoktandır umutsuzluğa kapılmış olanlar için, El-Kaide'nin 11 Eylül 2001'de kaçırdığı uçaklarla Manhattan'daki İkiz Kulelere ve Pentagon'a eşgüdümlü olarak saldırması, İslamcı militanlığın cazibesini yeniden artırdı. Java'dan New Jersey'e kadar küçük gruplar halinde ibadet edenler, Kunut adı verilen ve "Tanrı Amerika'yı yok etsin" nidasının eşlik ettiği bir çeşit yakarışta bulundular. Bununla birlikte bu kitlesel kıyım, tanrısal iradeye uygun hareket ettiğini iddia eden bir davanın ahlâk anlayışına ilişkin gerek İslam dünyası içinde gerekse dışında bir dehşet duygusunun uyanmasına da yol açtı. İran Cumhurbaşkanı Hatemi resmi olarak, 2.976 kişinin öldürülmesini insanlık suçu, olayın faillerini de İslam dışı ilan etti.

Sorunları çözmek hâlâ mümkün olmasına rağmen Washington'un yanıtı –teröre karşı savaş– çatlakları daha da derinleştirdi. ABD, hedefleri küresel ve iyi tanımlanmamış olan bir savaş başlatma eğilimine girdi. Batılı devletler kendi memleketlerinde, yer altındaki cihat destekçilerinin izini sürerken siyasi göçmen Müslümanların peşine düştüler. Yurtdışında ise ABD kuvvetleri Afganistan'ı işgal etti, bin Ladin'e ev sahipliği yapan Taliban'ı devirdi ve Ladin'in dağlık Tora Bora bölgesindeki sığınağını bombaladı.

Ortadoğu'daki yönetimler başlangıçta, İslamcılara karşı verdikleri yerel mücadeleleri Washington'un küresel mücadelesiyle birleştirebileceklerini umut ettiler. Bu yönetimlerin liderleri, Batılı güçlerin 1990'ların insan hakları söyleminin yerine terörle mücadele söylemini koymalarından medet umdular. Washington'un öncülüğünde Batılı hükümetler, askeri ve gizli mahkemeler, mahkeme kararı olmaksızın alıkoymalar, süresi belirsiz gözaltılar, doğrudan delillere dayanmaksızın ilişkilendirme yoluyla suçlamalar gibi bir zamanlar Arap devletlerini topa tutmalarına neden olan uygulamalarda bulundular ve iltica usullerini sıkılaştırdılar. Beşşar Esad, ziyarete gelen bir ABD Kongre üyesine, "Suriye tarafından uzun süredir oluşturulagelen yaklaşımı benimseyin" diyerek tavsiyede bulundu. Mısır Başbakanı Atef Ebeid ise ABD'yi terörle mücadele etmek için kendi modellerini kullanmaya davet etti.

Batı'nın yön değiştiren ilgi odağı, Arap yönetimlerinin demokratikleşme konusunda tersine adımlar atmalarına ve kendi güvenlik devletlerini güçlendirmelerine olanak sağladı. 1990'lar boyunca eşine az rastlanır parlak bir reform yıldızı olan Ürdün, meclisi askıya aldı, seçimleri erteledi, kararname yönetimine geçti (otobüs ve taksilerde dini kasetlerin çalınmasına yönelik bir yasağı yürürlüğe koydu) ve krallığın gazetelerinde editörlük yapmaları için istihbarat ajanlarını görevlendirdi. İsrail, Mısır, Libya ve Cezayir, Washington ve Londra'ya yerel İslamcıların listelerini verdiler ve bu kişileri El-Kaide ile bağlantılandırarak Batılı hükümetleri, sürgündeki muhaliflerini susturma konusunda destek olmaya ikna ettiler. 20 yıllık bir boykottan sonra Libya lideri Kaddafi'ye teröre karşı açılan savaşta yeni bir rütbe verilerek itibarı iade edildi ve Cezayir cumhurbaşkanı 15 yıl boyunca ilk defa 2001'de Beyaz Saray'da ağırlandı. Sürgüne gönderilmiş ünlü

Tunuslu muhaliflerden Moncef Marzouki, bu olan bitenden şöyle yakınmıştır: "[Arap] diktatörler, dünyada şimdiye kadar asla 11 Eylül'den beri gördükleri saygıyı görmemişlerdi."

Ancak yine de Washington, bölgenin diktatörleriyle işbirliği yapmanın akıllıca olup olmadığına ilişkin tartışmalarla dolup taşıyordu. Sözünü sakınmayan muhalif görüşlerden biri, Arap polis devletlerinin küresel cihadın çözümü olmaktan daha çok nedeni olduğunu savunuyordu. Cihat şiddeti, Arap dünyasının üzerinde durulmamış iç sorunlarının bir ürünüydü; Arap devletleri bu kadar hunhar değil de daha adil bir yönetim sistemi uygulamış olsalardı sorunlarını Batı'ya aktarmamış olurlardı. Yeni muhafazakârlar olarak bilinen bu ideologlar, dışarıdan tasarlanmış siyasal sistem değişiminin halkları mevcut zorba yönetimlerden kurtaracağını, demokrasiyi tesis edeceğini, halkı kendi toplumu içindeki paydaşlar haline getireceğini ve Batılı değerleri yaygınlaştıracağını iddia etmişlerdir. Yeni muhafazakârlar, Ortadoğu düzeninin yeniden yapılandırılmasını ve bu bölgedeki büyük petrol varlığının dağıtımını planlamak için Amerikan emperyalistleriyle ve Bush yönetimi içerisindeki ticari çıkar çevreleriyle ittifak yaptılar.

Büyük ve riskli girişimler için elverişli bir zamandı. Washington, Afganistan'da başlangıçta elde ettiği zaferin verdiği heyecanla uçakları kaçıran 19 kişiyi yetiştiren bölgeyle uğraşmaya soyundu. Uçakları kaçıranların 15'i Suudi vatandaşı olduğu için başlangıçta Suudi Arabistan uygun bir hedef gibi görünüyordu. Soğuk Savaş döneminde, Sovyet bloğunun korunaksız Müslüman bölgelerini vurmaya kalkıştığında Suudi Arabistan'daki İslam yardıma yetiştiği sürece güçlenmiş olan Krallık-ABD işbirliği, şimdi şiddetli bir gerginlik döneminden geçiyordu. ABD'li devlet yetkilileri, 9 Eylül sonrasında eski müttefikleriyle "Arap Talibanı" diyerek alay ediyor ve

ABD çıkarları için Suudi kraliyet ailesinden daha güvenilir garantörler bulunup bulunamayacağını araştırıyorlardı. Yıllık ABD-Suudi askeri ilişkileri gözden geçirme toplantısı iptal edildi ve bir Suudi prensinin Dünya Ticaret Merkezi kurbanları için verdiği 10 milyon dolarlık hediye, pek de kibarca olmayan şekilde iade edildi.

Bu arada Arapların Batı'ya yönelik düşmanlığı da artmaktaydı. Krallıktaki okullarda boykot edilecek ABD mallarının listeleri dağıtıldı. Suudi imamlar, hükümetlerinin Amerika'nın genişletilmiş askeri gündemini kabul ettiği iddiasını protesto etmek amacıyla resmi görevlerinden istifa ettiler. Suudi Arabistan'ın o zamanki Washington büyükelçisi Bender bin Sultan, eşine az rastlanır bir zafiyet kabulüyle, krallığın ABD'nin Taliban karşıtı ittifakına katılmada gösterdiği isteksizliği şu sözlerle savundu: "Bir Batı demokrasisinde halkınla temasın koparsa seçimleri, bir monarşide ise kelleni kaybedersin." Perde arkasında ise yetkililer, yan etkileri sınırlamak, Amerika'nın birincil petrol kaynağı olarak Riyad'ın yerini muhafaza etmek ve Suudi Arabistan güvenliğinin birincil garantörü olarak da ABD'nin yerini korumak için çeşitli adımlar attılar. El-Kaide'nin Manhattan'ı ve Washington'u vurmasının üzerinden üç gün geçmişti ki veliaht Abdullah, fazladan 9 milyon varil petrolü Birleşik Devletlere göndererek petrol fiyatlarında öngörülen ani artışın önüne geçti.

Washington, dünyanın başlıca enerji tedarikçisinin istikrarını bozmaktansa cihadın daha bir yan cephesi olan Irak'a gözünü dikti. Uçakları kaçıranlardan hiçbiri Iraklı değildi; ayrıca Batılı istihbarat ajanslarının bin Ladin'in uydu telefonuna yapıldığını tespit ettiği yüzlerce aramanın hiçbiri Irak kaynaklı değildi. Aslına bakacak olursanız savaş sebebi, Irak'ın İslamcı arka planıyla değil, onun kitle imha silahları progra-

mıyla bağlantılandırılmıştı ve 11 Eylül'den öncesine dayanmaktaydı. ABD 1998'de Irak Özgürleştirme Yasası kapsamında Irak'ta rejim değişikliğini resmi politikası ilan etmişti.

Bununla birlikte Irak, görece düşük bir bedel ödemek için gerek ekonomik gerek stratejik pek çok çekici önerilerde bulundu. 10 yıl süren yaptırımlar, Irak'm kâğıt üzerinde çok etkileyici olan cephaneliğini harap ve işe yaramaz hale getirmiş ve eski gücünü elinden almıştı. Irak aynı zamanda, Sünni mezhebinin Şii mezhebi üzerindeki 900 yıllık bölgesel hâkimiyetini de kapsayan bölge düzenini tersine çevirmek için uygun bir başlangıç yaptı. Şiiler, Sünnilerin izledikleri belirlenmiş halifeler yerine Muhammed Peygamber'in damadı Ali'ye bağlılık gösteren ve böylelikle İslam'ın temel bölünmesine zemin hazırlayan taraftı. Sünniler dünya çapında Müslümanların yüzde 85'ini oluşturmaktadır; ancak Ortadoğu'da Sünni ve Şii nüfusu daha dengeli bir dağılım gösterir. Afganistan sınırlarından Doğu Akdeniz'e 140 milyon, diğer bir deyişle toplam nüfusun yarısı kadar Şii bulunmaktadır. Lübnan'da Şiilerin oranı resmi tahminlere göre yüzde 38 olup aynı mezhebi benimsemiş en büyük nüfus grubudurlar. Bahreyn'de nüfusun yüzde 65'ini, Yemen'de yüzde 42'sini, Kuveyt'te yüzde 35'ini ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde yüzde 15'ini oluştururlar. Suudi Arabistan'da ise 1,6 milyon Şii bulunmakta ve bu da nüfusun yaklaşık yüzde 10'unu teşkil etmektedir. Ayrıca Suriye, Türkiye ve Pakistan'da da azımsanmayacak oranlarda Şii azınlık bulunmaktadır. Ancak sonuç olarak bütün bu sayılan ülkeler içinde en büyük Şii nüfus Irak'ta yer almaktadır.

Saddam Hüseyin yönetimi altında Sünni Araplar, Irak'm güvenlik aygıtlarını kullanarak iktidarı ellerinde tuttular ve İran'ın bölgedeki planlarına karşı Irak'ı bir Arap siperi olarak algılayan komşu Sünni Arap devletlerden de destek gör-

düler. Ancak çoğunluğun Şiilerde bulunduğu Irak'ta Sünni Arapların nüfusu toplam nüfusun sadece beşte birini oluşturmaktaydı. Dünyadaki Şii halklar, ikinci sınıf statülerine karşı yükselen mezhepsel kızgınlık içinde, rejim değişikliğini Sünni boyunduruğundan kurtulmanın bir yolu olarak öngördüler.

Irak'ın içinde bulunduğu ruh hali kesinlikle çelişkilerle doluydu. Washington'un, Irak'ın değil kendi çıkarlarına hizmet ettiği düşünülüyordu. Savaşa geri sayım devam ederken BM Güvenlik Konseyi, insan hakkı ihlalleri için değil ama bir türlü bulunamayan kitle imha silahlarını arayıp bulması için Irak'a düzinelerce BM gözlemcisini görevli olarak gönderdi. Yaptırımlar genelde, Irak halkının hayatta kalma mekanizmalarını aşındırmakla ve bu arada yönetimin halk üzerinde hâkimiyet kurmasını sağlayarak rejimi güçlendirmekle itham edildi. Hal böyle iken 10 yıllık yaptırım sürecinin ve şiddetli iç baskının ardından, pek çok kişi bir çıkar yol aramaya koyulmuştu. Washington'un Irak'ı despotizmden kurtarma retoriği şaşırtıcı bir şekilde, Şiilerin baskıdan kurtuluşu vaden bin yıllık teolojisi ile sıkı sıkıya örtüşüyordu. Eğer demokrasi çoğunluğun (Şiilerin) iktidarını sağlayabilirse durum daha da çekici bir hâl alacaktı.

Saddam Hüseyin'in devrilmesinin bir domino etkisi yaratabileceğinden endişe duyan bölge liderleri, bu konuda çok da hevesli sayılmazlardı. Napolyon Bonapart 1799'da Nil Nehri Deltası'nı ilk kez fethettiğinden beri sömürgeci Batılı devletler, Yakın Doğu'nun büyük bir kısmını Arap ya da Sünni olmayan satraplar arasında bölüştürmek suretiyle bin yıldan uzun süredir devam eden Sünni Müslüman iktidarını budadı. Birinci Dünya Savaşı'nı takiben yapılan paylaşımda ise Lübnan'da Hıristiyanlar, Filistin'de Yahudiler ve bir nesil sonra da Suriye'de Aleviler güç kazanmıştı. Daha fazla güç

aşınması meydana gelmesinden endişe duyan Ürdün Kralı Abdullah, Irak'ta yaşanacak bir ABD müdahalesinin, yatay olarak İran'dan batıya doğru Irak, Suriye ve Lübnan üzerinden Akdeniz'e kadar, dikey olarak ise dünyanın en geniş petrol yataklarını birleştirecek şekilde, kuzeyde Şiilerin çoğunlukta olduğu Azerbaycan'dan başlayıp Irak'tan geçerek Arap Yarımadası'nın doğu kıyılarına kadar uzanacak bir Şii iktidar ekseni oluşturacağı uyarısında bulundu.

Saddam'ın yurtdışındaki en sıkı Sünni düşmanları bile tavırlarını yumuşattılar. Mart 2002'de Beyrut'ta gerçekleştirilen Arap zirvesinde Körfez liderleri, Saddam'ın yardımcısı İzzed İbrahim Duri'ye açıkça sahip çıkmışlardı. Arap devletlerini ziyaret eden Amerikalı yetkililer sürekli olarak, bölgede Bağdat'ta değil, İsrail'in ikinci *intifada*yı bastırmakta olduğu Filistin'de kriz yaşandığı feryatlarıyla karşı karşıya kalıyorlardı. Mali kaygılar, korkuları daha da körüklemişti. Dünya genelinde liderler, Saddam Hüseyin tarafından petrol karşılığı gıda anlaşması kapsamında imzalanan kazançlı sözleşmeleri kaybetme tehlikesiyle karşı karşıyaydılar. Ürdün Kralı, bedava petrol tedarikini kaybetmekten endişe duyarken, Irak petrolüne yapılan 60 milyar dolarlık harcamaya aracılık yapan BM kuruluşları ise o güne kadarki en kârlı işlerini kaybetme tehlikesiyle yüz yüze kalmışlardı.

Saddam Hüseyin, ne Iraklı bir Nâsır ne Arap bir Bismarck ne de bazı Arapların boş yere umutlandıkları gibi yeni bir Selahattin değildi (Mussolini'yi çok daha fazla andırıyordu). Ancak Filistinli yaralılar için ilaç temin etmesi, "Filistin'i özgürleştirmek için cihat" ilan etmesi, Arap dünyasının kilit önemdeki toplumsal kesimlerine yönelik cömertliği (Ürdünlü gazeteciler için bir konut sitesi yaptırmıştı) ve bir Sünni önder imajına sahip olması, halkın bam teline basıyordu. Bunun içindir ki Arap göstericiler, bölgenin en gaddar diktatörünün

yaklaşmakta olan devrilişini coşkuyla karşılamak yerine, sokaklara dökülerek İsrail'in Filistin'deki ve Amerika'nın Irak'taki saldırılarını protesto ettiler. Mısır ve Ürdün polisi, hemen hemen her gün gerçekleşen eylemleri bastırmak için ateş açtı. Şam'da ve Riyad'da binlerce kişi, ABD konsoloslıklarının önünde toplanıp miting yapmak için içişleri bakanlığının yasaklarını çiğnedi.

ABD'nin Irak'ı işgal etme hızı, yerinde bir hareketle İsrail'in Haziran 1967'de Kudüs'ü, Batı Şeria'yı, Golan Tepelerini ve Sina Yarımadası'nı 6 günde işgal etmesine benzetilmiştir. Kuveyt sınırından 700 kilometre içeriye büyük bir hızla ilerleyen ABD kuvvetleri, Bağdat'ı 10 gün içinde, ülkenin tamamını üç haftadan kısa sürede ele geçirdi. Hükümet güçlerinin çoğu mevzilerini bırakıp kaçtı. İşgal, Arap dünyasının en fazla askerileşmiş rejimini çok az can kaybıyla devirdi.

Ancak işgalin hızı aldatıcıydı. Amerikan kuvvetleri kuzeye doğru dörtnala ilerlerken nüfusun toplanmış olduğu merkezlerin çoğunu atladılar. Rejimin yıkılması ile oluşan boşluğu, kendi tam teçhizatlı küçük ordularına sahip çok sayıda yerel aşiret reisi ve dini liderler doldurdu. Bağdat'ta insan güruhları, merkezi hükümetin malvarlığını, denetimi aniden tekrar ele geçirmesi ihtimalini bertaraf edecek şekilde yağmaladı. Devlet düzeneği –devlet arşivleri, hapishaneler, mahkemeler– kül haline geldi ve Irak Müzesi'ndeki dünyanın en büyük Süryani koleksiyonu da dâhil olmak üzere iktidar simgeleri parçalandı. Kuzeydeki Kürt peşmerge kuvvetleri, Kürt özerk bölgesini güneye doğru, petrol zengini Kerkük kentini de içeren, atalarından kendilerine kaldığını iddia ettikleri toprakları kapsayacak şekilde genişlettiler. Birkaç hafta öncesine kadar Saddam Hüseyin'in altın kaplamalı 72 tane sarayını, 14. Louis tarzı mobilyalarını ve özel yüzme havuzlarını aşağılayan ABD generalleri, bunların tadını çıkarmaları için

askerlerini başıboş bırakıp hemen yanlarında sergilenen yağmacılığı ve savaş ağalığını görmezden geldiler.

İşgalden iki ay sonra Washington, ABD terörle mücadele dairesi eski başkanı Paul Bremer'i, Irak'ı yöneten Geçici Koalisyon Yönetimi'nin (GKY) başına getirerek Irak'ta tam bir hâkimiyet kurmaya çalıştı. Bremer, Irak'a gidişinden birkaç gün sonra yerel seçimleri erteledi ve egemen güç olarak yönetimi eline aldı. Örnek oluşturacak bir devletin mimarı olarak görev yapması planlandığı halde, Bremer "bu duyuruyla resmen ilan ediyorum" ifadelerini içeren emirler yayınlamaya başladı. On üç ay sonra Irak'tan ayrılırken, Bremer 100 emir, 17 muhtıra, 12 resmi tebliğ ve 12 yönetmelik yayımlamıştı ve bu yönetmeliklerden biri, Irak'ın ulusal sanayisini ortadan kaldırmaya yönelikti. 12 yıl süren yaptırımlardan dolayı Bremer'in elinde vizyonunu mali açıdan desteklemek için sınırlı kaynak vardı. ABD'nin doğrudan desteğini alan Bremer ayrıca Irak'm yurtdışmdaki malvarlıklarının denetimini de üstlendi ki Batı bu varlıkları serbest bırakma konusunda hiç zorluk çıkarmamıştı. Ayrıca BM Güvenlik Konseyi, Irak'm petrol gelirlerini serbest bırakarak denetimini Bremer yönetimine veren 1483 sayılı BM Güvenlik Kararı'm çıkardı.

Ancak bütün büyük hırslarına rağmen Bremer yetkisini asla, Bağdat'ın merkezinde duvarlarla çevrilerek ayrılmış olan ve ABD kuvvetlerinin sahiplendiği Yeşil Bölge'nin çok ötesine taşırmadı. Yolsuzluk oldukça yaygındı. Bremer'in ağırlıklı olarak acemilerden ve Arapça konuşamayanlardan oluşan kemik kadrosu, çuvallarla aktarılan milyarlarca nakit parayı yönetiyordu. ABD şirketleri, en büyük sözleşmeleri kaparak muazzam hizmet bedelleri alıp bunları taşeronlara devretti; kendi paylarını alan taşeronlar da aynı şeyi yaptılar. Irak'a kalan ufak pay ise, Körfez ülkelerinde yapıldığı gibi

aracıların Irak'a getirdikleri göçmen işçilere gitti. Iraklı işçiler ve Irak ürünleri fazlasıyla tehlikeli görülüyordu. Bremer, on üç aylık görev süresinin sonunda Irak'ın bütün petrol gelirini ve serbest bırakılan varlıklarını harcamıştı; söz verilen yeniden yapılanmadan ise eser yoktu.

Benzer biçimde, Bremer'in siyasi mimarisi de kabak tadı vermekteydi. Yerelden gelen temsil edilme taleplerine karşı bir savunma olarak, 25 üyeden oluşan Irak Yönetim Konseyi'ni atadı ve bu konseyin üyelerini mezheplerin nüfustaki ağırlıklarına göre belirledi. Şiiler çoğunlukta olduğu için Irak'ın temsil gücü en yüksek kurumu olarak kabul edilen Konsey'in pek çok üyesi, daha önce Irak'tan uzaklaştırılmış ve uzun dönem sürgün hayatı yaşamış kişilerdi. Konsey'in rotasyonla göreve gelen dokuz başkanının biri dışında hepsi yurtdışında yaşamıştı (beşi Londra'da olmak üzere). Bremer'in planları da benzer şekilde yabancı kökenliydi. Irak'ı modernize etme projesi, savaş sonrasında Almanya'nın Müttefiklerce yeniden yapılandırılması örneğini temel aldı. Nazilerden arındırma yerine Baas'tan armdırma politikasını uygulamaya koyarak güvenlik güçlerini trafik polislerine kadar tasfiye etti. Ancak, o yazı tahtası üzerinde kendi planlarını kusursuz hale getirirken, ABD işgali sayesinde zincirinden kurtulan başka bazı güçler ise olay yerinde Irak'ı yeniden biçimlendirmekteydi.

Irak'ın Şii Dönüşümü

ABD tankları, başkentin iki milyon Şii'ye ev sahipliği yapan varoş semti Saddam Şehri'ne girdiklerinde, gizlenerek geçen yıllardan sonra ortaya çıkan genç din adamları, denetimi zaten ele geçirmiş ve şehre yayılıyorlardı. 2003'ün Nisan ayı sonu itibarıyla bu din adamları, Bağdat'taki kliniklerin üçte iki-

sinin ve hastanelerin üçte birinin idaresini ele geçirmişti. Saddam'a kafa tutmuş olan iki Şii dini öndere ithafen Saddam Şehri'nin adı Sadr Şehri olarak değiştirildi. Benzer sahneler Güney Irak'ta da yaşandı; din adamlarının başını çektikleri yetkileri olmadığı halde düzeni sağlamaya çalışan kişiler benimsedikleri İslam hukuku yorumunu zorla uygulamaya koyup alkollü içecek satıcılarına saldırdılar ve Çingene kamplarını yok ettiler. Onlarca yıl süren baskı ve kapalılığın ardından *husseiniya* ya da diğer adıyla Şii ibadet evi, toplumsal karar verme merkezi olarak yeniden su yüzüne çıktı. Şiiler coşkulu kitleler halinde, Saddam'm her yerde asılı olan özlü sözlerini ve resimlerini temizlediler ve bunların yerine ayetullah resimleri koydular. İnsan Hakları İzleme Örgütü'ne göre Saddam'm 300.000 Şii'yi gömdüğü toplu mezarları ve beraberinde toprağın altındaki geçmişi kazarak ortaya çıkardılar. Ayrıca VIII. Henry'nin manastırları kapatması kadar kapsamlı bir politika izlenerek kapatılmış olan Şii din okulları da yeniden ortaya çıktı. Bir yıl içerisinde öğrenci sayısı, birkaç düzineden birkaç bine ulaşmıştı. Yüzyıllardır ilk defa Irak kurumlarında Şii bayrakları dalgalanıyordu. Kısacası ABD'nin Baas'ı devirmesi, bir Şii yeniden doğuşu yaratmıştı.

Din, yeni gelen Amerikalıları gafil avlamış gibi görünüyordu. ABD Savunma Bakan Yardımcısı Paul Wolfowitz, Iraklı Şiilerin "laik" olduklarını, dolayısıyla ABD için Suudilerden daha iyi dostlar olacağını öngörmüştür. Bremer ise köktenci Şiilerin kilit önemdeki bakanlıkları ele geçirmesini önlemiş olmasıyla mantıksız bir şekilde iftihar etmekteydi. Ama kendisinin kurduğu Yönetim Konseyi birkaç ay içinde, ülkenin yasalarının İslam hukukuna uygun olması gerektiğini şart koşan bir Temel Kanun ya da bir yarı-anayasa çıkardı.

Bununla birlikte, anlatılan bu görüntüye rağmen din adamlarının Irak'taki nüfuzu, komşu ülke İran'dakine göre

çok önemli farklılıklar taşımaktaydı. Ayetullah Humeyni ve onun *velayet el-fakih* ya da tek bir din hukuku uzmanının egemenliği teorisinin aksine Irak'ın önde gelen din adamları, teokratik bir yönetimin başında bulunma hevesi içinde değillerdi; daha ziyade yönetici makamlara tavsiyelerde bulunmak istiyorlardı. Irak'ın önde giden dini partisi Dava, *velayet el-umma* ya da diğer bir deyişle halkın egemenliği nosyonunu benimsemişti ki bu nosyona göre halk, Tanrı'nın vekil yardımcıları olarak görev yapar, yasama ve yürütme yetkisini elinde tutar. Partinin öncü ideologu Muhammed Bekir El-Sadr, 1970'lerde yani Saddam tarafından işkenceyle öldürülmeden önce, "İslami kuram dikta yönetimini reddettiği gibi monarşiyi de reddeder" diye yazmıştır. "Aristokratik rejimleri reddeder ve demokratik sistemin tüm olumlu yanlarını barındıran bir hükümet türü önerir."

Iraklı Şii din adamları arasında lider konumunda olan Büyük Ayetullah Ali (Hüseyin) Sistani, benzerleri tarafından eşitler arasında birinci kabul edilir. Kendisi, Irak için alışılmadık bir özgürlük savaşçısıdır. 1930 yılında, 1300 km ötede, İran'daki kutsal Meşhed kentinde dünyaya gelmiş ve Irak'ı ilk olarak 30 yaşında ziyaret etmiştir. Buna rağmen bir yıldan uzun bir süre, bir deri bir kemik ellerle yazılan, ama Bremer'in hukuk diliyle yüklü buyruklarından çok daha etkili olan fetvaları, Bremer'i şaşkınlığa uğratmış ve nihayetinde koltuğundan etmişti. Irak'm en büyük cemaatinin ruhani lideri olarak Sistani, 15 milyon Iraklı Şii'yi ABD kuvvetlerine karşı ayaklanmaktan alıkoydu. Aynı zamanda, ABD'nin seçime gitmesini ve yönetimi Irak'a devretmesini talep eden kitlesel protestolarla Washington üzerinde baskı kurdu.

Sistani, seçimlere dinsel bir onay vermek ve oy vermeyi İslami bir görev ilan etmek suretiyle, Ortadoğu'da demokrasinin önde giden savunucusu olarak ortaya çıktı. Bu amaçla,

bölgede cenazeler dışında nadiren görülen miktarlarda kalabalığın toplandığı gösterileri harekete geçirdi. Şii isyancıların 1991'deki ayaklanmayı başlattıkları Basra'daki camiden Ocak 2004'te yola çıkan eylemciler, kuzeye doğru yürüdüler ve Dicle'nin yukarılarına doğru ilerledikçe sayıları çoğaldı. Göstericiler Bağdat'a ulaştıklarında ise Bremer, Irak'ı yönetme hevesinden vazgeçmeye başladı. Mart 2004'de ilk bakanlığı Irak yönetimine teslim etti ve Sağlık Bakanlığı'na yaptığı bir ziyaretin sonunda bakanlık çalışanları, binanın çatısından "Hüseyin'in Devrimi"ni ilan eden büyük siyah bir afiş açtılar. Bremer Haziran 2004'de Bağdat'tan kaçarcasına ve son kez ayrılırken yetkilerini seçimle gelmiş olmayan Geçici Irak Hükümeti'ne ve ABD büyükelçisine devretti. Tırmanmakta olan şiddete rağmen Sistani, Ocak 2005'de yapılması planlanan Irak'ın ilk milletvekili seçimlerini savunmaya devam etti ve bürosunu bir seçim makinesine çevirdi. Şiilerden oluşan bir listeye onay verdi, kampanya fonlarına milyonlarca dolar bağışladı ve 2500 camisini dindarlardan oy toplamak için kullandı. Sonuçta, katliam tehlikesine kafa tutan milyonlar oy kullandı. Dava Partisi ve Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyi (IİDYK) dâhil, Şii siyasi partilerin çoğu, onun çağrısına destek oldu. İran Devrimi'nin akabinde Humeynizm'i Irak'a yaymak amacıyla Tahran'da kurulan IİDYK'nin liderleri, işgalden kısa süre sonra Irak'a döndüler; Şii tüccar ve meslek sahibi sınıflarından destek buldular ve kısa süre içerisinde ABD'yle ilişkiye geçtiler. IİDYK, Bedir Tugayları isimli İran destekli bir askeri kanadı muhafaza ediyordu ama devrimci imajından sıyrılmıştı ve 2007'de ismini de Irak İslam Yüksek Konseyi (IİYK) olarak değiştirdi.

Sistani'nin reformcu ilkeleri bazı engellerle karşı karşıya kaldı. Mukteda Sadr, yirminci yüzyılda yoksun Şiilerden yana taraf tutmasıyla tanınan, Irak'ın en ünlü dindar ailesinin

genç evladıydı. Sistani'nin anayasal yaklaşımına tahammül edemeyen Sadr, hem ABD işgaline karşı hem de Sistani'nin yanında yer alan elit tüccar kesime karşı bir halk devrimi çağrısında bulundu. Binyılcı inanışa odaklanmış temel ilkelerle Kasım 2003'de bir halk ayaklanmasını ateşlemede başarısızlığa uğramasının ardından, büyük ölçüde Saddam'ın dağıtılan ordusunun askerlerinden toplanan 60.000 kişilik bir silahlı birlik oluşturdu. Şii geleneğine göre Mesih olarak geri döneceğine inanılan, Şiilerin On İkinci İmam'ının adına ithafen Sadr, bu orduya Mehdi Ordusu adını verdi ve hızlı bir ilerleme kaydetti. Mart 2004'de Sadr'ın kuvvetleri, güneydeki yedi kente hızla girip bu kentlerin denetimini ele geçirdiler; ayrıca Basra'dan Kerkük'e kadar polis karakollarını ve hatta bir de koalisyon üssünü istila ettiler ve bu süreçte çok ihtiyaç duyulan silahları temin ettiler. Tüm bunların yanı sıra, Irak'ın kazanç kapısı kutsal Şii kentleri Kerbela ve Necef'i de Sistani'nin kıskacından çekip aldılar. Irak'm başka yerlerinden hızlı bir şekilde geri çekilmelerine rağmen, Necef'ten ancak Ağustos 2004'de ABD önderliğindeki kuvvetlerin Sistani'nin üstü kapalı onayıyla kutsal kenti kasıp kavurması üzerine vazgeçtiler.

Şiilerin içinde gelişmekte olan bu hınç ortamında Bedir kuvvetleri, Şii kentlerinin denetimini ele geçirmek için durmadan Sadr'ın kuvvetleriyle çatışmaya giriyordu. Siyasetçilerin oldukça gevşek bir biçimde denetim altında tutukları askeri kanatların, sık sık gangsterliğe başvurmaları halk tabanını kaybetmelerine yol açtı. 2008 yılının ilkbaharında Basra'nm denetimini ele geçirmek için yürütülen çetin mücadelenin ardından ABD-Irak kuvvetleri, Sadr için en önemli merkez olan Sadr Şehri'ne saldırdılar. Sadr, kuvvetlerini dağıttı ve öncelikle saklanmak üzere kaçtı; ardından da Kum kentinde din hukuku çalışmak üzere İran'a kaçtı. Çok az kişi, henüz

35 yaşında olan Sadr'ı artık önemi kalmamış bir şahsiyet olarak defterden silmiştir. Sadr ayetullah olmak üzere mezun olursa milyonları seferber edebilir ve Şiilerin siyasi ve dini lideri olma iddiasını yeniden canlandırabilir.

Sünni Karşı Taarruzu

Bremer'in yönetimde bulunduğu bir yıllık dönem, Irak'ta dört yüzyıldır hüküm süren Sünni egemenliğinin çöküşünü hızlandırmıştı. Devletin sanayi tesislerini ve Irak'ın güvenlik güçlerini lağvetmesi ve Baas Partisi'ni yasa dışı ilan etmesi, özellikle Sünni hiyerarşisini derinden etkiledi. Yeni işsizlerin kızgın protesto gösterileri Irak'ın bir ucundan diğer ucuna yayıldı; fakat bu gösteriler, mezhepsel ayrımlar yoluyla hızla bölündü. ABD'nin işgalin daha başlarında gösterdiği sert tepkiler ve özellikle ABD kuvvetlerinin Felluce kentinde göstericiler üzerine öldürmek üzere ateş açması öfkeyi tetikledi. Başkaldırıyı denetimi altında alacak Sistani gibi bir figürden yoksun olan Sünni muhalefet, Irak'm merkezinde ve kuzeyinde, eski askerlerden, özellikle de Cumhuriyet Muhafızları'ndan oluşan, gevşek bir örgütlenme içerisindeki küçük silahlı gruplara bölündü. Grupların hedefinde ABD kuvvetleri ve onlara çalışan yabancı paralı askerler ile Iraklılar vardı.

Bu grupların eylemleri ilk baştan beri işgale ve işgal yardakçısı olduğu iddia edilen *Rafida*'ya ya da bir başka deyişle reddiyecilere –Şiiler için kullanılan aşağılayıcı bir tanımlama– karşı sert eleştiriler getiren Irak'taki Sünni imamlardan destek gördü. İşgalden önce Afganistan'dan sızan ve işgalin akabinde bütün bölgeye ve ötesine yayılan cihatçı grupların akını, husumeti daha da şiddetlendirmişti. Cihatçı gruplar Sünni bölgelerinde barınıp, hem ABD kuvvetleriyle hem de Şii üstünlüğünden yana olanlarla savaşmak için eski Baasçı

gruplarla işbirliği yaptılar. Fırat ve Dicle nehir vadilerinin üst kısımları boyunca, özellikle de batıdaki Anbar Eyaleti'nde mevzilenen ve sivil bölgelerde faaliyet gösteren kuvvetleriyle, başta Bağdat olmak üzere Irak'ın önemli kentlerinde bir dizi intihar bombası eylemi gerçekleştirdiler. Cihatçılar başta yabancı hedeflere odaklansalar da –Ürdün Elçiliği ile BM ve Kızıl Haç'ın Bağdat merkezleri ilkler arasında idi– gitgide daha çok sivil Şiilere yöneldiler.

ABD'nin ayaklanma karşıtı yöntemlerinin gaddarlığı, Anbar Eyaleti'nin başlıca kentleri Felluce ve Ramadi'nin kuşatılması ve ardından buralara yapılan büyük saldırı, sadece cihada duyulan sempatiyi artırdı ve yukarıda sözü edilen işbirliğini güçlendirdi. Arap milliyetçiliğinin aksine cihat ideolojisi, baskı sayesinde güçlenip serpildi. Arap milliyetçiliğinin kahramanı, her ne kadar tarihsel olarak Kürt olsa da bir küheylanın üzerinde Kudüs'ün kapılarından giren muzaffer Selahattin'dir. Kuruculari Seyyid Kutub da dâhil olmak üzere cihatçı kahramanlar ise şehitlerdi. Sürgüne gönderilmiş bir ideolog, "Cihat şiddeti bir virüs gibidir, siz onu bombaladıkça daha da yayılır," demişti.

Aralık 2003'de Saddam yakalanmasına rağmen ya da belki de yakalandığı için başkaldırı hareketi serpildi. Cihatçı gruplar daima komuta koltuğunda idi. Bir sonraki ay isyancılar, ABD kuvvetlerinin eyalet başkentlerindeki işgaline meydan okumak üzere "Cihatçı Sarsıntı Tugayları" gibi adlarla faaliyet gösteren, askeri takım büyüklüğündeki ilk Özel Kuvvetlerini ABD mevzilerine karşı görevlendirdi. Ekim 2006'da, Mezopotamya'daki cihatçı örgütleri bir araya getiren bir çatı örgüt, Irak'taki Sünni Arap eyaletleri içine alan bağımsız bir İslam devleti kurulduğunu ilan etti. 2009 yılı itibarıyla ABD kuvvetleri, Bremer'in dağıttığı askeri birimleri

yeniden canlandırıp Iraklı Sünnileri içine alarak bazı başarılar elde etti. Ancak yine de cihatçı gruplar, kayda değer bir dayanma gücünü ellerinde tutmayı başardılar. Altı yıl üzerine, devlet dairelerine yönelik bir dizi büyük bombalama eylemiyle merkezi yönetimi yıpratmayı sürdürdüler.

Irak İç Savaşı ve Şiilerin Zaferi

Irak'ın Sünni ve Şii kısımları kolaylıkla birbirinden ayrılamaz. Iraklı aşiretler, her iki taraftan da üye kabul ederek mezhepsel bölünmenin taraflarına eşit uzaklıkta durur. Kuzey Irak Kürtleri içerisinde Şiiler, azımsanamayacak büyüklükte bir azınlığı teşkil eder. Güneyde ise Basra'nın dörtte biri Sünnilerden oluşurken Bağdat toplumsal bir kırkyama görüntüsündedir. Ya da öyleydi.

Bremer'in resmi idareyi Iraklılara devretmesi, Irak'ın yönetimi için yapılan toplumsal bir yarışı tetiklemişti. Şiiler nüfus gücüyle oy sandığı için mücadele ederken Sünniler silaha sarıldı. Mücadelenin en üst düzeyde seyrettiği zamanlarda Bağdat'ta günde ortalama altı intihar bombası patlıyordu. Sistani'nin liderlik ettiği Şiiler, hacılarla dolu Şii ibadethanelerinde yaşanan ve ardı arkası kesilmeyen kıyımlar karşısında fevkalade soğukkanlı davrandılar. Ama bu mezhebin inananları, gittikçe daha büyük bir travmanın etkisi altına giriyordu: Bağdat'ın iki önemli ibadethanesini birbirine bağlayan köprünün üzerindeki hacılar arasında yayılıveren intihar bombacısı söylentisi, hemen hemen 1.000 kişinin öldüğü bir izdihama yol açtı. Bu rakam, işgal sonrası Irak'mda tek bir olayda kaydedilen en büyük ölü sayısıdır. Kan gölü büyüdükçe her iki taraftan insanlar, iktisadi, yasal ve fiziksel olarak kendilerini güvence altına almak için silahlı gruplara bel bağladılar.

Samarra'daki tepesi altınla kaplı İmam El-Askeri ibadethanesinin Şubat 2007'de harap edilmesi, bardağı taşıran son damla oldu. Bunun peşini bırakmayan Şii militanlar, yüzün üzerinde Sünni camisine saldırıp çok sayıda Sünni imamı öldürdüler. Ölüm mangaları ellerinde elektrikli matkaplarla, heterojen olmakla beraber ağırlıklı olarak Şiilerden oluşan varoşları ve Bağdat'ın uydu kasabalarını turlayıp bazı Sünnilere öldüresiye işkence yaptılar; bir kısmını ise önlerine katıp kovaladılar. Kontrol noktalarında ağırlıklı olarak Şiilerden oluşan güvenlik güçlerinin –ABD gözetimindeki Irak hükümeti tarafından görevlendirilen ve Şii bir içişleri bakanı tarafından komuta edilen– bulunması, terör ortamını daha da kızıştırdı. ABD birliklerinin başarıyla üstesinden gelen Sünni savaşçılar, gittikçe savunmaya çekiliyorlardı. 2007 yılında Bağdat morglarına her ay gelen 3.000 cesedin dörtte üçü Sünni'ydi.

İntikam cinayetleri, Şii olmayan nüfusun yaşadığı tüm mahalleleri bomboş bırakan bir Sünni kaçışını harekete geçirdi. Sünniler kaçtıkça ABD kuvvetleri, geri dönüşlerini engelleyen ve başkenti mezhep ayrımına göre küçük bölgelere bölen betondan bir savunma duvarı ördü. Bağdat'm toplumsal karışımı gittikçe tek renkli bir hâl aldı ve Dicle Nehri'nin doğu yakasında –Rusafa– neredeyse hiç Sünni kalmadı. Benzer sahneler, Irak'm o güne kadar nüfusu karışık olan diğer yerlerinde de tekrarlandı. 2007 yılı itibarıyla çoğunluğu Sünni iki milyonun üzerinde Iraklı kuzeye ya da yurtdışına kaçmıştı ki bu, ayda ortalama 100.000 kişi demekti. Kaçanların çoğu orta sınıftandı. Bu kişilerin yokluğunda bağnaz savaş ağaları ve aşiret şeyhleri giderek daha büyük egemenlik kurdular.

2008 yılında iç savaşın yatışmasıyla ortaya çıkan sonuç, Bağdat'ın demografik yapısında çarpıcı bir değişikliğe işaret

ediyordu. Kolombiya Üniversitesi'nin bir araştırması, başkentin beş milyonluk nüfusu içerisinde sadece birkaç yüz bin Sünni bulunduğunu ortaya çıkardı. Iraklı Sünni Arapların ülke nüfusu içerisindeki oranı % 20'den % 12'ye düşmüştü. Washington, Sünni ayaklanmasının bastırılmasını 2007 yazından itibaren artan asker akınına bağlayarak bu konuda itibar edinmeye çalıştı. Daha doğrusunu ifade etmek gerekirse Sünni direnişini kıran, Şiilerin karşı saldırısı olmuştur. Pek çok Sünni savaşçı, silahlarını ellerinde tutmalarına, El-Kaide ile küçük ölçekte mücadele ederek para kazanmalarına ve yenilginin pençesinden bir parça şerefle kurtulmalarına imkân tanıyan Irak'ın Oğulları programına katılmaları için ABD'nin yaptığı teklife balıklama atladı. Daha önceleri oylara karşı kurşunla mücadele veren Sünni Araplar, seçim boykotunu ve direnişi istemeye istemeye sona erdirdiler ve Saddam sonrası Irak'la siyasal olarak bütünleşmeyi kabullendiler. 2009 yılı itibarıyla ölü sayısı, ayda birkaç binden birkaç düzineye düştü.

Şii zaferinin maliyeti çok büyük olmuştu. ABD kuvvetlerinin iç savaşı kendi haline bırakmasının üzerinden yedi yıl geçtiğinde Irak'ın 27 milyonluk nüfusunun yüzde 5'i ya ölmüş ya yaralanmış ya da yerinden edilmişti. 11 Eylül'de ölenlerin iki katı kadar Amerikalı ölmüş ve ABD Kongresi'nin bir raporuna göre tahmin edilen maliyet ise 4 trilyon doları aşmıştı. Altı yıl sonra ülke ekonomisi yeniden yapılanmak şöyle dursun daha da gerilemekteydi. Bağdat ufuklarında görülen vinçler, sadece savaş öncesi dönemden kalanlardı. Petrol üretimi ise savaş öncesindeki düzeyin altında seyretmekteydi. Elektrik ve su kesintileri genel bir kural halindeydi.

Halk Hareketlerinin Bölge Genelinde Yükselişi

Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalara ayıran sömürgeci güçler, yarattıkları ülkelerin bağımsız devletler olarak kendi ağırlıklarını koyacaklarını, ulusal kimliklerini edineceklerini ve ardından halklarının sadakatini kazanacaklarını ummuşlardı. Ama üzerinden neredeyse bir yüzyıl geçmesine rağmen bunun aksi yönündeki hareketlerin etkisi gittikçe artıyor gibi görünmekteydi. İnsanlar kendilerini önceden var olan aşiret ve benzeri bağlar ile tanımlıyorlardı ve uluslarına değil de bunlara ilişkin bir aidiyet duygusunu ifade ediyorlardı. Karma bir nüfus yapısına sahip olan toplumlarda, etnisite ya da mezhep temelinde kırılmalar yaşanıyordu. Bir zamanlar yaygın olarak görülen mezhepler arası evlilikler azalıyordu. Devletlerin içerisinde mezhepsel ya da etnik sınırların haritasını çıkaran duvarlar yükseliyordu.

Bir zamanlar tek bir devlet olan Irak'ta merkezkaç eğilimli kuvvetler oldukça dikkat çekiciydi. Kürtler kendi güvenli bölgelerini, kendi bayrağı, dili ve parlamentosu olan ama fiilen Irak'a bağlı bir devlete dönüştürdüler. Şiilerin desteklediği Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyi (IİDYK), güneyde dokuz vilayetten oluşan özerk bir bölge için mücadele etmekteydi. Sünni gruplar ise kendi krallıklarını ilan ettiler. Irak'ı çözülmeye götüren kuvvetler, komşu devletlere yayıldı ve onların da dikişleri sökülmeye başladı. Lübnan'daki iç savaşı sona erdiren ve dine dayalı siyasetin ortadan kaldırılmasını taahhüt eden 1990 Taif anlaşması kâğıt üzerinde kaldı. Genç Lübnanlılar her şeyden önce Maruni, Şii, Sünni ya da Dürzi olarak yetiştiler. İsrail'deki toprak edinme yanlısı Yahudi partileri, ülkelerindeki Arapların çoğundan kurtulma mücadelesi veriyordu. 2006 savaşı gibi kriz zamanları, Lübnan'da ve İsrail'de eyalet sistemini güçlendirdi. Homojenleşmek bir

yana dursun ülkeler daha da fazla bölündü. Ürdün'de, Batı Şeria'da ve Gazze'de aşirete dayalı ve ayrılıkçı kimlikler, ulusal kimliklerin önüne geçti. Cezayir'deki ve Fas'taki Berberi hareketleri, azınlık hakları için ve Tamazirt'in (Berberi lehçesi) resmi dil olarak kabul edilmesi için egemen Arapçı ideolojiye karşı mücadele halindeydi. Suudiler bile kendilerini, krallıklarıyla değil bölgeleriyle tanımlamaya başladı; batıda Hicaz kıyı şeridi, doğuda Şii Hasa bölgesi ve ortada aşiretlere kalan kısım.

Bölünmemin temel nedenlerden biri, Arap rejimlerinin halklarının ihtiyaçlarını karşılamaktaki başarısızlığıydı. Kötü yönetim, eşitsizlikler, yolsuzluklar ve devlet şiddeti, bu rejimlerin güvenilirliğini aşındırdı. Arap rejimleri üzerlerine yüklenen hızla büyüyen nüfusları ve köhnemiş ekonomileriyle yönetim mekanizmalarını işletmeye ve insanlara iş sağlamaya çalışıyorlardı. Pek çok Arap devletindeki petrol ihracatçıları, fiyatlar yüksek kaldığı sürece rahatsızlıklar üzerinde durmama konusunda yetkilileri destekliyordu. Ancak ne zaman ki petrol fiyatları düştü (örneğin varili 145 dolardan 5 ay sonra Temmuz 2008'de varili 35 dolara) ve küresel ekonomi krize girdi, hükümetler sübvansiyonlarda kesintiye gitmek zorunda kaldı. İran Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad, 70 milyon nüfuslu ülkesinin 14 milyonluk kesimini yoksulluktan kurtarmak için verdiği sözü tutmayı başaramadı ve 2009 yılında kentli kitlelerin büyük eylemleriyle karşılaşınca yeniden seçime gitti. Suriye, Körfez cömertliğinin, bedava Irak petrolünün ve Lübnan kaynaklarının yerine yenisini koymak için uğraştı; ancak kuşatılmış İran'da bunları bulamadı. Arap dünyasının en fakir devleti Yemen'de petrol üretiminin seviyesi on yılda neredeyse yarı yarıya düştüğü için iktisadi kriz, siyasi krizi de ateşledi. Tırmanan yolsuzluklar ve insan hakları ihlalleri, devletin yasal sistemine güveni daha da çökertti.

Aşırı görev yüklenmiş merkezi hükümetler, nihai refah sağlayıcısı, sosyal güvenlik ağı, adli hakem, kabile, din ve etnisite hareketlerinin gözeticisi olarak üstlendikleri rollerden gitgide vazgeçtiler. Başarısız devlet başkanlarının yarattığı boşluğu, aşiret şeyhleri ve ayetullahlar doldurdular. Yerel liderler, aynı soydan gelen veya ortak inançlara sahip kişilerle ulusal sınırların ötesinde bir araya gelerek, uluslarüstü veya uluslaraşırı kimlikler yarattılar ve böylelikle devleti daha da zayıf düşürerek daha büyük bir güç elde ettiler.

Irak'ın mezhepçiliği özellikle bulaşıcıydı; bölgeye Sünni-Şii husumetlerini aşılarken karşılığında da bunlar tarafından pekiştirildi. Bölgeyi çaprazlamasına bölen bir mülteci akını, eyalet sisteminin aşılanmasına yardımcı olduğu gibi bazı ülkelerde demografik dengeleri alt üst etti. Birleşik Arap Emirlikleri'ndeki, Ürdün'deki ve Suriye'deki Şii topluluklar hızla büyüdü. Irak'tan sürülen Sünniler, ayaklanmaya güvenli bölgelerinden lojistik ve manevi destek veren komşu devletlerde üs kurdular.

Medya alanındaki köklü yenilikler, uluslaraşırı kimlikleri devlet medyasının ulaşamadığı daha büyük bir izleyici kitlesine taşıdı. Faksın, internetin ve uydu televizyonun kullanıma girmesi, o zamana kadar rejimlerin bilgi üzerindeki tekelleri ve halk eylemlerine getirdikleri yasaklar nedeniyle boğulan sesleri harekete geçirdi. Karşılaşılan ilk güçlükler maliyetli ve ağırdı: 1993 yılında muhalif Suudiler –Meşru Haklar Savunma Komitesi ya da CDLR– Londra'ya kaçtılar ve Suud Hanedanı içerisinde ahlaksızlığın aşırı boyutlara ulaşmış olduğunu iddia eden bir bülteni dağıtmak için her hafta binlerce dolar harcadılar. Elektronik posta ve internet, maliyetleri çok büyük ölçüde düşürürken, hedef gözeten raporlarla –özellikle polisin zalimliğini sergileyen yasaklı görüntüleri yayınlayarak– farkındalık yarattı. 2009 yılında Mısırlı öğren-

ciler ve işçiler, internetteki sohbet odaları aracılığıyla genel grev düzenleyerek hükümetin işçi eylemlerine engel olma çabalarına meydan okudular. On binlerce Suudi, Kasım 2009'da Cidde'de su baskınlarında yüzlerce kişinin ölmesine yol açan bürokratik başarısızlıklardan sorumlu olan yetkilileri ortaya çıkarmak için Facebook'u kullandı. Cep telefonları ve Twitter gibi internet topluluk siteleri, tartışmalı 2009 seçimlerinin ardından İran'ın tamamında başlayan protesto gösterilerini körüklemeye yardımcı oldu.

Uydu televizyonu, uluslaraşırı hareketler için mesafeleri önemli ölçüde kısalttı ve liderlerin, Arap nüfusunun üçte birini oluşturan haklarından mahrum edilmiş ve eğitimsiz kimselere ulaşmalarını mümkün kıldı. Muhaliflerini sürgüne gönderen rejimler, sansür kısıtlamaları ile engellenemeyen uydu aracılığıyla bu kişileri kısa zaman sonra gerisin geri ışınlanmış olarak karşılarında buldular. Suudi muhalifler, hapisten televizyon stüdyolarına taşındılar ve siyasi özgürlük, tek aile yönetimine son verilmesi ve hatta din ile devletin birbirinden ayrılması taleplerini dile getirdiler. Los Angeles'taki İranlı kral taraftarları, Tahran'daki muhaliflere sürekli başkaldırma çağrıları yayınladılar. En popüler, yenilikçi ve en eski Arap uydu istasyonu, Katar'dan yayın yapan El-Cezire, Müslüman Kardeşlerin ruhani önderi olan Yusuf Karadavi'ye televizyonun en çok izlenen saatlerinde *Şeriat ve Yaşam* isimli kendi programını yapması için imkân tanıdı ve bin Ladin'in vaazları için özel yayın dilimleri ayırdı. 1990 yılında Suudi devlet radyosu, Irak'm Kuveyt'i işgaline ilişkin haberleri üç gün süresince gizledi. Bunun üzerinden on yıl geçtiğinde bu tür bir sansür hayal edilemez olmuştu. Nasıl Avrupa'da matbaa çağı, kutsal metinlere aracısız erişim sayesinde on beşinci yüzyıl ortodoks Hıristiyanlığına meydan okumuş-

sa bilgi çağı da bölge halkının kurulu düzene meydan okumasına imkân tanıdı.

Başlangıçta bazı hükümetler bu iletişim aygıtını yasaklamanın bir çaresini aradılar. Mısır, pornografiyi dizginleme ve İslami örf ve adetleri muhafaza etme gerekçesiyle uydu çanaklarını toplattı; Tahran ise çanakları çatılardan söktürmek için yetkisiz yasa uygulayıcılarından oluşan çeteleri görevlendirdi. Ancak talebi bastırma konusunda başarısız oldular. Teknolojiyi alt etme konusunda başarısızlığa uğrayan rejimler, onu benimsediler. 1997 yılının sonlarında İran, hem kendi uydu kanalını hem de Irak ve Körfez'deki Şii toplulukları hedef alan, 24 saat Arapça yayın yapan El-Âlem kanalını faaliyete geçirdi.

Bazı Arap rejimleri, meşruiyetlerini pekiştirme mücadelesi verirken ulusal kimliklerini uluslaraşırı kimliklerle birleştirmeye çalıştılar. Mısır Cumhurbaşkanı Mübarek, Saddam'a methiyesinde onu bir şehit olarak adlandırdı ve Arap ya da Arap olmayan Şiileri İran'a sadık kalmakla suçladı. Muammer Kaddafi, Libya'da İtalyan işgalciler tarafından asılan direniş hareketinin lideri Ömer Muhtar'ın heykelinin yanına dikilmek üzere bir Saddam heykeli siparişi verdi. Pek çok Sünni devlet, Şii misyonerler oldukları iddia edilen kimselere karşı kamuoyunda geniş yer bulan kampanyalar başlattı, Şii ibadethanelerini yasakladı ve Irak'taki Sünni intihar bombacılarının eylemlerini meşru direniş eylemleri olarak gösteren haber bültenleri yayınladı. Ürdün'de göçmen bürosu polisleri Iraklı mültecilere "Müslüman mısın, Şii misin?" sorusunu yöneltiyordu. Bu arada Şii siyasetçiler de iğneleyici sözler savuruyordu. Irak İçişleri Bakanı Bayan Cebr, Suudi dışişleri bakanının Irak'taki artan İran etkisine ilişkin uyarısı üzerine, onunla "deve üzerindeki bir Bedevi" sözleriyle alay etmişti.

Retoriğin ateşlemesiyle yeni bölgesel bölünmeler kristalleşmeye başladı. Sünni Arap rejimler, çoğunluğunu Şiilerin oluşturduğu Yönetim Konseyi'nden uzak dururken, bu konseyi Irak'ı temsil eden kurum olarak ilk tanıyan Tahran oldu. Görünüşte binlerce hacının rahatını ve sağlığını gözetmek için Irak'ın kutsal Şii kentlerinde "konsolosluklar" açtı ve bazıları silahlı olmak üzere sürgündeki Iraklıların geri dönmesini kolaylaştırdı. IİDYK'nın silahlı kanadı Bedir Tugayları, İran'ın eğitim ve lojistik desteğinden faydalanmaya devam ettiler. Rakipleri Mehdi Ordusu da özellikle liderleri Muktada Sadr eğitim görmek üzere Kum'a gittikten sonra aynı şeyi yaptı.

Yaklaşan İran etkisinden duyulan korku, komşu Sünni devletlerin Irak içerisinde ayaklarını basacakları sağlam bir yer aramalarına yol açtı. Ürdün ve Suudi Arabistan, başkentin Sünni kenar mahallelerinde ve Sünni direnişinin sıçrama tahtası olan Felluce'de askeri sahra hastaneleri kurdular. Türkiye, Kuzey Irak'ta savaştan önce var olan 2.000 askerini ve kırk tankını, askeri "irtibat" büroları ile güçlendirdi ve Kerkük'te yeni bir büro açtı. Ürdün ise Irak'ta Haşimi monarşisini yeniden canlandırma arzusunu hayata geçirmenin yollarını aradı. Şiilerin intikamından korkan Ürdün ve diğer Sünni Arap devletler, bir süreliğine cihat savaşçılarına geçit verdiler. (Ürdün Enformasyon Bakanı Muhammed Advan "İnsanların intihar etmeyi seçmelerinin önüne geçemeyiz" demişti.) 2005 yılı itibarıyla Irak'taki binlerce yabancı kökenli cihatçının yarısı Suudilerden oluşuyordu. Arap rejimleri, halklarını ortak bir amaç uğruna harekete geçirme konusunda başarılı olsalar da bu rejimlerin eylemleri, kendi egemenliklerini aşındıran ve kelimenin tam anlamıyla devlet dışı denebilecek aktörleri güçlendiriyordu.

Devlet Dışı Şii Aktörler

Irak'ın dönüşümü, ikinci sınıf statülerinden kurtulmaya çalışan bölge genelindeki Şiileri harekete geçirdi ve haklarını güvence altına almak açısından yeni bir mihenk taşı oluşturdu. Baas'ın prangalarından kurtulmuş olan Necef şehri, özellikle de pek çoklarının Sistani'yi ruhani lider olarak gördüğü İran'daki Şii hareketlerine güç veren bir dinamo işlevi gördü. Cumhurbaşkanı Ahmedinejad'ın 2009 yılındaki tartışmalı seçim zaferine tepki olarak, din ile devlet arasına daha fazla mesafe koymayı savunan Sistani'nin Şiilik ekolüne sempati besleyen muhalif din adamlarının başını çektiği kızgın gençlik, onlarca yıl içinde ülkenin geçirdiği en derin siyasi uyanış hareketine katılmak üzere sokaklara döküldü.

Ayetullah Sistani'nin seçimleri dinsel açıdan onaylaması ve kitlesel gösteriler, Arap coğrafyasının göbeğinde de benzeri protestoları ateşledi. Iraklılar 2005 yılında sandık başına gittiklerinde, Körfez'de bir ada ülkesi olan ve Şiilerin çoğunlukta olduğu Bahreyn'de on binlerce kişi, yeni Kralları Hamad bin İsa El-Halife'nin kendi ülkelerinde de benzeri reformlar uygulamasını talep eden protesto eylemleri yaptılar. Önemli bir Şii lider olan Ali Salman kalabalığa seslenirken "Irak'm Arap Müslüman dünyası için demokratik bir model teşkil edebileceğini düşünüyorum," şeklinde konuştu. İlkin protestoları güvenlik güçleriyle bastırmaya çalışan kral, Kasım 2006'da parlamento seçimi yapma kararına vardı.Dalaverelere rağmen muhalif Şii adaylar, adaylıklarını koydukları on yedi sandalyenin on altısını ya da başka bir ifadeyle toplam sandalyelerin yüzde 40'mı kazandılar. Bahreyn'de olduğu gibi Suudi Arabistan'da da Şiilerin çoğu sadece belirli bölgelerde ikamet edebiliyor, güvenlik kuvvetlerinde ve mahkemelerde çalışamıyorlardı. Washington'daki Suudi büyükelçi-

liğinin Şii çalışanı yoktu ve geleneksel olarak Vahhabilerin tasarrufunda olan Suudi okullarında, Şii Müslümanlığın bir Yahudi sapkınlığı olduğu öğretiliyordu. Saddam'ın devrilmesinin akabinde, Necef'in ayetullahlarından esinlenen Suudi kökenli 450 Şii, Kral Abdullah'a *Memleketin Ortakları* isimli bir kitapçık takdim ettiler. Bu kitapçıkta dinsel ayrımcılığa son verilmesi ve Şiilerin dini iç işlerini düzenlemek üzere Şii bir dini otoritenin kurulması talep edildi. Bir ay sonra Abdullah, 2005 yılının ilkbaharında belediye seçimlerinin yapılacağını ilan etti. Krallığın Şiilere ve Sünnilere sınırlı fakat eşit seçim hakları tanıdığı ilk durumdu. Bir dizi sınırlama vardı; konseydeki sandalyelerin yarısına atama yapılmıştı ve hem kadınlar hem de siyasi partiler yasaktı. Ancak yine de Şii liderler, Sistani'nin oy vermeyi dini bir görev ilan eden fetvasına atıfta bulunarak boykot yerine siyasi katılımda karar kıldılar. Adaylar, özerklik çağrılarına pek vurgu yapmayarak daha önceleri Sünnilerin tepeden inme yerleştirildikleri yerel memuriyetlere yerleştirilmede eşit haklar talebi üzerinde durdular. Sonuçlar etkileyiciydi. Sünni Suudiler sandık başına tek tük gelirken Şiiler adeta aktı. Sistani taraftarlarının yoğun olarak yaşadığı Katif şehrinde kayıtlı seçmenlerin neredeyse beşte dördü oyunu kullandı. Bu oran, özellikle de başkent Riyad'daki üçte birin altında katılım oranıyla kıyaslarsak ülke çapındaki en yüksek katılım oranıydı. O güne değin yeraltında örgütlenmiş olan Şiiler, açıktan açığa kampanya yürüttüler. Seçimin ardından Suudi vilayet valisi, Şiilerin dini faaliyetleri üzerindeki kısıtlamaları gevşetti.

Mezhepsel bölünmenin öbür yüzünde pek çok Lübnanlı da Sistani'nin kitlesel eylem modelini benimsemişti. Şubat 2005'de eski Başbakan Refik Hariri'nin suikasta kurban gitmesi katalizör etkisi yaptı. Hariri o zamana kadar Suriye yönetimine yakın çalışmış bir iş adamıydı; fakat Lübnan'daki

Suriye kuvvetlerine yönelik baskıların arttığı bir ortamda –özellikle de İsrail'in 2000 yılında çekilmesiyle Lübnan toprakları üzerinde askeri bulunan tek yabancı güç olarak Suriye'nin kalmasıyla– bu ilişki gittikçe daha gergin bir hâl almıştı. Suriye'nin Iraklı direnişçilere verdiği destekten ötürü kızgın olan Bush yönetimi 2004 yılında, bütün yabancı kuvvetlerin Lübnan'ı terk etmesini ve milis güçlerinin de dağılmasını –açıkça söylenmeden Hizbullah'a gönderme yapılmıştır– talep eden 1559 sayılı Karar'ın BM Güvenlik Konseyi'nden çıkmasını seyretmiştir. Suriye'nin zor durumda olduğunu hisseden Hariri ve diğer siyasetçiler ise buna destek vermiştir.

Hariri'nin sessiz kalmasını sağlamak için Suriye, zaman içinde kendini kanıtlamış formülü olan şiddet ile yanıt verdi ve 2005 yılının Sevgililer Günü'nde arabasına koyulan bir bomba ile Hariri öldürüldü. Suikast geri teperek Suriye karşıtı kitlesel gösterilere yol açtı ve bunları dağıtmak için verilen askeri emirler, engelleme konusunda başarılı olamadı. Çiçeklerle karşılanan güvenlik güçleri, kendiliklerinden geri çekildiler. Kamuoyunda hâkim olan havanın aniden değiştiğini hisseden Esad, kuvvetlerini geri çağırdı ve Lübnan'daki otuz yıllık askeri varlığını sona erdirdi. Nisan 2005 itibarıyla son Suriye askeri de geri dönmüştü.

Lübnanlı mezhep grupları, taraftarlarına şehrin meydanlarında toplanmaları için çağrı yaparak kelimenin tam anlamıyla boşluğu doldurmak için yarışıyorlardı. 8 Mart 2005'te ülkenin sayıca en büyük ama aynı zamanda en fakir mezhep grubu olan Şiiler, Lübnan'ın iç savaş sonrası yeniden yapılanmasının seyirlik bir parçası olan Beyrut'un lüks şehir merkezinde toplandılar ve Hizbullah lideri Hasan Nasrallah'ın öncülüğünde, demografik ağırlıklarını azaltan kota sistemine son verilmesini talep ettiler. Bir hafta sonra Lübnan'daki diğer mezhepler, Şiilerin egemen olduğu bir devlet yaratacağından

korktukları "bir kişi, bir oy" seçim sistemine karşı miting yapmak üzere bir araya geldiler. Bu miting daha geniş ve kesinlikle daha renkliydi; Lübnan'ın kültürlerinden oluşan bir kaleydoskopu Şehitler Meydanı'na taşıdı: beyaz tunikler içindeki Sünni hocalar, yünlü beyaz başlıklarıyla Dürziler, yanlarında Pekinli ya da Filipinli yardımcılarıyla birlikte saçları kuaförde yapılmış Hıristiyanlar ve özellikle de Batı tarzında giyimleriyle ve saçlarıyla genç Lübnanlılar. Tarihleriyle anılan bu iki yürüyüş –8 Mart ve 14 Mart– Lübnan'da güç mücadelesi veren iki tarafı tanımlamak için yıllarca kullanıldı.

Takip eden aylar boyunca her iki taraf da toplumsal faaliyetlerini çoğaltarak sürdürdüler. Hizbullah, Başbakan Fuad Sinyora'nın istifa etmesi için baskı yapmak amacıyla bir ay boyunca hükümet konağı olan Büyük Saray'ın önüne barikat oluşturacak şekilde oturma eylemleri ve bir de genel grev düzenledi. Lübnan'da art arda yapılan seçimler barış ortamında gerçekleşti; ancak bütün mezhepler katılmasına ve yeni hükümette yer almasına rağmen çıkmazdan kurtulmanın yolu üzerinde anlaşma sağlayamadılar.

Şii uyanışçıların tamamı barışçı yollara başvurmuyordu. Çıkmazla, gittikçe gerginleşen bir atmosferle ve Şii harici mezheplerden oluşan bir birliğin silahların bırakılmasına yönelik sürekli talepleriyle karşı karşıya olan ülkenin tek aktif milis kuvveti Hizbullah, gittikçe daha fazla şiddete yöneldi. Hizbullah bir direniş odağı olma iddiasını canlandırmak için, İsrail'in Güney Lübnan'dan çekilmesinden altı yıl sonra ve silahları elden bırakmamak için gerekçeleriyle birlikte Temmuz 2006'da İsrail'e bir sınır saldırısı başlattı. Sonraki ay boyunca bölgenin en güçlü ordusu tarafından gerçekleştirilen karşı saldırıyı savuşturmakla uğraştı. Orta menzilli füzeleriyle, bir İsrail savaş gemisini ve İsrail'in üçüncü büyük şehri Hayfa'yı defalarca vurdu; ayrıca elektronik istihbaratıyla İs-

rail'in cep telefonu ağına sızdı. Çarpışmanın son gününde bile yüzlerce füzeyi ateşlemeye yetecek kapasitesi vardı.

Dışarıdan bakıldığında Hizbullah'm bölgesel siyasi sermayesi hızla arttı. Hizbullah askeri cesaretiyle, ABD Irak'ı işgal ettiğinde kaybedilen Arap itibarının bir kısmını kurtardı. Saddam'ın ordusunun aksine hiçbir Hizbullah askeri teslim olmadı ve İran Hizbullah'm askeri teçhizatını takviye etti. İçeriden baktığımızda ise vatandaş öldürülen 1.500 Lübnanlı sivili ve yerinden edilen yüz binlercesini hesaba kattığı için Hizbullah seçimlerden zararla çıktı. Yine de Hizbullah Lübnan'ın savunucusu olma iddiasını pekiştirdi, Sinyora hükümetinin güçsüzlüğünü vurguladı ve kendisinin Lübnan'ın en etkili gücü olarak silahsızlanma baskılarından bağımsız kalabilen duruşunu sağlamlaştırdı. Grup, yeni manevra alanı sayesinde gücünü içeride de gittikçe daha fazla kullanıma soktu. Araba bombalamalarıyla 14 Mart siyasetçileri ve eylemcileri öldürüldü ve sakat bırakıldı ve rakip milis kuvvetleri sokak çatışmalarına girdiler. Sinyora hükümeti Mayıs 2008'de Hizbullah'm devlet içinde devletini kontrol altına almak için bir girişimde bulunarak milislerin iç telekomünikasyon sisteminin denetimini ele geçirmeyi başardı. Hizbullah, güç dengesinin ne yönde olduğuna işaret edercesine, kuvvetlerini hükümetin de merkezi olan Beyrut'un merkezine göndererek yanıt verdi. Lübnan ordusu bir iç savaşı ancak çatışmaya girmekten uzak durarak önleyebildi. Dürzi lider Velid Canbolat kuşatılmış 14 Mart ittifakında, silahlı adamlar Beyrut'taki evinin etrafında sıraya dizilmiş haldeyken "Ordunun bize güvenlik sağlamasını istedik. Ancak Hizbullah ordudan daha güçlüyse ordu ne yapabilir ki?" diye dert yandı.

Doha Anlaşması ikilemi çözdü: Hizbullah hükümette 14 Mart çoğunluğu tarafından yapılacak herhangi bir tek taraflı hamleyi veto etmesine yeterli olacak sayıda bakanla temsil

edilme karşılığında Batı Beyrut'tan çekilmek suretiyle askeri varlığını siyasi kazanca dönüştürdü. Bir yıl sonraki seçimler, 14 Mart tarafı için sürpriz bir zaferle sonuçlandı; fakat perde arkasında yapılan anlaşmalarda Hizbullah ve taraftarları bu grubun iktidarını reddetmeye devam etti. Sürüncemede geçen beş ayın ardından taraflar bir koalisyon ilan edip eski statükoyu yeniden kurdular. Hizbullah, kendisine milislerini korumak için gereken veto gücünü sağlayacak şekilde kabinedeki 30 sandalyenin üçte biri artı bir sandalye aldı. Obama'nın desteğine Bush yönetiminin desteğine bel bağladıkları derecede bel bağlayamayan 14 Mart grubunun liderleri birer birer Hizbullah destekçisi komşuda, Şam'da toplandılar. İlk önce Lübnan siyasetinin uzun soluklu önderlerinden biri olan Canbolat gitti. Suriye'yi babasını öldürmekle itham eden kampanyanın başını çeken Başbakan Saad Hariri ise ondan kısa bir süre sonra gitti. Hariri hükümetinin siyasi ilkeler beyannamesinde, Hizbullah'ın direnişini sürdürme hakkını tanıdı. Nihayetinde Hizbullah gücünü, kamuoyuna olduğu kadar diplomatik ve askeri etkisine de borçluydu.

Belki de en dikkate değer Şii uyanışı, nüfusun çoğunluğunun Şiiliğin bir kolu olan Zeydilik inancına göre yaşadığı Kuzey Yemen'de gerçekleşti. Zeydilerin dini törenleri ve pratikleri, Sünni Müslümanlık inancına, İran'da ve Irak'ta baskın olan On ikinci Şiiliğe kıyasla daha yakındır ve bu inanışın imamı, 1962 devrimi ile devrilinceye kadar bin yıl boyunca Yemen'de iki mezhebi göreli bir uyum içerisinde yönetmiştir. Kendisi de Zeydi kökenli olmasına karşın Yemen Devlet Başkanı Ali Abdullah Salih, hâlâ mevcut olan mezhepsel hareketlilikten fazlasıyla rahatsızdı. Abdullah Salih Şiiliği baskı altına almak üzere yetiştirilmiş Iraklı Baasçıları, 1990'larda kuzeydeki vilayet başkenti ve aynı zamanda Zeydi kültürünün kalbi olan Şadah'da görevlendirdi. Ardından Şiiliğe da-

ha da acımasızca karşı olan Afgan cihat gazisi Selefileri, yakındaki bir çöl vahası olan Damaj'a gidip yerleşmeleri, Vahhabi öğretileri üzerinde çalışmaları ve eğitim görmeleri konusunda teşvik etti.

Dış güçlerin içeriye sızması, bölgenin Zeydilik ve ortodoks Sünnilik arasındaki geleneksel toplumsal dengesini bozdu. Dini bir saldırıdan korkan Zeydiler, Necef'te eğitilmiş Yemenli bir din adamı olan ve harekete ismini veren Hüseyin Bedreddin El-Huti'nin öncülüğünde silaha sarıldılar. Huti, imamlığın en son 1960'larda göründüğü Um Issa dağlık mevziinden, çürümüşlüğü, Suudi ve Amerikan dış politikasına hizmet etmesi ve Vahhabilerin yayılmasını desteklemesi nedeniyle rejime yabancılaşmış halkı harekete geçirdi ve Zeydilere isyan etmeleri çağrısında bulundu. Akabindeki ordu saldırısında Huti'nin kendisi de dâhil yüzlerce Zeydi öldü. Huti'nin gömleğini kardeşleri kuşandı ve tepelerin derinliklerine doğru geri çekildiler. Üzerinden beş yıl geçmesine rağmen, hükümetin saldırıları henüz isyanı denetim altına almış değildi; fakat yerinden edilmiş on binlerce insanı mülteci kamplarına kadar kovaladılar.

Devlet Dışı Sünni Aktörler

Sünni İslamcı hareketler de iktidar için uygar ya da şiddet içeren yolları izlemek arasında gidip geliyordu. Mısırlı Müslüman Kardeşler Kasım 2005'deki meclis seçimlerinde oyların yüzde 20'sini aldı ve yasama meclisinin en geniş muhalefet bloğu olarak çıktı. İki ay sonra Hamas, bir direniş gücü olarak ilk defa seçimlerde mücadele ederek ve kazanarak elde ettiği siyasi sermayeden faydalanmanın yollarını aradı. İslamcı grupları anayasal bir düzene sokmaya dair umutlar yüksek görünüyordu.

İslamcı grupların anayasal düzenle birleşmesi, 11 Eylül sonrası cihatçı grupları niteleyen amaçsızlık ile aynı zamana denk geldi. El-Kaide'nin Amerika'ya saldırmasıyla birlikte görünüşe göre yarattığı dehşet bakımından zirveye ulaşmış olan küresel cihatçı gruplar, bir sonraki adımın ne olacağına dair düşüncelerle boğuşuyor gibiydiler. Yerel sorunlara sadece hafif yollu değinerek Batı'nm Müslüman dünyaya kültürel ya da askeri sızışını temsil eden simgeleri vurmaya devam ettiler. Turistik yerler ve oteller (2001'de Bali, 2005'te Amman ve Sina Yarımadası sahilleri ve Temmuz 2009'da Cakarta), yabancıların bulunduğu toplu yerleşim alanları (2003'te Riyad ve 2005'te Doha), yabancı finans ve kültür merkezleri (2003'te İstanbul ve 2007'de Fas) ve Yahudi yerleşimleri (2002'de Tunus, 2003'te Fas ve 2003'te İstanbul) bunların içindeydi. Batı ulaşım ağlarına düzenledikleri ilave saldırılar (2004'te Madrid, 2005'te Londra ve 2006'da Bombay), hareketin küresel olarak erişebileceği mesafeye dikkat çekti. Ancak terörist kampanyalar, devlet otoritesini zayıflatmak için pek fazla bir şey yapmadı ve hareketin kendi içerisinden inancın amacını aşması ve adının kötüye çıkmasına ilişkin kaygılar yükseldi. Suudi Arabistan'ın başkenti Riyad'da 160 din bilgini, İslam'ın bir hoşgörü dini olduğunu iddia eden bir bildiri yayınladı. Salman El-Avda gibi tek atımlık kurşunlar, taraf değiştirdiler ve bin Ladin'i kınamak, seçimlerin yapılması ve mezhepsel ayrımcılığa son verilmesi ricasında bulunmak için Şii entelektüellere katıldılar. Mısır'da en büyük çaplı militan grup olan Cemaat-i İslami'nin hapisteki liderleri, şiddetten ve eski lider Eymen Zevahiri'den vazgeçtiler ve sivil siyasete girmenin yollarını aradılar. Ronald Reagan'ın Sovyetler Birliği'ne karşı Afganistan'daki mücahitleri eğitmesi için CIA'e yeşil ışık yakmasından bu yana Ortadoğu'da İslami köktenciliği canlandırmak amacıyla Bush yönetiminin herkesten çok

çabalamış olması, tarihsel bir ironidir. 11 Eylül sonrası saldırıların tutarsızlığına ve nihilizmine karşın Irak'ın istila edilmesi, cihatçı girişimleri ikiz düşmanlar Batı yayılmacılığı ve Şii uyanışı üzerinde yoğunlaştırdı ve hareketin Sünni kitleler arasındaki Batı saldırısına karşı inançlı muhafız olarak kaybettiği çekiciliğini yeniden canlandırdı. Afganistan'da savaşmış eski askerler istiladan önce yavaş yavaş Irak'a sızmaya başlaşmışlardı bile ve ABD ordusunun Bağdat'a girmesiyle Irak 1980'lerde oynanan bir rolü tekrar oynamaya hevesli dünyanın dört bir yanından yabancı mücahitler için bir çekim merkezi haline geldi. Binlerce yabancı mücahit, Afgan cihadını kendi yoldaşı olan mücahitlerin bile çirkin bulduğu bir eşkıyalıkla sürdüren, Ürdün doğumlu Musab Zerkavi liderliğinde Irak'ta buluştular. Mücahitler etkili çarpışma deneyimi olan yeni nesil eğitimli savaşçılar yetiştirdiler. Yurtlarına döndükten sonra yerel ayaklanmalar başlatan Afganistan'dan Arap savaşçıları anımsayan Arap devletleri, Irak'ta eğitim almış yurttaşlarını geri püskürtmeye hazırlıklıydılar.

Geleneksel cihat ideolojisi yeni ilhamını,yukarda işaret edildiği gibi (bkz. s. 526) İslam'ı geleneğin tortusundan arındırmak için uğraşan ve Muhammed Peygamberin halifelerinin yaşam tarzına tamamen bağlı bir yenilenme hareketi, İslam'ın başka bir türü olan Selefilik'te buldu. Suudi Arabistan'da doğan, Suudi kurumlarınca parasal kaynak sağlanan ve krallıktan geçen milyonlarca göçmen işçi ve öğrenci aracılığıyla aktarılan Selefilik hızla yayıldı. Selefilik iki büyük hareketi barındırır: Yalnızca dinle ilgilenen ve insan yapımı kurumlar oldukları için (seçimler dâhil) siyasi sistemi boykot eden dinginciler ve Şiilik karşıtı kin dolu bir inancı ve amaçlarına ulaşmak için şiddet kullanılmasını vaaz eden Selefi Cihad uygulayıcıları.

Başlangıçta uçlarda dolaşan Selefi Cihat hareketi bölgede giderek artan bir yaygınlık kazandı ve bu yalnızca Irak nedeniyle olmadı. İslamcı hareketlerin seçim sandığında kazandıkları başarılardan cesareti kırılan Arap rejimleri, İslamcı siyasi eyleme hoşgörü göstermekten vazgeçip üzerine gitti. Devleti paylaşma gayretleri engellenen ve pragmatizmlerini gösterme şansı bulamayan İslamcı siyasi kanatlar laik, Batı destekli rejimlerle işbirliği yapılmasına karşı çıkan silahlı cihatçı militanların artan baskısı altına girdiler.

Yirmi birinci yüzyılın ilk on yılı biterken, cihatçılar yalıtılmış hücrelerden bölge çapında bir mevcudiyete evrildiler. Cihatçıların Irak'takinden sonra en önemli üssü Yemen'deydi. Yemen devletin denetimini kuramadığı kabile topraklarıyla eylem için El-Kaide liderlerinin faaliyet gösterdikleri Pakistan'ın kanunların hükmünün geçmediği kabile bölgelerindekine benzer bir boş alan sağlamaktaydı. Afganistan'da ve Yugoslavya'da savaşan ilk nesil gazilerin var olan temeli üzerine inşa edilen yeni cihatçı hareketler, El-Kaide'nin Arap yarımadası şubesinin genel merkezini Ocak 2009'da Yemen'de kurmak için Suudi cihatçı hareketlerle birleştiler. Aynı yılın Ağustos ayında Yemen'den dönen bir Suudi, Suudi Arabistan içişleri bakanın karşı terörden sorumlu yardımcısı Muhammed bin Nayef'e suikast girişiminde bulunduğunda hareket ilk büyük saldırısını sahiplendi. Suudi Arabistan'ın ve ABD'nin nefes aldırmayan baskısı altında kalan Cumhurbaşkanı Salih –zaten çeşitli cephelerde savaşmaktaydı– Doğu Yemen'in cihatçıların bulunduğu bölgelerini bombalamaya başladı.

Selefi Cihat grupları Akdeniz kıyısında daha ileri düzeyde bir silahlı mevcudiyet kazandılar. Hamas'ın İsrail'den ateşkes istemesi, Oslo Uzlaşımları çerçevesinde seçimlere katılması ve Gazze'yi devralışının ardından İslam devleti ilanı

girişiminden geri adım atması üzerine Selefi liderleri Hamas'a olan inancını yitirdi. Selefiler Gazze içindeki ve –özellikle Irak'takiler olmak üzere– dışındaki minberlerden Hamas'ı satmakla suçladılar ve rütbesiz askerlerine ayaklanma çağırısında bulundular. Ağustos 2009'da sınır kasabası Refah'ta saygı duyulan bir hoca, El-Kaide'ye bağlı İslami bir emirlik kurulduğunu ilan etti. Hoca, Gazze'deki gruplar arasından olduğu gibi Hamas'ın silahlı kanadındaki müritlerinin arasından da ona katılacaklar çıkacağını umduysa da umudu boşa çıktı. Hamas hocanın camisini yerle bir edip onu ve müritlerini öldürdü. Ayaklanma hızlı ve vahşice bastırıldıysa da, Selefi söylemi, Hamas'ın çok istediği İslamcı faaliyet üzerindeki tekelini zayıflattı.

Selefi savaşçılar, özellikle Trablus ve Filistin mülteci kamplarında olmak üzere Lübnan'da da aynı şekilde yer edinmeye çalıştılar. Çarpışmalardan altı ay sonra, Eylül 2007'de –gizli Fransız güçleri tarafından desteklenen– Lübnan silahlı kuvvetleri Nahr El-Bared mülteci kampındaki cihatçı İslami Fetih grubunu ancak kampın büyük kısmını yıktıktan sonra ezebildi. Bölgesel baskı uygulamak için Irak'taki ve Lübnan'daki Selefi yönelimli asilere yardım eden Suriye, desteğinin bumerang etkisi yaratabileceğinden korktu. Suriye'nin stratejik duruşu, –Hamas'la yakın ilişkileri ve İsrail'e karşı direnişi ve Irak'taki direnişi teşviki– özellikle camilerde cihat vaazları arttırdı. Nüfusunun büyük bir kısmını giderek dindarlaşan Sünnilerin oluşturduğu Suriye'nin toplumsal uyumu ve istikrarı artan bir baskıyla karşı karşıyaydı.Lübnan merkezli cihatçı gruplar Suriye'yi bir faaliyet alanına çevirerek Eylül 2008'de Şam'da bir askeri istihbarat üssünü bomba yüklü arabayla bombaladılar ve başkentteki Şii mabedi Seyyide Zeyneb'i ziyaret eden İranlı hacılarla dolu bir otobüsü havaya uçurdular.

Selefi düşüncesinin reformcu İslamcı gruplara sızması şiddet denli önemliydi. Türkiye'de iktidarda olan Adalet ve Kalkınma Partisi'ni laik bir sistem içinde faaliyet gösterme modeli olarak gören Mısırlı Müslüman Kardeşler geçen yirmi yılın ardından taşralı tutucuların giderek artan devletle ilişkisini kesmesi baskısıyla karşı karşıya kaldı. Hareketin 81 yaşındaki lideri Muhammed Mehdi Akif siyasi ilişkiden yana olan bir genci yönetim kuruluna getiremeyince istifa etti ve halefi olarak eski profesör ve siyasi sürece ideolojik olarak kuşkuyla yaklaşan Muhammed Badie seçildi. Selefi akımların ve siyasi çoğulculuk ile Kıptilerle ilişkilerden duyulan muhafazakâr kuşkuların üstünlük kazanmasıyla birlikte eskiden marjinal olan eğilim giderek ana akım görünümü kazanmaya başladı.

Eski Düzeni Savunmak: Bölgedeki Polis Devletlerinin Canlandırılması

İç ve dış çatışmalarla hırpalanan bölge rejimleri, her zamankinden daha savunmasız gözükmekteydiler. İç savaşın harap ettiği Irak parçalanırken bölge çapındaki devlet dışı İslamcı, aşiret ve etnik aktörler güç topladı. Ortak seçenek kısmi ve denetimli demokratik liberalleşme denendikten sonra, bölge rejimleri denenip onaylanmış baskı çözümüne geri döndüler. Temel insan hakları düzenli biçimde ihlal edildi ve iletişim devrimi gemlendi. Güvenlik birimleri internetteki Suudi sohbet odalarını kapattılar, İran telefon ağını kestiler, Suriye web sitelerini engellediler ve Ürdünlü editörleri kovdular. Kahire'deki önde gelen insan hakları eylemcisi Saad Edin İbrahim "Mısır'ın adını kötüye çıkardığı" için yedi yıl hapse mahkûm edildi.

Irak etkileyici biçimde örnek oluşturacak bir hız tutturdu. 2006 ilkbaharında seçilen Nuri Kemal El-Maliki göreve örnek bir zayıf ABD kuklası olarak başladı: Onu koltuğundan etmeyi amaçlayan sayısız komplo, üzerlerinde sınırlı bir denetim kurabildiği bir dizi güçlü bakan, çöküntünün göbeğinde bir ülke ve her şeyden önemlisi ülkeye bir genel vali atamasa da 100.000'in üzerinde askeri ve onun her hamlesini belirleyen bakanlıklardaki ve devlet dairelerindeki binlerce danışmanıyla ABD'nin mevcudiyeti. Ama Maliki'nin Washington'la Kuvvetlerin Statüsü Sözleşmesi için yürüttüğü görüşmeler milliyetçi ününü büyütürken ilk adımına da damgasını vurdu. ABD sözleşmeyle Ağustos 2010'a kadar muharip birliklerini ve 2011 yılının sonuna kadar bütün kuvvetlerini çekme sözü verdi. Ayrıca Irak ABD yönetiminin dolaylı olarak sürdüğünden duyulan korkuları dağıtmak için Washington'un geride bırakmayı tasarladığı 60.000 danışman ve paralı asker üzerinde yetki sahibi olacaktı.

Maliki, aynı zamanda ABD silah gücünün tedbirli kullanılması ve petrol gelirlerinin ülkeye dağıtılması sayesinde Irak merkezi otoritesini biraz olsun ayağa kaldırdı. Bağdat'taki silahlı Sünni gruplar tarafından büyük ölçüde bastırılan Şii militanlarla birlikte Sünni grupların aşırılıklarını dizginlemeye çalıştı. Maliki, Nisan 2008'de Basra'da Mehdi Ordusu'nu yenilgiye uğratmasının ardından Sadr Şehri'nin Şii kenar mahallerine boyun eğdirdi ve Sadr'ı ateşkes istemeye zorladı. Maliki Şii paramiliter birlikleri sindirme arzusunda olan Washington'un, 100.000 Sünni mücahidi ABD tarafından finanse edilen paramiliter Irak'm Oğulları gruplarına çekme programını milliyetçi kimliğini pekiştirdiğinden destekledi. Irak sakin bir görüntü kazandığında, Bağdat'ı çirkinleştiren ve bölen güvenlik duvarlarını kaldırdı. Ara sıra gerçekleşen cihatçı bombalamalara rağmen, 2009 yılının sonunda zayiat

oranı istiladan buyana en düşük seviyeye indi. Iraklılar restoranlara gitmeye cesaret ettiler.

Çoğunlukla suça bulaşmış durumdaki mezhep çetelerinin yerini merkezi otoritenin alması, Maliki'ye halkın gözünde çekicilik kazandırdı. *Devlet El-Kanun*, yani "Hukuk Devleti" koalisyonu 2009 seçimlerinde başarılı oldu. Maliki, birleşik Irak için destek toplayarak ve milliyetçilik kartını oynayarak federasyonu ya da ayrılıkçılığı destekleyen Kürt ve Şii grupların da aralarında bulunduğu etnik ve mezhepsel rakiplere üstünlük sağladı. Maliki seçimde on dört vilayetin dokuzunu kazanırken, SCIRI'nın 2005 yılında yüzde 39 olan Bağdat'taki desteği yüzde 5'e düştü. Merkezi otoritenin yeniden kurulduğunun bir başka işareti de Anbar vilayetinde 2005 yılında yüzde 2 olan seçimlere katılım oranının yüzde 40'a yükselmesiyle birlikte Sünni grupların siyasete geri dönmeleriydi.

Şiddet azaldığından, yatırımcılar parmak uçlarına basarak Irak'a döndüler. Irak kullanılmayan büyük rezervlerini ihaleye çıkarttı.İhaleden üç gün önce Bağdat'ta düzenlenen büyük bir bombalı saldırının kısmen caydırdığı büyük petrol şirketleri –aralarında BP, China National Petroleum Company, Royal Dutch Shell, Petronas (Malezya) ve Total (Fransa) da vardı– daha istikrarlı güneydeki büyük petrol sahaları için teklif verdiler ve bir kısmı Sadr Şehri'nin hemen aşağısında bulunan Doğu Bağdat petrol sahasının ihalesi bir başka güne bırakıldı. Kibre kapılan Irak devlet görevlileri halen ağır aksak günde yaklaşık 2 milyon varil olan savaş öncesinin düzeyleri civarında dolaşan petrol üretiminin üç yıl içinde iki katına çıkacağı ve on yıl içerisinde 12 milyon varili –Suudi kapasitesine yakın, Rusya ve İran'ı geride bırakan– bulacağı tahmininde bulundular. Saddam Hüseyin'in Irak petrol sahalarını millileştirmesinden otuz yıl sonra bölgenin bir enerji devi uykusundan yavaşça uyanıyordu. Bu sırada yolsuzluk Irak'm ye-

niden inşasının önüne en büyük engel olarak dikildi. Uluslararası Şeffaflık Örgütü, yolsuzluğun en fazla olduğu ülkeler listesinde Irak'ı Somali ve Myanmar ardından üçüncülüğe yerleştirdi. Kâğıt üzerinde milyonlarca dolar harcanmış olmasına karşın aslında yeni inşa edilen hiçbir şey yoktu.

***

Yedi yüz mil batıda, İsrail ordusu da hâkimiyetini yeniden kurmuştu. İsrail kısmen Filistin komutanlığını ortadan kaldırarak *intifada*yı ezdi. İsrail belden aşağısı felçli ruhani lider Ahmed Yasin'in de aralarında bulunduğu Hamas liderlerini öldürdü ve şans eseri kurtulmasa Başkan Arafat'ı da ortadan kaldıracaktı. İsrail tankları Filistin kentlerini yeniden işgal edip Avrupa'nın eskiden yaptığı yardımlarla finanse edilen alt yapılarını ve onlarla birlikte Oslo sürecinin büyük bir kısmını yıktı. Diplomasi yıkımın ortasında ağır aksak yol aldı. Dışarıdan üretilen bir dizi tasarı –ABD tasarımı "yol haritası", Kral Abdullah'ın Arap Girişimi ve Cenevre Girişimi– İsrail'e Filistin devletini kabul etme sorumluluğunu yükledi.

Şaron önerileri savuşturmak için kendi tasarısını incelikle işledi: Gazze'yle ilişkiyi kesme. Şaron'un niyetleri büyük bir tartışma konusuydu. Bazıları Şaron'un Gazze'yi ve onun 1,4 milyon nüfuslu halkını Filistin denkleminin dışında bırakmaya ve Akdeniz ile Ürdün Nehri arasındaki nüfus dengesini İsrail'in lehine değiştirmeye çalıştığını savundular. Başkaları Şaron'un Gazze'nin hava sahasını, denizini ve sınırlarını denetimi altında tutarken, askerler yerine pilotsuz uçakları kullanarak havadan işgali sürdürmeye çalıştığını düşündüler. Ama bazıları hâlâ İsrail'in Filistinlilerle çatışmasına tek taraflı son veren Gazze'nin Batı Şeria'yı içerecek aşamalı çekilmenin ilk adımı olduğunu iddia etmekteydi. Şaron niyetine ilişkin soruları yanıtsız bırakarak Ocak 2006'da komaya girdi.

Büyük olasılıkla Şaron Filistin'in kabul edilen topraklarını iki farklı coğrafi birime –Gazze ve Batı Şeria– bölerek Filistin devleti kurmaya yönelik uluslararası çabaları engellemeye çalışmıştı. İsrail'in seyahate getirdiği sert sınırlamalar, daha sonraki Gazze ablukasının yaptığı gibi mesafenin altını çizdi. İsrail'in Gazze geri adımı iki bölgeyi ayrı siyasi gelişim yörüngelerine oturttu. Filistin Otoritesi sözde her iki bölgeyi de yönetmeye devam ederken, Batı Şeria İsrail'in işgali altında kaldı. Gazze İsrail askerlerinden arındırıldı. İsrail istihbarat görevlilerinin çekilmeden önce tahmin ettikleri gibi boşluğu Hamas doldurdu. İsrail'in Gazze'nin Filistin Otoritesi'ne sorunsuzca devrini kolaylaştırmama kararı İslamcı tırmarışı hızlandırdı.

Bununla beraber ilerleme konusunda artık hiçbir umudu kalmayan dünya çekilmeyi alkışladı. İki haftalık boşlukta İsrail'in yerleşim siyasetinin babası Şaron Şerit'teki yirmi bir yerleşimi yıktı ve bu yerleşimlerde yaşayan 1.700 yerleşimciyi İsrail'in içlerine yerleştirdi. Eylül 2005'de Gazze'deki son İsrail askeri de ayrıldı. Şaron'un partisi Likud geri çekilişe karşı çıktığında Şaron partiyi bir kenara attı ve Kadima adlı yeni bir parti kurdu.

Şaron'un halefi –kurnaz avukat– Ehud Olmert, Batı Şeria'dan ikinci tek taraflı çekilmeyle birlikte Gazze'de başlatılan işin süreceği sözünü verdi. Nisan 2006, seçim çağrısmda bulundu ve Likud'un temsilini *Knesset*'deki sandalyelerin onda üçüne indirerek seçimi tatmin edici bir biçimde kazandı.Gelelim güçlü meclis desteğine rağmen, Ehud Olmert'in zamanında şımartılan, ama artık küstürülen yerleşimci halkla ve daha fazla çekilmeye karşı olan Yahudi dinci sağla mücadele etmesi gerekti.Birkaç yerleşimci evinin yıkılması bir seri şiddetli çatışmayı tetikledi ve Olmert'in azmini kırdı. O içerdeki hasımlarıyla karşı karşıya gelmek yerine dışarıdan hasımları-

nın biriyle savaşmaya girişti. Bölünmüş Yahudi halkını birleştirmesi tasarlanan savaş, tersini yaptı.

Görünüşte yalnızca Temmuz 2006'da Hizbullah'ın iki İsrail askerini esir almasına tepki olarak savaşa koşturmak başlangıçta halkın desteğini aldı. Kötü tasarlandığı ve açık bir amaçtan yoksun olduğu için savaş uzadı. Yenilmeyen Hizbullah'm füze saldırıları yüz binlerce İsrailli'nin evlerini terk etmesine neden oldu ve milis kuvvetleri İsrail askerlerine önemli kayıplar verdirdi. Halkın kızgınlığı resmi bir komisyonun kurulmasına neden oldu. Komisyon savaşın beceriksizce yönetildiği sonucuna vardı, ama bir dizi yolsuzluk soruşturması Olmert'in ününü daha fazla lekeledi. Her cepheden saldırıya uğrayan Olmert (Filistinlilere saldırılarını katliam diye adlandırdığı) dinci sağcıların mülklerine karşı daha fazla eylemde bulunmaktan çekinirken, devam eden yerleşim inşaatlarını gevşekçe dizginledi. Olmert'in görev süresi sona erdiğinde, Filistin'in Doğu Kudüs ve Batı Şeria topraklarında yarım milyon Yahudi yerleşimci vardı.

Olmert gerçekle yüzleşmek yerine çatışmayı sona erdirme amaçlı nihai düzenlemeler sanal gerçekliğini tartışarak siyasi olarak daha güvenli diplomatik etkinlik seferberliğini seçti. Kasım 2007'de uluslararası ileri gelenler Amerikan'm Annapolis kentinde İsrail-Filistin görüşmelerinin yeniden başlamasını kutlamak ve Olmert'in bir yıl içerisinde bir anlaşma yapma sözünü alkışlamak için toplandılar. Ama Olmert vatanında İsraillileri ve Filistinlileri ciddi olduğuna inandıramadı.

Yolsuzluk iddialarının peşini bırakmadığı Olmert görevinden istifa etti, ama görev süresini başladığı gibi savaşla, bu sefer Aralık 2008'deki Gazze saldırısıyla sonlandırmadan önce değil. İsrail bir ay boyunca sanki Lübnan savaşının bedeli olarak binin üzerinde insanı öldürdü ve Gazze'nin hükümet binasını, meclisini, üretim alt yapısını ve 3.500 evi yıktı.

Gazze savaşı ve Olmert'in istifasını izleyen Şubat 2009'daki erken seçim, görüşmeciler ilerleme umutlarının işaretlerini verir vermez Filistinlilerle gelecekteki devletin dış hatlarına ve Suriyelilerle bir barış antlaşmasına ilişkin yürütülen görüşmelerin sonunu getirdi.

Savaş ateşinden sersemleyen İsrailli seçmenler İsrail'in 1966'daki ve 2001'deki seçim öncesi saldırılarından sonra yaptıkları gibi hızla sağa kaydılar. Likud'un önderliğindeki laik sağ partiler İsrail'in dinci sağıyla bir ittifak oluşturdu ve başkanlığını Benyamin Netanyahu'nun yaptığı "milliyetçi" cepheyi kurdu. Bu yıllarca geçerli olacak kazanan bir formüldü: Yahudi dindar halk nüfusun yüzde 25'ini oluştursa da, ülkenin nüfusu en hızlı artan –laik Yahudilerin nüfus artışını üç kat aşan– gurubuydu. Dini grupların kendi eğitim sistemleri vardı ve İsrail adli sistemini ve ordusunu giderek daha çok etkilediler. Dini gruplar *Kibbutizm*'de daha rahat hayatı seçen eski laik seçkinlerin yerini alıyor, savaşçı birliklerdeki er ve subaylar arasında neredeyse çoğunluğu oluşturuyordu. Askeri Torah (Tevrat) akademileri, yani *yevşiva*lar her yıl binlerce asker mezun etti ve asker hahamlar Gazze'de kendi birliklerini yönettiler. Meclise egemen olan bir partinin yönetim kurulunun desteğini arkasına alan bu dini gruplar İsrail'in hâkim gücüydüler. Aksine Olmert'in iktidarı bırakması laik seçkinlerin kurtulamadığı hastalığı ve El-Fetih gibi giderek yolsuzluk suçlamalarına battığını gözler önüne serdi. Yahudi solu adeta çökmüş durumdaydı. İşçi Partisi dördüncülüğe düşmüştü ve Netanyahu'nun koalisyonuna küçük ortak olarak katılmıştı. İsrail devletinin kuruluşundan beri koalisyonlardan dışlanan Arap partileri halen dışlanmaktaydılar.

Netanyahu dokuz aydır iktidarda olmasına rağmen, barış süreci çakılıp kalmıştı. Obama yöntemi ve uluslararası toplu luk ne denli dış baskı uygularsa uygulasın Netanyahu'nun

sağ koalisyonu karşısında etkili olamadı. Netanyahu, sağcı müttefiklerinin Hebron kentinin Batı Şeria kısmından çekilişindeki protestoyla daha önceki başbakanlık görevini nasıl sona erdirdiklerini çok iyi hatırlıyor ve aynı hataya bir kere daha düşmek istemiyordu. Bunun yerine Washington'u hoşnut etti ve "Filistin devleti" ve "yerleşimi durdurma" sözcüklerini kullandı. Ama küçük bir etki her ikisinin de anlamını aşındırdı. Netanyahu'nun Filistin devleti için koşulları Filistin devletini egemenden daha çok vatan haini haline getirdi ve açıkladığı "durdurma" kamu binalarının inşaatını, hali hazırda yapımına başlanmış olan binlerce evi ya da Doğu Kudüs'teki inşaatı engellemedi.

Giderek artan İsrail işgali, beşinci on yılına girerken artık geçici bir sapkınlık olmaktan çıkmıştı. İsrail'in Filistinlilerin yaşamları, toplumları, mekânları ve toprağı üzerindeki denetimi çok daha karmaşık ve sürekli biçimlere bürünerek kesinlikle yerleşiklik kazandı. Netanyahu İsrail'in denetimini katlanılabilir kılmak ve statükoyu korumak için Batı Şeria'daki kontrol noktası sistemini hafiflettiyse de, Filistinliler olasılıkla dünyanın en fazla kısıtlanmış halkı olarak kaldı. Gazze'nin insan ve mal taşıma özgürlüğü karadan duvarlarla ve denizden ablukayla engelledi; Batı Şeria'nın bir kenarı Kudüs'e ulaşını engelleyen beş metre yükselliğindeki bir beton duvarla çevrildi ve yan yollar Filistinlilerin kullanması için değil yerleşimciler için tasarlandı. Filistinliler, yabancılar ve giderek artan biçimde Yahudi İsrailliler, İsrail ile komşuları arasındaki mesafeyi daha artıran izin yasalarına tabi kılındılar.

İsrail hapishanelerde sorumluluğu uysal Filistin Özerk Bölgesi'nin ve Gazze'de tecrit edilmiş Hamas'ın taşeronluğuna verdi. İsrail seyahati ve ticareti denetleyerek Hamas üzerinde baskı uyguladı. Tıbbi tedavi parasını ödeyenler haricin-

deki Filistinlilerin Gazze'den ayrılmalarına izin verilmedi, ihracat yasaklandı ve ithalat temel mallarla sınırlandırıldı. Pavlovcu modeli benimseyen İsrail, iyi davranışı benzinle ödüllendirdi. İsrail'in 2009 saldırısından sonra ABD Kongresi'nin önde gelen üyelerinden John Kerry'nin çağrısı üzerine bala, konserve meyveye ya da Gazze'nin onarımı için gereken inşaat malzemelerine değil, ama makarnaya izin verildi. İsrail Gazze'nin deli gömleğinden roket saldırılarıyla kurtulma girişimlerini ağır bombardımanla cezalandırdı. Abluka (Gazze'deki en üst düzey BM yetkilisi John Ging'in sözcükleriyle) "uygar bir toplumun yıkımını koylaştırdı".

Tarihi Filistin'deki Yahudi tahakkümü mücadelesi eksilmeyen şiddeti yıldan yıla çoğaltti. İsrail 1967'den sonraki işgalin ilk yirmi yılında her yıl ortalama 32 Filistinliyi öldürdü; otuz yılın sonunda bu ortalama 106'ya çıktı ve kırk yılın sonunda İsrail her yıl 600'ün üzerinde Filistinliyi öldürüyordu. Denetimin alt yapısı her zamankinden daha görünür hale geldi. Beliren ayrımcılık duvarları görüntüde derin yaralar açtı ve bir izin rejimi Filistinlileri iç kantonlara tıktı. Sonucun ne olacağı ilk *intifada* doruk noktasındayken eski İsrail Askeri İstihbarat Başkanı Yehoşafat Harkabi tarafından yazılan *İsrail'in Kaderini Belirleyen Kararlar* (Israel's Fateful Decisions, Londra 1988) adlı kitapta yirmi yılı aşkın bir süre önce söylenmişti. Harkabi kitabında yol ayrımında bulunan bir ülkeyi tasvir ediyordu; yollardan biri –Filistin'in ulusal haklarının yok edilmesi– İsrail'in yıkılmasına ve Siyonist devletin kurulduğundan beri dayandığı uluslararası duygudaşlığın kaybedilmesine gidiyordu. Harkabi bu yolun tutulması halinde sonucun uluslararası intihar olacağını söylüyordu.

İsrailli strateji uzmanları Batılı müttefiklere dayanan Arap diktatörlükleri ile halkına karşı sorumlu olan demokratik Arap yönetimler arasında seçim yapmaları gerektiğinde ter-

cihlerini açıkça diktatörlüklerden yana kullandı. Aynı tercih İsrail'in üzerindeki baskıyı azami düzeye çıkarmaya çalıştığı Filistinliler için de geçerliydi. Hamas'm kazandığı Ocak 2006 seçimlerinin ardından İsrail, Filistin demokrasisinin doruğu olan bu seçimi başarılı biçimde alt üst etti ve aralarındaki rekabete ve rakip yabancı destekçilerine rağmen her ikisi de buyrukla yönetilen ve ayakta kalmak için İsrail'e bağımlı olan polis rejimi olduklarından dikkat çekecek derece birbirine benzeyen iki devletin kurulmasına nezaret etti.

*İntifada*dan demokratik seçime tırmanışı hizipler arası savaş takip etti ve Gazze'de ve Batı Şeria'da denetimi ayrı milislerin ele geçirmeleri Filistin'in boşa çıkmış umutlar tarihinde bir başka üzücü bir bölümü sergiledi. Şaron'un karşı saldırısı tarafından çökertilen ve *intifada*nın beşinci yılından sonra lider kadrolarından yoksun kalan Filistinliler, mahvolmuş siyasi ve iktisadi temellerini yeniden inşa etmeye giriştiler. Ocak 2005 seçiminde eski öğretmen ve Arafat'ın sabık temsilcisi Mahmud Abbas başkan seçildi ve iki ay sonra Filistin liderleri ile on üç Filistinli grup Kahire'de İsrail'in (imzalamasa da) kendini bağladığı bir ateşkes, yani *tahdia* imzaladı. Kahire Bildirisi, grupların anlaşmazlıkların çözümünde silah kullanmayı terk etmelerine, Hamas'ın FKÖ'ye katılmasına ve vakit kaybedilmeksizin belediye ve milletvekili seçimleri süreçlerinin başlatılmasına hükmetti. Böylece bildiri Arafat'ın daima reddettiği Hamas'm siyasi sürece katılmasının yolunu açtı.

Ocak 2006'da yapılan Filistin Özerk Bölgesi milletvekili seçimi, yani Filistin Yasama Meclisi seçimi Arap tarihinde en adil seçimler arasında yerini aldı. Bu seçim, aynı zamanda belki de en az kan dökületiydi. Hamas'ın zaferi –132 sandalyenin 78'ini kazandı– kendi yolunda ilerleyen devlet inşasını durdurdu. Filistinliler El-Fetih'e alternatif yaratan bir siyasi

oluşuma oy vermişlerdi. Bu tercih Filistinlilerin İsrail'le bitmek bilmeyen görüşmelerden, kendi zenginliklerini, hareket özgürlüklerini ve topraklarını azaltan ama İsrail yerleşimlerinin sayısını çoğaltan bir siyasi süreçten duydukları hayal kırıklığının işaretiydi. Ama İsrail sorunları ele almak yerine seçimi cezalandırmakta uluslararası topluluğa öncülük etti. Başbakan İsmail Haniye'nin Hamas hükümetinin başkanı olarak göreve başlamasını takiben, İsrail gümrük vergilerini askıya aldı ve bağışçı ülkeler yardımları kısıtladı ve Filistin Özerk Bölgesi'nin gelirlerinin üçte ikisi kesildi. İsrail tecrübesiz demokrasiyi baltalamak için harekete geçti. İsrail, Hamaslı bakanların Batı Şeria ile Gazze arasında seyahat etmelerini engelledi ve Haziran 2006'da bir İsrail askerinin Gazze'de silahlı bir grup tarafından esir alınmasının ardından Batı Şeria'daki başbakan yardımcısı dâhil olmak üzere Hamas bakanlarının ve milletvekillerinin çoğunu tutukladı. Toplantı yeter sayısından yoksun olan Filistin Yasama Meclisi yasa çıkaramadı. Uluslararası topluluk olup biteni sessizce seyretti.

Batılı ülkeler Hamas hükümetinin altını oymalarına ek olarak, içerdeki anlaşmazlığı şiddetlendirmek için El-Fetih'in Başkan Abbas yönetimindeki askeri yeteneklerini ve güçlerini destekledi. Hamas buna büyük ölçüde askeri kanadı İzzeddin Kasım Tugayları mücahitlerinden oluşan polis gücünü büyüterek yanıt verdi. Artan çatışmalar Suudi Arabistan'ın El-Fetih ile Hamas arasında arabuluculuk yapmasına neden oldu. Suudi Arabistan'ın arabuluculuğu iki grubun bir ulusal birlik hükümeti kurulmasını kabul ettikleri Şubat 2007 tarihli Mekke Antlaşması'yla sonuçlandı. Haziran 2007'de Hamas'ın askeri kanadı El-Fetih'in komutanlarını Gazze'den kovdu ve üç gün içerisinde kendi denetimini kurdu. Birlik hükümeti ikiye bölündü: Başbakan Haniye Gazze'yi yönetmeye devam etti. Batı Şeria'da Devlet Başkanı Abbas, Hani-

ye'yi görevinden aldı ve Washington'un desteklediği, IMF ekonomisti Maliye Bakanı Salam Fayyad'ı "olağanüstü hükümet"in başbakanı yaptı.

Kişisel ve ideolojik düşmanlıklarına karşın, Gazze ve Batı Şeria yönetimlerinin ortak birçok yönü vardı. Anayasaya kuşku götürür bir saygıyla buyrukla yönetilen her iki rejim de güvenlik güçlerini kendi kantonlarındaki muhalefeti bastırmak için kullandı ve daha çok vaatte bulunmak için rekabete girerek güzellik yarışması düzenlediler. Yinelenen ulusal barış girişimlerine karşın, her iki rejim de Filistin topraklarının tamamı üzerinde ortak bir yönetim yerine bir kısmı üzerine mutlak hâkimiyeti tercih etti.

Gazze'ye yerleşen Hamas iktidarı elinde tutmasından aldığı güçle açılır kapanır demokrasi köprüsünü kaldırdı. Hamas mücahitleri ellerinde kovulan güvenlik güçlerinin bilgisayar kayıtlarıyla kapı kapı dolaşarak kıdemli El-Fetih kadrolarını aradılar; misafirlerin El-Fetih şarkıları söylediği düğünleri damatları dizlerinden vurarak dağıttılar ve aşiretleri topraklarını kuşatıp güdümlü roketler atarak bastırdılar. Böylece eski güvenlik kaosundan hukuku değilse de düzeni teşkil ettiler. Daha önce aşiret ve hizip şiddeti korkusundan dışarıya çıkmaya cesaret edemeyen halk Gazze'nin sahillerine ve sokaklarına akın etti. Hamas görünüşte toplumsal baskıları azaltmak için şeriat uygulamayı düşündüyse de sonradan vazgeçti.

Gazze ile Batı Şeria arasındaki çatlağı sağlamlaştırma fırsatını yakalayan İsrail Hamas'ın Gazze'de askeri denetimi ele geçirmesine Gazze'nin gümrük kodunu iptal ederek ve dış dünyayla ticaretini keserek tepki verdi. İsrail Gazze'nin İsrail bankalarıyla işlemlerini engelleyerek, ama başka durumlarda denetim altında tutarak Gazze'nin "düşman bir varlık" olduğunu ilan etti. Hamas tecritten kurtulmak için İsrail'in

Ocak 2007'de Gazze'nin Mısır'a ulaşmasını engellemek için arkasında bıraktığı sınır tahkimatlarını deldi, ama bu Kahire'yi ablukaya katılması için harekete geçirdi. Ulusal güvenliğinde İslamcı bir gedik açılmasından çekinen Mısır silahlı kuvvetleri alış veriş çılgınlığı içinde (yedi aydır karşılayamadıkları ihtiyaçlarını gidermek için) Sina'ya akın eden yüz binlerce Gazzeliyi geri çevirdi ve Gazze'nin güney sınırı boyunca yeni bir duvar ördü. Daha sonra Gazzeliler Mısır'a uzanan yer altı tedarik yollarına bel bağladılar. 2009 yazı itibariyle Gazze'nin tüneller lâbirenti öylesine büyüdü ki Gazzeliler İPhone'dan otomobile kadar her çeşit malı İsrail geçişleri açık olduğu zamandan daha düşük fiyata ve daha hızlı içeri sokabiliyorlardı.

Hamas'm Gazze'nin denetimini eline geçirmesi aynı zamanda hareketi çarpıcı biçimde dönüştürdü. Hamas, toplumsal ve hayırsever bir ağ olarak faaliyet gösteren devlet dışı aktör ve gerilla gücünden, ordusu ve bürokrasisi olan yönetici bir otoriteye dönüştü. Toplumsal bir hareketin faaliyetlerini korumak için tasarlanmış küçük bir koruma birimi olarak yola çıkan Hamas'ın askeri kanadı harekete egemen oldu. Yönetim olarak lekesiz olan Hamas'm artık faaliyetlerine ve siyasi çıkarlarına karşı ideolojisine ağırlık vermesi gerekmekteydi, erzak girişini sağlamak için –İsrail'e saldırıları durdurma derecesinde– ödün vermesi gerekti ve devlet daireleriyle düşmanlarına saldıracakları bir adres sundu.

Hamas İsrail'i geçişleri açmaya zorlamak için roket cephaneliğini bir yıldan daha uzun bir süre kullanmaya devam etti. Temmuz 2008'de Hamas İsrail'in kuşatmayı sonlandırması koşuluyla ateşkesi kabul etti ve ateşkesin işe yaramadığı ortaya çıktığında İsrail'in sınır kentlerini roketle vurmaya yeniden başladı. Aralık 2008'de Olmert, Hamas'ın yer altına inmesine neden olan Gazze hücumunu başlattı. Hamas'ın lider-

lerinin çoğu bir ay sonra ortaya çıkıp hayatta kalışlarını kutladılar. Ama kuşatmayı kaldırma ödününü koparmaksızın İsrail'le ateşkes yapması ve İsrail'e ciddi zarar vermek için uyguladığı abartılı direnişin başarısız olması Hamas'ın güvenirliğini sarstı. Hareketin yandaşlarına göre, Hamas'ın hatası şeriatı uygulamaması ve ihanet kokan İsrail'le mücadeleyi sürdürmemesiydi. Daha önce belirtildiği gibi Ağustos 2009'da Hamas'ın rakipleri Rafah kentinin güneyinde İslami bir emirlik kurulduğunu ilan etmişlerdi. Hamas isyanı bastırdı, ama bu daha fazla ayaklanma olacağı beklentilerini arttırdı.

Batı Şeria'da ABD askeri ve mali yardımı Salam Fayyad'ın Filistin Özerk Bölgesi'nde direnmesini destekledi. *İntifada*dan beri ilk kez olmak üzere Filistin Özerk Bölgesi İsrail'le resmi güvenlik eşgüdümünü yeniden başlattı ve 2009 yılı sonu itibariyle Fayyad, Filistin düzenli ordusunun ABD'nin eğittiği on kıtasından beşini Filistin kentlerinde konuşlandırmıştı. Bağışçı desteğinden bol bol yararlanan Batı Şeria ekonomisi yıllık yüzde 10 büyüme oranı kaydetti. Ama Gazze'de olduğu gibi istikrarın siyasi bedeli, azımsanmayacak baskı ve anayasanın eğilip bükülmesiydi. Devlet Başkanı Abbas'ın görev süresi dolduğunda yapay biçimde uzatıldı ve Fayyad'ın hükümeti kesinlikle seçimle iktidara gelmedi. Artan kızgınlığı siyasi amaçlara yönlendirmeye çalışan Fayyad, Filistin devletinin iki yıl içerisinde kurulacağı bir planı açıkladı. Ama Fayad halkının buyruğu yerine bağışçılarının buyruğunu yerine getirme tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Demokratik kurumlar –özellikle Filistin Yasama Meclisi– zayıf kaldılar ve Hamas'm Batı Şeria'daki kurumsal mevcudiyeti büyük ölçüde ortadan kaldırıldı. Fayyad okullar ve hastane çalıştıran İslamcı ve bağımsız hayır kurumlarının ya kapatılmalarını ya da yönetim kurullarına istihbarat görevlilerinin atanmasını emretti. Fayyad'ın güvenlik güçleri bazıları İsrail hapishane-

lerinden bırakıldıktan sonra olmak üzere yüzlerce eylemciyi tutukladı. Gazze savaşı boyunca güvenlik güçleri, Batı Şeria'daki İsrail güçlerine karşı miting düzenlemeye çalışan göstericileri coplayarak ve vurarak İsrail karşıtı gösterileri engellediler. Durmadan istifa etmek istediğini söyleyen Abbas yerini almak için mücadele veren El-Fetih güvenlik amirleri tarafından kuşatıldı.

***

Filistin yönetiminin yörüngesi zamana ayak uydurdu. Bölgenin tamamında rejimler Amerika'nın hararetli demokrasi reklamının ve kapıların kesin biçimde kapatılmasının sonucunda ortaya çıkan İslamcı kazanımların neden olduğu iç kargaşaya tepki verdi. 1990'lar boyunca bir siyasi reform dönemi umudu, tıpkı Ortadoğu krallıkları ile cumhuriyetleri arasındaki fark gibi giderek azaldı.

Suriye, *Gumlukiyye*'ye (cumhuriyetin Arapça karşılığı *gumhuriye* ile monarşinin Arapça karşılığı *memlekiye* ile yapılan bir sözcük oyunu) dönüşen ilk Arap devletiydi. Sivil toplumu daha gelişmiş olmasına rağmen, Mısır, Suriye'nin ayak izlerini takip ediyormuş gibi göründü. Yaşlı Cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek 2002 yılmda kırk yaşlarındaki oğlu, askeri tecrübesi olmayan eski banker Cemal'i iktidardaki Ulusal Demokrasi Partisi'nin genel sekreterliğine atadığında, birçok kişi Mübarek'in onu yerine hazırladığından korktu. Güvenlik kurumu (kendi içlerinden birini destekledi), liberaller, Müslüman Kardeşler dolaylı yollardan Mübarek'i eleştirdi.

Kuzey Afrika'nın diğer yöneticileri de aynı şeyi yaptılar. Cezayir'in Cumhurbaşkanı Abdülaziz Buteflika ardılı olarak kardeşi Said'i destekledi, Tunus'ta Ben Ali damadı Şakir El-Materi ile iktidara çıktıktan beş yıl sonra evlendiği eski kuaför karısı Leyla Trabulsi'ye ardıllığa atlama taşı olan şirket imparatorluğunda bir araya gelmeleri için yeşil ışık yaktı.

Libya'da Libya Cemahiriyesi'nin, yani Kitleler Devleti'nin lideri Muammer Kaddafi, ikinci oğlu Saif İslam'ı içişlerinden sorumlu olan ülkenin ikinci en güçlü makamı Sosyalist Halk Başkanlığı koordinatörlüğüne seçti. Diğer oğlu Mutasim petrol sektörünü yönetti.

Dört kişiden bir kişi işsizken, bölgenin önemli enerji ve mineral zenginliğinin birkaç kişinin elinde toplanmasına karşı yükselen seslere baskıyla karşılık verildi. Mısır'da cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Mübarek'e karşı bir rakip ilk defa 2005 seçimlerinde çıktı ve Müslüman Kardeşler milletvekili seçimlerinden en büyük muhalefet olarak çıktı. Gelgelelim bu kazanımlar rejimi bildik bir taktik olan şüphelileri toparlama taktiğine başvurması için harekete geçirdi.

Oy sayımlarının dürüstlüğünü sorgulayan yargıçların kendileri adli sorgulamaların hedefi haline geldiler. Şubat 2006 tarihli belediye seçimleri ertelendi. Başka yerde seçimler *beya*, yani geleneksel sadakat faaliyetleri haline geldi. Ekim 2009'da Tunus Cumhurbaşkanı Ben Ali oyların yüzde 90'nını alarak cumhurbaşkanlığı seçimlerini dördüncü defa kazandı. Cezayir'de Buteflika kendisine yaşam boyu yönetme hakkı sağlamak için meclis aracılığıyla anayasada cumhurbaşkanlığı süresi üzerindeki sınırlamayı kaldıran bir düzenlemeye gitti. Fas'ın zaten bir monarşi olduğu Kuzey Afrika Atlantik'ten Kızıl Deniz'e hanedan yönetimine boyun eğiyordu.

Babalarının ardından iktidara çıkan bölgenin yeni lider neslinin siyasi liberalleşme dönemini başlatabileceği umudu yavaş yavaş söndü. Başlangıçta sistemi çok az değiştiren görüntüsel bir glasnost deneyen Fas kralı VI. Muhammed, Ürdün Kralı Abdullah, Suriye Devlet Başkanı Beşşar Esad yönetimlerini daha da sertleştirdiler. İslamcı muhalefeti dizginlemelerine karşın, halk mandasına karşı her türlü gediği kapatmak için dini meşruluk peşinde koştular. VI. Muhammed ba-

basının kendisini Halife olarak adlandırma uygulamasını sürdürdü. Abdullah eskiden Kudüs'ü (ve Mekke'yi) yöneten Haşimi kökeninin reklamını yaptı. Sünni olmayan Beşşar Esad bile Alevi kökenlerini ön plana çıkarmadı. Beşşar Esad ilk zamanlarında babasının dar Alevi eski koruma kıtasıyla arasına mesafe koyarak, iktidar temelini azınlık mezheplerin ötesine yaymaya çalıştı. Sünnilere önemli iktidar makamlarının sözünü verdi, –1980'lerin başında Müslüman Kardeşler şiddet yoluyla bastırıldığı için ilişkilerin gergin kaldığı bir Sünni kalesi olan– Halep kentiyle bağlarını güçlendirdi ve çok daha dini bir tutumu benimseyip ezberden Kuran okuyan oğullarından birinin videolarını basına sızdırdı.

Olmert'in Lübnan'da ve Gazze'de (Türkiye'nin arabuluculuk yaptığı daha sonraki görüşmelerin ortasında) savaşa başvurmasıyla canından bezen Essad varlığını o zamana kadar Baasçı devletin benimsediği pan-Arapçılıktan daha çok Suriye'nin potansiyel İslamcılarına borçlu olan bir "direniş" söylemi benimsedi. Essad'ın dili Müslüman Kardeşlerle çoktandır sürmekte olan anlaşmazlığın ortadan kaldırılmasına yardım ederek yararlı oldu. Dahası İslamcıların takdirini kazanan Essad, Sünni davalarında giderek bölgenin önderi haline gelen Türkiye ile ilişkilerini belirgin biçimde geliştirdi. Askeri teçhizat ve hali hazırda Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu'nun (IAEA) araştırması altında olan nükleer tesisin inşaatı için İran'a süren bağımlılığına rağmen, siyasi ve iktisadi destek için ağırlıklı olarak Türkiye'ye güvendi.

Gelgelelim Essad'ın Irak ve Filistin için cihat söylemini kullanma siyaseti, kendi içinde tehlikeler taşımaktaydı. Essad İslamcı imamların önünü açarak daha önce üstü örtülen etnik ve mezhepsel gerilimlerin yüzeye çıkmasını ve Sünni eylemci grupların diğer devletleri olduğu gibi Suriye'yi de örgütlemek için yeniden biçimlendirmeye heveslenmelerini olanaklı

kıldı. Babasının yönetimi sırasında gelişen diğer mezhepleri ve iktidar gruplarını tedirgin etti. 2003 yılında Arap ve Kürt takımları arasındaki bir futbol karşılaşmasında rakip taraftarlar bir ayaklamayı tetiklediler; Hasaka, Druze ve Beduin'de Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında, Şam'da Aleviler ile İsmaililer arasında çatışmalar patlak verdi. Irak cihadının ters teptiğini anlatan işaretler daha fazla zarar veriyordu. Eylül 2008'de Şam dışındaki askeri istihbarat üssüne yapılan saldırı, cihat gruplarının üstüne atıldı ve militan çevrelerden İslami kıyafetler giydikleri ve sakallı oldukları söylenen bireylere uzanan bir tutuklamalar dalgasını başlattı. Suriye'nin laik toplumuna yönelik bir saldırıdan korkan güvenlik güçleri kimi mahallerde sokağa çıkma yasağı koydu, İslami eğitimi ve hayır kurumlarını katı bir düzenlemeye tabi tuttu.

Essad, yönetimini daha da güçlendirmek için özellikle Başkan Obama'nın seçim zaferinin ardından Batılı ve Arap düşmanlarıyla bir uzlaşma zemini oluşturmak adına önemli adımlar attı. Rejimi eski Lübnan Cumhurbaşkanı Hariri suikastı konusunda yürütülen uluslararası soruşturmada ana şüpheli olmaktan kurtarmak için Temmuz 2009'da enişteşi ve askeri istihbaratın başı olarak Essad ailesinin en güçlü üyesi olmakla ünlü Asaf Şevket'i görevlerinden aldı. Bunun ardından Essad'ın dış politikası giderek pragmatikleşti. Essad hem İslamcıların hem de eski muhafız kıtasının karşı çıkması tehlikesini göze alarak İsrail'le görüşmeleri yeniden başlatma çağrısında bulundu, Lübnan'la diplomatik ilişkilere müdahale etti, Fransa'yla yeni bir ilişki kurdu ve Irak'a yaklaşımını yeniden bir dengeye oturttu.

Suriye'nin sözde bir cumhuriyet olduğu yerde, Ürdün anayasal monarşi dış görünümünü muhafaza etti. İngilizceyi Arapçadan daha iyi konuşan Batı eğitimli asker Kral Abdullah, babasının yerleştirdiği çok partili seçim sistemine, sendi-

kalara ve Müslüman Kardeşlerin yerel siyasi kolu İslami Eylem Cephesi dâhil olmak üzere İslamcıların meclise seçilmelerine bağlı olduğunu iddia etti. Yeni kral komşu Irak'tan ve Filistin'den kaynaklanan gerilimlerden korunmak için önceki on yılın birçok kazanımını durmadan aşındırdı. Kimi kez yıllar boyunca olmak üzere geçici kararnameyle yöneterek defalarca parlamentoyu azletti ve seçimleri erteledi. Seçimler sonunda yapıldığında sonuçlar güvenlik güçlerine adam veren yerli Doğu Şerialıların lehine çarpıtıldı: Daha çok Bedevi güneyde olmak üzere kimi seçim bölgelerinin bazen birkaç yüz seçmeni varken, Filistin kentlerindeki ve mülteci kamplarındakilerin on binlerce seçmeni vardı.

Genel İstihbarat Dairesi *Muhaberat*, meclisten basına kadar sivil kurumların üzerindeki ağır denetimini sürdürdü ve gösterilere yalnızca protestocular kralın resmini taşıyorlarsa izin verildi. Belki de *Muhaberat*'ın en etkili aleti, banka memurluğundan taksi şoförlüğüne kadar değişen işler için başvuruda bulunanların edinmeleri gereken dairenin iyi hal mektubuydu. Herhangi bir muhalefet işareti görmesi durumunda *Muhaberat* mektubu yalnızca başvuruda bulunana değil akrabalarına da vermemekle tehdit ederdi. Bu türden tehditlerin yeterli olmadığı nadir bir durumda kral güneyde Maan kentindeki 2003 başkaldırısını ezmek için birlikler gönderen orduya başvurdu. Tebaalarının kraliyetin müdahalede bulunması talepleri önemsenmedi. Bir devlet memurunun gözaltında ölmesinin tetiklediği Amman'daki ölümcül ayaklanmaların bastırılmasından bir gün sonra devlet gazetesinin manşetinde 'Kral ve kraliçe Londra'ya geçiyor' yazıyordu.

Böyle bir polis rejimini korumakta dış destek çok önemlidir. Kral özellikle Ürdünlü İslamcıların ve Hamas'ı destekleyen Filistinli çoğunluğun muhalefetine rağmen ABD ve İsrail'le yakın bağlarını muhafaza etti. Ürdün'ün istikrarı onu

yalnızca Irak'tan yüz binlercesi akın eden mülteciler için değil, aynı zamanda onların yatırımları için de çekici bir güvenli cennet kıldı. Milyon dolarlık Irak'ın yeniden inşası sözleşmelerini imzalayan birçok ABD şirketi, Irak kaosa sürüklendiği için, Bağdat'tan Amman'a taşınıp Irak yerine Ürdün'ü geliştirdiler. Kral Abdullah ayrıca sadakatini en yüksek teklif verene sattığı açık arttırma konusundaki uzmanlığını da kanıtladı. 2002 yılında kral Washington Saddam Hüseyin'in büyük miktarda bedava petrol ve yiyecek karşılığı petrol sözleşmelerinden daha fazlasını teklif ettiğinde anında Washington'un krallığını Irak'a karşı gizli faaliyetlerinde kullanmasına izin verdi. Savaşı izleyen yıllarda kral, küçük krallığını en fazla ABD yardımı alan ülkeler arasında üçüncülüğe çıkaran yıllık 650 milyon dolar Amerikan yardımı aldı.

Bağış geçici bir uzlaştırıcıydı. Sermaye gelişiminde patlamayı tetikledi. Bir mevsimde yeni banliyöler bitiverdi ve küçük başkent gelişen büyük bir kente dönüştü. Güvenlik görevlileri eski genel merkezlerini büyük bir emlak ofisine dönüştürerek ve İsrail'e geçişi kolaylaştıran "VIP" limuzin işini yayarak gayrimenkul patlamasına katıldılar. Ama patlama yalnızca toplumsal ve iktisadi uçurumları derinleştirdi. Doğru bağlantıları olan birkaç kişi zenginleşirken fiyatlar eskinin sağlam orta sınıfının ulaşamayacağı düzeylere yükseldi. Devlet memuru maaşları genelde sabit olan Ürdünlülerin çoğu çok az net gelirleriyle yoksulluk kapanına yakalandılar. İnsanlar rızıklarını çıkarma derdine düştüklerinden ve reklamların pompaladığı tüketimcilikle beslendiklerinden siyasi amaçların peşinden koşmaya çok az kişinin gücü vardı.

Lübnan'daki hizip liderleri Lübnan'ın demokratik taleplerinin altını oyarken bölgesel eğilimlerle tutarlı biçimde erkek çocuklarını hanedanlık için hazırladılar. Saad Hariri cumhurbaşkanı olarak öldürülen babasının yerini aldı ve Velid Canbo-

lat da git gide artan tuzaklarından vazgeçti ve Suriye ile köprüleri onararak oğlu Taymur'u kendi yerine aday gösterdi.

***

Petrol zengini Arap Körfez ülkeleri demokrasi baskılarından kendilerini genellikle korudular. Petrol geliri onları vergi koymaktan kurtardı ve himaye ağını sürdürmeleri için kaynak sağladı. 2008 iktisadi bunalımın ardından sermaye piyasalarının küçülmesi özel sektöre karşı merkezi yönetimi daha da güçlendirdi. Bununla beraber kemer sıkma, devlet hazinesi yönetimi, hesap verebilirlik ve şeffaflık konularının özellikle Dubai'de olmak üzere iflastan korkan vatandaşlar arasında daha geniş tartışılmasına neden oldu.

Dubai, sahilini genişletmek için ilk günden itibaren borçlanmaya bel bağlamıştı. Dubai'nin 1954'deki yöneticisi, hali hazırdaki emir Şeyh Muhammed bin Raşit El-Maktum'un babası koyu temizlemek ve Dubai'nin iktisadi üssü olarak hizmet edecek limanı inşa etmek için Kuveyt'ten 400.000 pound topladı. On yıllar içerisinde ikinci liman, dünyanın insan yapımı en büyük rıhtımı Jebel Ali özellikle İran'ın olmak üzere Asya'nın ve Ortadoğu'nun ticaret merkezi haline geldi. Serveti artan Dubai çöle kayak pistleri, köpekbalıkları olan akvaryumlar, devasa toprak kazanım projeleri ve dünyanın en yüksek binasını inşa etti. Vergiden muaf teşvikleriyle önde gelen şirketleri ve bölgenin tutuculuğundan uzak bir kültürel yaşamı kendine çekti. İktisadi durgunluğun arifesinde Dubai'nin petrol geliri dâhil edilmeden hesaplanan kişi başına düşen geliri, petrolle dolu olan Abu Dabi'ninkiyle aynı düzeydeydi.

Ama Dubai bu noktaya ulaşmak için inanılmaz miktarda borç almıştı ve Kasım 2009'da küresel iktisadi çöküşün ortasında Dubai devlet şirketlerinden Dubai World borçlarını ödeyemedi. Dubai'nin şirketi kurtarmayı beceremmesi, emi-

rin sorumluluklarını yerine getireceğine dair verdiği önceki güvencelerle birleşince bir bütün olarak emirliğin borçlarını ödeyebilme yeteneğine ilişkin kuşkuların doğmasına neden oldu. Yabancı yatırımcılar, iktisadi bunalımın büyürken BAE'nın "ekonomiye zararlı" enformasyonun yayınlanmasına aşırı para cezaları getiren acımasız bir basın kanunu hazırlandığına dikkat çekerek küresel finans kurumlarının şeffaflığı ile Körfez ekonomisinin gizliliği arasındaki karşıtlıktan şikâyet ettiler. Kiralar yarıya düştü ve Dubai'nin kamuoyunda küçük düşmesinin hemen sonrasında Abu Dabi fazla atılgan komşusunu kurtardı.

Diğer Körfez devletlerindeki siyasi gelişim, alt yapılarının çok hızlı yenilenmesinin ve aşiret şeyhlerinin yönetim kurulu başkanlarına evrilmelerinin çok gerisinde kaldı. Bütün Körfez boyunca, hükümran aileler mutlak iktidarı ellerinde tuttular. Büyük bir kısmında iktidar devri şaşırtıcı biçimde yumuşak oldu. Süreç yalnızca –meclisi uzun süredir açık olan– Kuveyt'te çetrefilliydi. Cabir El-Sabah'ın Ocak 2006'da ölümünün ardından, Kuveyt meclisi ardılı, veliaht Saad El-Sabah'ı görünüşte açılış konuşmasını çok kötü okuduğu için azletti. Arap meşruti monarşisinin nadiren açık ettiği iki Sabah kolu –Salimler ve Cabirler– arasındaki rekabet, mecliste anlaşmazlığı ateşleyebilirdi. Yeterlilikleri su götüren çok sayıda Cabir'in bakanlar kurulunda önemli mevkilere atanmasına giderek artan muhalefetin ortasında meclis giderek daha cesur hareket etti. Mayıs 2009'da seçmenler Körfez'de ilk defa olmak üzere dört kadını millet meclisine seçti ve bilahare emirin yeğeni olan başbakanı güven oylamasına razı olmaya mecbur etti.

Gelgelelim daha güneyde, Körfezin yeni lider nesli daha önceki geniş çaplı reformlar yapma sözünden geri döndü. Katar'da Emir Hamid bin Halife El-Thani ülkenin anayasası-

nı çiğneyerek Danışma Meclisi seçimlerini durmadan erteledi. Bahreyn'de Hamad bin İsa El-Halife babasının 1975 yılında azlettiği meclisi yeniden açma sözü vererek, bütün siyasi suçluları serbest bırakarak ve sürgünler için genel af ilan ederek coşkulu bir destek kazandı. Bunun karşılığında 2001'deki referandumda Bahreynliler ona krallık tacını giydirmek için oy kullandılar. Ama El-Thani'nin bir yıl sonra sunduğu anayasa hükümdarı eleştirmeyi suç kabul etti, akrabalarının bakanlar kurulunda önemli mevkilere atanmasını güvence altına aldı ve kendisininki ile halkın cüzdanı arasındaki ayrımı bulandırarak adayı bir devletten bir mülke dönüştürdü. Şiiler ikinci sınıf vatandaş statüsünde kaldılar: Meclisin Sünni çoğunluğu koruması için seçimlere hile karıştırıldı; Şiilerin çoğu güvenlik görevlerine alınmadı. Hükümet adanın dinsel oluşumunu yeniden düzenleme girişiminde daha bir küçümsemeyle yabancı Sünnilere vatandaşlık vermeyi ve fakir Şiilere Sünniliğe geçmeleri için maaş teklif etti.

Üvey kardeşi Fahd'ın 2005 yılında ölmesi üzerine tahta geçen Abdullah bin Abdülaziz, bölgenin en tutucu devleti Suudi Arabistan'ı liberalleşme ile baskı arasında gidip getirdi. El-Kaide'nin krallık içindeki ve dışındaki saldırılarından sonra zaten savunma durumunda olan Abdullah bin Abdülaziz, cihatçı gruplara karşı aldığı güvenlik önemleriyle Vahhabi kurumunu dizginledi ve yönetimle ilgili buyrukları inceleyen yürütme birimini –Şii olmasa da– diğer Sünni hukuk okullarını içermesi için genişletti. Sert hâkimleri, İffet ve Kötülüğü Engelleme Komisyonu'nun, yani Mekke'de itfaiyecilerin yanan yatılı okuldan kızların halen gecelikleriyle oldukları için kurtarılmalarını engelleyen (on beş kız öldü ve büyük öfkeye yol açtı) ahlak polisinin başkanını görevinden aldı. 4.000 "sapkın" din adamını iyileştirmek için bir program açıkladı ve Vahhabi ilkelerin alanını daha da daraltmak için

2008 yılında İspanya'da Yahudileri ve Hintlileri kürsüye davet eden inançlar arası bir konferans düzenledi. Şikâyet eden din adamlarına karşı koymak için krallığın ilk kadın bakanını atadı ve bir din adamını değil, ama eski bir istihbarat başkanını eğitim bakanı yaptı, krallığın erkeklerle kadınların birlikte eğitim gördükleri ilk üniversitesi Kral Abdullah Bilim ve Teknoloji Üniversitesi'ni, yani KAUST'u açtı. Kadınlar üniversite yerleşkesinde araba sürebiliyor ve peçelerini açabiliyorlardı.

Reformlar Vahhabi ilkelerinin yeniden incelenmesiyle çakıştı. 11 Eylül saldırılarının ardından önde gelen hocalar öğretilerini yeniden değerlendirdiler. Erkekler ve bazıları peçesiz kadınlar İslami reformunu tartışmak ve Şiileri mürtet olarak sınıflandıran Vahhabi fetvasını iptal etmek için tutucu İslam'ın merkezi Burayda kasabasında buluştular. Katılımcı Muhsin El-Avaci "İnancın modern, hoşgörülü ve kapsamlı bir yorumunu geliştirmek zorundayız" dedi. Salman El-Avda dâhil olmak üzere eski kışkırtıcılar, İslam'ın barış görevini korumak adına bin Ladin'e şaşırtan bir saldırıda bulundular. Bazıları hükümetin halka karşı sorumlu olması çağrısında bulundu ve seçimleri destekledi. Bir dizi dilekçenin ardından, Abdullah krallığın ilk belediye seçimlerini ilan etti ve krallığın yirmi yıl içerisinde bir demokrasi olacağının sözünü verdi.

Eleştirmenler değişimleri yüzeysel diye reddettiler. İbadethaneler Müslüman olmayanlara yasaklı kaldı ve adliye Şii din adamlarına kapalıydı. Suudlar en ilericilerinde bile otoriterlik izleri sergilediler: KAUST'da kadınların ve erkeklerin bir arada olmasıyla günah diye alay eden üst düzey bir din adamı görevinden alındı. Mayıs 2009 mahalli seçimleri iki yıllığına ertelendi ve seçilmiş Danışma Meclisi çağırısında bulunan reformcular tutuklandı. Monarşi Abdülaziz'in oğul-

larının neslinden erkek torunlarına geçtiğinde ardıllığın her iki önemli adayı da güvenlik biriminin çalışanıydı.

***

Eski reçetenin artan ihtiyaçlara yanıt vermediği ve uluslararası hareketlerin en büyük ilerlemeyi kaydettikleri Yemen'de merkezi otorite her yerdekinden daha zayıf gözükmekteydi. Yemen Başbakanı Ali Abdullah Salih otuz yıllık yönetimi boyunca bir hizbi ya da aşireti ezmek için bir başka hizbi ya da aşireti kullandı ve uzun zamandır parçalanan devleti merkezi denetim altındaymış gibi göstermek için askeri ve iktisadi araçlara başvurdu. Gelgelelim Yemen'in petrol üretimi düştüğünden azalan gelirleri ve 2017 yılı itibariyle petrol üretiminin sona ermesi ihtimali, artan nüfusla bir araya gelince Abdullah Salih'in işini güçleştirdi. 2009 yılı itibariyle patronaj düzenlerini koruyamayan Abdullah Salih, kuzey batıda Huti isyancılarına, kuzeyde El-Kaide üslerine, güneyde ayrılıkçılara karşı olmak üzere çeşitli cephelerde savaşıyor ve yüzlerce insan öldürüyordu.

Sıkıntılar yereldi –kısmen Afrika Boynuzu ile Suudi Arabistan arasındaki yerel silah ve mal kaçakçılığı rotalarının korunmasıyla ilişkiliydi– ama hepsi Salih'in popüler isteklere hitap etme hatasından kaynaklanmışlardı. Salih, petrolün yerine yardımı koyma gayretiyle dış müttefiklerden destek sağlamalarını istedi. Suudi Arabistan Salih'in Hutilerle savaşına arka çıktı, ABD özellikle Yemen'de eğitim görmüş bir Nijeryalının 2009 yılının Noel gününde Detriot'e giden bir uçağı havaya uçurmaya çalışırken yakalanmasından sonra cihatçı gruplara saldırılarına askeri yardımı ve siyasi desteği arttırdı. Salih'in dışarıdan desteğe güvenmesi aşırı gururlu halk arasında hoşnutsuzluğun artmasını beraberinde getirdi. ABD'nin ve Suudi Arabistan'ın sivillerin sığınmaya çalıştığı üslerin bombalanmasına lojistik destek verdiği iddiaları, silahlı dire-

nişe katılımları arttırdı ve Yemen'i El-Kaide'ye ve Şii uyanışçılığa karşı eşzamanlı yürütülen savaşta bir ön cepheye dönüştürerek onu daha fazla bölmekle tehdit etti.

***

İran rejimi, Devrim'in en başından itibaren halkın teokratik normlara muhalefetini güvenlik supabı işlevi gören seçimler aracılığıyla yumuşattı. İranlılar bir meclis ve bir cumhurbaşkanı seçiyorlardı, ama önce Dini Lider ya da *fakih* ve onun atadığı Muhafızlar Konseyi, uygun olmadığı düşünülen adayları ayıklıyordu. Kuramda bir yöneticinden daha çok bir arabulucu olan Ali Hamaney kendisini mahcup eden dini yetersizliğini selefi Humeyi'den daha fazla yetki alarak telafi etti. Hamaney yasamayı, adli kararları, cumhurbaşkanlığı kararlarını denetleyerek giderek ruhani olmayan ve yanılmaz bir papa gibi hareket etti. Cumhurbaşkanı Hatemi'nin altını oydu, reformcu adayları 2004 meclis seçimlerine kabul etmedi, İran'ın nükleer programını destekledi ve dış siyaseti belirledi.

Hameney meşruluğunu Humeyni'nin *velayet el-fakih* –bir din adamının Şiilerin yaşamasına karşın, Kıyamet Günü'ne kadar gizlendiğine inandıkları dokuzuncu yüzyıl imamı Muhammed Mehdi'nin vekili olarak yönetmesi gerektiğini savunan en yüksek hukuk âlimi yönetimi– siyaset kuramına dayandırdı. Kuram, İslam Cumhuriyeti anayasasının temel taşı olmasına karşın, giderek karşıt görüşteki din adamlarından oluşan güçlü bir topluluğun muhalefetiyle karşılaştı. Sistani'nin Saddam sonrası Irak'ta geliştirdiği modele yakın olan, din adamlarının devleti yönetmeyip tavsiyede bulundukları daha gevşek bir ilişki yerine daha belirleyici bir ilişki savunuldu. Eskiden Humeyni'nin veliahtı olan, önde gelen eleştirmen Büyük Ayetullah Hüseyin Ali Muntazeri rejimi Şii adil yönetim nosyonuna ihanet etmekle suçladı ve Hame-

ney'in ayetullah makamına layık olmadığını duyurdu. Yetkililer Muntazeri'yi ev hapsine aldılar ve resmi ifadelerinde onu "Ayetullah" diye değil "Bay" diye andılar.

Hameney yönetimini sağlamlaştırmak için Devrim Muhafızlarına ve onun yetkisi olmadığı halde düzeni sağlayan gençlik örgütü Besiç'e giderek daha fazla güvendi. Haziran 2005 seçimlerinde Hameney Besiç'in tercih ettiği aday eski Tahran valisi, sert Mahmud Ahmedinejad'ı destekledi ve o da İslam Cumhuriyeti'nin ilk din adamı olmayan cumhurbaşkanı olarak iktisadi ve milliyetçi popülizm sahnesinde başarı gösterdi. Ahmedinejad, görevinin başına geçtiğinde başta petrol ve iletişim sektörlerinde olmak üzere Devrim Muhafızları'nın iş çıkarlarını kolladı, savunma ve petrol bakanlarını onun saflarından atadı. Oğlunu yolsuzluktan tutukladığı eski cumhurbaşkanı, önemli işadamı ve siyasi rakip Ekber Haşimi Rafsancani'nin de aralarında bulunduğu rakiplerin iktisadi nüfuzunu kırmak için sözde toplumsal eşitlik adına yolsuzluk karşıtı bir kampanya başlattı.

Dört yıl sonraki cumhurbaşkanlığı seçimlerine iktidardaki ittifak ile Rafsancani'nin haksızlığa uğrayan iş ortakları ve yüksek mevkili muhalif din adamlarının bir karışımı arasındaki hesaplaşma damgasını vurdu. Ahmedinejad'ın üç rakibi arasında en fazla desteği eski başbakan Mir Hüseyin Musavi aldı. Güçlü bir taşra desteğine sahip olan Ahmedinejad, muhtemelen seçimleri oy yolsuzluğu olmadan kazanabilirdi. Ama ne zamanki yetkililer oy sayımı tamamen bitmeden Ahmedinejad'm büyük bir farkla yeniden seçildiğini ilan ettiler, sonuçlar şüphe uyandırdı. Tahminen iki milyon erkek ve kadın protestocu oyların yeniden sayılmasını talep etmek için İran'ın dört bir yanındaki kentlerde sokaklara döküldü.

Sistani'yi desteklemek amacıyla düzenlenen Irak'taki mitingleri yankılayan mitingler neredeyse hiç şiddet içermedi-

ler ve din adamlarına karşı olmaktan uzaktılar. İlahiyat fakültelerinden, yani medreselerden eylemciler dikkat çekici bir biçimde protestoların ön cephelerinde yer aldılar. Eski Cumhurbaşkanı Hatemi'nin de aralarında bulunduğu önde gelen din adamları sık sık Besiçlerin yarıda kestikleri cesaretlendiren vaazlar verdiler. Devlet televizyonu Hatemi'nin Başkan Yardımcısı, eski Dışişleri Bakanı İbrahim Yezdi ve İslam Cumhuriyeti'nin ilk baş hâkiminin oğlu da dâhil olmak üzere eski rejimin gözü pek yandaşlarının hapishane kıyafeti içinde oldukları duruşmaları yayınladı. Rejim yanlıları ve muhalifleri dini meşruluk mücadelelerinde protestolarını benzer biçimde özel dini günlerde gerçekleştirdiler. 87 yaşındaki Muntezari'nin Aralık 2009 yılındaki cenaze töreni, muhalefet bir günlük yas ilan ettikten sonra durulan kampanyayı yeniden harekete geçirdi. Her iki taraf da rakip kitlesel protestolarını sergilemek için Şiilerin Adil İmamlar Hasan ile Hüseyin'in zorba halife tarafından katledilmelerinin yasını tuttukları Aşure gününü kullandılar.

Protestolar ısrarla sürerken, yalnızca Ahmedinejad'ın değil, aynı zamanda Dini Lider'in de istifası için çağrıda bulunan eylemciler taleplerini çoğalttılar. "Diktatöre ölüm" çığlıkları Aşure protestolarını inletti. Başı açık kadınlar dans ettiler ve eylemciler İslamcı olmayan İran devrimi için ağladılar. Dışarıdan yorumcular mitingleri Şah'ın otuz altı gün sonra İran'dan kaçışını başlatan 1978'deki büyük Aşure protestolarına benzettiler ve çağdaş siyasetteki en canlı sivil itaatsizlik mücadelesi olarak bunları alkışladılar.

Görünüşe göre, bu abartılı bir yorumdu. Dini Lider adalet, devlet medyası, Devrim Muhafızları, istihbarat kuruluşları, ordu dâhil olmak üzere bütün devlet kurumlarının ve ekonominin petrol kaynaklı olmayan boyutlarının büyük bir kısmını elinde tutan devlet dışı dini vakıfların (*bonyad*) başkanları-

m atamayı sürdürdü. Hükümet sokaklara büyük kalabalıkları taşıdı. Muhalefet şahı deviren kalabalığı sayı olarak geçemedi ve 1979'dakinden farklı olarak lider kadrosu bölündü. Ayaklanmanın kaş yapacağım derken göz çıkarmasından kaygılanan din adamları, kendi aralarmdaki ağız kavgasının laiklerin ekmeğine yağ süreceği uyarısında bulundular. Rafsancani Tahran Üniversitesi'ndeki hutbesinde anlamlı bir biçimde muhalefete protestosunu durdurması çağrısmda bulundu.

Yine de yetkililerin protestolara nasıl tepki verecekleri konusunda kafaları karışmış gibi gözükmekteydi. Başlangıçta şah rejiminin son beş ayına damgasını vuran kısır döngüye girmemekte kararlı görünler. Ayaklanmayı denetim altına alma tekniklerinin arasında coplu müdahale, internet ve cep telefonu kullanımını engelleme ve retorik vardı: Hameney'in Tahran Üniversitesi'ndeki Cuma hutbesi muhalifleri yabancı "şeytani" devletlerin aletleri ilan etti. Ne var ki protestolar arttıkça yetkililer giderek artan bir baskıya başvurdular. 2009 yılının sonu itibariyle 100 kişi öldürülmüş ve 4.000 kişi gözaltına alınmıştı. İktidar protestoları bastırırken geçmişte şahın öldürdüğü kadar çok insan öldürmemişti ama yine de protestoları bastırmak için ödenen bedel Muntazeri tarafından tanımlanan Şii İslami yönetim idealleri ile Hamaney'in kanlı otokrasisi arasında büyüyen uçurumu ve şu anki liderlik ile devrilmesine din adamlarının yardım ettiği şah dönemi liderliği arasındaki artan koşutluğu ortaya çıkarmaya yetecek kadar büyüktü.

Bir Sonraki Hesaplaşma: İran?

İran'da sergilenen dram yalnızca ülkeyi değil, bütün bölgeyi etkiledi. İslam Cumhuriyeti on yıl boyunca bölgenin Batı des-

tekli polis rejimlerine karşı muhalif grupları harekete geçiren dinamo gibi çalıştı.

El Kaide'nin Amerika'ya saldırmasından beri İran'ın ve ABD'nin düşmanlarının hemen hemen aynı olması ironiydi. Washington Afganistan'daki Taliban rejimini devirerek ve Irak'ta Şiileri destekleyerek İran'ın bölgesel nüfuzunu doğuya ve batıya yaydı. Amerika'nın bölgeyi yeniden biçimlendirmesi zora dayanan bölgesel rejim değişimine ve baskı yönetiminden İran'ın doğal müttefikleri (çoğunlukla İslamcılar) olarak gördüğü bölgenin yoksun bırakılanlarına sesini duyurma şansı tanıyan demokrasiye geçişe dayandı. Dışişleri Bakanı Condoleeza Rice, Haziran 2005 kadar geç bir tarihte Kahire'deki Amerikan Üniversitesi'nde öğrencilere şu sözcüklerle seslendi:

> Ülkem ABD 60 yıldır bu bölgede, Ortadoğu'da demokrasi pahasına istikrarın peşinde koştu ve her ikisine de ulaşamadı. Artık farklı bir rota benimsedik. Bütün halkın gizli polisin gece yarısı kapıyı çalmasından kurtulmak [dâhil olmak üzere] ... demokratik isteklerini destekliyoruz.

Bir dizi bölgesel değişim, bu fiili fakat dile getirilmeyen çıkar örtüşmesinin yeniden değerlendirilmesine neden oldu. Ahmedinejad'ın seçilmesinin ardından Ocak 2006'da İran'ın nükleer zenginleştirme programını yeniden başlatması Batılı siyaset yapıcıların İran'ın Batılı devletlerin egemenliğine yönelttiği tehdide odaklanmasına neden oldu. 2009 yılının sonunda nükleer bomba yapmak için gereken santrifüjleri kullanan İran 1.300 km menzilli bir savaş başlığı taşıyabilen katı yakıtlı Sajjil füzesini başarıyla denedi ve yörüngeye bir uydu fırlattı. Uydunun yetenekleri İran'ın nüfuzunu bölge boyunca yansıtmasına yardım etti. İkinci olarak bir dizi İslamcı se-

çim zaferi, Washington'un geleneksel müttefikleri arasında gördüğü rejimlerin kırılganlığını ortaya çıkardı ve stratejik ve iktisadi önceliği olan bir bölgede Batı karşıtı kampın olası genişlemesinin sonuçlarının yeniden ele alınmasına yol açtı.

Sonuçta, Irak'taki hatalarının sarstığı yeni-muhafazakârlar gözden düştüler. Aralık 2006'da Bush yönetimi rotanın "rejim değişikliğini desteklemek yerine siyasi ve iktisadi reformlara önem veren bir ABD politikasına" çevrilmesini öneren –Amerikan reel politikasının önde gelen diplomatik duayenlerinden oluşan Irak Çalışma Grubu– kongre heyetinin raporunu kabul etti. Obama'nın seçilmesi yeni-muhafazakârların ölümünü onayladı. Washington, dost Arap polis rejimlerine kusur bulmayı bıraktı, askeri yardımları artırdı ve İran'ın Arap topraklarının ortasındaki nükleer ve hegemonyacı tutkularından duyulan bölgesel korkuları alevlendirdi.

ABD'nin bölgeye yaklaşımındaki değişiklik, bölgenin iç savaşa sürüklenişini durdurmayı ve mezhepsel alevlenmeleri söndürmeyi amaçlıyordu. Yaklaşım değişikliği amaçların tam tersine neden oldu. ABD liderleri en iyi bildikleri şeye geri dönerek –halkı tarafından sevilmeyen rejimleri destekleyerek ve tiranlığı siyasi İslam'dan daha az kötü kabul ederek– Sünni Arap rejimlerini ve İsrail'i İran'ın desteklediği uluslaraşırı güçlere karşı zayıflatan yeni bir meydan okuma döngüsü başlattılar. Bölgeyi en önemsiz karşılaşmaların bir güçler dengesi sınavı haline geldiği bir satranç tahtasına dönüştüren iki rakip kamp, maşa olarak kullanmak için yerel piyonlar aradılar.

İran, Irak'ta istiladan itibaren yüzeye çıkan silahlı Şii grup bolluğunda bir maşa buldu ve onun ABD'yi kendisine saldırmak gibi bir girişimde bulunmaktan caydıracağını umdu. İran'ın Irak'ta desteklediği ve eğittiği milisler, Amerikan askerlerinin düzenli bir geri çekiliş mi yapacakları yoksa hızlı

bir yenilgiye mi uğrayacakları konusunda söz sahibiydiler. İran 2006 yılında Şam'ı o zamana kadar geçmekten titizlikle kaçındığı bir eşiği geçmeye ikna ederek Suriye'yle resmi bir stratejik "ittifak" oluşturdu. Lübnan'daki Hizbullah, İran'a Akdeniz için bir köprü, Amerika'nın 14 Mart müttefiklerine karşı bir maşa ve İran'a İsrail saldırısına karşı bir caydırıcılık sağladı. Hamas Gazze'de İran'a çıkarlarını yalnızca İsrail'e karşı değil, aynı zamanda Mısır'a karşı da koruması için benzer bir üs sundu.

Giderek artan karşılıklı sertleşme büyüyen kutuplaşmanın bir kanıtıydı. Hameney'in bürosundan üst düzey bir yetkili, İran'ın on dördüncü eyaleti olarak Bahreyn üzerinde hakkı olduğu iddiasını yeniden canlandırdı ve Hameney'in askeri danışmanı İran ABD'nin askeri saldırısına uğrarsa "bölgeyi, askeri üslerini, hatta Arap Körfez Devletleri Ortaklığı'nın petrol kuyularını yakacak" araçlara sahip olduğu uyarısında bulundu.

Huzursuzluk büyük ölçüde mezhep kaynaklıydı. Sünni medya, Arap başkentlerini, özellikle de Şam'ı kaplayan Şii din propagandası programına ilişkin panik yaratan yayınlar yaptı. Iraklı mülteciler, İran'ın okullara, Şii din fakültelerine mali kaynak sağlaması, Farsça çeviri bürolarının çokluğu birer kılıf gibi görüldüler. Fas resmi olarak İran'ı Mağrip'te Şiiliği yaymakla suçladı ve onunla ilişkilerini kesti. O zamana kadar Arap-İsrail çatışmasının belirlediği bölgenin fay hatları giderek bir Arap-Pers (Sünni-Şii) bölünmesine dönüştü.

Sovyet-ABD soğuk savaşmda çoğu zaman olduğu gibi, küçük kıvılcımların yol açtığı yerel sorunlar dışarıdan jeopolitik stratejik müdahaleyi gerektirdi. Yemen, Lübnan ve Gazze'deki kıvılcımlar dışarıdan çıkar grupları için güçleri giderek artan çekim merkezleri haline geldiler.

Dört yıllık belirsizlikten sonra Yemen'in kuzeyindeki Hutilere saldırması bölgesel ve uluslararası basının ön sayfalarını mezhep çatışması olarak yeniden kapladı. Huti liderleri Suudi Arabistan'ı ve ABD'yi pilotsuz uçaklarla Zeydi uyanışçıları bastırmasında Yemen'e yardım etmekle suçladı. Yemen ve Suudi Arabistan İran'ı Hutileri Arabistan Yarımadası'nda bir köprübaşı oluşturmak için maşa olarak kullanmakla itham ettiler. Kasım 2009'da Suudi Arabistan Hutilerin sınır ihlallerini püskürtmek için Apaçi helikopterlerini kullanarak 1991 yılındaki Körfez Savaşı'ndan bu yana ilk defa sınır ötesi askeri müdahalede bulundu.

Riyad, Şii yayılmasını engelleme amaçlı bir başka girişiminde Yemen sınırı boyunca ileri teknoloji çit çekmeye 5 milyar dolar ayırdı. Riyad, resmi söyleme bakılırsa İran'ın silah sevkiyatını engellemek ve sınırın Suudi tarafındaki Şii İsmaili köylerini temizlemek için Yemen'i deniz ablukasına aldı. İran Dışişleri Bakanı Manuçehr Muttaki çatışmayı Şiiliğin iki bayraktarı ile İslam'ın Sünni dalları arasındaki bir hesaplaşma olarak sunarak Suudi müdahalesini "acınası" diye kınadı ve İranlı bir general Riyad'ı "devlet terörü" uygulamakla suçladı. Ayetullah Sistani, "Zeydi mezhebine uygulanan baskı eziyeti"ni kınayan bir beyanat yayınlandı ve Bahreyn'de Şii parlamenterler mecliste Suudi saldırısını destekleyen bir önergeye muhalefet ederken meclis önündeki Şii protestocular Sünni güvenlik güçleriyle çatışmaya girdiler.

Her iki taraf da siyasi ve maddi yatırım yaptığından, Lübnan daha güçlü duygular uyandırdı. Lübnan 1970'lerden itibaren bölgenin güç simsarlarının güçlerini kanıtlamak için mücadele verdikleri bir ring hizmeti gördü. 2005 yılında Bush yönetimi üstünlük kuruyormuş gibi göründü. Suriye Lübnan'dan çıkmaya mecbur edildi ve BM'nin Hariri suikastı soruşturması Şam ve Hizbullah üzerindeki kuşkuyu daha

da arttırdı. Suudi Arabistan'ın, ABD'nin ve Fransa'nın dışarıdan desteği 14 Mart ittifakını ülkenin egemen gücü kıldı. Ama Hizbullah 2006 yılında Lübnan'da İsrail'le girdiği savaşta hiçbir Lübnanlı rakibin boy ölçüşemeyeceği İran'ın sağladığı cephaneyi kullanarak askeri gücünü kanıtladı ve bölgenin en güçlü ordusuyla başa baş savaştı. Başlangıçta Lübnanlı can düşmanlarının ezilmesine sessiz destek veren Arap rejimleri, İsrail'in yıkıcı darbeyi indiremediği ortaya çıktığında şaşkınlık içinde desteklerini geri çektiler.

Savaş Hizbullah'm lideri Hasan Nasrallah'ı bir Lübnan mezhep liderinden bölgesel kahraman düzeyine yükseltti. Sünni Müslüman Kardeşlerin ruhani rehberi Yusuf Karadavi daha önceki Şii karşıtı hükümlerini dikkat çekici biçimde geri aldı ve Hizbullah'ı desteklemenin bütün Müslümanların görevi olduğunu ilan etti. Hatta bin Ladin'in rehberi ve sağ kolu Eymen Zevahiri "Lübnan'ın yoksun bırakılanları"yla anlaşma çağrısında bulundu ve onların resmi Arap "ihaneti"ne rağmen direnmelerini övdü. Kahire'deki bir gazete Mısır'daki en büyük övgüyle Nasrallah'ı Nâsır'a benzetti. Nasrallah kazandığı siyasi sermayeyi kullanarak, yalnızca Lübnan'a değil bütün bölgeye seslenen bir konuşma yaptı ve halkına dinsel farklılıkları bir kenara bırakmaları ve haklarından yoksun bırakılan kitleler ile hain seçkin arasında, *mukavveme* (direniş) yandaşları ile *musavveme* (uzlaşma) yandaşları arasında seçim yapmaları çağrısında bulundu.

Savaşından ardından 14 Mart'ın patronları kayıplarını telafi etmeye çalıştılar. Suudi Arabistan İran'la yarış içinde savaş hasarını onarmaya fon sağlamak için koşuşturdu. BM Güney Lübnan'a Avrupa yönetiminde bir barış gücü gönderdi. Bu güç, selefi UNIFIL'den daha kuvvetli olsa da Hizbullah'ı silahsızlandırma yetkisi yoktu. İran Hizbullah'ın azalan cephanesine takviyede bulunduğundan Washington Lübnan

silahlı kuvvetlerine 140 milyon dolar savaş sonrası askeri yardım sözü verdi. Konuk bir ABD yüzbaşısı fonların "er ya da geç Hizbullah'ın silahlı kanadının karşısına dikilmesi gerekecek bir ordu" yaratacağını söyledi. Lübnanlı siyasetçiler, dışarıdan güçlerin rakip silahlı güçleri desteklemeleri sebebiyle Lübnan'ın bir iç savaşa sürüklenmesinden korktular. Gelgelelim uygulamada ABD daha tedbirliydi. Ordunun rütbesiz askerlerinin Şii olmasından korkan ABD mali kaynakları istihbarat teşkilatı gibi Sünni kurumlara ayırdı. Mayıs 2008'de Hizbullah Batı Beyrut'ta hâkimiyetini kurduğunda Sünni siyasetçiler yalnızca kenardan cılızca itiraz edebildiler. Ülkenin silahlı kuvvetleri kenara çekildiğinden Cumhurbaşkanı Fuad Siniora "Beyrut sokakları direniş bölgesi mi? İsrail Beyrut'ta mı?" diye sordu. 2005 yılının ilkbaharında Suriye karşıtı mitinglerini destekleyen George W. Bush yalnızca birkaç ay sonra başkanlıktan ayrıldı ve çok az kişi ardılının Lübnan'a aynı düzeyde ilgi göstermesini bekledi. Hizbullah, Lübnan'ın hâkim gücü olduğunu yine kanıtladı.

İran'ın en çarpıcı başarısı, belki de egemen Filistin gücü, Sünni İslamcı hareket Hamas'ın hamiliğini üstlenmek için dinsel sınırları aşmasıydı. Hamas ile İran arasındaki bağlar yıllar öncesine dayansa da, Hamas'ın bakış açısından İran'la buluşma yoksunluğun olduğu kadar bir tasarının sonucu olarak gerçekleşti. Batılı ve komşu ülkelerin Hamas'ın siyasi sisteme dâhil olma girişimlerini reddetmesinden ve onu mali yardımlardan mahrum etmesinden sonra Hamas, seçeneklerini daralttı. Batılı ülkeler ABD'nin Kudüs'teki Güvenlik Koordinatörü General Keith Dayton yönetimi altında Hamas'ın rakibi El-Fetih'e siyasi desteklerini, askeri eğitim ve silah yardımını arttırdıkları için Hamas benzer bir yardımı İran'dan giderek daha çok talep etti. Filistin siyasetinin giderek askerileşip demokrasiden uzaklaşmasının ortasında her

iki taraf da parlamenter bir sistemin yerini buyrukla yönetilen rakip güvenlik rejimlerinin almasını desteklediler. İsrail milletvekillerini tutuklayarak ve parlamentosunu bombalayarak Filistin'in demokratik yapısını daha da parçaladı.

Filistin ekonomisi neredeyse tamamen dış kaynaklara dayandığından, yerel barış isteği Hamas ile El-Fetih arasındaki ayrılığı körükleyen dış güçlerden daha zayıftı. Gazze ile Batı Şeria'nın Haziran 2007'de iki ayrı kola ayrılmasının ardından her iki taraf da ayrı yerleşim bölgelerindeki konumlarını pekiştirmek için kendi otoritelerini daha sonra aldıkları askeri yardımlarla desteklediler. Washington Batı Şeria güvenlik güçlerinin eğitimi için dört yıl boyunca 370 milyon dolar sözü verdi, ama bunun karşılığında İsrail'le eşgüdüm oluşturulmasını ve İslamcıların takip edilmesini bekledi.

Lübnan savaşında olduğu gibi, İsrail'in Gazze'deki savaşı da İran'ın etkisini ortadan kaldırma ve çekildiği bölgenin Batı yanlısı nüfuz sahası olarak kalması amaçlıydı. Savaş başlangıçta Lübnan fiyaskosunun bir tekrarı gibi göründü. Hamas, İran'ın tedarik ettiği, Tel Aviv'in dış mahallerine ulaşan orta menzilli roketler attı ve beyaz bayrak çekmeden neredeyse Hizbullah denli uzun süre ayakta kalarak siyasi sermayesini büyüttü. Hamas'm İslamcı ve bölgesel müttefiklerinin katıldığı Arap Birliği'nin Katar'daki acil zirve toplantısında, Hamas İsrail'in saldırganlığının uluslararası meşruluğunu dayanaksız bırakarak onu başarıyla kabadayı bir devlet olarak resmetti.

Ama toz duman dağıldığında, gerçek daha az ikna edici gözüktü. Bir ay süren saldırı boyunca Hamas yalnızca bir avuç İsrailliyi öldürürken, İsrail'in bombardımanı İran'ın sözde uydularının caydırıcılık yeteneklerinin sınırlarını ortaya koydu. İdari altyapının büyük bir bölümünü harap eden ve İran'ın tedarik hatlarını doğrudan hedef alan İsrail harekâ-

tı gelecekte olacak bölgesel çarpışmaların bir provasıydı; İsrailli bir diplomatın sözcükleriyle bu bir "ön-giriş"ti. Her ne kadar Hamas Gazze'deki varlığını sürdürdüyse de bundan böyle büyük ölçüde Mısır'ın ve İsrail'in yörüngesinde hareket eden uysal bir güçtü. Kuzey sınırında İslamcı bir emirlik kurulmasından korkan Mısır, Gazze kuşatmasını güçlendirdi. Mısır ve İsrail özellikle Gazze'de olmak üzere güvenlik işbirliğini sıkılaştırdı. 2009 yılı başlarında Kahire, iddiaya göre İran'la ve Hizbullah'la bağlantısı olan silah kaçakçıları yakaladığını duyurdu ve İsrail dediğine göre Sudan kadar uzakta Gazze'ye İran silahları taşıyan bir konvoyu bombaladı.

Mısır ayrıca İran kıyılarının açıklarına gittiklerini belirterek İsrail denizaltılarının Süveyş Kanalından geçmelerine resmi olarak izin verdi. Savaşın ortasında Batı yanlısı Arap devletleri Hamas'ın katıldığı Doha'daki Arap Birliği toplantısını boykot ettiler ve kendi rakip toplantılarını düzenlediler. Altı Avrupa lideri daha büyük utanmazlıkla Olmert'le akşam yemeği yemek ve zaferini kutlamak için Kudüs'e gitti. Önceki yıllar etkili gözüken Arap halk hareketlerinin ve sokağın, olayları yönlendirmek için yetersiz olduğu ortaya çıktı. Kahire gösterileri güç kullanarak da olsa kolaylıkla bastırdı. Hizbullah Temmuz 2006'da İsrail'in tecavüzüne sınır ötesi saldırısını başlatarak yanıt vermiş olsa da, bu kez sessizdi. "İran tarafı" "Filistin için son Filistinli kalana kadar savaşan" bir İsrail generaliyle dalga geçti.

Gazze savaşı, İran hâkimiyeti korkusunun nasıl abartıldığını ortaya koydu. İran'ın Gazze'ye tecavüze suskun tepkisi göz önüne alındığında yakın bir gelecekte Arap Körfez devletlerine saldırılacağı ya da devrilecekleri düşüncesi ihtimal dışı görünmekteydi. İran daha çok olduğu şeyden ötürü hedef gösterildi: iç sorunlarla dolu orta büyüklükte bir ülke. Bölgedeki her yangının arkasında İran'ın parmağını görmek

amaçlarını yanlış yorumlamak değilse de yeteneklerini abartmak olur. Aslında bir yıl sonra denge tablosu, liderleri dış müttefiklerinin dertlerine ayıracak enerjiyi bulamayacak kadar zorlu iç sorunlarla meşgul olan, çalkantı içinde bir İran rejimi ortaya çıkardı. Hizbullah akıntıda sürükleniyormuş gibi görünürken, Hamas seçimlerde yardım dağıttı ve Gazze'deki deli gömleğini giydi. Aksine Batı'nın desteklediği liderlerin gelecekleri daha parlak gözüküyordu: altı yıl süren kaostan sonra Irak istikrara kavuştu; devlet dışı aktörlere karşı verilen ve Olmert yönetimine destek olan iki savaş İsrail'in kuzey sınırında en uzun sessizlik dönemini sağladı ve güneyinde yeniden dinginlik tesis etti.

Mısır ve İsrail özellikle Gazze'yi iki yandan sıkıştırma konusunda olmak üzere ilişkilerini geliştirdiler. İran'ın Hamas'a verdiği desteğin, Batılı bağışçıların Fayyad hükümetine büyümeyi hızlandırma vaadinde bulundukları birbirini izleyen konferanslarda sözünü verdikleri bol iktisadi ve askeri yardım akışıyla boy ölçüşemeyeceği ortaya çıktı. Eylül 2007'de güç dengesinin değiştiğinin bir başka işareti de, İsrail'in Kuzey Kore, İran ve Suriye ortak girişimi olan bir Suriye nükleer tesisini yıkmasıydı; Şam bu saldırıyı adeta sadece adet yerini bulsun diye protesto etmişti. Aslında Suriye Washington'la bütün diplomatik ilişkilerini düzeltmeyi değerlendiriyor gibi görünmekteydi.

Bölgedeki dengelerin merkezinde İran'ın nükleer programı yer almaktaydı. İran'ın bütün bölgeyi nükleer şemsiyesi altına alma ihtirasını dizginlemeyi amaçlayan Batı öncülüğündeki girişimler 2010 yılında ivme kazandıysa da, bunlar gelişmeyi durduracak kadar hızlı değildi. Ekim 2009'da BM Güvenlik Konseyi daimi üyeleri ve ayrıca Almanya, İran'la görüşmeleri yeniden başlattılar ve İran'a reaktöre güç sağlamak için gereken uranyumun zenginleştirilmesi ve yakıt çu-

buklarına dönüştürülmesi için yurtdışına gönderilmesini içeren bir anlaşma önerdiler. İran anlaşmayı kabul etseydi, savaş başlığı için gereken yüksek düzeyde zenginleştirilmiş uranyum üretme araçlarından yoksun kalmış olacaktı, çünkü çubuklara dönüştürülen uranyum daha fazla zenginleştirilemezdi. İçeriden taciz edilen İran, ilk başta kuşkusuz Batılı ülkelerin nükleer programından vazgeçmesi karşılığında Kaddafi'nin ülke içindeki muhalefeti bastırmasına sesini çıkarmadığı Libya örneğine işaret ederek öneriyle ilgilendiğini ifade etti. 2010 yılında görüşmeler devam ederken, İran'ın ayağını sürüme ya da karşı çıkma emareleri göstermesi ABD'nin İran'ın "askeri diktatörlüğü"ne yönelik suçlamalarıyla karşılaştı; aksine görüşmelerde yol alınması şaşırtıcı biçimde Batılı ülkelerin sesini kesti.

Eğilimin İran yanlısı kampın aleyhine döndüğü kestiriminin aksine işaret eden birçok bilinmeyen vardı. Bölgenin çok daha olumlu bir görüntü çizmesine karşın, Arap rejimleri halen kırılgan bir yapıdaydılar. Bu rejimlerin halklarının muhalefeti bastırıldı, ama muhalefetin nedenleri irin toplamayı sürdürdü; İran halen ilk Şii atom bombasını yapma kapasitesine kavuşma emeli beslemekteydi ve her şeyden önemlisi bölgede eski güç simsarının ittifakları değişiyordu.

Türkiye'nin İslamcı eğilimli Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) lideri Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın yönetimi altında enerjisini Ortadoğu'ya yöneltme kararı belli üstünlükler sundu. AKP ülkenin İslamcı mirasını yeniden canlandırdı ve ülkenin kurucusu Kemal Atatürk'ün ve onun mirasçısı generallerin inşa ettikleri güvenilir laik sistemi zayıflattı. Bu, Ekim 2005'te adaylığının onaylanmasına karşın Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılmasına giderek daha çok kuşkuyla yaklaşıyor gibi görünen Avrupa'ya seçenek bir nüfuz alanı sağladı. Türkiye, Tahran'ın bölge üzerindeki –en önem-

lisi Irak'taki– etkisini ortadan kaldırmada müttefik devletlere güvenmeyen Arap devletlerinin desteğini kazandı. Türkiye, Arap devletlerine kârlı iş tekliflerinde bulundu.

Mısır ve Irak gibi geleneksel Arap ağır topları bölge üzerindeki ağırlıklarını kaybetmemiş olsalardı Türkiye'nin yönünü değiştirmesi daha az önemli olabilirdi. Türkiye ABD'nin Irak'tan çekilmesinin arifesinde hissedilen ve giderek büyüyen iktidar boşluğunun doldurulmasına yardım etti. Bu etkenler sayesinde Türkiye bölge üzerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesinden bu yana hissetmediği bir etkiye sahip oldu. Bin yılın ilk on yılı sona erdiğinde Ankara bölgedeki jeopolitik duruşunu değiştirmişti. Türkiye'nin bölgeye ihracatı 2008 yılında 32 milyar dolara ulaşarak yedi kat arttı ve Türk şirketleri Kahire'de, Libya'da, Tunus'ta, Katar'da ve BAE'de havaalanı ve İran'da ham petrol rafinerisi inşa etmek için sözleşmeler imzaladılar. Laik eğilimli dışişleri görevlilerini kenara çeken Erdoğan, Türkiye'nin yumuşak gücünü özellikle Gazze'ye değin ulaşan bir İslamcı yardım ağıyla hissettirdi. Erdoğan (1993'den beri kapalı olan) Ermenistan sınırını açarak ve "arkadaşı" Ahmedinejad'ı 2009 seçimlerindeki zaferinden dolayı kutlayarak bölgenin tarihsel kinlerinin birçoğunu yatıştırdı. Şam'ın ayrılıkçı Kürtleri desteklemesi nedeniyle iki ülkenin savaşın eşiğine gelmesinden yalnızca on yıl sonra, Suriye'yle sorunlu ilişkiyi iyileştirdi. 2005 yılında Suriye Fransız mandasının 1939 yılında Türkiye'ye verdiği Hatay üzerinde hak iddia etmekten vazgeçtiğini açıkladı. Türkiye bunun karşılığında Suriye vatandaşlarına vizeyi kaldırarak, iki ülkenin gaz ve elektrik şebekelerini birbirine bağlayarak ve bir ortak pazarın temellerini atarak Suriye'nin diplomatik yalıtımını hafifletti.

Daha da önemlisi, Erdoğan Türkiye'nin Kürt ayrılıkçı hareketi PKK'yla 25 yıldır süren ve 40.000 cana mal olan iç sa-

vaşını yatıştırmak için ileriye doğru adımlar attı. 2009 yılının yazında generallerinin hiddetlenmesine karşın yaklaşık 4.000 PKK'lı gerillaya genel af önerdi. Daha genel olarak yaklaşık 12 milyon Türkiyeli Kürde 1980'lerin sonlarına kadar "dağ Türkleri" diye anıldıkları bir ülkede sınırlı siyasi ve kültürel haklar tanıdı. Kamusal alanda Türkçeden başka dil konuşma yasağını kaldırdı ve Eylül 2009'da Kürtçe birkaç sözcükle bir Kürtçe uydu kanalını açtı. Erdoğan okullarda Kürtçe öğretilmesini kabul etti ve bazı ilçelerin Kürtçe adlarını yeniden almalarına izin verdi ve böylelikle 12.000 yerleşim birimine Türkçe adlar veren 1940'ların Türkleştirme planını aşındırdı.

Erdoğan'ın Kürt siyaseti engellerle karşılaştı. Türk milliyetçilerinin duygularını alevlendirdi ve ordunun uyarıda bulunmasına yol açtı. PKK 2008 yılında İstanbul'da sivilleri hedef alan bombalama eylemlerini yeniden başlattığında ve coşkulu Kürt kalabalık aftan yararlanıp gerilla kıyafetleri içinde geri dönenleri birer kahraman gibi karşılamayı uzattığında Erdoğan'ın Pandora'nın kutusunu açtığına yönelik uyarıların tehlikeli biçimde gerçeklik payı içerdikleri ortaya çıktı. En büyük Kürt partisi olan Demokratik Toplum Partisi, 2009 yerel seçimlerinde özellikle ağırlıklı olarak Kürt güneydoğuda yetkilileri onu "devletin bağımsızlığına ve onun toprağı ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne zarar verdiği" gerekçesiyle kapatmak için harekete geçiren bir başarı sağladı. Reformlar aynı zamanda komşu ülkelerle ve uzun süredir azınlık haklarının iyileştirilmesi için baskı yapan AB'yle ilişkileri rahatlattı ve Türkiye'nin zamanla büyük bir Türk malları ithalatçısı haline gelen Irak Kürdistan'mda petrol sondajına katılmasının yolunu açtı.

Müslüman dünyayla ilişkilerini iyileştiren Türkiye'nin İsrail'le arası açılmaya başladı; iki ülkenin Oslo Uzlaşımları sonrasında oluşturdukları askeri işbirliği bundan zarar gör-

dü. Gazze savaşı sırasında Erdoğan –belki de yaklaşan seçimleri gözeterek– Davos'daki Dünya Ekonomik Forumu'ndaki canlı bir tartışmada İsrail Başbakanı Şimon Peres'i herkesin önünde azarladı ve platformu öfkeyle terk etti. Erdoğan'ın keyfini özellikle kaçıran şeyin Gazze savaşı olduğunun ortaya çıkması, onun İsrail ve Suriye liderleri arasındaki kişisel arabulucuğuna sekte vurdu. Karşılıklı suçlamaların ortasında Türkiye hava sahası içinde gerçekleştirilen NATO hava gücü tatbikatına İsrail'in katılmasına izin vermedi, buna karşılık İsrail Türk resmi makamlarının Gazze'ye erişimini engelledi, askeri pilotsuz uçakların teslimini geçici olarak durdurdu, Türkiye'ye turist akışını önemli ölçüde azalttı ve Türkiye'nin İsrail-Suriye arabuluculuğunu canlandırma önerisini en azından geçici olarak reddetti. Erdoğan'ın tutumu hem seçimlerde hem de savaş boyunca –İran'ın değil– Türkiye'nin Gazze'nin bayraktarı olarak alkışlandığı Müslüman dünyada üstünlük kurmasını sağladı. Gazzeliler sokakları Türk bayraklarıyla donattılar.

Erdoğan'm –zaman zaman demagojiye varan– popülizminin kimi Arap polis rejimlerinin durup düşünmelerine neden olduğu söylendi. Meclisin askeri hiyerarşi üzerindeki hâkimiyetini arttırması, yüksek rütbeli subayları mahkemelere çıkararak askeri nüfuzu kırma çabaları ve yeni ortaya çıkan ticaret odaklı ve genellikle İslamcı olan orta sınıf seçmen tabanı, Arap yönetimlerinin dayandığı temel sütunları tartışmaya açtı. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin iktidardaki yedi yılının ardından bölgedeki diğer devletlerin izlemesi için bir model sunup sunmadığı rahatlıkla sorulabilir. 2007'deki ses getiren ulusal seçim zaferiyle Türkiye askeri karar mercilerinden sivil karar mercilerine geçişini pekiştirdiği için meşruluğa, halkın desteğini almış bir hükümete ve görece iktisadi refaha ve barışa sahip olan nadir bir bölge devleti görüntüsü sundu.

15
Sonuç:
İçeriden ve Dışarıdan Rejim Değişimi

İran'ın etkisi azalsaydı, Washington biraz daha başarılı olurdu. Washington'un tek süper güç olarak kaldığım göstermekten uzak olan Afganistan'daki ve Irak'taki rejim değişikliği denemelerinin askeri, maddi ve stratejik bakımdan çok yıpratıcı olduklarının ortaya çıkması, Amerika'nın daha başka kara kuvvetleri konuşlandırma iştahını kesti. ABD ordusunun güç gösterisini bir zayıflık gösterisi haline getirmekle tehdit eden İslamcı ayaklanmalar, büyük yatırımına rağmen ABD ordusunun peşini bırakmadı.

Aşırı hırslı askeri maceralarından dolayı hırpalanan Bush yönetimi, ilk döneminde boşa harcadığı diplomatik sermayesinin birazım kurtarmaya çalıştı. Kasım 2007'de Annapolis'te Filistin konusunda yeni bir siyasi süreç başlattı, Irak'la yeni bir sözleşme –Kuvvetler Statüsü Anlaşması– yaptı ve İran'la nükleer silahların yayılmasını engellemeyi amaçlayan deneme niteliğinde görüşmeler başlattı.

Ocak 2009'da göreve başlayan Barack Obama, diplomasiyi daha iyi bir hale getireceğinin sözünü verdi. Birkaç gün içinde Obama Irak'taki ABD askerlerinin sayısının hızla azaltılacağının, İran'la tam görüşmenin ve iki yıl içerisinde Filis-

tinliler için bir barış anlaşmasının sözünü verdi. Obama kendisini Hüseyin diye tanıtıp Müslüman atalarını anarak Kahire'deki İslam Üniversitesi'nde yaptığı konuşmasında Müslüman dünyayla İsrail işgalinin gündelik aşağılamalarına çözüm bulmayı, Filistin'in bir anavatan peşinde koşmaktan kaynaklanan acısına son vermeyi ve Irak'ı Iraklılara bırakmayı içeren yeni bir sözleşmeden söz ettiğinde iyimserlik en üst düzeye vardı.

Obama Irak'ta daha başarılıydı. Her ne kadar ABD ordusundan daha çok Şii güçlerin Sünni mevkilerini ellerine geçirmeleriyle bağlantılı olsa da şiddet azalmıştı. ABD askerlerinin Irak'a "akınının" en büyük başarısı, kazananın Irak Şiileri değil de ABD olduğuna inandırmak için Amerikalıları ve dünyanın büyük bir bölümünü yanlış bilgilendirmekti. Amerikan işgalinin başlattığı demokratik süreç ağır aksak ilerdiyse de, Irak'ın temel kurumlarının ayakta kalmasının bağlı olduğu kapsamlı bir siyasi uzlaşma ortamı oluşturmayı başaramadı. ABD güçlerinin etkinliği azaldıkça Bağdat ile Erbil merkezli Kürdistan Bölgesel Yönetimi arasındaki gerilim arttı: Kürt peşmergeler, güneyde savaş öncesi özek bölgelerinin 120 kilometre ötesine dayandılar ve Kürtlerin kendileri için istedikleri petrol zengini, çok etnik yapılı Kerkük kenti üzerindeki egemenlik iddiası çözülmeden kaldı. Ayrıca, Bağdat'ın görece sakin atmosferini bozan çok sayıdaki cihat saldırısı ve Şii ittifakının 2010 seçimlerinde Baasçı olduğu belirlenen 500 adayı yasaklaması gibi mezhep düşmanlığıyla ilgili olaylar yeni düzeni tehdit etti.

Obama'nın kişisel tercihleri bir kenara, yeni bir Amerikan başkanının gelişi bile ABD dış politikasının Filistin yörüngesinde olası bir değişime işaret etti. Başkanın da aralarında bulunduğu üst düzey askeri ve siyasi şahsiyetler, Filistinlilerle sorununu çözmezse İsrail'in ABD'nin bölgesel güvenlik çı-

karları için stratejik bir sorun olacağı ve ABD-İsrail ilişkisinin ABD askerlerini tehlikeye attığı uyarısında bulundular. Bununla birlikte bu satırlar yazılırken elle tutulur hiçbir değişiklik olmadı. Obama Hamas'la olası bir görüşmenin işaretlerini verdikten sonra Hamas'a bütün kapıları kapadı. Ayrıca Annapolis'te başlayan sürecin sınırların belirlenmesinde kaydettiği ilerlemeyi sürdürmek yerine durdurmayı tercih eden Obama bir dizi taktiksel hata yaptı. Obama Netanyahu'nun yeni yerleşimler yapmaması ya da İsrail'le ilişkileri normalleştirme doğrultusunda simgesel Arap adımları gibi imkânsıza yakın yeterli olmayan tedbirler için siyasi sermayesini boş yere harcadı.

Obama'nın Kahire'deki konuşmasından altı ay sonra mutluluk heyecanı kayboldu. Washington'a hayır demenin sonuçlarından çok az kişi korkuyor gibi görünmekteydi. Netanyahu, Obama'nın yerleşim inşaatını tamamen askıya alma çağrısına kameralar mecbur bırakmadığında bütünüyle kaçamak olan geçici bir durdurma ilan ederek yanıt verdi. Hatta Filistin başbakanı Mahmud Abbas –belki de Washington'un desteğine en fazla bağlı olan Arap lider– bile Arap kamuoyunun acımasız maskaralık diye alay ettikleri Obama'nın barış sürecinin yeniden başlaması isteğine aylarca direndi.

Bu türden direnişler ABD'nin güvenirliğine zarar verdi ve bazılarının bölgedeki ABD nüfuzunun azalmasından kaygılanmalarına neden oldu. Bölgenin siyaset yapıcıları ABD'nin iktidar merkezi olmaktan çıkıp yardımcılık rolünü oynamaya başladığını söyledi. Bunlardan biri "Obama'dan çok iyi bir BM Genel Sekreteri olurdu, ama o ABD başkanı, onun için üzgünüm" diye dalga geçti. Avrupa araya girecek durumda görünmüyordu. İsrail, dışişleri bakanlarının Gazze'ye gitmelerini yasakladığında AB üyesi ülkeler zoraki bir şeyler mırıldandılar.

Müdahaleden iki yüzyıl sonra Batı etkisinin tamamen kaybolmasa bile zayıflamaya başlaması kötü bir şey midir? Felaket tellalları, azimli ABD hakemliğinin söz konusu olmaması durumunda Osmanlı sonrası devlet sisteminin parçalanmasının hızlanacağı ve cihat gruplarının kaosun ardından çıkacak büyük olaylardan yararlanacakları uyarısında bulunuyorlar. Yine de böyle bir ölüm ilanı için erken gibi görünmektedir. Yerel liderler kendi yeteneklerine güvenmeye başladılar ve bölgenin sorunlarını ABD'nin rehberliği olmadan kendi başlarına çözmeye çalıştılar.

2009 yılı bölge liderlerinin savaşı tartışmak için yapılan rakip zirve toplantılarında birbirlerini hicvetmeleriyle başlayıp gerilimlerin açıkça gevşemesiyle sona erdi. Ekim 2009'daki bir zirvede Devlet Başkanı Esad ile Kral Abdullah Suudi-Suriye uzlaşmasını başlattılar. Anlaşma, Lübnan'ın hükümetsizlikten aksadığı duraklamaya son verdi ve 14 Mart ve 8 Mart gruplarının iktidarı paylaşacakları bir hükümeti onayladı. Suriye, Lübnan'ın egemenliğini tanımayı ve Suudi himayesindeki Başbakan Saad Hariri'nin başkanlığını yaptığı bir hükümeti desteklemeyi onayladı. Bunun karşılığında Suudi Arabistan Hizbullah'ın milis kuvvet olarak faaliyet göstermesini kabul etti. Çok daha genelde Suudi Arabistan Suriye'nin bölgesel yalıtımını azaltmayı üstlendi. Bu yalıtım, Körfez yatırımının Suriye'ye gelmesini engellemekte ve –bir pan-Arap ideolojisi olan– Basçılığa kök salmış bir rejim olarak Suriye'nin kimliğini ve meşruluğunu lekeleyen İran'a bağımlılığını artırmaktaydı.

Buzların tamamen çözüldüğünü söylemek için erken olsa da anlaşmanın Arap dünyasındaki soğuk savaşının yumuşamasına giderek yayılan bir etkisi oldu. Aralık 2009'da Suriye Devlet Başkanı Beşşar Esad, beş yıl boyunca Suriye'yi babasını öldürmekle suçlayan Lübnan Başbakanı Hariri'yi ağırladı.

Dahası İran Dışişleri Bakanı Muttaki'nin yeni hükümeti kutlamak için Beyrut'a gitmesi ve İran Meclis Başkanı Ali Laricani'nin Mısır Cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek'le buluşmak için Kahire'ye yolculuk yapması mezhepsel kutuplaşmayı yumuşattı. Gerginliğin azaldığının işaretlerinden biri de Devlet Başkanı Esad'ın İsrail'le görüşmelerin yeniden başlaması için resmen çağrıda bulunmasıydı. İsrail ile Hamas esir takası için dolaylı görüşmeleri yeniden başlattı. PA Başkanı Selam Fayed, Amerika'nın bir Filistin devleti teslim etmesini beklemek yerine Filistinlilerin dünyanın onayını beklemeden devletin yapı taşlarını aşağıdan yukarıya doğru kendi başlarına dizecekleri bir tek yanlılık stratejisini tercih etti.

Amerika'nın etkisinin azalmasının ve demokratik reformu destekleme sözünden geri dönmesinin, Ortadoğu ülkelerinin yönetimleri üzerinde olumlu etkisi olmadı. Dış baskı hafifledikçe, bölge yöneticileri enerjilerini yeniden içeriye yönelttiler ve iç güvenliği sağlamlaştırarak ülke üzerindeki denetimlerini güçlendirmeye çalıştılar.

Bu durum içeriye bir miktar huzur getirdiyse de, o anki huzur aldatıcı olabilirdi. İktidarın hükümdarlar ile onların hiyerarşilerinin elinde toplanması toplumsal bölünmeleri ağırlaştırmakta ve ortaya çıkan dengesizlik bölgedeki uluslararası hareketlerin büyümesini desteklemektedir. İstikrar, yumuşak iktidar devir teslimine dayandığı için seksenlik ihtiyarlar tarafından yönetilen iki önemli Arap devleti Mısır ve Suudi Arabistan'daki iktidar devir teslimi (Batılı müttefikler için de olmak üzere) büyük bir kaygı konusudur. Suudi Arabistan Kralı Abdullah varisini onaylaması için bir meclis oluşturarak ani bir boşluk durumuna hazırlıklı olmak adına adımlar attı. Mübarek'in ülkeyi oğluna miras bırakma konusunda muhalefetle karşılaştığı Mısır'da iktidar devri belirsizlik içinde. Benzer biçimde, Suriye Devlet Başkanı Esad, genç olması-

na rağmen, birçok iç ve dış düşmanla karşı karşıya, ama resmi bir halefi yok.

Dahası yıkılacak gibi duran sistemi korumak için sık sık yinelenen baskı dönemleri, var olan yapının çok çabuk değişebilme tehlikesinin altını çiziyor. Huzursuzluk durumları üzerinde durulması gereken toplumsal rahatsızlık işaretleri olarak değil, güvenlik sorunları olarak ele alınmakta. Kısa vadede etkili olan devlet terörü uzun vadede halkı yöneticilere git gide daha fazla yabancılaştırıp alternatif yardım sistemleri hatta alternatif hükümetler araştırmaya sevk etmektedir. Haklardan mahrum edilmişlik duygusunun giderek yoğunlaştığı bir ortamda uluslaraşırı hareketler konumsal üstünlüklerini daha da artırmaktadır. İslamcı hareketlerin fırsat verilirse oy sandığıyla verilmezse kurşunla sergiledikleri güçlü boy gösterileri buna şahitlik etmektedir. Hoşgörü gösterilen hareketler otoriteye meydan okuyarak iktidara talip olur. Yer altma inmeye zorlananlar ise şiddet aracılığıyla yüzeye çıkarlar. Devletlerin hak ettikleri muhalefeti gördükleri söylenir: Bir muhalefet ancak var olacak alan bulamazsa uygarlığı ve hoşgörüyü bir kenara bırakır.

Çatışan geleneklerden gelmelerine rağmen, İslamcılar ve liberallerin var olan düzenle ilgili önemli şikâyetleri ortaktır: *Muhaberat*'ın kişisel özgürlüklere müdahalesi, bürokrasinin baskıcı ve akıl almaz yöntemleri ve demokrasi eksikliği. İslamcılar ile liberaller bugüne kadar taktiksel bir işbirliği kurmayı başaramadılar. Ortadoğu rejimleri egemenliklerini böl ve yönet siyaseti aracılığıyla sürdürmek için ya İslamcıları ya da liberalleri seçtiler. Cezayirli generaller İslamcılara karşı verdikleri savaşta liberallerle işbirliği yaptılar. Hafız Esad Sünni çoğunluğu bertaraf etmek için güç aldığı Alevi tabanını diğer azınlıklıklarla destekledi. Suud Hanedanı kendisini bin Abdülvahhab'ın kıyı düzlüklerindeki kozmopolitan ya-

şamı ilk önce fethedip ardından boğmak için Arabistan'ın yükseklerinde kurduğu katı ve hoşgörüsüz düzene bağladı.

Gelgelelim İslamcılar katılım için alan buldukları yerde çoğulcu sistemlere uymaya hazır olduklarını gösterdiler. Hizbullah koalisyon hükümetlerine katılma deneyimi arttıkça birbirini izleyen seçimlerde seçim ufkunu genişletiyor. Hizbullah özellikle Hıristiyan lider Michel Aoun'la olmak üzere Şii olmayan partilerle ittifaklar kurdu ve toplumsal retoriğini yumuşattı. Kasım 2009'da kurucu manifestosunu –1985 tarihli Açık Mektup– yenileyen hareket, İran yönetiminin dayandığı *velayet el-fakih* öğretisine, yani teokratik yönetime biçimsel bağlılıktan vazgeçti ve İslam hukukunu (şeriat) savunma arzusundan hiç bahsetmedi. Bunun yerine kendisini ılımlı ve Lübnan merkezli bir kuruluş gibi sundu; mezhep kotalarını içeren o anki seçim sisteminin yeniden düzenlenmesini savunmasına rağmen, en büyük mezhep olmalarına karşın Şiilerin en küçük paya sahip oldukları kısmen demokratik bir sistemde faaliyet göstermeyi kabul etti. Yenilenen manifestosu Kudüs'ün kurtarılmasını savunmasına rağmen, Hizbullah hiçbir yerde İsrail'in yıkılması çağrısında bulunmuyor. Aslında Hizbullah 2006 yılından beri üç yıldır İsrail'e doğrudan saldırmaktan kendini alıkoyuyor.

Hamas da seçim sürecine katıldı, hem de bu gelişme öfkeyle karşı çıktığı Oslo sürecinin bir sonucu olmasına rağmen. Hamas'm demokratik bir sistemi yönetme çabaları, büyük ölçüde olumsuz sonuçlanmasını amaçlayan dış çabalar nedeniyle yarıda kesildi. Ama Hamas yönetmeye devam ettiği Gazze'de, halkın büyük muhalefetiyle karşılaşacağını tahmin ettiği konuları rafa kaldırarak şeriatı dayatmaktan geri adım attı. Hamas bir gerilla grubundan bir hükümete dönüştüğünde dini ve devrimci idealler zayıfladı; o zamana kadar devlet dışı aktörler yaklaşımlarında devletçi ve pragmatik

yetişmişlerdi. Hamas yeni bulduğu mülklerini –bakanlıklar, parlamentolar ve askeri üsler– korumak için İsrail'in süren ablukasına rağmen onunla ateşkesi kabul edip uyguladı. Yeni bir reel politikayla karşı karşıya kalan Hamas'ın ateşli aşırı ucu, İslami direniş hareketinin –Hamas'ın tam adı– üzerinde yükseldikleri ve arkadaşlarının –yüzlercesinin– uğruna öldükleri ideallerine ne olduğunu açıkça merak ettiler. Kısacası hükümetteki İslamcı liderler statükoyu sorgulamaktan daha çok korumanın derdine düştüler. Sonuç olarak 11 Eylül'ün ve Irak Savaşı'nın neden olduğu deprem niteliğindeki sarsıntılara ve Hamas'ın ve Hizbullah'ın aldığı yolun yarattığı daha küçük sarsıntılara rağmen, Ortadoğu'nun siyaset düzeni küçük hasarlarla sapa sağlam ayakta durmaktadır.

Kutuplaşma, toplulukçuluk ve kabilecilik yangınları sönmekten uzaklar. Bölge devlet aktörlerinin ve devlet dışı aktörlerin benzer şekilde kullanmaya hazır gözüktükleri silahlarla ve füze sistemleriyle dolu. Durmaksızın birbirini takip eden krizler yine de Mısır'da ya da Suudi Arabistan'da kargaşayı tetikleyebilirdi. Selefi hücreleri gibi yeni uluslaraşırı hareketler şu an iktidarda bulunan görevlilere saldırılarını gene de arttırabilirlerdi. Nükleer silah yarışı bölgeyi uçurumun kenarına götürebilirdi. Geçen on yılda bir dizi kitlesel yürüyüş, Tunuslu bir rejim muhalifinin "Arap kuzularının sessizliği" diye adlandırdığı Arap halkının yumuşak başlılık ününe son verdi. Sistani'nin seçim kampanyası, Filistin seçimleri ve İran'daki gösteriler sokak siyasetinin gücüne ilişkin tartışmayı yeniden canlandırdı.

Zengin rejimlerin, baskıcı yöntemlere, "İlk Önce Ürdün" gibi çığ sloganlar içeren propaganda kampanyalarına ve "dış mihrakların" sonu gelmeyen tehditlerine bel bağladıkları günler sonsuza dek sürmeyebilir. Bölgenin liderleri giderek daha çok eğitim gören, bilgilenen ve özellikle yöneticilerinin

meşruluklarını ve toplum sözleşmesinin yokluğunu sorgulayan bir nüfusu yönetiyor. Kurumlaşmış bir kuvvetler ayrılığı ve demokratik sistem gibi emniyet supapları olmazsa, halka hesap vermekle yükümlü olmayan seçkinlerin hayatta kalıp kalamayacağını kimse kestiremez, böyle rejimler şiddetli sarsıntılara açık kalır. Kısacası, İran'dan İsrail'e kadar baskıcı rejimlerin tehlike altında olmalarının nedeni kendileri olabilirler.

Yöneticiler için iç istikrarı sağlamanın en emin yolu uluslaraşırı ve özellikle dini hareketleri resmi siyasal yapıya dâhil ederek toplumlarındaki kutuplaşmayı ortadan kaldırmak olacaktır. Dışarıdaki patronları yerine kendi halkına karşı sorumlu olmak Batılı siyaset yapıcılarına göre her zaman arzulanan sonucu vermeyebilirse de, uzun dönemde yapının çok çabuk değişebilmesinin daha büyük tehdit teşkil ettiği stratejik öneme sahip bir yerde bölgesel istikrarı artıracaktır.

Seçenek –Yemen'de bazılarınca önerildiği gibi dini eğilimi tersine çevirmeye yönelik süreklilik arz eden bir askeri müdahale– muhtemelen yalnızca geri tepecektir. Batı'nm bir başka İslam ülkesine askeri müdahalesi, cihat davasına Batılı askerlerin öldürebileceklerinden çok daha fazla insan katılmasına neden olacaktır. Batılı ve yerel iktidarlar kendi zihinlerindeki kurguyu o dinin ve dini hareketlerin yerine koymak yerine onları olduğu gibi kabul etseler daha iyi olacaktır. Batı seçim yapılan yerde sonuçlara saygı göstermeli ve galiplerle ilişki kurmalıdır. Bunu yapmadığı yerde bütün siyasi eğilimlerin kapsanmasını ve katılımını cesaretlendirmelidir. Batı çıkarlarını desteklemenin yanı sıra, çok daha uyumlu, daha az sorunlu ve daha dengeli bir bölge yaratmak için, savaşlar, yaptırımlar ve ideolojik mücadelelerle geçen bir başka on yıl daha harcamaktan daha fazlası yapılabilir. Obama Kahire'deki konuşmasında üçüncü ABD Başkanı ve Amerikan Bağım-

sızlık Bildirgesi'nin başlıca yazarı Thomas Jefferson'dan alıntı yapmıştı: "Umarım, gücümüzle birlikte bilgelimiz de artar ve gücümüzü ne kadar az kullanırsak bizim için o kadar iyi olacağını öğreniriz." Amerikan savaşının ve barışının dayatılmasını deneyimleyen Ortadoğu'da böyle bir yaklaşım için vakit artık çok geç olmuştur.

Okuma Önerileri

Bu kitabın odağı, Bonaparte'ın Batı'nın –laik haçlıların– İslam dünyasını ikinci istilasını başlatmasından itibaren geçen iki yüzyıldır. *Cambridge History of Islam* (2 cilt, Cambridge, 1971) Ortadoğu'nun büyük kısmının Araplaştırılmasına ve İslamlaştırılmasına öncülük eden İslam'ın gelişinden önceki on bir yüzyılın arka planını kapsasa da, bu malzemenin büyük bir kısmının son derece tavsiye edilebilir yeni bir sentezi I. M. Lapidus'un *A History of Islamic Societies*'inde (Cambridge, 1988) bulunabilir. J. Schacht ve C. E. Bosworth'un editörlüğünü yaptığı makaleler derlemesi *The Legacy of Islam* (Oxford, 1974), İslam toplumunun ve uygarlığının bütün boyutlarını kapsamaktadır. M. Moojan'un *An Introduction to Shi'i Islam* adlı yapıtı modern Ortadoğu'da önemli bir rol oynayan Şii İslam anlayışının kapsamlı bir açıklamasını sunuyor. A. H. Hourani'un *Minorities in the Arab World*'ü (Londra, 1979) Arap ülkelerindeki dini ve ulusal azınlıklar üzerine halen tek araştırmadır. Hıristiyanlar, R. B. Betts'in *Christians in the Arab East: A Political Study* (Londra, 1979) adlı yapıtında özel olarak ele alınmıştır.

B. Lewis'in *Tarihte Araplar* (İstanbul, 2010) adlı yapıtının güçlerinin zirvesindeki Arapları açıklayışı kısa ama benzersizdir. Arap yayılmasının ve imparatorluğunun daha ayrıntı-

lı bir tarihi J. B. Glubb'ın *The Great Arab Conquests* (Londra, 1963), *The Empire of the Arabs* (Londra, 1963) ve *The Last Centuries, from the Muslim Empires to the Renaissance of Europe 1145-1453* (Londra, 1967) adlı yapıtlarında boy gösterir. Hugh Kennedy'nin *When Baghdad Ruled the World*'ü (New York, 2006) Müslümanlarca yönetilen Irak'ın ve onun uygarlık alanındaki başarılarının ortaçağ tarihini araştırmaktadır; öneminden kuşku duyanlar matematik işlemlerini sıfırın ve cebirin bulunmadığı Roma rakamlarıyla yapmayı denemeliler. Jonathan Berkley'in *The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East, 600-1800* (Cambridge, 2002) adlı yapıtı tarihsel gelişmelerin dini açıdan genel bir özetini sağlamaktadır.

Bazı bakımlardan daha yeni bir çalışma tarafından aşılmış olsa da, Batı'nın Ortadoğu'yu ilk istila edişi için Steven Runciman'ın anıtsal çalışması *Haçlı Seferleri Tarihi*'ne (3 cilt, İstanbul, 2008) bakınız. A. Maalouf'un *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri* (İstanbul, 2011) kişisel olarak en çok beğendiğimdir.

The Arabs (2. baskı, Harmondsworth, 1985) adlı çalışmam, Arap halklarının hikâyesini günümüze taşıma girişimiydi, ama A. H. Hourani'nin *A History of the Arab Peoples*'ının (Londra, 1991) vazgeçilmez hale geldiği kesin. J. Berque'nin *The Arabs: Their History and Future* (Londra, 1964) adlı yapıtı, Fansız bir seçkin Arap ve İslam tarihçisinin bakış açısını sunmakta.

Bir başka Fransız bilim insanı M. Rodinson'un *İslam ve Kapitalizm* (İstanbul, 1996) adlı çalışması "İslam Savunmada" başlıklı ikinci bölümün konusunu aydınlatmaya yardım etmektedir. Lord Kinross'un *Osmanlı İmparatorluğunun Yükselişi ve Çöküşü* (İstanbul, 2008) son Müslüman dünya devletinin okunması kolay, ama güvenilir bir anlatısıdır ve B. Lewis'in

Modern Türkiye'nin Doğuşu (İstanbul, 2009) bu dünya devletinin merkezinin Türkiye Cumhuriyeti'ne dönüşmesinin halen en iyi tarihidir. A. Lutfi al-Sayyid Marsot'un *Egypt in the Reign of Muhammad Ali* (Cambridge, 1984) adlı yapıtı Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini almaya çok yaklaşan Müslüman devlet üzerine Mısırlı bir tarihçinin seçkin bir çalışmasıdır. Donald Quataert'ın *The Ottoman Empire, 1700-1922*'si (Cambridge, 2005) Ortadoğu'nun en büyük imparatorluğunun yükselişinin ve düşüşünün bir başka toplumsal tarihidir.

Birinci Cromer Dükü E. Baring'in *Modern Egypt* (2 cilt, Londra, 1908) adlı çalışması yalnızca Britanya işgaline getirdiği açıklamayla değil aynı zaman Britanya'nın Ortadoğu'ya ilişkin imparatorluk görüşünün klasik bir ifadesi olarak da halen temeldir. Bu kitap, J. Berque'nin *Egypt, Imperialism and Revolution*'ındaki (Londra, 1972) bir Fransız'ın görüşüyle, A. Lutfi al-Sayyid Marsot'un *Egypt and Cromer: A Study in Anglo-Egyptian Relations*'ındaki (Londra, 1968) bir Mısırlının görüşüyle ve muhtemelen P. Mansfield'in *The British in Egypt*'iyle (Londra, 1971) dengelenebilir.

Arap milliyetçiliğinin gelişimi ve Araplar ile Türkler arasındaki ilişkiler konusunda S. Haim'in editörlüğünü yaptığı *Arab Nationalism, an Anthology*, editörün girişi kadar konu üzerine nadir Arap yazını seçkisi nedeniyle de halen çok değerlidir. E. Dawn'ın *From Ottomanism to Arabism, Essays on the Origin of Arab Nationalism* (Chicago, 1973) adlı yapıtı da konuya önemli katkıda bulunmaktadır. Filistinli George Antonius'un *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*'ı (Beyrut, 1962) bir neslin düşüncesini biçimlendirmesi bakımında eşsiz olmasına karşın, Z. Zeine'in *Arab-Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism* (Beyrut, 1958) adlı yapıtının farklı bakış açısıyla dengelenmesi gerekmekte-

dir. Bassam Tibi'nin *Arab Nationalism, between Islam and the Nation State*'i (Londra, 1997) modern Arap kimliğinin Avrupalı köklerinin izlerini sürerek şaştırıcı biçimde iyi bilgilendiren bir anlatımdır.

A. H. Hourani'nin *Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1939*'u (2. baskı, Londra, 1983) ve iki makale derlemesi *Europe and the Middle East* (Londra, 1980) ile *The Emergence of the Modern Middle East* (Londra, 1981) modernleşme ve Batı'nın Ortadoğu üzerindeki etkisi konusunda son derece yararlıdır. Editörlüğünü W. R. Polk ile R. L. Chambers'm yaptığı *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century* (Chicago, 1968) de yararlı malzeme içermektedir. R. Owen'ın *The Middle East in the World Economy 1800-1914* adlı yapıtı konusunda çok açık ve kapsamlı bir çalışmadır. J. C. Hurewitz'in *The Middle East and North Africa in World Politics, A Documentary Record: Volume 1 European Expansion 1535-1914* (2. baskı, New Haven, 1975); *Volume 2 British-French Supremacy 1914-1945*'i (2. baskı, New Haven, 1979) eşsiz bir kaynak yapıttır. Rashid Khalidi'nin *Resurrecting Empire: Western Footprints and America's Perilous Path in the Middle East* (Boston, 2004) adlı yapıtı Batı sömürgeciliğinin günümüzde de sürdüğünü savunmaktadır.

Sir P. M. Sykes'ın *History of Persia*'sı (3. baskı, 2 cilt, Londra, 1930) Rıza Şah öncesi döneme kadar halen en güçlü çalışmalardan biridir. E. Monroe'un *Britain's Moment in the Middle East 1914-71* (yeni ve gözden geçirilmiş baskı, Londra, 1981) adlı yapıtı konusunda nadir rastlanan bir üstünlüğe sahiptir ve S. Khoury'nin *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism 1920-45*'i Arap Doğu dünyasındaki Britanya-Fransa ara döneminde Fransa'nın oynadığı rol üzerine keskin bir çalışmadır. J. Wilson'un *The Authorized Biog-*

raphy of T. E. Lawrence (Londra, 1987) adlı çalışması detaylı olduğundan modern Arap tarihinin bu döneminin çoğu boyutunu kapsar. International Crisis Group'un Ortadoğu programı Kuzey Afrika'dan İran'a kadar çağdaş Ortadoğu'yu boydan boya gözler önüne serdiğinden sorunlar üzerine saygın çalışmalar sağlamaktadır. Raporları bölgenin sorunlarına birinci elden kaynaklara dayanan değerli bir giriş sunmaktadır ve bunlar www.crisisgroup.org. adresinden ücretsiz edinilebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışından itibaren Türkiye için Lord Kinross'un *Atatürk: Bir Ulusun Yeniden Doğuşu* (İstanbul, 1994) ve Atatürk sonrası dönemin sorunlu Türk demokrasisi için G. Lewis'in *Modern Turkey* (4. baskı, Londra, 1974) ile W. R. Hale'nin *The Political and Economic Development of Turkey* (Londra, 1981) adlı çalışmaları bulunmaktadır. Erik Jan Zürcher'in *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İstanbul, 2008) tavsiye edilir. Ümit Cizre'nin *Secular and Islamic Politics in Turkey: The Making of the Justice and Development Party* (Londra, 2008) adlı yapıtı ülkenin Kemalizm'den bugüne dek gelişimi üzerine bir dizi makaleyi içermektedir. İslam Devrimi'nden önceki modern dönem İran'ı P. Avery'in *Modern Iran* (Londra, 1965) ve N. Keddie'nin *Iran: Religion, Politics and Society* (Londra, 1980) adlı yapıtlarında ayrıntılı ele alınmaktadır. J. A. Bill ile N. R. Louis'in *Musaddiq, Iranian Nationalism and Oil*'i (Londra, 1988) modern Ortadoğu tarihindeki bu önemli dönemin yararlı bir anlatısıdır. Nikki Keddie'nin *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*'ı (Yale, 2003) İran'ın İslam Devrimi'ne ve sonrasına uzanan iyi bir tarihini sunmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun sona ermesinden itibaren Arap devletleri ve onların nihayetinde Avrupa devletlerin-

den bağımsızlıklarını kazanmaları üzerine çeşitli kitaplar vardır.

Mısır

T. Little'ın *Modern Egypt* (Londra, 1967) adlı kitabı tavsiye edilir. P. Vatikiotis'in *The History of Modern Egypt, From Muhammad Ali to Mubarak* (Londra, 1991) adlı kitabı son derece tavsiye edilir. Cemal Abdülnâsır'ın özellikle Nâsır dönemini ele alan *Egypt's Liberation: The Philosophy of the Revolution* (Buffalo, 1959) adlı yapıtı ufuk açıcı bir bildiri olarak halen karşılığını veren bir çalışmadır. A. Nutting'in *Nasser'ı* önemli bir yaşamöyküsüdür. P. Mansfield'in *Nasser's Egypt* (2. baskı, Londra, 1969) adlı kitabı Nâsır'ın başarılarını özetleme girişimiydi. E. Sedat'ın *In Search of Identity: An Autobiography*'si (Londra, 1978) Nâsır'ın ardılının bakış açısındaki derin farklılığı ortaya koymaktadır. W. R. Louis ile R. Owen'ın *Suez 1956: The Crisis and its Consequences*'ı (Oxford, 1989) Ortadoğu'nun modern tarihindeki bu dönüm noktasının temel bir değerlendirmesini sağlamaktadır.

Mısır'ın önde gelen gazetecisi ve Nâsır'ın yakın arkadaşı Mohammed Heikal'ın bütün kitapları değerli bir görü sağlamasına karşın, özellikle Arapların 1973 savaşına hazırlanmalarını konu alan *The Road to Ramadan* (Londra, 1975) ile Sedat suikastına yol açan olayları ele alan *Autumn of Fury* (Londra, 1983) adlı yapıtları öne çıkmaktadır. D. Hopwood'un *Egypt: Politics and Society 1945-1981* adlı çalışması hararetle tavsiye edilebilir ve A. McDermott'un *Egypt from Nasser to Mubarak: A Flawed Revolution*'ı (Londra, 1988) devrim sonrası dönemin tamamının yararlı bir değerlendirmesidir. Timothy Mitchell'in *Colonising Egypt* (University of California Press, 1991) adlı yapıtı bir üniversite ders kitabı örneğidir.

Suriye

N. A. Ziadeh'in *Syria and Lebanon*'u (Troy, 1968) Fransız mandasını ve bağımsızlığın ilk yıllarını içerir. Patrick Seale'ın iki dikkat çekici kitabı yalnızca Suriye'de yaşananlar üzerine değil, aynı zamanda Arap dünyasının savaş sonrası tarihi üzerine de temel çalışmalardır: *The Struggle for Syria: A Study of Post-war Arab Politics, 1945-1958* (2. baskı, Londra, 1987) ve *Asad: The Struggle for the Middle East* (Londra, 1988). T. Petran'ın *Syria* (Londra, 1972) adlı çalışması halen yararlıdır ve D. Hopwood'un *Syria, 1948-1956: Politics and Society*'si konu üzerine mükemmel bir kısa incelemedir. M. Ma'oz'un *Asad: The Sphinx of Damascus*'u (Londra, 1988) yararlı bir İsrail görüşü sunar. Nikolaos Van Dam'un *The Struggle for Power in Syria* (Londra, 1996) adlı çalışması eski bir Hollanda elçisinin Suriye iktidarının mezhepsel yapısı üzerine detaylı bir incelemesidir. Caroline Donati'nin *L'Exception syrienne: Entre modernisation et résistance*'sı (Paris, 2009) Hafız Esad sonrası döneme ilişkin başka yerde bulunmayan bol ayrıntı ve dönemin arka planını içermektedir.

Lübnan

En önemlileri, özellikle *The Modern History of Lebanon* (Londra, 1977), *Crossroads to Civil War: Lebanon, 1958-1976* (Delmar, NY, 1976) ve en yeni çalışması *A House of Many Mansions: The History of Lebanon Reconsidered* (Londra, 1988) olmak üzere Lübnanlı tarihçi Kamal Salibi'nin kitaplarıdır. Modern Lübnan trajedisinin Batılı yakın gözlemcilerinin çeşitli kitapları bulunmaktadır. H. Cobban'ın *The Making of Modern Lebanon*'ı (Londra, 1985) ile J. C. Randal'm *Going All the Way: Christian Warlords, Israeli Adventures, and the War in Lebanon*'ı (New York, 1983) muhtemelen bunları en iyilerdir. Z. Schiff

ile E. Ya'ari'nin *Israel's Lebanon War* (New York, 1984) adlı çalışmaları İsrail boyutunu ilave etse de, modern Lübnan'ın güncel tarihini yazmanın olanaksızlığı açıktır. İsrail'in Beyrut'tan çekilmesini izleyen iç savaşın acısı için eski Lübnan dışişleri bakanı Elie Salem'in *Violence & Diplomacy in Lebanon*'daki (Londra, 1995) anılarını okuyun. Lübnan Şii hareketi üzerine iki yeni araştırma için Lübnanlı akademisyen Amal Saad-Ghorayeb'm *Hizbu'llah: Politics and Religion*'ınına (Londra, 2002) ve konuya kısa ama özlü bir giriş yapan Augustus Richard Norton'un *Hezbollah: A Short History*'sine (Princeton, 2007) bakın. Çok daha genelde Fouad Ajami'nin *The Vanished Imam: Musa Al Sadr and the Shia of Lebanon* (Cornell University Press, 1992) adlı çalışması Lübnan Şiiliğinin canlanışı üzerine mükemmel bir arka plan sağlamaktadır.

Ürdün

M. Wilson'un *King Abdullah, Britain and the Making of Jordan*'ı (Cambridge, 1987), A. Dearden'ın *Jordan*'ı (Londra, 1958) gibi mandayı ve bağımsızlığın ilk yıllarını ele almaktadır. Ürdün kralı Hüseyin'in özyaşamöyküsü *Uneasy Lies the Head* (Londra, 1962) kralın tahttaki otuz beş yılının bir değerlendirmesini veren J. Lunt'un *Hussein of Jordan*'ıyla (Londra, 1989) birlikte okunabilir. P. Gubser'in *Jordan: Crossroads of Middle Eastern Events* (Londra, 1979) adlı çalışması, son olaylar Ürdün'ün rolünün sürekli değişime konu olduğunu gösterse de, krallığı modern bağlamına yerleştirmektedir. Kamal Salibi'nin *History of Jordan*'ı (Londra, 1998) Ammanlı akademisyenin eşsiz bir anlatısıdır. Adnan Abu-Odeh'in *Jordanians, Palestinians, and the Hashemite Kingdom in the Middle East Peace Process* (2000) adlı kitabı eski bir kıdemli kraliyet mahkemesi üyesinin Doğu Şeria-Batı Şeria ilişkileri üzerine güçlü bir anlatısıdır.

Irak

Modern dönem başları için S. Longrigg'in *Iraq 1900 to 1950*'si (Londra, 1953) ve daha yakın zamanlar için P. Marr'in *The Modern History of Iraq*'ı (Boulder ve Londra, 1985) ve P. Sluglett ile M. Farouk-Sluglett'in *Iraq since 1958: From Revolution to Dictatorship*'i (Londra, 1987) halen en iyi anlatılardır. H. Batatu'nun *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq: A study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes, and its Communists, Ba'athists and Free Officers* (Princeton, 1978) adlı kitabı çağdaş Irak toplumu üzerine eşsiz bir araştırmadır. D. Hiro'nun *Neighbours Not Friends, Iraq and Iran after the Gulf Wars*'ı (Londra, 2001) 1990'lardaki olayları kısa ve öz biçimde özetlemektedir. A. Amove'un editörlüğünü yaptığı *Iraq under Siege: The Deadly Impact of Sanctions and War*, (South End Press, 2000) 1991 ABD-Irak savaşının kökenlerini ve yaptırımların insani bedelini ayrıntılı biçimde anlatmakta; A. Cockburn'ün *Out of the Ashes: The Resurrection of Saddam Hussein* (Londra, 2002) adlı yapıtı Irak liderinin rejim değişikliği öncesindeki zirveye çıkışını açıklamaktadır; ayrıca D. McDowall'un *A Modern History of the Kurds*'üne (Londra, 2000) bakınız. Silah denetçileri olayı için eski UNSCOM başkanı R. Butler'ın *The Greatest Threat: Iraq, Weapons of Mass Destruction, and the Crisis of Global Security*'deki (New York, 2001) kişisel anlatısını okuyun. Charles Tripp'in *A History of Iraq* (Cambridge, 2002) adlı kitabı modern Irak'ın siyasi tarihi üzerine önemli bir çalışmadır. Toby Dodge'un çok güzel kaleme alınmış *Inventing Iraq: The Failure of Nation-building and a History Denied*'ı (New York, 2003) Britanya'nın modern Irak'ın yaratılmasındaki rolünün sert bir eleştirisini sunmaktadır.

ABD işgali ve izleyen dağınıklığı ABD'nin maceraperestliğinin açıklığa kavuşturulmasının haritasını çıkaran Bağ-

dat'taki Batılı gazetecilerin yazın sağanağını süratlendirdi. Bu yazın sağanağının en kavrayışlıları George Packer'ın *The Assassins' Gate: America in Iraq* (New York, 2005) ve Anthony Shadid'in *Night Draws Near: Iraq's People in the Shadow of America's War* (New York, 2005) adlı kitaplarıdır. Çeşitli araştırmalar işgalin önünü açtığı Arap Şii uyanışı üzerinde odaklandı. Seyyed Vali Reza Nasr'ın *The Shia Revival: How Conflicts Within Islam Will Shape the Future*'u (New York, 2006) İran kökenli Amerikalı bir akademisyenin özgün düşünceler ortaya koyan bir araştırmasıdır. Nicolas Pelham'ın *A New Muslim Order: The Shia and the Middle Fast Sectarian Crisis* (Londra, 2008) adlı kitabı, Patrick Cockburn'ün *Muqtada Al-Sadr and the Battle for the Future of Iraq* (New York, 2008) ve Nir Rosen'm *In the Belly of the Green Bird: The Triumph of the Martyrs in Iraq* (New York, 2006) adlı kitaplarının yaptığı gibi bir muhabirin gözlemlerini aktarmaktadır.

Arabistan ve Körfez

H. St J. B. Philby'm *Saudi Arabia*'sı (Londra, 1968) zengin olmadan önceki Suudi krallığına ilişkin ayrıntılı bir anlatıdır. Piyasaya neredeyse eş zamanlı çıkan krallık üzerine iki yeni araştırma R. Lacey'in *The Kingdom*'ı (Londra, 1982) ve D. Holden ile R. Johns'un *The House of Saud*'u (New York, 1981) birlikte oldukça kapsamlı modern tarih sunmaktadır. F. al-Farsy'nin *Saudi Arabia, a Case Study in Development*'ı (gözden geçirilmiş 2. baskı, Londra, 1983) yüksek düzey bir Suudi devlet görevlisinin gerçeklere dayanan, yararlı bir anlatısıdır ve iki yeni Amerikan çalışması –W. Quandt'm *Saudi Arabia in the Nineteen Eighties: Foreign Policy, Security and Oil*'i (Washington, 1981) ile P. N. Woodward'ın *Oil and Labor in the Middle East: Saudi Arabia and the Oil Boom*'u (New York,

1988)– tavsiye edilebilir. Mamoun Fandy'in *Saudi Arabia and the Politics of Dissent* (New York, 1999) adlı çalışması Mısırlı bir akademisyenin bilimsel ve dengeli bir araştırmasıdır; Said Aburish'un *The House of Saud*'u (Londra, 1994) krallığın babasını işkence yaparak öldürdüğünü iddia eden bir gazeteciden beklenecek sertlikte okunmaya değer bir eleştiri. Jill Crystal'in *Oil and Politics in the Gulf* (Cambridge, 1995) adlı yapıtı Kuveyt hanedanlığının Körfez Savaşı'ndan nasıl sağlam çıktığına ilişkin açık ve kesin bir anlatıdır. M. Klare'in *Resource Wars: The New Landscape of Global Conflict*'i (Metropolitan Books, 2001) Ortadoğu'daki ve Orta Asya'daki petrol mücadelesine mükemmel bir genel bakıştır. A. M. Abu-Hakima'nın *The Modern History of Kuwait 1750-1965* (Londra, 1983) adlı çalışması, H. V. F. Winstone ile Z. Freeth'in modern dönem üzerine olan *Kuwait: Prospect and Reality* (Londra, 1979) adlı çalışması gibi güvenilirdir. N. Sakr'ın *The United Arab Emirates to the 1990s*'ı (Londra, 1986), R. S. Zahlan'ın *The Making of the Modern Gulf States*'i (Londra, 1989) gibi rahatlıkla tavsiye edilebilir. R. Bidwell'm *The Two Yemens*'ı (Londra, 1983) Güney Arabistan üzerine eğlenceli ama bilimsel bir araştırma sunmaktadır ve F. Halliday'm *Arabia without Sultans*'ında (Harmondsworth, 1974) Arap Yarımadası üzerine etkileyici bir radikal görüş bulunmaktadır. Mohammad Ayoub ile Hasan Kosebalaban'ın (edit.), *Religion and Politics in Saudi Arabia: Wahhabism and the State* (Londra, 2008) adlı kitabı, kraliyet üyeleri ile din arasındaki ilişki üzerine önemli bir makale içeriyor.

İsrail/Filistin

İster birlikte ister ayrı ayrı ele alınsınlar bu iki konu üzerine yazın geniştir ve çağdaş araştırmaların eskidiği hızla büyü-

mektedir. W. Z. Laqueur'in *A History of Zionism*'i (Londra, 1972) İsrail konusunda önemli bir ardyöre sağlamaktadır ve her ne kadar İsrailli tarihçi Avi Shlaim'in *Collusion Across the Jordan: King Abdullah, the Zionist Movement, and the Partition of Palestine*'si (Oxford, 1988) şaşırtıcı yeni malzemeler sağlasa da, C. Sykes'ın *Crossroads to Israel*'i (Londra, 1965), İsrail Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlanan gelişmelerin en iyi açıklaması olarak durmaktadır. M. Bar-Zohar'un *The Armed Prophet: A Biography of Ben Gurion* (Londra, 1967) adlı kitabı İsrail Devleti'nin yaratılmasını ve ilk yıllarını aydınlatmakta ve N. Lucas'ın *The Modern History of Israel*'i (New York, 1977) İsrail Devleti'nin ilk otuz yılının mükemmel bir tarihidir. A. Perlmutter'm *Military and Politics in Israel: Nation-building and Role Expansion*'ı (Londra, 1969), Y. Peri'nin *Between Battles and Ballots: Israeli Military in Politics*'i (Cambridge, 1983) gibi halen daha eskimemiştir. Barış eylemcisi S. Flapan'ın *Zionism and the Palestinians* (Londra, 1979) adlı kitabı Siyonist hareketin başlangıcından itibaren Filistinlilerle işbirliği yapmak yerine onları yenmek için nasıl çalıştığı üzerine mükemmel bir tarihsel genel bakıştır. Golda Meir'ın özyaşamöyküsü *My Life* (Londra, 1975) eski tarz Siyonist siyaseti aydınlatırken Ariel Şaron'un *Warrior* (New York ve Londra, 1989) adlı özyaşamöyküsü geleceğin Siyonist siyasetine ışık tutuyor. Resmi İsrail siyasetini hedef alan çeşitli önemli eleştiri çalışmaları bulunmaktadır. S. Flapan'ın *Israel: Myths and Realities*'i (Londra, 1987) ile Y. Harkabi'nin *Israel's Fateful Decisions*'ı bu çalışmaların en göze çarpanları arasındadır. Filistinli Araplara olumlu yaklaşan, iyi bir araştırmaya dayanan bir anlatı D. Hirst'in *The Gun and the Olive Branch: The Roots of Violence in the Middle East*'idir (Londra, 1977) ve A. Hart'ın *Arafat: Terrorist or Peacemaker?*'ı (Londra, 1984) kaynakları değerlendirmesinde her zaman titiz olmasa bile, yararlı malzeme içermektedir.

Andrew Gowers ile Tony Walker'ın *Behind the Myth: Yasser Arafat and the Palestinian Revolution* (Londra, 1990) adlı kitabı, önemli bir yeni katkıdır. Filistinli yazarların çalışmaları giderek artmaktadır. H. Cattan'ın *Palestine and International Law, the Legal Aspects of the Arab-Israeli Conflict*'i (2. baskı, Londra, 1976), E. W. Said'in *The Question of Palestine*'si (Londra, 1980) ve M. Tarbush'un *Reflections of a Palestinian*'ı (Washington, DC, 1986) bunların arasındadır. Tom Segev'in *One Palestine, Complete: Jews and Arabs under the British Mandate* (Londra, 2000) adlı kitabı Britanya'nın manda sırasında Arap akranı karşısında İsrail'in Filistin üzerindeki iddialarını desteklediği sonucuna varır. Charles Smith'in *Palestine and the Arab-Israeli Conflict*'i (Boston, 2004) kapsamlı ve çokça alıntılanan bir genel bakış sunar. Yazid Sayigh'un usta işi *Armed Struggle and the Search for State: The Palestinian National Movement 1949-1993* (Oxford, 1997) adlı kitabı Filistin hareketinin devletçiliği ile devrimci söylemi arasındaki çelişkilerin altını çizmektedir. Rashid Khalidi'nin (en yaygın alıntılanan kitabı) *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*'ı (New York, 1997) Filistin milliyetçiliğinin tarihinin izlerini yirmici yüzyıl başlarına değin sürer. Ahron Bregman, *Elusive Peace: How the Holy Land Defeated America* (Londra, 2005) adlı yapıtında 2000 yılındaki Camp David görüşmelerinin çöküşünün ardındaki iktidar siyasetinin aydınlatıcı bir açıklamasını sunmaktadır. Çok sayıda kitap Hamas'ın yükselişini araştırmıştır. Halid Harub'un *Hamas: Political Thought and Practice*'i (Washington, 2000) hareket içinden kavrayışlı bir görüştür. Azzam Tamimi'nin *Hamas: Unwritten Chapters*'ı (Londra, 2007) içerden bir başka görüş sunmaktadır; İki İsrailli akademisyen Shaul Mishal ile Avraham Sela, *The Palestinian Hamas: Vision, Violence, and Coexistence* (New York, 2006) adlı kitaplarında dikkat çekici ölçüde benzer bir tasvir sun-

maktadırlar. Jeroen Gunning'in *Hamas in Politics: Democracy, Religion, Violence*'ı (New York, 2008) dışarıdan en iyi açıklamadır.

M. Heikal'ın *The Sphinx and the Commissar*'ı (Londra, 1978) Ortadoğu ile süper güçler arasındaki ilişki üzerine içerden birinin aydınlatıcı ve okunmaya değer bir katkısıdır ve E. Karsh'ın *The Soviet Union and Syria, the Asad Years*'ı (Londra, 1988) bir İsrailliinin yararlı bir nesnel çalışmasıdır. Said Aburish'un *A Brutal Friendship - the West and the Arab Elite*'i bir gazetecinin yöneticilerin kendi halkının çıkarları ile Batılı müttefiklerininkini nasıl dengeledikleri üzerine duygusal ama kavrayışlı anlatısıdır. Önde gelen Amerikalı ve Avrupalı strateji uzmanlarının bölgenin biçimlendirilmesi üzerine görüşleri için R. Blackwill'in editörlüğünü yaptığı *Allies Divided, Transatlanic Policies for the Greater Middle East*'ı (Massachusetts, 1997) tavsiye edilir. ABD'nin Ortadoğu'yla ilişkilerinin genel tarihi yeni bir kayıtçıyı beklemektedir, ama bu sırada W. R. Polk'un *The United States and the Arab World*'ü (Cambridge, Mass., 1965), J. Carter'ın *The Blood of Abraham, Inside the Middle East*'i (Boston ve Londra, 1985) gibi kişisel anılar ve H. Kissinger'ın *White House Years* (New York ve Londra, 1979) ve *Years of Upheaval*'ındaki (New York ve Londra, 1982) paragraflar değerlendirilebilir. G. Sick'in *All Fall Down: America's Fateful Encounter with Iran* (Londra, 1985) adlı kitabı ABD'nin Ortadoğu'daki fiyaskosunu açıklamakta epey yol alır.

Petrolün Ortadoğu tarihindeki rolü konusuna gelince, S. H. Longrigg'ın *Oil in the Middle East*'i (3. baskı, Londra, 1968) ile G. W. Stocking'in *Middle East Oil*'i (Londra, 1971) uluslararası petrol şirketlerinin egemen olduğu dönem üzerine mükemmeldirler ve A. Sampson'un *The Seven Sisters*'ı (Londra, 1975) uluslararası petrol şirketlerinin gücündeki azalmayı ve

OPEC'in doğuşunu kuşkucu bir tarzda inceler. A. Sampson'un kitabından beri Ortadoğu petrolü üzerine genel araştırmaların sınırlı olması, konun karmaşıklığından dolayı şaşırtıcı değildir. OPEC'in kaderi ve beklentileri hızla değiştiğinden herhangi bir tarih çalışmasının hızla eskimesine karşın, A. Skeet'ın *OPEC: 25 Years of Prices and Politics*'i (Cambridge, 1988) ile karamsar bir değerlendirme olan M. Arari'nin *OPEC: The Failing Giant*'ı (Kentucky, 1988) değerlendirilebilir. W. I. Sharif'in *Oil and Development in the Arab Gulf States* (Londra, 1985) adlı kitabı özel bir değere sahip olan açıklamalı bir kaynakçadır. Bölgenin tamamında kabile kimliğinin yeniden canlanması konusunda F. Jabar ile H. Dawod'un *Tribes and Power: Nationalism and Ethnicity in the Middle East*'i (Londra, 2001) mükemmel bir giriş sağlamaktadır.

İslam'ın modern dünyada varlığını yeniden ortaya koyması ve İran'daki İslam Devrimi değişen nitelikteki sayısız kitabın konusu olmuştur. R. Schulze'un *A Modern History of the Islamic World* (New York, 2002) adlı kitabı harika ve kapsamlı bir İslamcı hareket çözümlemesidir. O. Roy'un *The Failure of Political Islam*'ı (Londra, 1994) İslamcı popülizmin durdurulamaz ilerleyişinden rahatsız olan korku tellallarına bir Fransız panzehiri sunmaktadır. J. Esposito'nun *The Islamic Threat: Myth or Reality?* (Oxford University Press, 2002) adlı kitabı İslam ile Batı arasındaki işbirliğinin ve gerilimlerin itinalı bir tarihidir. Mahmoud Faksh'ın *The Future of Islam in the Middle East: Fundamentalism in Egypt, Algeria, and Saudi Arabia*'sı (Praeger, 1997) ayrıca önerilir. E. Mortimer'ın *Faith and Power, the Politics of Islam*'ı (Londra, 1982) ile M. Ruthven'in *Islam in the World*'ü (Harmondsworth, 1984) muhtemelen popülerliklerini koruyacaklardır. Humeyni Devrim'i konusunda, S. Bakhash'ın *The Reign of the Ayatollahs: Iran and the Isla-*

mic Revolution adlı çalışması göze çarpmaktadır ve R. Mottahedeh'in *The Mantle of the Prophet: Religion and Politics in Iran* adlı çalışması Devrim'in öncüllerinin parlak bir çözümlemesidir. Baqer Moin'in *Khomeini: Life of the Ayatollah*'ı (Londra, 1999) Britanya'daki önemli bir İranlı gazetecinin kavrayışlı bir anlatısıdır. S. Chubin ile C. Tripp'in *Iran and Iraq at War* (Londra, 1988) adlı kitabı Körfez Savaşı konusunda şimdiye kadarki en iyi araştırmadır.

Ortadoğu'daki siyasi gelecekbilimi astrologlara bırakmak en iyisi olsa da, geleceğe bakarak günümüzü çözümleme girişimlerinden bazıları değerlidir. Lübnanlı yazarlar F. Ajami'nin *The Arab Predicament: Arab Political Thought and Practice Since 1967*'si (Cambridge, 1981) ile G. Corm's *Fragmentation of the Middle East*'ı (Londra, 1988) bunun iki örneğidir. İki tane mükemmel makale derlemesi bulunmaktadır: H. Sharabi'nin *The Next Arab Decade: Alternative Futures*'u (Boulder ve Londra, 1988) ile Roma'daki Istituto Affari Internazionali'den Giacomo Lucini'nin editörlüğünü yaptığı *Nation, State and Integration in the Arab World* (Londra ve New York, 1988) genel başlıklı dört cilt halindeki seri. Y. Sayigh'in *The Arab Economy 1930-1980: Past Performance and Future Prospects* (Oxford, 1982) adlı çalışması, Arap dünyasının önde gelen analizcilerinden birinindir. Okur bölgede sürmekte olan siyasi tartışmalar üzerine yararlı bir makale derlemesi için *Civil Society in the Middle East*'e (Leiden, 1995) başvurmalıdır. Naomi Sakr'ın *Satellite Realms: Transnational Television, Globalization and the Middle East* (Londra, 2002) adlı çalışması elektronik medyanın Arap dünyası üzerindeki olumlu etkisinden kuşkulanan olağanüstü temkinli ve kuşkucu bir araştırmadır.

Genel kaynaklar konusuna gelince, Europa Publications'ın *The Middle East and North Africa* (Londra, 1948-...) her yıl basılmaktadır. Yüksek nitelikte kaynak kitaplardan iki ta-

nesi genel yayın yönetmenliğini Trevor Mostyn'in, danışmanlığını Albert Hourani'nin yaptığı *The Cambridge Encyclopaedia of the Middle East and North Africa* (Cambridge, 1988) ile Michael Adams'ın editörlüğünü yaptığı "Handbooks to the Modern World" serisinden *The Middle East*'in gözden geçirilmiş ikinci baskısıdır. D. Hiro'nun *Dictionary of the Middle East* (Londra, 1996) adlı yapıtı ayrıca yararlıdır.

Yirmi Birinci Yüzyıl İslamcılığı

11 Eylül'e tepki olarak değişen nitelikte çok geniş bir yazın dizisi ortaya çıktı. F. Halliday'in *Two Hours That Shook the World*'deki (Londra, 2002) makaleleri en iyileri arasındadır. Tarık Ali'nin *The Clash of Fundamentalisms* (Londra 2002) adlı çalışması, Beyaz Saray'ın ve El-Kaide'nin farklı olduğunu düşündükleri dünya siyaseti görüşlerinin hoş bir yan yana getirilişidir. J. Cooley'in *Unholy Wars: Afghanistan, America and International Terrorism*'i (2002) saygın bir gazetecinin Washington ile Afgan mücahitleri arasındaki koalisyon üzerine gözden geçirilmiş anlatısıdır. G. Kepel'in *Jihad*'ı (Londra, 2002) İslamcı hareketin İran Devrimi'nden bin Ladin'e gelişiminin taslağını vermektedir. 11 Eylül saldırıları, yeni-cihatçı hareket ve onun küresel etkisi üzerine birçok araştırmanın yapılmasına neden oldu. Fawaz Gerges'in *The Far Enemy: Why Jihad Went Global*'i (New York, 2005), Gilles Kepel'in *Jihad: The Trail of Political Islam*'ı (Cambridge, Mass., 2003) ve Francois Burgat'ın *Islam-ism in the Shadows of al-Qaeda* (Austin, 2008) bunların en iyileri arasındadır. Reza Aslan'ın *How to Win a Cosmic War: God, Globalization and the End of the War on Terror* (New York, 2009) adlı kitabı dindar bir akademisyenin cihat hareketlerinin çekiciliği hakkındaki son derece okunmaya değer anlatısıdır. Noah Feldman'in *The Fall and Rise of the Is-*

lamic State'i (Princeton, 2008) şeriatın geçmişte ve modern dünyada uygulanabilirliğinin dengeli bir değerlendirilmesini sunmaktadır. Omar Ashour'un *The De-Radicalization of Jihadists: Transforming Armed Islamist Movements* (Londra, 2009) adlı kitabı bazı İslamcı hareketlerin niçin silah bıraktıklarını açıklamak için Mısırlı ve Cezayirli İslamcı hareketler deneyiminin izini sürmektedir.

Dizin

A

Abbasiler 35, 38, 40, 41, 42, 44, 58
ABD 5, 11, 12, 13, 306, 309, 311, 312, 317, 320, 321, 322, 324, 333, 335, 336, 337, 338, 341, 344, 353, 354, 355, 356, 357, 360, 361, 363, 364, 365, 366, 369, 370, 371, 373, 379, 384, 385, 387, 389, 390, 392, 393, 396, 401, 402, 404, 408, 411, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 425, 426, 427, 433, 436, 438, 439, 440, 442, 444, 445, 446, 447, 459, 464, 471, 472, 473, 474, 475, 479, 480, 481, 482, 483, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 493, 494, 495, 496, 500, 502, 505, 507, 509, 510, 511, 512, 514, 515, 518, 522, 529, 533, 536, 538, 539, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 560, 561, 572, 576, 577, 580, 582, 587, 592, 597, 598, 603, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 617, 618, 621, 622, 623, 624, 629, 639, 644
Abdul cevat Salih 498
Abdulhakim Amer 367, 376
Abdullah Bin Suud 86
Abdülaziz Buteflika 593
Abdülhamit 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 141, 143, 144, 145, 146, 152, 153, 161, 163, 164, 173, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 196, 197, 198, 213, 238, 309
Abdülkerim Kasım 372, 397
Abu Dabi 313, 397, 398, 399, 409, 599, 600
Adli Paşa 261
Adolf Hitler 297, 299, 316, 321, 333, 334, 360, 499
Ağlama Duvarı 296
Ahmed Çelebi 480
Ahmed Şukeyri 382
Ahmet Bin Tolun 39
Ahmet Fuat 171, 225
Akabe Körfezi 17, 163
Akka 338

Alameyn 333
Aleksandr Battenberg 120
Aleksios Komnenos 41
Alevi 17, 41, 204, 290, 291, 413, 463, 517, 527, 548, 595, 596, 626
Ali Sistani 554, 555, 556, 557, 559, 568, 569, 604, 605, 628
Almanya 119, 130, 131, 132, 141, 170, 181, 183, 186, 196, 199, 200, 201, 202, 217, 220, 221, 225, 234, 240, 244, 256, 291, 292, 297, 315, 316, 317, 318, 321, 322, 325, 334, 361, 552, 616
Alparslan 41
Amoritler 18
Anbar 558, 581
Antiokheia 24, 27
Antiokhos Epiphanes 25
Aramice 19
Aramiler 19
Arap Birliği 15, 274, 303, 327, 328, 329, 331, 332, 338, 352, 369, 373, 379, 380, 381, 392, 398, 425, 469, 495, 509, 614, 615
Ariel Şaron 415, 505, 506, 528, 642
Asi Nehri 17
Assuan 155, 363
Asurlular 19, 20, 21
Aşiret Reisi 550
Atatürk 253, 254, 255, 289, 306, 330, 451, 452, 527, 617, 635
Atef Ebeid 544
Avrupa Ekonomik Topluluğu 324, 402
Ayastefanos Antlaşması 119
Ayetullah Humeyni 457, 458, 459, 460, 468, 478, 518, 554
Ayn Claud 45
Aynüddevle 215, 216
Azerbaycan 322, 354, 360, 549
Aziz Ali Masri 318
Aziz Markos 29

B

Baas 330, 369, 371, 374, 375, 380, 381, 386, 393, 405, 406, 413, 452, 463, 478, 516, 533, 553, 557, 568, 573, 595, 622
Baas'tan Arındırma 552
Bab El-Mendeb 95
Bağdat 35, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 56, 59, 63, 72, 131, 173, 181, 183, 194, 204, 222, 229, 232, 234, 299, 334, 353, 356, 357, 360, 366, 368, 370, 372, 380, 406, 425, 454, 456, 461, 472, 476, 477, 478, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 492, 549, 550, 551, 552, 555, 558, 559, 560, 561, 576, 580, 581, 598, 622, 639
Bahailer 213
Bahreyn 65, 181, 182, 307, 308, 310, 312, 398, 399, 462, 516, 517, 523, 534, 547, 568, 601, 610, 611

Bahtiyariler 307
Basra Körfezi 23, 40, 65, 70, 76, 131, 174, 181, 195, 201, 205, 206, 208, 313, 410, 474
Batı Şeria 361, 386, 388, 422, 428, 432, 436, 445, 447, 491, 493, 494, 496, 500, 502, 503, 505, 550, 563, 582, 583, 584, 586, 588, 589, 590, 592, 593, 614, 638
Bayan Cebr 566
Bayezid 46, 57
Bedeviler 256, 301, 302
Bedir Tugayları 555, 567
Bedreddin El-Huti 574
Beer-Şeba 17, 339
Bekaa Ovası 267
Bekir Sıdkı 289
Bender Bin Sultan 546
Berberi 35, 37, 50, 517, 563
Bereketli Hilal 17, 18, 35, 44, 180
Besiç 605, 606
Beşir Cemayel 438
Beşşar Esad 516, 544, 594, 595, 624
Beytüllahim 339
Biblos 17
Bismarck 119, 120, 128, 131, 132, 144, 373, 549
Bizans 30, 31, 33, 34, 37, 40, 41, 44, 46, 47, 51, 61, 108, 535, 536
Britanya 5, 65, 73-77, 79, 81, 82, 87, 89, 90, 91, 94-99, 101, 106, 108, 109, 110, 116, 118, 119, 120, 121, 126, 130, 131, 133, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 163, 164, 166, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 181, 182, 183, 186, 188, 195, 197, 200, 201, 202, 205, 206, 208, 210, 211, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 245, 247, 248, 249, 254, 256, 257, 258, 259, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 286, 287, 288, 289, 291, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 307, 308, 309, 310, 312, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 330, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 341, 344, 345, 347, 350, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 360, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 370, 373, 389, 391, 392, 396, 397, 398, 399, 400, 406, 439, 451, 468, 472, 473, 474, 480, 482, 486, 487, 491, 523, 527, 530, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 633, 634, 639, 643, 646

Buhara 207
Büyük Dara 207
Büyük İskender 23, 207
Büyük Petro 60, 206, 208
Büyük Saray 571

C

Cabir El-Sabah 600
Cafer Muhammed En-Numeyri 391
Casus Belli 424
Cavit Paşa 199
Cemaat-i İslami 528, 532, 575
Cemal Nâsır 278, 283
Cemal Paşa 188, 198, 199, 200, 201, 222, 230, 231, 234, 235
Cemalletin Afgani 141, 452
Cezzar Ahmet Paşa 72
CIA 356, 370, 433, 477, 480, 482, 575
Cidde 80, 233, 241, 271, 272, 275, 392, 523, 565
Cihatçı Sarsıntı Tugayları 558
Cumhuriyet Muhafızları 479, 557
Cübeyl 17, 403

Ç

Çaldıran 48
Çar Alexander 209
Çar Pavel 209

D

Dava Partisi 555
Despotizm 57, 548
Dick Cheney 489
Dicle Nehri 34, 560
Dikta Yönetimi 554
Diokletyen 29
Divan 74, 356
Dofar 402
Doha Anlaşması 572
Dünya Ekonomik Forumu 620
Dürzi 40, 41, 54, 63, 65, 72, 92, 116, 175, 176, 204, 290, 291, 293, 433, 434, 448, 562, 571, 572
Düyun-u Umumiye 125

E

Edomlu Herod 28
Eflak 109
Ege Denizi 21, 23
Ehl-i Sünnet 34
Ekber Haşimi Rafsancani 605
El-Ezher 74, 159, 173
El-Fetih 392, 585, 588, 589, 590, 593, 613, 614
El-Hudeyde Limanı 274
El-Kaide 530, 536, 538, 541, 543, 544, 546, 561, 575, 577, 578, 601, 603, 604, 647
El-Kevakibi 328
El-Thani 516, 600, 601
Elias Hravi 450
Emevi 34, 35
Emin Cemayel 439, 448
Emir Faysal 233, 234, 243, 264, 265, 271, 274, 328, 331

Emir Hamid Bin Halife 600
Ensariye Dağları 17
Enver Sedat 283, 318, 347, 395, 410, 414
Epeiros 121
Erbil 480, 482, 622
Eriha 17, 19, 341, 493
Ermeniler 37, 69, 128, 129, 130, 191, 249, 290
Ermenistan 121, 130, 252, 618
Etiyopya 22, 162, 279, 479
Eymen Zevahiri 529, 538, 575, 612

F

Farsça 36, 50, 610
Faruk El-Şara 501
Fas 35, 50, 132, 154, 329, 410, 415, 421, 469, 475, 495, 516, 517, 563, 575, 594, 610
Fatımiler 40, 42
Faysal Bin Terki 182
Felluce 557, 558, 567
Fenikeliler 19
Fetih Ali 208, 209, 210
Fetva 117, 496, 537, 538, 539, 554, 569, 602
Fırat Nehri 17, 23, 96, 476
Filistin 12, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 28, 30, 35, 40, 41, 42, 45, 49, 54, 101, 108, 171, 176, 177, 180, 191, 224, 230, 232, 233, 234, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 285, 290, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 315, 317, 320, 326, 329, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 361, 382, 386, 388, 392, 393, 395, 408, 413, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 452, 460, 470, 471, 475, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 497, 498, 500, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 525, 527, 529, 530, 539, 548, 549, 550, 578, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 592, 593, 595, 597, 613, 614, 615, 621, 622, 623, 625, 628, 633, 641, 642, 643
Firavun 20, 55, 75, 81, 330, 350, 535, 538
Fransa 5, 39, 47, 50, 64, 65, 73, 74, 75, 76, 81, 89, 90, 91, 97, 106, 108, 109, 114, 120, 130, 131, 132, 134, 135, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 152, 153, 154, 163, 166, 170, 171, 172, 173, 176, 181, 200, 201, 208, 209, 210, 221, 222, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 243, 244, 245, 247, 248, 249, 253, 254, 255, 256,

257, 259, 261, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 272, 284, 285, 287, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 301, 309, 315, 316, 317, 319, 323, 324, 328, 338, 344, 357, 358, 362, 363, 364, 365, 366, 370, 388, 451, 468, 473, 480, 486, 488, 502, 527, 581, 596, 612, 634
Fuad Sinyora 571
Fuad Şehab 373
Fung 87

G

Gazi 46, 47, 288, 535, 536, 574, 577
Gazze 224, 233, 339, 340, 362, 366, 428, 432, 436, 443, 447, 491, 493, 498, 500, 502, 503, 505, 506, 507, 508, 525, 563, 577, 578, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 595, 610, 614, 615, 616, 618, 620, 623, 627
Geçici Irak Hükümeti 555
Genç Osmanlılar 115, 187
George Bush 510
George W. Bush 489, 508, 613
Golan Tepeleri 388, 414, 501, 502, 550
Gotlar 30
Gülhane Hattı Hümayunu 104
Gülistan 209
Güvenlik Devleti 544

H

Habbaniye 316
Habeşistanlılar 33
Hacı Emin Hüseyni 296, 334, 339
Hadrainus 20
Hafız Esad 395, 413, 494, 511, 516, 626, 637
Hakkı Paşa 201
Halep 41, 45, 49, 59, 90, 173, 181, 228, 229, 230, 235, 254, 266, 294, 331, 595
Halifelik 40, 64, 114, 184, 252, 253, 270, 272
Hamad Bin İsa El-Halife 568, 601
Hamaney 604, 607
Hasan El-Benna 282, 343, 527
Hasan Nasrallah 570, 612
Haşimiler 196, 329, 331, 368
Hatemi 519, 543, 604, 606
Hayber Geçidi 207
Hayfa 232, 298, 338, 506, 571
Hellespontos 46
Herod Hanedanı 19, 25
Hıdiv 138, 140, 141, 143, 145, 154, 156, 161, 162, 163, 167, 171, 225, 284
Hınçak 129
Hıristiyanlık 17, 20, 29, 41, 47, 57, 71, 230
Hicaz 85, 86, 88, 98, 183, 186, 196, 225, 227, 230, 231, 232, 233, 241, 264, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 563

Humeynizm 555
Hurşit Paşa 80
Hünkâr İskelesi Antlaşması 91
Hür Subaylar 283, 343, 345, 346, 347, 348, 372
Hürmüz 65, 68, 205
Hürmüz Boğazı 65
Hüseyin Ali Muntazeri 604
Hüseyin Bin Ali 186, 194
Hüseyin Kâmil 171, 225
Hüsnü Mübarek 427, 487, 515, 529, 593, 625

I

I. Faysal 286, 288
I. François 50, 64
I. Murat 46, 53, 57
I. Nikolay 108, 109
I. Plotemaios 24
II. Urban 41
Irak 11, 12, 13, 15, 19, 20, 26, 35, 36, 37, 48, 54, 180, 201, 223, 227, 229, 232, 252, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 285, 286, 287, 288, 289, 291, 301, 303, 310, 313, 316, 317, 321, 327, 328, 331, 338, 339, 340, 352, 353, 360, 361, 366, 367, 369, 370, 371, 372, 373, 375, 376, 380, 381, 384, 393, 395, 396, 397, 399, 400, 401, 405, 406, 407, 409, 410, 415, 422, 436, 443, 446, 449, 450, 457, 458, 461, 462, 463, 464, 465, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 495, 496, 508, 509, 516, 522, 536, 539, 540, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 570, 572, 573, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 595, 596, 597, 598, 604, 605, 608, 609, 610, 616, 618, 619, 621, 622, 628, 632, 639
Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyi 555, 562
Irak Yönetim Konseyi 552
Irak'ın Oğulları 561, 580

İ

İbraniler 19, 300
İhvan Savaşçıları 273
İkarus 23
İmruü'l-Kays 536
İnsan Hakları İzleme Örgütü 553
İskenderiye 24, 27, 74, 79, 81, 82, 94, 96, 98, 100, 135, 136, 145, 146, 147, 276, 320, 332, 346, 347, 364
İskenderun 59, 228, 231, 290, 292
İslam Hukuku 32, 212, 518, 519, 553, 627
İslami Fetih 578
İsmail El-Derezi 40
İsmail Haniye 589

İsmaililer 40, 204, 596
İsmailiye 345
İttihat ve Terakki Cemiyeti 188, 191, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200
İzzed İbrahim Duri 549
İzzeddin Kasım Tugayları 589
İzzet Paşa 186

J

Jön Türkler 187, 188, 189, 190, 191, 193, 197, 199, 200, 225, 238, 248, 253
Jül Sezar 26
Jüstinyen 31

K

Kaçar Hanedanlığı 208, 306
Kaddafi 391, 401, 509, 544, 566, 594, 617
Kahire 13, 15, 40, 45, 49, 63, 73, 75, 79, 80, 81, 82, 86, 100, 135, 136, 148, 149, 159, 163, 164, 165, 168, 173, 181, 185, 196, 222, 224, 225, 226, 227, 233, 234, 244, 253, 259, 260, 268, 278, 280, 282, 319, 320, 326, 327, 331, 345, 347, 352, 353, 360, 362, 363, 364, 370, 374, 376, 378, 379, 380, 382, 384, 385, 387, 389, 393, 408, 411, 415, 419, 423, 425, 426, 427, 429, 430, 454, 525, 534, 579, 588, 591, 608, 612, 615, 618, 622, 623, 625, 629
Kalde Hanedanlığı 21
Kamil Şamun 368
Kansu Gavri 49
Karadağ 118, 119
Karmelitler 49
Kartaca 19, 25
Kaşgarlar 307
Katar 313, 398, 399, 462, 495, 516, 517, 565, 600, 614, 618
Katif 569
Kazak 305
Kemal Canbulat 433, 434
Kenanlılar 18
Kerbela 35, 70, 478, 556
Kerkük 288, 310, 550, 556, 567, 622
Kıpti 36, 74, 167, 420, 426, 533, 579
Kolombiya 561
Komünizm 353, 359
Kongre Partisi 275
Kongre Üyesi 544
Konstantin 29, 30
Kruşçev 360, 384
Kubbetü's Sahra 504
Kudüs 14, 17, 19, 20, 21, 25, 26, 28, 42, 132, 173, 177, 180, 230, 232, 234, 235, 236, 237, 241, 242, 265, 268, 296, 297, 298, 300, 336, 338, 339, 340, 342, 388, 421, 422, 424, 435, 436, 493, 494, 495, 497, 500, 502,

503, 504, 506, 507, 550, 558, 584, 586, 595, 613, 615, 627
Kuneytire 388, 418
Kuveyt 11, 23, 131, 182, 183, 195, 201, 269, 270, 310, 312, 313, 396, 397, 398, 400, 407, 409, 410, 446, 462, 464, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 474, 475, 480, 485, 488, 490, 511, 522, 534, 547, 550, 565, 599, 600, 641
Kuzistan 461
Küçük Kaynarca Antlaşması 61
Kürdistan Bölgesel Yönetimi 622

L

Lahic 96
Laricani 625
Levant 6, 15, 17, 18, 35, 64, 89, 92, 96, 97, 175, 176, 291, 294, 317, 324, 328, 408
Lozan Antlaşması 249, 252, 285
Lübnan Dağı 17, 24, 40, 54, 63, 174, 175, 176, 231, 267

M

Mağdurlar Hareketi 433
Mağrip 16, 35, 40, 464, 514, 610
Mahmud Ahmedinejad 563, 605
Makabe Krallığı 19
Makabi Yahuda 25
Makedonya Kralı Philippos 23
Manuçehr Muttaki 611
Maruniler 92, 116, 175, 231, 292, 293, 448
Mavera-i Ürdün 268, 269, 270, 271, 272, 273, 290, 295, 298, 300, 301, 302, 303, 317, 327, 329, 331, 338, 341, 342
Mazenderan 322
Mehdi Ordusu 556, 567, 580
Mehmet Ali Paşa 393
Mekke 31, 34, 49, 70, 86, 95, 173, 183, 186, 194, 196, 212, 225, 228, 231, 454, 529, 532, 539, 589, 595, 601
Memluklar 39, 44, 45, 46, 49, 54, 55, 63, 72, 74, 81, 82, 87
Menahem Begin 417, 421, 435
Mescid-i Aksa 504, 506
Meşhed 554
Milletler Cemiyeti 244, 268, 279, 284, 285, 286, 287, 288, 299, 301, 304, 307
Mir Hüseyin Musavi 605
Mirza Ali Muhammed 212
Moldova 109
Molla Mustafa Barzani 406
Muammer Kaddafi 391, 566, 594
Muhammed Advan 567
Muhammed Ali 216, 217
Muhammed Bekir El-Sadr 554
Muhammed Bin Abdullah 150
Muhammed Bin Abdülvahhab 70
Muhammed Budiaf 513
Muhammed Hatemi 519

Muhammed Mehdi Akif 579
Muhammed Musaddık 355, 399
Muhammed Necip 320, 343, 346
Muhammed Rıza Pehlevi 321
Muhammed Şah 210, 211
Muharrem Nizamnamesi 125
Muhsin El-Avaci 602
Mukteda Sadr 555, 567
Musa Sadr 433
Musab Zerkavi 576
Mussolini 282, 549
Mustafa Kâmil 163, 164, 169, 185, 216, 330
Mustafa Kemal 188, 223, 235, 248, 249, 252, 253, 270, 359
Musul 20, 181, 204, 254, 287, 309, 375
Müslüman Kardeşler 325, 329, 339, 343, 345, 346, 348, 349, 350, 453, 464, 527, 528, 529, 538, 574, 579, 593, 594, 595
Müslümanlık 254, 357, 569, 573
Müttefik Devletler 221, 317, 320, 321, 333

N

Nahda 514
Nahhas 319, 320, 325, 332, 339, 344, 345, 346
Napolyon Bonapart 548
Nasır El-Mülk 220
Nasıra 339
Nasreddin Şah 211, 212
Navarin 89, 90
Nazilerden Arındırma 552
Nebukadnezar 21
Necef 35, 70, 337, 340, 381, 478, 556, 568, 569, 574
Necit 70, 86, 181, 182, 195, 201, 269, 270, 273, 274, 301
Ninova 20
Nizamı Cedid 85
Nizip Savaşı 96
Nukraşi Paşa 339, 343
Nuri Kemal El-Maliki 580
Nuri Said 288, 289, 316, 331, 332, 352, 353, 367, 372, 383
Nusayrilik 41

O

Oslo Uzlaşımları 493, 577, 619
Osman Rıfkı 142
Osmanlı İmparatorluğu 6, 15, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 61, 63, 64, 65, 68, 69, 73, 76, 81, 84, 85, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 98, 106, 108, 109, 110, 115, 117, 118, 120, 121, 127, 129, 130, 131, 132, 138, 152, 156, 161, 170, 173, 174, 176, 180, 183, 185, 190, 193, 194, 196, 208, 221, 228, 234, 235, 248, 267, 269, 274, 284, 294, 302, 309, 315, 328, 358, 394, 451, 526, 562, 618, 632, 633, 635
Osmanlılar 46, 47, 48, 49, 54, 65, 113, 114, 115, 127, 128, 175, 177, 181, 187, 189

Ö

Ömer Muhtar 566

P

Palmira 27
Partlar 24, 26
Paşalık 87
Pers İmparatorluğu 23, 49, 174, 205, 207
Persler 21, 30, 31, 33, 36, 452
Peşaver 530, 537
Petersburg 234
Petrol Karşılığı Gıda Anlaşması 549
Plotemaios 24, 25
Pompeius 26
Prens Sabahattin 197

R

Raşit Ali 316, 317, 321, 334
Raşit Rida 184, 185, 328
Reaya 53, 54
Refik Hariri 569
Réne Moawad 450
Reşit 82, 103, 104, 105, 107, 113
Rıza Han 305, 306, 307, 308
Ruhani Lider 568, 582
Rusafa 560
Rusya 60, 65, 72, 75, 76, 81, 89, 90, 91, 97, 107, 108, 109, 110, 117, 118, 119, 120, 121, 124, 130, 131, 152, 170, 176, 181, 193, 200, 201, 206, 209, 210, 211, 214, 217, 218, 219, 220, 221, 226, 227, 232, 234, 235, 236, 240, 304, 305, 306, 321, 322, 357, 358, 359, 451, 473, 486, 487, 488, 521, 581
Ruşdi Paşa 573, 598, 624

S

Sabbah Ailesi 182
Saddam Hüseyin 395, 405, 406, 407, 461, 462, 467, 468, 469, 472, 475, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 489, 490, 496, 533, 547, 548, 549, 550, 581, 598
Saddam Şehri 552, 553
Safevi Hanedanı 48, 204, 205, 207
Salaheddin 481, 483
Salman El-Avda 575, 602
Samarra 560
Sami 18, 19, 21, 22, 24, 27
Samiriye 17, 422, 424, 447, 491, 496
Sancak 176, 180
Saraybosna 201
Sasani İmparatorluğu 30, 34
Sasaniler 30
Sâti Bey 331
Satrap 548
Selahattin Eyyubi 42, 44, 132
Selçuklular 41, 44
Selefi 29, 124, 277, 427, 526, 574, 576, 577, 578, 579, 604, 612, 628
Seleukos 24, 25, 27

Semerkant 36
Servet Paşa 277
Seyyid Kutub 527, 558
Sırp 116, 118
Sidon 19, 72
Sina Yarımadası 163, 164, 550, 575
Sirenayka 222
Siyonizm 191, 237, 238, 239, 240, 243, 265, 296, 297, 333, 336, 363, 445, 447, 452, 496, 500
Soğuk Savaş 11, 326, 334, 344, 354, 356, 363, 369, 371, 398, 468, 474, 479, 545
Sovyetler Birliği 11, 272, 317, 321, 322, 324, 336, 338, 344, 354, 357, 358, 359, 360, 367, 369, 371, 384, 387, 388, 390, 396, 412, 416, 419, 425, 439, 464, 473, 479, 491, 519, 525, 529, 575
Suriye 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 34, 35, 37, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 49, 54, 56, 59, 72, 75, 87, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 106, 121, 164, 176, 177, 180, 184, 186, 187, 197, 201, 222, 223, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 243, 244, 252, 256, 259, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 273, 285, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 301, 303, 316, 317, 323, 324, 327, 328, 330, 331, 335, 338, 341, 365, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 378, 379, 380, 381, 382, 386, 387, 388, 392, 393, 395, 401, 413, 414, 415, 416, 418, 422, 427, 433, 434, 435, 437, 438, 439, 440, 441, 443, 448, 449, 450, 463, 469, 474, 487, 488, 490, 491, 494, 495, 496, 501, 502, 511, 515, 516, 517, 518, 527, 544, 547, 548, 549, 563, 564, 569, 570, 573, 578, 579, 585, 593, 594, 595, 596, 599, 610, 611, 613, 616, 618, 620, 624, 625, 637
Suud Hanedanı 195, 329, 330, 454, 564, 626
Sümerler 18
Sünni 34, 35, 48, 50, 71, 92, 175, 184, 186, 191, 203, 204, 205, 206, 212, 286, 290, 293, 407, 413, 448, 449, 455, 463, 464, 475, 478, 479, 481, 517, 523, 526, 527, 534, 547, 548, 549, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 564, 566, 567, 569, 571, 573, 574, 576, 578, 580, 581, 595, 601, 609, 610, 611, 612, 613, 622, 626
Süryani 286, 288, 550
Süveyş Kanalı 75, 101, 136, 137, 138, 146, 147, 148, 149, 164, 167, 171, 174, 183, 186, 222,

224, 308, 327, 364, 388, 390, 401, 412, 414, 416, 418, 427

Ş

Şadah 573
Şam 18, 19, 27, 35, 38, 39, 45, 63, 72, 92, 132, 173, 174, 181, 186, 228, 230, 231, 235, 265, 266, 271, 290, 294, 324, 343, 369, 371, 376, 380, 408, 415, 450, 454, 487, 550, 573, 578, 596, 610, 611, 616, 618
Şattülarap 180, 211, 406
Şeria Irmağı 268, 300, 302, 444
Şeriat 32, 192, 565
Şerif 141, 183, 186, 194, 195, 196, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 241, 256, 264, 272, 328
Şerif Paşa 141
Şeysel Adaları 262, 299
Şii 35, 40, 41, 48, 49, 68, 70, 92, 191, 203, 204, 205, 212, 286, 290, 293, 407, 413, 433, 435, 439, 440, 448, 449, 455, 457, 461, 462, 463, 464, 467, 472, 478, 479, 480, 481, 484, 499, 517, 523, 534, 541, 547, 548, 549, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 573, 575, 576, 578, 580, 581, 601, 602, 604, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 617, 622, 627, 631, 638, 640
Şimon Peres 440, 447, 495, 620
Şiraz 212
Şulmanu-Aşared 20

T

Taberiye 337, 339, 501, 507
Taberiye Gölü 501
Taha Hüseyin 330
Talat Bey 188, 192
Taliban 526, 536, 541, 543, 546, 608
Tamazirt 35, 563
Tapınak Dağı 504
Tebriz 48, 51, 217
Temel Kanun 553
Tevhid 70
Tihame 95
Timur 47
Tir 19, 267
Tora Bora 543
Tosun 86, 100, 196, 197, 293, 297, 482
Trablus 173, 267, 441, 578
Tuna 109, 110, 402, 419, 461, 494, 539
Türk 36, 39, 40, 41, 42, 44, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 60, 65, 68, 69, 70, 71, 75, 79, 85, 86, 88, 89, 90, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 105, 106, 109, 113, 114, 116, 119, 120, 123, 125, 126, 127, 128, 129,

130, 132, 134, 142, 144, 145, 146, 150, 152, 154, 156, 164, 171, 173, 177, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 220, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 230, 231, 233, 234, 235, 238, 240, 241, 243, 244, 247, 248, 249, 252, 253, 254, 256, 257, 271, 285, 287, 290, 292, 304, 309, 328, 452, 483, 618, 619, 620, 633, 635
Türkiye 15, 17, 18, 23, 24, 37, 64, 76, 106, 108, 109, 110, 116, 119, 120, 121, 125, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 137, 139, 142, 170, 181, 188, 192, 193, 199, 200, 201, 202, 206, 213, 215, 217, 220, 221, 222, 223, 226, 232, 233, 234, 240, 244, 245, 248, 249, 252, 253, 254, 255, 256, 269, 270, 287, 292, 304, 308, 315, 330, 336, 344, 351, 353, 355, 357, 359, 360, 371, 411, 451, 472, 474, 475, 479, 480, 482, 483, 488, 496, 513, 527, 547, 567, 579, 595, 617, 618, 619, 620, 633, 635
Türkiye Cumhuriyeti 15, 192, 249, 254, 270, 287, 315, 330, 633
Türkmen 41, 209, 286, 461
Türkmençay Antlaşması 209

U

Ulema 53, 80, 82, 105, 114, 140, 142, 212, 253, 526
Ulusal Blok 291
Uluslararası Şeffaflık Örgütü 582
Umman 50, 195, 402, 443, 462, 495, 515

Ü

Ümmet 70, 184, 187, 191, 203, 329, 463

V

V. Karl 50
V. Mehmet 190
Vahhabi/ler 70, 85, 86, 181, 183, 185, 227, 269, 270, 271, 273, 301, 453, 540, 569, 574, 601, 602
Vali 34, 37, 50, 54, 55, 58, 72, 79, 80, 81, 86, 87, 88, 90, 92, 95, 96, 98, 116, 120, 121, 132, 133, 136, 138, 139, 149, 150, 151, 154, 163, 166, 168, 176, 180, 183, 196, 235, 238, 263, 271, 273, 280, 376, 453, 569, 580, 605
Vefd 258, 261, 263, 275, 276, 277, 278, 279, 281, 282, 283, 319, 325, 326, 332, 344, 345, 348

Veliaht 57, 368, 372, 404, 457, 487, 515, 518, 539, 546, 600
Velid Canbolat 572, 598

X

XIV. Louis 550

Y

Yahuda 19, 25, 422, 424, 447, 491, 496
Yahuda Krallığı 19
Yahudiye 17, 25, 28
Yahudiye Tepeleri 25
Yitshak Rabin 492
Yitshak Şamir 446, 447, 490, 491
Yusuf Karadavi 565, 612

Z

Zaglul Paşa 258, 277, 281, 330
Zekeriya Muhiddin Zeydi 389
Zerdüşt 33

SAY TARİH DİZİSİ

İlkçağ ve ortaçağda ticaret ve tarımdan kaynaklanan zenginliği, 20. yüzyıldan itibaren de petrol kaynakları nedeniyle fatihlerin iştahını sürekli kabartmış olan Ortadoğu, yakın gelecekte tükenmesi beklenen petrol rezervlerinin önemli bir kısmını içerdiği için hâlâ dünyanın hassas bölgelerinden biri olma niteliğini sürdürüyor.

Uzun yıllar Ortadoğu'da gazetecilik yapmış ve olaylara yakından tanıklık etmiş bir araştırmacı olan Peter Mansfield bu klasikleşmiş kitabında antikçağdan günümüze dek Ortadoğu'da meydana gelen tarihsel olayları ele alıyor.

Kitabın asıl odağını kuşkusuz bölgede son iki yüzyıldır yaşanan gelişmeler oluşturuyor: Fransa ve İngiltere'nin Mısır'ı işgali, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü, Arap devletlerinin doğuşu, İsrail'in kuruluşu, Arap-İsrail savaşları, Filistin sorunu, siyasal İslam'ın yükselişi ve ABD'nin Irak'ı işgal etmesi.

Yine bizzat bölgede görev yapan *The Economist* yazarı gazeteci Nicolas Pelham'ın katkısıyla, *Ortadoğu Tarihi* sizlere Arap Baharı, Arap devletlerindeki rejim değişiklikleri ve "diktatörlerin devrilmesi" gibi son gelişmeleri kavramanızı sağlayacak bir perspektif sunuyor.

03
75013 AAR

ISBN 978-605-02-0092-8
9 786050 200942

online satış:
www.saykitap.com

SAY YAYINLARI